

श्रीपरमात्मने नमः
शाब्दिकचूडामणिश्रीशाकटायनाचार्यविरचितं

शब्दानुशासनम्

अर्थात्

श्रीमदभयचन्द्रसूरिप्रणीतप्रक्रियासंग्रहसहितं

शाकटायनं व्याकरणम्

अध्यापककुलोत्पन्नवालान्तर्वाणिना

संशोधितम्

प्रकाशकौ

मुम्बयीस्थ- पं० ज्येष्ठाराममुकुन्दजीशर्मा

पन्नालालजैनश्च

कोल्हापूरनगरस्थ 'जैनेन्द्र' मुद्रणालये मुद्रितम्

वीरनि० सं० २४३३ । ईस्वीसन १९०७ ।

मूल्यं सपादं रूप्यकत्रयम् ।



प्रस्तावना.

महाशयाः ! अस्मिन् सत्रे भारते वर्षे सुप्रसिद्धमंशुनशब्दानुशासनप्रणेतृपाणिनिमुनेः पूर्वमपि महान्तोऽनेके शाब्दिका* आचार्या बभूवुरित्यसंशयम् ॥ तेषु जैना बौद्धाश्च शाब्दिकाः प्रधाना इति महान्तः पण्डिता मन्यन्ते । तदन्तर्गत एवायं महामुनिः श्रीशाकटायनाचार्यो यत्प्रणीतमिदं चतुरध्यायात्मकं शब्दानुशासनमिदानीमप्यस्मिन् भारतवर्षे चकाम्ति । एतच्छब्दानुशासनगतसूत्रार्थप्रकाशका बहवः टीकाग्रन्था उपलभ्यन्ते । तेन च सर्वेषामकटुपितृधियां पण्डितप्रवराणां बहुषु शब्दानुशासनेषु वर्तमानेष्वप्येतस्मिन्नेव निरंकुशा प्रवृत्तिरासीदित्यनुमीयते । इदानीं चाचार्या श्रीमदभयचन्द्रमूरिप्रणीतप्रक्रियासङ्ग्रहाख्यवृत्त्यलङ्कारमिदं शब्दानुशासनमङ्कयित्वा संस्कृतसाहित्यानुरागिणा विदुषामग्रे उपायनीभ्यते । आशासे च द्रष्टृवैतददृष्टपूर्वं रत्नमुपलभ्य च गुणदोषनिवेकपेशलप्रज्ञा उदारशया विचक्षणा अवश्य प्रसादमधिगच्छेयुरिति ।

एतच्छब्दानुशासनं सूत्रपाठ—धानुपाठ—गणपाठ—लिङ्गानुशासन—सूत्रपाठोणादिसूत्रपाठभेदेन पञ्चधा विभक्तमनिकेनेन सम्पाद्याम्माभिर्यथावसा-

* पाणिनिप्रणीताशाकटायनराभिधसूत्रपाठे येषां नामान्युपलभ्यन्ते ते च यथा—

“ व्योर्लघुप्रयत्नतर शाकटायनस्य ” (८।३।१८) इत्यत्र शाकटायन.

“ ३३ चाकवर्मणस्य ” ६।१।१३.०। इत्यत्र चाकवर्मण.

“ वा सुप्यापिशिते ” ६।१।९०। इत्यत्र आशितः.

“ लोप शाकटायनस्य ” ८।३।१९। इत्यत्र शाकटायन ।

“ भनर् रणोऽयनस्य ” (६।१।१२३।) इत्यत्र रणोऽयन इत्यादि

शमाभियुक्तजनप्रमोदार्थमध्येनृजनानुग्रहार्थं च तेभ्यो व्ययीकृतद्रव्यमाप्त-
संग्रहद्वारा तेषां सन्निधौ समर्प्य ग्रन्थकर्तृधमः सकर्त्ताक्रियते ।

अयं प्रक्रियासहस्रो रामनन्दवस्विन्दुमितस्तिस्तावदे (१८९३) गुप्तव आपटे
इत्यभिधानेनांग्लपण्डितेन प्रार्चीनविद्यानुरागिणाऽनल्पव्ययेन मद्रदेशे मुद्राप-
यित्वा प्रकाशितः । अत एव मद्रशार्मण्यादिसुदूरविषयेष्वपि लब्धप्रचा-
रोऽयं ग्रन्थः पाणिनीयशब्दानुशासनतोऽपि शाकटायनप्रणीतशब्दानुशा-
सनस्याधिकोपयोगितां प्रख्यापयंस्तत्रत्यसंख्यावज्ज्यो भूयसीं भद्रसामलभतेति
सुमसिद्धमेव । एतत्सूत्रोपरि चिन्तामण्यभिधां वृत्तिं विदधता विद्वत्प्रवरेण
महात्मना यक्षवर्माचार्येण श्रीशाकटायनाचार्य एवमुपस्थीयते—

स्वस्ति श्रीसकलज्ञानसाध्याज्यपदमातवान् ॥

महाश्रमणसङ्घाधिपतिर्यः शाकटायनः ॥ १ ॥

एकः शब्दाम्बुधिं बुद्धिमन्दरेण प्रमथ्य यः ॥

सपशाःश्रि समुद्ग्रे विश्वं व्याकरणामृतम् ॥ २ ॥

स्वल्पग्रन्थं सुलोपायं सम्पूर्णं यदुपक्रमम् ॥

शब्दानुशासनं सार्वमर्हच्छासनवत्परम् ॥ ३ ॥

इष्टिर्नेष्टा न वक्तव्यं वक्तव्यं सूत्रतः पृथक् ॥

संख्यातं नोपसंख्यातं यस्य शब्दानुशासने ॥ ४ ॥

तस्यातिमहती वृत्तिं संहृत्येयं लघीयसी ॥

सम्पूर्णलक्षणा वृत्तिर्विद्यते यक्षवर्मणा ॥ ५ ॥

इन्द्रचन्द्रादिभिः शब्दैर्यदुक्तं शब्दलक्षणम् ॥

तन्निहास्ति समस्तं च यत्रेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ६ ॥

श्रीमता पाणिन्याचार्येण स्वीयसूत्रपाठे स्वस्मात्पूर्वं प्रादुर्भूतानामनेकेषामा-
चार्याणां मतानि तत्तदाचार्यनामनिर्देशपूर्वकं संगृहीतानि । तत्रैतस्य
शाब्दिकचूडामणेः श्रीशाकटायनस्य मतं प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः क्वचित् ना-
मनिर्देशपूर्वकं क्वचित्नामानिर्दिश्य च बहुषु सूत्रेषु संगृहीतं तद्यथा— पाणि-

इति एकादशोत्तरशततमं सूत्रं शाकटायनीयशब्दानुशासनांतर्गतप्रथमाध्यायान्तर्भूतचतुर्थपादस्य पञ्चाधिकशततमस्य “आह्विपो शेर्जुरवा” इत्येतत्सूत्रस्य विषयमनुवदति । तथा अष्टाध्यायीगताष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे “व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य” इत्यष्टादशतमं सूत्रं शाकटायनीयशब्दानुशासनगतप्रथमाध्यायीयप्रथमपादस्यस्य पञ्चपञ्चाशदधिकैकशततमस्य “वा मुञ्च्याद्” इत्येतत्सूत्रस्य विषयमनुवदति । दिङ्मात्रप्रदर्शनमेतत् यतः सुधीभिर्न दुरूहमिति । एतेन श्रीशाकटायनाचार्यस्य पाणिन्याचार्यात् प्राक्तनत्वं शाब्दिकप्रणीत्वं च सुस्पष्टं प्रतीयत इति चिन्तामणिकृष्णक्षवर्माचार्यस्तुतिर्नान्वर्थेति विदांकुर्वन्तु कृतधियः ।

अन्यच्च— ऋग्यजुर्वेदयोः प्रातिशाख्ये तथा यास्कमुनिप्रणीते निरुक्ते च श्रीमतं शाकटायनाचार्यस्य नामसंकीर्तनमुपलभ्यते । तथा व्याकरणमहाभाष्यप्रणेत्रा महामुनिना भगवता पतञ्जलिनाऽपि अष्टाध्यायीयतृतीयाध्यायान्तर्गतचतुर्थपादस्यैकादशोत्तरैकशततमसूत्रस्य तथा तृतीयाध्यायीयतृतीयपादगतस्य ‘उणादयो बहुलम्’ इति प्रथमसूत्रस्य च भाष्यावसरे इदमुक्तं,—

“नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ॥

वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नाम ॥ १ ॥ इति

अपरं च श्रीमच्छाकटायनाचार्यप्रणीतान्युणादिसूत्राणि सर्वैरपि प्राचीनैः शाब्दिकप्रवरैरङ्गीकृतानि तथा पाणिनिनाऽपि तान्येवोररङ्कृतानि नान्यानि निवृद्धानीत्येतदपि शाकटायनाचार्यस्य शाब्दिकधैरेयत्वं प्रख्यापयतीति नाविज्ञेयं सुधियाम् । शाकटायनाचार्यप्रणीतोणादिसूत्राणां व्याख्यानानि तूज्वलदत्तमाधवाचार्यादिभिर्व्यरच्यन्तेति सुप्रसिद्धम् ॥

अथ बोपदेवकृतऋषिकल्पद्रुमे—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ॥

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ १ ॥

इत्यष्टादिशाब्दिकजयघोषणायामिन्द्रादीनां शाकटायनाचार्यत्वाज्ञानि-

फलं सुस्पष्टम् । परं श्रीशाकटायनाचार्यप्रणीतमूत्रेषु अष्टादिशाब्दिकान्त-
र्गतस्य केवलमेन्द्रस्येन्द्रस्य नाम, तथा सिद्धनन्द्यार्यवधेति द्वे नामनी इति
पूर्वाचार्यनामत्रयमुपलभ्यते । तेन चन्द्रादिषु केषाञ्चित् श्रीशाकटायना-
चार्यात्पूर्वमप्रादुर्भावः केषाञ्चिदजैनत्वं चानुमीयते । यतो निसर्ग एवायं
दिगम्बरजैनाचार्याणामन्यमतायलम्बिनां वचः प्रमाणत्वेन नोपन्यस्यते,
तत्कृतग्रन्थानां व्याख्यानमपि नोद्भूयत इति । एतेन श्रीशाक-
टायनाचार्यस्य वैदिकधर्मानुवर्तित्वमवगच्छतां केषाञ्चिन्मतं न कथमपि
स्यैर्यमवलम्बत इत्यवयन्तु विवेकिनः ।

एतस्य शाकटायनव्याकरणस्य निम्नलिखितानि व्याख्यानानीदानी-
मुपलभ्यन्ते,—

१ अमोघवृत्तिः—एतत् पाणिनिव्याकरणव्याख्यानभूतां काशि-
कावृत्तिमनुकरोति । इदं व्याख्यानमतिविस्तृतं
सुस्पष्टं च वर्तते ।

२ न्यासः— इदं त्वमोघवृत्तिव्याख्यानं श्रीप्रभाचन्द्राचार्य-
विरचितम् ।

३ चिन्तामणिः अथवा लघुवृत्तिः— यक्षवर्मप्रणीतं
व्याख्यानम् । इदं गणपाठादिपञ्चकसमवेतं शीघ्रमेवाङ्कयित्वा
प्रकाशयिष्यावः ।

४ मणिप्रकाशिका— चिन्तामणेरियं टीका, अजितसेनाचा-
र्यप्रणीता ।

५ प्रक्रियासंग्रहः— श्रीमदभयचन्द्राचार्यविरचितः । ग्रन्थोऽयं
सिद्धान्तकौमुदीसदृशो विद्यार्थिनामतीवोपकारकः । अत
एव प्रथममयं मुद्रापितः ।

६ शाकटायनव्याकरणस्य टीका— श्रीभावसेन-
विद्यदेवकृता ।

७ रूपसिद्धिः— इयं लघुकौमुदीतुल्या स्वल्पप्रमाणेति ।

श्रीशाकटायनाचार्येण स्वर्काये शब्दानुशासने वैदिकी स्वरप्रक्रिया-यद्य-
प्युपेक्षिता तथापि वैदिकशब्दास्तत्रतत्र सुप्रपद्यं साधिता एवेति पाणिनिना.
न लवमात्रमपि न्यूनताऽऽचार्यवर्यस्य । ईदृशमपि शब्दानुशासनमिदं वै-
दिकैर्विद्वद्भिस्सर्वथोपेक्षितमित्यत्रापीदमेकं कारणं यत् स्वरप्रक्रियाभावः ।
इदमपि प्रमाणं महामुनेरस्य जैनत्वमवगमयति । तथा न्यासादीन्येतच्छ-
ब्दानुशासनव्याख्यानानि जैनपण्डितैरेव विरचितानीत्येतन्मानमपि चास्य
जैनत्वं साधयति ॥ महामुनेः श्रीशाकटायनाचार्यस्य कालनिर्णयादिकं
सर्वं यक्षवर्माचार्यकृतचिन्तामणिप्रकाशनावसरे सविस्तरं निरूपयिष्यावः ॥

एतस्य प्रक्रियासंग्रहस्य मुद्रापणसमये ये ये महाशयाः पुस्तकवितर-
णादिनोपचक्रुः तेषां नामान्यत्र प्रदर्शयन्ते—

१ श्रीयुतैः गौरीलालविद्वद्भिरेकं पूर्वार्धमात्रस्य पुस्तकं प्रेषितं
तत्प्रायः शुद्धम् ।

२ स्वस्ति श्रीभट्टारकलक्ष्मीसेनमहास्वामिनां सरस्वतीभंडारस्थं का-
र्णाटलिप्यलंकृतमेकं सटिप्पणं ताडपत्रपुस्तकं तैरेव कृपया दत्तम्

३ श्रीयुतैः जैनसिद्धान्तकोविदैर्दोर्बलिजिनदासशास्त्रिभिः श्रवणवेळ-
गोळ्ळेशेत्रनिवासिभिरेकं ताडपत्रोपरि कार्णाटलिप्या सटिप्पणमालिखितं पुस्तकं
प्राचीनविद्यासमुद्दिर्धार्यया प्रेषितम् ।

४ महाशयैर्हणपण्डितैरापटीभिर्धर्मद्रनगरे मुद्रितमेकं पुस्तकं सूत्रपा-
ठसंबलितमस्मत्समीपस्यम् । एतेषां सुगृहीतनामधेयानां महाशयानां विद्या-
भिष्टुद्धिमभीप्सतां त्रयाणामप्युपकारं न विसारिष्यावः । तथा एतत्पुस्तक-
मुद्रापणसमये तच्छोधनाविविधे करवीरनिवामिभिरध्यापककुलोत्पन्नैर्वाल-
शर्मान्तर्वाणिभिरपि बहूपकृतमिति कृतज्ञतामाविष्कृत्य विरम्यते ।

प्रकाशकौ—

मुम्बयी

पं. ज्येष्ठाराममुकुंदजीशर्मा

१०-१-०७

पन्नालालजैनश्च.



हिंदी प्रस्तावना.

विदित हो कि इस भारतवर्षमें सुप्रसिद्ध शब्दानुशासनप्रणेता पाणिनि मुनिसे पहिले अनेक वैयाकरणाचार्य हो गये है । उनमेंसे जैन और बौद्ध मतके आचार्य मुख्य और प्रथम गिने जाते है उन मेंसे महामुनि शाकटायनाचार्य भी एक प्रसिद्ध वैयाकरणी है जिर्नका बनाया हुवा चार अध्यायका “ शब्दानुशासनग्रन्थ ” अब भी इस भारतभूमिपर विद्यमान है, जिसपर भाष्य और टीका भी अनेक प्रकारकी विद्यमान है. अतएव जाना जाता है कि पूर्वकालमें निर्मल बुद्धिवाले विद्वानोंकी अनेक व्याकरणोंके विद्यमान होते हुये भी इसमें निरकुश प्रवृत्ति हुई है । उन टीकाओंमेंसे आज हम श्रीमदभयचन्द्रसूरिविरचित ‘ प्रक्रियासंग्रह ’ नामकी टीका सहित उक्त शब्दानुशासनको प्रकाशित करके संस्कृत साहित्यानुरागी विद्वानोंके सम्मुख

१ पाणिनिमुनिका प्रादुर्भाव ईस्वीसनते पूर्व ८०० वा ७०० के बीचमें हुआ मानते हैं ।

२ पाणिनिप्रणीताग्रप्यायीमें निम्नलिखित प्राचीन वैयाकरणाचार्योंके नाम मिलते हैं ।

१ व्योर्लघुप्रयन्तर शाकटायनस्य ८।३।१३०।

शाकटायन ।

२ इ३ साधवर्मणस्य ६।१।१३०।

साधवर्मण ।

३ वा मुष्यापिदादे ६।१।९३।

आपिशलि ।

४ लोप शाकटयस्य ८।३।१९।

शक्य ।

५ अथह स्फोटायनस्य ६।१।१३३।

स्फोटायन । इत्यादि

रखते हैं। आशा है कि इस अदृष्टपूर्वरत्नको देखकर विद्वज्जन अवश्य ही प्रसन्न होंगे।

इस शब्दानुशासनग्रन्थके सूत्रपाठ, धातुपाठ, गणपोठे, लिङ्गानुशासन और उणादि पाठ ऐसे पांच भाग हैं। ये पांचो ही पाठ मय टीकाओंके प्राप्त हैं और जहांतक हमसे बनैगा साहित्यानुरागी विद्वानोंके प्रमोदार्थ व सर्व साधारणके हितार्थ इन सब ही ग्रन्थोंके प्रकाशित करनेका प्रयत्न करेंगे।

यह प्रक्रियासंग्रह ग्रन्थ मय सूत्रपाठके ईस्वीसन १८९३ में प्राचीनविद्यानुरागी आंग्लपंडित गुस्तव आपर्ट साहबके द्वारा मद्रासमें मुद्रित हो चुका है। जिससे मद्रासप्रान्त और जर्मन आदि दूरदूरके देशोंमें इसका प्रचार होकर इसकी सुख्याति भी हो चुकी है। अर्थात् जिन २ विद्वानोंने इसे देखा है उन्होंने मुक्तकंठसे भूयसी प्रशंसा कियी है। तथा पाणिनीयव्याकरणकी अपेक्षा इसको अधिक उपयोगी बतलाया है। इसके सिवाय इस ग्रन्थपर यक्षवर्माचार्य महाशयने चिन्तामणि नामकी टीका बनाते समय मङ्गलाचरणके अनन्तर इस ग्रन्थकी प्रशंसामें जो कुछ कहा है वह हम यहां उद्धृत कर देते हैं—

स्वस्ति श्रीसकलज्ञानसाम्राज्यपदमाप्तवान् ॥

महाश्रमणसंघाधिपतिर्यः शक्रटायनः ॥ १ ॥

एकः शब्दाम्बुधिं बुद्धिमन्दरेण प्रमथ्य यः ॥

सयशःश्चि समुद्रे विश्वं व्याकरणामृतम् ॥ २ ॥

स्वल्पग्रन्थं मुखोपायं संपूर्णं यदुपक्रमम् ॥

शब्दानुशासनं सार्वमर्हच्छासनवत्परम् ॥ ३ ॥

इष्टिर्नेष्टा न वक्तव्यं वक्तव्यं सूत्रतः पृथक् ॥

संख्यातं नोपसंख्यातं यस्य शब्दानुशासने ॥ ४ ॥

तस्यातिमहतीं वृत्तिं संहत्येयं लघीयसी ।

सम्पूर्णलक्षणा वृत्तिर्वश्यते यक्षवर्गणा ॥ ५ ॥

इन्द्रचन्द्रादिभिः शाब्दैर्यदुक्तं शब्दलक्षणम् ॥

तदिहास्ति समस्तं च यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥ ६ ॥

इनका अर्थ— जो समस्त प्रकारके ज्ञानरूपी साम्राज्यपदको प्राप्त हुये और जो महामुनियोंके संघके अधिपति हैं ऐसे शाकटायनाचार्य कल्याणके कर्ता हो ॥ १ ॥

जिसने शब्दशास्त्ररूपी समुद्रको अपनी बुद्धिरूपी मदराचलसे मन्थनकरके यज्ञ और श्रीसहित सर्वांगसुंदर व्याकरणरूपी अमृतको निकाला वह एक ये ही आचार्य हैं ॥ २ ॥

यह शब्दानुशासन अर्हत् शासनके समान उत्कृष्ट है. बहुत विस्तारवाला नहीं है थोड़ेमंसे ही सब कुछ वर्णन कर दिया है ऐसा है तथा मुखोपाय है अर्थात् व्याकरणके सब अंग पूरे २ है और समस्त व्याकरणोंसे पहिलेका है ॥ अर्हत् शासनके पक्षमें स्वल्पग्रन्थ थोड़ी परिग्रहका रखनेवाला, मुखोपाय अर्थात् परमसुखका एकमात्र उपायभूत, सम्पूर्ण, समस्त अंगोंसे परिपूर्ण, उपक्रम कहिये समस्तमतोंसे पहिलेका आदिभूत है ॥ ३ ॥

शाकटायनाचार्य ऐसे पूर्ण वैयाकरण है कि जिनके शब्दानुशासनमें पाणिनीयव्याकरणकी समान सूत्रोंमें कोई भी त्रुटि नहीं है अर्थात् सूत्रोंसे पृथक् पातजलिकृत इष्टिकी इष्टता नहीं होती, कात्यायनीके 'वा वाच्य' 'वक्तव्य' की भी आवश्यकता नहीं है । तथा उपसंख्यानोंकी भी आवश्यकता नहीं है ॥ ४ ॥

उसही शब्दानुशासनकी महावृत्तिको मक्षिप्त करके यह समस्तलक्षणविशिष्ट लघुवृत्ति मुक्त यक्षवर्माचार्यद्वारा कही जायगी ॥ ५ ॥

इन्द्रचन्द्रादि शाब्दिकोंने (वैयाकरणाचार्योंने) जो कुछ शब्दशास्त्र कहे हैं अथवा शब्दोंका स्वरूप वर्णन किया है वह सब इस शब्दानुशासनमें सम्पूर्णतया विद्यमान है और जो कुछ शब्दलक्षण इसमें नहीं है वह किसी अन्यव्याकरणमें भी नहीं है ॥ ६ ॥

पाणिनिमुनिने अपने अष्टाध्यायी सूत्रपाठमें पहिले होनेवाले अनेक शाब्दिकोंका मत ग्रहण किया है उनमें शाब्दिकचूडामणि शाकटायनाचार्यके शब्दानुशासनका मत भी शाकटायनाचार्यका नाम देकर तथा कहीं २ विना नाम दिये ही ग्रहण किया है. जैसे,—

पाणिनीप्रव्याकरणको अष्टाध्यायीके तीसरे अध्यायके चौथे पादमें १११ वाँ सूत्र 'लडः शाकटायनस्यैव' सूत्र है सो इस शब्दानुशासनके प्रथम अध्याय चौथे पादके १०५ वें 'आद्विपोर्ज्ञेर्जुस्वा' सूत्रका मत लिया है। तथा पाणिनिके आठवें अध्याय तीसरे पादका १८ वाँ सूत्र 'व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य' है सो इस शब्दानुशासनके प्रथम अध्याय प्रथमपादके १५५ वें सूत्र 'वा नु-व्यात्' का मत लिया है। इसीप्रकार अनेक जगहँ इस शब्दानुशासनका मत ग्रहण किया है सो विद्वानोंसे कुछ छिपा हुवा नहीं है। इसपरसे ये शाकटायनाचार्य पाणिनिसे पहिले और शाब्दिकोंके अग्रणी हैं सो स्पष्टतया सिद्ध है। और चिन्तामणिटीकाके कर्ता यक्षवर्माचार्यने जो कुछ प्रशंसा किया है वह किसी प्रकार भी असगत नहीं है।

इमके अतिरिक्त ऋग्वेद और शुक्लयजुर्वेदके प्रातिशाख्यमें तथा याज्ञिकाचार्यके निरुक्तमें भी इस शाकटायनाचार्यका नाम मिलता है तथा पाणिनीय व्याकरणपर भाष्य बनानेवाले पतञ्जलिमहाराजने भी अष्टाध्यायी ३।४।१११ और ३।३।१ के उणादिबहुलं इस सूत्रका भाष्य रचते समय कहा है कि—

नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोरुम् ।

वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नाम इति ॥ - ।

१ अनेक विद्वान् कहते हैं कि प्रातिशाख्यमें जिसका नाम आया है वह शाकटायन 'जैन नहीं' वेदानुयायी हैं परन्तु अर्भातक कोई पुष्ट प्रमाण प्रकट नहीं हुआ है कि जिससे ऐसा माना जाय ॥

इसके अतिरिक्त महामुनि श्रीशाकटायनाचार्यके बनाये हुये उणादि सूत्रका अधिकार तो सब ही वैयाकरणोंने स्वीकार किया है। पाणि-निमहाराजने भी 'उणादिवहुलं' एतावन्मात्र सूत्र बनाकर शाकटायनके उणादिसूत्रपाठको स्वीकार किया है अर्थात् उन्होंने कोई नया उणादिसूत्र-पाठ नहीं रचा। इससे विद्वज्जनोंको शाकटायनाचार्यका शाब्दिकाग्रगण्यत्व स्पष्टतया ज्ञात होगा। इस उणादिमूत्रपाठपर उज्वलदत्त, माधवाचार्य आदिनें टीका भी रची हैं।

बोपदेवनें कविकल्पद्रुममें भी इन्द्र, चन्द्र, काशकृत्स्न, आपि-शलि, शाकटायन, पाणिनि अमर और जैनेन्द्र इन आठ आचार्योंको वैयाकरणोंमें प्रधान मानकर इनका जय मनाया है यथा—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशलिः शाकटायनः।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥

परन्तु शाकटायन व्याकरणमें केवलमात्र 'इन्द्र, सिद्धनन्दी' और आर्यवज्र इन तीन ही आचार्योंका नामोल्लेख हुआ है जो कि ये तीनों ही आचार्य जैन थे। क्योंकि दिगंबरजैनाचार्योंका नियम है कि वे अपने ग्रन्थकी पुष्टिकेलिये भिन्नधर्मावलम्बीके ग्रन्थका प्रमाण कदापि नहीं लेते और न भिन्नधर्मावलम्बीके ग्रन्थपर टीका ही करते हैं ॥ इसपरसे इन श्रीशा-कटायनाचार्यको वैदिक मानना निर्मूल है सो विद्वानोंको विचारना चाहिये।

इस शब्दानुशासनपर निम्नलिखित टीकायें मिलती हैं ॥

१ अमोघवृत्तिः— यह पाणिनीयव्याकरणकी काशिकावृत्ति-की समान विस्तृत और विशद महावृत्ति है

१ जैनेन्द्रस्वामीके अपरनाम देवतदी, और पूज्यपाद, अधिक प्रसिद्ध हैं। इनका बनाया हुआ व्याकरण भी अनेक टीकाओं सहित विद्यमान है ॥

२ इन आठों वैयाकरणोंमेंसे पाणिनिके अतिरिक्त शेष वैयाकरणाचार्य जैन और बौद्ध ही सिद्ध होते हैं ॥

- २ न्यास— यह अमोघवृत्तिटीकापर श्रीप्रमानन्द्राचार्य-
निरचित न्यास है ।
- ३ चिन्तामणि टीका अथवा लघुट्टि— यह टीका
यक्षवर्माचार्यवृत है इनको हम भी ही
पाचों पाठोंसहित छपावेंगे ।
- ४ मणिप्रकाशिका टीका— चिन्तामणि टीकापर श्रीअ-
जितसेनाचार्यकृत टीका है ।
- ५ प्रक्रियासंग्रह— श्रीअमयचन्द्राचार्यनिरचित यह मिद्धान्त-
कौमुदीकी तरह प्रक्रियाटीका है ॥ यह
विद्यार्थियोंको अतिशय उपयोगी है इस कारण
ही हमने सबसे पहिले इसीको ही छपाया है ।
- ६ शाकटायनव्याकरणस्य टीका—भानसेन त्रैविद्यदेव
विरचित ।

७ रूपसिद्धि— यह लघुकौमुदीकी समान छोटी प्रक्रिया है ।

इम शब्दानुशासनमें विशेष लक्ष देने योग्य बात यह है कि इसमें
पाणिनीयकी समान स्वरवैदिकीके वर्णनकी उपेक्षा की है तथापि इस
व्याकरणमें वैदिक शब्दोंका विवेचन जगह २ पर किया है अतएव
इस विषयमें भी इस ग्रन्थकी योग्यता पाणिनीयसे कम नहीं है ॥

शाकटायनाचार्य महाराजने स्वरवैदिकी प्रक्रियापर लक्ष्य नहीं
दिया इसीकारणसे ही वैदिक विद्वानोंने ऐसे अद्वितीय शब्दानुशासनको
सर्वथा भुला दिया परन्तु इसपरसे यह स्पष्ट सिद्ध होगया कि यह
शाकटायनाचार्य जैन थे और इसीकारण ही जैनाचार्योंने इसपर टीका
और न्यासादि रचे हैं और इसी कारण ही जैनग्रन्थोंकी टीकाओंमें प्रमाण
भी शाकटायन और जैनेन्द्रव्याकरणका ही ग्रहण किये गये है ।

शाकटायनाचार्य कैसे वैशाकरण थे और कब हुये और यह
व्याकरण कैसा उपयोगी है इत्यादि विषयोंकी आलोचना हम यक्षवर्मा-

रुत चिन्तामणिटीकाके छपाते समय विस्तारसे लिखनेकी इच्छा रखकर इस प्रस्तावनाको यहींपर पूरी करते हैं।

इस प्रक्रियाको छपाने समय हमको १ प्रति पूर्वार्द्ध मात्र श्रीयुत पंडित गौरीलालजी जैनसे प्राप्त हुई सो प्रायः शुद्ध है।

दूसरी प्रति— कर्णाटकीय लिपीमें सटिप्पण ताडपत्र पुस्तक फोल्हापुर जैनमठके भट्टारक श्रीलक्ष्मसेन महाराजसे प्राप्त हुई।

तीसरी प्रति— जैनसिद्धान्तकोविद श्रवणबेलगुल—निवासी श्रीदोर्नलिजिनदास शास्त्रीसे ताडपत्रपर कर्णाटकी लिपीकी सटिप्पण प्राप्त हुई।

चौथी प्रति— हूणपंडित गुस्तव आपर्ट साहबकी छपायी हुई हमारे पास थी।

इन चारों पुस्तकोंपरसे शुद्ध करके मय टिप्पणीके इसे छपाया है। इसकारण उक्त चारों महाशयोंका हृदयसे आभार मानकर इस पुस्तकके शुद्ध करनेमें अध्यापकवृत्तेपत्र बालशर्मन्तर्वाणि महाशयसे अतिशय सहायता प्राप्त हुई है इस कारण इनका भी कोटिश धन्यवाद-पूर्वक आभार मानते हैं।

मुम्बयी

१०-१-०७

प्रकाशक,

पंडित ज्येष्ठाराम मुकुदजी

और

पन्नालाल बाकलीवाल.



पंडित ज्येष्ठाराम मुकुदजी पुस्तकालयका
संस्कृत तथा भाषापुस्तकका
सूचीपत्रम्.

संस्कृत, तथा भाषाटीका, और केवल भाषापुस्तक		
श्रीमद्भागवत बालप्रबोधिनी टीकासहित (द्वितीयावृत्ति)		
चिक्रणा कागज	१६	रु
अणुभाष्यम् (व्याससूत्रभाष्यम्) प्रकाशसमेतम्		
अपूर्णम् (यत्रस्थ)	१२	रु.
पूर्वमीमांसादर्शनम् (सविषयाधिकरणम्)	III	
वैशेषिकदर्शनम् (विषयानुक्रमयुतम्)	८=	
बृहत् सांख्यदर्शनम् (लघु) सांख्यदर्शनम्	८=	
पातञ्जलयोगदर्शनम्	८-	
वेदातदर्शनम् (मतांतरियपाठान्तरादियुतम्)	८=	
न्यायदर्शन टिप्पणसहितम् (विषयानुक्रमयुतम्)	८=	
पददर्शनानि	१॥	
त्रिंशच्छ्लोकी सव्याख्या-(धर्मशास्त्र) [विषयसूचीसहिता]		
दशश्लोकी (त्रिंशच्छ्लोकीपरिशिष्टभूता) चतु श्लोकी (त्रिंशच्छ्लोकीपरिशिष्टभूता)		१=
तर्कसंग्रह सिद्धान्तचन्द्रोदयटीकासमेत -(न्याय)	॥	
कारिकावलि -(भाषापरिच्छेद) सिद्धान्तमुक्तावली सहित (")	॥	
श्रीलूक्त समाप्यम्	१	
पुरपसूक्त समाप्यम्	८=	

पट्चक्रनिरूपणं सटीकम्	॥
दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् सटीकम्	१
विधिस्वरूपविचारः (पूर्वमीमांसा)	॥=
पारस्करगृह्यसूत्रम् (यजुर्वेदीयम्)	॥=
आश्वलायनगृह्यसूत्रं सटीकम् (ऋग्वेदीयम्)	२
संध्याप्रयोगः („)	६॥
संध्याप्रयोगः (यजुर्वेदीयः)	६-
रुद्री यजुर्वेदीयाष्टाध्यायी	६=
रुद्री सामवेदीयलघुन्याससहिता	१
वेदान्तसंज्ञाप्रकरणं सटीकम्	१
दीनता आश्रयके पद	॥
कुण्डसिद्धिः--सटीका	॥=
आगौचनिर्णयः--(धर्मशास्त्रं)	६-
तर्कभाषा--(न्यायः)	१
लक्षणावली--(न्यायः)	६=
विवेकचूडामणिः मूलम् -(वेदान्तः)	१
वेदान्तशास्त्रम् (पंचस्तोत्रं अभिलाषाष्टकं च)	६-
तत्त्वोपदेशः (वेदान्त)	६-
शिवानंदलहरी	६=
घातुमजरी--(व्याकरणम्)	१
पंचदशी सटीका--अन्वयांकसहिता	२
जातकचन्द्रिका („)	॥=
कुंडलिकल्पतरुः („)	१
यंत्रचिन्तामणि. (तंत्रम्)	॥=



श्रीसरस्वत्यै नमः

शाकटायनप्रक्रियासंग्रहः



। सञ्ज्ञाप्रकरणम् ।

मुनीन्द्रमभिवन्द्याहं पाल्यकीर्तिं जिनेश्वरम् ।

मन्दबुद्धयनुरोधेन प्रक्रियासंग्रहं ब्रुवे ॥ १ ॥

तत्रादौ शास्त्रे संव्यवहारार्थं संज्ञासंग्रहः कथ्यते । अइउण् १ ऋः २ एओइ ३ ऐऔच् ४ ह्यवरलब् ५ अमङ्गणनम् ६ जयगडदग् ७ क्षभघढघप् ८ खफछठथद् ९ चटतव् १० कपय् ११ शपस अं अःxकxपर् १२ हल् १३ । इति वर्णसमाप्त्याः अणादिप्रत्याहारार्थः । तत्राणित्येतत्प्रत्याहारनिधिरुच्यते ।

१ अप्रयोगीत् । १।१।५। इहोपदिष्टो वर्णः समुदायो वा यो लौकिकशब्दप्रयोगे न दृश्यते स इत्संज्ञो भवति । अइउणित्यत्र णकारस्येत्संज्ञायाम् ।

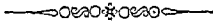
१ प्रवृत्तिप्रत्ययविभोगेन प्रयोगार्हशब्दप्रतिपादनम् ॥ २ अचामिह तु सर्वेषां निपातत्वोपदर्शनात् ॥ मन्देहजनकत्वाच्च सन्विस्तु न विधीयते ॥ १ ॥ इति जेनेन्द्रे । ३ लृकारस्य ग्रहणं दोषशुद्धारस्यैव भवत्यतो न पृथङ्गतम् । अन्यैरिति “ऋचृ-वर्णयोर्मेष गावर्ष्यै वाच्यम्” इत्युक्तत्वात् ॥ ४ अनुस्वारविसर्गाजिह्वामूलीयोपध्मानाया अपि गृह्यन्ते । अन्यैरगृहीतत्वान्नेशमन्यासि ॥ ५ प्रत्याहिन्ये स-क्षिप्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहार । प्रवृत्तना वर्णानामेत्सुर्वाक्षरण वा प्रत्याहारः ॥ प्रत्याहारो हि वर्णैकमुत्तीकणमिष्यते ॥ इति जेनेन्द्रे ॥

पट्चक्रनिरूपणं सटीकम्	॥
दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् सटीकम्	१
विधिस्वरूपविचारः (पूर्वमीमांसा)	१=
पारस्करगृह्यसूत्रम् (यजुर्वेदीयम्)	१=
आश्वलायनगृह्यसूत्रं सटीकम् (ऋग्वेदीयम्)	२
संध्याप्रयोगः (")	६-॥
संध्याप्रयोगः (यजुर्वेदीयः)	६-
रुद्री यजुर्वेदीयाष्टाध्यायी	६=
रुद्री सामवेदीयलघुन्याससहिता	।
वेदान्तसंज्ञाप्रकरणं सटीकम्	।
दीनता आश्रयके पद	॥
कुण्डसिद्धिः--सटीका	१=
आशौचनिर्णयः--(धर्मशास्त्रं)	६-
तर्कभाषा--(न्यायः)	।
लक्षणावली--(न्यायः)	६=
विवेकचूडामणिः मूलम् -(वेदान्तः)	।
वेदान्तशास्त्रम् (पंचस्तोत्रं अभिलाषाष्टकं च)	६-
तत्त्वोपदेशः (वेदान्त)	६-
शिवानंदलहरी	६=
धातुमंजरी--(व्याकरणम्)	१
पंचदशी सटीका--अन्वयांकमहिता	२
जातकचन्द्रिका (,,)	१=
कुंडलिपरूपतरु. (,,)	।
यंत्राचिन्तामणि. (तंत्रम्)	१=



श्रीसरस्वत्यै नमः

शाकटायनप्रक्रियासंग्रहः



। सञ्ज्ञापकरणम् ।

मुनीन्द्रमभिवन्द्याहं पाल्यकीर्तिं जिनेश्वरम् ।

मन्दबुद्धानुरोधेन प्रक्रियासंग्रहं श्रुवे ॥ १ ॥

तत्रादौ शास्त्रे संब्यवहारार्थं संज्ञासंग्रहः कथ्यते । अंइउण् १ ऋं २ एओइ ३ ऐऔच् ४ ह्यवरलब् ५ जमढणनम् ६ जवगडदश् ७ झभघढधप् ८ खफछठथद् ९ चटतव् १० कपप् ११ शयस अँ अःकःपर् १२ हल् १३ । इति वर्णसमाप्तायः अणादिप्रत्याहारार्थः । तत्राणित्येतत्प्रत्याहारविधिरुच्यते ।

१ अप्रयोगीत् । १।१।५। इहोपदिष्टो वर्णः समुदायो वा यो लौकिकशब्दप्रयोगे न दृश्यते स इत्संज्ञो भवति । अइउणित्यत्र णकारस्येत्संज्ञायाम् ।

१ प्रकृतप्रत्ययविभोगेन प्रयोगार्हशब्दप्रतिपादनम् ॥ २ अस्मिन् तु सर्वेषां निपातत्वोपदर्शनात् ॥ सन्देहजनकत्वाच्च सन्विस्तु न विधीयते ॥ १ ॥ इति जेनेन्द्रे । ३ लकारस्य प्रहण दीर्घाद्दारस्येव भवत्वतो न पृथङ्गतम् । अन्येतिरे “ऋन्वर्णयोर्मिष सापथ्ये वाच्यम्” इत्युक्तवान् ॥ ४ अनुस्वारदिसर्गजिह्वामूत्रीयोपध्मानांया अपि गृह्यन्ते । अन्यैरगृहीतत्वान्नेषामग्याप्ति ॥ ५ प्रत्याहारिन्ने सक्षिप्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहार । प्रत्यक्षानां वर्णानामेकमुदाहरणं वा प्रत्याहारः ॥ प्रत्याहारो हि वर्णैकमुखीकरणमिष्यते ॥ इति जेनेन्द्रे ॥

२ सात्मेतेत् ।१।१।१। इता सहोपदिष्टो वर्णः समुदायो वा आत्मनः प्रभृत्या तस्मादितो व्यवस्थितानामात्मनश्च संज्ञा भवति । अणिति अकारेकारोकारा उच्यन्ते । एवं एद् झर् छर् इञ् यञ् जग् वग् भक् इक् उक् मय् जय् खय् अञ् इञ् एञ् ऐञ् अम् यम् जम् ङम् जर् खर् चर् शर् भप् हप् वप् जप् झप् भप् अल् हल् वल् रल् जल् शल् इत्यादयः प्रत्याहारा नेयाः ॥

एको णट्टवाद्वाहो द्वौ अशात्कयतस्त्रयः ॥

चत्वारश्चमरात् पद् स्युः यथायोगं पलाद्बुधैः ॥ २ ॥

णकाराद्यनुबन्धानामणादिप्रत्याहारग्रहणेष्वाग्रहणं कार्यार्थमुपदिष्टत्वात् ॥ जात्याश्रयणादीर्षादीनां ग्रहणम् ॥ यथा हि कचिदेकं कृष्णकुब्जत्नादि-गुणविशिष्टं सर्वस्वव्यक्तिगतमनुप्यत्वजातिनिष्ठं मनुष्यं पुर. प्रदर्श्यायं मनुष्य इति सङ्केते प्राहिते अन्यत्रान्येषामपि प्रांशुधवलत्वादिगुणविशिष्टानां मनुष्याणां प्रतिपत्तिः । तथाऽत्राप्येकस्मिन् ऋस्वनिरनुनासिकत्वादिगुण-विशिष्टे सर्वस्वव्यक्तिगतावर्णत्वजातिनिष्ठेऽकारे उपदिष्टेऽन्येषां दीर्घा-नुनासिकत्वादिगुणविशिष्टानामप्यवर्णभेदानां ग्रहणं सिद्धम् । एवमिवर्णा-दिष्वपि योज्यम् । तत्र ऋस्वसञ्ज्ञोऽकार उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति त्रिधा । ते च प्रत्येकमनुनासिको निरनुनासिकश्चेति द्विधा इति षोढा । एवं दीर्घ-सुतश्चेत्यष्टादशभेदोऽवर्णः ॥ इत्थमिवर्णादयोऽपि । ल-

१ सात्मा इता आ (इ) इत् इति च्छेद, “ इववेडर् ” इति “ एत् ” पुन “ ओमाडि पर ” इति परोऽन्नादेशः ‘ इवेत् ’ इति सिद्धम् । आत्मना सह वर्तमान. सात्मा । अथवा सह आत्मा येन स सात्मा ॥ सात्मेति पदमा-त्मार्यनुत्तरार्थं च । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्प्रत्यायनपर सञ्ज्ञानुग्रहम् । तेनेह इति सञ्ज्ञानिर्देश । इता च शास्त्रे वर्णसमुदायो निर्दिश्यते ॥ सात्मेदिति सञ्ज्ञ-निर्देश । तत्र सञ्ज्ञानमनूय सञ्ज्ञा विधीयते । य सात्मेत् स इता सहोपात्तो भवति ॥ सञ्ज्ञा या अनूय सञ्ज्ञी, य इता सहोपात्त. स ॥ उभयथाऽपि सात्मे-दिति सञ्ज्ञ न सञ्ज्ञेतीद निश्चिते ॥

वर्णस्यानुकरणादन्यत्र दीर्घो नास्ति । एचां च ह्रस्वाभावाद्वादश भेदाः ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतहलो षेकद्वित्र्यर्द्धमात्रिकाः ।

नासिकामनुयातश्च वर्णः स्यादनुनासिकः ॥ ६ ॥

उच्चैरुदात्तो नीचैः स्यादनुदात्तः स्वरस्तथा ।

व्यामिश्र. स्वरितो ज्ञेयः प्रत्येकं विबुधैरिह ॥ ४ ॥

ऋवर्णग्रहणे लृवर्णस्यापि ग्रहणं भवति । तयोरेकत्वप्रतिज्ञानात् ।
हकारस्य द्विर्ग्रहणमर्षादौ बलादौ च ग्रहणार्थम् । हकारादिप्कारकशब्द-
पशब्दा उच्चारणार्थाः ।

३ उता स्वः । १।१।२। इता उकारेण सहोक्तो वर्णः स्वस्य वर्गस्यात्म-
नश्च संज्ञा भवति । कु इति कवर्ग उच्यते । एवं च इत्यादिभिश्चवर्गादयः ।

४ तेयान् । १।१।३। इता तकारेण सहोक्तो वर्ण इयान् यावन्मात्र
उपात्तस्तावन्मात्र एव ग्राह्यः । अत् इत् उत् ।

५ भाव्योऽम् । १।१।४। अगकारानुबन्धो भाव्यो विधेयः प्रत्ययविका-
रागमरूपो यावन्मात्र उपात्तस्तावन्मात्र एव ग्राह्यः । नासिका अस्मै लविता
इत्यादि ॥ अगिति किम् । अम् ॥ अतो नियमद्वयादन्यत्र जातिरासन्नता
वाऽऽश्रीयते ।

६ स्वः स्थानास्यैक्ये । १।१।६। वर्णोत्पत्तिप्रदेशः स्थानं कण्ठादि
॥ अकुद्विसर्जनीयनिव्हामूलीयानां कण्ठः । द्विसर्जनीययोरुः । कोर्जि-
व्हामूलीयस्य च निव्हामूलम् । सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके । इएऐचुयशा-

१ जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुत न विलम्बितम् ॥ अगुलिम्फोटन कुर्यात्सा माप्रेति
प्रवर्तिता ॥ १ ॥ चटफो रौत्येकमात्र द्विमात्र रौति वायसः ॥ त्रिमात्र तु शिखी
रौति ह्रस्वदीर्घप्लुतरूमात् ॥ २ ॥ २ स्वरति कथयति हलः स्वरूपमिति स्वरः ॥

३ ऋलृवर्णयोः । तथाच " दूरादामन्द्यस्य गुर्व्वेको रनृत् " २।३।२७ ॥ इत्यत्र
धनृदिति ऋकारस्य पुने निपिद्धे लृकारस्यापि पुननिषेध प्राप्नोतीति मत्वा तन्माभू-
दित्याचार्येण लृग्रहणं कृतम् । तच्च ज्ञापयति ऋवर्णग्रहणे लृवर्णस्यापि ग्रहणमिति ।

४ अपादौ ग्रहणात् " व्योऽध्यायोभोमगो " १।२।१५३। इति व्यलोपे वृश् हस-
त्तौत्यादि मिद्धम् ॥ बलादौ ग्रहणात् ' शन्यनुस्वारः ' १।१।११०। तृ हन्तीति सिद्धम् ॥

नां. तालु । ऐदौतोः कण्ठताल्वेकेषाम् । उओऔपूषध्मानीयानामोष्ठौ ।
 ओदौतोः कण्ठोष्ठमेकेषाम् । वस्य दन्तोष्ठम् । ईक् वस्थानमेकेषाम् ।
 ऋदुरयाणां मूर्धा । रेफस्य दन्तमूलमेकेषाम् । लृतुलसानां दन्ताः ।
 नासिकाऽनुस्वारस्य । कण्ठनासिकमेकेषाम् ॥ आस्थे भवं वास्यम् ।
 करणं प्रथमः । स्पृष्टं करणं श्वैर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टं यजाम् । विवृत-
 मंचाम् । विवृततरमेदौतोः । ऐदौतोर्विवृततमम् । अवर्णस्यातिविवृत-
 तमम् । सवृतमकारस्य । ईषद्विवृतं शपतहानाम् । तयोः स्थानास्ययो-
 रैक्यमभेदस्तस्मिन् सति वर्णो वर्णस्य स्वसञ्ज्ञो भवति ॥ कस्य पुनः कः
 स्वः । अवर्णस्य ह्रस्वभेदाः षट् दीर्घप्लुतभेदाश्च द्वादश परस्पर स्वे
 भवन्ति । इवर्णादीनां त्वष्टादश भेदाः परस्परं स्वे भवन्ति । लवर्णस्यैचां
 च द्वादश भेदाः परस्परं स्वे भवन्ति । कादयो मावसानाः पञ्च पञ्च
 वर्ग्याः परस्परं स्वे भवन्ति । यवलानामनुनासिको निरनुनासिकश्चेति द्वौ
 भेदौ परस्परं स्वौ भवतः । केवलनिरनुनासिकानां रेफोप्मणां स्वे न सन्ति ॥

वर्गेष्वाद्या द्वितीयाश्च शपसा अप्यघोषकाः ।

द्वितीयतुर्यवर्णाः स्युर्षहाप्राणा हसंयुताः ॥ ५ ॥

वर्ग्याणामन्त्या अनुनासिकाः—

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादन्तोरस्तालुनासिका वर्णानाम् ।

स्थानान्यास्यं स्पृष्टेपत्स्पृष्टं विवृतसंवृतेपद्विवृतम् ॥ ६ ॥

इति सञ्ज्ञासंग्रहः ।

अथ सैन्धिसंग्रहोऽभिधीयते.

॥ तत्राचसन्धिप्रकरणम् ॥

पूर्वोत्तरवर्णानामविरामेणोच्चारण सन्धानं सन्धिः । संहितेति यावत् ॥

१ ओष्ठयोरप्रभाग. एह् । २ वर्ग्याः पञ्चविंशतिवर्णौ स्पर्शाः ।

३ सञ्ज्ञास्वरप्रकृतिहल्ज्वितसर्गजन्मा सन्धिस्तु पञ्चकमितीत्यामिहाहुरन्ये ॥

तत्र स्वरप्रकृतिहल्ज्वितव्यपतोऽस्मिन् सन्धि त्रिधा कथितवान्गुणवर्तिमुरि. ॥१॥

ने अनं । लो अनं । रै औ । नौ औ । इति स्थिते । “ विरामेऽगि-
दनाद्वाचपवाऽनुनासिक ” । १।१।६८। इत्यधिकृत्य ॥

७ न । १।१।७०। यत्सन्धिकार्यमतो वक्ष्यते तद्विरामे न भवति ।
इत्यधिकारादविरामे सन्धिर्भवति ॥

८ एचोऽच्ययघायाव् । १।१।६९। एचः स्थाने यथासंख्य अय्
अव् आय् आव् इत्येते आदेशा भवन्ति अचि परे ॥ अनच्च शब्दरूपं
परवर्णमाश्रयेत् इति सन्निकर्षः । नयनं । लवनं । रायौ । नावौ । समव-
चने याथासंख्यं शैलीयमाचार्यस्य ॥ दधि अत्र । शमी अत्र ।
मधु अपनय । वधू आननं । पितृ अर्थः । लृ आकृतिः । इति स्थिते ।
“ यनेवादिक् ” । १।१।७२। इत्यधिकृत्य ॥

९ अस्वे । १।१।७३। इक् स्थाने यज्ञादेशो भवति अस्वेऽचि परे ।
स च अथवा इक् परो यञ् भवति अस्वेऽचि परे । तिरियद् । भूवादयः ॥

१० आसन्नः । १।१।७। इहासन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणार्थ-
रासन्न एव भवति विधिः । अत्र स्थानेनासन्नो भवतीति सन्निकर्षः ।
दध्यत्र । शम्यत्र । मध्वपनय । वध्वाननं । पितृर्थः । लाकृतिः ॥
दधि अत्र । नदी एषा । मधु अपनय । इति द्वि स्थिते ॥

११ ङ्ह्रस्वो वाऽपदे । १।१।७४। इक्. स्थाने तदासन्नो ह्रस्वो वा
भवति अस्वेऽचि परे नैकस्मिन् पदे । ह्रस्वविधानात्पुनर्यज्ञादेशो न भवति ।
पक्षे यञ् । दधि अत्र दध्यत्र । नदि एषा नद्येषा । मधु अपनय

१ विरामोर्विराम । विरामे वर्तमानस्याणोऽगिदनाद्वादिवाजितस्य तदासन्नोऽनुनासि
कादेशो वा भवति सामं साम । २ एच स्थानेऽवर्णात्परो च इगादिऽस्तस्य स्थानेऽ-
चि परे यनेवादेशो भवति नान्यः । ३ ऋवर्णप्रहणे लृवर्णस्यापि प्रहण भवतीत्युक्तत्वात्
लृकारो लिप्तगात्रे च त्रिदिवेशे च नस्तरि ॥ इति कोशः ॥

४ यनोऽपवादः । नन्वनेन सूत्रेण दीर्घस्य ह्रस्वः वर्तव्यः । ह्रस्वस्य पुनर्ह्रस्वः किमर्थ-
मिति न शङ्कनीयम् । पञ्चम्यवलक्षणप्रवृत्तिर्जले स्थले च वर्षनीति न्यायात् ॥

५ सकृद्भाषितो विधिर्बाधिन एव ।

नां. ताल्ल । एदैतोः कण्ठताल्वेकेषाम् । उओऔपूपध्मानीयानामोष्ठौ ।
 ओदौतोः कण्ठोष्ठमेकेषाम् । वस्य दन्तोष्ठम् । स्तृक् वस्थानमेकेषाम् ।
 ऋदुरपाणां मूर्धा । रेफस्य दन्तमूलमेकेषाम् । लृत्तुलसानां दन्ता ।
 नासिकाऽनुस्वारस्य । कण्ठनासिकमेकेषाम् ॥ आस्थे भवं आस्थम् ।
 करणं प्रयत्नः । स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । ईपत्स्पृष्टं यज्ञम् । विवृत-
 मचाम् । विवृततरमेदोतोः । ऐदौतोर्विवृततमम् । अवर्णस्यातिविवृत-
 तमम् । संवृतमकारस्य । ईषद्विवृतं शपसहानाम् । तयोः स्थानास्ययो-
 रैवमभेदस्तस्मिन् सति वर्णो वर्णस्य स्वसञ्ज्ञो भवति ॥ कस्य पुनः कः
 स्व. । अवर्णस्य च्हस्वभेदाः षट् दीर्घभ्रुतभेदाश्च द्वादश परस्परं स्वे
 भवन्ति । इवर्णादीनां त्वष्टादश भेदाः परस्परं स्वे भवन्ति । लृवर्णस्यैचां
 च द्वादश भेदाः परस्परं स्वे भवन्ति । कादयो मावसानाः पञ्च पञ्च
 वर्गाः परस्परं स्वे भवन्ति । यवलानामनुनासिको निरनुनासिकश्चेति द्वौ
 भेदौ परस्परं स्वी भवतः । केवलनिरनुनासिकानां रेफोष्मणां स्वे न सन्ति ॥

वर्गेष्वाद्या द्वितीयाश्च शपसा अप्यघोषकाः ।

द्वितीयतुर्यवर्णाः स्पुर्महायाणा इसंयुताः ॥ ५ ॥

वर्ग्याणामन्त्या अनुनासिकाः—

कण्ठोष्ठमूर्धजिह्वादन्तोरस्तालुनासिका वर्णानाम् ।

स्थानान्यास्यं स्पृष्टेपत्स्पृष्टं विवृतसंवृतेपद्विवृतम् ॥ ६ ॥

इति सन्ज्ञासंग्रहः ।

अथ सैन्धिसंग्रहोऽभिधीयते.

॥ तत्रास्सन्धिप्रकरणम् ॥

पूर्वोत्तरवर्णानामविरामेणोच्चारणं सन्धानं सन्धिः । संहितेति यावत् ॥

१ ओष्ठयोरप्रमाणं छर् ।

२ वर्ग्याः पञ्चविंशतिवर्णाः स्पर्शाः ।

३ साऽज्ञास्वरप्रवृत्तिहृत्प्रवृत्तिवर्गान्धा सन्धिस्तु पञ्चवर्तित्पर्यामदाहुरन्ये ॥

तत्र स्वरप्रवृत्तिहृत्प्रवृत्तिवर्गोऽस्मिन् सन्धिः त्रिधा यथासाक्षात्प्रवृत्तिवृत्तिः ॥१॥

ने अनं । लो अनं । रौ औ । नौ औ । इति स्थिते । “ विरामेऽगि-
दनाह्चाद्यप्वाऽनुनासिकः” । १।१।६८। इत्यधिकृत्य ॥

७ न । १।१।७०। यत्सन्धिकार्यमतो वक्ष्यते तद्विरामे न भवति ।
इत्यधिकाराद्विरामे सन्धिर्भवति ॥

८ एचोऽच्ययघायाव् । १।१।६९। एचः स्थाने यथासंख्यं अय्
अव् आय् आव् इत्येते आदेशा भवन्ति अचि परे ॥ अनचकं शब्दरूपं
परवर्णमाश्रयेत् इति सन्निकर्षः । नयनं । लवनं । रायौ । नावौ । समव-
चने याथासंख्यं शैलीयमाचार्यस्य ॥ दधि अत्र । शमी अत्र ।
मधु अपनय । वधू आननं । पितृ अर्थः । लृ आकृतिः । इति स्थिते ।
“ यन्नेवोदिक ” । १।१।७२। इत्यधिकृत्य ॥

९ अस्वे । १।१।७३। इकः स्थाने यज्ञादेशो भवति अस्वेऽचि परे ।
स च अथवा इकः परो यञ् भवति अस्वेऽचि परे । तिरियद् । मूवादयः ॥

१० आसन्नः । १।१।७। इहासन्नानासन्नप्रसङ्गे स्थानगुणप्रमाणार्थ-
रासन्न एव भवति विधिः । अत्र स्थानेनासन्नो भवतीति सन्निकर्षः ।
दध्यत् । शम्यत्र । मध्वपनय । वध्वाननं । पितृर्थः । लाकृतिः ॥
दधि अत्र । नदी एषा । मधु अपनय । इति द्विःस्थिते ॥

११ ह्रस्वो वाऽपदे । १।१।७४। इकः स्थाने तदासन्नो ह्रस्वो वा
भवति अस्वेऽचि परे नैकस्मिन् पदे । ह्रस्वविधानात्पुनर्यज्ञादेशो न भवति ।
पक्षे यञ् । दधि अत्र दध्यत्र । नदि एषा नद्येषा । मधु अपनय

१ विरामेविरामः । विरामे वर्तमानस्याणोऽगिदनाह्चादिवाजितस्य तदासन्नोऽनुनासि
दादेशो वा भवति सामे. साम । २ एचः स्थानेऽवर्णात्परो य इगादिऽस्तस्य स्थानेऽ-
चे परे यन्नेवादेशो भवति नान्यः । ३ ऋवर्णप्रहणे लृवर्णस्यापि प्रहण भवतीत्युक्तत्वात्
टकारो लिप्तगामे च त्रिदिवेशे च नस्तरि ॥ इति कोशः ॥

४ यज्ञोऽपवाद । नन्वनेन सूत्रेण दीर्घस्य ह्रस्वः कर्तव्यः । ह्रस्वस्य पुनर्ह्रस्वः किमर्थ-
मिति न शङ्कनीयम् । पर्जन्यवह्मणप्रवृत्तिर्जले स्थले च वर्षनीति न्यायान् ॥

५ सकृद्भाषितो विधिर्वाधित एव ।

मध्वपनय ॥ एकपदे यजेव । नद्यौ । वध्वौ । पित्रा ॥ महा ऋषिः
मुनि ऋषिः । वधू ऋतं । पितृ ऋषमः । इति द्विः स्थिते ॥

१२ ऋत्यकः । १११।७२। अक स्थाने तदासन्नो ह्रस्यो वा भवति
ऋकारे परे । पक्षे अरादि । महऋषिः मुनिऋषिः वधुऋतं पितृऋषमः
महर्षिः मुन्यृषिः वध्वृतं पित्रर्षमः ॥ दण्ड अग्रं । सा आगता । मुनि इन्द्रः
। नदी इयं । वधू उदरं । मधु उदकं । पितृ ऋषमः । इति स्थिते ।
“ऋश्वोः साचः” । १११।७६। इत्यधिकृत्य ॥

१३ दीर्घः । १११।७७। अकः स्थाने परेणाचा सहितस्य तदासन्नो
दीर्घो नित्यं भवत्यचि परे । दण्डाग्रं । सागता । मुनीन्द्रः । नदीय ।
मधूदकं । वधूदरं । पितृषमः ॥ देव इन्द्रः ॥ आ इहि । गन्ध उदकम् ।
आ उज्झति । माला उदा । अर्ध ऋचः । आ ऋश्यात् । महा ऋषिः ।
इति स्थिते । “संहिवहोऽस्यौः” । १११।८१। इत्यधिकृत्य ॥

१४ इक्वेडर् । १११।८२। अवर्णस्य स्थाने परेणाचा सहितस्य क्रमे-
ण एङ् अर् इत्यादेशा भवन्ति इकि परे । देवेन्द्रः । एहि । गन्धोदकम् ।
ओज्झति । मालोदा । अर्धर्चः । अश्यात् । महर्षिः ॥ तव एया ।
खट्वा ऐन्द्री । तव ओदनम् । सा औपगवी । धा उतः इति स्थिते ॥

१५ एज्जूच्यैच् । १११।८३। अवर्णस्य स्थाने साचस्तदासन्न ऐच्

१ अत्र दीर्घेति वाच्यते । साचकाचनिरवकाशोर्निरवकाशो यन्वीयानिति न्यायात् ॥

२ अत्र इक्वेडर् । १११।८२। इति सूत्रे प्राप्ते एति “ऋचक ” इत्यनेन वाच्यते.

प्राप्तिपूर्वकस्याप्रातिपेक्षकत्वम् । पूर्वाप्रातिपेक्ष्यः पूर्वविधिबलीयानिति न्यायात् ॥

३ उः ऋवर्णस्य लृवर्णस्य चाकस्स्थाने ऋति ऋकारे ढकारे चाचि परे परेणाचा
सहितस्य ऋर् इत्यक्षसमुदायोऽज्ज्वलनसमुदायो वर्णान्तरं वा ईषत्पृष्टकण्णमादेशो वा
भवति । ऋति पितृषमः पितृऋषमः पितृर्षमः । एति पितृत्कारः पितृत्कारः ।

४ सादिवहोरवर्णस्य वृत्प्योकारो भवति । षोडा

५ एओर् इति द्वौ अर् एव त्रयोप्यदेशा (इर्) इ र ष् ऋ इति परे सति
पथासारव भवन्ति .

भवति एचि ऊजादेशे च परे । तवैया । रंन्द्री । तवौदनं । सापगर्वा ।
धौतः ॥ प्र ऊढः । प्र ऊढिः । प्र ऊहः । प्र एपः । प्र एप्यः । इति स्थिते ॥

१६ प्रस्योढोढ्यूहैपैष्ये । १।१।८४। प्रस्यावर्णस्य साच ऐच्
भवति ऊढादिषु परतः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रौहः । प्रैपः । प्रैप्यः ।
स्व ईरं । स्व ईरिणी । अक्ष ऊहिनी इति स्थिते ।

१७ स्वैरस्वैर्यक्षोहिण्डाम् । १।१।८५। एप्यैच् निपात्यते । स्वरं
। स्वरिणी । अक्षोहिणी ॥ तय ओङ्कारः । उप एहि । प्र ओङ्गनि ।
अद्य अर्यात् । इति स्थिते ॥

१८ ओमाङि परः । १।१।८६। अवर्णस्य स्थाने साचः परोऽजादेशो
भवति ओंशब्दे आडादेशे च परे । तवोफारः । उपेहि । प्रोङ्गति । अर्यै-
र्यात् ॥ विम्ब ओष्ठी । स्थूल ओतुः । इति द्विः स्थिते ॥

१९ वौष्टौतौ समासे । १।१।८७। अवर्णस्य स्थाने साचः
परोऽजादेशो वा भवति ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परे समासे । विम्बोष्ठी ।
विम्बौष्ठी । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । समास इति किम् । राजपुत्रौष्ठं पश्य ।
देवदत्तौतुविनृम्भितं पश्य ॥ सुस्त ऋतः । दुःख ऋतः । इति स्थिते ॥

२० अर्तुर्तृतीयाया ऋते । १।१।८९। तृतीयान्तस्यावर्णस्य स्थाने

१ इत्येतेष्वेणि इंष्य इति रूपं तस्याद्पूर्वस्यापि आ इंष्य एष्यः प्र एष्यं प्रेष्यः ।
इत् इच्छायाम् । ईप् उञ्छे इत्यादिधातुषु प्र एष्य इति स्थिते । तथाऽनिनेष्येडोषेड्
। १।१।१३१ । इति सूत्रे प्राप्ते तदपवादार्थं प्रत्येत्यादिसूत्रम् ॥

२ अत्र यथाङिति आद् स्वयमेव गृह्यते तदा अवर्णस्याङि परे परीभवप्राकार एव-
स्यात् । स च “दांभः” इत्यनेनैव सिद्ध इत्याद्ग्रहणमनर्पकं स्यात् । अत उपवादा-
दाङित्यादेशो गृह्यते । दांभपिवाद् ॥

३ एवे नियोगे । १।१।८७। अवर्णस्य स्थाने साचः परोऽजादेशो भवति एपशब्दे
परे न तु निधयेऽप्यं । अत्रेव इहेव । निधये तु शप्यं गच्छ इति ।

४ “ विशेषणम् । १।१।५८। ” विशेषण विशेष्यस्य एतुदायस्यान्तो भवतीति सूत्र-
दत्र तृतीयाया इति विशेषण विशेष्यस्य ममुदायस्यान्तो भवति । तथाच एतुदायस्यान्तस्ये-
त्यायत्तम ॥

साच आरादेशो भवति ऋतशब्दे परे समासे । सुखार्तः । दुःखार्तः । समाम् इति किम् । मुखेनर्तः ॥ प्र ऋणं । दश ऋणं । ऋण ऋणं । वसन ऋणं । कम्बल ऋणं । वत्सतर ऋणम् । इति स्थिते ॥

२१ प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सतरस्यर्णे । १।१९०। प्रादीनामवर्णस्य साच आर् भवति ऋणशब्दे परे समासे । प्रार्णम् । दशार्णम् । ऋणार्णम् । वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । वत्सतरार्णम् ॥ प्र ऋणोति इति स्थिते ॥

२२ ऋत्वारूपसर्गस्य । १।१।१९१। उपसर्गस्य वर्णस्य स्थाने साच आर् भवति ऋकारादौ धातौ परे । प्राध्नोति ॥ प्र एपयति । प्र ओखति । उप एलकीयति । इति स्थिते ॥

२३ तथानिणेध्येङ्येङ् । १।१।१९२। उपसर्गस्यावर्णस्य साच एङ् भवति एङादौ धातौ परे नेणेध्योः । तथा सुब्धातौ एङ् वा भवति । प्रेषयति । प्रोखति । उपेलकीयति उपैलकीयति ॥ अनिणेधीति किम् । उपैति । प्रैधते ॥ ते अत्र । इति स्थिते ॥

२४ पदान्तेऽस्येङः । १।१।१९४। पदान्ते एङः साचः एङ् भवति अकारे परे । तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्त इति किम् । नयनम् । लवनम् । गो+अग्रम् इति त्रिः स्थिते ॥

२५ गोरौर्दौ । १।१।१९५। गोशब्दस्य एङः ओकारो वा भवति

१ “ तस्यादि । १।१।१५८ ” तस्य सप्तम्यर्थस्य विशेषण तस्यादिरवयवो वेदितव्यः । इति ऋतीत्यस्य ऋकारादौ धातौ परे इत्यर्थो भवति । उपसर्गस्येति वचनाद्भानुरिति ज्ञायते । सर्वापवादोऽयम् । पूर्वं आरादेशः ‘ इक्ष्वेडर् ’ इत्वर्येव याधको न ऋत्वस्य । अयं तु ऋत्वस्यापि प्राप्नुवतो याधक इत्यर्थः ॥ अ नृतीयेत्यादि सूत्रान् आर् इत्यस्यानुवर्तनेऽपि पुनर्ग्रहणं परमप्यारं ऋत्वो याधन इति ज्ञानार्थम् ॥ प्रपरापरावन्व-
बनिर्दुरभिष्यापिमुदितिप्रतिपर्वण्य ॥ उप आडिति विंशतिरेष सखे उपगगंगण. कथितः कविना ॥१॥ २ गोरौर्द्वनं प्रकृतिभावार्थम् । हे विश्वगो अग्रमिरय गोशब्दस्य पदाभिधेयत्वात् न भवति । कुतः सशणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु त्वाशपिक्त्वोनि वचनात् प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । निष्ठा यात्रा वस्य रा विप्रम् तन्व सम्बोधन हे विश्वगो इति त्वाशपिक्त्वोऽत्र गोशब्द इति ओट्टायां न भवति ॥ -

अकारे परे ॥ गोअग्रम् । पक्षे अवादि । गवाग्रं । गोऽग्रम् ॥ गो ईश्वरः । गो उत्तमः । इति द्वि स्थिते ॥

२६ अवोऽच्यनक्षे । १।१।९६। गोशब्दस्य एङः अव इत्यादेशो वा भवति अचि परे नाक्षशब्दे ॥ पुनरिक्व्येकारित्येद् । पक्षे अच् ॥ गवेश्वरः । गवीश्वरः ॥ गवोत्तमः । गवुत्तमः ॥ अनक्ष इति किम् । गो अक्षं गोऽक्ष ॥ गो इन्द्रः । इति स्थिते ॥

२७ ईन्द्रे । १।१।९७। गोशब्दस्य एङः अव इत्यादेशो भवति नित्यं इन्द्रशब्दे परे ॥ गवेन्द्रः ॥ गो अक्षम् । इति त्रिः स्थिते ॥

२८ वातायनेऽक्षे । १।१।९८। गोशब्दस्य एङः अव इत्यादेशो भवति नित्यं अक्षशब्दे परे वातायनेऽर्थे ॥ गवाक्षः । पक्षे गोअक्षं । गोऽक्षम् ॥

इत्यृचसन्धिः ।

अथ निषेधसन्धिरुच्यते ।

देवदत्ता३ अत्रान्वसि । जिनदत्ता३ इदमानय । इति स्थिते ॥

२९ न ह्युत्स्यानितौ । १।१।९९। हुत्स्याचि परे यत्सन्धिकार्य प्राप्त तत्र भवति नेतिशब्दे ॥ इति दीर्घेणौ न भवतः ॥ अनिताविति किम् । सुश्लोका३ इति वक्ति सुश्लोकेति वक्ति ॥ मुनी इमौ । साधू एता । अर्मा अत्र । अमू आसाते । सृष्टे अत्र । उले इमे । पचेते अत्र । पचेथे धत्र । पचावहे अत्र । इति स्थिते ॥

३० गितः । १।१।१००। गकारानुबन्धम्य अचि परे यत्सन्धिकार्य

१ पृथक् सूत्रविधानात् वेति निवृत्तम् ॥ २ पाणिनीये तु सर्वत्रैव 'गवाक्ष' इति सिद्धानि सत्र सुबचम् । किन्तु वातायनार्थ एव गवाक्षः । अन्यत्र गांअक्षम् ॥

३ "इत्तो गिगवातेऽप्रे" इति ओकारस्य सुप स्थाने गि गु इत्यादेशी भवन् । एवम् अमाप्रभृतिषु सर्वत्र गकारानुबन्धो ज्ञेयः ॥

प्राप्तं तन्न भवति ॥ इति दीर्घादिर्न भवति ॥ अ अपोहि । इ इन्द्रं पश्य ।
उ उच्छिष्ट । आ एवं मन्यसे । आ एवं किल तत् । इति स्थिते ॥

३१ चादेरचोऽनाढः । ११११०१ । अञ्मात्रस्य चादेरचि परे
यत्सन्धिकार्यं प्राप्तं तन्न भवति नाढः ॥ इति दीर्घचौ न भवतः ॥ अनाढ
इति किम् । आ उष्णम् ओष्णम् । आ इहि एहि । आ उदकान्तात्
ओदकान्तात् । आ आर्येभ्यः आर्येभ्यो यशोगतं सामन्तभद्रायम् ॥

इपदर्थे क्रियायोगे मेर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङ्गित ॥

अच इति किम् । अवैति ॥ अथो अस्मै । नो इन्द्रियम् । इति स्थिते ॥

३२ ओर्तेः । ११११०२ । ओकारान्तस्य चादेरचि परे यत्सन्धिकार्यं
प्राप्तं तन्न भवति । इत्येक्यौ न भवतः ॥

इति निषिद्धकार्यसन्धिः

अथ द्वित्वसन्धिरुच्यते ।

तीर् थं । स्वर धुनी । चिह्नं । इति द्विः स्थिते ॥ ' शीरोऽनु द्वे
१११११५ । ' इत्यधिकृत्य

१ अ इ उ नरसने । २ अभिविधिरभिव्याप्तिः साकल्येन सम्बन्धः । अथधिमता
सम्बद्धोऽवधिरित्यर्थः । असम्बद्धोऽवाधर्मयादा ॥

३ मयोऽचि वोऽसन् । ११११०५ । मयः परस्य उज्यो वा भवति अचि परे स च
अविद्यमानवद्भवति । किम्बुक्तम् किमु उक्तम् ॥

४ अहो आहो हो उताहो च नो अहो अयो इमे ॥ भो प्रयुक्ताश्च ओदन्ता अष्टावि-
त्यागमे स्मृताः ॥ १ ॥

५ सी धेती । ११११०३ । सुनिमित्तकस्योक्तास्य गन्धनिषेधो ना भवति इतिशब्दे
परे । साधो इति साध इति साधविति ॥ ऊँ चे म । ११११०४ । उषः स्थाने ऊँ इत्यादेशो
भवति सन्धिनिषेधश्च इती परे । उ इति, ऊँ इति, विति ॥

६ शरः परस्य-स्यः स्थाने अनु यदन्यः प्राप्नोति तस्मिन्शब्दे पश्चात् द्वे रूपे भवतो
॥ कश्छादयति । कः छादयति । स्तृषाली स्थाली ॥

३३ अचो होऽहचः । १।१।११७। अचःपराभ्यां हकाररेफाम्यां पर य हकाररेफाज्वर्जितस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा ॥

३४ चर् । १।१।११८। जरः स्थाने चरादेशो भवति जरि परे ॥ आसन्नः । तीर्थे । तीर्थम् ॥

३५ जपि जश् । १।१।११९। जरःस्थाने जशादेशो भवति जपि परे ॥ स्वर्हुनी स्वर्धुनी । चिह्नं चिह्नम् ॥ अहच इति किम् । अर्हन् । मुहादः । सुरः ॥ मरुत् । नि ध्यातं । प्र च्युतं । देवदत्ताश्ध्वस्तः इति द्वि स्थिते ॥

३६ अदीर्घान्त । १।१।१२०। अदीर्घादचः परस्याहचो वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे भवतो वा विरामे हलि च परे ॥ जश्त्वं । मरुत् मरुत् । निध्यातं निध्यातं । प्रच्युतं प्रच्युतं । देवदत्ताश्ध्वस्तः देवदत्ताश्ध्वस्तः ॥ अहच इति किम् । जिह्वा । चर्या । जिनदत्ताश् इदमानय ॥ इन् द्रः इति स्थिते ॥

३७ न संयोगे । १।१।१२१। संयोगे परे प्रागुक्त द्वित्वं न भवति ॥ हलोऽनन्तरा संयोगः । इन्द्रः ॥ दर शनं । हर पः । तद् पः । इति स्थिते । ' अचि । १।१।१२२। ' इत्यधिकृत्य ॥

३८ शरः । १।१।१२३। शरः प्रागुक्तं द्वित्वं न भवति अचि परे ॥ संनिकर्षः ॥ दर्शनं । हर्षः । तर्पः ॥ अचीति किम् । अश्दर्यात् ॥ कुब् वास्ते । सुगण् अत्र । कृपन् इह । इति स्थिते ॥

३९ ह्रस्वान् ङमः पदान्ते । १।१।१२४। ह्रस्वात्परस्य पदान्ते वर्तमानस्य ङमः स्थाने द्वे रूपे नित्यं भवतोऽचि परे ॥ कुड्वास्ते । सुगणत्र । कुंषान्निह ॥ पदान्त इति किम् । प्रङ्वते । गणितं । कनकम् ॥ ह्रस्वा-

१ व्याकरणान्तरे तु धर्म इत्यादी रकारद्वित्वनिषेधको न दृश्यते । २ भौ देवदत्ताश्ध्वस्त स इत्यत्र प्रुतात्परो द्वित्वाविधि दीर्घनिषेधात् ह्रस्वप्रुताभ्या पर इत्यर्थोऽवतीयते ।

३ अदीर्घान्तपरस्याहचस्थानेऽचि परे द्वे रूपे न भवत ॥ दधि मधु ॥

४ उणादय इति निर्देशात् लक्षणवाक्येष्वस्यानित्यत्व ज्ञायते ॥

५ कृष्णिहेत्यादी णत्वे प्राप्ते सति ' अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवन्तिन' ।

ग्यादाद्य णम् न भवति ।

विति किम् । प्राडास्ते । दाणत्र । भवानास्ते ॥ कन्या छत्रम् । इति द्वि स्थिते ॥

४० दीर्घाच्छो वा । ११११२४ । पदान्ते वर्तमानादीर्घात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे भवतो वा ॥ चर्त्वम् । कन्याच्छत्र । कन्याछत्रम् ॥ देव छत्र । म्ले छति । आ छिनत्ति । मा छिदत् । इति स्थिते ॥

४१ अजाह्माहः । ११११२६ । अच आह्माह्भ्यां च परस्य छकारस्य द्वे रूपे नित्य भवत ॥ चर्त्वम् । देवच्छत्र । म्लेच्छति । आ छिन्नत्ति । माच्छिदत् ॥

इति द्वित्वसन्धि'

अथ हल्सन्धिरुच्यते ।

अच् मात्र । ककुप् मण्डल । वाक् मधुरा । पद् नया । तद् नय-
नम् । इति द्वि स्थिते ॥

४२ जलो जग् । ११२।७५ । पदान्ते वर्तमानस्य जलो जग् भवति
आसन्न ॥

४३ ह्रलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः स्वः । ११११०६ । पदान्ते
वर्तमानस्य हल स्थाने स्थानिन स्वोऽनुनासिक आदेशो भवति वाऽनु
नासिके हलि परे ॥ अञ्मात्र अज्मात्र । ककुम्भण्डल ककुम्भण्डल ।
वाब्मधुरा वाग्मधुरा । षणनया षड्मया । तन्नयन तद्नयनम् । पक्षे
जइत्वम् ॥ वाक् मय । इति स्थिते । जइत्वम् ॥

४४ प्रत्यये । ११११०७ । पदान्ते वर्तमानस्य हल स्थाने स्थानिन

१ अत्र आह्माहोऽप्रेहण 'दीर्घाच्छो वा' इति विकल्पवाचनार्थम् ।

२ नासिकामनुयातोऽनुनासिक । अत्र सूत्रे हल इति किं दधि मधुरम् । अनुनासिके
इति किं गुह्रवाक प्रमाणम् । स्व इति किं अन्तर्मधुगम् । पदात्त इति किं यज्ञ । यन ।

३ यस्य स्थाने आदेशो भवति सा स्थानि । यथा अच् मात्र इत्यत्र चकारस्य स्थाने
जकारादेशो भवति, अतस्तत्र चकार स्थानाति क्षेयम् । अज्मात्रम् ।

स्वोऽनुनासिक आदेशो नित्य भवत्यनुनासिकादो प्रत्यये परे ॥ वाङ्मय १ ॥
गम् ता । शम् किता । झत स्थिते ॥

४५ घ्रां जय्यपदान्ते । १।१।१०९। अपदान्ते मकारनकारयो
परस्वोऽनुनासिक आदेशो भवति जयि परे ॥ गन्ता शङ्किता । बहुवचनात्
णत्व बाधिताऽनुनासिक । विस्तन्भ विस्तम्भ ॥ पुम् सि । दन् श ।
शिन् पति । शन् सन्ति । वृन् हति । इति स्थिते ॥

४६ शल्यनुस्वार । १।१।११०। अपदान्ते मकारनकारयोरनुस्वारो
भवति शलि परे ॥ पुसि । दश । शिपन्ति । शसन्ति । वृहन्ति ॥ चम् क्र
म्यते । अभम् लिह । त्वम् करोषि । त्वम् चरसि । त्वम् टीकसे । त्वम्
तरसि । त्वम् पठसि । त्वम् पासि । त्वम् वहसि । त्वम् लुनासि । त्वम्
शेषे । त्वम् पण्डे । त्वम् साधु । त्वम् हससे । त्वम् रमसे ।
इति द्वि स्थिते ।

४७ मैम्मो हलि तौ । १।१।१११। ममागमस्य पदान्तस्य च
मकरम्य परस्वोऽनुनासिकोऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवति हलि परे ॥
चक्रम्यते चक्रम्यते । अभ्रलिह अभ्रलिह । त्वङ्करोषि त्व करोषि । त्वञ्चरसि त्व
चरसि । त्वण्टीकसे त्व टीकसे । त्वन्तरसि त्व तरसि । त्वम्पठसि त्व
पठसि । त्वय्यासि त्व यासि । त्वव्वहसि त्व वहसि । त्वल्लुनासि त्व
लुनासि । अस्वरसङ्गकेष्वनुस्वार एव । त्वशेषे । त्वपण्डे । त्वसाधु ।
त्वहससि । त्वरमसे ॥ सम् राट् । इति स्थिते ॥

१ पदविद्य मय छ दाविच्छित्ति वागलङ्कृतम् ॥ नया समुदितामनां वाङ्मय
वाग्निवदा । वदु ॥ १ ॥

२ अपदान्ते द्ययनेत्र सिद्ध मम्महामस्य विभ पदान्तेऽपि सत्त्वयोलनाथम् ॥

३ हि ल्यमन्नि । १।१।११२। लकार व हार यकार मकार नकार च परे हकारे मस्य
क्रमेण परस्वाऽनुनासिकाऽनुस्वारश्च पर्यायेण भवति । किंल्लादयति किंल्लादयति । किंल्ल
अयति किंल्लयति । किंल्लयति किंल्लयति । किंल्लयति किंल्लयति । किंल्लयति किंल्लयति ।

४८ **संज्ञाद्** १११११३१। समो मकारो निपात्यते किञ्चन्ते राजि परे । सम्राद् ॥ लिद् ढं । गुद् ढं । स्वद् राद् । इति स्थिते ॥
 “डाज्माजोऽतो लुगितौ ११११२७।” इत्यधिकृत्य ॥

४९ **द्वौ द्वि** ११११३१। दकाररेफयोर्लुग् भवति यथासंख्यं दकारे रेफे च परे ॥ “१३ दीर्घः १११७७।” इत्याधिकृत्य ।

५० **द्वैलुच्यणः** ११११८०। दकाररेफयोर्लुचि सत्यां पूर्वस्याणो दीर्घो भवति ॥ लीढं । गूढं । स्वाराद् ॥ उद् स्थितः । उद् स्तम्भितम् । इति स्थिते ॥

५१ **उद्ः स्यास्तम्भः** ११११३४। उद्ः परस्य स्यास्तम्भोर्धात्वोः सकारस्य लुम्भवति जरि परे ॥ उदो दकारस्य चर्त्वम् । उत्थितः । उत्-
 म्भितम् ॥ कम् शुभः । मम् जति । तत् शेते । तद् चरति । तद्
 छादयति । तद् जयति । यञ् नः । तद् ज्ञापयति । तद् नकारेण ।
 इति स्थिते ॥

५२ **औ ईचू स्त्वोः** ११११३७। शकारे चवर्गे चोपस्त्रिष्टेयोः स-
 कारतवर्गयोः शकारचवर्गौ क्रमेणादेशौ भवतः ॥ जश्त्वचत्वे । कश्शुभः ।

१ सन्धक् राजते शोभते इति सम्राद् । ‘अव्ययस्य’ इत्यनेनाव्ययात्परेषां स्वादिप्रत्य-
 यानां लुकि सम्भिति मकारस्यानुस्वारप्राप्तिः सम्राडिति सामर्थ्यात् भवति । सम्राट्गु
 पञ्चमः शान्तिः ॥

२ डाज्माजोऽनेकाचोऽव्ययानुकरणस्य यः अत् शब्दस्तस्येतिशब्दे लुग्लोपो भवति ॥
 छमत् इति छमिति । पटत् इति पडिति । अत् इति पचनारसर्वलुक् ॥ असिद् अहिङ्गुम-
 न्तरङ्गे’ इति लुचि जश्च न भवति ॥ अकदिति सन्धिताऽपि वृत्तमित्यत्र दकारान्त
 श्चम्भन् ॥ डाज्माज इति किं । छत् इति छदिति । जगत् इति जगदिति ॥

३ द्वयोर्लुगारिमप्रिति द्गुक् तस्मिन्निति अट्प्रादिः ॥

४ दाध चुध धुस्तस्मिन् धो इत्येकत्वेन समुदायनिर्देशः । समुदायशाचकारान्देशेनेन्दे.
 सामर्थ्यं, एकदेशस्यापि समुदायारम्भत्वात् ॥

५ पृथक् विद्योरेकदेशतः सयोग उपदेशः । तदाथ सकारस्य शकारचवर्गाभ्या-
 मुरभेत् ।

मज्जति । तच्छेते । तञ्चरति । सच्छादयति । सज्जयति । यज्ञः । त-
ज्जापयति । “हलः” इत्यादिना वाऽनुनासिकः । तञ्कारेण । तञ्कारेण ॥

५३ न शात् । १।१।१३९। शकारात्परयोः स्त्वो. श्रुत्वं न भवति ॥
अभाति ॥ कम् षण्डे । कम् टीकते । पेप् ता । तत् टीकते । तत् ठ-
कारेण । तद् डीनम् । तद् डौकते । तद् णकारेण । इति स्थिते ॥

५४ टौ टू । १।१।१३८। षकारे टवर्गे चोपश्लिष्टयोः सकारतवर्गयोः
पकारटवर्गौ क्रमेणादेशौ भवतः ॥ चर्त्वम् । कप् षण्डे । कटीकते । पेष्टा ।
तट्टीकते । तट्टकारेण । तट्टीनम् । तट्टौकते । सण्णकारेण । तट्टकारेण
मधुलिट् सीदति । पद् तयम् । इति स्थिते ॥

५५ टोः पदान्तेऽनाम्नगरीनवतेः । १।१।१४०। पदान्ते टव-
र्गात् परयोः स्त्वोः घुत्वं न भवति न नामादेः ॥ अनाम्नगरीनवतेरिति किम् ।
षण्णाम् । अत्र जश्त्वानुनासिकौ ॥ षण्णगरी पट्टगरी । षण्णवतिः पट्ट-
वतिः । अत्र वाऽनुनासिकः ॥

५६ त्तोः पि । १।१।१४१। पदान्तस्य तवर्गस्य घुत्वं न भवति पकारे
परे ॥ अग्निचित् षडिकः । महान् षण्डः ॥ तत् लुनाति । भवान् लिखति ।
इति स्थिते ॥

५७ लि लः । १।१।१४२। पदान्ते तवर्गस्य लकारो भवति लकारे
परे ॥ तल्लुनाति । भवालिखति । “आसन्नः” इत्यनुनासिकस्यानुनासिकः ॥
अच् हलौ । त्रिष्टुप् हुतम् । वारू हसति । पद् हलानि । तत् हितम् ।
इति द्विः स्थिते । जश्त्वम् ॥

५८ जशो हो झप् वा । १।१।१४३। पदान्ते जशः परस्य हकारस्य
यथासंख्यं जयादेशो वा भवति ॥ अज्जलौ अज्जलौ । त्रिष्टुब्हुतं त्रिष्टुब्हुतम् ।
वाग्यसति वाग्हसति । पट्टलानि पट्टहलानि । तद्धितम् तद्धितम् ॥ अच्

शेषम् । त्रिष्टुप् श्रूयते । वाक् शूरः । षट् श्यामाः । तत् श्वेतम् । इति द्विः स्थिते । जश्त्वम् ॥

६९ शश्छोऽमि । १।१।१४४। पदान्ते जशः परस्य शकारस्य छकारो वा भवत्यमि परे ॥ चर्त्वश्चुत्वे । अच्छेषम् अच्छोपम् । त्रिष्टुप् श्रूयते त्रिष्टुप् श्रूयते । वाक् शूरः वाक् शूरः । पच्छ्यामाः षट् श्यामाः । तच्छ्वेतम् तत् श्वेतम् ॥ भवान् शूरः । इति त्रिः स्थिते ॥

६० नः शि जक् । १।१।१४७। पदान्ते नकारस्य जगागमो वा भवति शकारे परे ॥ अकावितौ । अकार उच्चारणार्थः । ककारो देशविध्यर्थः ।

६१ किदन्तः । १।१।५४। किद्यस्य विधीयते तस्यान्तोऽवसानावयवो भवति ॥ शस्य शश्छोऽमीति वा छत्वं । नस्य जयि परस्वोऽनुनासिकः । पक्षे श्चुत्वेन नकारश्चर्त्व च । भवाञ्छूरः भवाञ्छूरः भवाञ्शूरः भवाञ्शूरः ॥ नृन् पाति इति त्रिः स्थिते ॥

६२ नृनः पि री रक् । १।१।१४८। नृन्शब्दस्य नकारस्य रीत्यादेशः रकागमः पर्यायेण वा भवतः पकारे परे ॥ ईदित् । रीस्योरिति विशेषणार्थः । अकौ पूर्ववत् ।

६३ रीस्योः । १।१।१०८। पदान्ते री सी इत्येतयोः परतः पूर्वस्य वर्णस्यानुनासिको भवति ॥ आसन्न इति स्थानप्रमाणाभ्यामासन्न ऋकारा नुनासिको भवति ॥

६४ रः पदान्ते विसर्जनीयः । १।१।६७। पदान्ते रेफस्य स्थाने विसर्जनोयादेशो भवति ॥ नृन् पाति । पक्षे किदन्तः । रम्य विसर्जनीयः । नस्य शल्यनुच्चारः । नृन् पाति । उभयाग्रे । नृन् पाति ॥ एन् कान् । इति द्विः स्थिते ॥

६५ कांस्कान् सीसंरु । १।१।१४९। कान्कानित्यत्र द्विसंघने

पूर्वस्य पदान्ते नकारस्य सीरादेश सक्कागम पर्यायेण निपात्यते ॥
इदित् रीस्योरिति विशेषणार्थ । अकौ पूर्ववत् । रीस्योरित्यनुनासिक ।
सकि नस्यानुस्वार । निपातनान्न रीत्यादि । फाँस्कान् कास्कान् ॥
भवान् छादयति । भवान् ठकारीयति । भवान् धुडति । भवान् चरति ।
भवान् टीकृते । भवान् तरति । इति द्वि स्थिते ॥

६६ छव्यम्यप्रशानः । १।१।१५०। पदान्ते नकारस्य सीरादेश
सक्कागम पर्यायेण भवतोऽम्परे छवि परत न प्रशान ॥ पूर्ववदनुनासि
कादिकार्यं श्रुत्वपुत्वे च । भवाँदछादयति भवाँदछादयति । भवाँटीकृते भवाँटी-
कृते । भवाँठकारीयति भवाँठकारीयति । भवाँम्धुडति भवाँम्धुडति । भवाँश्चरति
भवाँश्चरति । भवाँत्तरति भवाँत्तरति । अमीति किं भवान्त्सरति । अप्रशान
इति किं प्रशाञ्जिनोति ॥ पुम् चली । पुम् कोकिल । इति द्वि स्थिते ॥

६७ पुमः खयि । १।१।१५१। पुमो मकारस्य सीसको भवतोऽम्परे
खयि परे ॥ शेष पूर्ववत् । पुँध्वली पुँध्वली । पुँस्कोकिल पुँस्कोकिल ॥
वृक्षव् हसति । देवास् यान्ति । धार्मिकाम् दयन्ते । अघोर देहि । भोद
देहि । भगोर देहि । इति स्थिते ॥

६८ सजूरहस्तोऽतिप्यक्तः सन्नुध्वन्सो रिः । १।१।७२।
सजूप् अह्नित्येतयोरन्त्यस्य पदान्ते तकारस्य च रिरादेशो भवति क्त्
सन्नु ध्वन्नु इत्येतान् वर्जयित्वा न तिपि ॥ इति सस्य रि इदित् रेर्य
इति विशेषणार्थ ॥

६९ रेर्यः । १।१।१५६। अवर्णादघो भो भगो इत्येतेभ्यश्च परस्य
रेर्यकारदेशो भवत्यपि परे ॥ “संस्कृतसि ग्लुक । १।१।१५२।” इत्याधिकृत्य ॥

७० व्योऽप्याघोभोभगोः । १।१।१५३। अनर्णादघो भो भगो
इत्येतेभ्यश्च परस्य पदान्ते वर्तमानस्य वकारस्य यकारस्य च ग्लुग्भवत्यपि परे ॥

१ स्कुसि ससन्तस्य कृनाऽवयवे सकार परे सामित्यस्य गिरादेश सक्कागमो ग्लुक च
पर्यायेण भवन्ति ॥ संस्कृता । संस्कृता । सस्कृता ॥

गइत् । गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थं । वृक्षंहसति । देवायान्ति । धार्मिकाद-
यन्ते । अपोदेहि । भगोदेहि ॥ असौ इन्दु । तस्मै आसन । देवाम्
जासते । इति त्रि स्थिते । औदैनोरावायौ । सस्य रीर्यश्च । “अच्यैस्पष्टश्च
।१।१।१५४।” इत्यधिकृत्य ॥

७१ वाऽनुज्यात् ।१।१।१५५। अवर्णात्परयो पदान्ते वक्ररय-
कारयो ग्लुगम्पद्युतिश्च तदासन्नो वा भवत्याचि परे नोजि ॥ पक्षे तादव
स्थ्य । ग्लुचि गित इति सन्धिप्रतिषेधात् पुनस्सन्धिकार्यं न भवति । असाइ-
न्दु । असाविन्दु । असाविन्दु ॥ तस्माआसन । तस्मायाँसन । तस्मा-
यासन ॥ देवाआसते । देवायाँसते । देवायासते ॥ श्रवणम् अस्मि ।
धर्मस् जयति । इति स्थिते ॥

७२ अतोऽद्भ्युः ।१।१।१५७। अत परस्य रेरकारो भवत्य-
कारे हपि च परे ॥ इक्येडरित्येड् । श्रवणोऽस्मि । धर्मो जयति ॥ एयस्
करोति । सम् याति । इति स्थिते । सस्य रि ॥

७३ हल्यनञ्समासे लुक्तः सात् ।१।१।१५८। तकारादेशात्
सकारात्परस्य रेर्लुभवाति हलि परे न नञ्समासे ॥ एयकरोति । सैयाति ॥

१ वृक्ष ह्यमतात्त्र सो ‘जले जश्’ इति दकारे प्राप्त रि ॥ एव पयम् इत्यादी ॥

२ अवर्णादघोभोभगोभ्यश्च परयो पदात्तयोर्व्यासचि परे ग्लुगस्पष्टोऽव्यक्तधुतिश्च
सश भवति ॥ पट उ पटवुं । त उ तवुं । तस्मा उ तस्मावुं । अघो उ अघावुं । अघो
अत्र अघोव्येत् । भो अत्र भोव्येत् । भगो अत्र भगोव्येत् ॥ ग्लुचि ‘गित’ इति
सन्धिप्रतिषेध ॥

३ ‘व्योर्लघुप्रबलतर शाकटायनस्य’ इति पाणिनीय सूत्रम् । तथाच यवयोरनुना-
सिको निगनुनासिकश्चेति प्रत्येक द्वौ भेदा परस्पर स्वी भवत इत्युक्तत्वाद्भास्पर्शधुतिश-
ब्देनानुनासिको भण्यते ॥

४ उपीति अकारानुबन्ध उकार एव । न उपिति प्रत्याहारः ॥

५ एत्र “स्पर्धे १।१।४६।” द्वयोर्विष्पोरन्यत्र सावकस्योस्तुत्यबलयोरेकत्र विनि-
पात स्पर्धे तत्र य सूत्रपाठे पर स विधिर्भवति ॥ स याति स ददाति इत्यादौ उत्त्व-
गुण्यप्राप्तौ परत्वाद्भुक् ॥ अत्र श्लोकः । पर स्यात्पूर्वपरयोर्नित्य स्यात्परनित्ययो ॥ नि-
त्यात्तपान्तरद् व न्यात्ततोऽनववाक्यम् ॥ १ ॥

अनञ्समास इति किम् । अनेपो गच्छति । असो याति ॥ अहन्
अत्र । अहन् ददाति । इति स्थिते । सजूरित्यादिना नस्य रि ॥

७४ रोऽहोऽप्यसुब्रूपरात्रिरथन्तरे । १।१।१६०। अहन्शब्द-
स्य रे रेफो भवत्यापि परे न सुबादौ ॥ उत्वाद्यपवाद । अहरत । अहर्द-
दाति ॥ असुब्रूपरात्रिरथन्तर इति किम् । अहोभ्याम् । अहोरूपम् । अहो
रात्रि । अहोरथन्तरम् ॥

इति हल्सन्धि

॥ अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ॥

मुनिम् अस्मि । साधुम् दयते । इति स्थिते । सस्य रि विसर्जनी
यश्च ॥

७५ विसर्जनीयस्य । १।१।१६१। विसर्जनीयस्य रेफादेशो भव-
त्यापि परे ॥ मुनिरस्मि । साधुर्दयते ॥ क छादयति । क टीकते इति
स्थिते ॥

७६ सञ्छव्यशरि । १।१।१६३। विसर्जनीयस्य सकारो भवत्यश-
प्परे छवि परे ॥ श्चुत्वष्टुत्वे कश्छादयति । कष्टीकते ॥ अशरीति कि क
त्सरु ॥ क शुभ । क पण्डे । क साधु । इति द्वि स्थिते ॥

७७ शरि चा । १।१।१६४। विसर्जनीयस्य सो वा भवति शरि
परे ॥ श्चुत्वष्टुत्वे । कश्शुभ क शुभ । कप्पण्डे क पण्डे । कस्ताधु, क
साधु ॥ क स्वलति इति त्रि स्थिते ॥

७८ लुक् स्वयि परे । १।१।१६५। विसर्जनीयस्य लुम्बा भवति
स्वयि परे शरि परत ॥ कस्वलति । कम्स्वलति । क स्वलति ॥ क
करोति । क सनति । क पचति । क फलति । इति द्वि स्थिते ॥

७९ रुपौ कपम् । १।१।१६६। विसर्जनीयस्य+ क प इत्यादेशौ

१ परप्रहण शरीत्वस्यानुरक्त्यर्थम् । अन्यथा स्वयैव स्यात् । असमास उत्तरत्र पर
इत्यस्यानुरक्त्यर्थम् ॥

क्रमेण वा भवतः कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे ॥ कपावुच्चारणार्थं । कः+
करोति । कः+करोति । कः+ खनति कः खनति । कः+ पचति कः पचति ।
कः+ फलति कः फलति ॥ तिरः कृत्य इति त्रिः स्थिते । “ उच्च्यूर्या-
द्यनुकारणञ्च ति १११२६ । ” “ तिरोऽन्तर्धौ १११३१ । ” इत्यधिकृत्य ॥

८० कृजो वा १११३२ । कृजो धातोः सम्बन्धि तिरः शब्दः
तिसंज्ञो वा भवति ॥

८१ तिरसस्तेस्सिः ११११६७ । तिसंज्ञस्य तिरसशब्दस्य विस-
र्जनीयस्य सिर्वा भवति कवर्गीये पवर्गीये चाशर्परे खयि परे ॥ इदित्
शास्वसिपस्सीति विशेषणार्थः । तिरस्कृत्य तिरःकृत्य तिरः+कृत्य ॥ तेरिति
किं तिरः कृत्वा तिरः+ कृत्वा ॥ नमः कृत्य । पुरः कृत्य । इति स्थिते ॥

८२ साक्षादाद्यच्चि १११३५ । साक्षादित्यादि शब्दरूपमच्च्य-
न्तरूपं च्च्यर्थं कृत्स्वम्बन्धि तिसंज्ञं वा भवति ॥ नमः शब्दस्य तिसंज्ञायाम् ॥

८३ अस्तं पुरोऽव्ययम् १११२९ । अस्तं पुरस् इत्येते अव्यये
धातोस्सम्बन्धिनी तिसंज्ञे भवतः ॥ इति पुरःशब्दस्य तिसंज्ञायाम् ॥

१ ककारात्पवर्गीये वर्गः कवर्गीये । अथवा क्वाद्य वा । यथा क्वादाद्यस्त्यद इति ।
कामां यगस्तत्र भवः कवर्गीयस्तस्मिन् । कर्त्तव्यपदानामन्यतमे रावीत्यर्थः ॥ अशर्परे इति
किं वाच्यः क्षीमम् ॥

२ ङाजन्तं च्च्यन्तमूरिलेवमाद्यनुकरणमुपगम्यञ्च च धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं
भवति ॥ ङाच् पठ्यदाकृत्य । च्चि शुद्धीकृत्य ॥

३ तिरसु इत्येतदन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमान धातोः सम्बन्धि तिसंज्ञं भवति ॥ तिरोऽन्त
तिरोऽन्तर्धौ ॥ अन्यत्र तिरो भूया स्थित ॥ उत्तरसुत्रे रास्यैव ग्रहणं कर्त्तव्यं अन्यथा तिरः
शब्दाच्चात्र गतः इत्यत्रापि तिर्यगर्थकस्य तिरसशब्दस्य तिसंज्ञायाम् ॥

४ च्चिरन्ते यस्य ताच् च्च्यन्तः । न च्च्यन्तमच्यन्तः । अच्यन्तं च तस्य वा अच्य-
न्तस्यम् ॥ च्च्यन्तस्यापि इवापि यस्य ताच् च्च्यन्तम् अभूततद्वापरिपर्यायार्थः ॥
अच्यन्तमिति किं स्वर्णोऽकृत्य । अत्र च्च्यन्तमिति गच्छति । अत्रानि पदं दाना-
दच्यन्तस्य च्च्यन्तस्यैव ग्रहणम् ॥ नमम् सप्तमे उच्चारित्वाद्यः शब्दाः साक्षा-
दादी वर्तन्ते ॥

५ अत्र पुरः इत्येते अव्ययान्त्वयस्यो वर्तन्ते तयोर्ग्यन्तस्योऽत्र ग्रहणम् ॥

८४ नमस्पुरसः ।१।१।१६८। तिसंजयोः नमस् पुरस् इत्येतयोर्वि-
सर्जनीयस्य सिर्भवति कुपावशर्परे स्वयि परे ॥ नमस्कृत्य पुरस्कृत्य ॥
तेरिति कि । नमः+कृत्वा नमःकृत्वा । नमः परमपुरुषाय । पुरः=पशु ॥
चतुः कण्टक । निः पद्यते । दुः कृत् । बहिः पचासि । आविः करोति ।
प्रादुः पश्यति । इति स्थिते ॥

८५ चतुर्निर्दुर्वाहिराविः प्रादुसाम् ।१।१।१६९। चतुर् निदु दु-
वहिस् आविस् प्रादुस् इत्येतेषां विसर्जनीयस्य सिर्भवति कुपावशर्परे स्वयि
परे ॥ “ क्तिञ्ः सः पिः ।१।२।१६०। ” “ शर्नमः ।१।२।१६१। ” इत्याधिकृत्य
परिभाषामूत्रे ॥

८६ शास्वसिघस्सिकृतस्यासक्सातोऽबहुपदात् ।१।२।१६५।
कवर्गादिञः क्तिञ्पराच्च शर्नमः परस्य शासिवसिघसीनां सेः कृतस्य च स-
गागमसस्थानिकसात्प्रत्ययवर्जितस्य सकारस्य पिरादेशो भवति न चेत्स
बहुप्रत्ययात्पदाच्च परो भवति ॥ इदित् । चतुष्कण्टकं । निष्पद्यते । दुष्कृतं
वहिष्पचति । आविष्करोति । प्रादुष्पश्यति ॥ द्वीः करोति । चतुः पठति ।
इति लिः स्थिते ॥

८७ सुचो वा ।१।१।१७०। सुजन्तस्य विसर्जनीयस्य सिर्वा भवति
कुपावशर्परे स्वयि परे ॥ सोः शास्वसीत्यादिना पिः पक्षे वा क्यौ ।
द्विष्करोति । द्वि + करोति । द्विः करोति । चतुष्पठति । चतुः+पठति । चतुः
पठति ॥ सर्पिः पिबति । धनुः खण्डयति इति त्रिः स्थिते ॥

८८ इसुसोऽपेक्षायाम् ।१।१।१७१। इमुसन्तस्य विसर्जनीयस्य
सेर्वा भवति कुपावशर्परे स्वयि परे पूर्वोत्तरपदयोरन्योन्यापेक्षायां सत्याम् ॥

१ स्थानिनिमित्तनियमाधो यः कथिदिह शास्त्रे पिनाम निर्धायते स सर्वः कवर्गात्
अथ परस्य सकारस्य स्थाने भवति । स च परस्मिन् कार्ये प्रवर्तमाने असन् भवतीति
दितव्यः ॥ वाशु सर्पिणा ॥

२ क्तिञ् परो यः शर् नन् च तस्मात्परस्य सकारस्य सिर्भवति ॥ अत्र योगविभागः
क्रेम इति शर्नमोविशेषार्थः ।

सार्पिंष्पिवति । सर्पिः२ पिवति । सर्पिः पिवति ॥ धनुःखण्डयति । धनुः
खण्डयति । धनुः खण्डयति ॥ अपेक्षायामिति किं । तिष्ठतु सर्पिः पिवत्वमु
दकं । तिष्ठतु धनुः खण्डय काष्ठम् ॥ अयः कारः । यशः कामः । अयः
कंसः । अयः कुशा । अयः कर्णा । पयः कुम्भः । पयः पात्रम् । इति
स्थिते । “ समासेऽसमस्तस्य ।१।१।१७३। ” इत्याधिकृत्य ॥

८९ कृकामिकंसकुशाकर्णाकुम्भपात्रेऽतोऽनव्ययस्य ।
१।१।१७५। पूर्वणासमस्तस्यानव्ययस्याकारात्परस्य विसर्जनीयस्य सिर्भवति
करोत्यादौ परे समासे ॥ अयस्कारः । यशस्कामः । अयस्कंसः । अयःकुशा ।
अयस्कर्णा । पयस्कुम्भः । पयस्पात्रम् ॥ अनव्ययम्येति किं स्वः+ कामः ।
स्वः२ पात्रम् ॥ असमस्तस्येति किं परमयज्ञःकामः ॥ यशःकाम्यति । गीः
पाशा इति स्थिते ॥

९० प्रत्यये ।१।१।१७६। अनव्ययस्य विसर्जनीयस्य सिर्भवति कुपौ
प्रत्यये परे ॥ यशस्काम्यति । गीप्पाशा ॥ गीः काम्यति । अहः काम्यति
इति स्थिते ॥

९१ न रहः काम्ये ।१।१।१७७। रेफान्तस्याहन्शब्दस्य च
विसर्जनीयस्य सिर्न भवति काम्यप्रत्यये परे ॥ गीः+ काम्यति । अहः+ का-
म्यति ॥ चतुः तयम् इति स्थिते ॥

९२ ह्रस्वात्सुपस्ति ।१।१।१७८। ह्रस्वात् परस्य विसर्जनीयस्य
सिर्भवति सुबन्ताद्विहिते तकारादौ प्रत्यये परे ॥ शास्वासिषस्तीत्यादिना
पिः । घुत्वं च । चतुष्टयम् ॥ निः तपति इति स्थिते ॥

१ पूर्वणासमस्तस्य इत्तम् प्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो विसर्जनीयस्य स्थाने कुपावक्षर्परे
स्थानि परे सिर्भवति ते चेतृणानिनिमित्तपरे एकत्र समासे भवताः ॥ सर्पिंष्पुण्ड सर्पिंस्थानं ।
धनुःखण्ड धनुःफलं । समास इति किं? तिष्ठतु सर्पिं पिवत्वमुदकम् । असमस्तस्येति किं?
परमसर्पिं × पुण्ड । इन्द्रधनुः + खण्डम् ॥

२ तर । तम् । तस् । तय । त्व । तल् । ल प्रत्ययास्त्वकारादिप्रत्ययाः । तान् पञ्च
प्रयोजयन्तीति चिन्तामर्णा ॥

०३ निसोऽनासेवायां तपे ।१।१।१७९। निसो विसर्जनीयस्य
सिर्भवति तकारादौ तपि धातौ परे । अनासेवायां कोऽर्थः अवसान-
क्रियायाम् ॥ पत्वद्भुत्वे । निष्टपति ॥ अनासेवायामिति किं निस्तपनि स्वर्ण
स्वर्णकारः पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ॥ कः कः इति स्थिते ॥

०४ कस्कादिषु ।१।१।१८०॥ कास्कादिषु सिर्निपात्यते कुपौ परे
कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । आतुप्पुत्रः । इत्यादयो नेयाः ॥
॥ इति विसर्जनीयसन्धिः ॥

॥ अथ सुवन्तसंग्रहोऽभिधीयते ॥

तत्सुवन्तं पुल्लिङ्गं स्त्रीलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं अलिङ्गं चेति चतुर्विधम् ।
स्तुपुनः प्रत्येकमजन्तं हलन्तं चेति द्विधा । तत्राजन्तेषु तावदकारान्तः पुल्लिङ्गो
र्मशब्दः सप्तसु विभक्तिषु नीयते । धर्म इति त्रिः स्थिते । “ अव्य-
यास्त्वौजम् ।२९७। ” इत्यधिकृत्य ॥

०५ एकद्विवहौ ।१।३।१८१। एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु विवक्षितेषु तत्स-
ङ्गचावत्यर्थे वर्तमानाच्छब्दस्वरूपाद्यथासङ्गचं सु औ जम् इत्येते प्रत्यया
भवन्ति ॥ उजावितौ । उकारः “ सूक्तं पुर्वम् ।४०८। ” इति विशेषणार्थः ॥
जकारो “ जस्येड् ।१४९। ” इति विशेषणार्थः ॥ ते च ॥

१ पुनः पुन. वरणमात्रेण ॥ तकारादाविति किं निरतन्त् ॥ तपे इति शप्निर्देशादिह
न भवति । निस्तातसि ॥

२ अप्राप्तस्य प्राप्तार्थे प्राप्तस्य च निवेधार्थे निपातनम् ॥ सर्पिष्कुण्डिकादीनामिह
गणे पाठ. समासार्थः तेन परमसर्पिष्कुण्डिकेत्यादि सिद्धम् ॥ कस्कादिष्विति बहुवचनादा-
कृतिगणोऽयम् । तेन भास्कर इत्यादि सिद्धम् ॥

३ इयमयमिदमिति शब्दव्यवस्थाहेतुरूपदेशगम्यः प्रातिपादिकधर्मो लिङ्गम् ॥ तच्च
शब्दधर्म इति चेत् गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गोपादानं न पठते । नहि शुद्धादिशब्दानां
पटादिशब्दरूपमाश्रयस्तदनभिधानत् अर्थो ह्यभिधीयते तत्रैषां (शब्दानां) तद्विद्वन्नि-
यमानुपपत्तेः ॥ अर्थधर्मत्वे तु यत्पटादिशब्दैरभिधीयते तदेव शुद्धादिशब्दैरभिधीयते
इति तद्विद्वन्व्यवस्थोपपद्यत इति अर्थधर्मन्वमस्याश्रियते ॥ धातुविभक्तिवर्जमर्थवलिङ्ग-
मिति कौमारे ॥

९६ प्रत्ययः कृनोऽपष्टयाः । १।१।४१। अपष्टचन्ताद्विहितः प्रत्ययसञ्ज्ञो भवति ॥ इति प्रत्ययसंज्ञायाम् ॥

९७ परः । १।१।१४४। प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव भवति ॥ ततः परे भवन्ति । धर्मस् धर्मौ धर्मअस् इति स्थिते ॥

९८ सुङ् पदम् । १।१।६२। सुङ्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तं शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति ॥ इति पदसंज्ञायाम् । “ सजूरहस्त— ६८। ” इत्यादिना पदान्ते सस्य रिः । तस्य “ रः पदान्ते विसर्जनीयः । १४। ” औकारे “ एजूच्यैच् ” । १५। इत्यैच् । जसि । “ एङो लुक् ” । १५३। इत्यधिकृत्य ॥

९९ एदे । १।२।१०६। अपदान्तस्यातो लुग्भवति एकारे अकारे च परे ॥ इति लुचि प्राप्तायाम् ॥

१०० भ्यत्याः । १।२।१६२। अतः आद्भवति भयादावदादौ च सुपि परे ॥ पुनर्दीर्घः सस्य रिविसर्जनीयौ । धर्मः धर्मौ धर्माः सुखयति सुखयतः सुखयन्ति इत्यादिक्रियासम्बन्धो ज्ञातव्यः ॥ कार्यान्तरव्यापृतस्य स्वाभिमुखीकरणमामन्त्रणं संबोधनं तद्विवक्षायाम् ॥

१०१ आमङ्ये । १।३।९९। एकत्वादिसङ्घचावत्यामन्व्यमाणेऽर्थे वर्तमानाच्छब्दात्क्रमेण स्वौजसो भवन्ति ॥ इत्कार्यं पूर्ववत् । सौ ॥

१०२ ह्रस्वोऽनित्याटः । १।२।१२२। एकामन्त्रणे अतो नित्याटश्च ह्रस्वो भवति श्यनप्मुटि परे स्वमोश्च लुक् ॥ इत्यकारस्याप्यकारः सोश्च लुग्भवति औजसोः पूर्ववत्प्रक्रिया । आमन्त्रणाभिव्यक्त्यर्थे हेःशब्दोऽभिसंनध्यते । हे धर्म हे धर्मौ हे धर्माः, मां रक्ष मां रक्षत मां रक्षत इत्यादि-

३ सु ओ जस् इत्यतः सु इत्यारभ्य आ महिइप्रत्ययान् सुइप्रत्याहारः ॥

२ एष अष एद तस्मिन् एदे । देहर्लीदापन्यायेन तनारस्योभयत्र सम्बन्धः ॥ अप्रहण किं ? भयादौ सुपि च दीर्घार्थम् ॥

३ ह्रस्वप्रहण नित्याड्यम् ॥ ह्रस्वस्य ह्रस्व विमर्धमिति चेत् ‘ ह्रस्वतो लुचि चारेह ’ (१५०) इति आरेदयाप्ती तन्नाभूदिति ह्रस्वः ॥

क्रियायोगो द्रष्टव्यः ॥ कर्मादिविवक्षायां । "हाधिकस्मयेत्यधिकृत्य । ३४५।,"

१०३ कर्मणि । १।३।१०५। क्रियाविषयः कर्म । तस्मिन्नेकत्वादिस-
द्वल्येऽप्रधानार्थे वर्तमानाच्छब्दात् अम् औट् शम् इत्येते प्रत्ययाः
क्रमेण भवन्ति ॥ यस्मिन्कारके धातुप्रत्यया भवन्ति तत्प्रधानम् । अन्य-
दप्रधानम् । टशावितौ टकारः मुट्प्रत्याहारार्थः । शकारः शस्यगिति विशे-
शणार्थः ॥ अमि 'भ्यत्या' इत्याकारे प्राप्ते ॥

१०४ सोऽणोऽमः । १।२।३६। अणः परस्य अमः आदिर्मकारो
भवति ॥ "संयोगस्यादिस्कोर्लुक् । २५०।" इत्यधिकृत्य ॥

१०५ पदस्य । १।२।९२ । हलोऽनन्तरास्संयोगः । तदन्तस्य पदस्य
लुग्भवति ॥ इति पदस्य सर्वस्य लुक्प्राप्तौ ॥

१०६ पष्ठयाः स्थानेऽन्तेऽलः । १।१।४७। पष्ठचन्तस्य विधिः
तस्यान्ते अलः स्थाने भवति ॥ औट्शैच् । शसि 'अत्यकः' दीर्घः ॥
'शस्यम् । १८१।' इत्यधिकृत्य ॥

१०७ नन्तः पुंसः । १।१।७९। पुल्लिङ्गस्याकः साचो नान्तो दीर्घो
भवति शसि परे ॥ आसन्न इत्यान् सस्य पदस्येति लुक् । धर्म । धर्मो ।
धर्मान् । चिनोतीत्यादिक्रियासम्बन्धो वेदितव्यः ॥ करणादिविवक्षायां ।
"टा भ्यां भिस्तिद्धौ । ३६०।" इत्यधिकृत्य ॥

१०८ हेतुकर्तृकरणेत्यंभूतलक्षणो । १।३।१२८। एकत्वादिस-
द्वल्येऽप्रधाने हेत्वाद्यर्थे वर्तमानाच्छब्दात् टा भ्यां भिम् इत्येते प्रत्ययाः
क्रमेण भवन्ति ॥ ट इत् "नास्तीटः । १३५।" इति विशेषणार्थः ॥

१ "तस्मादादे. १५४१" इति सूत्रनियमात् अम आदेरेण मकारो भवति ॥

२ "न. १२०४" इति सूत्रेण पदान्तनकारस्य लुचि प्राप्ताया "परे । २२४" इति
सूत्रेण पूर्वकार्यस्य नलोपस्यासत्त्वं पदान्तत्वाभावादिति वेदितव्यम् ॥ "पदस्य । १०५"
इति सूत्रेण सकारलोपात्मकोत्तरकार्यस्य सत्त्वात् ॥

३ अर्थविशेषाच्चिह्नमित्यम्भूतलक्षणम् । यथा- शिखया घट्टमद्राशीत्तया च्छत्रेण
भूपतिम् । इत्यादौ शिखादि ॥

“नातः १२०८।” इत्याधिकृत्य ॥

१०९ डसास्येस्स्येनाद्यम् । १।२।१६५। अकारान्तात्परस्य डस-
स्यो भवति टाया इनः डसेरान् डेर्यः ॥ इति टाया इनः ॥ “पूर्वो ण-
१।२।५०।” इति परिभाषायाम् ॥

११० अभिन्ने । १।२।५६। एकस्मिन् पदे वर्तमानाभ्या पकाररेफाभ्यां
परस्य नकारस्य णकारो भवति ॥

१११ श्रुल्लुस्तौ नान्तरे । १।२।५१। शे चवर्गे ले टवर्गे से तवर्गे
स्थानिनिमित्तयोरन्तरे मध्ये सति नस्य णो न भवति ॥ इति नियमादन्य-
स्मिन् वर्गे तयोरन्तरे सत्यपि णत्वं भवत्येव ॥ एङ् । भ्यामि भ्यत्या इत्यात् ।
भिसि ॥

११२ ऐस्भिस्सोऽश्वाशः । १।२।१६४। अकारान्तात्परस्य भिस. ऐ-
सादेशो भवति न-दकारादेशान्मकारादिदमादेशादशश्च परस्य ॥

११३ शिदङ्ङिदल् । १।१।४९। शिदेकाल् अङ्ङिदनेकाल् चादेशः
पष्ठचन्तस्य सर्वस्य स्थाने भवति ॥ ऐच् । सस्य रि विसर्जनीयश्च ॥ धर्मेण ।
धर्माभ्यां । धर्मैः । सुखं लभ्यते इत्यादिक्रियान्वयः कर्तव्यः ॥ सप्रदानादि-
विवक्षायाम् । “समो ज्ञोऽस्मृतौ चाप्ये । १।३।१३२।” “दाणाऽधर्मे तँङ्च

१ परिभाषेयम् । स्थानिनिमित्तनियमार्थं । य वक्षिदिह शास्त्रे णो नाम विधीयते त
सर्वं पञ्चाराद्रेफाञ्च परस्य नकारस्य स्थाने भवति ॥ स चात परेऽसन्भवतीति
वेदितव्यं ॥

२ ऋणेणोदाहरणानि- शशिना । अचंन । विरलेन । शृष्टेन । हृष्टेन । रतना । तर्प्येन ॥

३ सम्पूर्वज्ञानात्तेरस्मृतौ वर्तमानस्य यदाप्य प्राप्य कर्म तत्र टाभ्याभिसो भवन्ति वा ॥
मात्रा सञ्ज्ञानीते । मातर सञ्ज्ञानीते ॥ अस्मृताविति किं^२ मातर सञ्ज्ञानाति । मात्रु सञ्ज्ञा-
नाति स्मरतीत्यर्थं ॥ चकारेण वा इत्वनुकुप्यते ॥

४ अधर्मरूपेऽथे वर्तमानेन समा दाण् दाने इत्यनेन योगे देवैर्दातव्यैराप्ये देय यमा-
भजति तत्राप्रदानेऽर्थे वर्तमानाहाभ्याभिसो भवन्ति । तस्माच्च दाणस्तद्भवति ॥
दास्या सम्प्रयच्छते । वृषत्या सम्प्रयच्छते । कामुक रान् ददातीत्यर्थं ॥ अधर्मे इति किं^२
सम्प्रयच्छति ॥

११९ नमूह्रस्वादासः १।२।३३। नमः ह्रस्वादाडः सम्भवदादश्च परस्यामो नां भवति ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वस्य भवति ॥ “सप्तस्वसित्यतो दीर्घः । १७१” इत्यधिकृत्य ॥

१२० नाम्यतिमृचतुप्पः । १।२।१४०। नामि परे पूर्वोऽन्दीर्घो भवति न तिसृचतुरपकारान्तानाम् ॥ अभिज्ञे इति नस्य णः । धर्मस्य । धर्मयोः । धर्माणां । मूलं दयेत्याद्यन्वयो लक्ष्यः ॥ अधिकरणादिविवक्षायाम् । “केनो ह्योस्सुप् । ३९०” इत्यधिकृत्य ॥

१२१ आधारे । १।३।१७५। कर्तुः कर्मणो वा आधारेऽधिकरणे एकत्वादिसङ्ख्येऽप्रधानात्थे वर्तमानाच्छब्दात् ङि ओन् सुप् इत्येते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ॥ ङपावितौ । ङकारः प्राग्वत् । पकारः सुविति प्रत्याहारार्थः । ङावेङ् ओस्येत्वम् अयादेशश्च सस्य रिविसर्जनीयौ । सुप्येत्वं शास्वसीत्यादिनाः पिः । धर्मे धर्मयोः धर्मेषु ॥ चित्तमहं दधे इत्यादिक्रियासम्बन्धो वेदितव्यः ॥ एवं वृक्षषटपटकुम्भस्तस्मादयः शब्दा नेत्तव्याः ॥ उक्तरूपसमुच्चयः । धर्मः धर्मा धर्माः । हे धर्म हे धर्मा हे धर्माः । धर्म धर्मा धर्मान् । धर्मेण धर्माभ्यां धर्मैः । धर्माय धर्माभ्यां धर्मेभ्यः । धर्मात् धर्माद् धर्माभ्यां धर्मेभ्यः । धर्मस्य धर्मयोः धर्माणां । धर्मे धर्मयोः धर्मेषु । मासशब्दात् स्वादयः सुटि धर्मशब्दवत् । असुटि ॥

१२२ पद्मोमासहृन्निशासन्धूपन्दोपन्यकन्शकन्नुदन्नासंश्वासुटि । १।२।१४३। पाददन्तनासिकामासहृदयनिशासन्धूपन्दो-

१ आधीयते कर्तृवर्मणा व्यवतिष्ठते अस्मिन्नित्याधारः ॥ अथवा आधीयन्तेऽर्थाष्टन्ते क्रिया अस्मिन्नित्याधारः । तर्हि कर्तृवर्मणोरेव सङ्गश्च स्यात् ? तथापि कर्तृस्या कर्मण्या वा क्रिया भवति फटे आस्ते इत्यत्र वन्तुम्या ओदन पचनीम्यत्र कर्मस्या इति धेरु तत्र तथा सङ्गायाद्युते कर्तृवर्मणा अस्मिन्नाधीयतेऽवतिष्ठते न आधारः ॥ तथापि कर्तृवर्मणोराधार इति सिद्धम् ॥ न च वन्तुर्विधः । आधारेऽधिकः यथा फटे आस्ते । व्याप्य यथा निजेषु तेसम् । वैश्विक् यथा म्ये उदुनतः गन्ति । गार्गीयकः यथा सङ्गायां कोप इत्यादि ॥

स्यकृत्शकृत्उदकआसनइत्येतेषा क्रमेण पद् दत् नम् गाम् हृद् मिश्र
असन् यूपन् दोपन् यकन् शकन् उटन् आसन् इत्येते आदेशा वा भव-
न्त्यसुटि शसादौ सुपि परे ॥ इति मासशब्दस्य माम् । मास मासान् ।
मासा मासेन । भ्यामि ॥

१२३ सिद्धल्यधातोः । १।२।६४। सिति वलादौ च प्रत्यये परे
पूर्वं पदसंज्ञ भवति न धातोर्विहिते प्रत्यये परे ॥ सनूरहस्त इत्यादिना
सस्य रि । रेयं । व्योऽप्येत्यादिना यस्य लुक् । माभ्या मासाभ्या ।
माभि मासै ॥ मासे मासाय । माभ्या मासाम्या । माभ्य मासेभ्य ॥
मास मासात् मासाद् । माभ्या मासाम्या । माभ्य मासेभ्य ॥ मास-
मासस्य । मासो मासयो । मासा मासाना ॥ मासि मासै । मासोः
मासयो । शरि वा इति मा सु मास्तु मासेषु ॥ एव पादशब्दात् स्वा-
दौ सुख्यविशेष । शसादौ वा पद्माव । पद पादान् । पदा पादेन ।
सुपि चत्वंम् इत्यादि ॥ एव दन्तशब्दस्यासुटि वा दङ्गाव । दतः
दन्तान् । दता दन्तेन इत्यादि ॥ भादौ जश्त्व सुपि जश्त्वचत्वे ॥ सर्वा-
देर्भेदोऽस्ति तत स्वादयः । जसि ॥

१२४ जसः शिः । १।२।१६७। अदन्तस्य सर्वादेस्तम्बन्धिना
जमशिशर्भवति ॥ श इत् शित्त्वात्सर्वस्य । एङ् । डिङ्सिङेषु ॥

१२५ सर्वादेर्द्वयस्येः सिन् स्मात् स्मै । १।२।१६६। अदन्तस्य

१ सर्वं विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतर इतम त्व त्वत् नेम सिम सम
(सर्वांशे) पूर्वं पर अपर दक्षिण उत्तर अपर अधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् ॥ एवं
अज्ञातिधनात्प्रायाम् ॥ अन्तर वाह्येणोपसञ्चानयोःपरि ॥ त्यद् तद् यद् अदत् इदम्
एतद् एक द्वि युष्मत् अस्मद् भवतु किं असञ्ज्ञायामेवैतेऽपि ॥ इति सर्वादिगण ॥ सर-
ति व्याप्नोति द्रव्यपर्यायेष्विति सर्वे ॥ तत्सम्बन्धिनामिति किं प्रियसर्वा । प्रियसर्वा
य ॥ अत्र बहुव्रीह्याप्रयगेण सर्वशब्दस्याप्राधान्यात्तदुत्तरभावितानां प्रत्ययानां न तत्सम्ब-
न्धित्वम् । परमसर्वे इत्यत्र तु कर्मधारयाप्रयणात्सर्वशब्दस्य विशेष्योत्तरपदकर्मधारया
भूतत्वेन प्राधाग्यात् तदुत्तरभावितानां प्रत्ययानां भवति त सम्बन्धित्वमिति सात्पर्यम् ॥

सर्वादेस्सम्बन्धिनां ङि ङसि ङे इत्येतेषां स्मिन् स्मात् स्मै इत्येते आदेशाः क्रमेण भवन्ति ॥ आसि ॥

१२६ समामः । १।२।१७६। अवर्णान्तस्य सर्वदिः सम्बन्धिम आमस्सान्भवति ॥ एत्वपत्वे । अ-यत्र धर्मशब्दवत् । सर्व. सर्वो सर्वे ॥ हे सर्व हे सर्वो हे सर्वाः ॥ सर्व सर्वो सर्वान् ॥ सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः ॥ सर्वस्मै सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ॥ सर्वस्मात् सर्वस्माद् सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ॥ सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषां ॥ सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु ॥ एवं विश्वादयो नेतव्याः ॥ उमशब्दस्य द्वित्ववाचित्वात्ततो द्विवचनमेव । शेषं सर्वशब्दवत् । उमौ । उमौ । उमाभ्याम् । उमाभ्याम् । उमाभ्याम् । उमयो. । उमयोः ॥ त्स्द् शब्दात् स्वादयः । “त्यदां द्वितीयाद्यौस्वेनदेतदः । १४३।” इत्यधिकृत्य ॥

१२७ संसौ चात् । १।२।२१६। त्यदादीनामष्टानां अदादेशो भवति स्वसम्बन्धिनि सुपि संसौ च परे ॥ सच षष्ठ्यास्थानेऽन्तेऽल इति दक रस्य भवति । एदे इति पूर्वाकारस्य लुक् । “दस्तः । १३१।” इत्यधिकृत्य ॥

१२८ तोऽष्टानाम् । १।२।२१५। त्यदादीनामष्टानां तकारस्य सकारो भवति स्वसौ परे ॥ सो रित्वादि । अन्यत्र सर्वत्रात्वाद्भुचौ प्राग्वन् सर्वादिकार्यम् ॥ त्यः त्थौ त्ये । त्वं त्थौ त्यान् । त्येन त्याभ्यां त्यै. । त्यस्मै त्याभ्यां त्येभ्यः । त्यस्मात् (-इ) त्याभ्यां त्येभ्यः । त्यस्य त्ययोः त्येषां । त्यस्मिन् त्ययोः त्येषु ॥ एव तद्गब्दः । सः तौ ते । तं तौ तान् । तेन ताभ्यां तैः । तस्मै ताभ्यां तेभ्यः । तस्मान् (-इ) ताभ्यां तेभ्यः । तस्य तयोः तेषां । तस्मिन् तयोः तेषु ॥ एवं यद् शब्दात्स्वादयः अत्वात्तुगादिकार्यं । यः यौ ये । यं यौ यान् । येन याभ्यां यैः । यस्मै याभ्यां येभ्यः । यस्मात्

१ अत्र सगुरिति प्रत्याहारः । तत्र “अर्थादेशैरुभयाप्यसौविधिर्हो. सन् । ३।४।१२.” इत्यारभ्य कथंमिधमुद् । ३।४।१२१। “इत्येतन्मूलपर्यन्तं वर्तते । चकार उत्तममुद्रार्थः । तेन चकारेण “त्यदां द्वितीयाद्यौस्वेनदेतदः । १।२।२०३।” इत्यतः त्यदां सम्बन्धिनां श्रुत्तुमेषानां यथेयमुद् । १।२।१४८। इत्यतः सुरिति मिलित्वा सर्वां गुरिति गुरिति प्रत्याहारम् ॥ भवत्प्रतिशनि गुरिति किं श्रियार्थः ॥

(—३) याभ्या येभ्य । यम्य ययो येषा । यस्मिन् ययो येषु ॥ अदम्-
शब्दात् न्वादय । “सौ । १३६।” इत्यधिकृत्य ॥

१२९ औस्मुलुकादसोऽनो । १।२।२१२। अदसोऽन्त्यस्यौकारो
भवति स्वसौ परे नोकारवत् सोश्च लुक् ॥

१३० स्थानीवानलाश्रये । १।१।५०। यस्य स्थाने यो विधी-
यते स स्थानी इतर आदेश । स्थानिवद्भवत्यादेश स्थान्याश्रये कार्ये
कर्तव्ये स्थानिकार्ये भजत इत्यर्थ । न स्थान्यलाश्रये कार्ये ॥ इति मुलुच
स्थानिवद्भावे ॥

१३१ दस्सः । १।२।२१४। अदसो ढकारस्य स्थाने सो भवति स्वसो
परे ॥ ऐच् । अन्यत्र मुपि अत्वाल्लुचो ॥

१३२ दो मोऽस्यादसो माङ्गुश्चापिन्यसन् । १।२।४४। अव-
र्णान्तस्यादसो दस्य मो भवति । मकाराच्च परस्यालो गुर्भवति । स च
पिनाभ्यामन्यस्मिन् कार्ये प्राप्ते असन् भवति ॥ इत्यैचि कृते गु । ग इत्
गित्कार्यार्थ । आसन्न इति द्विमात्रस्यौकारस्य द्विमात्र ऊकार ॥ जश
शिरिङ् मत्व च ॥

१३३ गी बहुष्वेः । १।२।४६। बहुत्वे अदसो मात्परस्य एतो गी
भवति अमि ॥ अत्वाल्लुचौ मत्वगुत्वे । औत्थविशेषः । शस्यान् मत्वगुत्वे
अन्तलुक् । टायामपिनीति वचनात् मत्वगुत्वे ॥

१३४ घ्यसख्यद्वन्द्वपतीदुत् । १।१।४०। इदुदन्त घिसज भवति

१ विश्व नाथ पिना । न पिना अपिना । तस्मिन् अपिनि । अत्र नि इति नाशब्दस्य
सोमपाशब्दपत्राप्तम्यैश्चचाम् ॥ असदिति किं? अमुया अमूभ्याम् । अत्र अमू आ
इति स्थिते मुथ प्राप्नोति “टीस्येन्” इति सूत्रेण एत्व च । तत्रासत्यसन्त्रित्येतस्मिन्पर
त्वादन्तरङ्गत्वाच्च गी कृते स्थानिवद्भावेन यद्येत्व स्यात् कृतकार्यलाट्टराश्रयस्य पुनर्गुर्नेत्यु-
कारधुतिर्न स्यात् । अतोऽसन्त्रित्यामारस्यैवैव ततो यादेशस्ततो गुरिति ॥ तथा अमू-
भ्यामि यत्र गुत्व प्राप्नोति ‘भ्यत्या’ इति सूत्रेणात्व च । तत परमप्यात्व नित्यलाट्टा-
धिला गी कृते दीर्घधुतिर्न स्यात् । अतोऽमन्त्रित्यात्व ततो गुरिति न्यासे स्पष्टम् ॥

मस्त्रिशब्दमङ्गलसमासीयं च पतिशब्दं वर्जयित्वा ॥ "घेर्दोरनाटि । १५५।"
इत्यधिकृत्य ॥

१३५ नास्त्रीटः । १।२।२७। घिसंज्ञात्परस्म टः ना इत्यादेशो भवति
न स्त्रीविषयस्य ॥ भ्याभ्यास्त्वे कृते मत्वगुत्वे । मित्तः अन्नश इति प्रतिषेधात्त्रैसु
प्लवे गीत्वं । डित्तः सायादौ मत्वगुत्वे । पत्वं च । अपिनीति वचनात् न गु-
त्वस्यासत्त्वं । ओस्येत्वे अपि च कृते मत्वगुत्वे । आमः साम्येत्वे पुनः पिर्गात्वं
च । सुपि च तथा ॥ असौ । अमू । अमी ॥ अमुम् । अम् । अमून् ॥ अमुना ।
अमूम्याम् । अमीभिः ॥ अमुष्म । अमूम्याम् । अमीभ्यः ॥ अमुष्मात्
(—इ) । अमूम्याम् । अमीभ्यः ॥ अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् ॥ अमुष्मिन् ।
अमुयोः । अमीषु ॥ इदमः स्वादयः ॥

१३६ सौ । १।२।२०९। इदमोऽन्तस्य मो भवति स्वसौ परे ॥ अत्वा-
पवादः ॥

१३७ पुंस्त्रीदोऽय् । १।२।२१०। इदमः इद्रूपस्य अय् भवति पुल्लिङ्गी-
ये स्वसौ परे ॥

१३८ हल्ङ्घाङ्गीर्घाङ्गुक् । १।२।२२०। हलः ङ्घाङ्म्यां च दीर्घा-
भ्यां परस्य सेर्लुक् भवति ॥ अन्यत्रात्वात्तुचौ ॥

१३९ दौ मः । १।२।२०८। इदमो दस्य मो भवति स्वसुपि परे ॥
शेषं प्राग्वत् । टायाम् ॥

१४० टौस्यनः । १।२।२०७। इदमः अनो भवति स्वटौरोः परतः ॥

' १ अत्र पदस्येत्यनेनैव सुलोपनिर्द्दी हल्प्रहण कृत इति चेत् राजशित्यत्र नलोपार्थम् ।
अन्यथा ' पदस्य ' इति पूर्वसूत्रेण लोपे कृते ' नः । १२.०४ ' परस्मैपुं । तथाच परसूत्रेण
नकारलोपे कृते ' परे । १।२।४९। ' इति सूत्रेण परे कार्ये कर्तव्ये पूर्वमसद्भवतीति निय-
मेन सुलुचोऽप्यत्वात्पदस्येति प्राप्तेरताद्राव । अतः कारणात् हल्प्रहण नलोपार्थम् ॥ ' नः
१।२।९५। ' इति पर । ' पदस्य । १।२।९२। ' इति पूर्वम् ॥

एह । न्यामि । “ स्त्रियेऽश् ११२।२०५। ” इत्यधिकृत्य ॥

१४१ अकः ११२।२०६। अककारस्येदम अश् भवति सभयादौ स्वमुपि परे ॥ श इत् सर्वादेशार्थं । भिस अद्भश इति प्रतिषेधान्नैस् । डित स्मायादौ अश् । ओस्यन शेष प्राग्वत् ॥ अयम् । इमौ । इमे ॥ इमम् । इमौ । इमान् ॥ अनेन । आभ्याम् । एभि ॥ अस्मै । आभ्याम् । एभ्य ॥ अस्मात् (—ङ्) । आभ्याम् । एभ्य ॥ अम्य । अनयो । एषाम् ॥ अस्मिन् । अनयो । एषु ॥ अन्वादेशे द्वितीयादौसि मुपि भेदोऽस्ति

१४२ इदमः ११२।२०४। अन्वादेशे इदम एनदादेशो भवति द्वितीयाविभक्तौ टायामोसि च परे ॥ अत्वाद्भुचौ शेष प्राग्वत् ॥ एनम् । एनौ । एनान् ॥ एनेन ॥ एनयो ॥ एनयो ॥ एतद् स्वादय अत्वाद्भुचौ ॥ सौ तोऽष्टानामिति तस्य स शास्वसीति सस्य पि रिविसर्जनीयौ । अन्यत्र सर्वशब्दवत् ॥ एष । एतो । एते ॥ एतम् । एतौ । एतान् ॥ एतेन । एताभ्याम् । एतै ॥ एतस्मै । एताभ्याम् । एतेभ्य ॥ एतस्मात् (—ङ्) । एताभ्याम् । एतेभ्य ॥ एतस्य । एतयो । एतेषाम् ॥ एतस्मिन् । एतयो । एतेषु ॥ अन्वादेशे ॥

१४३ त्यदां द्वितीयादौस्येनदेतदः ११२।२०३। अन्वादेशे एतद् एनद्भवति द्वितीयाविभक्तौ टायामोसि च त्यदादिसम्बन्धिनि मुपि परे ॥ शेष प्राग्वत् । एन । एनो । एनान् ॥ एनेन । एनयो । एनयो ॥

१ इदम सकारभवारयकारादिके त्यदादिसम्बन्धिनि मुपि पर अन्वादेशे अशित्ययमा देशो भवति ॥ शीक्षिको यकमभ्यता । अयोऽस्मै साधु दीयता सूत्रम् । शीक्षिकाविमका वधेतरौ । अयो आभ्यां साधु दीयतां सूत्रम् । यालीकेयक याचत । अथा अस्त्यै दीयता मोदक ॥ स्त्रिये इति किं? इमे इमके । परत्वान्मत्वादि भवति । अन्वादेशे विधि मुपा प्रकृति विशेष्यत इति ॥ परमेत परमेभम् । परमेभकस्मि इत्येनदादि न भवति ॥ सप्तार सर्वादेशार्थं ॥

२ बधिमस्यानुकथनमन्वादेश । अनेन रात्रिरधाता अयो एनेन अहरधीतम् । इदं मादिशब्दानामर्थार्थ- इदम प्रत्यक्षगत मर्मापनरवति चेतदौ रूपम् ॥ अदत्तरत्तुं विप्रवृष्ट तदिति परोक्षे विजानीयान् ॥ १ ॥

सहस्र्यावाचिन एकशब्दादेकवचनान्येव । एक । एकम् । एकेन । एकस्मै ।
एकस्मात् (—इ) । एकस्य । एकस्मिन् ॥ कतिपयवाचिनो द्विवचनबहु
वचनान्यपि । एक । एकौ । एके । इत्यादि सर्वशब्दवत् ॥ द्विशब्दस्य
द्वित्ववाचित्वात्ततो द्विवचनान्येव । अत्र । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्या । द्वाभ्या ।
द्वाभ्या । द्वयो । द्वयो ॥ किम स्वादय ॥

१४४ किम. कः । १।२।२।७। किम को भवति स्वसम्बन्धिनि मुपि
ससौ च परे ॥ क । कौ । के ॥ क । कौ । कान् ॥ केन । कान्या । कै ॥
कस्मै । कान्या । केभ्य ॥ कस्मात् (—इ) । कान्या । केभ्य ॥ कस्य ।
कयो । केपा ॥ कस्मिन् । कयो । केपु ॥ पूर्वशब्दात्स्वादय ॥

१४५ नव पूर्वा वादौ । १।२।१७२। पूर्वादयो नव सर्वादयो वा
भवन्त्यदिदादौ स्वमुपि परे ॥ पूर्व । पूर्वा । पूर्वे पूर्वा ॥ हे पूर्व ॥ पूर्व । पूर्वा ।
पूर्वान् ॥ पूर्वेण । पूर्वाभ्या । पूर्वे ॥ पूर्वस्मै । पूर्वाभ्या । पूर्वेभ्य ॥ पूर्वस्मात्
(—इ) । पूर्वात् (—इ) । पूर्वाभ्या । पूर्वेभ्य ॥ पूर्वस्य । पूर्वयो । पूर्वेषा ॥
पूर्वस्मिन् । पूर्वयो । पूर्वेपु ॥ एव परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वशब्दा ॥
द्वितीयशब्दात्स्वादय तस्य डेडसिडिपु भेदोऽस्ति ॥

१४६ तीयं ङिति । १।२।१७३। तीयप्रत्ययान्त सर्वादि वा भवति
ङिति मुपि परे ॥ सर्वादित्वात् म्मायादि । द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्
(—इ) द्वितीयात् (—इ) । द्वितीयास्मिन् द्वितीये । अन्यत्र धर्मशब्दवत् ।
एव तृतीयशब्द ॥

१ अत्र नवग्रहणात् पूर्वा इति बहुवचनाच्च पूर्वा इत्यस्य पूर्वादय इत्यर्थो गृह्यते ।
नवेति किं? स्वस्मात् स्वस्मिन् । पूर्वादय इति किं? सर्वं सर्वस्मात् ॥ वादा इत्यत्र वा
अदौ इति च्छेद । अत्र इच्च अदि तस्मिन् अदौ इति विग्रह । अत्र अदि इत्येक
वचन नपुंसकवाचे च न शङ्क्यम् । कुत? लक्षणसूत्र लक्षण व्यभिचरन्त्याचाया ॥
पूर्वादीनां सर्वादित्वात् प्रथममेव निष्पद्यत इति तदनन आदिदादौ स्वमुपि विकल्पत इत्यर्थ ॥
आदिदादादिनि किं? पूर्वस्मै पूर्वेषाम् ॥ पूर्वस्या इत्यत्र नित्यत्वात्पूर्वमेव याद भवति ॥

१४७ नेमार्धप्रथमचरमाल्पकतिपयनयस्य वा । १।२।१६८।

नेमादीना तयत्प्रत्ययान्तस्य च जस शिर्वा भवति ॥ नेमे नेमा । अर्धे
अर्धा । प्रथमे प्रथमा । चरमे चरमा । अल्पे अल्पा । कतिपये कतिपयाः ।
द्वितये द्वितया । इत्यादि ॥ आकारान्तः पुल्लिङ्गः सोमपाशब्दः । पूर्वव-
त्स्वादय । सुव्यविशेष । आमन्त्ये सौ अदन्तत्वाभावात् ह्रस्व-
शसादावजादौ—

१४८ आतोऽनाडः श्लुक् । १।२।१५१। अपदान्तम्यात् श्लुग्भवति

सुदृच्छिण्याद्विवर्जिते प्रत्यये म्या च परत नाड ॥ सहिता । बलादौ पदत्वा-
च्चात् श्लुक् । सोमपा । सोमपौ । सोमपा ॥ हे सोमपा । हे सोमपौ । हे सोमपा ॥
सोमपा । सोमपौ । सोमप ॥ सोमपा । सोमपाभ्या । सोमपाभि ॥ सोमपे ।
सोमपाभ्यां । सोमपाभ्य ॥ सोमप । सोमपाभ्या । सोमपाभ्यः ॥ सोमप ।
सोमपो । सोमपा ॥ सोमपि । सोमपो । सोमपामु ॥ एव क्षीरपाश्वुपादय ॥
इकारान्तः पुल्लिङ्गो रविशब्दः तत् स्वादय सो रि विसर्जनीयौ । आकारयो ॥

१४९ इदुतो गिर्बवौतोऽस्त्रैः । १।२।२२। इकारात्परम्य औत

मुपो गिर्बवति उकारात्परस्य गु न स्त्रीशब्देकारात् ॥ ग इत् । गित इति
सन्धिप्रतिषेधार्थः । दीर्घः । जमि ॥

१५० जस्येद् । १।२।२३। इदुतोर्गेद् भवति जमि परे ॥ आमन्त्र-

ज्य ॥ आमन्त्रणे सौ ॥

१ व्यवस्थितविभाषाविज्ञानासञ्जाया न भवति । नेमेति केषांश्चिन्नाम अत्र विक-
र्यो मा भूत् नेमा । अत्रापि स्वमन्वन्धिनीति वर्तते तेनेह न भवति प्रियनेमा ।
अतिनेमा इत्यादि ॥ प्रत्ययान्तमदृणादिह न भवति अर्धका । आदन्तादिकन्धो मा
भूत् नेमा स्त्रिय ॥

२ ययमुदच्छिण्यादिप्रत्यये ईत किं? द्विपादैर् द्विपाद । सि व्याघ्रपाण्डि कृत्वाणि ।

३ अत्येति किं? अतिशय्यौ पुरुषौ । अत्येतिदमव शापक इयोऽपवादेन इदुत्कार्ये
भवतीत्यस्य । तेन अतिशय्य ॥ यदि इदुत्कार्यापरत्वादिवादेशः स्यात्तर्हि व्यर्थ
प्रतिषेधोऽत्येति । तस्मादिदमेव तु प्रतिषेधवचनं शापक इवादेश पर वधिवा इदुद-
कार्यं भवन्नानि ॥

१५१ न्हस्वैतो लुचि चारेड् । १।२।१२५। न्हस्वस्य एकारस्य च
अर एदित्यादेशा भवन्ति आमन्त्रणे सौ परे । इको लुगिति लुचि च सत्यां
। सोश्च लुक् ॥ आसन्नः । औजसोः प्राग्वत् । अमि मत्वलुचौ । औद्यभेदः ।
शसीन् सलुक “अभिन्ने ११०” इति णत्वे प्राप्ते ॥

१५२ अन्तक्षुम्नादीनाम् । १।२।५४। पदान्तस्य क्षुम्नादीनां च
नस्य णो न भवति ॥ इति णत्वाभावः । टायां घित्वात्तास्लोट इति नादेशः ।
णत्वं । डयि ॥

१५३ डघेड् । १।२।२८। घेरेड् भवति डद्वौ सुपि परे ॥ आसन्नः
। अय् । डसिडसोरेडि ॥

१५४ एङो लुक् । १।२।१०५। एङ् । परयोः डसिडसोरतो लुगभवति ॥
ओसि यञ् । आमो ‘नम्न्हस्याद्साट्’ इति नाम् । नान्यतिमृचतुप्प
इति दीर्घः णत्वं च । डौ ॥

१५५ घेड्ङोरनाटिः । १।२।२६। घेः परो द्विडुर्भिवति नाटि विषये ॥
‘ड इत् ॥

१५६ द्वित्यन्त्याजादेः । १।२।१०७। डिति परे पूर्वस्यान्त्याजादेर्लु-
ग्भवति ॥ सुपि पत्व । रविः । रवी । रवयः ॥ हे रवे । हे रवी । हे रवयः ॥ रविं ।
रवी । रवीन् ॥ रविणा । रविभ्यां । रविभिः ॥ रवये । रविभ्यां । रविभ्यः ॥
रवेः । रविभ्यां । रविभ्यः ॥ रवेः । रव्योः । रवीणां ॥ रवौ । रव्योः । रविषु ॥
एव ध्वनिमुनिकलिलिकेलिकिमिकविकपिवह्निवृष्ण्यग्निप्रभृतयः ॥ अतिसि-
शब्दात्स्वादौ औकारयोरखेरिति निषेधात्त गिः तत्तेय् ॥ अतिसि । अति-
सियौ । अतिसयः ॥ हे अतिसि । हे अतिसियौ । हे अतिसयः ॥ अतिसियम्

१ क्षुम्ना. कुप्नु. (कृप्नु इत्येव पाठान् इत्) आर्यानी, आचार्यभोगीन्, कुवन्,
अहन, पक्ष, नृप, धन, सर्वनामन्, नट, नद, नगर, नृत्त, नदी, निवेश, अमि,
अमिताम्, अन्वप, नन्दिन, नन्दन, नर्तन, गहन, रदन इति क्षुम्नादिराट्टीतिगम् ॥

२ अतिसयमतिक्रान्तोऽतिसि पुरय इत्यर्थः । गतादिषु प्रादय इति समासः । ग्यरगो-
प्यत इति इत्य ॥

अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् ॥ अन्यत्र रविशब्दवत् ॥
पतिशब्दस्य टाया डिति च विशेषोऽन्यत्र रविशब्दवत् । अधित्वात् टायाः
न नाभावः । डिति नैद् यञ् । डसि डसोः ॥

१५७ रुधृत्य उः । १।२।१०४। रुधृत्य इत्यनच्काभ्यां परस्य डसि-
डसोरत्त उकारो भवति ॥ सन्निकर्षः ॥

१५८ डिरौत् ॥ १।२।२४। इदुद्भ्यां परो डिरौद्भवति ॥ यञ् । पति ।
पती । पतय ॥ हे पते । हे पती । हे पतयः ॥ पतिं । पती । पतीन् ॥ पत्या ।
पतिभ्यां पतिभिः ॥ पत्ये । पतिभ्यां । पतिभ्यः ॥ पत्युः । पतिभ्यां ।
पतिभ्यः ॥ पत्यु । पत्यो । पतीना ॥ पत्यौ । पत्योः । पतिषु ॥ सखिश-
ब्दात् स्वादय । “ डाम् शसि १।७६। ” इत्यधिकृत्य ॥

१५९ ऋत्सखीदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसः सोः । १।२।११९।
ऋदन्तादिदन्तात्सखिशब्दादुशनस् पुरुदंशम् अनेहम् इत्येतेभ्यश्च परस्य
सोडादेशो भवति ॥ डइत् अन्त्याजादिलुगर्थः ॥

१६० सखित ऐ च । १।२।१३०। इदन्तस्य सखिशब्दस्य ऐकारो
भवति श्यनप्सुटि परे न चैकामन्त्रणे ॥ आय् ॥

१६१ न डान्लुक् । १।२।१२९। डा च नलुक् एकामन्त्रणे न भवतः
ह्रस्वैत इत्येद् मुलुक् । शसीन् सलुक् । टाया अधित्वाच्च नाभावः । डिति
नैद् यञ् । डसिडमूडिषु पूर्ववत् । अन्यत्र रविशब्दवत् । सखा । सखायौ

१ इत्य् त्य् इत्यनच्प्रहणादिह न भवति मुख्यत् अपत्यात् ॥ अनच्केऽपि अत इति
तकारादिह न भवति सत्या पत्या ॥

२ डिरौदित्यभेदनयेन निर्देशोऽमन्देशार्थः । डेरिति पट्टीनिर्देशे डेरिति चतुर्थैक-
वचनस्याय विधिस्तत् सप्तम्येकवचनस्येति सन्निह्येत तत्सशयव्युदासार्थं डिरौदिति
निर्देशः । तकारश्चासन्देशार्थं स्वरूपनिर्देशार्थो वा ॥

३ ऋदिति तकारो दीर्घनिवृत्त्यर्थः । सखित इति नारी सखी पद्गू शब्दः । ३४१
इति डीप्रत्ययान्तो मा भूदिति तकारप्रहणम् ॥ अयमेव हि सखिदिति तकारो जापयति
प्रातिपदिकप्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहणम् । एकदेशविवृतमनन्यवदिति च ॥ तेन
पयस्याप्री पयस्कुम्भीत्यादि भवति ॥ सोरिति किं? उदानसौ ॥

परो ङिगम्भवति ॥ यञ् । ग्रामणी । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः ॥ आमन्त्रणेऽप्येवं
ग्रामण्यं । ग्रमण्यौ । ग्रामण्यः ॥ ग्रामण्या । ग्रामणीभ्यां । ग्रमणीभिः ॥ ग्राम-
ण्ये । ग्रामणीभ्यां । ग्रामणीभ्यः ॥ ग्रामण्यः । ग्रामणीभ्यां । ग्रामणीभ्यः ॥
ग्रामण्यः । ग्रामण्योः । ग्रामण्यां ॥ ग्रामण्यां । ग्रामण्योः । ग्रामणीषु ॥ एवमग्र-
णीसेनानीप्रभृतयः । स्त्रियामप्येवं ॥ विक्रीशब्दात्स्वादयः । अतत्संयोगादिति
वचनात् न यञ् । इय् । विक्रीः । विक्रियौ । विक्रियः ॥ इत्यादि । एवं यव-
क्रीशब्दः ॥ सुधीशब्दात् स्वादयः सो रिवितर्जनीयौ । अजादौ अमुधीण
इति निषेधान्न यञ् ॥

१६६ भ्रूह्लश्रोथेयुवौ । १।२।४१। अरः हलः परस्व श्रोर्धातोश्चे-
वर्णोवर्णयो, क्रमेण इयुवौ भवतः अजादौ प्रत्यये परे ॥ सुधीः । सुधियौ ।
सुधियः ॥ आमन्त्रणेऽप्येवं । सुधियं । सुधियौ । सुधियः ॥ सुधिया ।
सुधीभ्यां । सुधीभिः ॥ सुधिये । सुधीभ्यां । सुधीभ्यः ॥ सुधियः । सुधी-
भ्यां । सुधीभ्यः ॥ सुधियः । सुधियोः । सुधियां । सुधियि । सुधियोः । सुधीषु ॥
एवं नीसुश्रयादयः । आमि नामाम इति वा नाम् । सुश्रियां सुश्रीणाम् ॥
उकारान्तः पुल्लिङ्गो गुरुशब्दः ततः स्वादयः रविशब्दवत्प्रक्रिया गुत्वादि ।
गुरुः गुरू गुरवः । हे गुरो हे गुरू हे गुरवः । गुरुं गुरू गुरून् ।
गुरुणा गुरुभ्यां गुरुभिः । गुरवे गुरुभ्यां गुरुभ्यः । गुरोः गुरुभ्यां गुरुभ्यः
। गुरोः गुर्वोः गुरूणां । गुरौ गुर्वोः गुरुषु ॥ एवं भानुबाहुकारुमेरुसाधु-
प्रभृतयः ॥ उकारान्तः पुल्लिङ्गः खलपूशब्दः । ततः स्वादयः । सो रिवि-
सर्जनीयौ । अजादौ ॥

१ नीशब्दस्य सप्तम्यैकवचन निधि इति सिद्धम् । न्यशादामिति सूत्रेण द्विप्रत्ययस्य
आम् न भवति । कस्मादेति चेत् क्रमसूत्रे न्यशादामिति पूर्वे सूत्रे भ्रूह्लश्रोथेयुवौ इति
परसूत्रम् । तथाच परे कार्ये कर्त्तव्ये पूर्वमसद्भवति इत्यामो निषेधो शातव्यः ।

२ ध्वनिमञ्जर्याम् । गुरुस्तु निष्पत्ती श्रेष्ठे गुरु पितरि दुर्भगे ॥ उपाध्यायोऽध्यापकः
स्यात्स्यानिषेकादिङ्गदुद ॥ १ ॥

१६७ धातोस्तिकारकसमस्तानेकाचोऽतत्संयोगाद्यध्याः । १।२।३८। तिना कारकेण च समस्तस्यानेकाचश्च धातोरतत्संयोगात्परयो-
रिवर्णोर्वर्णयोर्यञ् भवत्यजादौ सुपि परे ॥ आसन्नः । खलपूः । खलप्वौ ।
खलप्व ॥ हे खलपूः । हे खलप्वौ । हे खलप्वः ॥ खलप्वं । खलप्वौ । खलप्व
॥ खलप्व्वा । खलप्व्भ्यां । खलप्व्भिः ॥ खलप्वे । खलप्व्भ्यां । खलप्व्भ्यः ॥ ख-
लप्व्यः । खलप्व्भ्यां । खलप्व्भ्यः ॥ खलप्व् । खलप्वो । खलप्व्वां । खलप्वि ।
खलप्वोः । खलप्वुषु ॥ एव यवल्गारलूकाण्डलूपभृतयः ॥ कटप्रशब्दात्स्वा-
दयः ॥ संयोगपरत्वात् यञ् । उक् । कटप्रू । कटप्रुवौ । कटप्रुव । ॥ स्वयंभूश-
ब्दात् स्वादयः । सो रिविसर्जनीयौ ॥ अजादौ ॥

१६८ इन्पुनःकरवर्षाभिर्भुवः । १।२।३९। इन् पुनर कर वर्षा
इत्येतैरेव समस्तस्य भुवो धातोः उवर्णस्य यञ् भवति अजादौ सुपि परे ।
नान्यैरिति नियमादत्र यञ् न भवति । अहलित्यादिना उक् ॥ स्वयंभूः ।
स्वयंभुवौ । स्वयंभुव ॥ आमन्तणेऽप्येवं ॥ स्वयंभुवं । स्वयंभुवौ । स्वयंभुवः
॥ स्वयंभुवा । स्वयंभुव्भ्यां । स्वयंभुभिः ॥ स्वयंभुवे । स्वयंभुव्भ्यां । स्वयं-
भुभ्यः ॥ स्वयंभुवः । स्वयंभुव्भ्यां । स्वयंभुभ्यः ॥ स्वयंभुव । स्वयं-
भुवो । स्वयंभुवां ॥ स्वयंभुवि । स्वयंभुवोः । स्वयंभुवु ॥ एव

१ क्रियायां धातुस्तस्य ॥ आच्यूर्यत्यादिसूत्रविहितं सञ्ज्ञारूपरितं । क्रियाभिर्वर्तकं
कारकं धर्मादि । तिथ कारकं च तिकारके तिकारकाभ्यां समस्तस्तिकारकसमस्तः ।
समस्त इति प्रथेकं सवध्यते तेन तिसमस्तः कारकसमस्त इति । अनेकोऽच् अच्प्र-
त्याहारगृहीतवर्णो यस्य सोऽनेकाच् । तिकारकसमस्तत्वानेकाचेति द्वन्द्वः । तस्य धातोरिति
विदोष्य प्रतिव्यक्तं सम्बध्यते तेन तिसमस्तस्य धातोः कारकसमस्तस्य धातोरनेकाचश्च
धातोरिति । तस्य धातोः संयोगस्तत्संयोगः । न विद्यते तत्संयोगो यस्य सोऽतत्संयोग-
स्तस्मात् । इध उध यः तस्य थो । इति सूत्रगुत्पत्तिः । तिकारकेति किं लुवी लुव ।
परमलुवौ परमलुवः ॥ अत्र खलपूशब्दस्य परमलुशब्दस्य च को भेद इति न शाङ्खीना-
यम् ॥ तत्र खल पुनातीति खलपूरिति समासानन्तरं किं । अत्र तु पुनातीति किं
परमलुवो लुव परमलुविति किंप्रयानन्तरं समासः । अतः कारकसमस्तत्कारकसमस्त-
भागत्वं नास्तीति भेदो ज्ञेयः ॥

विभूमिन्नमूप्रतिभूआत्मभूस्वभूप्रभृतयः ॥ दन्भूशब्दात्स्वादयः । दन्पुनरिति वचनात् यत्रेव । दन्भूः । दन्भ्वौ । दन्भ्वः ॥ एवं पुनर्भूकरभूवर्षाभूशब्दाः ॥ ऋकारान्तः पुल्लिङ्गः पितृशब्दः । ततः स्वादयः । ऋत्सखीत्यादिना सोर्डा-देशः । अन्त्याजादिलुक् । अजादौ ॥

१६९ ड्यौट्पृत्तोऽपदस्यार् । १।२।१०२। अपदस्य ऋतोऽर्भवति डौ औट्सु च परेषु ॥ एकामन्तणे न डान्लुगिति डानिपेधे ह्रस्वैत इति ऋत आसन्नोऽऽ सुलुक् ॥ शसि नन्तः पुंस इति ऋन् सुलुक् । टादौ यन् । डसिडसोः ॥

१७० डांतो डुः । १।२।१०३। अपदान्तादतो डसिडसोरतो डुर्भवति ॥ ड इत् अन्त्याजादिलुगर्थः । आमो नमह्रस्वाट्साट् इति नाम् । दीर्घः । ऋवर्णमध्ये रेफसद्भावात् अभिन्न इति नस्य ण । डावर शेषं पूर्ववत् । पिता । पितरौ । पितरः ॥ हे पितः । हे पितरौ । हे पितरः ॥ पितरं । पितरौ । पितृन् ॥ पित्रा । पितृभ्यां । पितृभिः ॥ पित्रे । पितृभ्यां । पितृभ्यः ॥ पितुः । पितृभ्यां । पितृभ्यः ॥ पितुः । पित्रोः । पितृणां ॥ पितरि । पित्रोः । पितृषु ॥ एवं भ्रातृजामातृप्रभृतयः ॥ तृप्त्ययान्तस्य नेतृशब्दस्य भेदोऽस्ति । ततः स्वादयः सोर्डादि । ड्यौट्यरादेशे कृते ॥

१७१ ऋप्स्वसृनमृनेपृत्वपृक्षृहोत्पोत्प्रशास्त्रदीर्घः । १।

१ सुभौ इत्यौकारादारभ्य अम् आदिति टकारेण सह प्रत्याहारः औटिति ।

२ डसिडसोरत् डात् । अथवा डकारानुबन्धेनोपलक्षितोऽन् डात् ॥ तस्य डात् । अथवा डा इतीन्धम्भूतलक्षणे तृतीया तथाच डा डकारेणोपलक्षितो योऽकारस्तस्येत्यर्थः । ड्वारेणोपलक्षितोऽमार इहानयोर्वेत्याह डसिडसोरिति ॥ अत इति किं? मात्रे पित्रे । ऋतोऽपदात् इति पूर्वसूत्रानुवर्तनमेव नान्यत् । तर्हि तत्र पृष्ठघन्तप्रहणमत्र पथम्यन्त-प्रहण विरुद्धमिति न दाड्कनीयम् । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति ऋचिद्रवत्येव ॥

३ ऋमारोच्चारणमालं आदावकारप्रतीतिर्मध्ये रेफप्रतीतिरन्ते उकारप्रतीति । अत कारणाग्रमध्ये रेफोऽस्त्येव ॥

४ तृ इति अर्थवत् प्रत्ययस्य प्रहणमिति नप्लादीनामव्युत्पन्नानां प्रादिपिडकानां स-कशाशब्दानामप्रहणमतस्तीषी पृथगुपादानम् । इदमेव ज्ञापक अर्थवत्प्रहणे नानर्थकरयेति परिभाषायाः ॥

१६७ धातोस्तिकारकसमस्तानेकाचोऽतत्संयोगाच्चड्योः । १।२।३८। तिना कारकेण च समस्तस्यानेकाचश्च धातोस्तत्संयोगात्परयो-
रिवर्णोवर्णयोर्यञ् भवत्यजादौ सुपि परे ॥ आसन्नः । खलपूः । खलप्यौ ।
खलप्व ॥ हे खलपूः । हे खलप्यौ । हे खलप्यः ॥ खलप्यं । खलप्यौ । खलप्यः
॥ खलप्या । खलपूभ्यां । खलपूभिः ॥ खलप्ये । खलपूभ्यां । खलपूभ्यः ॥ ख-
लप्यः । खलपूभ्यां । खलपूभ्यः ॥ खलप्यः । खलप्योः । खलप्यां ॥ खलप्वि ।
खलप्योः । खलपूषु ॥ एवं यवल्शरलूकाण्डलूमृतयः ॥ कटपूशब्दात्स्वा-
दयः ॥ संयोगपरत्वान्न यञ् । उक् । कटपूः कटपुवौ कटपुवः ॥ स्वयंभूश-
ब्दात् स्वादयः । सो रिविसर्जनीयौ ॥ अजादौ ॥

१६८ ह्नुपुनःकरवर्षाभिर्भुवः । १।२।३९। ह्नु पुनर कर वर्षा
इत्येतैरेव समस्तस्य भुवो धातोः उवर्णस्य यञ् भवति अजादौ सुपि परे ।
नान्यैरिति नियमादत्र यञ् न भवति । भ्रूलित्यादिना उक् ॥ स्वयंभूः ।
स्वयंभुवौ । स्वयंभुवः ॥ आमन्त्रणेऽप्येवं ॥ स्वयंभुवं । स्वयंभुवौ । स्वयंभुवः
॥ स्वयंभुवा । स्वयंभूभ्यां । स्वयंभूभिः ॥ स्वयंभुवे । स्वयंभूभ्यां । स्वय-
म्भूभ्यः ॥ स्वयंभुवः । स्वयंभूभ्यां । स्वयंभूभ्यः ॥ स्वयंभुवः । स्वय-
म्भुवोः । स्वयंभुवां ॥ स्वयंभुवि । स्वयंभुवोः । स्वयंभूषु ॥ एवं

१ क्रियायौ धातुस्तस्य ॥ डाच्च्युर्येत्यादिसूत्रविहितः । सञ्हारूपस्तिः । क्रियानिर्वर्तक
कारक धर्मादि । तिथ कारके च 'तिकारके तिकारकाभ्यां समस्तास्तिशरवरामस्त' ।
समस्त इति प्रत्येकं संबध्यते तेन तिममस्तः कारकसमस्त इति । अनेकोऽच् अवप्र-
त्वाहारगृहीतवर्णो यस्य सोऽनेवाच् । तिकारकसमस्तधानेकाचोति द्वन्द्वः । तस्य धातेरिति
विद्येभ्य प्रतिब्यक्ति सम्बन्धने तेन तिसमस्तस्य धातोः कारकसमस्तस्य धातोरेनेकाच
धातेरिति । तस्य धातोः संयोगस्तत्संयोगः । न विशने तत्संयोगो यस्य सोऽतत्संयोग-
स्तस्मात् । इध उध युः तस्य योः । इति सूत्रद्वयुत्पत्तिः । तिकारकेति किं लुवौ लुक् ।
परमलुवौ परमलुक् ॥ अत्र शलपूशब्दस्य परमभूशब्दस्य च कां भेद इति न धातूनी-
यम् ॥ तत्र मल पुनानीति मलपूषीति समासानन्तरं किप् । अत्र तु लुनातीतिनि म्
परमधातौ लुक् परमन्तीति किप्प्रयानन्तरं गमात् । अतः कारकसमस्तात्पाररुगमस्त-
धातुर्व नान्तीनि भेदो ज्ञेयः ॥

१७६ डाम्शसः । १।२।११८। ओतः परयोर्मशसोरादेर्डीदेशो भवति ॥ ड इत् अन्त्याजादिलुगर्थः । टादौ सन्धिः । ङसिङ्सोरत एङो लुगिति लुक् । गौः । गावौ । गावः ॥ हे गौः । हे गावौ । हे गावः ॥ गां । गावौ । गाः ॥ गवा । गोभ्यां । गोभिः ॥ गवे । गोभ्यां गोभ्यः ॥ गोः । गोभ्यां । गोभ्यः ॥ गो । गवोः । गवां ॥ गवि । गवोः । गोषु ॥ ऐकारान्तो रैशब्दः । ततः स्वादयः । “वाङ् आः । २४५। ” इत्यधिकृत्य ॥

१७७ रायः स्मिन् । १।२।२२०। रायः आद्भवति सभादौ सुपि परे ॥ स च पठ्यास्थानेऽन्तेऽलः इत्येतो भवति । अन्यत्वाय् । राः । रायौ । रायः ॥ हे राः । हे रायौ । हे रायः ॥ रायं । रायौ । रायः ॥ राया । राभ्यां । राभिः ॥ राये । राभ्यां । राभ्यः ॥ रायः । राभ्यां । राभ्यः ॥ रायः । रायोः । रायां ॥ रायि । रायोः । रासु ॥ औकारान्तः पुल्लिङ्गो ग्लौशब्दः । ततः स्वादयः अच्याव् । ग्लौ । ग्लावौ । ग्लावः ॥ हे ग्लौ । हे ग्लावौ । हे ग्लावः ॥ ग्लावं । ग्लावौ । ग्लावः ॥ ग्लावा । ग्लौभ्यां । ग्लौभिः ॥ ग्लावे । ग्लौभ्यां । ग्लौभ्यः ॥ ग्लावः । ग्लौभ्यां । ग्लौभ्यः ॥ ग्लावः । ग्लावोः ॥ ग्लावां । ग्लावि । ग्लावोः । ग्लौषु ॥

॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गास्तमासाः ॥

॥ अथाजन्तास्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥

तेष्वकारान्तस्याभावादाकारान्तस्त्रीलिङ्गो दयाशब्दः । दय इति स्थिते । “त्रिचतुरः स्त्रियां तिमृचतम् १९२” । “ऋच्याई । १।३।११। ” इत्यधिकृत्य ॥

१ पादन्ताच्छब्दादधि त्रियामाङ्प्रत्यये भवति ॥ त्रिपदा चतुष्पदा । परत्वादन्त्याजादिलुच बाधित्वा पद्मावः । ङकार उच्चारणार्थः । अन्यस्य द्विपदी देवदत्ता ।

२।१३३। तृप्रत्ययान्तस्यावादीनां चाकारो दीर्घो भवति शावनपुंसके सुटि परे न चैकामन्त्रणे ॥ अन्यत्र पितृशब्दवत्प्रक्रिया । नेता । नेतारौ । नेतारः हे नेतः । हे नेतारौ । हे नेतारः ॥ नेतारं । नेतारौ । नेतृन् । इत्यादि ॥ एवं ननुनेष्टृत्वपृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृशब्दाः भेत्कर्तृप्रमृतस्यतृप्रत्ययान्ताश्च नेयाः ॥ नृशब्दस्यामि विशेषः ॥

१७२ नुर्वा । १।२।१४१। नृशब्दस्य नामि परे पूर्वोऽण्दीर्घो वा भवति ॥ ना । नरौ । नरः ॥ नृपां नृणां ॥ शेषं पितृशब्दवत् ॥ क्रोष्टृशब्दात् स्वादयः ॥

१७३ क्रोष्टोः क्रोष्टृ । १।२।१३१। क्रोष्टृशब्दस्य क्रोष्टृ इति तृप्रत्ययान्त आदेशो भवति श्यनप्सुटि परे नैकामन्त्रणे ॥

१७४ वाऽर्च्यापि । १।२।१३२। क्रोष्टृशब्दस्य क्रोष्टृ इत्यादेशो वा भवति अजादावापि परे ॥ अन्यत्र कारुशब्दवत् । आमि नित्यत्वान्नामि न क्रोष्टृभावः । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः ॥ हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः ॥ क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् ॥ क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभिः ॥ क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभ्यः ॥ क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभ्यः ॥ क्रोष्टुः क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रेः क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टृनां ॥ क्रोष्टरि क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रेः क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टुप् ॥ ऋकारलृकारलृकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥ एकारान्तः परमेशब्दः ततः स्वादयः । अजादौ अय् । एकामन्त्रणे एङ् सोश्च लुक् । ऋसिङ्सोरेङो लुक् । परमेः । परमयौ । परमयः । इत्यादि ॥ एवमतिहेप्रभृतयः ॥ ओकारान्तो गोशब्दः ततः स्वादयः ॥

१७५ ओतं औ । १।२।१७। ओतः औद्भवति श्यनप्सुटि परे ॥ अम्शसोः ॥

१ टा इति तृतीयैकवचनस्वाकारेण सह सुषिति सप्तमीवहुवचनस्य परस्परस्य प्रत्याहारे कृते वाप् सञ्ज्ञा भवति ॥ अर्चाति किं? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । आपीति किं? क्रोष्टृन् ॥

२ पर मयते प्रतिदधार्तति परमे । अथवा परमा ईलेश्मीवस्यार्मा परमे । परमथ्यासी इत्येति वा इ वामः ॥

३ औ इत्यविभाक्तिको निर्देशः । ओत इति किं? चित्रगुः । तदारो निर्देशार्थः ।

इह न भवति हे चित्रगो हे चित्रगव ॥

१७६ डाम्शसः । १।२।११८। ओतः परयोरम्शसोरादेर्डीदेशो भवति ॥ ड इत् अन्याजादिलुगर्थः । टादौ सन्धिः । डसिडसोरत एडो लुगिति लुक् । गौः । गावौ । गावः ॥ हे गौः । हे गावौ । हे गावः ॥ गां । गावौ । गाः ॥ गवा । गोभ्यां । गोभिः ॥ गवे । गोभ्यां गोभ्यः ॥ गोः । गोभ्यां । गोभ्यः ॥ गोः । गवोः । गवां ॥ गवि । गवोः । गोषु ॥ ऐकारान्तो रैशब्दः । ततः स्वादयः । “वाङ् आः । २४५। ” इत्यधिकृत्य ॥

१७७ रायः स्मिन् । १।२।१२०। रायः आद्भवति सभादौ सुपि परे ॥ स च पष्ठचास्थानेऽन्तेऽलः इत्येतो भवति । अन्यत्वाय् । राः । रायौ । रायः ॥ हे राः । हे रायौ । हे रायः ॥ रायं । रायौ । रायः ॥ राया । राभ्यां । राभिः ॥ राये । राभ्यां । राभ्यः ॥ रायः । राभ्यां । राभ्यः ॥ रायः । रायोः । रायां ॥ रायि । रायोः । रासु ॥ औकारान्तः पुल्लिङ्गो ग्लौशब्दः । ततः स्वादयः अच्यान् । ग्लौः । ग्लौवौ । ग्लौवः ॥ हे ग्लौः । हे ग्लौवौ । हे ग्लौवः ॥ ग्लौवं । ग्लौवौ । ग्लौवः ॥ ग्लौवा । ग्लौभ्यां । ग्लौभिः ॥ ग्लौवे । ग्लौभ्यां । ग्लौभ्यः ॥ ग्लौवः । ग्लौवोः ॥ ग्लौवां ॥ ग्लौवि । ग्लौवोः । ग्लौषु ॥

॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गास्समाप्ताः ॥

॥ अथाजन्तास्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ॥

तेष्वकारान्तस्याभावादाकारान्तस्त्रीलिङ्गे दयाशब्दः । दय इति स्थिते । “त्रिचतुरः स्त्रियां तिमृचतम् १९२” । “ऋच्याई । १।३।११। ” इत्यधिकृत्य ॥

१ पादन्ताच्छब्दादचि स्त्रियामाप्प्रत्ययो भवति ॥ निपदा चतुष्पदा । परत्वाद्गत्याजादिलुच वाधित्वा पद्भावः । डकार उच्चारणार्थः । अन्यत द्विपदी देवदत्ता ।

१७८ अंजाद्यताम् । १।३।१३। अजदिरदन्ताच्च स्त्रियामाहप्रत्ययो भवति ॥ ड इत् अन्याजादिलुगर्थः । ततः पूर्ववत् स्वादयः हल्ङ्याडिति सोर्लृक् । “नपोऽचो ह्रस्वः । २।१५”

१७९ आडश्चौतो गीः । १।२।१९। नपुंसकस्याडन्तस्य च सम्बन्धिनः औत. सुपो गीर्भवति ॥ ग इत् गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थः । एङ् । जसि दीर्घादि । एकामन्त्रणे ॥

१८० गदाडः । १।२।१२४। आडः एद्भवति एकामन्त्रणे सौ परे सोश्च लुक् ॥ औजसोः प्राग्वत् । अमि मत्वलुचौ । औटि पूर्ववत् । शसि । “दीर्घः । १३” इत्यधिकृत्य ॥

१८१ शस्यक् । १।१।७८। अकैस्ताचोऽग्दीर्घो भवति शसि परे ॥ सस्य त्रिविसर्जनीयौ । टायां ॥

१८२ टौस्येत् । १।२।२१। आड. एद्भवति टौसोः परतः ॥ अय् । हलादावविशेषः । ङिति ॥

१८३ ङितो याद् । १।२।२०। आडो ङितसुपो याडागमो भवति ॥ ट इत् देशविध्यर्थः ॥

१८४ टिदादिः । १।१।५३। टिद्यस्य विधीयते तस्यादिर्भवति ॥ ऐच् ।

१ अज अथ एलक कटक कोविल मूषिक घाल होड पाक शङ्कर वत्स मन्द दौत-
त्याश कन्य पूर्वापहण अररापहण पर प्रहण त्रिकल कुञ्ज उष्णिहा देवपिता वृत् इत्यजा-
दिर्गण ॥ अत्र अजादि अताम् इति पदच्छेद । अत वागीपमन्त्र्या खट्वा देवदत्ता ।
तकार. कि क्षीरपा कन्या । पठथा तत्सम्बन्धिन्यामेव स्त्रियां भवति नान्यथा पञ्चानाम-
जाना समाहार पञ्चाजी । इदमेव शापक अतस्तत्सम्बन्धिन्यामेव श्रवण इति ॥ यहव-
चन पठथभिव्यक्त्यर्थम् ॥ अतामित्येव सिद्धे पुनरजादिप्रहण प्राध्वकवाधनार्थम् ।
धनवारान्ताघोभयार्थमजादिप्रहणम् ॥ अजेत्यादी “जातेरखीयशूद्रात् । ३३६” इति
सूत्रेण प्राप्तस्य ङघो वापा । वाळा कन्या इत्यादी “ववस्यनन्त्ये । ३११” इति सूत्रेण
प्राप्तस्य ङघो वाभा । कुञ्जा उष्णिहा इत्यजाप्रासाद् तथापाठादेव च अन्याजादेर्लोपा-
भाव ॥ २ द्विवारमप्रहण किमिति चेत् परे विशमानाका संहितस्य पूर्वाङ्कस्तदासत्रो
दीर्घोऽप्य भवतीति ज्ञापनार्थम् ।

इसिइसोर्दीर्घा । ओस्येदयो । आमो नम्हूम्वाद्साट इति नाम् । डेर्याटि
न्यंशादाम् इत्या दीर्घः । ओसि प्राग्वत् । दया दये दया । हे दये हे दये
हे दया । दया दये दया । दयया दयाभ्या दयाभिः । दयायै दयाभ्यां
दयाभ्य । दयाया दयाभ्यां दयाभ्य । दयाया. दययो दयानां । दयायां
दययो दयासु ॥ एवं जायामायानृम्भारम्भाताराहारामालाखट्वाप्रभृतय ॥
अम्बाशब्दस्य एकामन्त्रणे ॥

१८५ अचोऽम्बार्थस्य । १।२।१२३। अम्बार्थस्य अच आडन्तस्य
ह्रस्वो भवत्येकामन्त्रणे सोश्च लुक् ॥ अन्यत्र दयाशब्दवत् । अम्बा अम्बे
अम्बा । हे अम्ब हे अम्बे हे अम्बा । इत्यादि । एव अकाऽल्लादैयः । अच
इति किं ? हे अम्बिके इत्यादि ॥ जराशब्दस्याजादौ सुपि विशेषोऽस्ति ॥

१८६ जराया इतिन्द्रस्याचि । १।२।३७। जराशब्दस्य डम् वा
भवति अजादौ सुपि परे ॥ ड इत् अन्त्यादेशार्थः । पक्षे दयाशब्दवत् । जरा ।
जरसौ जरे । जरस जराः ॥ हे जरे । हे जरसौ हे जरे । हे जरस हे जरा ॥
जरसं जरा । जरसौ जरे । जरस. जरा ॥ जरसा जरया । जराभ्यां ।
जराभि ॥ जरसे जरायै । जराभ्यां । जराभ्यः ॥ जरस. जराया. । जराभ्यां ।
जराभ्य ॥ जरसः जराया. । जरसो. जरयो । जरसा जराणा । जरसि
जरायां । जरसो जरयो. । जरासु ॥ सर्वशब्दादाडि तत. स्वादयः ।
डिति याटि ॥

१८७ इस्याट्यस्य । १।२।१७५। अवर्णान्तस्य सर्वादेर्डम् भवति
याटि परे ॥ ड इत् अन्त्यादेशार्थः । आमः साम् । अन्यत्र दयाशब्दवत् ।

१ आदिशब्देन अम्बा अत्ता शब्दयोर्ग्रहणम् ॥

२ एरुदेशविकृतस्यानन्यत्वादतिजराशब्दस्यापि ग्रहणम् । इन्द्रस्य इन्द्राचार्यस्य मतेन
। अन्येषा मतेन न भवति । अचीति किं ? जराभ्यां जराभि । सुपीति किं जराय ।
जारेय ॥

३ याटि तत्सम्बन्धिनि याडादौ सुपीत्यर्थः । इह न भवति सर्वस्यै । तत्सम्बन्धिनीति
विज्ञानादिह न भवति प्रियसर्वायै । अस्येत्युत्तरार्थम् ॥ अस्येति किं ? भवता भवतीनाम् ॥

सर्वा सर्वे सर्वा ॥ हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वा । सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वया सर्वाभ्यां
 सर्वाभिः । सर्वस्यै सर्वाभ्यां सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वाभ्यां सर्वाभ्यः । सर्वस्याः
 सर्वयोः सर्वासां । सर्वस्यां सर्वयोः सर्वासु ॥ एवं विश्वादयः ॥ पूर्वादीनामदि-
 दादौ सुपि । पक्षे ङस् अन्यत्र दयाशब्दवत् । पूर्वस्याः पूर्वायाः ॥ त्यद्शब्द-
 म्यात्वाङ्गुचोराडि कृते ततः स्वादयः । सौ तोऽष्टानामिति तस्य सः । शेषं
 सर्वाशब्दवत् । स्या त्ये त्याः । इत्यादि ॥ तद्शब्दस्य । सा ते ताः । तां
 ते ताः । तया ताभ्यां ताभिः । तस्यै ताभ्यां ताभ्यः । तस्याः ताभ्यां ताभ्यः ।
 तस्याः तयोः तासां । तस्यां तयोः तामु ॥ एव यच्छब्दस्य । या ये याः ।
 इत्यादि ॥ अदमशब्दात् स्वादौ सौ पुंवत् । अन्यत्रात्वाङ्गुचोराडि कार्यातरे
 च कृते पेश्यान्मत्वगुत्वे । पत्वाविधौ प्रागेव गुत्वं शेषं सर्वाशब्दवत् । असां
 अनू अमूः । अमूम् अमू अमूः । अमुया अमूभ्यां अमूभिः । अमुप्यै
 अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुप्याः अमूभ्यां अमुभ्यः । अमुप्याः अमुयोः
 अमूपां । अमुप्यां अमुयोः अमूपु ॥ इदमः सौ ॥

१८८ इय् । १।२।२११। इदमः इद्रूपस्य इय् भवति सौ परे ॥ सुलु-
 क् । अन्यत्रात्वाङ्गुचोराडि दस्य मः गीत्वादि । टौसोरने आडेत्वादि ।
 समयादौ मुप्यश्याङ् । ङिति आडि याटि च अशि च कृते पुनर्ङम् । शेषं
 प्राग्वत् । इयम् इमे इमाः । इमाम् इमे इमाः । अनया आभ्यां आभिः ।
 अस्यै आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम् आभ्यः । अस्याः अनयोः
 आसाम् । अस्याम् अनयोः आसु ॥ एतद्शब्दस्य सौ तस्य सः पदं
 च । शेषं तच्छब्दवत् अन्यत्राविशेषः । एषा एते एताः । इत्यादि ॥
 अन्वादेशे । एनाम् एने एनाः । एनया । एनयोः । एनयोः ॥ एकदा-

१ तृतीयादीं टौस्यैदायादिवाच्यम् ॥

२ अदमस्ये अत्यस्येतेषां पुनर्ङुः । प्राक् मन्व भवन्तर गाङ् अन्वयान्तरवृक् पद्याशरीरे
 द्विमात्रको गुं ॥

३ पारिशिष्यात्प्रयामयमादेशः । नपि तु नित्यत्वात्प्रथममेव शुरुभवति ॥

४ आदिचमशोदेत्यादि भवति ॥

५ कनिष्ठपद्यादिन एकशब्दस्य द्विगुणनादयो भवन्ति ॥

द्वस्य । एका एके एकाः । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य अत्वाङ्गीत्वादौ । द्वे ।
द्वे । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वयोः । द्वयोः ॥ क्रिमः कादेशे आङ् । शेष
तच्छब्दवत् । का के काः । इत्यादि ॥ द्वितीयाशब्दस्य सर्वादित्वपक्षे इम्
अन्यत्र सर्वत्र दयाशब्दवत् । द्वितीया द्वितीये द्वितीयाः । इत्यादि । ङिति
द्वितीयस्यै द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः ।
द्वितीयस्यां । द्वितीयायां । मुगमं शेषम् । एवं तृतीयाशब्द ॥

१८९ विदिक् च । १।२।१७४। विदिग्वाचि शब्दरूपं सर्वादि वा
भवति ॥ उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । उत्तरपूर्वासाम् उत्तरपूर्वाणाम् । एवं
दक्षिणपूर्वादयः ॥ नासिकाशब्दात् स्वादयः सुटि दयाशब्दवत् । अमुटि
पङ्क्तित्यादिना वा नसादेशः । तस्मिन् नसादेशस्य बलादौ पदत्वादित्यादि ।
नासिका नासिके नासिकाः । इत्यादि । शसादौ । नसः । नामिकाः । नसा
नासिकया । नोभ्यां नासिकाभ्यां । नोभिः नासिकाभिः ॥ नसे नासिकायै ।
नोभ्या नासिकाभ्यां । नोभ्यः नासिकाभ्यः ॥ नसः नासिकायाः । नोभ्यां
नासिकाभ्यां । नोभ्यः नासिकाभ्यः ॥ नसः नासिकायाः । नसोः नासि-
कयोः । नसां नासिकानां ॥ नसि नासिकायां । नसोः नासिकयोः । नस्तु
। सु नासिकासु ॥ निशाशब्दात् स्वादयः । सुटि दयाशब्दवत् । अमुटि
पङ्क्तित्यादिना वा निशित्यादेशः । तस्य बलादौ पदत्वे ॥

१९० ब्रश्चभ्रस्जमृजमृजयजराजभ्राजच्छशः पः । १।२।१९०।
ब्रश्चादीनां चवर्गस्य छकारशकारयोश्च पकारो भवति पदान्ते जलि च परे ॥
इति शस्य पकारः प्राप्तः चोः कुरिति कुत्वं च अधातुत्वान्न भवतः । जलो
भ्रशिति शस्य जः । सुपि जश्त्वे श्रुत्वेन सस्य शः । शश्छोऽर्प्पति वा छत्वं
चर्त्वं च । अन्यत्र दयाशब्दवत् । निशा निशे निशा । इत्यादि । शसादौ
निशः निशाः ॥ निशा निशया । निज्भ्यां निशाभ्यां । निज्भिः निशाभिः ॥
निशे निशायै । निज्भ्यां निशाभ्यां । निज्भ्यः निशाभ्यः ॥ निशः निशायाः

१. चकारो वेत्तस्यानुकषणार्थं । नानुष्णमुष्णार्थं । “नव पूर्वा वादौ ।”
१।२।१७२। इत्यस्माद्वाऽनुवर्तते । उत्तरत्र नानुवर्तते ॥

निज्म्यां निशाभ्यां । निज्म्यः निशाभ्य ॥ निश. निशायाः । निशोः निश-
योः । निशां निशानां ॥ निशि निशायां । निशोः निशयोः । निच्छु निच्छु
निशासु ॥ इफान्तस्त्रीलिङ्गो रुचिशब्दः ततः स्वादयः सुटि रविशब्दवत् ।
शसि शस्यगिति दीर्घः । अस्तीति निषेधात् टाया न नामावः । यञ् ।
लिति । “ इदुतो गिग्वीतोऽस्तेः । १४९ । ” इत्याधिकृत्य ॥

१९१ स्त्रिया वाद् । १।२।२९। स्त्रीलिङ्गादिकारान्ताङुकारान्ताच्च पर-
स्य डितः सुपः आङ्वा भवति ॥ ट इन् आदिविध्यर्थः ऐजादि । डेरान् आडमावे
रविशब्दवत् । रुचिः रुची रुचयः । हे रुचे हे रुची हे रुचयः । रचि
रुची रुची । रुच्या रुचिम्यां रुचिभिः । रुच्यै रुचये रुचिम्यां रुचिभ्यः ।
रुच्याः रुचेः रुचिम्यां रुचिभ्यः । रुच्याः रुचेः रुच्यो. रुचीनां । रुच्यां
रुचौ रुच्योः रुचिषु ॥ एवं मतिकृतिरुचतिबुद्धिसिद्धिप्रभृतयः ॥ विशत्यादयः
सङ्ख्येयै एकवचनान्ता एव ततः स्वादयः । रुचिशब्दवत्प्रक्रिया । विश-
तिः । हे विशते । विशतिं । विशत्या । विशत्यै विशतये । विशत्या. विश-
तेः । विशत्या. विशतेः । विशत्यां विशतौ । एवं षष्टिसप्ततिअशीतिनवति-
शब्दाः ॥ सङ्ख्यानवाचित्वे तु द्विवचनषड्वचनान्ता अपि भवन्ति । द्वे विश-
ती । बहवो विशतयः ॥ विशब्दात् जसादयः ॥

१९२ त्रिचतुरः स्त्रियां तिमृचतसु । १।२।२२०। स्त्रीलिङ्गे
त्रिचतुरो. तिमृचतसु इति क्रमेण आदेशौ भवतः सुपि परे ॥ इति त्रिश-
ब्दस्य तिमृ ॥

१९३ रोऽर्नपोऽच्युः । १।२।२२२। तिमृ चतसु इत्येतयोः ऋका-

१ स्त्रिया इति पञ्चमी न षष्ठी । पञ्चम्या च परत्वमात्रं पृथक्ते न स्वयंरतम्बन्धि-
सामन्यसम्बन्धित्वं वा सुपो विशेषः । तत्रोभयत्रापि भवति विशेषानुप्रयणान् । विशेष-
वाधयणे तु विशेषान्तरे न स्यादित्याहवायते ॥ स्त्रिया इति किं? सुनये साधये ॥

२ उरेश्यविधेययोः रामसहृयावत्वे यथासहस्य विधेयान्वयो भवति ॥

३ तारसम्बन्धिन्यन्वयसम्बन्धिनि वा सुपि परे अयमादेशो भवति ॥ तारसम्बन्धिनि
तिप्त चतस्र । अन्यसम्बन्धिनि प्रियतिर्य प्रियचनस । अनप इति किं? प्रियतिमृणि ॥
अपीति किं? तिष्ठभि चनद्यभिः ॥

रस्य रेफादेशो भवति अजादौ सुपि परे न नपि ॥ आमो नामि अतिमृ-
चतुष्प इति वचनान्न दीर्घः । तिस्रः । हे तिस्रः । तिस्रः । तिमृमि । तिमृ-
भ्यः । तिमृभ्यः । तिमृणां । तिमृषु ॥ ईकारान्तर्खालिङ्गो लक्ष्मीशब्दः । ततः
स्वादयः । रिविसर्जनीयौ । अजादौ यञ् । एकामन्त्रपे नित्याद्वात् न्हस्वः
मुल्लुक् । अमि मत्वलुचौ । शमि दीर्घः । डिति “ स्त्रिया वाद् ११९१ । ”
इत्याधिकृत्य ॥

१९४ व्योऽपुंसः । १।२।३०। अपुंसि स्त्रियां वर्तमानाटीकारान्ताद्-
कारान्ताच्च परस्य डितः सुपः आङ् भवति नित्यम् ॥ ट् इत् आदिविध्य
र्त्यः । ऐजादि । सम्भवदात्वाद्रामो नामि णत्वम् । आट्टि डेराम् । लक्ष्मीः
लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । हे लक्ष्मि हे लक्ष्म्यौ हे लक्ष्म्यः । लक्ष्मी लक्ष्म्यौ लक्ष्मी ।
लक्ष्म्या लक्ष्मीभ्यां लक्ष्मीभिः । लक्ष्म्यै लक्ष्मीभ्यां लक्ष्मीभ्यः । लक्ष्म्याः
लक्ष्मीभ्यां लक्ष्मीभ्यः । लक्ष्म्याः लक्ष्म्यो लक्ष्मीणां । लक्ष्म्यां लक्ष्म्योः
लक्ष्मीषु ॥ एवं तन्वीतन्द्नीतरीदरीप्रभृतयः ॥ ङीप्रत्ययान्तस्य गौरीशब्दस्य
गौ भेदोऽस्ति । हल्ङ्याडिति सोर्लुक् । अन्यत्र लक्ष्मीशब्दवत् ॥ गौरी
गौर्यौ गौर्यः । इत्यादि । एवं क्रोष्टीराङ्गीभवतीभवन्तीपचन्तीप्राचीप्रतीचाडभ-
रीकार्तिकीचैत्रीदाक्षीकुमारीपद्मांमुखीत्रिलोकीरोहिणीअर्याणांगणकीहिमानी—
भूमीगुर्वीपलिक्तीपिशङ्गीमयूरीसखीप्रभृतयो ङचन्ता नेयाः ॥ खीशब्दवत्
स्वादयः हल्ङ्याडिति सोर्लुक् । अजादौ ॥

१९५ स्त्रियाः । १।२।४२। स्त्रीशब्देवर्णस्येय् भवति अजादौ
सुपि परे ॥

१९६ वांशसि । १।२।४३। स्त्रीशब्दस्येवर्णस्येय् वा भवति अम्श-

१ नित्यमित्येनान्यसम्बन्धिनो वा भवतीत्यर्थः । नद्ये लक्ष्म्ये । अतिलक्ष्म्ये आते-
वध्वे स्त्रियै पुङ्गवाय वा ॥

२ स्यतेस्त्यायतेस्तृणातेस्तनोतेषां औणादिमसूत्रेण ऋद् प्रत्ययो धातोश्च सकारादेशो
निपात्यते । टिस्रात् डी । तृणाति स्त च परं च दोषेणाऽऽदयतीति स्त्री ॥

२०० जश्शसः शिः ।१।२।१८। नपुंसकस्य जश्शतोः शिर्भ-
वति ॥ श इत् सर्वादेशार्थः । “ नममुपि ।२।१७। ” इत्यधिकृत्य ॥

२०१ शावचः ।१।२।११। अजन्तस्य नपो नम् भवति शौ परे ॥
अमावितौ । अकार उच्चारणार्थः । मकारो देशविध्यर्थः ॥

२०२ मिदचोऽन्त्यात् ।१।१।४५। मिद्यस्य विधीयते तस्याचाम-
न्यादचः परो भवति ॥ “ तप्स्वसृ० ।१७१। ” इत्यधिकृत्य ॥

२०३ न्यक् ।१।२।१३४। श्यनप्मुटि परे यो नकार तस्मिन् परे
पूर्वोऽर्द्धो भवति न चैकामन्त्रणे ॥ आमन्त्रणे सोरमि ह्रस्वोऽमथ लुक् ।
औजसो. प्राग्वत् । अमि मत्वलुचौ । औटो गी । शसः शौ प्राग्वत् । टादौ
पुवत् । ज्ञान ज्ञाने ज्ञानानि । हे ज्ञान हे ज्ञाने हे ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् ।
ज्ञान ज्ञाने ज्ञानानि । ज्ञानेन ज्ञानाभ्यां ज्ञानैः । इत्यादि शेषं धर्मशब्दवत् ॥
एवं दर्शनचारित्रधनधान्यबुलादयः ॥ हृदयशब्दस्य प्रथमाद्वितीययो. ज्ञान-
शब्दवत् । टादौ पदन्नित्यादिना वा हृदित्यादेशः । सुभि चर्त्वं । हृदा हृद-
येन ह्रन्धा हृदयाभ्याम् इत्यादि । ह्रत्सु हृदयेषु ॥ उदकशब्दस्यापि टादौ
पदन्नित्यादिना वा उदन्नित्यादेशः । अजादौ । “ पादोऽपदस्य म्यमुटि-
ण्यादौ पद् ।२।५२। ” इत्यधिकृत्य ॥

२०४ ञ्नोऽनोऽहल्वमात् ।१।२।१४९। अपदान्तस्यानः श्रादे-
शो भवति मुट्टिण्यादिवर्जिते प्रत्यये म्या च परतः न हलः पराद्वान्माच
परस्य ॥ शतापितौ पूर्ववत् । हलादौ सिद्धलीति पदत्वे । संयोगस्यादिस्को-
र्त्तुगित्यधिकृत्य ॥

१ मिदचोऽन्त्यादिति सूत्रे अत्र इत्सर्वकषयन आतापव । निर्धारणे षट्शिवम् । निर्धार-
णं च जातिप्रणयिष्याभि सुमुदायारेकदेशस्य शृष्यकरणम् । जाते पुरशान् शयिव
शृ । सुस्य मयां हृत्तौ गी मय्यमशोः । शिवाया मसृतां भक्तौ शीला इत्य-
मोपशान् ॥

२०५ नः । १।२।१५। पदान्ते नस्य लुग्भवति ॥

२०६ न्नुक् सुवाश्रये । १।२।१७। नस्य लुक् सुवाश्रये कार्ये प्राप्ते असदिव भवति ॥ असत्त्वे भ्यस्या इत्यादि मुनाश्रय कार्यं न भवति । पुनर्लुक् । लुचि सद्गृह्णाधितो विधिर्वाधित एवेति युक्त्या पुनरात्वादि न भवति । हो ॥

२०७ डिग्योर्वा । १।२।१५०। अपदान्तस्यान शो वा भवति हौ ग्या च परत न हल्वमात्परस्य ॥ उद्गा उदकेन उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदामि उदकै । उद्रे उदकाय उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभ्य उदकेभ्य । उद्ग उदकात् उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभ्य उदकेभ्य । उद्ग उदकस्य उद्गो उदकयो उद्गाम् उदकानाम् । उद्गि उदनि उदके उद्गो उदकयो उदसु उदकेषु ॥ एवमासनशब्दस्य टादौ आसन्नित्यादेशे प्रक्रिया । आस्ना आसनेन आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभि आसनै । आस्ने आसनाय आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभ्य आसनेभ्य । आस्न आसनात् आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभ्य आसनेभ्य । आस्न आसनस्य आस्नो आसनयो आस्नाम् आसनानाम् । आग्नि आसनि आसने आस्नो आसनयो आससु आसनेषु ॥ उपकुम्भशब्दात्स्वादय । “आतोऽनाड श्लुक् १४८।” इत्यधिकृत्य ॥

२०८ अव्ययीभावस्य । १।२।१५५। अव्ययीभावस्य नप सम्बन्धिन सुप् श्लुग्भवति ॥ इति श्लुचि प्राप्ताया ॥

१ सर्वस्मिन् पुर्वोरन् इत्यत्रोपदेशसामर्थ्यादेव नस्य लुक् न भवति । उपदेश इति द्विः ‘सर्वदिग्दर्शस्ये स्मिन् स्मात् र्मि, इति ‘रन्नी भेला’ इत्यादिसूत्रेषु स्मिन् रन् इत्यादिनिर्देश इत्यर्थं इत्यमोषयुक्ती ॥

२ नो लुक् न्नुक् । आधीयत इत्याश्रय सुप् आश्रयो यास्मिन् । वृत्रहर्भ्यां वृत्रहर्भ्यामित्यत्र ‘अधिष्णु महिरङ्गमत्तरङ्गे’ इति तत्र भवति इत्युक्ते कोऽर्थे अन्तर्वर्तिन किं प्रत्ययमात्रित्वे ‘इत्यस्य तरु पिति वृति । १।१।४२।, इति सूत्रेण तगागम ‘अत’ इति सूत्रेण लुक् च न भवति । कुत ? ‘न’ इति सूत्रेण क्रियमाणो नस्य लोप समुदायाश्रयो भवति अतः कारणादन्तरङ्गकार्यम् । अक्षिब्धमवयवाश्रित महिरङ्गकार्यम् ॥

२०० जइशसः शिः ।१।२।१८। नपुंसस्य जइशसोः शिर्भ-
वति ॥ श इत् सर्वादेशार्थः । “ नम्मुपि ।२।१७। ” इत्यधिकृत्य ॥

२०१ शावचः ।१।२।११। अजन्तस्य नपो नम् भवति शौ परे ॥
अमावितौ । अकार उच्चारणार्थः । मकारो देशनिध्यर्थः ॥

२०२ मिदचोऽन्त्यात् ।१।१।४५। मिदस्य विधीयते तस्माचाम-
न्त्यादच. परो भवति ॥ “ सप्स्वत् ० ।१७१। ” इत्यधिकृत्य ॥

२०५ नः । १।२।९५। पदान्ते नस्य लुग्भवति ॥

२०६ न्लुक् सुवाश्रये । १।२।१७७। नस्य लुक् सुवाश्रये कार्ये प्राप्ते असदिव भवति ॥ असत्त्वे भ्यत्या इत्यादि मुवाश्रयं कार्यं न भवति । पुनर्लुक् । लुचि सकृद्वाधितो विधिर्वाधित एवेति युक्त्या पुनरात्वादि न भवति । ङौ ॥

२०७ ङिग्योर्वा । १।२।१५०। अपदान्तस्यान' श्रो वा भवति ङौ ग्यां च परत' न हल्वमात्परस्य ॥ उद्गा उदकेन उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभिः उदकैः । उद्रे उदकाय उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभ्यः उदकेभ्यः । उद्र. उदकात् उदभ्याम् उदकाभ्याम् उदभ्यः उदकेभ्यः । उद्रः उदकस्य उद्रो. उदकयोः उद्राम् उदकानाम् । उद्रि उदनि उदके उद्रोः उदकयोः उदसु उदकेषु ॥ एवमासनशब्दस्य टादौ आसनित्यादेशे प्रक्रिया । आस्ना आसनेन आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभिः आसनैः । आस्ने आसनाय आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभ्य. आसनेभ्यः । आस्नः आसनात् आसभ्याम् आसनाभ्याम् आसभ्यः आसनेभ्यः । आस्न' आसनस्य आस्नोः आसनयोः आस्नाम् आसनानाम् । आस्नि आसनि आसने आस्नोः आसनयोः आससु आसनेषु ॥ उपकुम्भशब्दात्स्वादय । “आतोऽनाडः श्लुक् १४८।” इत्यधिकृत्य ॥

२०८ अव्ययीभावस्य । १।२।१५५। अव्ययीभावस्य नप. सम्बन्धिन' सुप' श्लुग्भवति ॥ इति श्लुचि प्राप्तायां ॥

१ सर्वस्मिन् कुर्वारन् इत्यत्रोपदेशसामर्थ्यादेव नस्य लुक् न भवति । उपदेश इति द्वि' 'सर्वाद्देहस्ये' स्मिन् स्मात् स्मि, इति 'रश्री भेले' इत्यादिसूत्रेषु स्मिन् रन् इत्यादिनिर्देश इत्यर्थ इत्यमोषवृत्तौ ॥

२ नो लुक् न्लुक् । आधीयत इत्याश्रय सुप् आश्रयो यास्मिन् । वृत्रहभ्यां वृद्वाहभ्यामित्यत्र 'असिध्द बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति तत्र भवति इत्युक्ते कोऽर्थ अन्तर्वातिन कि-प्यल्यमाश्रित्य 'न्हस्वस्य तर्क् पिति कृति । १।४।१।४२।, इति सूत्रेण तगागम 'अत.' इति सूत्रेण लृक् च न भवति । कुत ? 'न' इति सूत्रेण कियमाणो नस्य लोप स-मुदायाश्रयो भवति अन' कारणादन्तरङ्गकार्यम् । असिध्दमवयवाश्रित बहिरङ्गकार्यम् ॥

२०९ नातः ॥१२॥१५६॥ अदन्तस्याव्ययीभावस्य नपः सम्बन्धिनः
श्लुग्न भवति ॥

२१० अमपञ्चम्याः ॥१२॥१५७॥ अदन्तस्याव्ययीभावस्य नपः
स्वसुपोऽम् भवति न पञ्चम्याः ॥ मत्वादि ॥

२११ तृतीयाया वा ॥१२॥१५८॥ अदन्तस्याव्ययीभावस्य नपः
स्वस्यास्तृतीयायाः अम् वा भवति ॥ पञ्चम्यामपञ्चम्या इनि निषेधात् नाम् ॥

२१२ सप्तम्याः ॥१२॥१५९॥ अदन्तस्याव्ययीभावस्य नपः स्वस-
प्तम्याः अम् वा भवति ॥ उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भम्
उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भम् उपकुम्भेन उपकुम्भम् उपकुम्भाभ्याम्
उपकुम्भम् उपकुम्भैः । उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकुम्भम् । उपकुम्भात्
उपकुम्भाद् उपकुम्भाभ्याम् उपकुम्भेभ्यः । उपकुम्भम् उपकुम्भम् उपकु-
म्भम् । उपकुम्भे उपकुम्भम् उपकुम्भयोः उपकुम्भम् उपकुम्भेयु उपकुम्भ-
म् ॥ एवम् उन्मत्तगङ्गं पारेसमुद्रं मध्येपुरम् अन्तस्ससारं यावदमलं वहि-
र्ग्रामम् परिग्रामम् अपग्रामम् आसंसारं प्राग्रामम् अभिमितं प्रतिमुरम्
अनुवनम् इतिसमन्तभद्रं सुमद्रं सक्षत्रम् आमूलम् अतिशीतम् अध्यात्मम्
अनुरथं सतृणं यथाक्रमं प्रभृतयः शब्दा नैयाः ॥ सर्वादयः प्रथमाद्वि-
तीययोः ज्ञानशब्दवत् टादौ पुंवत् । सर्वं सर्वे सर्वाणि । इत्यादि । टादौ ।
सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः । इत्यादि नेतव्यम् ॥ अन्यशब्दात् स्वादयः ॥

२१३ पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दक् स्वमोः ॥१२॥२॥ नपोऽ-

१ तत्सम्बन्धीति विज्ञानादिह न भवति प्रियोपवधु प्रत्युपवधु ॥ योगविभाग उत्त-
रार्थे । अत इति किं अधिप्रि ॥

२ अभिलष्यमादेशो भवति । उपकुम्भ तिष्ठति । उपकुम्भ पश्यति ॥

३ पञ्च मानमस्येति पञ्चत् तस्य पञ्चनोऽन्यादे । अन्य, अन्यतर, इतर,
इतर, इतमेति पञ्च । अत्र अन्यादवस्तिष्ण प्रवृत्तवः । इतरइतमप्रत्ययान्तो द्वौ
शब्दौ एते पञ्च । के ते? अन्य, अन्यतर, इतर, फतर, फतम, यतर, याम,
ततर, ततम, अन्यान्यतरतरा इतरइतमप्रत्ययान्तौ च अन्यादिपञ्च ज्ञातव्याः सर्वा-
न्तर्वर्तिनः ॥

न्यादिपञ्चकस्य दग्भवति स्वस्वमोः परतः नैकतरस्य ॥ अकारवितौ । अकार उचरणार्थः । ककारोऽन्त्यविध्यर्थः ॥

२१४ श्लु ११२।५। नपः स्वमोः श्लुभवति ॥ शिच्चात्सर्वस्य । चर्जशः इति वा चर्त्वे । शेषं पूर्ववत् । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । हे अन्यत् हे अन्यद् हे अन्ये हे अन्यानि । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । टादौ पुंवत् ॥ एवमन्यतरइतरकतरकतमादयः । अनेकतरस्येति निषेधात् एकतरशब्दस्य सर्वशब्दवद्भ्रूपं नेयम् । एकतरम् एकतरे एकतराणि । इत्यादि ॥ एवमन्यतमशब्दस्यापि ॥ अन्यादिपञ्चके अन्यतरशब्दग्रहणात् दग्भावः । अन्यतमम् अन्यतमे अन्यतमानि ॥ तद्शब्दात् स्वादयः । नित्यत्वात्प्रागेव स्वमोः श्लुचि सत्यां स्थानिवद्भावे प्राप्ते ॥

२१५ श्लुर्चागेनत् १११।५२। परस्य श्लुचि सत्यां पूर्वकार्यमिगे-
नदिति द्वयमेव भवति ॥ नान्यदिति नियमान्नात्वादि । अन्यत्रात्वाल्लुचौ । सर्वकार्ये कृते पश्चान्मत्वगुत्वे । टादौ पुंवत् । अदः अम् अमूनि । अम-
न्त्रणाद्वितीययोरप्येवम् । अमुना अमूभ्याम् अमीभिः । इत्यादि ॥ इदमः
स्वमोः श्लुगादि शेषं पूर्ववत् । इदम् इमे इमानि । टादौ पुंवत् । अनेन
आभ्याम् एभि । इत्यादि ॥ एतद्शब्दस्याप्येवम् । एतत् एतद् एते
एतानि । इत्यादि ॥ अन्वादेशे अमः श्लुच्यपि श्लुर्चागेनदिति
वचनादेनद्भवति । शेषं पूर्ववत् । एनत् एनद् एने एनानि इत्यादि ॥
एकशब्दस्य । एकम् एके एकानि । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्यात्वम्यादि । द्वे
द्वे द्वाभ्याम् इत्यादि ॥ किंशब्दस्य स्वमोः श्लुचि कादेशो न भवति ।
अन्यत्र कादेशे न्यादि सर्वशब्दवत् । किं के कानि । इत्यादि ॥ आका-
रान्तः सोमपाशब्दः तस्य ॥

२१६ नपोऽचो ह्रस्वः ११२।१। अजन्तस्य नपुंसकस्य ह्रस्वो

१ अत्र उणादिप्रत्ययन्तोऽन्यतरशब्दो न ङतरप्रत्ययान्तः ॥

२ विशेषण विशेषस्य समुदायस्यान्तो भवतीति चिन्तामण्युक्त्वाजन्तस्येत्यापन्न तेन प्रामाणि कुर्यामिति ॥

भवतीति ह्रस्वः ॥ तत स्वादयः । ज्ञानशब्दवत्प्रक्रिया । सोमपं सोमपे
सोमपानि । इत्यादि ॥ इकारान्तो वारिशब्दः । ततः स्वादय । सो. श्लुक्
औतो गीत्वे । “इको लुक् १२१८” इत्यधिकृत्य ॥

२१७ नम् सुपि । ११२।१०। इगन्तस्य नपो नम् भवति अजादौ
स्वसुपि परे ॥ अमावितौ पूर्ववत् । अनप्मुटि इति निषेधात् न्यगिति न
दीर्घः । णत्व । जसः शौ नमादि । एकामन्तणे सोः श्लुचि ॥ “जरसो
वा ११२।६।” इत्यधिकृत्य ॥

२१८ इको लुक् । ११२।७। इगन्तस्य नपः स्वमो श्लुक् तुग्वद्वा
भवति ॥ लुचि ह्रस्वैत इत्येद् न श्लुचि । अमः श्लुचि शेषं प्राग्वत् । टादा-
वजादौ नम् । आमो नम्ह्रस्वात्साट इति नां । सिद्धर्लाति पदत्वे न इति
नलुक् दीर्घः । वारि वारिणी वारीणि । हे वारे हे वारि हेवारिणो हे वारीणि ।
वारि वारिणी वारीणि । वारिणा वारिभ्यां वारिभिः । वारिणे वारिभ्यां
वारिभ्य । वारिणः वारिभ्यां वारिभ्यः । वारिणः वारिणो वारीणां । वारिणि
वारिणोः वारिणु ॥ अधिक्षिशब्दात् स्वादय । तस्याव्ययीभावत्वादव्ययीभा-
वस्येति सुपः श्लुक् । अधिक्षि अधिक्षि अधिक्षि । इत्यादि ॥ दध्यस्विसन्ध्य-
क्षिशब्दानां प्रथमाद्वितीयोर्वारिशब्दवत् । टादौ ॥

२१९ दध्यस्थिसक्ध्यक्ष्णोऽनेद् । ११२।७। दधि अग्नि सग्नि

अक्षि इत्येतेषा नपामनङ् भवत्यजादावापि परे ॥ अडावितौ । अदुच्चार-
णार्थः । डकारोऽन्त्यादेशार्थः । श्लादेश । दधि दधिनी दधीनि । इत्यादि ।
दध्ना दधिभ्या दधिभिः । दध्ने दधिभ्यां दधिभ्यः । दध्नः दधिभ्यां दधिभ्यः ।
दध्नः दध्नोः दध्नां । दध्नि दधनि दध्नोः दधिषु । एवमस्थिसक्थ्यक्षिशब्दाः ॥
त्रिशब्दात् जश्शसोः शौ नमादि । अन्यत्र पुंवत् । त्रीणि त्रीणि त्रिभिरि-
त्यादि ॥ शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोः वारिशब्दवत् । टादौ ॥

२२० पुमांश्चान्यतोऽच्यापि । १।२।८। यदिगन्तमन्यतो विशे-
प्यवशान्नापि वर्तते तत्पुंवद्वा भवति अजादावापि परे ॥ पुंवद्भावे रविशब्द-
वत्प्रक्रिया । नत्वे नपुंसकत्वे वारिशब्दवत् । शुचि शुचिनी शुचीनि ।
इत्यादि । शुचिना शुचिभ्या शुचिभिः । शुचिने शुचये शुचिभ्यां शुचिभ्यः ।
शुचिनः शुचे शुचिभ्यां शुचिभ्यः । शुचिनः शुचेः शुचिनोः शुच्योः
शुचीनां । शुचिनि शुचौ शुचिनो शुच्योः शुचिषु ॥ एव सखिपत्यादय
आश्रयलिङ्गाः ॥ ईकारान्तस्य ग्रामणीशब्दस्य नत्वे 'नपोऽचो ह्रस्व' इति
ह्रस्वे शुचिशब्दवत् रूपं नेयं ॥ ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । इत्यादि ।
टादौ नम्ह्रस्वौ वा न भवतः । ग्रामण्या ग्रामणिना ग्रामणिभ्यां ग्रामणिभिः ।
ग्रामण्ये ग्रामणिने इत्यादि ॥ उकारान्तस्त्रपुशब्दः वारिशब्दवत् । त्रु त्रुणी
त्रुणी । इत्यादि ॥ एवं तालजानुरुशेरुप्रभृतयः ॥ उपवधुशब्दात् स्वादयः ।
अव्ययीभावस्येति सुप. श्लुक् । उपववु उपवधु उपवधु । इत्यादि ॥
मृदुपटुगुरुलघुप्रभृतीनामाश्रयलिङ्गानां शुचिशब्दवत् प्रक्रिया । मृदु मृदुनी
मृदूनि । इत्यादि ॥ ऊकारान्तस्य खलपूशब्दस्य ह्रस्वे कृते ग्रामणिशब्दवत् ।
खलपु खलपुनी खलपूनि । इत्यादि ॥ ऋकारान्तस्य कर्तृशब्दस्याश्रय-
लिङ्गत्वात् शुचिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि । इत्यादि ॥ एवं नेतृ-
भर्तादयः । उपकर्तृशब्दात् स्वादयः । अव्ययीभावस्येति सुप. श्लुक् । उपकर्तृ

१ अस्मिन् सूत्रे चकारेण वाऽनुकर्षणमुत्तरप्रापिकल्पार्थम् । 'जरसो वा' इत्यतो वा
इति 'इको लुक्' इत्यत इक् इति च चकार. समुच्चिनोति । अत समुच्चयार्थश्चकारोऽत्र ।
० वेति विकल्पे । तेन पुस्त्ये नम्ह्रस्वी न भवत इत्यर्थं ॥

उपकर्तृ । इत्यादि ॥ ऋकारलृकारलृकारान्ता अप्रसिद्धाः ॥ एकारान्तः
 परमेशब्दः । तस्य ह्रस्वः आसन्न इति इकारः । ग्रामणिशब्दवत् प्रक्रि-
 या । परमि परमिणी परमीणि ॥ टादौ । परमिणा परमया परमिभ्यां
 परमिभिः । इत्यादि ॥ ओकारान्तः अतिघोशब्दः । ततः स्वादयः ।
 ह्रस्वादि । अतिद्यु अतिद्युनी अतिद्युनि ॥ टादावजादौ वा पुंवद्भावः ।
 अतिद्युना अतिद्यवा ॥ अतिद्युने अतिद्यवे ॥ अतिद्युनः अतिद्योः ॥ अ-
 तिद्युनः अतिद्योः अतिद्युनोः अतिद्यवोः अतिद्युनाम् अतिद्यवाम् ॥ अति-
 द्युनि अतिद्यवि अतिद्युनोः अतिद्यवोः अतिद्युपु ॥ ऐकारान्तः अतिरैश-
 ब्दः तस्य ह्रस्वे । अतिरि अतिरिणी अतिरीणि । टादौ । अतिरिणा
 अतिराया । हलादौ एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति इति न्यायेन रायस्मी-
 त्यात् अतिराम्यामित्यादि ॥ औकारान्तः अतिनौशब्दः । तस्य ह्रस्वे ।
 अतिनु अतिनुनी अतिनुनि । टादौ । अतिनुना अतिनावा अतिनुभ्याम्
 अतिनुभिः । इत्यादि ॥ ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथ हलन्ताः पुल्लिङ्गाः कथ्यन्ते ॥

तत्र हकारान्तो गुडलिह् शब्दः । ततः स्वादयः । ह्रह्रह्याडिति सोर्लुक् ।
 “इजो लिङ्गुडांघो षः । १।२।८१।” इत्यधिकृत्य ॥

२२१ हः । १।२।८३। हस्य ङो भवति पदान्ते जलि च प्रत्यये
 परे ॥ जश्त्वचत्वे । अजादौ सन्निकर्षः । सुपि चत्वे । गुडलिह् गुडलिह्
 गुडलिहौ गुडलिहः । इत्यादि । गुडलिह्सु गुडलिह्सु ॥ एवं मधुलिह्
 परीषह् इत्यादयः ॥ गोदुह्शब्दात् स्वादयः । मुलुक् ॥

२२२ दादेरेघादेर्घ्यः । १।२।८४। दकारादेरेघादेर्घातोर्हस्य षो

१ इय परेषां लिह्लिह्लुडांघस्य षकारो भवति, च२३ ॥

२ एषादेरिति शब्दो धातोर्लिहस्याप्याहारार्थः । आदिशब्दस्य प्रकारोऽर्थः । ततश्च
 एषादेर्घातोर्घो षकारादिष्यवस्तस्य हकारस्य पदान्ते जलि च प्रत्यये परे षकारादेशो
 भवति ॥ अस्मिन्सूत्रे धविधानं भवमावाप्यम् । दादेरिति ङि? गुडलिहौ । एषादेरिति
 ङि? धामलिह् । ह इति ङि? ८४ ॥

भवति पदान्ते जलि च प्रत्यये परे ॥

२२३ वशो भप् क्षपः स्ध्वोश्चैकाचः प्रत्यये ।१।२।७६।
झपन्तस्यैकाचोऽध्वयवस्य वशो भप् भवति पदान्ते सादौ ध्वादौ च प्रत्यये परे ॥
आसन्नः । जश्त्वचर्त्ये । मुषि चर्त्सपत्वे । गोधुक् गोधुग् गोदुहौ
गोदुहः । आमन्त्र्येऽप्येवं । गोदुहं गोदुहौ गोदुहः । गोदुहा गोधुग्म्यां
गोधुग्भिः । गोदुहे गोधुग्म्यां गोधुग्भ्यः । गोदुहः गोधुग्म्यां गोधुग्भ्यः ।
गोदुहः गोदुहोः गोदुहां । गोदुहि गोदुहोः गोधुस्तु ॥ एवं रत्नदुह-
कामदुहगुणदुहादयः ॥ मित्तदुहशब्दात् स्वादयः ॥

२२४ द्रुहमुहस्तुहस्निहो वा ।१।२।८६। द्रुहादीनां हस्य
घो वा भवति पदान्ते जलि च परे ॥ पक्षे ढः शेषं प्राग्वत् । मित्तधुक्
मित्तधुग् मित्तधुद् मित्तधुद् मित्तद्रहो मित्तद्रुहः ॥ एवं प्रमुद्प्रस्तुद्प्राग्निह-
शब्दाः ॥ अनडुहशब्दात् स्वादयः ॥

२२५ वाः ।१।२।१२८। अनडुहचतुरशब्दयोरुतो वा इत्यादेशो भ-
वति श्यनप्मुटि परे ॥

२२६ अनडुहो नम् ।१।२।११३। अनडुहः सौ परे नम् भवति ॥
अमावितौ । मिच्चादनत्यादचः परो भवति मुल्लक् । पदस्येति हस्यल्लक् ।
न इति नल्लुचि परविधौ कर्तव्ये ॥

२२७ परे ।१।२।४९। परे कार्ये कर्तव्ये पूर्वमसद्भवति । इति पदस्ये-
त्यन्तल्लुचोऽसत्त्वान्न नल्लक् । अयं न्यायो धर्मानित्यादावपि द्रष्टव्यः ।
एकामन्तणे ॥

२२८ वोऽनडुचतुरोः ।१।२।१२७। अनडुहचतुरोरुतो वो भवति

१ अत्र ध्वशब्दोपादानादिह न भवति दादङ्ङि । एकाच इति किं^१ घामलिङ् । प्रत्य-
ये इति किं^२ द्ध्व । चकार समचकार्य ॥

२ इह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । स्नुह उन्मरणे । स्निह प्रीती ॥

३ अनडुश्च चतुरश्च अनडुच्चतुरी । तयो ज अनडुच्चतुरः । तस्य अनडुच्चतुरो ।
हे प्रियचत्त । हे अनिचत्त इत्यादि ॥

एकामन्तणे ॥ नम् । मुलुगन्तलुचौ । हलादौ ॥

२२९ अनडुद्दुग्णिग्दिग्दृग्स्पृग्दृक्परिव्रात् । १।२।७०।
 अनडुह् दिव् उष्णिद् दिग् दृग् स्पृग् दृप् परिव्रान् इत्येते शब्दाः
 पदान्ते कृतदत्वोत्वगत्वडत्वा निपात्यन्ते ॥ अनड्वान् अनड्वहौ अनड्वहः ।
 हे अनड्वन् हे अनड्वहौ हे अनड्वहः । अनड्वहं अनड्वहौ अनड्वहः ।
 अनड्वहा अनड्वह्याम् अनड्वह्निः । अनड्वहे अनड्वह्याम् अनड्वह्यः ।
 अनड्वहः अनड्वह्याम् अनड्वह्यः । अनड्वहः अनड्वहोः अनड्वहाम् ।
 अनड्वहि अनड्वहोः अनड्वह्यु ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ वकारातः सुदि-
 व्शब्दः ॥

२३० सौः । १।२।११२। दिवः सौ चौरिति निपात्यते ॥ अचि सन्नि-
 कर्षः आमन्त्र्येऽप्येवं । हलादौ अनडुदिति निपातनात् दिवो शुभावः ।
 सुचौः सुदिवौ सुदिवः । हे सुचौः हे सुदिवौ हे सुदिवः । सुदिवं सुदिवौ
 सुदिवः । सुदिवा सुद्युभ्यां सुद्युभिः । सुदिवे सुद्युभ्यां सुद्युभ्यः । सुदिवः
 सुद्युभ्यां सुद्युभ्यः । सुदिवः सुदिवोः सुदिवां । सुदिवि सुदिवोः सुद्युषु ॥
 रेफान्तः सुवारशब्दः । ततः स्वादयः । मुलुचि रस्य विसर्जनीयः । हपि
 विसर्जनीयस्य रः । सुपि ॥

२३१ रस्सुप्सिँ । १।२।७४। रस्य रिर्भवति सुपः से परे ॥ इदित्

१ अनडुह्शब्दस्य दत्व दिव्शब्दस्य उत्व उष्णिहादांनो गत्व परिमाज्शब्दस्य डत्व
 च निपात्यते ॥

२ यकारान्तः सम्यशब्दः । समथ् समथौ गमयः । बलादौ व्योऽप्येति यलुक्
 समभ्याम् ॥

३ दिव् इत्यनुत्पन्नस्य प्रातिपदिकस्य सत्सम्बन्धिभ्यन्वयसम्बन्धिनि वा सकारादौ श्यन-
 ष्मुटि परे ओकारे निपात्यते । सौः । हे सौः । प्रियसौ । अतिसौ । अपांशक्रियाशब्दस्या-
 न्युत्पन्नस्य निपातनादक्षयुरित्यत्र न भवति ॥

४ २ इति किं । भित्तु अहस्तु पयस्तु इत्यत्र रेरेणवात्र भवति ॥ सुप इति किं ?
 गोस्तुनोति धूमस्तुनोति । स इति किं । गी. धूः । इदमेव ज्ञापकं सुप्ग्रहणे प्रत्याहारग्रहण-
 मेवेत्यस्य । रेफस्य रिक्चल विसर्जनीयबाधनाथम् ॥

विसर्जनीयापवादः । सुवा सुवारौ सुवारः । हे सुवाः हे सुवारौ हे सवारः ।
सुवारं सुवारौ सुवारः । सुवारा सुवार्म्या सुवार्भिः । सुवारे सुवार्म्या सुवार्भ्यः
सुवारः सुवार्म्या सुवार्भ्यः । सुवार सुवारोः सुवारां । सुवारि सुवारोः सुवा-
र्षु ॥ एवं सुद्वारादयः ॥ चतुरशब्दस्य बहुवर्थाच्चित्वात्ततो जसादयः ।
जस्युतो वा ॥

२३२ रृष्णां सदख्यानाम् । १।२।३४। रपनान्तानां सदख्यावा-
चिनां सम्बन्धिन आमो नां भवति ॥ अतिसृचतुष्प इति निषेधात् न दीर्घ-
णत्व । सुपि रिः । चत्वारः । हे चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ।
चतुर्भ्यः । चतुर्णां । चतुर्षु ॥ लकारलकारान्तावप्राप्तेद्वौ ॥ मकारान्तः प्र-
दाम्शब्दः । ततः स्वादयः सुलुक् ॥

२३३ म्वोश्च मो निः । १।२।६९। मकारान्तस्य धातोर्नकारो भवति
पदान्ते मवयोश्च परतः ॥ सुपि ॥

२३४ इनस्तद् सोऽर्थे । १।१।१४६। पदान्ते ङनाभ्यां परस्य सस्य
तद्वा भवति नश्च संयोगस्य ॥ ट इत् आदिविद्यर्थः । अदुच्चारणार्थः
प्रदान् प्रदामौ प्रदामः । हे प्रदान् हे प्रदामौ हे प्रदामः । प्रदाम प्रदामौ
प्रदामः । प्रदमा प्रदान्भ्यां प्रदान्भिः । प्रदामे प्रदान्भ्यां प्रदान्भ्यः ।
प्रदामः प्रदान्भ्यां प्रदान्भ्यः । प्रदामः प्रदामोः प्रदामा । प्रदामि प्रदामोः
प्रदान्तसु प्रदान्तु ॥ एव प्रताम्प्रकाम्प्रशामादयः ॥ ङकारातोऽप्राप्तिद्वः ॥

२ रृष्णामिति किं? त्रिशताद् चत्वारिंशताम् । रृष्णामिति बहुवचन पठयन्निव्यक्त्यर्थम् ।
तेन तत्सम्बन्धिन एव भवति नान्यसम्बन्धिन ॥

२ अथ स्वसंयोगस्यावयवधेतुकारो न भवति । अथ इति किं? अर्थोतीति पदर्थोत्तनि-
धयुत् क्षरणे । भवाऽध्योतति ॥ नन्वत्र सकार एव नास्ति किं अथ इति निषेधेनेति
चेत् तत्रान्तरङ्गत्वाद्यपि श्रुत्वेन शकारो भवति तथापि तस्य सकारोपदेशसामर्थ्या-
त्सकारोपदिष्ट विहायते । अन्यथा सकारोपदेशानर्थक्यात् ।

णकारान्त. सुगणशब्दः । ततः स्वादयः । सुलुगादि । सुपि ॥

२३५ ङो गकडरु शरि । १।१।१४५। पदान्ते ऽणयोर्यथासङ्ख्यं
गकडकौ वा भवतः शरि परे ॥ अकापितौ अनुच्चारणार्थः । कोऽन्तवि-
द्वचर्यः । चर्त्वि । टोः पदान्त इत्यनेन घृत्वनिषेधः । सुगण् सुगणौ सुगणः ।
इत्यादि । सुगण्स्सु सुगण्णु ॥ एवं सुरण्मुभण्णुष्विष्वण्णादयः ॥ नकारा-
न्तात् राजन्शब्दात् स्वादयः सुलुक् । न्यगिति दीर्घः । न इति नलुक् ।
एकामन्तणे सुलुचि ' न डान्लुगिति ' वचनात् न नलुक् । शसादावजादौ
' श्रोऽन ' इति श्रः । श्रुत्वेन नस्य ञः । हलादौ पदत्वेन नलुक् । तस्याः
' न्लुक्सुवाश्रये ' इत्यसत्वान्नात्वादि । डौ वा श्रः । शेषं पूर्ववत् । राजा
राजानौ राजानः । हे राजन् हे राजानौ हे राजानः । राजानं राजानौ
राज्ञः । राज्ञा राजभ्यां राजभिः । राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः । राज्ञः राजभ्यां
राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञां । राज्ञि राज्ञोः राज्ञसु ॥ एवं मूर्धन्उक्षन्त
क्षन्प्रभृतयः ॥ दिवन्शब्दस्य सुटि राजन्शब्दवत् । असुटि श्रे ॥

२३६ धातोर्वाङ्दीर्घोऽयहल्लि चाच्छुर्कुरोः । १।२।६८। लुर्कु-
रुवर्जितस्य धातोर्दिग्दीर्घो भवति पदान्ते यप्रत्ययवर्जितहल्परयोः नपरयोश्च
वकाररेफयोः परतः ॥ शेषं सुगमम् । दिवा दिवानौ दिवानः । इत्यादि
दीप्तः । दीप्ता दिवम्या दिवमि । इत्यादि ॥ सुपर्वन्शब्दात् स्वादयः । राजन्
शब्दवत् । इयांस्तु भेदः अहल्वमादिति निषेधान्न श्रः । सुपर्वा सुपर्वाणौ
सुपर्वाणः । इत्यादि । शसादौ सुपर्वणः । सुपर्वणा इत्यादि । एव सुश-
र्मन्श्रीवर्मन्त्रित्यादयः ॥ पूषन्शब्दात् स्वादयः ॥

२३७ इन्हन्पूषार्यम्णः शौ । १।२।१३६। इन् हन् पूषन् अर्य-
मन् इत्येतेषां शावेव परे पूर्वोऽङ्दीर्घो भवति ॥ इति नियमादत्र दीर्घेऽप्राप्ते ॥

२३८ सावतोश्च १।२।१३७ अत्वन्तस्य इन्हन्पूषार्यम्णां च
दीर्घो भवति सौ परे न चैकामन्तणे ॥ णत्वं शेषं प्राग्वत् । पूषा पूषणौ
पूषणः । इत्यादि ॥ एवमर्यमन्शब्दः ॥ ऋषहन्शब्दात् स्वादयः पूषन्श-

व्यवत् प्रक्रिया । “पूर्वपदस्थाद्धान्तनम्सुप. ११२।५७।” इत्यधिकृत्य ॥

२३९ संकेकाचोः ११२।५८। पूर्वपदस्थाभ्यां धाभ्या परस्य कवर्गवत् एकाचश्चोत्तरपदस्यान्तनम्सुपां नस्य णो भवति ॥ अमुटि श्चे “दादेरेधादेर्घ १२२२” इत्यधिकृत्य ॥

२४० नि घ्नः ११२।८५। हनो हन्म्य षो भवति नकारे परे ॥

२४१ घि घ्नः ११२।५२। हनो हस्य घे सति नस्य णो न भवति ॥ शेषं प्राग्वत् । ब्रह्महा ब्रह्मदणौ ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् ॥ ब्रह्मघ्नः ॥ ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्या ब्रह्महमिः । इत्यादि ॥ एव भ्रूणहन्वृत्तहन्शब्दौ ॥ करिन्शब्दात् स्वादय पूनश्शब्दवत्प्रक्रिया । करी करिणौ करिणः । इत्यादि ॥ एवं हास्तिन्दान्तिन्दण्डिन्प्रभृतयः ॥ श्वन्शब्दात् स्वादयः सुटि राजन्शब्दवत् । असुत्र्यजादौ ॥

२४२ श्वयुवन्मघोनां वस्येसुप्युश् ११२।१४८। श्वन्युवन्मघ-
वन् इत्येतेषां अपदान्तानां वशब्दस्योश् भवति सुट्छिण्यादिवर्जिते ईप्रत्यये
ग्यां च सुपि प्रत्यये च परतः ॥ श इत् सर्वादेशार्थः । शेषं प्राग्वत् ॥ श्वा
श्वानौ श्वानः । इत्यादि । शुनः ॥ शुना श्वभ्यां श्वभिः । इत्यादि ॥ एवं

१ पूर्वपदस्थात्प्रात्परो य उत्तरपदस्यान्तो यद्य नम् यद्य सुबवयवो नकारः तस्य वा णो भवति ॥ मापवापिणौ । मापवापिनौ । मोहिवापिणौ मोहिवापिनौ । नम् मापवापाणि मापवापानि । प्रहिन्वन् प्रहिण्वन् । सुप् मापवापेण मापवापेन । मोहिवा-
पेन मोहिवापेण । पूर्वपदस्थादिति किं^१ कूपवारिणा । अन्तनम्सुपामिति किं^२ गर्गिणा भगिनी गर्गभगिनी ॥

२ सह कु कवर्गो येन तत्सकु । एकोऽच् यस्यास्ति न द्वितीय इति तदेकाच् सकु च एकाच् च सकेकावे तयोः । तथाच पूर्वपदस्थात्रिमितादुत्तरस्य कवर्गवत्येकाचि चोत्तर-
पदे तदन्तस्य नमः सुबवयवस्य च नकारस्य च तित्य षकारो भवति ॥ कवर्गवतोऽन्त-
नम्सुपाम् मोक्षगामिणा स्वर्गकामाणा पुष्पमेधानां ॥

३ युवमिति नकारोच्चारण नकारान्तप्रत्ययार्थन् तेनेह न भवति । युवती- पद्य । युवत्या युवत्यै । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि प्राप्नोति । तत्त्वद्वना मातरिश्वा इत्यत्र तु अर्थवद्ग्रहणाम् भवतीत्यमोषवृत्तौ ॥

युवन्शब्दस्यामुद्युशि दीर्घः । युवा युवानौ युवानः । इत्यादि । यूनः ।
यूना युवभ्यां युवभिः । यूने युवभ्यां युवभ्यः । इत्यादि ॥ एवं मघवन्शब्द-
स्यामुद्युश्येह् । मघवा मघवानौ मघवानः । इत्यादि । मघोनः । मघोना
मघवभ्यां मघवभिः इत्यादि ॥ पथिन्शब्दान् स्वादयः ॥

२४३ इयन्प्सुट्वन् । १।२।१००। पथिन् मथिन् ऋमुक्षिन् इत्येते-
षा अन्त्याजादेरन् भवति शावनपुंसक्रीये च सुटि परे ॥

२४४ थो नद् । १।२।११०। पथ्यादीनां थकारस्य नद् भवति इयन्-
प्सुटि परे ॥ अटाविनौ अट्टुच्चारणार्थः । ट आदिविच्च्यर्थः । सौ ॥

२४५ आस्स्यनः । १।२।१११। पथ्यादीनामनः आद्भवति सौ परे ।
अनलाश्रय इति निषेधात् हल्ङ्घाडिति मुलुचि प्राप्तायां न स्थानिवशावः ।
रित्वादि । अन्यत्र न्यगिति दीर्घः । अजादावमुटि ॥

२४६ नः पथिमध्यृक्षः । १।२।१०८। नान्तानामपदान्तानां
पथ्यादीनामन्त्याजादेर्लुगभवति ॥ हलि पदत्वान्त्याजादिर्लुह पुनर्न
इति नलृह् । पन्थाः पन्थानी पन्थान् । हे पन्थाः हे पन्थानी हे पन्थानः ।
पन्थानं पन्थानी पथः । पथा पथिभ्यां पथिभिः । पथे पथिभ्यां पथिभ्यः ।
पथः पथिभ्यां पथिभ्यः । पथः पथोः पथाः । पथि पथोः पथिषु ॥ एवं
मथिन्ऋमुक्षिन्शब्दौ ॥ मन्थाः मन्थानी मन्थानः । ऋभृशाः ऋभृशानी

ऋमुक्षणः । इत्यादि ॥ पञ्चन्शब्दस्य बहुत्वयाचित्वात्ततो बहुवचनान्येव ।
 ङतिष्णां सङ्ख्यानामिति जश्शसोः श्लुः । श्लुर्चीमेनदिति नियमात्
 दीर्घः । न इति नलुक् । आमो रष्णां सङ्ख्यानामिति नाम् न्युक् दीर्घः ।
 पञ्च । हे पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चम्यः । पञ्चम्यः । पञ्चानां । पञ्चसु ॥
 स्त्रीनपुंसकयोरप्येवम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् एकादशन् इत्यादयः ॥
 अष्टन्शब्दात् जसादयः ॥

२४७ वाऽङ्ग आः । १।२।२।१९। अष्टन्शब्दस्य आद्वा भवति सुपि
 परे ॥ एकात्त्वादन्त्यस्य । दीर्घः ॥

२४८ अष्ट और्ग ॥ १।२।१५३। अष्टाशब्दात्परयोः जश्शसोरौग्
 भवति ॥ श इत् सर्वादेशार्थः । ऐच् पक्षे पञ्चन्शब्दवत् । अष्टौ अष्ट ।
 हे अष्टौ हे अष्ट । अष्टौ अष्ट । अष्टाभिः अष्टभिः । इत्यादि । आमो
 नित्यत्वान्नामि पुनराकारः अष्टानाम् । अष्टासु अष्टसु ॥ जकारान्तो
 भिपञ्शब्दः । ततः स्वादयः सुलुक् ॥

२४९ चोः क्लुः । १।२।८।८। चोः कुर्भवति पदान्ते जलि च परे ॥
 आसन्न इति घोषवतो अस्य तादृशो गः चर्त्वं च । सुपि कुत्वे पत्ये च कृते
 चर्त्वं च । भिपक् भिपग् भिपजौ भिपजः । इत्यादि । भिपञ्चु ॥ एवं जन्म-
 भान् सुकृतभुञ् इत्यादयः ॥ युञ्शब्दात् स्वादयः ॥

२५० युञ्जोऽसमासे । १।२।११५। असमासे युञ्जः द्यनप्सुटि
 नम्भवति ॥ युज्यञ्जीति नस्य ङः । अजादौ श्रुत्वेन ज् । युद् युञ्जौ युञ्ज ।
 इत्यादि ॥ समासे न नम् । वियुक् वियुग् वियुजौ वियुजः । इत्यादि ॥
 घानामृश्न्शब्दात् स्वादयः ॥

१ अयमौश् स्वसम्बन्धिर्नोरेव भवतीति विज्ञायते । तेन प्रिया अष्टौ येषां ते प्रिया-
 श्छस्तिष्ठन्तीत्यत्र न भवति ॥

२ युजुम् योगे । ऋकारनिर्देशात् युञ्जि समावावित्यत्र न भवति । युजमापत्ता ।
 असमास इति किं? अभयुक् अभयुजौ अभयुज । द्यनप्सुटीति छि? युञ्जौ पदम् ।
 युञ्जौ कृते ॥

२५१ संयोगत्यादिस्कोर्लुक् । १।२।९१। संयोगस्याद्योः सकयो-
 ल्भ्रभवति पदान्ते जलि च परे ॥ ब्रश्चभ्रस्जेत्यादिना जस्य षः जश्त्वचर्त्वे ।
 अजादौ श्रुत्वेन सस्य शः पुनर्जश्त्वं । धानामृद् धानामृद् धानामृज्जौ धाना-
 मृज्जः । इत्यादि । धानामृद्सु धानामृद्सु ॥ विश्वसृज्शब्दात् स्वादयः
 ब्रश्चभ्रस्जेत्यादिना जस्य षः । विश्वसृद् विश्वसृद् विश्वसृजौ विश्वसृजः
 इत्यादि ॥ एवं कंसपरिमृज् देवेज् सम्राज् विभ्रान् इत्यादयः ॥ परिव्राद्-
 शब्दात् स्वादयः । अनडुदित्यादिना जस्य ङः । चर्त्वं । परिव्राद् परिव्राद्
 परिव्राजौ परिव्राजः । इत्यादि ॥ बगडान्ता अप्रसिद्धाः ॥ दकारान्तः सर्व-
 विद्शब्दः । ततः स्वादयः सुलुगादि सुगमं ॥ सर्ववित् सर्वविद् सर्वविदौ
 सर्वविदः । इत्यादि एवं तत्त्वविद्वेदविदादयः ॥ द्विपाद्शब्दात् स्वादयः
 मुटि अविशेषः । शसादावजादौ ॥

२५२ पादोऽपदस्य ग्यमुद्छिण्यादौ पद् । १।२।१४४। अ-
 पदस्य पादः पद्भवति मुद्छिण्यादिवर्जिते प्रत्यये ग्यां च परतः ॥ बलि पद-
 त्वान्न पद् । द्विपात् द्विपाद् द्विपादौ द्विपादः । हे द्विपात् हे द्विपाद् हे द्वि-
 पादौ हे द्विपादः । द्विपादं द्विपादौ द्विपादः । द्विपादा द्विपाद्भ्यां द्विपाद्भिः ।
 इत्यादि ॥ एवं सुपाद्चतुष्पादादयः ॥ झकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ भकारान्तो गर्द-
 भ्शब्दः । ततः स्वादयः । बशो भपिति दस्य घः शेषं प्राग्वत् । गर्धप्
 गर्धन् गर्दभौ गर्दभः । इत्यादि ॥ घटान्तावप्रसिद्धौ ॥ धकारान्तः सुबुध्श-
 ब्दः । ततः स्वादयः भपादि । मुमुत् मुमुद् सुबुधौ सुबुधः । इत्यादि । एवं
 तत्त्वबुध्विश्वबुध्प्रभृतयः ॥ खफान्तावप्रसिद्धौ ॥ छकारान्तः तत्प्राच्छ-

१ यदि पदान्ते जलि चेति विशेषण संयोगस्य न भवति तर्हि दद्विस्पातामित्यत्र
 प्राप्नोति । यदि आदिप्रहणे न क्रियते तर्हि धावकौत्यत्र अन्तेऽपि प्राप्नोति ॥

२ गर्दं शब्दे इति धातुः । 'कृगूशलिमलिगर्दिम्बोऽभच्' इति शाकटायनीयौणादि-
 सूत्रेण अभच्प्रत्यय इति गुबोधिन्यामुक्तम् ॥ ततो गर्दंभं श्नाचरतीति पथान् क्तिपि
 यति 'अतः' इति सूत्रेणाकारस्य लुचि यति गर्दंभ् इति स्यात् ॥ तथाच गर्दंभुधैरि-
 ति गर्दंभः ॥

शब्दः । ततः स्वादयः । अश्चेत्यादिना छस्य षः । जश्त्वादि । अजादौ
अजाष्माड इति द्वित्वं । तत्प्रमाद् तत्त्वमाद् तत्त्वमाच्छौ तत्त्वमाच्छः ।
इत्यादि ॥ ठकारन्तोऽप्रसिद्धः ॥ थकारान्तः सूत्रप्रथमशब्दः ततः स्वादयः
जश्त्वचत्वे । सूत्रप्रत् सूत्रप्रद् सूत्रप्रथौ सूत्रप्रथः । इत्यादि ॥ एवं अग्नि-
मथादयः ॥ चकारान्तः सुवाचशब्दः ततः स्वादयः कुत्वजश्त्वादि । सुवाक्
सुवाग् सुवाचौ सुवाचः इत्यादि ॥ एवं वारिमुच्यद्बहुसेनूपमृतयः ॥ मुञ्चश-
ब्दात्स्वादयः मुञ्चगन्तलुचौ ॥

२५३ युज्यश्चिकुञ्चः । १।२।८९। युञ्जन्चक्रुश्च इत्येतेषां नस्य
कुर्भवति पदान्ते जलि च परे ॥ आसन्न इत्यनुनासिको ङः । अजादौ मुपि ।
सामित्यादिना नस्य जः । मुपि ङ्णो गरु ङक् शरीति वा गक् । कुङ्
कुञ्चौ कुञ्चः । इत्यादि ॥ मूलवृश्च् शब्दान् स्वादयः । संयोगस्येति सङ्कुक् ।
अश्चमस्जेति चस्य षः जश्त्वादि । अजादौ श्चुत्वं । मूलवृच् मूलवृङ् मूलवृ-
श्चौ मूलवृश्चः । इत्यादि ॥ एवं वृक्षवृश्चादयः ॥ प्रान्शब्दात् स्वादयः ॥

२५४ उगिदचोऽनेधादेः । १।२।११४। उगितोऽज्जतेश्च नन्
भवति शावनप्पुटि परे नैधादेः ॥ अमावितौ । प्राग्बत् मुञ्चगन्तलुचौ ।
युज्यश्चोति नस्य ङः । अजादौ झामिति यः । शसादाप्रजादौ ॥

२५५ श्चोऽचः । १।२।११५। पदान्तस्याचः श्चादेशो भवति म्यमुट्ठि-
प्यादौ परे ॥ शताविनौ शः सर्वदेशार्थः अदुच्चारणार्थः ॥

२५६ श्चै । १।२।११६। श्चादेशे पूर्वोऽन्दायो भवति ॥ सन्निकर्णः ।
हलादौ कुत्वजश्त्वे मुपि पत्वचत्वे । प्राद् प्राद्यौ प्राञ्चः । हे प्राङ् हे प्रा-

ञ्चौ हे प्राञ्चः । प्राञ्चं प्राञ्चौ प्राचः । प्राचा प्राग्भ्यां प्राग्भिः । इत्यादि ॥
 एवमपाच्छब्दः ॥ प्रत्यच्शब्दात् स्वादयः प्राच्शब्दवत् प्रक्रिया । प्रत्यङ्
 प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । हे प्रत्यङ् हे प्रत्यञ्चौ हे प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्च प्रत्यञ्चौ प्रती
 चः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां प्रत्यग्भिः । प्रतीचे । इत्यादि ॥ उदच्शब्दस्य
 सुत्वविशेषः । असुत्वजादौ ॥

२५७ उद् ई । १।२।१४७। उद्ः परस्यापदस्याचः आदेरीद्भवति
 म्यमुट्टिष्यादौ परे ॥ शेषं प्राग्वत् । उद्ङ् उद्ञ्चौ उद्ञ्चः । हे उद्ङ्
 हे उद्ञ्चौ हे उद्ञ्चः । उद्ञ्चम् उद्ञ्चौ उदीचः । उदीचा उदाग्याम्
 उदाग्भिः । इत्यादि ॥ देवद्यच्शब्दात् स्वादयः । देव अच् इति स्थिते ॥

२५८ विष्वग्देवसर्वादेर्द्विगञ्चि कौ । २।२।६५। विष्वग्दे-
 वशब्दयोः सर्वादेश्च डद्विगभवति क्विबन्तेऽञ्चि परे ॥ डकावितौ डोऽन्त्या-
 जादिलुगर्थः । ऋदेशविष्वगर्थः । पुनर्यञ् । शेषं प्राग्वत् । देवद्यङ् देवद्य-
 ञ्चौ देवद्यञ्चः । हे देवद्यङ् हे देवद्यञ्चौ हे देवद्यञ्चः । इत्यादि । अ-
 सुटि । देवद्रीचः । देवद्रीचा देवद्यग्भ्यां देवद्यग्भिः । इत्यादि ॥ एव विष्व-
 द्यच्सर्वद्यच्चतद्यच्चयद्यच्चप्रभृतयः ॥ अदद्यच्शब्दस्य ॥

२५९ वाऽद्रेः । १।२।४५। अद्यन्तस्यादसो दस्य मो वा यथासम्भवं
 भवति ॥ माच्चालो गुः । स च पिनाभ्यामन्यस्मिन्नसन्निति यजादौ कृते
 पुनर्गुः । अदमुयङ् अदमुयञ्चौ अदमुयञ्चः । हे अदमुयङ् हे अदमुयञ्चौ
 हे अदमुयञ्चः । अदमुयञ्चं अदमुयञ्चौ । अमुटि श्वे दीर्घे च कृते
 गोर्गित्वात् यञोऽभावे प्रकृतिमात्र एव । अदमुर्दचः । अदमुर्दचा अदमुय-
 ग्याम् अदमुयग्भिः । इत्यादि ॥ एवम् अमुमुयच्शब्दः ॥ अमुद्यच्शब्द-
 स्य । अमुद्यङ् अमुद्यञ्चौ अमुद्यञ्चः । हे अमुद्यङ् हे अमुद्यञ्चौ हे अमु-
 द्यञ्चः । अमुद्यञ्चम् अमुद्यञ्चौ । अमुटि श्वे दीर्घः । अमुद्रीचः । अमु-
 द्रीचा अमुद्यग्भ्याम् अमुद्यग्भिः । इत्यादि ॥ एवम् अदद्यच्शब्दः ॥ सम-
 न् महान् इति स्थिते ॥

२६० सम्सहस्य समिसधि ।२।२।६६। सम्सहशब्दयोः समि
सधि इत्यादेशौ क्रमेण भवतः क्विञ्चि अञ्चि परे ॥ यञ् ततः स्वादयः
प्राचशब्दवत् प्रक्रिया । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः । इत्यादि ॥ एवं सध्य-
चशब्दः ॥ तिरम् अच् इति स्थिते ॥

२६१ तिरसस्तिर्ये ।२।२।६७। तिरःशब्दस्य तिरिर्भवति अञ्चे-
रति परतः ॥ ततः स्वादयः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः । इत्यादि ॥
अमुटि श्चे अदमावान्न तिर्यदेशः सस्य श्रुत्वं । तिरश्चः । तिरश्चा तिर्य-
ग्यां तिर्यग्भिः । इत्यादि ॥ टकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ तकारान्तो मरुच्छब्दः
ततः स्वादयः जइत्वचत्वे । मरुत् मरुद् मरुतौ मरुतः । इत्यादि ॥ एवं
हरित्प्रभृतयः ॥ भवतु इति स्थिते उदित् नमाद्यर्थः । ततः स्वादयः । मुटि
उगिदचोऽनेधादेरिति नम् । सौ सावतोश्चेति दीर्घः मुलुगन्तलुचौ ।
एकामन्त्रणे ॥

२६२ वोशनोशनन्नघोभगोभोः स्वमश्चैकामन्त्रणे ।१।२।१२१
उशनस् अघवत् भगवत् भवत् इत्येतेषां एकामन्त्रणे उशन उशनन् अघोर्
भगोर् भोरित्येते आदेशाः क्रमेण वा निपात्यन्ते स्वमोश्च लुक् ॥ पक्षे मुलु-
गन्तलुचौ । शेषं मुगमं । भवान् भवन्तौ भवन्तः । हे भोः हे भवन् हे भ-
वन्तौ हे भवन्तः । अमुटि न नम् । भवतः । भवता भवद्भ्यां भवद्भिः ॥
एवमघवतुभगवतुशब्दौ उदनुवन्धौ । गोमतुधनवतुशब्दादीनामुदनुवन्धानां ।
गोमान् गोमन्तौ गोमन्तः । हे गोमन् । इत्यादि ॥ धनवान् धनवन्तौ धनव-
न्तः । इत्यादि भवतुशब्दवत्प्रक्रिया ॥ शतन्ताद्भवतृशब्दात् स्वादयः ।
ऋदित नमाद्यर्थः । मुटि नम् । सावत्वन्तत्वामावान्न दीर्घः । शेषं प्राग्वत्
भवन् भवन्तौ भवन्तः । अमुटि । भवतः । भवता भवद्भ्यां भवद्भिः ।
इत्यादि ॥ एवं पचतृपतृवृददतृदीव्यतृमुन्वतृकीणतृनुदतृतन्वतृरुन्धतृचोरयितृ
योजयितृप्रभृतयः शब्दा नैयाः ॥ महतृशब्दात् स्वादयः । ऋदित् उगित्
कार्यार्थः । नमादि ॥

२६३ स्महन्तः । १।२।१३५। सान्तस्य महतश्च नकारे पूर्वोऽग्दीर्घो भवति श्वनष्मुटि परे न चैकामन्त्रणे ॥ शेषं प्राग्वत् । महान् महान्तौ महान्तः । हे महन् हे महान्तौ हे महान्तः । महान्तं महान्तौ महतः । महता महद्भ्याम् इत्यादि ॥ ददत् शब्दात् स्वादयः । ऋदित् उगिदच इति नमि प्राप्ते ॥

२६४ न नम् । १।२।१५। द्विरुक्तस्य जशादिपञ्चकस्य च शतन्तस्य नम् न भवति ॥ ददत् 'ददतौ ददतः । इत्यादि ॥ एव दधत् जुहु-
तृयोभवत्पापचतृर्जक्षत्जाग्रत्दरिद्रितृचकासत्तृशासत्प्रभृतयः शब्दा नैया ॥
ककारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ पकारान्तः स्वप्शब्दः ततः स्वादयः सुटि व्स्व-
क्षित्यादिना दीर्घः । स्वाप् स्वापौ स्वापः । इत्यादि भादौ ' भेऽपोऽइ ।
२६९।" इत्यद् । स्वद्भ्यां स्वद्धिः । इत्यादि ॥ शकारान्तो विग्शब्दः ।
ततः स्वादयः । ब्रश्चेत्यादिना शस्य षः जश्त्वादि शेषं प्राग्वत् । विद्
विद् विशौ विशः । इत्यादि ॥ एव परिभ्रग् आकुशादयः ॥ तादृशश
ब्दात् स्वादयः । अनडुदिति शस्य गः शेषं सुगमं । तादृक् तादृग्
तादृशौ तादृशः । इत्यादि ॥ एवं यादृश्अमृदृग्पकादृग्ईदृग्एतादृग्त्वादृश-
भवादृग्मादृग्कादृग्अन्यादृग्सदृग्सुदृग्प्रभृतयः शब्दा नैयाः ॥ तत्त्व-
दिग्शब्दात् स्वादयः । अनडुदिति शस्य गः । तत्त्वादिक् तत्त्व-
दिग् तत्त्वदिशौ तत्त्वदिशः । इत्यादि ॥ गुणस्पृग्शब्दात् स्वादयः
अनुदिति शस्य गः । गुणम्पृक् गुणस्पृग् गुणस्पृशौ गुण-
स्पृशः । इत्यादि ॥ पकारान्तो विद्विप्शब्दः ततः स्वादयः ज-
श्त्वादि । विद्विद् विद्विद् विद्विपौ विद्विपः । इत्यादि ॥ एवं रत्नमुप्-
वैरिपिक्न्याक्षिप्प्रभृतयः ॥ पप्शब्दस्य बहुत्ववाचित्वात्ततो जसा-
दयः । डतिष्णामिति जश्शसोः श्लुक् जश्त्वादि । रष्णां सद्भ्यानामिति

१ जक्ष भक्षणइसनयोः । जाष्ट निद्राक्षये । दृष्टिर्वा दुर्गता । चक्राष्ट दीप्ता । शास्त्र

आमो नाम् जश्त्वम् । अनाम्नगरीनवतेरिति निषेधेन प्लुत्वं । प्रत्यये इत्यनुनासिकः । अतिसृचनुप्प इति निषेधात् नामि न दीर्घः । पट् पड् । पट् पड् । पड्भिः । पड्भ्यः । पड्भ्यः । पण्णा । पट्सु पट्सु ॥ सकारान्तो वेधश्शब्दः । तसः स्वादयः ॥

२६५ असोऽनेधादेः । १।२।१३८। असन्तस्याग्दीर्घो भवति सौ परे नैधादेः न चैकामन्त्रणे ॥ सुलुचि सस्य रिविसर्जनीयौ । भादौ सुपि सस्य रित्वोत्वयोरेड् सुपि रिर्विसर्जनीयश्च । तस्य शरि वेति वा सः । वेधाः वेधसौ वेधसः । हे वेधः हे वेधसौ हे वेधसः । वेधसा वेधोभ्यां वेधोभिरित्यादि । वेधस्तु वेधःसु । एवं चन्द्रमस्सुवचस्प्रभृतयः ॥ दो-
मश्शब्दान् स्वादयः सुलुगादि । अजादौ प्लुत्वं । असुटि पट्निति वा दोपन्नादेशः । श्नादि । दोः । दोषौ । दोषः । इत्यादि । दोष्णः दोषः । दोष्णा दोषा दोषभ्यां दोर्भ्याम् इत्यादि ॥ उशनश्शब्दात् स्वादयः । ऋत्सखीत्यादिना सोर्डादेशः डित्यन्त्याजादर्लुक् । एकामन्त्रणे । वीशनो-
शनान्निति विकल्पेनादेशद्वयं । पक्षे वेधश्शब्दवत् । अन्यत्वाविशेषः । उशाना उशनसौ उशनसः । हे उशन हे उशनन् हे उशनः हे उशनसौ हे उशनसः । इत्यादि वेधश्शब्दवत् ॥ पुरुदंशश्शब्दस्य सोर्डादेशः अन्यत् वेधश्शब्दवत् । पुरुदंशा पुरुदंशसौ पुरुदंशसः ॥ एवमनेहस् शब्दस्य । अनेहा अनेहसौ अनेहसः । इत्यादि ॥ पुम्सुशब्दात् स्वा-
दयः । उदित् नमाद्यर्थः ॥

२६६ पुंसो ङम् । १।२।११६। पुंश्शब्दस्य ङम् भवति श्यनप्सुटि परे ॥ ङ इत् अन्यादेशार्थः । नम् । स्महत इति दीर्घः सुलुगन्तलुचौ । शल्यनुस्वारः । हलादौ पदस्येति सुडुक् । मस्य परस्वोऽनुनासिकोऽनुस्वा-
रो वा । सुप्यनुस्वार एव । शर्नम इत्यत्र नम्वचनात् नमादेशानुस्वार-
स्यैव शरि ग्रहणान्मकारादेशानुस्वारात्परस्य सस्य पिर्न भवति । पुमान्

१ ऊष्मणा निरनुनासिकत्वेन 'मम्मो हलि ती । ४७१' इत्यनुनासिकप्राप्त्यभा-
वात् पुमो मकारस्य "शल्यनुस्वार । ४६" इत्यनुस्वारो भवति ॥

पुमांसौ पुमांस । हे पुमन् हे पुमांसौ हे पुमांसः । पुमांसं पुमांसौ पुंसः । पुसा
 पुम्भ्यां पुम्भिः । पुंसे पुम्भ्यां पुम्भ्यः । पुंसः पुम्भ्यां पुम्भ्यः । पुंसः पुंसोः
 पुंसां । पुंसि पुंसोः पुंसु ॥ श्रेयसुशब्दात् स्वादयः उदित नमादि ।
 स्मद्वत् इति दीर्घः शेषं प्राग्वत् । श्रेयान् श्रेयांसौ श्रेयांसः । हे श्रेयन्
 हे श्रेयांसौ हे श्रेयांसः । श्रेयांसं श्रेयांसौ श्रेयसः । श्रेयसा श्रेयोभ्यां
 श्रेयोभिः । इत्यादि ॥ एवं गरीयसुमहीयमुकनीयमुनेदीयसुप्रभृतयः ॥ वि-
 द्वमुशब्दात् स्वादयः । उदितः । मुख्याविशेषः । अमुटि ॥

२६७ कस उस् । १।२।१४५। अपदस्य कस उस् भवति न्य-
 सुदृष्टिप्यादौ परे ॥ सस्य पिः । हलादौ अकसिति प्रतिषेधात् रिः ।
 जश्त्वेन सस्य दः सुपि चर्त्वं । विद्वान् विद्वान्सौ विद्वान्सः । हे विद्वन् हे
 विद्वान्सौ हे विद्वान्सः । विद्वान्सं विद्वान्सौ विदुषः । विदुषा विद्वद्भ्यां विद्व-
 द्भिः । विदुषे विद्वद्भ्यां विद्वद्भ्यः । विदुषः विद्वद्भ्यां विद्वद्भ्यः । विदुषः
 विदुषोः विदुषां । विदुषि विदुषोः विद्वत्सु ॥ एवं पेचिवमु । अमुटि
 कस उसि निमिचाभावाच्चैमिचिकत्याप्यमाच इति नेर् । पेनुषः पेनुषा ।
 इत्यादि ॥ एवमनाश्वसुप्रभृतयः ॥ अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानी-
 यान्ता अप्रसिद्धाः ॥

॥ इति हलन्ता पुङ्क्तिः ॥

॥ अथ हलन्तास्त्रीलिङ्ग उच्यन्ते ॥

तत्र हकारान्तः उष्णिह्शब्दः ततः स्वादयः । अनङुदिति ह्म्य गः
 चर्त्वं च शेषं प्राग्वत् । उष्णिक् उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहः । इत्यादि ॥
 उपानद्शब्दात् स्वादयः ॥

२६८ नहो घ । १।२।१८७। नहो धातोर्दस्य घो भवति पदान्ते जलि च
 परे ॥ जश्त्वादि । उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः । इत्यादि ॥ गुह-
 लिहादीनां पुंवद्रूपं नेयं ॥ यान्तोऽप्रसिद्धः ॥ यकारान्तो दिग्शब्दः । ततः
 स्वादयः मुदिक्शब्दवन् । घौ दिवौ दिषः । इत्यादि ॥ रेफान्तो गिरशब्दः ।

ततः स्वादयः । सुलुक् । धातोर्ब्रीगिति दीर्घः । विसर्जनीयः । हलादौ तस्य
रः । सुपि दीर्घरेफौ । गीः गिरौ गिरः । इत्यादि । एवं धुरपुरादयः ॥
चतुरशब्दाज्जसादयः तस्य त्रिचतुरस्त्रियां तिसृचतसृ इति चतसृभावः ।
रोऽनपोऽच्युरिति ऋतो रेफः । नामि न तिसृचतुष्प इति निषेधान् दीर्घः ।
शेष सुगमं । चतस्रः । हे चतस्रः । चतस्रः । चतसृभिः । चतसृभ्यः ।
चतसृभ्यः । चतसृणां । चतसृषु ॥ लजान्तावप्रसिद्धौ ॥ मकारान्तः प्रिय-
प्रदाम्शब्दः । ततः स्वादयः पुंवत् । प्रियप्रदान् प्रियप्रदामौ प्रियप्रदामः ।
इत्यादि ॥ ङकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ णकारान्तः सुगण्शब्दः पुंवत् । नका-
रान्तः सीमन्शब्दः । ततः स्वादयः राजन्शब्दवत् ॥ सीमा सीमानौ
सीमानः । इत्यादि ॥ एवं सुदामन्सुराजन्बहुतक्षन्प्रभृतयः ॥ जकारान्तः
सन्शब्दः । ततः स्वादयः भिषज्शब्दवत् । सक् सग् सजौ सजः ।
इत्यादि । एवं गुणभाजादयः ॥ बगडान्ता अप्रसिद्धाः ॥ दकारान्तो विद्-
शब्दः ततः स्वादयः । वित् विद् विदौ विदः । इत्यादि । एवं दृपद्शर-
द्सम्पद्विद्वदादयः ॥ झकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ भकारान्तः क्रुभ्शब्दः । ततः
स्वादयः । ककुन् ककुभौ ककुभः । इत्यादि । एवं त्रिष्टुम्अनुष्टुम्प्र-
भृतयः ॥ घटान्तावप्रसिद्धौ ॥ धकारान्तः समिध्शब्दः । ततः स्वादयः ।
समित् समिद् समिधौ समिधः । इत्यादि । एवं युष्कुध्मुष्प्रभृतयः ॥
खफान्तावप्रसिद्धौ ॥ छकारान्तः तत्त्वप्राच्छ्शब्दः पुंवत् ॥ ठकारान्तोऽप्र-
सिद्धः ॥ थकारान्तोऽग्निमथ्शब्दः । ततः स्वादयः पुंवत् ॥ चकारान्तो
रुच्शब्दः । ततः स्वादयः । रुक् रुग् रुचौ रुचः । इत्यादि । एवं वाच्त्व-
च्ञच्प्रभृतयः ॥ टान्तोऽप्रसिद्धः ॥ तकारान्तः विद्युत्शब्दः ततः स्वाद-
यः ॥ विद्युत् विद्युद् विद्युतौ विद्युः । इत्यादि । एवं त्रिशत्चत्वारिंशत्प-
ञ्चाशत्प्रभृतयः ॥ कान्तोऽप्रसिद्धः ॥ पकारान्तोऽन्शब्दः । ततो रुद्विशा-

१ यद्यपि अतिसृचतुष्प इत्यत्र चतुर् शब्दस्यैव निषेधः स्यात् । तथापि 'प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति न्यायात्तदादेगभृतस्य चतस्रशब्दस्यापि दीर्घ-
निषेधः ॥

जसादयः । जसि तपस्वसित्यादिना दीर्घः । भादौ सुपि ॥

२६९ भेऽपोऽद् । १।२।२१।८। अपोऽद्भवति भादौ सुपि परे ॥ आपः । हे आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु ॥ शकारान्तो दृशशब्दः तादृशशब्दवत् । एवं दिशस्त्वृशप्रभृतयः ॥ पकारान्तो रूपशब्दः । ततः स्वादयः सुलृक् । रुद् रुड् रूपौ रूपः । इत्यादि । एवं त्विप्विप्पुष्णुणमुष्प्रभृतयः ॥ दधृप्शब्दात् स्वादयः । अनडुदिति षस्य गः । दधृक् दधृग् दधृपौ दधृपः । इत्यादि ॥ सकारान्तोऽर्चिमशब्दः । ततः स्वादयः । सुलृक् सस्य रिविसर्जनीश्रौ ॥ अजादौ सस्य पिः । हलादौ विसर्जनीयस्य रः । अर्चिः अर्चिभौ अर्चिपः । हे अर्चिः हे अर्चिपौ हे अर्चिपः । अर्चिपम् अर्चिपौ अर्चिपः । अर्चिषा अर्चिभ्याम् अर्चिभिः । इत्यादि ॥ सुवयम् सुपयम् इत्यादीनां वेधस्शब्दवत् ॥ अनुस्वाराद्यन्ता अप्रसिद्धाः ॥

॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

॥ अथ हलन्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ॥

तत्र हकारान्तो गोडुहशब्दः । ततः स्वादयः । स्वमोश्च सुह् । हस्य षः । वशो म्ष् । जश्नादि । औतो गी । जश्नसोश्शौ ॥

२७० जलाम् । १।२।१२। अचः परा या जञ्जातिः तदन्तस्य नपो नर् नित्यं भवति शौ परे ॥ नस्यानुस्वारः टादौ पुंवत् । गोबुक् गोबुग्

१ भादौ सुपीति किं? अन्भक्ष । अन्भिश्चु ।

२ जलामिति “जातिबंधुवद्वैकाख्यायाम् । १।२।१४। जात्यर्थः । एक आख्यायां नाम-धेये अभिधेयत्वेन वर्तमानो बहुवद्वा भवति ॥ सम्पत्तौ यवः । सम्पत्ता यवा । सम्पत्तौ श्रीहिः । सम्पत्ता श्रीहयः । एकेति किं? शोभने अक्षिणी कलिङ्गेषु । अत्र सव्येत-रनेत्रममुदायद्वयविवक्षा ॥” इति सूत्रेण जातौ बहुवचनम् । जलामिति बहुवचनेन या जलजातिर्गोजातिपद्यद्देदा जकारादयो वर्णां सा जलिति सङ्गृह्यमाणा निर्दिश्यते ॥ प्रक्रियायां अच परा इति किं? बहूर्जे सूजे । अत्र घट्टव ऊर्जा एषा ते, शोभना ऊर्जा एषां ते इति समासे शि । ऽत्रोकारादच परो रेफः नाधौ जल् । जल् तु जकारो नासावचः पर इत्यत्र नम् न स्यात् । असत्स्मिन् नम् स्यादेव ॥

गोदुही गोदूंहि । हे-३ । पुनरपि । गोदुक् गोधुग् गोदुही गोदूंहि । गोदुहा
 गोदुग्भ्यां गोधुग्भिः । इत्यादि । एवं विश्वलिहादयः ॥ यवान्तावप्रसिद्धौ ॥
 रेफान्तो वाशब्दः । ततः स्वादयः । स्वमोश्च श्लुक् । जशसोश्शौ
 अजलन्तत्वान्न नम् । शेषं प्राग्वत् । वाः वारी वारि । हे वाः हे वारी हे वारि ।
 पुनरपि । वाः वारी वारि । वारा वार्या वारिभिः । इत्यादि ॥ चतुरशब्दा-
 ज्ञसादयः । जशसोश्शौ उतो वाः । शेषं प्राग्वत् । चत्वारि । हे चत्वारि ।
 चतुर्भिः । इत्यादि ॥ लजान्तावप्रसिद्धौ ॥ मकारान्तः प्रियप्रदाम्शब्दः ।
 ततः स्वादयः । पूर्ववत्प्रक्रिया । प्रियप्रदान् प्रियप्रदामी प्रियप्रदामि ।
 इत्यादि ॥ ङकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ णकारान्तः सुगग्शब्दः । ततः स्वादयः ।
 सुगग् सुगणी सुगणि । इत्यादि ॥ नकारान्तः कर्मन् शब्दः ततः स्वादयः ।
 स्वमोः श्लुचि । नलुक् । शौ न्यगिति दीर्घः । एकामन्त्रणे ॥

२७१ अलुग्वा । १।२।३। एकामन्त्रणे न डान्लुगिति या नकारस्या-
 लुङ् सा नपुंसके वा भवति ॥ पक्षे नस्य लुक् शेषं प्राग्वत् । कर्म कर्मणी
 कर्माणे । हे कर्मन् हे कर्म हे कर्मणी हे कर्माणि । कर्म कर्मणी कर्माणि ।
 कर्मणा कर्मभ्यां कर्मभिः । इत्यादि । एवं चर्मनवर्मनर्मनर्मनर्मनप्रभृतयः ॥
 अहनृज्शब्दात् स्वादयः । स्वमोः श्लुक् । सनूरहस्त इति नस्य रिः तस्य
 विसर्जनीयः । ग्यां ङिगोर्वेति वा श्वः । हलादौ नस्य रिः उत्त्वमेङ् च ।
 सुपि विसर्जनीयः सश्च वा । अहः अही अहनी अहानि । हे अहः
 हे अही हे अहनी हे अहानि । अहः अहो अहनी अहानि । अहा अहो-
 भ्याम् अहोभिः । अहो अहोभ्याम् अहोभ्यः । अहः अहोभ्याम् अहोभ्यः ।
 अहः अहोः अहाम् । अहि अहनि अहो । अहस्तु अहःसु ॥ जकारान्तः
 अत्र शब्दः । ततः स्वादयः । नमादि । टादौ पद्वित्यादिना वा असन्ना-
 देशः । पुनः प्राग्वत् श्वादि । शेषं सुगमम् । असृक् असृग् असृजो
 असृजि । हे असृक् हे असृग् हे असृजो हे असृजि । असृजा असृजा
 असृग्भ्याम् असृग्भ्याम् असृग्भिः असृग्भिः । असृजे अस्ते असृग्भ्याम्
 असृग्भ्याम् असृग्भ्यः असृग्भ्यः । असृजः अस्त्र । असृग्भ्याम् असृग्भ्याम्

असृग्भ्यः असृभ्यः । असृजः असृः असृजोः असृजोः असृजान् असृजाम् ।
 असृजि असृजि अस्मि असृजोः असृजोः असृजु असृजु ॥ बगडान्ता अप्र-
 सिद्धाः ॥ दकारान्तः सुविद्शब्दः । ततः स्वादयः । सुवित् सुविद्
 सुविदी सुविन्दि । इत्यादि ॥ द्विपात्शब्दात् स्वादयः । ग्यां पदादेशः शेषं
 प्राग्वत् । द्विपात् द्विपाद् द्विपदी द्विपान्दि । हे द्विपात् हे द्विपाद् हे द्विपदी
 हे द्विपान्दि । द्विपदा द्विपाद्यां द्विपाद्भिः । इत्यादि ॥ ज्ञान्तोऽप्रसिद्धः ॥
 भकारान्तः सुककुभ्शब्दः । ततः स्वादयः । सुककुर् सुककुन् सुककुभी सुककु-
 म्भिः । इत्यादि ॥ घटान्ताप्रसिद्धौ । घकारान्तः सुबुभ्शब्दः । ततः स्वादयः ।
 सुमुन् सुमुद् सुबुधी सुबुन्धि । इत्यादि ॥ खफान्तावप्रसिद्धौ ॥ छकारान्तः
 शब्दप्राचशब्दः । ततः स्वादयः । शब्दपाद् शब्दपाड् शब्दप्राच्छी
 शब्दप्राश्छि । इत्यादि ॥ ठकारान्तोऽप्रसिद्धः ॥ थकारान्तः सूत्रप्रथशब्दः ।
 ततः स्वादयः । सूत्रप्रत् सूत्रप्रद् सूत्रप्रथी सूत्रप्रथि इ० । चकारान्तः प्राचश-
 व्दः । ततः स्वादयः । ग्यां श्वादेशे दीर्घः । शेषं प्राग्वत् । प्राक् प्राग्
 प्राची प्राश्चि । इत्यादि ॥ एवमपाचशब्दः । प्रयचशब्दात् स्वादयः । ग्यां
 श्चदीर्घौ । प्रत्यक् प्रत्यग् प्रतीची प्रत्याश्चि । इत्यादि ॥ उदचशब्दस्य ।
 उदक् उदग् उदीची उदाश्चि । इत्यादि ॥ सम्यचशब्दस्य । सम्यक्
 सम्यग् समीची सम्यश्चि इत्यादि ॥ सध्वचशब्दस्य । सध्वक् सध्व-
 ग् सधीची सध्वश्चि । इत्यादि ॥ तिर्यचशब्दस्य तिर्यक् तिर्यग् तिरश्ची
 तिर्यश्चि इत्यादि ॥ टान्तोऽप्रसिद्धः ॥ तकारान्तः शकृत्शब्दः । ततः
 म्वादयः । शकृत् शकृद् शकृती शकृन्ति । इत्यादि । टादौ पदान्ति-
 त्यादिना वा शकृत्तादेशः श्वादि । शकृता शकृता शकृद्भ्यां शकृद्भ्यां शकृद्भिः
 शकामि । इत्यादि ॥ यकृत्शब्दात् स्वादयः । यकृत् यकृद् यकृती
 यकृन्ति । इत्यादि । टादौ पदान्तित्यादिना वा यकृत्तादेशः यकृता यकृता
 यकृद्भ्यां यकृद्भ्यां यकृद्भिः यकामिः । इत्यादि ॥ दधतृशब्दात् स्वा-
 दयः । ऋदित् । शौ ॥

२७२ अज्जेइशतुः । १।२।१४। अद्भवति तिर्यस्मद्भातोः सोऽ-

ङिः तस्माद्विरुक्ताञ्जशादिपञ्चकाद्य परो यः शता तदन्तस्य नपो नम् वा भवति शौ परे ॥ शेषं सुगम । दधत् दधद् दधती दधन्ति दधति । एवं ददत्तृजक्षतृप्रभृतयः ॥ यातृशब्दात् स्वादयः । ऋदित् ॥

२७३ ङिङ्योर्वाऽऽश्रुः । १।२।१६। अवर्णात् परो यः शता तदन्तस्य नपो नम् वा भवति ङीङ्योः परतः न श्नाप्रत्ययात् ॥ यात याद् याती यान्ति । इत्यादि । एतं भात् तुदत् करिष्यत् इत्यादयः ॥ भवतृशब्दात् स्वादयः ॥

२७४ शष्प्यात् । १।२।१७। शपः श्याच्च परस्य शतुर्नम् नित्यं भवति ङीङ्योः परतः ॥ भवत् भवद् भवन्ती भवन्ति । इत्यादि ॥ एवं दीव्यत् शब्दस्य । दीव्यत् दीव्यद् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । इत्यादि ॥ क्रीणत् शब्दस्य अश्र इति निषेधान् ङीङ्योर्न नम् । क्रीणत् क्रीणद् क्रीणती क्रीणन्ति । इत्यादि ॥ कपान्ताप्रसिद्धौ ॥ शकारान्तः सदृशशब्दः । ततः स्वादयः । सदृक् सदृग् सदृशी सदृशि । इत्यादि । एवं तादृशादयः ॥ पकारान्तः सुपिश्शब्दः । ततः स्वादयः । सुपिद् सुपिद् सुपिपी सुपिपी । इत्यादि ॥ सकारान्तः पप्रमशब्दः । ततः स्वादयः । शौ नमि । 'स्महत' इति दीर्घः । शेषं प्राग्वत् । पयः पयसी पयांसि । इत्यादि । एवं तेजस्रयस्रएनम्भनत्प्रभृतयः ॥ विद्वत् शब्दात् स्वादयः । ग्यां क्त उम् । शेषं प्राग्वत् । विद्वद् विद्वद् विद्वपी विद्वीसि । एवमनाश्रम्पेचिवत्प्रभृतयः ॥ आर्चिम् शब्दान् स्वादयः । शौ नमि दीर्घं च कृते

१ ङीङ्योरात् ङिः तुदना कुदेन । आदिति ङिः सुन्वती कुले । तन्वती स्त्री तन्वती कुले । अश्र इति किः क्रीणती स्त्री क्रीणती कुले ॥ अत्र आदिति विशेषणदश्र इति निषेधाच्च लपदीर्घाभ्यां पूर्व नम् भवति । भूतपूर्वतया वा अत इत्यनुक्त्वा आदश्र इति वचनपरत्वादनन्तरङ्गत्वाच्च पूर्व श्रुह ॥

२ भवतिराप्रसिद्धिभवनमाचष्ट । द्विविधं हि भवनं सन्नधिभवनमापतिभवन च । तत्रेहापत्तिः । एत इति सन्नधिभवनम् । सृष्टपटीभवतीत्यापतिभवनम् ॥

३ जन्मामिति नम् । न्ययिति दीर्घो न भवति मध्ये प्रकारमद्राकार ॥

पुनरनुस्वारपत्वे । अचिं. अचिंपी अचीपि । इत्यादि । एवं सर्पिसृष्टि सम्भृतयः ॥

॥ इति ह्यन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथालिङ्गौ युष्मदस्मच्छब्दावुच्येते ॥

तत. स्वादयः “युष्मदस्मदम्यामाकम् ।२८७।”, इत्यधिकृत्य ॥

२७५ त्वाहौ सौ ।१।२।१८७। युष्मदस्मदित्येतयो. त्व अह इत्येतावादेशौ यथासङ्ख्य भवतः तत्सम्बन्धिन्यन्यसंबन्धिनि वा सौ परे ॥ युष्मदस्मत्प्रकरणासमाप्तेः सुपः तत्सम्बन्धिन्यसम्बन्धितं वाच्यं ॥

२७६ हेत्सुटोऽम् ।१।२।१८०। युष्मदस्मदभ्यां परयोर्हेत्सुटोस् भवति ॥ मत्वलुचौ ॥

२७७ मन्तस्य युवावौ द्वयोः ।१।२।१८५। द्वित्ने युष्मदन्म-
दोर्मपर्यन्तस्य रूपस्य युवावौ भवतः सुपि परे ॥

२७८ अमौहत्याः ।१।२।१८३। युष्मदस्मदोराद् भवति अमि औति हलादौ च सुपि परे ॥ ‘एदे’ इत्यतो लृट् । अमूर्दौ । जसि ॥

२७९ युववयौ जसि ।१।२।१८८। युष्मदस्मदोर्द्वयोरनौ भवतौ जसि परे ॥ अमादि । अमिन्तणेऽप्येवम् । अमि ॥

१ अलिङ्गावयवकलिङ्गौ लिङ्गनिमित्तशब्दसंस्कारानर्हावित्यर्थः । पञ्च, षट्, कति, उच्चैः, नीचैः, युव वयम् ॥

२ अतिक्रान्तस्त्वामितिवम् । अल्लहम् । अतिक्रान्तौ स्वामिति च भवति । अने क्रान्तौ युष्मानतित्व अल्लहम् ॥

३ द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्द्वयो मकारोऽवसानावयवत्वत्पुष्मदस्य न्यन्यसम्बन्धिनि वा सुपि परे यथाक्रम युव अह इत्येतावादेशौ भवतः ॥ अतिक्रान्तौ युवा अतियुवाम् । अल्लहाम् ॥ अतिक्रान्त युवा अतियुवाम् अवात् ॥ अतिक्रान्तान् युवा अतियवान् अल्लहान् ॥ एव अतियुवया अल्लहय इत्याद नेयम् । मन्त-
स्येति किं युववयोरित्यादि ॥

४ अमौहत्याति, किं त्व अह त्वत् मतः ॥ औत्तिमहणेन ‘हेत्सुटोऽम्’ इति सूत्रेण कृतेऽपि परे भवतीत्यर्थः ॥

५ सर्वनाम्नामामन्तण नास्तीति मन्तन्ते इति रूपमिहावुक्तत्वात्तन्मन्त्रविधिर्वै-
कल्पनीयः ॥

२८० त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चकस्मिन् । १।२।१८६। एकत्रे
वर्तमानयोर्गुणदम्भदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ भवतः सुपि प्रत्ययोत्तरपदयोश्च
परतः ॥ अत्मादि औटि पूर्ववत् । शसि ॥

२८१ इन्शोभ्यसोऽभ्याभ्यं । १।२।१७८। युष्मदस्मद्भ्यां
परस्य इयोऽश् भवति शस आदेर्नः चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यम. अभ्यम् ॥
अत्मादि । टायां त्वमौ ॥

२८२ यामि यः । १।२।१८४। युष्मदस्मदोयो भवति डिटौत्सु परतः ॥
अदित् एद इत्यतो लुक् । भ्यामि युवावौ आत्वदोर्गौ । भिस्यप्यात्व-
दोर्गौ ॥ डयि ॥

२८३ तुभ्यमह्यौ डयि । १।२।१८९। युष्मदस्मदोस्तुभ्यमह्यौ
भवतो डयि परे ॥ डेरमादि । भ्यामि प्राग्वन् भ्यस. अभ्यमि ॥

२८४ दोर्लुह । १।२।१८१। दान्तयोः युष्मदस्मदोर्लुग्भवति सुपि
परे ॥ एद इति लुक् ॥ डसौ त्वमौ ॥

२८५ भ्योऽतोऽद् । १।२।१७९। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डसेः भ्यसश्च
अद् भवति ॥ दोर्लुग्लुचौ । वा चर्त्वं । भ्यामि प्राग्वत् । भ्यसोऽ-
दादि । डसि ॥

२८६ तवममौ डसि । १।२।१९०। युष्मदस्मदोस्तवममौ भवतो
डसि परे ॥ डसोऽश् । शित्त्वात्सर्वस्य । एद इति लुक् । ओमि युवावौ
यत्वादि । आमि ॥

२८७ युष्मदस्मद्भ्यामाकं । १।२।१७७। युष्मदस्मद्भ्यां परस्याम आकं
भवति ॥ दोर्लुगादि । डौ त्वमौ यत्वादि । ओसि प्राग्वत् सुप्यात्वादि । त्वं
युवां यूयं । हे त्वं हे युवां हे यूयं । त्वां युवां युष्मान् । त्वया युवाभ्यां
युष्माभिः । तुभ्यं युवाभ्यां युष्मभ्यं । त्वत् त्वद् युवाभ्यां युष्मत् युष्मद् ।

१ भ्यता सहचरिताऽर् भ्योऽस् तस्य भ्योत् । असः पञ्चम्यैकवचनस्य न तु प-
ष्ठपैकवचनस्य । अस्तहचरितस्य भ्यसः पञ्चमोबहुवचनस्य अद्भ्य न तु त्रुयोर्बहुवच-
नस्य । तयोरेकस्वरूपेण व्यवस्थानेऽपि साहचर्याभिर्गोचरे ॥

तव युवयोः युष्माक। त्वयि युवयोः युष्मासु ॥ अहम् आवां वयम्। माम्
आवाम् अस्मान्। मया आवाभ्याम् अस्माभिः। मद्यम् आवाभ्याम् अस्म-
भ्यम्। मत् मद् आवाभ्याम् अस्मत् अस्मद्। मम आरयोः अस्माकं।
मयि आवयोः अस्मासु ॥

२८८ तिङ्ग वाक्यं ।१।१।६१। तिङन्तस्य विशेषणं तेन सह
वाक्यसंज्ञं भवति ॥

२८९ पदाद्वाक्यस्य वस्नसौ युग्विभक्तेः ।१।२।१९१।
स्ववाक्यावयवात्पदात्परयोः द्वितीयाचतुर्थोपपठ्यनयोर्युष्मदस्मदोर्वल्लसौ यथा-
सङ्ख्यं वा भवतः ॥ धर्मो वो रक्षतु। धर्मो युष्मान् रक्षतु। दानं वो
दीयते। दानं युष्मभ्यं दीयते। तिङन्तादिपदाप्रयोगेऽपि तदर्थान्वयाद्वा-
क्यत्वं। शीलं वः स्वं। शीलं युष्माकं स्वं। धर्मो नो रक्षतु। धर्मोऽस्मात्र-
क्षतु। दानं नो दीयते। दानं अस्मभ्यं दीयते। शीलं नः स्वं।
शीलमस्माकं स्वं ॥

२९० वाम्नावौ द्वित्वे ।१।२।१९२। द्वित्वे वर्तमानयोर्यथोक्तवि-
शेषणयोः युष्मदस्मदोः वाम्नावित्येतावादेशौ यथासङ्ख्यं वा भवतः ॥ धर्मो
वां रक्षतु। धर्मो युवां रक्षतु। दानं वां दीयते। दानं युष्माभ्यां दीयते।
शीलं वां स्वं। शीलं युवयोः स्वं। धर्मो नौ रक्षतु। धर्मः आवां रक्षतु।
दानं नौ दीयते। दानमावाभ्यां दीयते। शीलं नौ स्वं। शीलमावयोः स्वं ॥

२९१ तेमयावेकत्वे ।१।२।१९३। एकत्वे वर्तमानयोर्यथोक्तविशे-
षणयोर्युष्मदस्मदोर्द्यथासङ्ख्यं ते मे इत्यादेशौ वा भवतः ॥ दानं ते दीयते।

२ एकवचनसामर्थ्यादेकक्रियया वाक्यम्। आकाशायोग्यतासात्तिसम्प्रति कारण-
त्रयम्। एतल्लक्षणं यस्मिन्वर्तते तदेव वाक्यम्। इह साक्षात्परम्परया वा तिङन्तस्य
विशेषणं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा तेन तिङन्तेन प्रयुज्यमानेनाप्रयुज्यमानेन वा सह
वाक्यसङ्गं भवति ॥ धर्मो वो रक्षतु। शालीना ते ओदनं ददाति। देवदत्तेन धो
दातव्यम्। साक्षात्त्वेऽपि तिङन्तभेदे वाक्यभेदार्थं वचनम्। ओदनं पच तव भवि-
ष्यति। पच तव भविष्यति। ओदनं भविष्यति मम भविष्यति। अर्थात्प्रक-
रणाद्वाऽवगतावप्रयोगः ॥

दानं तुभ्यं दीयते । शीलं ते स्वं । शीलं तव स्व । दान मे दीयते । दानं मय्यं दीयते । शीलं मे स्वं । शीलं मम स्वं ॥

२९२ त्वामौ द्वितीयायाः । १।२।१९४। एकत्वे वर्तमानयोः यथोक्तविशेषणयोर्युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं द्वितीयान्तयोः त्वा मा इत्यादेशौ वा भवतः ॥ धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मस्त्वां रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु । धर्मो मां रक्षतु ॥

२९३ नेवामन्व्यं पूर्वं । १।२।१९५। युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमामन्व्यपदं नेव असदिव भवति ॥ असत्त्वे पदात्परत्वाभावात् तयोर्विद्यमादि न भवति । हे जना युष्मात्रक्षतु धर्मः इत्यादि । हे जना अस्मात्रक्षतु धर्म इत्यादि । यत् त्वामन्व्यपदात्पूर्वं पदान्तरमस्ति तत् पदात्परत्वाद्ब्रह्मसादि भवति । धर्मो हे जना वो रक्षतु । धर्मो हे जना नो रक्षतु इत्यादि । राजते

१ इवप्रहणमामन्व्यशब्दध्रुवणार्थम् । पूर्वस्याविद्यमानवद्भावो व्यवहितस्यापि अविद्यमानवद्भावार्थः । अन्यथा हि नामन्व्यादिष्वेवोच्येत । तेन, देवदत्त धर्मो नो रक्षतु इत्यत्र "पदात्प्रथमाया वा । १।२।२०२। पदात्पर वन्प्रथमान्त पद तस्मात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे यदुक्त वक्षसादि तद्वा भवति ॥ यूय विनीतास्तद्दुरवो वो । यूय विनीतास्तद्दुरवो युष्मान् । वय विनीतास्तद्दुरवो न । वय विनीतास्तद्दुरवोऽस्मान् । युवां सुशीलौ तद्दुरवो वां । तद्दुरवो युवां । आवा सुशीलौ तद्दुरवो नी । तद्दुरवो आवा मानयन्ति ॥ अधो क्षमा तत् भ्रमणास्ते-तुभ्यम् । अधो क्षमा तत् भ्रमणा मे । अधो क्षमा तत् भ्रमणा मय्यम् ज्ञान प्रयच्छन्ति ॥ धनवोरस्व तद्भोक्त्वा त्वां । धनवानद् तद्भोक्ते मा तद्भोको मा मानयति ॥ इति चिन्तामणी " इति विद्वत्पो न भवति ॥ स्वरूपशुद्ध्यर्थमामन्व्यपद आदेशाभावात् नैवेति पदम् । आमन्व्यते सम्बोध्यते यत्पद तदामन्व्यम् । अविद्यमानत्वे प्रयोजन वक्षसायभावादि । इवप्रहण भ्रमणार्थम् । आमन्व्यमिति किं धर्मो वो रक्षतु ॥ पूर्वमिति किं मयैतत्सर्वमाह्वानं युष्माकं भो मुनिपुत्रम् । परस्यासत्त्वेऽस्य पादादोरिति प्रतीत्यधो न स्यात् ॥

जिनराज ते ॥ “ने ११२।१९७।” इत्यधिकृत्य ॥

२९४ पादाद्योः ११२।१९८। पादाद्यो तयो वक्षसादि न भवति ॥

त्रिलोकनगराधीशो युष्मान् पातु जिनेश्वर ।

तस्यैव शासन पुण्यमस्माक मोक्षकारणम् ॥ इत्यादि ॥

२९५ मनसीक्षार्थैः ११२।१९९। मनसीक्षार्थं धातुभिर्योगे तयोर्वक्षसादि न भवति ॥ जनो युष्मान् समीक्षते । जनोऽस्मान् प्रेक्षते इत्यादि ॥ मनसीति किं? जनो व पश्यति चक्षुषा ॥

२९६ चवाऽहहैवयोगे ११२।२००। चादिभिर्योगे सम्बन्धे सति तयोर्वक्षसादि न भवति ॥ जनो युष्माश्च पश्यति । दान युष्मभ्य वा दीयते । इद युष्माकमह शील । जनो युवा ह पश्यति । जनस्त्वामेव पश्यति इत्यादि । एवमस्मदोऽपि ॥

२९७ नित्यमन्वादेशे ११२।२०१। कथितस्य कथनमन्वादेश तस्मिन् यथोक्तविशेषणयोर्युष्मदस्मदोर्वसलादि नित्य भवति । धूय विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति । वय विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति इत्यादि ॥ अन्वादेशे नित्यविधानात्पूर्वत विकल्प ॥

॥ अथाव्ययान्युच्यन्ते ॥

२९८ तस्वेन्ढामधणूतस्याइक्त्वान्तुन्तिस्तुइस्स्वाभस्वरा-

१ आभ-भ्यपद विशेष्य । युष्मदस्मदभ्यां पूर्वमाम-भ्यपदे तद्विशेषणे परे न नेव अविद्यमानवप्र भवति । भो साधू सुविद्विती वा कारण प्रपद्ये । भो साधो सुविद्वित् त्वा कारण प्रपद्ये । भो साधो सुविद्वित् नो रथ । भो साधो सुविद्वित् मा रथ ॥

२ ईक्षा दशन तदर्धर्षानुनि छदित यद्वाङ्म तस्य पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्व-क्त पद्य सादि तन्न भवति । सा चेदीशा मर्षसि मनोस्त्रियया भवति ॥

३ तत् वट्ट दाम् अधगृह्णति आम् वत्वा ञम् तुम् इति प्रत्यया । प्रत्ययश्च प्रहृत्य-विनाभाषीति एतप्रशयान्त शब्दस्वरूपमिति विज्ञायम् । द्विवार तत् द्वि' हा वट्ट "व्याधयो तत् १९८१ इति य- तत् छ अधगृह्णीति प्रत्याहारे उपात्त । अत "एवादि १०८४" इत्यनेन कृततच्छ-तस्य प्रदगार्थे प्रास्तस्मदम् ॥ वट्ट इत्यादि शब्दपर्याप्तयपि तादृश एव स्थाने तेन पद्यत इत्यादावप्यव्यय नास्ति ॥ अभिरी

दीन्यव्ययम् । १।१।३९। ॥ तस् वत् डां इत्येतदन्तानि धण्व-
जिततस्यन्तानि आम् क्त्वा अम् तुम् इत्येतदन्तानि तिसंज्ञानि सुहृत्प्रति-
रूपाणि स्वरादीनि च शब्दरूपाण्यव्ययसंज्ञानि भवन्ति ॥ तस् पौलु-
मूलतम् इति स्थिते ॥

२९९ अव्ययात्स्वरौजसू । १।३।९७। अव्ययात् स्वरौजसः प्र-
त्ययाः परे भवन्ति ॥

३०० अव्ययस्य । १।२।१५४। अव्ययस्य सम्बन्धिनः सुपः श्लुग्भवति ॥
पदसंज्ञायां सस्य रित्वादि । पौलुमूलतो विद्योतते विद्युत् । एवमन्यत्तापि ॥ वत्
मुनिवद्वृत्तमस्य ॥ डाम् । क्रितरां ॥ तसि । रावणतः रामतः बहुशः ॥ आम् ।
द्रयांचक्रे ॥ क्त्वा भूत्वा ॥ अम् । पूर्वमोजं ॥ तुम् । कर्तुं ॥ ति । पटपटा-
कृत्य प्राध्वंकृत्य ॥ सुहृत्प्रतिरूपं । रात्री । वेलायाम् ॥ अस्ति स्यात् ॥
समुप्रतिरूपाणि ततः । कथं ॥ स्वरादि । स्वास्तिष्ठति अन्तस्तिष्ठति
प्रातर्गच्छतीत्यादि ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वामु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्न व्येति तदव्ययम् ॥

॥ इति नामसंग्रहः ॥

लिङ्गलेशादेशस्य प्रहणम् न तु पृथीवहुवचनस्य । तन्व्यमिति चेत् ऐदान्तिदानि कान्ति
कसम्भवे हि ऐदान्तिकप्रत्ययो भवति । पृथीवहुवचनं तु ष्विदाम् ष्विदाकमित्यादे-
षक प्राप्नोतात्यनैकान्तिकामिति तस्य प्रहणं न भवति । लिङ्गलेशास्याम् ऐदान्तिक
एवेति तस्य प्रहणम् । क्त्वा इति ककारोऽमन्देहार्षे । त्वामिदुच्यमाने भावेन्दान्ति
स्वप्रत्ययो वेति सन्देहः ॥ अस्ति न द्वितीयैकवचनप्रहणम् । अनुबन्धन्याप्रत्ययरूपत्वात्
षम्सामुनामनुबन्धी हित्वा अमेति रूपस्य प्रहणम् ॥ पौलुमुं कर्तुं प्रहणंति कोशः ॥

१ सूत्रपाठो द्विविधः अवप्रहणः सद्द्विपाठश्चेति । तत्रावप्रहणः पदभ्रान्तिव्युत्पा-
सार्थः । सद्द्विपाठो अन्यप्रहणार्थः । ससो जकारोऽवप्रहणः औकारस्यामन्देहार्षे ।
अत्र औजम्प्रहणमुत्तरार्थम् ॥

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययान्ता उच्यन्ते ॥

“ त्रिचतुरः स्त्रियां तिमृचतम् १९२ ” इत्यधिकृत्य ॥

३०१ गुरुूपोत्तमस्यानार्षेऽपत्येऽणिजः प्यङ् ॥१३१२॥
अनार्षेऽपत्ये अणिजन्तस्य गुरुूपोत्तमस्य स्त्रियां प्यङ् भवति ॥ ज्यादीनां
वर्णानाम् अन्त्यमुत्तमं तस्य सर्मापमुपोत्तमं । पठापितौ । पफारः प्यदिति
प्रत्याहारार्थः । उकारः अन्त्यादेशार्थः । आङ् कारीपगन्ध्या वैवदत्या ।
गुरुूपोत्तमस्येति किम् औपगवी दाक्षी ॥

३०२ नृगुगिदञ्चोऽस्वसादेर्डी ॥१३१७॥ स्त्रियां वर्तमानान्ता-
दन्तादुगिदन्तादञ्चत्यन्ताच्च ङीप्रत्ययः परो भवति न स्वसादे ॥ ङ
इत् । नान्तात् राज्ञी । श्वादि । सेर्ह्लङ्चाडिति टुकु । क्ततः ॥

३०३ क्रोष्टेः ॥१३११॥ स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य ऋदादेशो
भवति ॥ क्रोष्ट्री कर्त्वी । उगितः । भवती यान्ती याती भवन्ती । अञ्च ।
प्राची अपाची प्रतीची उदीची समीची सध्रीची तिरश्ची । अस्वसादेरिति
किं । स्वसा दुहिता ननान्दा माता याता ॥

३०४ पादो वा ॥१३१९॥ स्त्रियां पादन्तात् ङी वा भवति ॥ ड्या
पादोऽपदस्येति पद्माव । द्विपदी द्विपाद् ॥

१ अनुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो गुक्तपरश्च प. । इति गुरुलक्षणम् ॥ उत्तमशब्दोऽ-
न्युरपञ्च । ज्यादीनां वर्णानामन्य उत्तम । उत्तमस्य सर्मापमुपोत्तमं गुरुसञ्ज्ञकमुपो-
त्तमं यस्यासौ तस्य ॥ ऋविसम्बन्धि आर्षम् । अनार्ष इति किं वासिष्ठ । अपत्य
इति किं अहिच्छत्रेण जाता आहिच्छत्री । स्त्रिया इति अणिय इति विशेषणत्वात् न
भवति । कारीपगन्धेरपत्यं पुमान् कारीपगन्ध- बहव कारीपगन्धा यस्यां स्थाल्यां बहु-
कारीपगन्धी इत्यत्र टिट्टुणि ङी । सौधर्मो गौरादित्वात् ङी ॥

२ ऋदिति तकार किं गृ इत्यत्र न भवति । भवती महती इत्यन्युरपञ्च प्रातिप-
दिक व्यशदेशिवद्भावाद्भवति । उगित्वासिध्दे अक्षतिप्रहण धातोऽगितो अग्रहणार्थम्
पद्यास्तत् । अस्वसादेरिति किं स्वसा परमस्वसा अतिस्वसा । तिस्र चतस्र । तिष्ठतस्रो
स्वसादिषु पाठ सन्निपातपरिभाषाया अनिलत्वज्ञापनार्थे ॥

३०६ कुम्भपर्थादौ ।१।३।१०। कुम्भपद्यादयः स्त्रियां ङचन्ता निपात्यन्ते ॥ कुम्भपदी कलशपदी इत्यादि ॥ ऋच्याडित्यधिकृत्य ॥

३०६ मघ्नन्बहुव्रीहेर्न च ।१।३।१२। स्त्रियां मघ्नन्तादघ्नन्तबहुव्री-
हेश्च आङ् प्रत्यभो वा भवति प्राप्तश्च न भवति ॥ उ इत् अन्याजादिलु-
गर्थः । दामा दामे दामाः । दामा दामानौ दामानः । बहुराजा बहुराजे
बहुराजाः । बहुराजा बहुराजानौ बहुराजानः । अजेत्याङ् अजा अश्वा
एलका मूपिका उष्णिहा ऋञ्चा इत्यादि ॥

३०७ टिटृपठेजणव्गौरादिभ्यः ।१।३।१४। स्त्रियां टितः ठण्-
दण्भ्याम् इजितः अणतः अजः गौरादिभ्यश्च ङी भवति ॥ टितः उभयद्
इति स्थिते । ट इत् ङचर्थः ॥

३०८ लुगतः ।१।३।१७। अतो लुग्भवति ङ्यां परतः ॥ उभयी ।
ठणः आक्षिकी । दणः नादेयी । इजः दाक्षी । अणः औपगवी कुम्भकारी ।
अजः औत्सी । गौरादिभ्यः गौरी । मत्स्य ङी इति स्थिते अलुचि ॥

३०९ मत्स्यतद्धितस्य हलो यः ।१।३।१९। मत्स्यशब्दस्य
तद्धितप्रत्ययस्य च हलः परस्य यस्य लुग् भवति ङ्यां परतः ॥ मत्सी
मनुषी ॥

३१० सूर्यागस्त्ययोश्छे च ।१।३।८०। सूर्यागस्त्ययोर्द्वर्धा छे
प्रत्यये च यस्य लुग्भवति ॥ सौरी आगस्ती ॥

३११ वयस्यनन्त्ये ।१।३।१७। स्त्रियामनन्त्ये वयसि वर्तमानात्

१ आविशब्देन एकपदी, सतपदी, मुनिपरी, गोधापदी इत्यादिशब्दानां ग्रहणम् ॥

२ ठण् इत्त्र ङ्ठ इत्येतयोर्द्वयोर्मध्ये स्थितो यो णकारः स इह देहलीर्दापन्यायेन
द्वयोरपि सम्बध्यते । तेन ठण् ङण् इति गृह्यते । इध इन् च ईन् । अत्रेकारप्रक्षेपः
किं! वाराणा । बालाक्या इत्यत्र ङी न भवति ॥

३ छे इति किं! सौर्बः आगस्त्यः । सूर्यस्यैव सौरी । छे प्रत्यये सूरिय-
आबलौकः ॥

अकारान्तात् ङी भवति ॥ कुमारी तरुणी । अनन्त्य इति किं? स्थविरा ॥

३१२ ऊनः । १।३।२०। स्त्रियाम्बन्ताद्बहुव्रीहेऽङ्गो भवति ॥ श्र. ।
पटोष्ठी ॥

३१३ श्रवतो वा । १।३।२२। श्रवतोऽबन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी
वा भवति ॥ बहुराज्ञी बहुराज्ञा । श्रवत् इति किं? बहुश्वा बहुश्वे बहुश्वा ।
बहुश्वा बहुश्वानौ बहुश्वानः ॥

३१४ अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वपदात् क्तादजातकृतमि-
तप्रतिपन्नात् । १।३।२४। अनाच्छादनाज्जातिवाचिनः पूर्वपदात्परो यः
क्तान्तः जातकृतमितप्रतिपन्नवर्जितः शब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङी
भवति ॥ शङ्खमित्री केशळनी । अनाच्छादनादिति किं? वसच्छन्ना ।
जातेरिति किं? मासयाता । जातादिप्रतिपेधः किं? दन्तजाता दन्तकृता
स्तनमिता गुणप्रतिपन्ना ॥

३१५ पाणिगृहीतीति पत्नी । १।३।२५। स्त्रियां पाणिगृहीतीत्ये-
वंप्रकाराः ष्ठीवाचकशब्दा ङ्यन्ता निपात्यन्ते ॥ पाणिगृहीती करगृहीती
पाण्याची ॥

३१६ वाऽस्वाङ्गात् । १।३।२६। अस्वाङ्गवाचिनो यः क्तान्तः तदन्ता-
द्बहुव्रीहेरुक्तविशेषणात् स्त्रियां ङी वा भवति ॥ पलाण्डुभक्षिती पलाण्डुभ-
क्षिता । अस्वाङ्गादिति किं? शङ्खमित्री ॥

३१७ अंसहनञ्चिद्यमानाभासिकोदरोष्ठजहादन्तकर्णगृ-

१ 'श्रवत्.' इत्यनुवर्तनादकारान्तात् ङी भवतीत्यर्थः । अत इति किं तिशुः शाला
इत्यादिरजादिः । अभिप्ररजस्वा पुरेपेणाद्यप्रयुक्ता ङी कुमारी । प्राणिनां कालवृत्ताव-
स्था यात्यादिर्षयः । तत्क्षिपिषे वृद्धिमत् दानिमघ । तस वृद्धिमदन्त्यम् । दानिमद-
न्त्यमिति ज्ञेयम् ॥

२ सह ष नच् च विद्यमानं च सहनञ्चिद्यमानं यस्मिन् तत्तरमात् । पूर्वपरविशे-
षणमिदं । सहोऽङ्गो यस्य स पङ्क्त् । अन्त्यस्य सर्गापे धातु ह्युपान्तः सयोग उपा-
न्त्यो यस्य स संयोगोऽन्त्यः सहस्य च सयोगोऽन्त्यः स न विद्यते यस्य तत् सयोगः ।
पुन गार्ग्यः ङीनां ङ्यत् ङ्याप पञ्चदशेन इन्द्र ॥

आङ्गाग्रकण्ठायहृद्संयोगोपान्त्यात् स्वाप्तात् समाप्तात् । १।१।२७। सहनञ्चिद्यमानवज्रितादस्याङ्गवाचिन पर यनासिकादि यच्चा-
वहच सयोगोपान्त्याद्यान्यत्स्वाङ्गवाचि तदन्ताददन्तात्समाप्तात् क्रिया टी
वा भवति ॥ दीर्घनासिकी दीर्घनासिका । तलोदरी तलोदरा । निम्बोष्ठी
विम्बोष्ठा । समजर्ज्ञी समजर्ज्ञा । चारुदन्ती चारुदन्ता । लम्बकर्णी लम्बकर्णा ।
पटुशृङ्गी पटुशृङ्गा । नताङ्गी नताङ्गा । तनुगात्री तनुगात्रा । फल्कण्ठी
फल्कण्ठा । अवहृच् सयोगोपान्त्यात् स्वडी म्वडा वृश्चिकी । क्षिग्धकेशी
क्षिग्धकेशा । पृथुस्तनी पृथुस्तना रामा । बहुकेशी बहुकेशा रथ्या ।
दीर्घमुत्सी दीर्घमुत्सा प्रतिमा । असहनञ्चिद्यमानादिति किं सहनासिका
अनासिका विद्यमाननासिका । अवहृच्सयोगोपान्त्यादिति किं पृथुजघना
चारुगुल्फा । स्वाङ्गादिति किं बहुशोभा पुरी । बहुशोभा जरवी । बहुकफा
बहुज्ञाना कन्या । अत इति किं कल्याणपाणि ॥

अविकारोऽद्रवं मूर्ते प्राणिस्यं स्वाङ्गमुच्यते ॥

च्युत च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥

१ विकारो वातादिशोभजग्मा तत्स्वाङ्गं न भवति । न विद्यते विकारोऽस्यासावविकार ।
अथवा विशेषेण द्रव्यस्यावस्थान्तरं करोतीति विकारं न विकारोऽविकारं । शोभादीनां
विकारत्वात् ही ॥ द्रवणं द्रवं न विद्यते द्रवोऽस्येत्यद्रव । द्रवतीति वा द्रव न द्रवमद्रव
तत्स्वाङ्गम् । द्रवरूपं कफादि तत्र ही न भवति ॥ रपादियोगो मूर्ति । अमर्षगतद्रव्यप
रिणाभा वा मूर्तिं तदागान्मूर्तं पुद्गलद्रव्यं तत्स्वाङ्गम् । तेनेह ही न भवति बहुज्ञाना ।
ज्ञानं ह्यात्मधर्मो न मूर्तम् ॥ आयुरुच्छ्वासबलेन्द्रियाणि प्राणा ते देवां एतन्नि तेषां नि
ते इह द्विचतुरिन्द्रिया प्राणिनस्येति तिष्ठतीति प्राणिस्यम् ॥ प्राणिस्यत्वेवात्रयवस्य
स्वाङ्गत्वव्यपदेशात् बहुकेशी रथ्या इत्यत्र कथं ही भवतीति चन् अपरं लक्षणं द्रवमुच्यते ।
प्राणिनश्च्युतं चक्रे अङ्गं तदविकारादिलक्षणमुक्तं स्वाङ्गं भवति तेन बहुकेशी रथ्या इत्यत्र
ही भवत्येव ॥ प्रतिमादिषु स्थितं च स्वाङ्गवाचि बद्धं ताम्रं चरुविकारादिलक्षण-
निभमङ्गं स्वाङ्गमुच्यते । तेनेह ही भवति दीपमुत्सी प्रतिमा ॥ अदिशब्देन
आलेपादिपरिग्रहं चित्राक्षिविलसितपरिग्रहं इत्यर्थं ॥

३१८ द्विगोः । १।३।३६। अदन्ताद् द्विगो स्त्रियां ङी भवति ॥
त्रिलोकी अष्टसहस्री ॥

३१९ नः पत्यन्तस्य । १।३।४०। पत्यन्तस्य स्त्रियां नो भवति ॥
नान्तत्वे नृदुगिदिति ङी । दृढपत्नी दृढपतिः ॥

३२० सपत्न्यादौ । १।३।४१। सपत्न्यादि स्त्रियां साधुर्वेदितव्य ॥
सपत्नी एकपत्न्यादिः ॥

३२१ पतिवत्पन्तर्वत्न्यावविधवागर्भिण्याः । १।३।४२।
अविधवाया पतिवत्नीति निपात्यते गर्भिण्यामन्तर्वत्नीति ॥

३२२ रोहिणरेवतान्नक्षत्रे । १।३।४३। रोहिणरेवताभ्या स्त्रिया ङी
भवति नक्षत्रे वाच्ये ॥ रोहिणी रेवती । नक्षत्र इति किं । रोहिणा रेवता ॥

३२३ नीलात्प्राण्योपद्ध्योः । १।३।४४। नीलशब्दात् स्त्रियां ङी
भवति प्राणिन्योपधौ चात्त्वे ॥ बीरी गौ नील्योपधिः । अन्यत्राद् । नीला
मेघमाला ॥

३२४ आर्यक्षत्रियाद्याऽऽन् । १।३।४८। आर्यक्षत्रियशब्दाभ्यां
स्त्रियामान्प्रत्ययो वा भवति ॥ नान्तत्वे ङी । पक्षे आद् । आर्याणी आर्या ।
क्षत्रियाणी क्षत्रिया ॥

३२५ धवाद्योगाद्ज्येष्ठादिभ्यः । १।३।४९। धववाचिनो यो-
गात्तत्सम्बन्धात् स्त्रिया वर्तमानाच्छब्दात् ङी भवति न ज्येष्ठादिभ्यः ॥
गणकस्य भार्या गणकी क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियी । अज्येष्ठादिभ्य
इति किं? ज्येष्ठस्य भार्या ज्येष्ठा । एव कनिष्ठा ॥

१ पतिरस्मातीति पतिवत्नी विवाहात्तमर्तुमती । उदरान्तरे गर्भाऽस्या अस्तात्यन्त
वत्नी गर्भिणी । एतौ मनुश्रुत्ययान्तौ निपात्येते ॥ अन्यत्र पतिमती भूमिः । अन्तरम-
त्वा शालाया वर्तते इति अन्तरवती शाला ॥

२ अर्थते गम्यते कुणैर्गुणवद्विरिति वा आर्य । क्षतास्पायात्त्वायते रक्षतीति क्षत्र
क्षत्रस्यापत्य पुमान् क्षत्रिय । पुनर्द्वन्द्व । अश्वयमेऽथ विधिः । धवयोगे तु परत्वात्
ङी आर्या क्षत्रियी । आर्याणी स्वयमार्यां स्मरन्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । अत आर्यस्य
भार्या क्षत्रियस्य भार्या इति वा नार्थः । स्वयमेवार्था स्वयमेव क्षत्रिया इत्यर्थः ॥

३२६ पूतकत्वाग्निवृषाकापिकुसितकुसीदादैङ् च ।१।३।
५०। पूतकत्वादिभ्यो धवयोगात् स्त्रिया वर्तमानेभ्यो ङी भवति तेषामै-
ङ् चादेशः ॥ ङ इत् अदिशत्वज्ञापनार्थः । आय् । पूतकृतोर्भार्या पूत-
कतायी । एवमग्नायी वृषाकपायी कुसितायी कुसीदायी ॥

३२७ मनोर्वा डैच् ।१।३।५१। मनुशब्दाद्धवयोगात् स्त्रियां ङी
वा भवति डैचान्तादेशः ॥ ङ इत् । मनायी मनावी मनुः ॥

३२८ मातुलाचार्योपाध्यायादान् च ।१।३।५२। मातुलादिभ्यो
धवयोगात् स्त्रियां ङी आन् च भवतो वा ॥ नान्तत्वे पुनर्ङी पक्षे आङ् ।
मातुलस्य भार्या मातुली मातुलानी मातुला । एवम् आचार्या आचार्या-
नी । क्षुम्नादित्वान्न णत्व । आचार्या उपाध्यायी उपाध्यायानी उपाध्याया ॥

३२९ वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् ।१।३।५३। वरुणादिभ्यो
धवयोगे स्त्रिया नित्यमान् भवति ॥ ङी । वरुणस्य भार्या वरुणानी ।
एवमिन्द्राणी मृडानी भवानी शर्वाणी रुद्राणी ॥

३३० हिमारण्यादुरौ ।१।३।५७। उरौ महत्त्यर्थे वर्तमानाभ्यां
हिमारण्यशब्दाभ्यां स्त्रियामान् भवति ॥ ङी । उरु हिम हिमानी ।
उर्वरण्यमरण्यानी ॥

३३१ वेदक्तिनो ङी ।१।३।५८। स्त्रियामिदन्तात् ङी वा भवति न
क्तिनः ॥ दीर्घः । शक्ति शक्ती । यष्टि यष्टी । अङ्गुलि अङ्गुली ।
अक्तिन इति किं कृतिः बुद्धिः ॥

१ वा इदक्तिन ङी इति पदच्छेदः । वा इति विकल्पार्थः । इदक्तिन इति न विद्यते
क्तिन् यस्य स अक्तिन् इकारमान इत् इच्छासावक्तिन् च इदक्तिन् तस्मादिदक्तिन । कि-
न्प्रत्ययरहितेकारान्तात् स्त्रियां ङी वा भवतीत्यर्थः । इदिनि कि इनु । तकार कि
सेनानी स्त्री । क्तिमिति नकारः किं 'नास्ति कि' इति क्तिप्रत्ययान्तानिषेधार्थं क्तिन्तात्प्रा-
प्त्यर्थं च न प्रहणम् ॥ शक्तिरिति स्थिते तस्मात् ङीप्रत्ययः । शक्न शक्ती ॥ पूर्वा
ङी प्रत्ययो व्यवहित इति ङीप्रहणम् ॥

३३२ गुणाद्गतोऽचोऽखरोः । १।३।५९। अच परो य उत्
तदन्ताद्गुणवाचिन स्त्रिया डी वा भवति न खरो ॥ यञ् । मृद्धी मृदु ।
पट्वी पटु । गुणादिति किं' आङ्गुरियम् इपुरिय चिकीपुरियम् । अखरो-
रिति किं' खरुरियम् । अच इति किं' पाण्डुरिय वधुरिय ॥

३३३ बह्नादेः । १।३।६१। बह्नादिभ्य स्त्रिया डी वा भवति ॥
बह्नी बहु । पद्धती पद्धति । चण्डी चण्डा । कल्याणी कल्याणा ॥

३३४ ऋतोऽसितपलितात् । १।३।६३। असितपलिताभ्या वर्ण-
वाचिभ्या स्त्रिया डी वा भवति तकारस्य ऋदेशश्च ॥ असिक्नी अ-
सिता । पलिक्नी पलिता ॥

३३५ कालशबलसारङ्गपिशङ्गपिङ्गलकल्मापात् । १।३।६४।
कालादिभ्यो वर्णवाचिभ्य स्त्रिया नित्य डी भवति ॥ काली शबली
सारङ्गी पिशङ्गी पिङ्गली कल्मापी ॥

३३६ जातेरस्त्रीयगूद्रात् । १।३।६५। अदन्ताज्जातिवाचिन स्त्रिया

१ अखुरारिति उत इत्यस्य विशयणम् । गुणमात्रवृत्ते शब्दस्य स्त्रीत्वव्यपदेशभा
घात् गुणादित्यस्य गुणवति द्रव्ये वर्तमानाच्छब्दात् डीप्रत्ययो ज्ञातव्यः ॥ अत्र मृदु पटु
इत्यादीनामन्त्यस्योकारस्याच परत्व नास्ति कथं डीप्रत्ययः ? इति चेत् येन नाव्यवधान
तेन व्यवहितोऽपि आचार्याणां वचनप्रामाण्याद्भवतीत्येकं वर्णेन व्यवधानमाश्रयत इति
मृदु इत्यत्र ऋकारात्परस्य दकारस्य व्यवधानं कृत्वा उकारस्याच परत्व तस्मात् ऋ ॥

२ अत्र आङ्गुरिति जातिवाची । इपुरिति द्रव्यवाचा । चिकीपुरिति क्रियावाची अतो
डी न भवति ॥ खरुरिति गर्भवाची गर्भो गुण इति गुणवाचिन प्राप्ते निषेधः ॥ पाण्डु
वधु इत्यत्र हल्द्रव्यव्यवधानेन उकारस्याच परत्व नास्तीति डी न भवति । खनत्य-
वधीरवति परेषा चित्तानीति खरु । अथवा खादति प्रसवते परमात्मकार्यमिति खरुर्गर्भः ।
चेतुमिच्छु चिकीपु चीन् चयन ॥

३ य इत्यस्य यात्तमित्यर्थः । अत इत्यधिकारादुपात्त्यस्यापि यकारस्यान्तोपचारः ।
यूवा इति पूर्वोऽस्मिन्नेव छालिङ्गः । क्षत्रिया इति यान्तोऽयम् ॥ महाशशाति समुदा
यान् डी भवत्येव जानित्वाणस्यैवाथ निषेधः । धवयोगलक्षणो डी भवत्येव शब्दस्य
भार्या शने इति ॥

डी भवति स्त्रीलिङ्गं यान्तं शूद्रशब्दं च वर्जयित्वा ॥ कुकुटी तटी हरीतकी
त्रिभीतकी आमलकी ॥ अस्त्रीयशूद्रादिति किं? यूका क्षत्रिया शूद्रा ॥ जातेरि-
ति किं? धवला देवदत्ता जाता ॥

३३७ नुरितः । १।३।७०। इदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां डी
भवति ॥ कुन्ती दाक्षी ॥

३३८ ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्यः । १।३।७१। मनु-
ष्यजातिवाचिनः अप्राणिजातिवाचिनश्च स्त्रियामुदन्ताद्भू भवति युशब्दान्तं
रज्ज्वादींश्च वर्जयित्वा ॥ कुरुः इक्ष्वाकूः अलावृः कर्कन्धूः । अप्राणिन
इति किम्? आखुः । अयुरज्ज्वादिभ्य इति किम्? अध्वर्युरियं रज्जुः हनुः ॥

३३९ ऊरुत्तरपदादौपम्ये । १।३।७२। ऊरुत्तरपदात् स्त्रियाम्
ऊद्भवति औपम्ये द्योत्ये ॥ रम्भास्तम्भोरुः फरिकरवृत्तोरुः ॥

३४० सहस्रसहितसंहितलक्षमणवामादेः । १।३।७३।
सहादिपूर्वादूरुत्तरपदात् स्त्रियां ऊद्भवति ॥ सहोरुः सफोरुः सहितोरुः
संहितोरुः लक्ष्मणोरुः वामोरुः ॥

३४१ नारी सखी पङ्गूश्चश्रूः । १।३।७५। एते स्त्रियां प्रत्यया-
न्ता निपात्यन्ते ॥ नारी सखी पङ्गूः श्रूः ॥

३४२ यूनस्तिन्त् । १।३।७६। युवन्शब्दात् स्त्रियां तिद्धवति ॥ त
इत् । प्यत्प्रत्याहारार्थः । न इति नलुक् । पुनः वेदकिनो डीति डी नै
भवति । युवतिः ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययान्तसङ्ग्रहः ॥

१ युध रज्ज्वादयश्च युरज्ज्वादय न युरज्ज्वादय, अयुरज्ज्वादय । रज्ज्वादयन्तु
प्रयोगगम्याः ॥ - "नुरित." इत्यतो नुरित्यनुवर्तते । अप्राणिन इति व्याकरणशास्त्रे
स्थावरानां प्राणित्व नास्ति वस्तानामेव ॥ २ सप्तशब्दः संक्षिप्तार्थः ।

३ युवन्शब्दान् नृदुर्गाति प्राप्ती तद्वाधनार्थं तिद्धिधानान् गृह्यधिनो निर्दिष्टान्
एवेति युक्त्या पुनर्वेदकिनो डीति डी न भवति ॥

॥ अथ विभक्त्यर्थाः संगृह्यन्ते ॥

३४३ त्रयीत्रयी विभक्तिः । १।३।१८१। स्वादीना त्रयीत्रयी विभक्तिर्भवति ॥

३४४ प्रथमादिः १।३।१८२ सा विभक्ति प्रथमा द्वितीयेत्यादिसंज्ञा भवत्या सप्तम्या ॥ कस्मिन्नर्थे प्रथमा ॥

३४५ योगे । १।३।१९३। योगे सम्बन्धे पदाना परस्परापेक्षालक्षणे गम्यनाने इतो वक्ष्यमाण कार्यं भवति इति वेदितव्यम् । एकद्विवहा-
विति प्रधानैर्त्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति । धर्म धर्मो धर्मा । सुखयति
सुखयत सुखयन्ति इत्यादिक्रियायोगो द्रष्टव्यः । आमन्त्रणेऽपि आमन्त्र्ये
इति प्रथमैव । हे धर्म हे धर्मो हे धर्मा । मा रक्ष । मां रक्षत । मा
रक्षत । इत्यादिक्रियासम्बन्धो योज्य ॥ कस्मिन्नर्थे द्वितीया ॥

३४६ हाधिरूसमयानिकपोपर्युपर्यध्यव्यधोऽधोऽत्यन्त-
रान्तरेणतस्पर्याभिसर्वोभयैश्चाप्रधानेऽमौद्दशम् । १।३।१००।
हादिभिस्तसन्तैश्च पर्यादिभिर्योगेऽप्रधाने अनभिहितेऽर्थे वर्तमानादमौद्-

१ विभज्यन्ते विभागाक्रियन्ते सत्याकर्मद्वयोऽर्थी अभिरिति विभक्तयः । विभक्ती-
नामर्थी विभक्त्यर्थाः । उच्चरितासुवन्ताद्गुणप्रधानभावेनावस्थिता स्वार्थद्वयलिङ्गसह्या-
पर्मादिलक्षणा पञ्च अर्थी प्रतीयन्ते ॥ तत्र स्वार्थद्वयलिङ्गलक्षणा प्रकृत्यर्थाः । स-
ह्याकर्मदिलक्षणा विभक्त्यर्थाः । उक्तं च— जातिर्व्यक्तिश्च लिङ्गं च प्रकृत्यर्थोऽभि-
धीयते ॥ सह्या च कारकं चैव प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ॥

२ योगे इत्यस्य सम्बन्धे इत्यर्थः । स च सम्बन्धो द्विविध एकार्थताव्यपेक्षा च । तत्र
एकपदे एकार्थता अन्यत्र व्यपेक्षा ॥ प्रक्रियाया वक्ष्यमाण कार्यमित्यस्य योग इति
सूत्रादग्रे क्रमानुनापेक्षया वक्ष्यमाण कार्यमित्यर्थः ॥

३ अभिहित क्रियया कथितं प्रधानं । अभिहितत्वादेव कारकमतिरोहितमात्मानमा-
दर्शयतीति प्राधान्यमनुभवति । अनभिहितं तु तिरोहितं न प्राधान्यमनुभवति ॥ •

शसो भवन्ति ॥ हा चैत्रं वर्धते व्याधिः । धिक् चैत्रं विकृतं । पर्वतं समया नदी वहति । ग्रामं निकषा वनं । स्वर्गमुपर्युपरि स्वर्गाः । लोकमध्यधि जीवाद्यर्थाः । नरकभूमिमधोऽधो नरकभूमयः । अति वृद्धन्तु कुरून् महद् बलं । निषधं नीलं चान्तरा विदेहा । धर्ममन्तरेण न वै सुखं । ग्रामं परितो वनानि । ग्राममभितो ग्रामाः । ग्रामं सर्वतो ग्रामाः । सीता-मुभयतः प्राग्बिदेहाः । चकारादनुक्तेऽपि “बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्” इत्यादि ॥

३४७ वीप्स्यलक्षणेत्थंभवनेष्वभिना । १।३।१०१। साक-
ल्येन व्याप्तीच्छा वीप्सा तत्कर्म वीप्स्यं । लक्ष्यते वस्तु येन तल्लक्षणम् ।
इत्थंभावविषयः इत्थंभवनम् । एष्वप्रधानार्थेषु वर्तमानात् द्वितीया भवत्यभि-
ना योगे ॥ वृक्षंवृक्षमभि सिञ्चति । वृक्षंवृक्षमभि विद्योतते विद्युत् ।
मातरं परि मातरमभि साधुश्चैत्रः ॥

३४८ भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः । १।३।१०२। भागोऽस्या-
स्तीति भागी तस्मिन् वीप्स्यादिषु चार्थेषु द्वितीया प्रतिपर्यनुभिर्योगे ॥ मां
प्रति मां परि मामनु देवदत्त यत्तद्देयं । वृक्षंवृक्षं प्रति वृक्षंवृक्षं परि वृक्षंवृक्ष-
मनु सिञ्चति । वृक्षं प्रति वृक्षं परि वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । मातरं प्रति
मातरमनु साधुश्चैत्रः ॥

३४९ उत्कृष्टेऽनूपेन । १।३।१०४। उत्कृष्टेऽधिकेऽप्रधानेऽर्थे व-
र्धमानात् द्वितीया भवति अनूपाभ्यां योगे ॥ अनु समन्तभद्रं तार्किनाः ।
उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥ कर्मणीति क्रियाविषये अप्रधाने द्वितीया

१ सूत्रे पर्यादीनां द्वन्द्वं कृत्वा तथा कर्मधारयसमासः । ततश्च तेषां तसन्तानामिति प्रतिपत्तिः । ततो ह्यदीनां द्वन्द्वः ॥ परार्थमप्रधान प्रधानमुपकार्यं यदर्धमन्यदुपादीयेत ततोऽन्यतस्योपकारकं, यत्तदर्थं तद्विशेषणं तत्प्रधानम् । अप्रधानमिति किं प्रधाने न भवति । हा तात, धिद्मातरित्यादौ च तातादेरामन्यतया विवक्षा न हादेर्युक्तत्वेने-
ति न भवति ॥ हा कृत देवदत्तस्य धिक्कृत देवदत्तस्येत्यत्र हादेः कृते न्यग्भूतस्य न स्वयं योगः । कस्य तर्हीति चेत् तद्विभिष्टस्येत्यमोघवृत्तौ ॥

भवति ॥ तच्च कर्म द्विविधं । निर्वर्त्य गम्यं चेति । कार्यविकार्यप्रव्यस्या-
दिक निर्वर्त्य । प्राप्यप्रकाश्यज्ञेयादिक गम्यं । घट करोति । शर लुनाति ।
दुरित हन्ति । वनं दहति ॥ ग्राम गच्छति । गृह प्रकाशयति दीप । अ-
र्थं जानाति । शिष्य प्रबोधयति इत्यादि ॥

३५० दिवः करणे वा । १।३।१०६। दिवो धातोः करणेऽप्रधा-
ने वर्तमानात् द्वितीया वा भवति ॥ अक्षान् दीव्यति अक्षैर्दीव्यति ॥

३५१ पणव्यवहोः । १।३।११०। पणतेर्च्यवहरत्तेश्च कर्म कर्म वा

१ पणिवर्त्यते प्रागसदवस्थ सत्प्रादुर्भाव्यते तत्रिवर्त्यम् । यथा कुम्भ करोति, नगर
करोति । अत्र हि कुम्भादय प्रागसन्त प्रादुर्भाव्यन्ते । यद्यपि मृदादिरूपेण कुम्भादय
रन्ति तथापि न तेन रूपेण ते कुम्भादय उच्यन्ते । अपि तु केनचित्पर्यायेणैव । न तेन
ते प्राक् सन्ति । स्वात्मनाऽऽप्तनेष निष्पाद्यते तत्कार्यं भवति ॥ यत्प्रदुत्तरमवस्थान्तर
नोवते तद्विकार्यमिति । तच्च द्विविध उपमृद्यद्रूपमनुपमृद्यद्रूप चेति । सलोपमृद्यद्रूप यथा
पल्लव दहति । पवित्र हन्ति । एतत्प्रभवस्य भवतीत्युपमृद्यद्रूप भवति ॥ अनुपमृद्यद्रूपं
यथा कानात्कट करोति शर लुनाति । न हि यद्रूपमादाव काशेषु वाशशब्दप्रश्रुति
'तस्य कटावस्थावामभाव इत्यनुपमर्द । तदेव विकार्यम् ॥

२ करण इति किं? गृहे दीव्यति । करण साधवत्तमम् । ननु च "कर्म च । १।३।
१०७। दीव्यतेर्वाकरण तत्कर्म च करण च भवति ॥ अक्षणां देवन अत्र । मन्वे पर-
त्वान् करणतृतीया घाधित्वा कर्मपठौ । देवना अक्षा । अत्र करणेऽनम् । अक्षैर्देवयते
देवदत्तो गृहदत्तेन । अत्र करणत्वात्तृतीया । इति चिन्तामणौ" इति सूत्रेण तस्य
करणस्य करणत्व कर्मत्व चाभ्यनुज्ञायते । तत्र कर्मत्वे द्वितीया करणत्वे तृतीया च
भवति तत्कर्मनेनेति चेत्तत्त्वम् । यदीद नारभ्येत तदा अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीया-
तृतीयाविश्वोरन्यत्र सावशाशयोहपनिपतितयो परत्वारकरणलक्षणस्य तृतीयैव स्यात् न
कर्मलक्षणा द्वितीया ॥ अतो द्वितीयाप्राप्त्यमिदम् ॥

३ न विनिमेयशूतपणम् । १।३।१०८। यद्विनिमेय केयिकेय शूतपण्य शूतजेय
तद्वा कर्म न भवति । कर्मकार्यं न करोतीत्यर्थं ॥ शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दी-
व्यति । अथविक्रयशूतपणत्वे वा तद्विनिमुद्ध्ये इत्यर्थं । कर्मत्वाभावे पठौ । शतस्य
दीव्यते । शतस्य शूत । शतस्य देवित्वम् । शतस्य मुदेवम् । शतस्य शूतो देवदत्त ।
विनिमेयशूतपणमिति किं? देवान् दीव्यति स्तोतीत्यर्थं ॥ शलाका व्यग्रहरति विगण,
अन् गौ पाठयतीत्यर्थं ॥ इति चिन्तामणौ ॥

भवति ॥ शतं पणते । शतस्य पणते । शतं व्यवहरति । शतन्य व्यवहरति ॥

३५२ स्मृत्यर्थदयीशां कर्म । १।३।१११। स्मृत्यर्थानां धातूना दयीशोश्च यत्कर्म तद्वा कर्म भवति ॥ कर्मत्वे द्वितीया । अन्यत्र षष्ठी । धर्म स्मरति । धर्मस्य स्मरति । देवं ध्यायति । देवस्य ध्यायति इत्यादि । धर्म दयते । धर्मस्य दयते । लोकमीष्टे लोकस्येष्टे ॥

३५३ कृञः प्रतियन्त्रे । १।३।११२। प्रतियन्त्रे अर्थे कृञः कर्म कर्म वा भवति ॥ एधो दकमुपस्क्रुते । एधो दकस्योपस्क्रुते ॥

३५४ हिंसायां जासनाटक्राथपिपनिप्रघनाम् । १।३।११४। हिंसायां वर्तमानानाम् एतेषां कर्म वा कर्म भवति ॥ चोरमुज्जासयति चोरस्योज्जासयति । चोरमुन्नाटयति चोरस्योन्नाटयति । चोरमुत्क्राथयति चोरस्योत्क्राथयति । चोरं पिनाष्टि चोरस्य पिनाष्टि । चोरं निहन्ति चोरस्य निहन्ति चोरं प्रहन्ति चोरस्य प्रहन्ति । चोरं निप्रहन्ति चोरस्य निप्रहन्ति ॥

३५५ आशिपि नाथः । १।३।११५। नाथतेः कर्म वा कर्म भवति आशिपि गम्यमानायाम् ॥ धर्म नाथते धर्मस्य नाथते ॥ धर्मो मे मूयादित्याशास्त इत्यर्थः ॥

१ धर्म दयते रक्षतीत्यर्थ । लोकमीष्टे लोकमुद्धरतीत्यर्थ ॥

२ सतोऽतिशयाधान प्रतियत्न । अथवा सतो गुणान्तराधानायापायपरिहाराय वा समीहा पुन-पुनर्यत्न स एव प्रतियत्न । प्रथम तावदर्धस्यान्मलाभाय यत्नो भवति । लब्धात्मनो यो यत्न स पुनर्यत्न ॥ कृञ् इति किं^२ कृञ् हिंसायामिति स्वादि । स तु प्रतियत्ने नास्तीत्यत एवास्योपस्क्रुते इति पद न भवति किंतु 'डुकृञ् करणे' इत्यस्यैव भवति । ततस्तस्यैव ग्रहण कर्तव्यम् । अन्यथा एकानुबन्धग्रहणे न यानुबन्धस्येति कृणोतेहिंसायेकस्यैव ग्रहण स्यात् । प्रतियत्न इति किं कुम्भ करोति ॥

३ जस ताडने । जस हिंसायाम् । नट अवस्यन्दने । क्रय हिंसायाम् । पिप् सञ्चर्षने । द्ग हिंसागत्यो । बहुवचन सर्वभङ्गार्थम् ॥

३५६ शीङ्स्थासोऽधेराधारः ।१।३।१२३। अधिपूर्वाणा शी-
ङ् स्था आम् इत्येतेषा धातूना आधार कर्म भवति ॥ धर्ममधिशेते ।
धर्ममधितिष्ठति । धर्ममध्यास्ते ॥

३५७ वसोऽनूपाध्याडः ।१।३।१२३। अनूपाध्याडपूर्वस्य वस
तेराधार कर्म भवति ॥ धर्ममनुवसति । धर्ममुपवसति । धर्ममधिवसति ।
धर्ममावसति ॥

३५८ अभिनिविशश्च ।१।३।१२४। अभिनिपूर्वस्य विशेराधार
कर्म भवति ॥ धर्ममभिनिविशते । चशब्दात् क्वचिन्न भवति । अ
र्थेऽभिनिविशते ॥

३५९ कालाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम् ।१।३।१२५।
अकर्मकाणा धातूना आधार कालाध्वक्रियादेशरूप कर्म वा भवति अकर्म
च ॥ मासमास्ते । क्रोश स्वपिति । गोदोहमास्ते । ग्राम वसति ॥ पक्षे
सप्तमी मासे आस्ते इत्यादि ॥

३६० कालाध्वनोर्व्याप्तौ ।१।३।१२७। कालाध्वनोर्द्वितीया भवति
व्याप्तौ नैरन्तर्ये गम्यमाने ॥ मासमध्यगीष्ट । क्रोश गिरि ॥ कस्मिन्नर्थे
तृतीया ॥

३६१ टाभ्यांभिस्सिद्धौ ।१।३।१२७। कालाध्वनोरप्रधानयोर्वर्त-

१ वसतेरिति अशयनदायोरनदादरेव ग्रहणमिति वस् निवार इत्यनदादरेव ग्रहणम्
वसि निवासे इत्यस्मात्कुतो न भवतीति चत् अदादित्वात् भवतीत्याह वसतेरिति प्रोक्
चाम् ॥ अच्चादिसाहचर्यात्पेल्यस्य स्थानार्थस्यैव ग्रहणान् ग्राम उपवसति भोजननि
वृत्तिं करोतीत्यत्र न भवति ॥

२ कालाध्वनोरिति किं? स्थाल्यां पचति । व्याप्ताविति किं? मासेऽर्धति । मास-
स्याधीते । व्रासे व्राशस्य वा । अत्र व्याप्तिरिति पृष्टथा सप्तम्या वा अयमपवाद ।
अव्याप्तौ सम्बन्धमात्रविवक्षायां पृष्टी । आधारविवक्षायां सप्तमी ॥

३ सिद्धि क्रियाफलनिष्पत्ति । ततश्च क्रियाव्याप्तावपाय विधिर्न द्रव्यगुणव्याप्तापि-
ति क्रियाव्याप्तिरेवोदाह्रियते । सिद्धाविति किं? मासमधीतम् । अत्र व्याप्तिमात्र ग
म्यते न सिद्धि । पूर्वेण द्वितीयाप्राप्तौ सद्भाषनार्थं योग । प्रोक्तेन सूत्रपाठमामनन् ।
इना अभ्याये इति धातु ॥

मानात् टाभ्यांभिसो भवन्ति सिद्धौ क्रियानिष्पत्तौ गम्यमानायाम् ॥ मासे-
न व्याकरणमध्यगोष्ठ । क्रोधेन सूत्रपाठमामनत् ॥ हेतुकर्तृ इत्यादिना
हेत्वादिप्यप्रधानेषु वर्तमानात्तृतीया भवति । कारणं हेतुः तत्र धर्मेण सुखं
विद्यया यशः ॥ स्वतन्त्रः कर्ता तत्र चैत्रेण क्रियते कटः । आत्मना
स्थीयते ॥ साधकतमं करणं तत्र देवदत्तः परशुना छिनत्ति । आत्मा
ज्ञानेन परिच्छिनत्ति ॥ अर्थविशेषचिह्नमित्थंभूतलक्षणं श्वेतच्छत्रेण राजा-
नमद्रार्क्षीत् । ज्ञानेनात्मा लक्ष्यते ॥

३६२ सहात्थेन । १।३।१२९। सहात्थेन युक्तात् तृतीया भवति ॥
पुत्रेण सहागतः । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सार्धं । पुत्रेण साकं । पुत्रेण
समं । पुत्रेण सत्रा । पुत्रेणामा मुहक्ते ॥

३६३ यद्देदैस्तददाख्या । १।३।१३०। यस्य भेदैः प्रकारैस्तद्व-
तोऽर्थस्याख्या संज्ञा भवति तस्मिन् प्रकारवत्यप्रधाने अर्थे वर्तमानात्तृतीया
भवति ॥ अक्षणा काणः । जात्या क्षत्रियः ॥

३६४ प्रसितावयवोत्सुकैः । १।३।१३२। प्रसितादिभिर्युक्ते
आधारे वर्तमानात् तृतीया वा भवति ॥ पक्षे सप्तमी । केशैः प्रसितः केशेषु
प्रसितः । केशैरवबद्धः केशेष्ववबद्धः । धर्मेणोत्सुकः धर्मे उत्सुकः । तत्रा-
सक्त इत्यर्थः ॥ कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ॥ डेभ्यांभ्यसिति सम्प्रदाने अप्रधा-
नेऽर्थे वर्तमानात् डेभ्यांभ्यसो भवन्ति ॥ वृक्षाय जलं ददाति । साधुभ्यो
दानं वितरति । राज्ञे दण्डं वितरति छात्त्राय । चपेटां ददाति । मातापि-
तृभ्यां कशिपू प्रयच्छते । मृगेभ्यः तोयं वितरति ॥

३६५ स्थानिवुणः । १।३।१३६। यस्याप्रयुक्तस्यार्थः प्रतीयते सः
स्थानी । तस्य वुणन्तस्य कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ एधेभ्यो व्रजति ।
एधानाहारको व्रजतीत्यर्थः ॥

१ य करोति स कर्ता । क्रियासिद्धौ स्वतन्त्रमगुणभूत परंपरप्रयोन्य कारकमित्यर्थं ।
यस्यापार धातुराह तत्कारक वा कर्ता । आत्मा ज्ञानेन परिच्छिनत्ति । अत सातत्त्वगमने
भवति सतत गच्छति जानानीत्यात्मा ॥

३६६ कुंद्द्रुहेर्घ्यासूयात्थैर्यं प्रति कोपो न च कर्म ।१।३।
 १३७। क्रोधाद्यर्थैर्घातुभिर्युक्ते यं प्रति कोपो भवति तस्मिन्नप्रधाने अर्थे
 वर्तमानाच्चतुर्थी भवति । तद्विषयः कर्म न भवति च ॥ देवदत्ताय
 कुप्यति । देवदत्ताय कुप्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । देवदत्ताय अपचिःर्षति ।
 देवदत्ताय ईर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ॥ न च कर्मेति किं? देवद-
 त्ताय कुप्यते ॥

३६७ कुंद्द्रुहा नोपसर्गात् ।१।३।१३८। उपसर्गात्पराभ्यां कुंद्-
 द्रुहाभ्यां युक्ताच्चतुर्थी न भवति ॥ चैत्रमभिकुप्यति । चैत्रमभिद्रुह्यति ॥

३६८ स्पृहेर्वा ।१।३।१३९। स्पृहेर्घातोः कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी वा
 भवति ॥ घर्माय स्पृहयति । धर्मं स्पृहयति ॥

३६९ मन्यस्याकाकादिषु यतोऽवज्ञा ।१।३।१४०। यसाद-
 वज्ञाऽन्यस्य ज्ञायते तस्मिन् मन्यतेः कर्मणि वर्तमानाच्चतुर्थी वा भवति न
 काकादेः ॥ तृणाय मन्यते भोगान् । तृणं मन्यते भोगान् । अकाकादिष्विति
 किं? काकं मन्यते याचकं ॥

३७० भद्रायुष्यक्षेमसुंखार्थहितार्थहितैराशिषि ।१।३।
 १४१। भद्राद्यर्थैर्हितशब्देन युक्ते अप्रधाने अर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी वा

१ अमर्षं क्रुध् । अपचिःकीर्षो द्रोह । 'अक्षमा ईर्ष्या' । शुगेषु दोषाविकरणमसूया ।
 एतदर्थैर्घातुभिर्योगे । य प्रतीति किं? मनसा कुप्यति । मनसा द्रुह्यति ॥ नो चेत् य
 प्रतीत्यकृत्वा कोपे इति सप्तम्या निर्दिश्येत ॥ तत्र क्रुधि साक्षात्कोपविषय । द्रुहादय-
 परपरया । तदर्थानां कोपकार्यतया कोपविषयत्वादिति ॥ कोपविषयैरेतैर्योगे इति शक्य
 प्रतिपत्तु तर्हि मनसेत्यत्रापि स्यात् । य प्रतीति सति न स्यात् । मन प्रति कोपाभावात्
 यस्मिन्कोप इति तदर्थाच्च । न च कर्मैत्युक्ते किं प्रतिग्रहणेनेति चेत् कर्तव्येपि स्यात् ॥
 कोप इति किं? धनिनो द्रुह्यति धनेच्छया भार्यामीर्ष्यति कार्येण । देवदत्तासूयति लि-
 प्तया । कर्मप्रतिषेधो भावाद्दी लयर्थः । देवदत्तायासूयते । असु मानस उपतापे ॥

२ स्पृहयतेर्घातोर्थदाप्य प्राप्य कर्म तस्मिन्निति । स्पृहेरिति षष्ठ्या व्यवाहितमन्याप्ये
 इत्यपेक्षते । अन्यथा योगे इत्येतदभिसम्बन्धे प्रकामाभेदेन तृतीया निर्दिश्येत यथा
 "कुंद्द्रुहा नोपसर्गात्" इति । आप्ये इति किं पुष्पेभ्य स्पृहयति मनसा । स्पृह
 ईष्यायाम् ॥

भवति आशिषि प्रयुज्यमानायाम् ॥ पक्षे षष्ठी । धर्माय भद्रमस्तु धर्मस्य वा । धर्माय शुभमस्तु धर्मस्य वा । चैत्रायानुष्ठीयात् चैत्रस्य वा । चैत्राय जीवितं भूयात् चैत्रस्य वा । धर्माय क्षेमं भूयात् धर्मस्य वा । धर्माय कुशलं भूयात् धर्मस्य वा । सङ्घाय सुखमस्तु सङ्घस्य वा । सङ्घाय शर्मास्तु सङ्घस्य वा । चैत्रायार्थो जायतां चैत्रस्य वा । चैत्राय फलं सम्पद्यतां चैत्रस्य वा । चैत्राय हितमस्तु चैत्रस्य वा । चैत्राय पथ्यं भूयात् चैत्रस्य वा ।

३७१ शक्तार्थवपणनमःस्वास्तिस्वाहास्वधाहितैः । १।३।-
१४२। शक्तार्थवपडादिभिश्च युक्तेऽप्रधानार्थे वर्तमानाच्चतुर्थी नित्यं भवति ॥ चैत्राय शक्तो मैत्रः । मल्लाय प्रभवति मल्लः । पुरुषाय लं युव-
तिः । अमये वपद् । अर्हते नमः । धर्माय स्वस्ति । इन्द्राय स्वाहा । गुरुभ्यस्त्वधा । सर्वस्मै हितं ॥

३७२ रुचिकल्प्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु । १।३।१४३। रुच्यर्थैर्धातुभिर्युक्ते प्रेये कल्प्यर्थैर्विकारे धारिणा चोत्त-
मर्णं वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ साधवे रोचते धर्मः । मुद्देशे स्वदते तत्त्वं । श्लेष्मणे कल्पते दधि । बन्धाय जायते रागः । चैत्राय शतं धारयते मैत्रः ॥

३७३ उत्पातेन ज्ञाप्ये । १।३।१४७। उत्पातेन ज्ञाप्ये वर्तमाना-
च्चतुर्थी भवति ॥

॥ श्लोकः ॥ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ॥

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ १ ॥

१ नमश्शब्दोऽव्ययानव्ययस्वरूपः । तत्र वपडादिभिः साहचर्यादनव्ययरूपः । तद्योगे चतुर्थी भवति । नमः सिध्देभ्यः । तैर्न साहचर्यादनव्ययरूपः । तद्योगे द्वितीया । सिध्दं नमः ॥

२ प्रेय इति किं? देवदत्ताय रोचते भोदको माधुर्येण । अत्र माधुर्व न प्रीयमाण-
मतो न स्यात् । सर्वेषामेन्द्रोचते इत्यत्र प्रतिभातीति दीप्त्यर्थज्ञाप भवति । रुभि अभि-
प्रीत्यां दीप्तौ च वर्तते । तत्र न स्यात् ॥ ऋणे उत्तमः उत्तमर्णः धनिक इत्यर्थः ॥

३७४ श्लाघहुङ्स्थाशपां प्रयोज्ये ।१।३।१४८। श्लाघादि-
भिर्युक्ते प्रयोज्ये वर्तमानाच्चतुर्थी भवति ॥ देवदत्ताय श्लाघते । स्वगु-
णादिकं धर्मं विज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ चैत्राय हुते । नास्ति न
जाने न मया कृतमिति तस्य ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ छात्रेभ्यस्तिष्ठते कन्या
स्वाभिप्रायं ज्ञापयतीत्यर्थः । मैत्राय शपते पित्राद्यस्पर्शनादिना शपथं
करोतीत्यर्थः ॥

३७५ गल्हादिभिर्बहुलम् ।१।३।१४९। गल्हादिभिर्घातुभिर्युक्ते
अप्रधानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी बहुलं यथासम्भवं भवति ॥ पापाय गल्हते ।
युद्धाय सन्नहते । चैत्राय कथयति । क्वचिन्न भवति मनसा निगल्हते ।
क्वचिद्विकल्पः चैत्राय धर्मं ब्रूते चैत्रं वा । शास्त्रे प्रणमति शास्त्रारं वा ॥

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ॥

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

३७६ यदर्थम् १।३।१५०। यत्प्रयोजनं किञ्चिद्विषयते तस्मिन्नप्र-
धानेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थी भवति । रथाय दारु । रन्धनाय स्थाली ॥
कस्मिन्नर्थे पञ्चमी ॥

३७७ ङसिभ्यांभ्यस्तोकाल्पकतिपयकृच्छ्रादसत्त्वे
।१।३।१५२। असत्त्वे अद्रव्ये वर्तमानेभ्यः स्तोकादिभ्यः ङसिभ्यांभ्यसो
भवन्ति वा ॥ पक्षे करणत्वात् तृतीया । स्तोकाः स्तोकेन मुक्तः ।
अल्पान्मुक्तः अल्पेन मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः कतिपयेन मुक्तः । कृच्छ्रा-
त्पठति कृच्छ्रेण पठति । असत्त्व इति किं? । स्तोकेन विषेण हतः ॥

३७८ आरादर्थैः ।१।३।१५३। दूरादर्थैस्समीपार्थैश्च युक्तात्पञ्चमी
वा भवति ॥ पक्षे षष्ठी । ग्रामाद्दूरं ग्रामस्य दूरं । ग्रामाद्विप्रकृष्टं
ग्रामस्य वा । ग्रामाद्रन्तिकं ग्रामस्य वा । ग्रामात्समीपं ग्रामस्य वा ॥

३७९ हेतौ गुणेऽस्त्रियाम् । १।३।१५४। अस्त्रीलिङ्गे हेतौ गुणे
द्रव्याश्रये धर्मे वर्तमानात्पञ्चमी वा भवति ॥ रत्नत्रयान्मोक्षः रत्नत्रयेण वा
भवति ॥ अज्ञानाद्बन्धः अज्ञानेन वा । अस्त्रियामिति किं? बुद्ध्या व्यवहरति ॥

३८० ऋणे । १।३।१५५। हेतौ^१ ऋणे वर्तमानात्पञ्चमी नित्यं भवति ॥
शताद्बद्धः सहस्राद्बद्धः ॥ अपादाने अपायेऽवधाविति पञ्चमी । ग्रामादपैति
वृक्षादवतरति धर्मादपैति । पापाद्भिमेति साधुः । कुसूलात्पचति । ततो
गृहीत्वा पचतीत्यर्थः ॥

३८१ आख्यातयुपयोगे । १।३।१५७। उपयोगो नियमपूर्वकं
विद्याग्रहणं तस्मिन् गम्यमाने आख्यातयुपयोगेऽर्थे धर्तमानात्पञ्चमी भवति ॥
उपाध्यायादधीते । आचार्याच्छृणोति ॥

३८२ आडा । १।३।१५८। आडा युक्तात्पञ्चमी भवति अवधौ ॥
आ ग्रामात् गच्छति । आ सूत्रमन्त्रो यशो गतं समन्तभद्रस्य ॥

३८३ वज्र्येऽपेपरिणा । १।३।१५९। अपपरिभ्यां युक्ताद्वज्र्येऽर्थे
वर्तमानात्पञ्चमी भवति ॥ अपग्रामाद्दर्पति परिग्रामाद्दर्पति ॥

३८४ प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना । १।३।१६०। प्रतिना युक्ता-
त्पञ्चमी भवति प्रतिनिधौ प्रतिदाने च गम्यमाने ॥ वासुदेवात्प्रति प्रद्युम्नः ।
तिलेभ्यः प्रति मापानाददाति ।

१ अस्त्यग्रामिर्भूमात् । नास्त्यत्र षटोऽनुपलब्धेः । इत्यादौ नाग्न्यादेर्भूमादिः हेतुः ।
कस्य तर्हि? तद्ज्ञानस्य । तत्र प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादिपद्भवति । इह हेतुं हिनोति
गच्छति कार्यं कारणत्वेन, ज्ञाप्य ज्ञापकरत्वेन इति । फलसाधनयोग्यः पदार्थ इति वा ।
हेताविति किं? जाड्यस्यैतद्रूपं । गुण इति किं? धनेन कुलम् ॥

२ हेताविति किं? शतेन बद्धः । अत्र शतं ऋण बन्धकत्वेन विवक्षितं कर्तुं । अतः
धर्मकरणेत्यादिना तृतीया एव भवति ॥

३ कुसूलोऽन्तर्गृह्ण तस्मात्तण्डुलान् गृहीत्वा पचतीत्यर्थः ॥

४ आ पाटलीपुत्रात् वृष्टे देव इत्यत्र नापाय इति तत्र कथं पञ्चमी? इति चेत् अत्र
अवधौ पञ्चमी नापाये । पाटलीपुत्रमवधीकृत्य तथाप्य वृष्ट इत्यर्थः ॥

५ वज्र्ये इति किं? अपशब्दो देवदत्तस्य । अपग्रामाद्दर्पतीत्यस्य ग्रामं वज्र्येति
वर्ततीत्यर्थः ।

३८५, स्थानिप्यकर्माधारे । १।३।१६१। स्थानिप्यान्तस्य कर्म-
प्याधारे च वर्तमानात्पञ्चमी भवति ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते
प्रासादमास्त्र आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥

३८६ दिक्छब्दान्यात्थाराद्दहिरितरैः । १।३।१६२। दिक्-
छब्दैरन्यार्थैराराद्दहिरितरैश्च युक्तात्पञ्चमी भवति ॥ ग्रामात्पूर्वः । ग्रामा-
दपरः । ग्रामाद्दक्षिणः । ग्रामादुत्तरः । मासात्पूर्व । बाल्यात्परं । चैत्रादन्यः ।
चैत्राद्भिन्नः । ग्रामादारात् । ग्रामाद्दहिः । चैत्रादितरः ॥ कस्मिन्नर्थे पष्ठी ।
इसोसामिति योगे अप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् पष्ठी भवति ॥ राज्ञः पुत्रः ।
राज्ञः पुरुषः । चैत्रस्य पुत्रः । अपवाद्दविनिर्मुक्तोऽस्य विषयः ॥

३८७ स्तात्ता १।३।१६३। स्तात्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययान्तैर्धुक्तात्
पष्ठी भवति ॥ ग्रामस्य परस्तात् । ग्रामस्य दक्षिणतः । ग्रामस्याधरात् ।
ग्रामस्य पश्चात् । ग्रामस्य पुरः । ग्रामस्य पुरस्तात् । ग्रामस्योपरि ।
ग्रामस्योपरिष्ठात् ॥

३८८ करणे ज्ञोऽज्ञाने । १।३।१६४। अज्ञानार्थस्य जानातेः
करणेऽर्थे वर्तमानात् पष्ठी भवति ॥ धर्मस्य जानीते धर्मेण वर्तत इत्यर्थः ॥

३८९ कृत्कामुकस्याबुणलक्तण्वात्थार्थान्ययैद्यदृगेनःक-
र्मकर्त्रोः । १।३।१६५। कृदन्तस्य कामुकशब्दस्य च कर्मणि कर्तरि
चाप्रधानेऽर्थे वर्तमानात् पष्ठी भवति न बुणादेः ॥ धर्मस्य प्रणेता

१ अर्थे प्रतीते गति शब्दो न दृश्यते स स्थानी । स चारी व्यथ स्थानिप्यः । कर्म-
चाधारश्च कर्माधारम् ॥

२ दिशि दृष्टाः शब्दाः दिक्शब्दाः । दिशि यो वाचकत्वेन दृष्टः शब्दः स इति विज्ञा-
यते । न तु वर्तमान एव ॥ तेन दिशो वाचकत्वेन दृष्टस्य शब्दस्य देगे कालेऽपि पूर्वाश-
रत्वेन "दिक्शब्दा इति देशकालविपुलावपि भवतीति अमोघवृत्तौ" धरिमान् वाच्ये
बिहितेनादिशब्देन भाषे द्वये च वृत्तावपि तद्योगे पञ्चमी भवति । दिशि दृष्ट इति सुपो
विज्ञायते ? दिक्शब्द इति शब्दस्योपादानम् । दिग्देशकाले पूर्वार्थे अगुदवशात्पद-
द्वयनरः । भाराच्छब्दस्यार्थरिति विकल्पपवादः । अन्यार्थे इति शिन्ने इतरशब्दः दि-
ग्भवे ? इति शब्द उपनिषत्संज्ञेयव्यवहारात् इतरशब्दो नान्यार्थे । पञ्चमस्यो योगः ।

भृशतां भेत्ता । भगवतो देशना । गुरोरासिका । विद्यायाः कामुकः ॥ न
वृणादेरिति किं ? वृणू एधानाहारको व्रजति धर्मं कुर्वन् । क्तदारभ्य आ
उकणः क्तण् । धर्मः कृतो देवदत्तेन । धर्मं कृतवान् देवदत्तः । धर्म
यजमानः । तर्कमधीयन् । धर्मं वदिता । धर्ममभिलाषुकः ॥ खार्थः सुकरो
धर्मो भवता । सुज्ञानं शास्त्रं भवता । अव्ययं धर्मं ज्ञात्वा । धर्मं कर्तुं ॥
एष्यदिन् प्रामङ्गमी ॥ ऋणेन् शतं धारी ॥

३९० क्तस्य सदाधारे । १।३।१६७। वर्तमाने आधारेऽपि विहितो
यः क्तः तदन्तस्य कर्मणि कर्तरि च वर्तमानात् पठ्यी भवति ॥ राज्ञां
मतः । सकृन्नां पीतं । गुरूणामासितं ॥ कस्मिन्नर्थे सप्तमी ॥

३९१ क्तेनो ङ्योस्सुप् । १।३।१७१। क्तेनन्तस्य कर्मण्यप्रधाने
वर्तमानात् ङ्योस्सुपो भवन्ति ॥ धर्मं कृती । प्रवचनेऽधीती ॥

३९२ हेतौ कर्मणा । १।३।१७२। कर्मणा युक्ते हेतौ वर्तमानात्
सप्तमी भवति ॥ मोक्षे धर्ममाराधयति । ज्ञाने प्रवचनमधीते ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

वालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्क(सीम) लको हतः ॥

३९३ स्वेशेऽधिना । १।३।१७४। अधिना युक्तान् स्वे ईश्वरे च
वर्तमानात् सप्तमी भवति ॥ अधिमगधेषु श्रेणिकः अधिश्रेणिके मगधाः ।
आधारे इति अप्रधाने अधिकरणे वर्तमानात् सप्तमी भवति । धर्मं आस्ते ।
गृहे शेते स्थाल्यां पचत्योदनं ॥

३९४ सुजैर्त्यैः काले वा । १।३।१७७। सुजैर्त्यैर्युक्ते काले आधारे

१ क्तः प्रत्ययान्ताद्विदिन इन् क्तेन् तस्य । य- इन्प्रत्य- क्तान्ताद्विहितस्तदन्तस्य ॥

२ हेताविति किं? देवदत्तस्य कट करोति । कर्मणेति किं? अग्नेन वसति । विद्यया
वसति । तृतीयाऽपनादो योगः । सीमलको नाम वृषलः । अत्र निमित्तस्य किय। प्रति
विषयभावविवक्षाया आधार इत्येव सिद्धे हेतुविवक्षायां तृतीया प्राप्नोतीति तद्वाचको योगः ।

३ सुज-प्रत्ययस्वार्थो येषां ते सुजर्थास्तेर्युक्ते इत्यर्थः । बहुव्रीहिरयमिति बहुवचनात्
विज्ञायते तत्रैव बहुत्वोपपत्तेः । एतदर्थमेव बहुवचनम् । सुजैरिति किं? अह्नि भुङ्क्ते
बहुव्रीह्याधरण किं? अप्रयोगे गम्यमानेऽर्थे भाभूत् । भाते पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । मापस्य
पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ॥

वर्तमानात् सप्तमी वा भवति । द्विरहि भुङ्क्ते । द्विरहो भुङ्क्ते ॥

३९५ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।१।३।१७९। स्वाम्यादिभिर्युक्तात् सप्तमी वा भवति ॥ पक्षे षष्ठी । गोषु स्वामी । गोष्वाश्वर गोष्वधिपति । गोषु दायाद । गोषु साक्षी । गोषु प्रतिभू । गोषु प्रसूत । गत्रा स्वामीत्यादि ॥

३९६ यद्भावो भावलक्षणम् ।१।३।१८०। भाव क्रिया यस्य भावो भावान्तरस्य लक्षणं ज्ञापकं भवति तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् सप्तमी भवति ॥ गोषु दुग्धमानासु गत । दुग्धास्वागत ॥

३९७ षष्ठी चानादरे ।१।३।१८३। यस्य भावो भावान्तरस्य लक्षणं तस्मात् सप्तमी षष्ठी च भवतोऽनादरे गम्यमाने ॥ रुदति लोके प्राजाजति । रुदतो लोकस्य प्राजाजति ॥

३९८ कारकमध्यध्वकाले पञ्चमी च ।१।३।१८६। द्वयोः कारकयोर्मध्ये अध्वनि काले च वर्तमानात् सप्तमी पञ्चमी च भवत ॥ वाणोऽय क्रोशे लक्ष्य विध्यति । वाणोऽय क्रोशाहलक्ष्य विध्यति । मुनिरय द्यहे भोक्ता मुनिरय द्यहाद् भोक्ता ॥

१ दायादात्ते इति दायाद । अथवा दायति भुङ्क्ते इति दायाद । चकारेण वाऽनुवृष्यते । स्वामीश्वराधिपतीति पयायमहणात् पयायान्तरयोगे न भवति । आदौ षष्ठी सिद्धेव सप्तमी तु नास्ति क्रियाप्रतात्वभावानादनधिकरणत्वादिति पक्षे सप्तम्यर्थं धानम् ॥

२ ज्ञापकं प्रतिषिद्धं लक्षणं अप्रतिषिद्धं लक्ष्यं लक्षयति । अत्र गत्रां दौर्देन भावेन कालतः प्रतिषिद्धेन अप्रतिषिद्धं देयदत्तादेर्गमनं लक्ष्यते ॥

३ चकार गतमासमुद्ययार्थं । अगति चकारे षष्ठ्या समस्यपदादकृत्या धार्येत ॥ मण्डूकप्लुला यद्भावो भावत्रयुणमित्यनुवर्तते । क्रोशति मण्डुवर्गं क्रोशतो मण्डुवर्गस्य प्राजाजति ॥ क्रोशतोऽनाहस्य प्राजाजतीदित्यर्थं ॥

४ क्रियानिर्देतकं कारकं । कारकं च कारकं च धारके तयोर्मध्यं कारकमप्य तस्मिन् द्वयोः कारकयोर्मध्ये चाऽप्या याल्थ तस्मिन्वर्तमानादित्यस्य । चकार षड्च तिसप्तम्यो गमुणयाय । इह पशुव्रतणा कर्माधिकरणयोः समास दायायोर्मध्येऽप्या यत्रऽेतयादि । मुनिरय द्यहे भाषेत्यत्र भुक्तिविदाः पशुव्रतयोर्मध्यं द्यहे कात्र । सम्प्रदायगदादान परणधिकरणं तथा ॥ अत्र गत्रं च दौर्दे च षष्ठ्या सिद्धं कारकम् ॥

३९९ चेष्टागत्याप्येऽनाक्रान्ते द्वितीयाचतुर्थी । १।३।
 १८७। चेष्टारूपाया गतेराप्ये कर्मणि वर्तमानात् द्वितीयाचतुर्थी भवत
 नाक्रान्ते ॥ ग्राम गच्छति ग्रामाय गच्छति । अनाक्रान्त इति किं? स्त्रियं
 गच्छति आक्रम्य भुङ्क्ते इत्यर्थ । चेष्टागत्याप्य इति किं? । ग्रामं
 मनसा प्रपद्यते ॥

४०० तुल्यात्थैस्तृतीया । १।३।१८८। तुल्यात्थैर्युक्तापृतीया
 भवति ॥ मात्रा तुल्य । पित्रा समान ॥

४०१ पृष्ठी । १।३।१८९। तुल्यात्थैर्युक्तात् पृष्ठी भवति ॥ मातुस्तुल्य ।
 पितुस्समान ॥

४०२ द्वितीया चैनेनानञ्चेः । १।३।१९०। एनप्रत्ययान्तेन
 युक्तात् द्वितीया पृष्ठी वा भवत नाञ्चे ॥ ग्राम पूर्वेण । ग्रामस्य पूर्वेण ।
 अनञ्चेरिति किं? प्राग्ग्रामात् ॥

४०३ पञ्चमी चर्से । १।३।१९१। ऋतेयुक्तात् द्वितीयापञ्चम्यौ
 भवत ॥ ऋते धर्म कुतस्सुखम् । ऋते धर्माद्वा ॥

४०४ पृथग्नाना तृतीया च । १।३।१९२। पृथग्नानायुक्तात् तृतीया-

१ चतुर्थी धेत्युक्त्वा पक्षे कर्मणि द्वितीया सिद्धेति विज्ञाने कृति कर्मणि द्वितीयाप्राप्ती
 पृत्वामुक्त्वादिना पृष्ठी द्वितीयापवादवात् । द्वितीयाप्रहणे तु द्वितीयाप्रहणस्यान्यथाऽनर्थ
 क्यान् परत्वाच्च पृष्ठी बाधित्वा द्वितीयैव स्यात् इति पृष्ठीबाधनार्थं द्वितीयाप्रहणम् ॥ पुन-
 र्द्वितीयाप्रहणात् द्वितीया पृष्ठी बाधते । इह चतुर्थी कथं पृष्ठी बाधते? इति चेत् कर्ता
 ऋत्स्येत्वन पृष्ठी सावकाशा ग्रामाय गच्छतीत्यन चतुर्थी च ॥ ग्रामाय गन्तेत्यनोभय
 प्राप्ती परत्वाच्चतुर्थी पृष्ठी बाधते । चतुर्थ्या विकल्प कृति पृष्ठीबाधनार्थं । तेन ग्राम
 गन्ता, ग्रामाय गन्ता, एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । चेष्टाप्रहण किं? मनसा पाटलीपुत्र गच्छति ।
 श्वाप्य इति किं? ग्रामादागच्छति । गतिप्रहण किं? ओदन पचति ॥

२ तुल्यशब्द उपमेयवाची तत्त्वार्थो येषां ते तुल्यात्थैस्ते । अर्थप्रहण पर्यायार्थम् ।
 उपमाऽस्ति कृष्णस्य उपमा नारित वृष्णस्येत्युपमाशब्दो न तुल्यार्थ इति न भवति ॥
 उपमा तुला इव वत् यथा तथा न तुल्याया । तेन गुह्या सम सदक् इत्यादी द्रष्टव्यम् ॥

३ तृतीयामधिकृत्य पृष्ठीबाधन सप्तमीबाधनार्थं । तेन गवां तुल्य स्वामी । गोभि
 स्तुल्य स्वामी इत्यत्र स्वामीश्वरान सप्तमी न स्यात् । योगोविभाग उत्तरार्थः ।

पञ्चम्यौ भवतः ॥ पृथग् देवदत्तेन देवदत्ताद्वा । नाना देवदत्तेन देवदत्ताद्वा ॥

४०५ विनेमास्तिस्रः । १।३।१९३। विनायुक्तात् इमा अनन्तरो-
क्तास्तिस्रो विभक्तयो द्वितीयातृतीयापञ्चम्यो भवन्ति ॥ विना धर्म । विना
धर्मेण । विना धर्माद्वा कुतस्सुखं ॥

४०६ सप्तमी चासत्त्वारादर्थ्यात् । १।३।१९४। अद्रव्यवा-
चिनो दूरान्तिकार्थ्यात् द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यो भवन्ति ॥ ग्रामस्य दूरं
दूरेण दूरात् दूरे वा गच्छति । ग्रामस्य समीप समीपेन समीपात् समीपे
वा गच्छति ॥

४०७ हेतौ हेत्वर्थैः सर्वाः प्रायः । १।३।१९५। हेत्वर्थैर्युक्ते
हेतौ वर्तमानात् प्रायेण सर्वा विभक्तयो भवन्ति ॥ धर्मेण हेतुना । धर्माय
हेतवे । धर्माद्धेतोः । धर्मस्य हेतोः । धर्मे हेतौ वर्तते ॥ एवं किं निमित्तं ।
किं कारणं इत्यादि ॥

॥ इति कारकसंग्रहः ॥

॥ अथ समाससंग्रहोऽभिधीयते ॥

परस्परापेक्षाणां पूर्वोत्तरपदानां सुबन्ताना कथञ्चिदैकपद्यं समासः । स
च षोढा । बहुव्रीहिरव्ययीभावस्तत्पुरुषः कर्मधारयो द्विगुर्द्वन्द्वश्चेति । तत्र
बहुव्रीहिस्त्रिधा । उत्तरपदार्थप्रधानः उभयपदार्थप्रधानः अन्यपदार्थप्रधान-
श्चेति । तत्र उत्तरपदार्थप्रधानो यथा । द्वि दशन् इति स्थिते द्वि शब्दा-
दौद् दशन्शब्दाज्जम् द्वौ वारौ दशेति विगृह्य । "सुप्सुपा समासो बहुलं
।२।१।१।" इत्यधिकृत्य ॥

१ समन संक्षेपण । परस्परापेक्षयो पूर्वोत्तरपदयोरेकत्वेन न्यसन समासः ॥

२ सुबन्त सुबन्तेन सह बहुल समस्यते तत्समसर्न समाससङ्ग भवति ॥ बहुलमिति
प्रयोगानुसरणार्थम् । बहुलप्रहणात् क्वचित्सुप् सुपा । अमुप् सुपा । सुप् अमुपा । अमु-
बन्धुमुपाऽपि समस्यते । तथा- राजपुत्रप । भाल्यकं तम । अनुव्यचल । अभ्रीत
विभत्ता । भाल्यकौऽरिममिति एकार्थं चेति समास । भाल्यकमिति समासेऽस्ति विशेषः ।
अन्यपदार्थश्रुतित्वादाश्रया च सुप्सुपास्यति । अनुम्यचलरिति तिहन्तम् । अभिस्त्रिधा
'इन्द्र सरोर्वा । २।१।८०।' इति कावच ॥

४०८ सुज्वात्थे सङ्ख्या सङ्ख्या .सङ्ख्येये बहुव्रीहिः । २।१।२। वार सुज्थे विकल्पस्सशयो वा वार्थ । वाराद्यर्थेषु वर्तमानं सङ्ख्यावाचि सुबन्त सङ्ख्येये वर्तमानेन सङ्ख्यावाचिना सुबन्तेन समस्य. ते स समासो बहुव्रीहि ॥

४०९ प्रत्ययस्य च सुपः श्चुक् । २।२।१। समासस्य प्रत्ययस्य च निमित्तस्य सुप श्चुक् भवति ॥

४१० सूक्तं पूर्वं । २।१।१०८। समासविधौ प्रथमानिर्दिष्ट पद पूर्वं प्रयोज्यम् इति ॥ द्विशब्दस्य पूर्वनिपात । “ बहुव्रीहे फाष्टे २।१। १८६। ” इत्यधिकृत्य ॥

४११ प्रमाणीसङ्ख्याङ्कः । २।१।१८९। प्रमाणीशब्दान्तात्सङ्ख्यावाचिशब्दान्ताच्च बहुव्रीहेर्दप्रत्ययो भवति ॥ ङ इत् । अन्त्याजादिलुगर्थं बहुव्रीहेराश्रयलिङ्गत्वाल्लिङ्ग्या रूप नेयम् । अस्य बहुत्ववाचित्वाज्जसादय । द्विदशा पुमासः । द्विदशा स्त्रिय । द्विदशानि वस्त्राणि । एव त्रिदशचतुर्दशादयः ॥ उभयपदार्थप्रधानो यथा । द्वि त्रि इति स्थिते । द्विशब्दादौ त्रिशब्दाज्जस् । द्वौ वा त्रयो वेति विगृह्य । सुज्वेति समास । सुप श्चुक् ॥

४१२ सङ्ख्याऽरूपा समासे । २।१।१२२। समासे अरूपा सङ्ख्या महत्या सङ्ख्याया पूर्वं निपतति इति ॥ द्विशब्दस्य पूर्वनिपात ।

१ उपगु अस् इति स्थिते तद्धितप्रत्ययान्तावयवस्य सुप श्चुक् । पुनमिच्छत्यात्मन पुत्रकाम्यतीति धातुप्रत्ययान्तावयवस्यापि । समासस्य हि आरम्भकमात्र पदमिति वैयाकरणानां प्रतिधि । समासप्रत्ययान्तान्तोत्पन्नस्य सुप श्चुक् न भवति । अव्ययीभावस्येत्यारम्भात् प्रत्ययस्येति सुपोऽन्य प्रत्यय परिगृह्यते । चकार समासार्थं । अस्वयोगस्याध्ययस्येत्यत्राकृत्वा इह पृथगारम्भ श्चुच प्रतिपद्ये प्राप्स्यन्तरानुमानवाधनायं । अन्यथा विशेषासर्वविषय प्राप्स्यन्तरमनुमीयेन ॥

२ अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहे काष्ठे वर्तमानत्वं समासान्तो भवति ॥ द्वे अङ्गुली यस्य तदङ्गुल्यङ्गुल्यङ्गुलमिल्यादि । धान्यानां कण्टकानां वा विक्षेपण काष्ठमुच्यते । दीर्घाङ्गुल्यङ्गुली यष्टि । काष्ठ इति किं? पञ्चाङ्गुलिहस्त ॥

प्रमाणीति ड इत्यादि । द्वित्रा पुरुषा । द्वित्रा स्त्रिय । द्वित्राणि वस्त्राणि ।
एव पञ्चपा पद्सप्ताः सप्ताष्टा अष्टनवा नवदशा दशैकादशा इत्यादय ॥
अन्यपदार्थप्रधानो यथा । उप विंशति इति स्थिते । उभाभ्या सु । उप
समीप गता विंशतियेषामिति विगृह्य ॥

४१३ अव्ययम् । २।१।४। अव्यय सुवत् सद्व्यावाचिना मुच्यन्ते
न सह समस्यते द्वितीयाद्यन्यान्यपदार्थेषुभिधेये स च समासो बहुव्रीहि ॥
शेष प्रान्वत् । प्रमाणीति डस्य ॥

४१४ इजायायास्तद्धितः । १।१।४२। इज्युद्ध इत्यत आरम्य
आ आयप्रत्ययान्ताद्धिहित प्रत्ययस्तद्धितसज्ञो भवति इति । तद्धितसज्ञा-
याम् ॥

४१५ विंशतेस्तेडिति । २।३।७३। विंशतेस्तेर्लुग्भवति डिति
तद्धिते परे ॥ पुनरेरिति लुक् । उपविंशा । एवमुपत्रिंशादय ॥ प्राप्त
उदक । ऊढ रथ । उपहृत बलि । उद्धृत ओदन । आयत बाहु । बहु
वृक्ष । उच्चैस् मुख इति स्थिते । प्राप्तादिभ्य सु आयतबाहुभ्यामौ बहुवृ-
क्षाभ्या जम् । प्राप्तमुदक यम् । ऊढो रथो येन । उपहृतो बलिर्यस्मै ।
उद्धृत ओदनो यस्मात् । आयतौ बाहू यस्य । बहवो वृक्षा यस्मिन् । उच्चै-
र्मुख यस्येति क्रमेण विगृह्य ॥

४१६ एकार्थं च । २।१।५। एकार्थं समानाधिकरणमव्यय च

१ एक समानोऽर्थो द्वयमधिकरण यस्य तत् एकार्थं सल्लिगसह्याविभक्त्यर्थम् ।
एकत्रय इति किं पञ्चभिर्भुक्तमस्य बहुलाधिकारात् अमा सार्थं सत्रा साक पुत्रोऽस्येत्यत्र
न भवति । क्वचिदन्यत्रापि भवति परे कृत चेन स कृतकर । क्वचित्त्व्यप्रपतितानि
पर्णानि प्रपर्ण उद्भूत्येव मुख यस्य स उद्भुमुख । पितृस्थान इत्यादौ उद्भूदिपद उद्भुमुख
तुल्ये वर्तत इत्येकार्थत्वम् । मित्रप्रगृप्तिनिमित्ताना शब्दानामेकार्थप्रगृप्ति सामानाधिकर-
ण्यम् । प्राप्तमित्याद्युदकमित्यादिना समानाधिकरण । यमित्यादि द्वितीयान्तमन्यपदम् ।
प्राप्त इत्यादिरन्यपदार्थ । प्रचुरविषयप्रदर्शनार्थमर्थे च युच्यते । अन्यथा यदनेका
र्थेऽपि भवति किमकार्यप्रहणनेति ॥

सुवन्तं सुवन्तेन सह समस्यते द्वितीयाद्यन्तान्यपदात्थेऽभिधेये स च समासो बहुव्रीहि ॥ सुपः शुक् ॥

४१७ विशेषणसर्वादिसङ्ख्यं बहुव्रीहौ । २।१।११०।
विशेषण सर्वादि सङ्ख्यावाचि च सुवन्त बहुव्रीहौ पूर्ण प्रयोज्य ॥ भेदक विशेषण भेद विशेष्य । प्रातोदको ग्राम । ऊढरथोऽनङ्गान् । उपहृतबलि र्यक्ष । उद्धृतौदन शराव । आयतबाहु पुमान् । बहुवृक्षो ग्राम । उच्चैर्मुखश्चेत्र । सुप्रजाभ्या सु शोभना प्रजा अस्येति विगृह्य समासे ॥

४१८ अस्प्रजायाः । २।१।११०। नञ् दुम सु इत्येतेभ्य परो य प्रजाशब्द तदन्ताद्बहुव्रीहेरस्वा भवति ॥ एरिति लृक् । सुप्रजा सुप्रजसौ सुप्रजस इत्यादि । पक्षे न्यगोपत इति ह्रस्व सुप्रज । एव दु प्रजस्व-प्रजम्शब्दौ ॥ अल्पा मेधा अस्येति विगृह्य । समासे ॥

४१९ अल्पाच्च मेधायाः । २।१।११०। नञ् दुस् इत्येतेभ्य अल्पशब्दाच्च परो यो मेधाशब्द तदन्ताद्बहुव्रीहेरस् भवति ॥ अल्पमेधा अल्पमेधसौ अल्पमेधस इत्यादि ॥ एवममेधसदुर्मेधसुमेधसशब्दा ॥ तुल्या जातिर्येषामिति विगृह्य समासे ॥

४२० जातिश्छस्सामान्यवति । २।१।२०२। जातिशब्दाद्बहुव्रीहेश्छप्रत्ययो भवति सामान्यवत्यर्थे ॥ छ ईप् । तुल्यजातीया । एव

१ मन्दाद्य मेधाया अस् भवतीत्यङ्के मन्दमधस इति । तथाच प्रयाग । यत्तदेवास्ति चेदत्र । वप्रम मन्दमेधसाम् । इत नागकुमारकाव्ये ॥ यशोधरकाव्यादावप्येवमवोक्तम् ॥ मानिह्यकार्थेति पुम्भाव ॥

२ दुर्जात सूतपुत्रस्यैवत्यत्र यो जातिशब्दो जन्मपर्याय सः । न सामान्यवान् । सामान्यवताते सामान्यमात्रसम्बन्धिन्यन्यपदार्थे समासे वाच्य इत्युच्यते । न तु विधीयमानसामान्यसम्बन्धिनीति । तत्र सामान्य विधीयमान वाऽस्तु प्रतिविध्यमान वाऽस्तु सर्वथा तत्सम्बन्धिन्यन्यपदार्थे च्छ । अजातय्य सत्रातीय इत्यादि ॥ सामान्यवतीति किं? बहुजातिर्मांस । अत्र प्राप्ते न सामान्यवान् किं तर्हि तदधिष्ठिता पुंस्य । सामान्यप्रहण किं? दुर्जाते सूतपुत्रस्य । अत्र जातिशब्दो जन्मपर्याय । जानीयशब्दस्य धर्मादिषु पाठतत्त्वान् यज्ञाणाय तत्रातीय इति सिध्यति ॥

सजातीयः । विजातीयः । यज्जातीयः । तज्जातीयादयः ॥ सुधर्मशब्दाभ्यां
मुः शोभनो धर्मोऽस्येति विगृह्य प्राग्वत्समासः ॥

४२१ धर्मादन् द्विपदात् । २।१।१९९। धर्मशब्दान्ताद्विपदबहु-
व्रीहेर्न् भवति ॥

४२२ न वृत्त्यन्तः । १।१।६५। समासान्तं पदं पदसंज्ञं न भवति ॥

४२३ एः । २।३।७४। अपदान्तेऽवर्णवर्णयोर्लुम्भवति तद्धिते परे ॥
पुनस्ततः स्वादयः । सुधर्मा सुधर्माणौ सुधर्मोणः इत्यादि । एवम् अनन्त-
धर्मनित्यादयः । द्विपदादिति किं? कृतसर्वधर्मः ॥ समानो धर्मोऽस्येति
बहुव्रीहौ ॥

४२४ सः समानस्य धर्मादिषु ध्व । २।२।१०९। समासे
समानशब्दस्य सो भवति धर्मादिषु दृगादिषु च परेषु ॥ सधर्मा ।
सपक्षः । सदेशः इत्यादि ॥ चित्तागोशब्दाभ्यां जस् चित्ता गावोऽस्येति
विगृह्य पूर्ववत्समासादि ॥

४२५ मानिस्त्र्येकार्थयोः स्यन्यतोऽन्तः । २।२।४१। अन्यतो
विशेष्यवशात् स्त्रियां वर्तमानः शब्दः समासे पुंवद्भवति मानिशब्दे स्त्रीलि-
ङ्गकार्थे विशेष्ये च परे । नोदन्तः ॥ पुंवत्त्वादाडभावः ॥

४२६ न्यग्रगोप्यतोऽनंशीयोबहुव्रीहेर्ह्रस्वः । २।१।१२३।
न्यद्ब्रह्मप्रधानं यो गोशब्दः यश्च प्यत् स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य समासस्य

१ द्विपदबहुव्रीहेरित्युक्तत्वाद्बहुपदबहुव्रीहेरप्यस्तोति विश्रायते तत्र न भवतीत्यर्थः ।
तत्रोदाहरणं यथा- परमः सो धर्मो यस्य स. परमस्वधर्म । कृतः सर्वो धर्मो येन सः
कृतसर्वधर्मः ॥ धर्मादिति किं? लम्बकरणं ॥

२ न्यञ्जतीति न्यक् । गच्छतीति गौः । प्यत्प्रत्याहारगृहीतप्रत्ययः प्यत् । गौं च
भ्यश्च गोप्यत् । न्यक्च तत् गोप्यश्च न्यग्रगोप्यत् तस्य न्यग्रगोप्यतः । ईयाथासौ बहुव्री-
हिय ईयोबहुव्रीहिः । अशी यासौ ईयोबहुव्रीहिर्धाशोयोबहुव्रीहिः न विद्यते अशीयोबहुव्री-
हिरस्य तदंशीयोबहुव्रीहि तस्य । न्यग्रग्रहणं किं? गुणोः । प्यद्ग्रहणं किं? अतितन्ति ।
अविलक्ष्मी । अतिध्री । अतिभू ॥ अनशीयोबहुव्रीहेरिति किं? अर्धपिपन्त्री ।
तुर्यभिक्षा ॥

श्वसो भवति नांशितमासस्य ईयमन्तस्य च बहुव्रीहेः ॥ आग्नः । चित्त-
गुर्देवदत्तः । रूपवती भार्याऽस्येति विगृह्य । प्राग्गत्समासादि । पुंवद्भावो
हस्यश्च । रूपवद्भार्यः । एवं दिव्यवाणिः । प्रियनारिरित्यादयः ॥ बहुचः
प्रेयस्यो यस्येति विगृह्य पूर्ववत्समासादि । अनंशीयोचहुव्रीहेरिति निषे-
धान्न हस्य ॥

४२७ ईयसः । २।१।१३०। ईयमन्तात् कच् न भवति ॥ बहुप्रेयसी
पुमान् ॥ शोभनो गन्धोऽस्येति विगृह्य प्राग्गत्समासादि ॥

४२८ मूत्पूतिसुरभेर्गन्धादिद्रुणे । २।१।२०४। स्वादिभ्यः परो
यो गन्धशब्दः तदन्ताद्बहुव्रीहेरिद्वयति गुणे वाच्ये ॥ तइत् । परित्यतो
सुहृ । सुगन्धिः । एवमुद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥

४२९ चाऽल्पे । २।१।२०५। अल्पेऽर्थे गन्धशब्दान्ताद्बहुव्रीहे-
रिद्धा ॥ घृतस्य गन्धोऽल्पो यस्मिन्निति घृतगन्धिः घृतगन्धः ओदनः ॥

४३० उपमानात् । २।१।२०६। उपमाने गन्धशब्दान्ताद्बहुव्री-
हेरिद्धा भवति ॥ पद्मस्येव गन्धो यस्य पद्मगन्धिः पद्मगन्धः ॥ द्वौ
पादावस्येति विगृह्य समासः ॥

४३१ सुसह्याद्याहस्त्यादेः पादस्य लुक् । २।१।२०७। सोः
सह्याद्याचिनः उपमानाच्च परो यः पादशब्दः तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लुग्भवति
न हस्त्यादेः । द्विपाद् । एवं सुपाद्चतुःपाद्ब्याघ्रपादादयः । न हस्त्या-
देरिति किं? हस्तिपादः । प्रिया जायाऽस्येति विगृह्य समासादि ॥

४३२ जायाया जानिः । २।१।२१६। बहुव्रीहेरन्तस्य जाया-
शब्दस्य जानिर्भवति ॥ प्रियजानिः ॥

४३३ चाऽन्यार्थे । २।१।११३। अन्यार्थे बहुव्रीहौ सहस्य सो

१ मूत्पूतिसुरभेरिति किं? स प्रगन्धो हि ह्यु । उपगन्धा ववा । शोभनगन्धाः
कुशलगन्धादयः । समासस्यान्त इन्धिकार आ पादपरिसमाप्तेरिति चिन्तनत्रौ ४

२ पुनर्वापदणपुनरत्र वा इत्प्रथितारनेत्यर्थः ॥

वा भवति उत्तरपदे परे ॥ सह जायया वर्तत इति सजानिः
सहजानिरित्यादयः ॥

४३४ वोर्ध्वात् । २।१।२२३। ऊर्ध्वशब्दाज्जानोर्बहुव्रीहौ 'शुज्ञौ वा
भवतः ॥ ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वज्ञः । ऊर्ध्वजानुः ॥ घट
इव ऊधोऽस्या इति विगृह्य समासादि ॥

४३५ स्त्रियामूधसोऽनेङ् । २।१।२२५। 'बहुव्रीहेरन्तस्योपसः
स्त्रियामनङ् भवति ॥ अडावितौ डित्त्वादनत्यादेशः । ऊध इति ङी भः।
घटोघ्नी गौः । एवं पीवरोध्यादयः ॥

४३६ इनः कच् । २।१।२२६। इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः कच् भवति ॥
च इत् न कचीति विशेषणार्थः । बहवः करिणोऽस्मिन् बहुकरिको देशः ॥

४३७ उरप्रभृत्यन्त्रित्याटः । २।१।२२७। उरस् इत्याद्यन्तात्
ऋदन्तात् नित्याडन्ताच्च बहुव्रीहेः कच् भवति ॥ व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्कः ।
बहुसर्पिष्कः । एकपितृकः । बह्वी लक्ष्मीरस्येति विगृह्य समासे कचि ॥

४३८ न कचि । १।३।८१। अण्डचोः कचि ह्रस्वो न भवति ॥
बहुलक्ष्मीकः । बहुकुमारीकः । बहुकर्कन्धूकः ॥

४३९ नजोऽर्थात् । २।१।२२८। नजोऽर्थान्ताद्बहुव्रीहेः कच् भवति ॥
अनर्थकः । स्त्रियामाडि ॥

१ "सम्प्राज्जानोर्बहुव्रीहौ । २।१।२२२।" सम्प्राभ्यां परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीहौ 'शुज्ञा-
वित्यादेशो' भवतः । इत्यतो शुज्ञावित्यादेशावनुवर्तते ॥ ऊर्ध्वजुर्ऊर्ध्वजानुः स्यादित्यमरः ।
बहुलाधिकारादेकार्थं चेति समासः ॥

२ उरःप्रभृते वा लक्ष्मीशब्दान्तात् । उरःप्रभृतिवर्णः । नित्येति किं? पृथुःपृथुः ।
लम्बम् लम्बम् । पूर्वपदत्र 'स्त्रियामिति योगविभागः ॥ उरस्, सर्पिस्, उपानद् कधि,
मधु, शालि, पुमान्, अण्डवान्, पयः, गौः, लक्ष्मीः इत्युरःप्रभृतिः । एतन्न पुमादीना-
मेकवचनान्तामेव पाठः । तेन वचनान्तरे 'शेषासिद्धनन्दिनः' इति विकृतो भवति ।
द्विर्गुणः । बहुलक्ष्मीकः । अन्त्रिलक्ष्मी दरीति च प्रातिपदिके पठन्ति ॥

४४० ल्यायदाद्यतः । १।३।९०। त्यप्रत्ययस्यायदादेश्चात् इद्भवति
आत्परे प्रत्ययावयवे के परे अनिति ॥ अनर्थिका ॥ गुणवती भार्याऽस्येति
विगृह्य समासादि ॥

४४१ शेषात्सिद्धनन्दिनः । २।१।२२९। यस्य समासान्तो न
विहित तस्मात् बहुव्रीहे कच् वा भवति ॥

४४२ चाऽऽडः । १।३।८५। आडन्तस्य ह्रस्वो वा भवति कचि परे ॥
पक्षे ह्रस्व । गुणवद्भार्याक गुणवद्भार्य ॥

अव्ययीभावोऽपि तेषां ॥ अन्यपदार्थप्रधान पूर्वपदार्थप्रधान उत्तर
पदार्थप्रधानश्चेति । तत्रान्यपदार्थप्रधानो यथा । केश केश दण्ड दण्ड इति
स्थिते सर्वेभ्यो जस् । केशाश्च केशाश्च परस्परस्य ग्रहण यस्मिन् युद्धे ।
दण्डाश्च दण्डाश्च परस्परस्य प्रहरण यस्मिन् युद्धे इति विगृह्य ॥

४४३ मिथो ग्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धेऽव्ययीभावः
। २।१।६। अन्योऽन्यस्य ग्रहणे प्रहरणे च वर्तमान सरूप सुबन्त तादृशा
सुबन्तेन सह समस्यते अन्यपदार्थे युद्धे वाच्ये स च समासोऽव्ययीभावः ।
सुप श्लुगादि ॥

४४४ इज्युद्धे । २।१।१३५। युद्धे विहितात्समासादिच् प्रत्ययो भव-
ति ॥ च इत् ॥

४४५ आदिजन्ते । २।२।८७। इजन्ते उत्तरपदे पूर्वपदस्यात् भवति ॥
केशाकेशि । दण्डादण्डि । एव मुष्टामुष्टिखड्गाखड्गिप्रभृतय । बहुलाधिकारात्
कचिदाकारो न भवति । अस्यसि ॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा । गङ्गाश-

१ न इन् यस्य स नित् न निन् अनित् तस्मिन् अनिति । अनितीति किं अनुक-
म्पिता देवदत्ता । अनीति पर्युदासेन प्रत्ययग्रहणादिह न भवति । शक्नोतीति शका ॥

२ शेषादिति किं प्रियनगरो व्याघ्रपाद । यत्र समासान्तर नास्ति तत्र सावकाश ।
सिध्दनन्दिन इति सिध्दनन्याचार्यसम्मतमित्यर्थ । तेन बहुखट्वक इत्यादी सिध्दनन्या
चार्यग्रहण विकल्पार्थम् । स कवीत्यनेन पूर्वेण योगेन ह्रस्वनिषेधे पक्षे वा ह्रस्वोऽनेन
भवतात्यय विकल्पार्थम् ।

व्दात् डस् पारशब्दात्सुः गङ्गायाः पारमिति विगृह्य ॥

४४६ पारे मध्येऽन्तः पष्ठ्या । २।१।१९। पारे मध्ये अन्तर इत्ये-
तानि सुबन्तानि पष्ठ्यन्तेन सह समस्यन्ते पूर्वपदार्थे वाच्ये ॥ शेषं प्राग्वत् ।
निपातिनादेत्वं । ह्रस्वादि । पारेगङ्गम् । एवं समुद्रस्य मध्यं मध्येसमुद्रं ।
वधूनामन्तः अन्तर्बधु ॥ यावत् अमत्र इति स्थिते उमाभ्यां जम् यावन्त्य-
मत्राणीति विगृह्य ॥

४४७ यावद्वधारणे । २।१।१०। यावदित्येतत्सुबन्तं सुबन्तेन
सह समस्यते । अवधारणे सहलुब्धानियमे द्योत्ये ॥ यावदमत्रं भोजया-
तिथिन् ॥ आडः सुः संसार इत्यतो ङसिः आ संसारादिति विगृह्य ॥

४४८ बहिष्पर्यपाङ्क्त् । २।१।११। बहिरादिसुबन्तं सुबन्तेन सह
समस्यते ॥ शेषं प्राग्वत् । आसंसारं । बहिर्ग्रामात् । बहिर्ग्रामं । परिग्रामा-
त् । परिग्रामं । अपग्रामात् अपग्रामं । प्राग्ग्रामात् प्राग्ग्रामं ॥ अभि सु
मित्र अम् इति स्थिते मित्रमभिमुखमिति विगृह्य ॥

४४९ लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये । २।१।१२। अभि प्रति
इत्येते सुबन्ते लक्षणवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते आभिमुख्ये द्योत्ये ॥
अभिमित्रं गच्छति । एवं प्रत्याभि पतन्ति शलभाः ॥ अनु सु विदेह शस्
इति स्थिते अनु विदेहान् आयते इति विगृह्य ॥

४५० दैर्घ्येऽनुः । २।१।१३। अन्विति सुबन्तं लक्षणवाचिना सुबन्तेन
सह समस्यते दैर्घ्ये गम्यमाने ॥ अनुविदेहं सीता सीतोदा च ॥ अनु सु
मेरु डस् इति स्थिते मेरोः समीप इति विगृह्य ॥

४५१ समीपे । २।१।१४। समीपे वर्तमानं अन्वित्येतत् सुबन्तं
समीपवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते ॥ अनुमेरु कुरवः ॥ इति अकलङ्क ।
सह क्षत् । सु भद्र । दुस् यवन । निस् जन । नि व्रात । अति कम्बल ।
अधि स्त्री । अनु रथ । सह चक्र । अनु रूप । प्रति अर्थ । अनु ज्येष्ठ ।
सह शील । सह वृण । उप कुम्भ । सह पट्टर्जावनिकाय । इति स्थिते

एतेभ्यो यथायोग स्वादय । अकलङ्कस्य शब्दप्रथा । क्षत्रस्य सम्पत् ।
मद्राणा समृद्धि । यवनानाम् ऋद्धिभाव । जनानामभाव । वातस्य
अत्यय । कम्बलस्यायमकाल । स्त्रीषु अधिहृत्य । रथस्य पश्चात् । चक्रेण
सह । रूपस्य योग्यम् । अर्थमर्थ प्रति । ज्येष्ठानामनतिवृत्त्या । शीलस्य
सदृश । सकल तृण । कुम्भस्य समीप । पङ्चीवनिकायस्यान्त कृत्वा
इति विगृह्य ॥

४५२ शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्र-
तिसुप्पश्चाद्युगपद्यथासदृक्साकल्यान्तेऽव्ययम् । २।१।१८।
शब्दप्रथादिष्वर्थेषु वर्तमानमव्यय सुवन्त सुवन्तेन सह समस्यते स च
समासोऽव्ययीभाव ॥ शेष प्राग्वत् । शब्दस्य प्रथा नामारूपाति तत्र
इत्यकलङ्क । सम्पदन्यूनत्व तत्र ॥

४५३ सहस्याकालेऽव्ययीभावे । २।२।१११। अव्ययीभावे
सहशब्दस्य सो भवति न काले गम्यमाने ॥ संक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्य
समृद्धि तत्र सुमद्रम् । ऋद्धेरभावो व्यद्धि तत्र दुर्यवनम् । अर्थस्यासत्त्वम्
अर्थाभाव तत्र निर्जनम् । अत्ययोऽतिक्रम तत्र निवात । भोगादेरवर्त-
मानत्वमसम्प्रति तत्रातिकम्बल । कर्मादय सुवर्था तत्राधिभि । ह्रस्वादि ॥
पश्चात्पृष्ठ तत्रानुरथ । सहभावो यौगपद्य तत्र सहस्य स सचक्र । योग्यता
वीप्सा पदार्थानतिवृत्ति यथाऽर्था । तत्र क्रमेण अनुरूप । प्रत्यर्थम् ।
अनुज्येष्ठ ॥ सादृश्ये सदृक् सशील सहस्र स । साकल्यमनवयथ तत्र
सतृण सहस्य सभाय । अन्त समीपमवसान च तत्र उपकुम्भ । सपङ्जी
वनिकाय सहस्य स ॥

४५४ जराया ङश्च । २।१।१५२। जराशब्दान्त्रादव्ययीभावाद्भुवति
ङसादेशश्च ॥ ङ इत् । जरायास्समीपमुपजरसम् इत्यादि ॥

३ सक्षत्रमिलत्र सपत्र क्षत्र क्षत्रस्य सम्पन्निति वा विग्रह । अत्र सहयोगेऽपि न
तृतीया अर्थात्तरदाकारात् ॥

४५५ अनः । २।१।१५३। अन्नन्तादव्ययीभावादद्भवति ॥ नोऽपद-
स्येत्यन्त्याजादिलुक् । आत्मन्यधिकृत्य वर्तमानम् अध्यात्मं । एवमुपरा-
जमित्यादि ॥

४५६ नपुंसकाद्वा । २।१।१५४। नपुंसकलिङ्गादन्नन्तादव्ययीभावा-
दद्वा भवति ॥ कर्म प्रति नियतं प्रतिकर्म प्रतिकर्म ॥

४५७ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजयः । २।१।१५५।
गिर्याद्यन्ताज्जयन्ताच्चाव्ययीभावादद्वा भवति ॥ गिरेस्तर्मापमुपगिरम् उपगिरि ।
एवमुपनदम् उपनदि । एवमुपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्
उपाग्रहायणि । उपभिषजम् उपभिषक् । उपमरुतम् उपमरुत् ॥

४५८ सरजसोपशुनानुगवम् । २।१।१५७। एते अव्ययीभावे
अदन्ता निपात्यन्ते ॥ रजसा सह सरजसं । शुनः समीपमुपशुनं । गवाम-
नुयानम् अनुगवं । सरजसशब्दः समासान्तरेऽपि ॥ यथा सु काल अम्
इति स्थिते । कालमनतिक्रम्य इति विगृह्य ॥

४५९ यथाऽथाः । २।१।१९। अथाप्रत्ययान्तं यथेत्यव्ययं सुबन्तेन
सह समस्यते ॥ यथाकालम् । अथा इति किं? यथा चैत्रस्तथा मैत्रः ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ सूष सु प्रति सु इति स्थिते अल्पः सूषः
इति विगृह्य ॥

४६० नित्यं प्रतिनाऽल्पे । २।१।१६। अल्पात्थं वर्तमानेन प्रतिना
सह सुबन्तं नित्यं समस्यते स च समासोऽव्ययीभावः ॥ शेषं प्राग्वत्
सूपप्रति । एवं दधिप्रतिवृत्तप्रत्यादयः ॥

तत्पुरुषसमासो द्वेषा । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र
पूर्वपदार्थप्रधानो यथा । नञ् स अश्च स इति स्थिते नाश्च इति विगृह्य ॥

१ जयप्रत्वाहारगृहीतवर्णरूपप्रलयान्तात् । उपगिरि इत्यत्र 'नपोऽचो हस्व' इति
हस्व । उपदृषद् उपदृषद् । उपमनिध उपमनिद् । उपकुम्भं उपकुम्भम् ।
इत्यादिदृष्टव्यम् ॥

४६१ नञ् ।२।१।२४। नञ् सुपा समस्यते स च मसासो बहुनी-
द्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुषः ॥ शेषं प्राग्वत् । न इत् । हल्यनञ्समासे ऋक्तः
सादित्यादिविशेषणार्थः ॥

४६२ नञोऽश् ।२।२।६०। नजोऽश् भवति समासे सुवन्ते परे ॥
शित्वात्सर्वस्य ॥

४६३ अशोऽचि नद् ।२।२।६४। नजादेशादशः परस्याचो नद्
भवति ॥ अटावितौ । टित्वादादौ । पुनः स्वादिः । अनश्चः । एवमनेकः
इत्यादि ॥ पूर्व सु काय ङस् इति स्थिते पूर्वः कायस्येति विगृह्य ॥

४६४ पूर्वापराधरोत्तरमंशिनांऽभिन्नेन ।२।१।२५। पूर्वा-
द्यंशवाचि सुवन्तं अभिन्नापयविना अंशिवाचिना सुवन्तेन सह सम-
स्यते स समासस्तत्पुरुषः ॥ पूर्वकायः । एवमपरकायः । अधरकायः । उत्त-
रकायः ॥ अर्ध सु देश ङस् इति स्थिते अर्ध देशस्येति वि ष्य ॥

४६५ समेऽर्धम् ।२।१।२६। समेऽर्धे वर्तमानोऽर्धशब्दः अंशिवाचिना
सुपा समस्यते स च तत्पुरुषः ॥ अर्धदेशः । समे इति किं? देशार्थः ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ दुस् जन इति स्थिते द्वाभ्यां सुः । निन्दितो
जन इति विगृह्य ॥

४६६ तिट्ठस्स्वत्याङ्कन्यस्तत्पुरुषः ।२।१।२०। तिसंज्ञ दुस्
सु अति आङ् कु इत्येतानि चाव्ययानि सुवन्तानि सुपा समस्यन्ते स

१ अकारो नियेधप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थः । नेति ह्युच्यमाने पूर्वोत्तरपदस्य त्रिभिर्निवेधो
जायते । तदन्वयतद्विरुद्धतद्भावेषु नञ् । बहुव्रीह्यादिलक्षणरहित इति किं? न विधेने
अङ्ग यस्य स अनङ्गः ॥

२ अशिनोति किं पूर्व नाम्ने कायस्य । अभिन्नेति किं? पूर्वच्छात्राणां । अत्रांशान्या-
शिनः पृथग्भावो वा अपृथग्भावो वाऽस्तु न तद्विनसा । अशिन एकत्वे छति अत्र
समासो न नानार्थे इति सूत्राभिप्रायः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधत्वात् न भवति पूर्व पाणिनाद-
स्य । अत्र समासवशादेकत्वेऽपि वस्तुवृत्त्या भेद एवेति समासो न भवति । प्राणिनु-
र्यागमिति समासस्यैकत्वेऽपि पाणि- पाद इति भिन्नमेव ॥ पूर्वादिमहा किं? दक्षिण-
काप्रस्य ॥

४५५ अनः । २।१।१५३। अन्नन्तादव्ययीभावादद्भवति ॥ नोऽपद-
स्येत्यन्त्याजादिलुक् । आत्मन्मधिकृत्य वर्तमानम् अध्यात्मं । एवमुपरा-
जमित्यादि ॥

४५६ नपुंसकाद्वा । २।१।१५४। नपुंसकलिङ्गादन्नन्तादव्ययीभावा-
दद्वा भवति ॥ कर्म प्रति नियतं प्रतिकर्म प्रतिकर्म ॥

४५७ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीजर्यः । २।१।१५५।
गिर्याद्यन्ताज्जयन्ताच्चाव्ययीभावादद्वा भवति ॥ गिरेस्समीपमुपगिरिम् उपगिरि ।
एवमुपनदम् उपनदि । एवमुपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्
उपाग्रहायणि । उपभिपजम् उपभिपक् । उपमरुतम् उपमरुत् ॥

४५८ सरजसोपशुनानुगवम् । २।१।१५७। एते अव्ययीभावे
अदन्ता निपात्यन्ते ॥ रजसा सह सरजसं । शुनः समीपमुपशुनं । गवाम-
नयानम् अनुगवं । सरजसशब्दः समासान्तरेऽपि ॥ यथा सु काल अम्
इति स्थिते । कालमनतिक्रम्य इति विगृह्य ॥

४५९ यथाऽथाः । २।१।१९। अथाप्रत्ययान्तं यथेत्यव्ययं सुबन्तेन
सह समस्यते ॥ यथाकालम् । अथा इति किं? यथा चैत्रस्तथा मैत्रः ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ सूप् सु प्रति सु इति स्थिते अल्पः सूप्ः
इति विगृह्य ॥

४६० नित्यं प्रतिनाऽल्पे । २।१।१६। अल्पात्थं वर्तमानेन प्रतिना
सह सुबन्तं नित्यं समस्यते स च समासोऽव्ययीभावः ॥ शेषं प्राग्वत्
सूपप्रति । एवं दधिप्रतिशृतप्रत्यादयः ॥

तत्पुरुषसमासो द्वेषा । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्
पूर्वपदार्थप्रधानो यथा । नञ् सू अश्च सू इति स्थिते नाश्च इति विगृह्य ॥

१ जम्प्रत्याहारगृहीतवर्णरूपप्रत्ययान्तात् । उपगिरि इत्यत्र 'नपोऽचो ह्रस्वः' इति
ह्रस्वः । उपदधद् उपदधन् । उपसमिध उपसमिन् । उपकुम्भं उपकुम्भाप् ।
इत्यादिदृष्टव्यम् ॥

४६१ नञ् ।२।१।२४। नञ् सुपा समस्यते स च मसासौ बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुषः ॥ शेषं प्राग्यत् । अ इत् । हल्यनञ्समासे लुक्तः सादित्यादिविशेषणार्थः ॥

४६२ नञोऽश् ।२।२।६०। नञोऽश् भवति समासे सुवन्ते परे ॥ शिञ्चात्सर्वस्य ॥

४६३ अशोऽञ्चि नद् ।२।२।६४। नञादेशादशः परस्याचो नद् भवति ॥ अटावितौ । टित्त्वादादौ । पुनः स्वादिः । अनश्चः । एवमनेकः इत्यादि ॥ पूर्व सु काय ङम् इति स्थिते पूर्वः कायस्येति विगृह्य ॥

४६४ पूर्वापराधरोत्तरमंशिनाऽभिन्नेन ।२।१।२५। पूर्वाचंशवाचि सुवन्तं अभिन्नावयविना अंशिवाचिना सुवन्तेन सह समस्यते स समासस्तत्पुरुषः ॥ पूर्वकायः । एवमपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः ॥ अर्ध सु देश ङम् इति स्थिते अर्ध देशस्येति वि द्य ॥

४६५ समेऽर्धम् ।२।१।२६। समेऽशे वर्तमानोऽर्धशब्दः अंशिवाचिना सुपा समस्यते स च तत्पुरुषः ॥ अर्धदेशः । समे इति किं? देशार्थः ॥

उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ दुम् जन इति स्थिते द्वाभ्यां सुः । निन्दितो जन इति विगृह्य ॥

४६६ तिदुम्स्वत्याङ्कन्यस्तत्पुरुषः ।२।१।२०। तिसंज्ञं दुम् सु ञ्ति आङ् कु इत्येतानि चाव्ययानि सुवन्तानि सुपा समस्यन्ते स

१ नकारो निषेधप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थः । नेति ह्यव्ययाने पूर्वोत्तरपदस्य किञ्चिन्निषेधो जायते । तदन्यतद्विहृष्यतदभावेपु नन् । बहुव्रीह्यादिलक्षणरहित इति किं? न विद्यते अह्य यस्य स अनह्यः ॥

२ अशिनेति किं पूर्वं नाभेः कायस्य । अभिनेति किं? पूर्वच्छत्राणां । अत्रांशत्वात् । शिनः पृथग्भावो वा अपृथग्भावो वाऽस्तु न तद्विनशा । अशिन एक वे सति अत्र समासो न नानार्थे इति सूत्राभिप्रायः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधत्वाद् अत्र न भवति पूर्वं पाणिपादस्य । अत्र समासवशादेकत्वेऽपि वस्तुवृत्त्या भेद एवेति समासो न भवति । प्राणितुर्यागमिति समासस्यैकत्वेऽपि पाणिः, पाद इति भिन्नमेव ॥ पूर्वादिप्रत्यय किं? दक्षिणकायस्य ॥

च समासो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुषः ॥ शेषं प्राग्वत् । दुर्जनः ।
 एवं शोभनो जनः मुजनः । अतिशयितं महत् अतिमहत् । ईषदुष्णम्
 ओष्णं । कुत्सितो मार्गः कुमार्गः ॥ दुम् राजन् इति स्थिते । पूर्व-
 वत्समासादि ॥

४६७ राजन्सखेः । २।१।१६९। राजन्सखिस्रुदान्तात्तत्पुरुषसमा-
 साद् भवति ॥ ट इत् ड्यर्थः ॥

४६८ सव्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुधुमितैतलिजा-
 जलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्यसुपर्वणोऽपदस्य
 । २।३।६९। सव्रह्मचारिन्नित्यादेर्नान्तस्य चापदस्य अन्त्याजादेर्लुम्भवति तद्धिते
 परे ॥ सस्य रित्वादि । दूराजः । दुस्सखीत्यतोऽटि परिति डुकु दुस्सखः ॥
 सुराजन् अतिराजन् इति अतोऽटि प्राप्ते ॥

४६९ प्राक्टात्स्वतेः पूजायाम् । २।१।१२७। प्रशस्तवाचिस्व-
 तिपूर्वात्समासाद्बहुव्रीहेः काष्ठे ट इति टात्प्राग्यो विहितः प्रत्ययः स न
 भवति ॥ सुराजा । अतिराजा ॥ न राजा इति विगृह्य समासे ॥

४७० न नञः । २।१।१२५। नञ्समासाद्यथोक्तः समासान्तो न
 भवति ॥ अराजा । एकमसखा इत्यादि ॥ कु आगम इति स्थिते
 प्राग्वत् समासादि ॥

४७१ कोः कदैचि । २।२।११८। अव्ययस्य कोः कद् भवति

१ अत्र राजन्निति नान्तनिर्देशादनकारान्ते न भवति । तेन मद्राणा राज्ञी भद्रराज्ञी ।
 एव सति प्रकृतिग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं न भवति । राज्ञीत्यस्य डीप्रत्ययान्त-
 त्वान्नान्तरं नास्ति ॥

२ सव्रह्मचारिन्, पीठसर्पिन्, कलापिन्, कुधुमिन्, सैतलिन्, जाजलिन्, लाङ्ग-
 लिन्, शिलालिन्, शिखण्डिन्, सूकरसद्यन्, सुपर्वन् इत्येतेषां नकारान्तानां चापद-
 सञ्ज्ञानाम्भिर्यर्थः ॥

३ अचीति किं? दुष्णम् । कथं कृत्तृणामि नाम कृत्तृजातिरिति? पृथोदरादित्या-
 त्सिद्धं तत् ॥

अजादावुत्तरपदे परे समासे ॥ कडागम. । काडत्ये. इत्यादि ॥ कु
पुरुष 'इति स्थिते समासादि ॥

४७२ पुंरुषे का चा ।२।२।१२१।'को. का वा भवति पुरुषश-
ब्दे परे समासे ॥ कापुरुषः । कुपुरुष. ॥ कु पथिन् इति स्थिते समासादि ॥

४७३ ऋक्पूः पथ्यपोऽत् ।२।१।१२२। ऋक् पुर पथिन्
अप् इत्येतदन्तात्समासात् अद् भवति ॥ त इत् । अन्याजादिलुक् ॥

४७४ पथ्यक्षयोः ।२।२।१२३। को. का भवति पथ्यक्षयोः पर-
तत्समासे ॥ कापथः एव काक्ष. ॥ कु उष्ण. इति स्थिते ॥

४७५ काकचौ 'चोष्णे' ।२।२।१२४। को काकचौ वा भवतः
उष्णाशब्दे परे समासे ॥ कोष्णं कचोष्ण । पक्षे कदुष्णं ॥ प्र आचार्य
इति स्थिते द्वाभ्यां सुः प्रगत आचार्य इति विगृह्य ॥

४७६ गतादियु प्रादयः ।२।१।२१। गताद्यर्थे वर्तमानं प्रादि
सुबन्त सुबन्तेन सह समस्यते स च समासस्तत्पुरुषः ॥ प्राचार्य. । एव
सगतोऽर्थ. समर्थ. । अतिक्रान्तो मार्गमतिमार्गः । उद्गतो वेलासुद्वेष्टः ।
निष्क्रान्तो मलान्निर्मल. 'अपगतोऽर्थावपार्थ. ' ॥ अध्वानमुपगत इति
विगृह्य समासे ॥

४७७ उपसर्गादध्वनः ।२।१।१२२। उपसर्गात्परो योऽध्वनशब्दः
तदन्तात्समासाद्भवति ॥ उपाध्वो रथः । व्यध्वो दुरध्व इत्यादि ॥

४७८ प्रत्यन्ववात्सामलोमः ।२।१।१२३। प्रत्यन्ववपूर्वात्

१ पुरुषे इति किं? कृश्रे राजा । आ वा इत्यनुक्त्वा कावचन सागर्धम् । यथा कुद-
रस्य रूपस्य समाधौ भवति कापुरुष इति सचाकारेण सिञ्चति । यदा तु " को दिशा-
व्ययस्य " इति अकिं सति साककुशब्दस्य ककुपुरुष इति तदाऽऽकारविधौ कथापुरुष
इति प्राप्नोति तत्रैष्टम् । 'अतः साकोऽपि का इत्येव स्यादित्येवमर्थे कावचनम् ॥

२ पथीति पथिन्शब्दमहणात्तत्पर्यायेऽव्युत्पन्ने न भवति । कुपथ वन । अक्षेति
सामान्येनाक्षशब्दमात्र गृह्यते । कुत्सित. पन्था- कापथ । कुत्सित- अक्ष काक्ष ।
अक्षो दूते बरुष्पाङ्गे नयनादी विनीतके ॥ अल्पे ।२।२।१२२। ईयदर्थे वर्तमानस्य कोः
वादेशो नित्य भवति ॥ कालवगमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥

सामन्नन्ताल्लोमन्नन्ताच्च समासाद् भवति ॥ प्रतिगतं साम प्रतिसामम् । अनुगतं साम अनुसामम् । अवअष्टं साम अवसामम् । एवं प्रतिलोमम् अनुलोमम् अवलोमम् ॥ प्रति उरस् इति स्थिते प्रतिष्ठितमुरसीति विगृह्य समासे ॥

४७९ प्रतेरुरसः सप्तम्याः । २।१।१४४। प्रतिपूर्वात् सप्तम्यन्तात् उरसः अद्भवति समासे ॥ प्रत्युरसं ॥ ग्राम अम् नी सु इति स्थिते ग्रामं नयतीति विगृह्य ॥

४८० स्वकृताऽस्युक्तम् । २।१।२२। अस्युक्तं सुबन्तं स्वकृदन्तेन सुपा समस्यते ॥

४८१ ग्रामाग्राण्णीः । २।२।१६६। ग्राम अग्र इत्येताभ्यां परस्य नियो नस्य णो भवति ॥ ग्रामणीः । एवमग्रणीः । कुम्भकारादयः ॥ स्वयं सु कृत सु इति स्थिते स्वयं कृतमिति विगृह्य ॥

४८२ स्वयं सामि क्तेन । २।१।२९। स्वयं सामि इत्येते अव्यये कान्तेन सुपा समस्येते ॥ स्वयंकृतं सामिपकं ॥ मुहूर्त्त अम् सुख सु इति स्थिते मुहूर्त्तं सुखमिति विगृह्य ॥

४८३ व्याप्तौ । २।१।३२। व्याप्तौ द्वितीयान्तं कालवाचि सुबन्तं व्यापकेन सुपा समस्यते ॥ मुहूर्त्तसुखम् । एवं क्षणस्थायि वर्षभोग्यः ॥ धर्म अम् श्रित स् इति स्थिते धर्मं श्रित इति विगृह्य ॥

४८४ श्रितादिभिः । २।१।३३। द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभि-

१ सप्तम्या इति किं? प्रतिगतमुरः उरसि षर्तत इत्यर्थः । सुबन्तंऽव्ययीभावे उरसि प्रतिष्ठितं प्रत्युरसम् ॥

२ यः कृदस्युक्तमात्मानमाधित्य विहितः स स्वकृतः ॥ यस्मात्पराग्दातोः कृद्विहितस्तदस्युक्तं पञ्चम्युक्तमित्यर्थः ॥ स्वकृदिति किं? आत्मनः कृतमात्मकृतम् । अत्र केवलधातोरेव प्रत्ययः । साधनं कृतेति समासः ॥ अस्युक्तमिति किं? निषेधे अलखलौ क्त्वा । अलकृत्वा खलुकृत्वा ॥ कुम्भकार इत्यादौ कर्मणोऽण् इत्यण्प्रत्ययः । अतः कर्मणोऽण् इत्यस्युक्तः पञ्चम्युक्तः कुम्भशब्दः स्वकृदन्तेन कारशब्देन समस्यते । अयमेव न्यायो ग्रामणारिति क्तिबन्तेऽपि ज्ञेय । अत्र ग्रामकुम्भौ कर्मणी नीथ कारख स्वकृदन्तौ ॥

३ बहुवचनादाकृतिगणोऽय । तेन तत्त्वबुभुत्सुः । गुरुशुभ्रुः इत्यादि । श्रित, अर्तात, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न, गमिन्, गामिन् इति श्रितादिराकृतिगणः ॥

सुबन्तैः समस्यते ॥ धर्मश्रितः । एवं दुःखमर्तातो दुःखातीतः । ओदनं
बुभुक्षुः ओदनबुभुक्षुः ॥ ईपदुष्णमिति विगृह्य ॥

४८५ ईपद्गुणवचनैः । २।१।३५। ईपदित्यव्ययं गुणवाचिभिस्सु-
बन्तैस्समस्यते ॥ ईपदुष्णम् । एवमीपन्मधुरं ईपद्ज्ञानं ॥ मद टा विह्वल
सु इति स्थिते मदेन विह्वल इति विगृह्य ॥

४८६ तृतीया तत्कृतैः । २।१।३६। तृतीयान्त तत्कृतेन गुणवा-
चिना सुबन्तेन सह समस्यते ॥ मदविह्वलः । एवं नखच्छेदः इत्यादि ॥
स्वेन कृतमिति विगृह्य ॥

४८७ साधनं कृता । २।१।३७। साधनवाचि सुबन्तं कृदन्तेन
सुपा समस्यते ॥ स्वकृतम् । एवं परकृतं नखनिर्भिन्नमित्यादि ॥ रथ ठे
दारु सु । पितृ ठे अर्थ्य सु । भूत भ्यस् बलि सु इति स्थिते । रथाय दारु ।
पित्रे इदं । भूतेभ्यो बलिरिति विगृह्य ॥

४८८ चतुर्थी प्रकृतिस्वार्थात्थादिभिः । २।१।३९। चतु-
र्थ्यन्तं सुबन्तं प्रकृतिवाचिना चतुर्थ्यर्थवाचिना अर्थशब्देनार्थादिभिश्च
सुबन्तैः समस्यते ॥ रथदारु । पित्रर्थ्य । भूतबलिः ॥ अलं सु कुमारि ठे
इति स्थिते अलं कुमार्ये इति विगृह्य ॥

४८९ तथाऽलम् । २।१।४०। अलमित्यव्ययं चतुर्थ्यन्तेन समस्यते ॥
न्यगोप्यत इति ह्रस्वः । अलं कुमारिर्मैत्रः । अलं पुरुपायेति विगृह्य समासे ॥

१ तत्कृतैस्तृतीयान्तपदार्थकृतार्थगुणवचनैः सुबन्तैरित्यर्थः ॥ तेन तृतीयान्तस्यायं
कृता अर्था येषां ते तत्कृतास्तैरिति समासः । तत्कृतेनेति किं? अङ्गा काण । गुणवा-
चिनेति किं? धान्येन धनवान् । वचनप्रहणं किं? गुणेऽपि वर्तन्ते तैमां भूत् पृतेन
पाठव विषया धाष्टर्यम् ॥ अत्र तु भवति समासः शकुलया कृतं सण्डः शकुलसण्डो
देवदत्तः । शकुलासण्डो देवदत्तस्य ॥ शकुलासण्डो देवदत्त इत्यनेन द्रव्यशब्दसामाना-
धिक्यकारणात् सण्डशब्दस्य गुणिनि द्रव्ये वृत्तिर्दृश्यते शकुलासण्डो देवदत्तस्येत्यत्र तु
षष्ठ्या सण्डशब्दस्य गुण एवैकदेशविकलतायां वृत्तिरित्याहयायते ॥ षष्ठो हि भेदमा-
दर्शयति । इह सण्डित इति सण्डः सण्डेन सण्ड इति वा विशायने ॥ साधनं
कृतेति समासः ॥

४९० गोऽपडक्षाशितंग्यलंकर्मालंपुरुषात् । २।१।१३७।
अपडक्षादिभ्यः स्वप्रत्ययो भवति ॥

४९१ छघढस्वफप्रत्ययस्येयियेयिनायन् । २।३।३१। तद्धित-
प्रत्ययस्य छ, ईय् भवति घ इय् ढ एय् ख ईन् फ आयन् ॥ शेषं प्राग्वत् ।
अलंपुरुषीणा कन्या । एवमलंकर्मिणः ॥ न पडक्षीप्यस्येति बहुव्रीहेः स्वः
अपडक्षीणः मन्त्रादिः । आशिता गावोऽस्मिन्नित्याशितंगवीनम् अरण्यं
निपातनान्नम् ॥ चोराद्भयमिति विगृह्य ॥

४९२ पञ्चमी भयादिभिः । २।१।४१। पञ्चम्यन्त भयादिभिस्सु-
बन्तैः समस्यते ॥ चोरभयं ग्रामागत इत्यादि ॥ राज्ञः पुरुष इति विगृह्य ॥

४९३ पंष्ठ्ययन्तात् । २।१।४३। षष्ठ्यन्तं सुपा समस्यते न यत्नात् ॥
न विनिमेयचृतपणमित्यादेर्विहितषष्ठ्यन्तं । राजपुरुषः नल्लुक् । जीवगुणाः ।
मोक्षमार्ग इत्यादि ॥ अयलादिति किं? धर्मस्य ज्ञाता ॥ देवानां याजकः ।
साधुना पूजक इति विगृह्य ॥

४९४ याजकादिभिः । २।१।४४। षष्ठ्यन्तं याजकादिभिः सुबन्तैः
समस्यते ॥ बाधकबाधनार्थं वचनं । देवयाजक । साधुपूजक । एवं
भूमर्तेत्यादि ॥ भवतः आसिकेति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९५ न कर्तरि । २।१।४७। कर्तरि षष्ठ्यन्तं वुप्रत्ययान्तेन सुपा न
समस्यते ॥ ओदनस्य भोजकः ॥ अपां स्रष्टा इति विगृह्य समासे प्राप्ते ॥

४९६ कर्मणि त्रा च । २।१।४८। कर्मणि षष्ठ्यन्तं कर्तरि वुप्रत्य-
यान्तेन वृप्रत्ययान्तेन च सुपा न समस्यते ॥

४९७ वृषार्थान्वयनिर्धार्यडच्छत्रानश्मतिपूजाधारक्तैः
। २।१।५०। वृषार्थैरन्वयैर्निर्धार्यवाचिभिर्दन्तैः शत्रुतैरानश्मन्तैर्मतिपूजार्था-
धारक्तान्तैश्च षष्ठ्यन्तं न समस्यते ॥ फलानां वृषः । सक्तूनां पूर्णः ।
देवदत्तस्य कृत्वा । देवदत्तस्य पुरस्तात् । गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा ।

१ विगृह्यत्वन्तरप्राप्ती या षष्ठा विधीयते सा यत्नपट्टी । तदन्तस्य समासो न भवती-
त्यर्थः ।

सम्भ्राजा पञ्चम शान्ति । देवदत्तस्य पचन् पचमान । सता मत । सता पूजित । इदमहे सप्त ॥ मोक्षस्य पन्था इति विगृह्य समासे अत्त्व मोक्ष-पथ । ऋचोऽर्धमिति विगृह्य ॥

४९८ संमेऽर्धम् । २।१।२६। समभागे वर्तमानमर्धमिति सुबन्त पृष्ठ्यन्तेन समस्यते ॥ (इत्युक्तेन समासे) अत्त्वादि । अर्धर्चं देवपुरम् इत्यादि ॥ राज्यस्य धूरिति विगृह्य समासे ॥

४९९ धुरोऽनक्षस्य । २।१।१४०। धुरन्तात्समासाद् भवति नाक्षम्य ॥ राज्यधुरा । अनक्षस्येति किं? अक्षधू ॥ ब्रह्मणो वर्च इति विगृह्य समासे ॥

५०० ब्रह्महस्तिराजपत्याद्वर्चसः । २।१।१४७। ब्रह्मादे परा द्वर्चस समासाद् भवति ॥ ब्रह्मवर्चसम् । एव राजवर्चसम् इत्यादि ॥ आप्तस्य गौरिति विगृह्य समासे ॥

५०१ गोस्तत्पुरुषान् । २।१।१६८। गोशब्दान्तात्तत्पुरुषसमासाद् भवति ॥ ट इत् । स्त्रिया ङचर्थ । अब् । टित्त्वात् डी । आप्तगवी । एव सुरगवीकामगवीप्रभृतय ॥ जिनाना राजेति विगृह्य समासे राजन्सखेरित्यट् । निनराज । सुरराज । नरराजादय । स्त्रियाम् अतिराजी । एवमग्नेस्सखा अग्निस्सख इत्यादय ॥ अह पूर्वमिति विगृह्य पूर्वापरेति समासे ॥

५०२ सङ्ख्याव्ययसर्वाशात् । २।१।१८१। सङ्ख्याशब्दाद-व्ययात्मवशब्दादशवाचिनश्च परो योऽहनशब्द तदन्तात्तत्पुरुषसमासाद् भवति । अहनशब्दस्य चाह इत्ययमादेशो भवति ॥ “अतोऽह २।२। १६८।” इति क्रमसूत्रात् णत्व । पूर्वाह । एवमपराह । मध्याह । सायाह इत्यादय ॥ वर्षाणा रात्रिरिति विगृह्य समासे ॥

१ ममप्रविभाग एवेदमधिमयादिष्टालङ्गम् नपुमवच्छिन्नम् ॥ अथत्र एतद्वत् ऽभिधेय पुङ्गिम् । समप्रविभागेऽपि पञ्चासमाग ॥ अवापपञ्चात । वक्ष्येपञ्चमा । दयक ॥

५०३ पुण्यवर्षादीर्घसङ्ख्यातैकाचोद्गात्रैः । २।१।१८२।

पुण्यादेस्सङ्ख्यादेश्च परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषसमासाद् भवति ॥
वर्षारात्र । एव पूर्वारात्र । मध्यरात्र । अर्धरात्र । अपररात्र इत्यादि ॥
पुरुषस्यायुरिति विगृह्य समासे ॥

५०४ स्वःश्रेयसश्रौवसीयसनिःश्रेयसपुरुषायुषगोष्ठश्व-
द्विस्तावत्रिस्तावाः । २।१।१८३। एते अदन्ता निपात्यन्ते । पुरुषायुष ॥

५०५ नावः । २।१।१६७। अर्धपूर्वात्नावन्तात् समासाद् भवति ॥
नावोऽर्द्धम् अर्द्धनाव स्त्रिया अर्धनावी ॥ अक्षेपु शौण्ड इति विगृह्य ॥

५०६ संसमी शौण्डादिभिः । २।१।५२। सप्तम्यन्त शौण्डादिभि
मुवन्तैस्समस्यते ॥ अक्षशौण्ड । एव रणवीर । कलाकुशल । वादनिपुण
इत्यादय ॥

५०७ पात्रेसमितादयः । २।१।५७। पात्रेसमित इत्यादय शब्दा

१ शोभन श्रेय स्वधेयस । श्रौवसीयसमिति अस्यैव पर्याय । आशीवपये अनयो
प्रयोग ॥ निधित श्रेयस निःश्रेयस अनर्थरहित कल्याणमित्यर्थ । पुरुषस्वायु पुरु
षायुष ॥ गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च । द्विस्तावती द्विस्तावा । त्रिस्तावती त्रिस्तावा वेदि । वेद्या
मनयो प्रयोग । अतो द्विगुणा त्रिगुणा कृता वेदिकैवोच्यते ॥

२ अक्षेपु प्रसक्त शौण्ड इव व्यसनी अक्षशौण्डो मत्त इत्यर्थ ॥ बहुवचनादाकृति
गणोऽयम् । तेन शिष्टप्रयोगानुसारेण स्थाल्या पक्क स्थालीपत्र । काम्पित्ये सिद्ध
काम्पित्यसिद्ध । आतपशुष्कमित्यादि सिद्धम् ॥ शौण्डशब्दो यद्यपि मद्यपे स्तु स इह
मृत्तौ गौणो यथा मद्यपो मद्यपाने प्रसक्तो भवति तथा योऽक्षेपु प्रसक्तो व्यसनीव तत्र
वर्तते । इत्यर्थेलाभ प्रसक्त्यायलामथ तथाप्रतीते ॥

३ 'काकादिभि क्षेपे' इत्यस्यानुवर्तनम् । पात्रे भाजने भोजनार्थ एव समिता
समागता भाजने एव सन्ति न कार्यान्तरे । अत्र पात्रे एव समिता सप्तदा नान्यत्र
कार्यान्तर इत्यवधारणाक्षेप ॥ मातरि पुरुष पुमान् धर्वा भर्तति मातरिपुरुष इत्युच्यते
लोरे प्रतिषेध सेवमान । अग्ये आहु — पुरुषशब्द इह शूरवचनस्तेन मातर्येव पुरुषो
मातर तर्जयित्वाऽन्यस्मात्सर्वस्माद्विभेतीति मातरिपुरुषो भौह । एव, गेदेतर्ती, गेदेप्यात्र
इत्यादि । गर्भे एव कृतम् स्वमात्राहने गदारेण, न ततो नि यत्र यश्चाचिदुदरपूर कृतव-
नीति गर्भेणो दरिद ॥

तत्पुरुषसमासे निपात्यन्ते आक्षेपे गम्यमाने ॥ पात्रसमित । कूपनच्छप ।
कूपमण्डुक । मातरिपुरुष पिण्डीशूर गोहेनर्ती गोष्ठेशूर कर्णेजप इत्यादयः
॥ गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च स्वश्रेयसेति निपातनाददन्तत्व ॥

कर्मधारयो द्विविध । उत्तरपदार्थप्रधान पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र
उत्तरपदार्थप्रधानो यथा, नील सु उत्पल सु इति स्थिते नील च तत्
उत्पल च तदिति विगृह्य ॥

५०८ विशेषणं व्यभिचार्येकार्थं कर्मधारयश्च । २।१।५८।
व्यभिचारि विशेषण समानाधिकरण भुवन्तं विशेष्येण सुपा समस्यते स
च समाम तत्पुरुषसज्ञ कर्मधारयसज्ञश्च ॥ शेष प्राग्वत् । नीलोत्पलम् ।
एव सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान सम्यक्कारित्त सद्धर्म इत्यादय । व्यभि-
चारीति किं? तक्षक सर्प । एकार्थ इति किं? जातस्योक्षा ॥ अन्ध च
तत् तमश्च तत् इति विगृह्य समासे ॥

५०९ समवान्धात्तमसः । २।१।१४९। सम् अव अन्ध इत्ये-
तेभ्य परो यस्तमश्शब्द तदन्तात्समासाद् भवति ॥ अन्धतमसम् । एव
सन्तत तम सन्तमसम् । अवभ्रष्ट तम. अवतमस ॥ जातश्चासावृक्षा
चेति विगृह्य समासे ॥

५१० जातमहद्बुद्धाद्बुद्धः कर्मधारयात् । २।१।१५८।

१ नील च तदुत्पल च तदित्यत्र चकार समुच्चार्यचातनार्थ । तच्छब्द सामाना
धिकरण्यद्योतनार्थ । चशब्द प्रयोगसापेक्षकभेदसूचनार्थ । पुनस्तच्छब्दप्रयोगो भेद-
सापेक्षकाभेदसूचनार्थ । नीलोत्पलादिषु उत्पलादिजातिशब्दो विशेष्यमेव ॥

२ विशिष्यते नियम्यते व्यावर्त्यते व्यवच्छिद्यते भिद्यते येन तद्विशेषण भेदकमिति
यावत् ॥ तत्र चातत्र च प्रवृत्तिर्भ्यभिचार सोऽस्यास्तीति व्यभिचारि ॥ तत्र चान्यत्र
च व्यभिचरति सञ्चरति सम्भावतीत्येव शाल व्यभिचारि ॥ अनेकप्रकारं वस्तु प्रकारान्त-
रेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्नुपास्ते प्रकारे व्यवस्थापयति तद्व्यवस्थापक भेदक विशेषण,
व्यवस्थाप्यमान तद्भय विशष्यम् ॥ तत्र तक्षकशब्दो वृश्चिनादौ न वर्तते इत्यव्यभि-
चारीत्युच्यते ॥ वर्धनीजातौ वर्तमानत्वात् व्यभिचारीति न शङ्कनीयम् । तद्विशेषणा
अत्रायोग्यत्वात् ॥ आम्नरुशादावाप्रशब्दो वृक्षादौ वर्तते न लतादाविन्येतदेवात्र निदर्शनम्

जातादिभ्यः परो य. उक्षन्शब्द. तदन्तात् कर्मधारयसमासाद्भवति ॥
जातोक्षः । एव महोक्ष वृद्धोक्षः ॥ पुमांश्चासौ गौश्च पुंगवः । अद् ॥

५११ अहः । २।१।१७२। अहन्शब्दान्तात्त्पुरुषसमासाद्भवति ॥
परमं च तत् अहश्च परमाहः । एवं सुदिनाह पुण्याहं प्रथमाहः
प्राहः सर्वाहः मध्याह. सायाह. । सद्गुणान्वयेत्यादिना अह्नादेशः ॥ पुण्या
चामौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्रः । एवं दीर्घरात्र. सङ्घातरात्रः सर्वरात्रः
एकरात्र. मध्यरात्र. । पुण्यावर्षेत्यादिना अत् ॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा,
भीरुश्चासौ क्षत्रियश्चेति विगृह्य ॥

५१२ निन्द्योऽपापाणकेन । २।१।६२। निन्द्यवाचि सुबन्तं निन्दा-
वाचिना सपा समस्यते न. पापाणकाम्या । स च समासस्तत्पुरुषः कर्म-
धारयश्च ॥ क्षत्रियभीरुः, तार्किकवठरः भिक्षुषिटः ॥ अपापाणकेनेति
किं? पापकुलाल । अणकनापितः ॥ शस्त्रीव श्यामेति विगृह्य ॥

५१३ गौणस्तेन । २।१।६३। गौणार्थवाचि सुबन्तं गुणवाचि-
ना सुबन्तेन समस्यते स च तत्पुरुषः ॥ शस्त्रीश्यामा सा । एवं
कुमुदश्यामादयः ॥ सिंह, इव पुरुष इति विगृह्य ॥

५१४ व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ । २।१।६४। उपमेयवा-
चि सुबन्तं गौणैर्व्याघ्रादिभिस्तुबन्तैः समस्यते तस्य गुणम्यानुक्तौ सत्यां

१ निन्द्य कुत्स्यो निन्दावाचि सुबन्त । वैयाकरणवृत्तिः समूचिनप्रतिभो वैयाकर-
णो वैयाकरणवृत्ति । स स्वयति उपरि पश्यतीति स्ववृत्ति भिन्नप्रतिभ उच्यते ॥
स्ववृत्तिः स्वामिप्रतिभ इत्यमरः ॥ निन्द्य इति किं? वैयाकरणधोर स्ववृत्ते दुःशिक्षे
दुर्भंग इत्यन्त न वैयाकरणता निन्दते । किं तादृशं? अत्र तदाशयो वैयाकरणताधिष्ठान
द्रव्यम् । तादृशं वैयाकरणत्व तद्गुणोपात्तव्यवैवासादीयते न निन्द्यासम्बन्धाय ॥ विद्वि-
ष्यत्य पूर्वनिपातार्थे षचनम् । पावगन्दाणवगन्दाभ्या उपार्थे न समस्यत इत्यर्थः ॥
याचाटः कितवो धूर्त इत्यर्थः । बटरः स्वान्मातृमुप । सुवृत्तिपितावपनेटगर्षा-
णया समा ॥

२ गुणादागतो गौण । अन्यत्र प्रतिज्ञोऽन्यत्र वर्तमानो गौण ॥ चलद्वारगार्थे न
सुस्थार्थेऽर्थनिमित्तो प्रयोजने च भेदाभेदाभ्यामारगौणो गौणः ॥

स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञश्च ॥ पुरुषसिंहः । भव्यपुण्डरीकः ।
मुखपद्मं । पाणिपल्लव इत्यादि ॥ मुनिवृन्दारक इव पूज्यः इति विगृह्य ॥

५१५ वृन्दारकनागकुञ्जरः । २।१।७०। समानाधिकरणं सुबन्तं
वृन्दारकादिभिः पूजावाचिसुबन्तैः समस्यते स च तत्पुरुषः कर्मधारय-
संज्ञश्च ॥ मुनिवृन्दारकः । एवं जिननागः । नृपकुञ्जरः ॥ को राजेति
विगृह्य ॥

५१६ किं क्षेपे । २।१।७२। किमित्येतस्सुबन्तं समानाधिकरणेन
सुबन्तेन समस्यते क्षेपे निन्दायां स च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयसं-
ज्ञश्च ॥ राजन्सखेस्त्विति प्राप्ते ॥

५१७ किमः क्षेपे । २।१।१२६। किमः पराद्धिहितः समासान्तो
न भवति क्षेपे निन्दायाम् ॥ किराजा नीतिवर्जितः । किसखा शाठ्य-
वान् भुवि । किंगौरवाहक इत्यादि ॥ युवतिश्चासौ ब्राह्मणी चेति विगृह्य ॥

५१८ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वेषक-
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रशंसारूढैर्जातिः । २।१।७३।
एकात्थं जातिवाचि सुबन्तं पोटादिभिः प्रशंसारूढैश्च सुबन्तैस्समस्यते स
च समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च ॥ मानीति पुंवद्भावः । ब्राह्मणयुवतिः ।
स्तोकं गुणो गुणस्तोकं । मुनिप्रवक्ता । क्षत्रियधूर्तः । गोमतल्लिका । गोमच-
र्चिका । गोप्रकाण्डमित्यादि ॥ कुमारश्चासौ श्रमणश्चेति विगृह्य ॥

१ क्षेपे इति किं? कस्य राजा किराज. । कस्य सखा किसख. ॥

२ पुरुषवेपधारिणी स्त्री पोटा । गर्भे एव दास्यं गता वा ॥ नागयुवतिः वृन्दारकयु-
वति । अत्र पूजाया वृन्दारकनागेति समासः । युवति' प्राप्तयौवना ॥ स्तोत्रकतिपय-
शब्दावत्पार्थं ॥ वेहद्वहन्ती या गर्भे वशा या नोपजायते ॥ संकृतप्रसूता गृष्टिः स्याद्द-
ष्कयस्त्वेकहायनः ॥ १ ॥ गृष्टि संकृतप्रसूता एकवार प्रसूता गोगृष्टिः अजगृष्टि ।
धेनुः स्यात्प्रवसूतिषा गोधेनु' ॥ वशा वन्ध्या गर्भमेव न गृण्णाति गोवशा अजवशा ॥
वेहद्वर्गधारिणी गोवेहत् अजवेहत् ॥ वक्त्रयो वृद्धवत्स' वक्त्रयेण वृद्धवत्सेन या दुष्टते-
सा वध्वयणी । वक्त्रयो वृद्धवत्सोऽस्यास्तीति वा वक्त्रवणी । कठप्रवक्ता । कालापश्रो-
त्रिद. । कालाव्यापकः । कठधूर्त कालापधूर्त अत्र धूर्तशब्दो निन्दनवचनस्त्र पूर्वार्धे

७१९ कुमारः श्रमणादिना । २।१।७८। कुमारशब्द श्रमणादिना
सुपा समस्यते ॥ कुमारश्रमण । एव कुमारतापस । कुमारवज्रजङ्घः ।
कुमारनेमि । कुमारसेन इत्यादि ॥ श्रिया उपलक्षितो वर्धमान इति विगृह्य ॥

७२० मयूरव्यंसकादयः । २।१।७९। मयूरव्यंसक इत्यादयः
शब्दा कृतसमासा निपात्यन्ते ॥ श्रीवर्धमान । एव उट्क् च तत् अवाक्
च उच्चावचम् । उच्चनीचम् । एहिस्वागता । अश्रीतपिवता । यातायात ।
शाकभित्तु । घृतोदन । अश्वरथ । सलिलघट इत्यादि ॥

द्विगुसमासो यथा ॥ पञ्चन् जम् गो जम् धन म् इति स्थिते । पञ्च गावो
धनमस्येति विगृह्य । “दिगधिक सज्ञातद्धितोत्तरपदे । २।१।६०।”
इत्यधिकृत्य ॥

७२१ सङ्ख्या समाहारे च द्विगुश्चानामन्ययम् । २।१।६१।
सङ्ख्यावाचि सुबन्तमेकार्थं सुबन्तेन समस्यते सज्ञाया तद्धितप्रत्यये

निश्चयं । ततश्च कठधूर्त इत्यादौ निन्वोऽपावाणकेनेत्यनेनैव सिध्दे धूतग्रहणमनिश्चयं
मिति वदितव्यम् ॥ प्रशसाया रुडा प्रशसारुडा ॥ पोटादीना द्वद् । रुडशब्द पो
टादिभिर्न सम्बन्धते । सम्बन्धे हि तत्पर्यायाणां ग्रहण स्यात् ॥ तदनिष्टमत प्रशसा
शब्देनैव सम्बन्ध्यते ॥ त्रिप्रकारा प्रशसाशब्दा भवन्ति केचिज्जातिशब्दा परार्थं प्रबु
ध्यमाना प्रशसां गमयन्ति । यथा सिद्धो माणवक । वेचिद्वृणशब्दा गुणसम्बन्धे यथा
रमणीयो ग्रामः, शोभन पाक ॥ केचित्तु रुडिशब्दा एषां प्रशसैव पदार्थः । इहान्त्या
गृह्यन्ते न पूर्वद्वयम् । रुडिग्रहणादह न भवति गौ शाभना । जातिरिति किं देवस्ता
पौटा । गौ मतल्लिकर गोमतल्लिका ॥

१ एहि स्वागतमिति यस्या सा एहिस्वागता । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्वे
अर्थात् पिवतति सतत वर्तते अश्रीतपिवता ॥ शाकभोजी भित्तुरिति विग्रह । घृतप्र
धान ओदन । अश्वशुको रथ । सलिलपूर्णो घट ॥

२ दिग्वाचि अधिकमित्येतत्सुबन्तमेकार्थं सुपा समस्यते वा सञ्ज्ञायां तद्धिते प्रत्यये
विषयभूते उत्तरपदं च परे स च समासस्तत्पुष्पं कर्मधारयश्च ॥ सञ्ज्ञायां दक्षिणा
कोत्तरा दक्षिणकोत्तरा । उत्तरपाञ्चात्र । तद्धिते दक्षिणस्या शालाया भवे दाक्षिण
शालः ॥ अधिकया पृथ्या श्रौत अधिका पृथ्य भूते भावी वा अधिकपाठ्यैकः । उत्तर-
पदं दाक्षिणशालाप्रिय । अधिकगवधन । सञ्ज्ञातद्धितोत्तरपदपु नित्य समास । अ-
न्यथा तदगवात् ॥

उत्तरपदे परे समाहारे च गम्यमाने स च तत्पुरुषः कर्मधारयो द्विगुसंज्ञश्च ।
द्विगुर्न नास्ति ॥ तत्पुरुषत्वाद्गोशब्दादद् । पञ्चगवधन । अष्टानां सहस्राणां
समाहार इति विगृह्य द्विगुसमासः । स्त्रीलिङ्गत्वाद्द्विगोरिति स्त्री । अष्टसहस्री ।
एवं त्रिलोकी इत्यादि ॥ पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विगृह्य समासे ॥

५२२ द्विगोरन्नहोऽद् । २।१।१६२। अन्नन्तादहन्नन्ताच्च द्विगोरद्
भवति ॥ शेषं प्राग्वत् । पञ्चराज्ञां । त्रयाणामह्ना समाहार इति विगृह्य समासे
अद् । व्यह । एवं पञ्चाह इत्यादि ॥

५२३ सङ्ख्याव्ययादङ्गुलेः । २।१।१८५। सङ्ख्यावाचिनोऽव्ययात्
परो योऽङ्गुलिशब्दः । तदन्तात्तत्पुरुषाद्धो भवति ॥ द्वयोरङ्गुल्योस्समाहारः
यङ्गुलम् । एव व्यङ्गुलम् । अङ्गुलिमतिक्रान्तमत्यङ्गुलम् इत्यादि ॥

द्वन्द्वसमासो द्विधा ॥ अवयवप्रधानः समाहारप्रधानश्चेति । तत्रावयव-
प्रधानो यथा । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति विगृह्य ॥

५२४ द्वन्द्वस्सहोक्तौ । २।१।१८०। सुप्न्व सुवन्तेन सह समस्यते
द्वयोरन्वयोः सहवचने समाहृतौ । स च समासो द्वन्द्वः ॥

५२५ लघुघ्यजायदल्पाजर्च्यमेकम् । २।१।१९१। द्वन्द्वे
लघ्वक्षर घिसञ्जमजायदन्तमल्पाजर्च्यं च एकं पूर्वं प्रयोज्यं ॥ शेषं प्राग्वत् ।
प्लक्षन्यग्रोधौ । एवं गुणमुख्यौ । अग्निधूमौ । इन्द्राग्नी । अस्त्रशस्त्रे । वासुदे-
वार्जुनौ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२६ वर्णभ्रात्रनुपूर्वम् । २।१।१२०। वर्णः भ्राता च अनुपूर्व

१ माह्वणक्षत्रियविद्विज्ञा वर्णा । युधिष्ठिरर्षोभार्जुनादयो भ्रातरः । तेषां क्रममनति-
कम्य । अनुप्रहणादेकमिति नितृत्तम् । “ समानामेक २।१।१८१। समानानां तुत्यार्षा-
नां शब्दानामर्थस्य सहवचने तेषामेक एव प्रयोक्तव्य ॥ वरुश्च सुदिल्लथ वरुः सुदिल्लै
वा । बहुवचनमतन्त्रम् ” ॥ “ मुख्यसत्येय २।१।१८२। गुपि सर्पत्र ये सञ्जा समाना
एकरूपा भवन्ति तेषां सहवचने एक एव प्रयोक्तव्य सत्येयवार्त्तं शब्दरूप वञ्चयित्वा
वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । सुपीनि किं? मातृमातारी अत्र जनत्रिनोधान्यमातृवाग्निन ओटि
मातरी माताराविति रूप मियते । अभेदे मातृभ्यां मातृभिरित्येने ॥ चरिमन्तापि

प्रथम प्रयोज्यम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियौ । एवं बलभद्रवासुदेवौ ॥ स च देवदत्तश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२७ त्यदादिः । २।१।८३। त्यदादे त्यदादिनाऽन्येन वा द्वन्द्वसमासे त्यदादिरेवावशिष्यते । त्यदादीना मिथो यद्यत् पर तदेवैक शिष्यते ॥ तौ । एव स च त्व चेति विगृह्य । युवा । त्व चाह चावा ॥ समाहारप्रधानो यथा । वधूश्च वरश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२८ द्वन्द्वो वा । २।१।९३। द्वन्द्वसमास एकार्थो वा भवति ॥ एकार्थत्वेन नपुंसकत्व । वधूवर वधूवरौ वा । एव लोकालोकमित्यादि ॥ अश्वाश्च रथाश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२९ सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु । २।१।९८। सेनाङ्गानां क्षुद्रजन्तूनां द्वन्द्व एकार्थो नित्य भवति ॥ अश्वरथ । यूकालिक्षम् । अहिनकुल ॥ बदराणि चामलकानि चेति विगृह्य समासे ॥

५३० फलं जातिः । २।१।९९। फलवाचिना जातिशब्दानां द्वन्द्व एकार्थो नित्य भवति ॥ बदरामलकम् । एवमाश्रपनसमित्यादि ॥ पाणी च पादौ चेति विगृह्य समासे ॥

५३१ प्राणितूर्याङ्गम् । २।१।१०१। प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां द्वन्द्व एकार्थो नित्य भवति ॥ पाणिपाद । शङ्खपटहम् इत्यादि ॥ स्त्री च पुमाश्चेति विगृह्य समासे ॥

५३२ स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च । २।१।१५९। स्त्रीशब्दात् परो य पुंसशब्दस्तदन्तात् द्वन्द्वात् कर्मधारयाच्च समासाद्भवति ॥ स्त्रीपुंस ॥ धेनुश्चानङ्गाश्चेति विगृह्य समासे ॥

ये शब्दा समानास्तस्मिन्नेव सहवचने एक एव प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ असह्येय इति किं? द्वौ च द्वौ च द्वविति न भवति । द्वन्द्वोऽपि न भवत्यनभिधानात् ॥ विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती अत्र सहावाचिवादेकशेषः । इति चिन्तामणौ ॥

१ धी भूवा पुमान् जात सापुंस शिष्यौ ॥

५३३ धेन्वनडुहर्ग्यजुपाहोरात्रनक्तंदिवरात्रिदिवाह-
 दिवोर्वष्टीवपदष्टीवाक्षिभुचदारगचम् । २।१।१६०। धेन्वनडु-
 हादयः शब्दा द्वन्द्वे अदन्ता निपात्यन्ते ॥ धेन्वनडुहम् । एवम् ऋक्
 यजुश्च ऋग्यजुपम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रं । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवं ।
 रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवम् । अहश्च दिवा च अहर्दिवम् । ऊरू च अष्टौ-
 वन्तौ च ऊर्वष्टीवं । पदौ च अष्टीवन्तौ च पदष्टीवम् । अक्षिणी च भ्रुवौ
 च अक्षिभ्रुवं । दाराश्च गावश्च दारगवं ॥ दधि च पयश्चेति विगृह्य मग्नाभे ॥
 ५३४ न दधिपयआदिः । २।१।१०५। दधिपयमित्यादिर्नन्-
 एकार्थो न भवति ॥ दधिपयसी । वाष्पनसे । पाठाददन्तत्वम् ॥

॥ इति श्लुक्समाससङ्ग्रहः ॥

अथ समासे सुपः श्लुचि प्राप्तायां काचिदश्लुग्विधिरुच्यते
 ओजसा कृतमिति विगृह्य समासे । “नोत्तरपदेऽसत्त्वे । २।२।२।” इति
 अधिकृत्य ॥

५३५ ओजोऽञ्जस्सहोऽम्भस्तपसष्टः । २।२।४। ओजसादिभ्यः
 परस्य टः समासे श्लुग् न भवति ॥ ओजसाकृतम् । अञ्जसाकृतं । सहसा-
 कृतम् । अम्भसाकृतं । तपसाकृतं ॥ परस्मै पदमिति विगृह्य समासे ॥

५३६ डेव्याकरणे । २।२।८। डे इति सुपः समासे श्लुग् न भवति
 व्याकरणे विषये ॥ एवमात्मनेपदमित्यादि ॥ कण्ठे कालोऽस्येति विगृह्य
 समासे ॥

५३७ अकामेऽमूर्धमस्तकात् स्वाज्ञात् । २।२।१२। मूर्धमस्त-

१ धेन्वनडुहप्रहणमसमाहारार्थं । समाहारे तु ‘जुदपहस्यनाहारे । २।१।१६१। चर-
 मंदकारपकारहकारान्तात् द्वन्द्वात्समाहारे यत्तेजानात्समासान्तो भवति ॥ कात्तरत्न ।
 त्वात्स्रज । वाग्दपद । चात्रित्तर । एत्रोपानद ॥ अन्वय एत्रोपानदभ्यम् । इति चि-
 न्तामर्णौ ।” इति सूत्रेणैव स्थिरम् ॥ द्वन्द्वादिनि किं ऋग्यजुर्वेदे ए ऋग्यज ।
 पुण्याविभावहोरात्रौ ॥ रात्रिदिवान्यत्र च पश्यति तुल्यकारम् ॥ अत एव निषाननात्रम् ।

२ चेंनासत्त्वे ह्यसत्त्वे य समास उक्तस्तदवयवस्य सुपः पवम्बन्ता उत्तरपदे
 सङ्गम भवति ॥ स्तोत्रान्मुष् । अल्पान्मुचः । दूरासगन । अन्विचदात्र ॥

प्रथम प्रयोज्यम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियौ । एव बलभद्रवासुदेवो ॥ स च देवदत्त
श्चेति विगृह्य समासे ॥

५२७ त्यदादिः । २।१।८३। त्यदादे त्यदादिनाऽन्येन वा द्वन्द्वसमासे
त्यदादिरेवावशिष्यते । त्यदादीना मिथो यद्यत् पर तदेवैक शिष्यते ॥ तौ ।
एव स च त्व चेति विगृह्य । युवा । त्व चाह चावा ॥ समाहारप्रधानो
यथा । वधूश्च वरश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२८ द्वन्द्वो वा । २।१।९३। द्वन्द्वसमास एकार्थो वा भवति ॥
एकार्थत्वेन नपुसकत्व । वधूवर वधूरौ वा । एव लोकालोकमित्यादि ॥
अश्वाश्च रथाश्चेति विगृह्य समासे ॥

५२९ सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु । २।१।९८। सेनाङ्गाना क्षुद्रजन्तूना द्वन्द्व
एकार्थो नित्य भवति ॥ अश्वरथ । यूकालिक्षम् । अहिनकुल ॥ बदराणि
चामलकानि चेति विगृह्य समासे ॥

५३० फल जातिः । २।१।९९। फलवाचिना जातिशब्दाना द्वन्द्व
एकार्थो नित्य भवति ॥ बदरामलकम् । एवमाप्रपनसमित्यादि ॥ पाणी च
पादौ चेति विगृह्य समासे ॥

५३१ प्राणितूर्याङ्गम् । २।१।१०१। प्राण्यङ्गाना तूर्याङ्गाना द्वन्द्व
एकार्थो नित्य भवति ॥ पाणिपाद । शङ्खपटहम् इत्यादि ॥ स्त्री च पुमाश्चेति
विगृह्य समासे ॥

५३२ स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च । २।१।१५९। स्त्रीशब्दात् परो य
पुंसशब्दस्तदन्तात् द्वन्द्वात् कर्मधारयाच्च समासाद्भवति ॥ स्त्रीपुंस ॥
धेनुश्चानड्वाश्चेति विगृह्य समासे ॥

ये शब्दाः समानास्तस्मिन्नेव सहवचने एक एव प्रयोक्तव्य इत्यर्थ ॥ असह्येय इति
किं द्वौ च द्वौ च द्वाविति न भवति । द्वन्द्वोऽपि न भवत्यनभिधानात् ॥ विशतिथ
विंशतिथ विशती अत्र सहयावाचिवादेशेन । इति चिन्तामणौ ॥

१ स्त्री भूवा पुमान् जात स्त्रीपुंस शिराण्डी ॥

५४२ मातृपितुः स्वसुः पिः ।२।२।१४१। अलुप्तविभक्तिभ्या
मातृपितृशब्दाभ्या परस्य स्वसुशब्दस्य पिर्वा भवति ॥

५४३ तस्मादादेः ।१।१।४८। पञ्चम्यन्तात् परस्य पठ्यन्तस्य
यो विधि तस्यादेरल स्थाने भवति ॥ इति आदे सस्य पि । स्वरूपज्ञे ॥

५४४ उः ।२।२।१४२। ऋकारान्ताभ्या मातृपितृशब्दाभ्या परस्य
स्वसुशब्दस्य विर्गभति ॥ मातृप्वसा । मातृ स्वसा । मातृप्वसा । एव
पितृप्वसा पितृ स्वसा पितृप्वसा ॥ माता च पिता चेति द्वन्द्वे ॥

५४५ मातरपितरं द्वन्द्वे वा ।२।२।३०। मातरपितराविति
द्वन्द्वसमासे या निपात्यते ॥ पक्षे

५४६ आइ ।२।२।३१। ऋता द्वन्द्वे पूर्वपदस्याइ भवति विद्या-
योनिस्त्वन्धे निमित्ते ॥ इ इत् आदेशत्वज्ञापनार्थ । मातरपितरौ माता-
पितरौ । एव माताद्वाहितरावित्यादि ॥

५४७ पितां मात्रा वा ।२।१।८५। मातृपितृशब्दयो द्वन्द्वे
पितृशब्द एक एव प्रयोज्यो वा ॥ पितरौ । मातापितरौ ॥ सूर्यश्च चन्द्र-
माश्चेति विगृह्य द्वन्द्वे ॥

५४८ इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् ।२।२।३३। इन्द्रासोमा-
दिषु देवतावाचिषु द्वन्द्वे पूर्वस्याकारो निपात्यते ॥ सूर्याचन्द्रमसौ । एवमि-
न्द्रासोमावित्यादि ॥ गन्तु मनोऽस्येति विगृह्य बहुव्रीहौ ॥

१ पूर्वपदस्येति वचनाद्यथाविवक्षमाकार । तथाच सति होता च पोता च नेष्टा च
उद्गाता च होतृपोतृनेष्टोद्गातार । होतृपोतानेष्टोद्गातार । होतापोतानेष्टोद्गातारो वा इति
चिन्तामणायुक्तम् ॥ निष् समाप्थी । अध्वर्युद्गातृहोतारो यमुस्सामग्निं च क्रमान् । वि-
द्यायोनिस्त्वन्धे इत्यस्य शास्त्रकृते उत्पत्तिकृते च सम्बन्धे विषये सर्तौत्वर्थ ॥

२ पितृशब्दस्य मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्द एक एव प्रयोज्यो वा ॥ “ क्रिया
।२।१।८९। पुरुषस्य पुंस प्राणिन क्षिया सहोक्तौ पुरुषवाच्येवैक प्रयुज्यते अनन्यार्थ-
प्रकृती ॥ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी च ब्राह्मणी । कुङ्कुटी । पट्ट ॥ प्राणिमहण किं पट्टपटी-
शारावाद्ब्रह्माना । अनन्यार्थप्रकृतत्विति किं इन्द्रेन्द्राण्यौ । अन धवयोगोऽन्यार्थ ॥
इतिरुच्यपी आप्रकृतेति पितामणायुक्तम् ॥

कवर्जितात् स्वाज्ञात् परस्याः सप्तम्याः कामवर्जित उत्तरपदे श्लुङ्ग्न भवति ॥
कण्ठेकाल । उरासेलोमादयः । अमूर्धमस्तकादिति किं? मूर्धशिखः । मस्तक-
शिखः । अकाम इति किं? मुखकामः ॥ देवानां प्रिय इति विगृह्य समासे ॥

५३८ ब्राह्मणाच्छंसिपुंसानुजजनुपान्धगोपुचरादिवोदा-
सदेवानांप्रियाः । २।२।२१। एते अश्लुक्समासा निपात्यन्ते ॥ ब्राह्म-
णाच्छंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी । पुंसा अनुजा पुंसानुजा । जनुपा जन्मना
अन्धो जनुपान्धः । गोपु चरतीति गोपुचरः । दिवोदास इति कस्यचिन्नाम ।
देवानांप्रियः मूर्खः पूज्यो वा ॥

५३९ वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदण्डहरे । २।२।२४। वाक् दिक्
पश्यत् इत्येतेभ्यः परस्याः पष्ठ्या यथासङ्ख्यं युक्तिदण्डहरेपूत्तरपदेषु
श्लुभ भवति । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥

५४० गोप्पदं सेवितप्रमाणे । २।२।२६। गोमिः सेविते देशे
प्रमाणे च सङ्ख्यातेऽर्थे गोप्पदमिति निपात्यते ॥

श्रीमते वर्धमानाय नमो नमितविद्विषे ।

यद्ज्ञानान्तर्गतं भूत्वा तैलोक्यं गोप्पदायते ॥

मातुः स्वसेति विगृह्य ॥

५४१ स्वसृपत्योर्वा । २।२।२९। ऋकारान्तानां पष्ठ्याः श्लुवा भवति
स्वसृपतिशब्दयोः परतः समासे ॥

१ अत्र निपातन प्रसिध्यपसप्रहार्यम् । ब्राह्मणात्तत्सङ्गप्रन्याद्रुहीला सप्ततीति ब्रा-
ह्मणाच्छंसी ऋग्विशेषः । अविक्रताक्षो जालन्ध उच्यते । सुग्धो मूडो जडो नेडो मूको
मूर्खश्च कद्द ॥ स देवानांप्रियो प्राज्ञो मन्दो धीनामवर्जित ॥ १ ॥ इति चतुस्रय ॥

२ कथं तर्हि अमुष्यपुत्रिका, अमुष्यकुलिका इति? चोरादिगणपाठादश्लुक् ॥ पष्ठी
चानादरे इति अनादरे पष्ठी । पर्यन्तमनाहत्य हतां पश्यतोहर इत्युच्यते ॥

३ “ ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे । २।२।२८। ऋकारान्तानां विद्याकृते योनिकृते च
सम्बन्धे प्रवर्तमानानां सम्बन्धिन्वा पष्ठ्यास्तत्सम्बन्धनिमित्ते एवोत्तरपदे श्लुभ भवति
होतृपुत्र । होतुरन्तेवासी ॥ पितृपुत्र । पितुरन्तेवासी ॥ अन्यत्र भर्तृगृहम् । भर्तृ-
शिष्य भर्तृपुत्र । पितृवन ॥ ” इत्यधिकृत्य उरिति वचनादनृवर्णान्तेऽयं विधिः । तत्र
वचनप्रामाण्याद्विभक्तिव्यवधानेऽपि भवति ॥

५४२ मातृपितुः स्वसुः पिः ।२।२।१४१। अलुसविभक्तिभ्यां
मातृपितृशब्दाभ्यां परस्य स्वसुशब्दस्य पिर्वा भवति ॥

५४३ तस्मादादेः ।१।१।४८। पञ्चम्यन्तात् परस्य पञ्च्यन्तस्य
यो विधिः तस्यादेरलः स्थाने भवति ॥ इति आदेः सस्य पिः । कुरूपभे ॥

५४४ उः ।२।२।१४२। ऋकारान्ताभ्यां मातृपितृशब्दाभ्यां परस्य
स्वसुशब्दस्य पिर्भवति ॥ मातृप्वसा । मातृस्वसा । मातृप्वसा । एव
पितृप्वसा पितृस्वसा पितृप्वसा ॥ माता च पिता चेति द्वन्द्वे ॥

५४५ मातरपितरं द्वन्द्वे वा ।२।२।३०। मातरपितराविति
द्वन्द्वसमासे या निपात्यते ॥ पक्षे

५४६ आङ् ।२।२।३१। ऋतां द्वन्द्वे पूर्वपदस्याद् भवति विद्या-
योनिस्त्वन्धे निमित्ते ॥ उ इत् आदेशत्वज्ञापनार्थः । मातरपितरौ माता-
पितरौ । एवं माताद्गृहितरावित्यादि ॥

५४७ पितरौ मात्रा वा ।२।१।८५। मातृपितृशब्दयोः द्वन्द्वे
पितृशब्द एरु एव प्रयोज्यो वा ॥ पितरौ । मातापितरौ ॥ सूर्यश्च चन्द्र-
माश्चेति विगृह्य द्वन्द्वे ॥

५४८ इन्द्रासोमादिषु देवतानाम् ।२।२।३३। इन्द्रासोमा-
दिषु देवतावाचिषु द्वन्द्वे पूर्वस्याकारो निपात्यते ॥ सूर्याचन्द्रमसौ । एवमि-
न्द्रासोमावित्यादि ॥ गन्तुं मनोऽस्येति विगृह्य बहुव्रीहौ ॥

१ पूर्वपदस्येति वचनाद्यथाविवक्षमाकार । तथाच सति होता च पोता च नेत्रा च
उद्गाता च होतृपोतृनेष्टोद्गातार । होतृपोतानेष्टोद्गातार । होतापोतानेष्टोद्गानारो वा इति
चिन्तामणाबुक्कम् ॥ निप् समाधौ । अथ्वयूद्रातृहोतारो यजुस्सामर्गिव च क्रमात् । चि-
द्यायोनिस्त्वन्धे इत्यस्य साद्वृत्ते उपपत्तिरुते च सम्बन्धे विषये सतीत्यर्थ ॥

२ पितृशब्दस्य मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्द एरु एव प्रयोज्यो वा ॥ “ श्रिया
।२।१।८९। पुरुषस्य पुंस प्राणिन श्रिया सहोक्तौ पुरुषवाच्येवैरु प्रयुज्यते अनन्यार्थ-
प्रकृती ॥ ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणी । कुडुटी । ५६ ॥ प्राणिग्रहण किं घटघटी-
शरायोद्वनानां । अनन्यार्थप्रकृताविति किं इन्द्रेन्द्राण्यौ । अत्र धवयोगोऽन्यार्थ ॥
इतिरुचर्षां आप्रकृतेति चिन्तानाभाबुक्कम् ॥

५४९ तुमो मनस्कामे ।२।२।६९। तुमोऽन्तस्य लुग् भवति
मनस्कामयोः परतः समासे ॥ गन्तुमनाः ॥ गन्तुकामः ॥ इर्पाकाया-
स्तूलमिति विगृह्य समासे ॥

५५० मालेपीकैष्टकस्यान्तस्य च भारितूलचिते ।२।२।८०।
मालादीनां तदन्तानां च न्हस्यो भवति, यथासङ्ख्यं भार्यादियु परतः
समासे ॥ इपिकतूलम् । एवं मालभारि । इष्टकचितं ॥ श्रुवः कुटिरिति
विगृह्य समासे ॥

५५१ श्रुवोऽञ्च कुटिकुंसे ।२।२।८१। श्रुशब्दस्य न्हस्योऽञ्च
भवतः कुटिकुसयोः परतः समासे ॥ श्रुकुटिः । अकुटिः । श्रुकुंसः ।
अकुंसः ॥ एकोत्तरा दशेति विगृह्य ॥

५५२ एकादश षोडश षोडन् षोडा षट्वा ।२।२।१०१।
एकादशादयः समासे कृतात्वादयो निपात्यन्ते ॥ एकादश । एव षड्भिर-
धिका दश षोडश । षट् दन्ता अस्येति षोडन् ॥ द्वाभ्यामधिका दशेति
विगृह्य समासे ॥

५५३ द्वाष्टात्रयोऽनशीतौ प्राक्छतादबहुव्रीहौ ।२।२।१०२।
शतात् प्राक् सङ्ख्यावाचिन्युत्तरपदे द्वि अष्टन् त्रि इत्येतेषां यथासङ्ख्यं
द्वा अष्टा त्रयस् इत्येते आदेशा भवन्ति । अबहुव्रीहौ समासे नाशी-
तिशब्दे ॥ द्वादश । एवं द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् ॥ अष्टादश । अष्टा-
विंशतिः । अष्टात्रिंशत् ॥ त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ॥ त्रयस्त्रिंशत् ॥
अनशीताविति किं? व्यशीतिः व्यशीतिः । अबहुव्रीहाविति किं? द्विदशाः ।
अष्टदशाः । त्रिदशाः ॥

५५४ चत्वारिंशदादौ वा ।२।२।१०३। द्वा अष्टा त्रयस् इत्या-
देशाश्चत्वारिंशदादौ उत्तरपदे वा भवन्ति ॥ द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंश-
त् ॥ अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत्
इत्यादि ॥ महत् वीर इत्याभ्यां सुः महंश्चासौ वीरश्चेति विगृह्य समासे ॥
“ महतः करपासविशिष्टे डा ।२।२।१०४। ” इत्यधिकृत्य ॥

५५५ जातीयैकार्थं ।२।२।१०६। महत् जातीयप्रत्यये समानाधिकरणे च परतो डा भवति ॥ ड इत् अन्त्याजादिलुगर्थ । महार्नीर । एवं महागुण इत्यादि ॥ क्षीरमुदक यस्येति विगृह्य समासे ॥

५५६ नाम्न्युत्तरपदस्य च ।२।२।१३६। उत्तरपदस्य पूर्वपदस्य च उदकशब्दस्य उद इत्यादेशो भवति नाम्नि समासे ॥ क्षीरोदः । एव लवणोदादय । उदपर्वत उदमेघ ॥

५५७ श्लुग्वा ।२।२।१३७। नाम्नि पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च श्लुग्वा भवति ॥ सत्या भामा सत्यभामा इत्यादि ॥ पृषटुदर यस्येति विगृह्य समासे ॥

५५८ पृषोदरादयः ।२।२।१७२। पृषोदरादयः शब्दाः साधवो वेदितव्या ॥ पृषोदरः । अश्व इव तिष्ठतीत्यश्वत्थः । पिशितमश्नातीति पिशाच इत्यादि । शिष्टप्रयोगानुसारेण वेदितव्यम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णनिकारनाशौ ॥

धातोस्तदर्थ्यातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम् ॥ १ ॥

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ॥

पोडशादौ विकारस्त्याद्धर्णनाशः पृषोदरे ॥ २ ॥

वर्णनाशविकाराभ्या धातोरतिशयेन यः ॥

योगस्तदुच्यते प्राज्ञैर्मयूरभमरादिषु ॥ ३ ॥

॥ इत्यश्लुग्विधिसमाससङ्ग्रहः ॥

॥ अथ पदवाक्याश्रितं विध्यन्तरमुच्यते ॥

५५९ सम्भ्रमेऽसकृत् ।२।३।१। सम्भ्रमे वर्तमानं पदं वाक्यं वा

१ अविहितलोपागमादेशविकाराः शिष्टे प्रयुज्यमाना । अश्वरूपेणामिरत्र तिष्ठतीति अश्वत्थ इति लिङ्गाभट्टयामुक्तम् ॥

२ हिंस्रु हिंस्रायामिति धातोःत्पन्नत्वात् हिनस्तीति सिंहे इति हन्त्रविपर्यय । विकार परिणाम । यथा पोडशेत्यत्र दकारस्य ङकारः ॥

३ मह्यं रीतीति मयूर । अत्र मह्यशब्देकारस्य नाश हकारस्य विकारो यकारः ॥ रुधातो ऊर इत्यादेशः ॥ भ्रमन् रीतीति भ्रमरः । नलोपो दशादस्य रादेशः ॥

असकृदनेकवारं प्रयुज्यते ॥ जय जय जय । जिन जिन जिन । अहिरहिर-
रहिः । सर सर सर । हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति ।
लघु पलायध्वं लघु पलायध्वं लघु पलायध्वम् इत्यादि ॥

५६० भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे प्राग् द्विः । २।३।२। भृशाघर्त्थे
वर्तमानं पदं वाक्यं वा शब्दरूपं द्विः प्रयुज्यते ॥ भृशम् अत्यर्थं पचति-
पचति । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यं पचतिपचति पठतिपठति वदवद । अवि-
च्छेदः क्रियन्तराव्यवधानं तत्र जयजय । एवं नमोनमः । करणकरणम्
इत्यादयः ॥

५६१ प्रोपोत्सं पादपूरणे । २।३।६। प्रादीनि शब्दरूपाणि
पादपूरणे द्विः प्रयुज्यन्ते ॥

प्रप्रणम्य जिनं मन्व्यः संसंश्रित्य तपः परम् ॥

उपोपपद्यते श्रेय उदुत्पन्नमहोदयः ॥ १ ॥

५६२ सामीप्येऽधोऽध्युपरि । २।३।७। सामीप्ये वर्तमानानि
अधम् आधि उपरि इत्येतान्यव्ययानि द्विः प्रयुज्यन्ते ॥ अधोऽधो नरक-
भूमयः । अध्याधिग्राम वसति लोकः । उपर्युपरि स्वर्गपटलानि ॥

५६३ वीप्सायाम् । २।३।८। वीप्सायां वर्तमानं शब्दरूपं द्विः
प्रयुज्यते ॥ ब्रह्मबृक्षमभिसिञ्चति । भवेभवे नैव चेतयते ॥ “आर्धामन्व्यं
सम्मत्यसूयाकोपेऽश्वन्त्यश्च हृत । २।३।१७।” इत्यधिकृत्य ॥

५६४ दूरादामन्व्यस्य गुरुर्वैको लभत् । २।३।२७। यान्यम्याशु
योऽन्त्योऽच् दूरादामन्व्यस्य लम्बन्धी अनन्व्यो वा ऋवर्जितो गुरु

१ कार्येष्वाभिमत्य सम्मति पूजन वा । परगुणानामसहनमसूया । क्रोधः शोषः ।
एतेष्वर्थेषु वर्तमानस्य यान्यस्याभूतमामत्रणीयार्थं पद द्विरुच्यते । तस्य आदी पूर्वाच्चा
वश्वच्चा मध्येऽन्त्योऽच् प्लुतो वा भवति सम्मती ॥ माणवका ३ माणवकः । माणवकः ।
माणवक । शोभनः शतत्वयि माणवक ॥ राजा ३ म् राजन् शोभन सन्वधि राजा ॥

२ प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादिह न भवति । आगच्छ भो क्षपिल माणव । माणवेति
क्षपिलेत्यस्य विशेषण । लभत् इति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं इदमेव शपरु ऋवर्ज-
ल्लपणचौरभेदेन प्रहृतस्य ॥

लृकारश्च स एकः प्लुतो वा भवति ॥ आगच्छ भो देवदत्ता३ । आगच्छ
भो देवदत्त । आगच्छ भो देवदात्त । आगच्छ भो देवदत्त ॥ शृप्त-
शिखा३ । कृ३प्तशिख । कृप्तशिख ॥ अनृदिति किं? कृष्णमित्र ॥

५६५ ओमः प्रारम्भे । २।३।२१। प्रारम्भे वर्तमानस्योमः प्लुतो वा
भवति ॥ ओ३म् (वृ) ऋपभं पवित्रम् । ओ३ श्रीशान्तिरस्तु सुखमस्तु ॥
प्रारम्भ इति किम्? । ओम् इत्यादि ॥

॥ इति द्विरुक्तप्लुतविधिसङ्ग्रहः ॥

॥ अथ तद्धितसंग्रहः कथ्यते ॥

तद्धितप्रत्यया द्विप्रकाराः । अर्थान्तरवृत्तयः स्वार्लिङ्काश्चेति । तत्तार्थान्त-
रवृत्तयो यथा । उपगु ङम् इति स्थिते उपगोरपत्यमिति विगृह्य ॥

५६६ प्राग्जितादण् । २।४।४। टो जित इत्यतस्सूत्रात् प्राग्येऽर्थाः
कथ्यन्ते तेषु सुबन्तात् अण् प्रत्ययो भवति ॥ इत्यधिकृतं वेदितव्यम् ॥

५६७ ङसोऽपत्ये । २।४।१८। पृष्ठयन्तादपत्येऽर्थे अण् प्रत्ययो
भवति ॥ ण इत् आरैजर्त्यः । सुपः श्लुक् ॥

५६८ आरैचोऽध्वादेः । २।३।८४। प्रकृतेरचामादेरचः आ आ
एच् इत्येते अदेशा भवन्ति णिति णिति च तद्धिते प्रत्यये परे ॥ आसन्न
इति उत औत् ॥

५६९ अवस्वयम्भुवः । २।३।८२। अपदस्योवर्णस्य अच् भवति
तद्धिते परे न स्वयम्भुवः ॥ ततः स्वादिः । औपगवः । स्त्रियां टिष्ठणिति
ङी । औपगवी । एवं कापटव इत्यादि ॥ दक्षस्यापत्यमिति विगृह्य ॥

१ इविदर्धे वर्तित्वात्पुनरर्थान्तरे वर्तितु निमित्तमुपादीयते तदर्धान्तरं तत्र वृत्तिर्या-
न्तरवृत्तिः ॥ प्रकृतादर्धादन्योऽर्थोऽर्थान्तरम् ॥ वृत्तयो द्विप्रकारा अनेकार्था प्रत्यर्थनिय-
ताथेति । अनेकार्था अणादव । प्रत्यर्थनियता इत्यादयः । एरुस्मिन्नेवार्थे विद्यमाना
इत्यर्थः ॥

५७० अत् इञ् ।२।४।२१। अकारान्तादपत्ये इञ् भवति ॥ अ
इत् । आरैजर्थः । एरित्यतो लृक् । शेषं प्राग्वत् । दाक्षिः । स्त्रियां टिष्ठणिति
ङी । दाक्षी ॥ गर्गस्यापत्यं वृद्धमिति विगृह्य ॥

५७१ पौत्रादि वृद्धम् ।१।१।१३। पौत्राद्यपत्यं वृद्धसंज्ञं भवति ॥

५७२ गर्गादेर्यञ् ।२।४।३८। गर्गादेर्वृद्धेऽपत्ये यञ् भवति ॥
शेषं प्राग्वत् । गार्ग्यः गार्ग्यौ । बहुत्वे ॥

५७३ यञ्जोऽगोपवनादिश्यापर्णान्तात् ।२।४।११०।
गोत्रे वर्तमानाद्यञः अञश्च प्रत्ययस्य बहुत्वे श्लुभ्रवति न स्त्रियां गोपवना-
दिश्यापर्णान्तं वर्जयित्वा ॥ श्लुचि स्थानिवद्भावाभावात् नरैच् । गर्गाः । एवं
गर्गान् गर्गैरित्यादि ॥ स्त्रियां ॥

५७४ यञोऽपावटात् ।१।३।१५। यञ्प्रत्ययान्तात् स्त्रियां ङी
भवति न पावटाभ्यां ॥ लुगत इत्यतो लृचि मत्स्येति यस्य लृक् । गार्गी ।
एवं वात्स्यः वात्सी इत्यादि ॥ गर्गस्यापत्यं युवेति विगृह्य ॥

५७५ प्रपौत्राद्यस्त्री वंश्यज्यायोभ्रात्रोः सति युवा

१ कुलं पुनातीति पुत्रः । पुत्रस्थानन्तरापत्यं पौत्रः पौत्र आदिर्यस्य तत् । पौत्रेति
किं? गार्गिः । आदिशब्देन वक्ष्यमाणप्रपौत्राद्यस्त्रीति सूत्रे निर्दिष्टवन्दे ज्यायसि भ्रातरि च
मृते सति प्रपौत्रादीनां वृद्धसञ्ज्ञैव गार्ग्यः ॥

२ गोपवन आदिर्यस्यासौ गोपवनादिः । श्यापर्णः अन्तो यस्यासौ श्यापर्णान्तः ।
गोपवनादिश्च श्यापर्णान्तश्च तथोक्तः । न गोपवनश्यापर्णान्तस्तथोक्तस्तस्मात् ॥ गोपव-
नादिर्जोवाद्यन्तर्गणः । गोपवन । शिष्टु । विन्दु । ताजम । अश्वत्थान । श्यामक ।
श्यापर्ण इति बिडादिगणान्तर्गतसप्तशब्दा वर्ज्या इत्यर्थः ॥

३ प्रगतः पौत्रः पौत्रात्प्रगतो वा प्रपौत्रः । स आदिर्यस्य तत् प्रपौत्रादि । पौत्रापत्यं
परमप्रकृतेश्चतुर्थम् । अत्र परमप्रकृतिर्गर्गः । तस्यापत्यं गार्गिः । तदनन्तरापत्यं वृद्धो
गार्ग्यस्तृतीयः स्यात् । चतुर्थो गार्ग्यायणो युवा ॥ “आद्यात् ।२।४।१९। अपत्ये यः
प्रत्ययः स आद्यात् परमप्रकृतेरेव नानन्तरवृद्धयुवभ्यः ॥ उपगौरपत्यं वृद्धं औपगवः ।”
इति नियमसूत्रं तत् आद्यादित्यनुवर्तते ॥ आद्यादिति किं? गार्ग्यायणस्यापत्यं युवा गार्-
ग्यायणः इन् न भवति ॥ दाक्षिरित्यत्र वृद्धापत्येऽपि अत् इति इञ्प्रत्ययो भवति ॥

।१।१।१४। स्त्रीवर्जितं प्रपौत्राद्यपत्य युवसंज्ञं भवति वश्ये ज्यायसि आतरि च जीवति सति ॥ इति युवसंज्ञाया ॥

५७६ वृद्धाघूनि ।२।४।२०। यून्वपत्ये वृद्धप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययो भवति ॥

५७७ यज्जिबः ।२।४।३३। यजन्तादिबन्ताच्च यून्वपत्ये फण् भवति ॥ ण इत् । फस्य आयन् । गार्ग्यायण । एव दाक्षायण ॥ सुधातुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५७८ सुधातृव्यासवरूटनिपादचण्डालबिम्बस्याकङ् च ।२।४।२७। सुधात्रादिभ्योऽपत्ये इञ् भवति तेषामकङ् चान्तादेश ॥ अडावितौ । सौधातकिः । एव वैयासकि वारुटकिः नैपादाकिः चाण्डालकिः इत्यादि ॥ पुत्रस्यापत्यमिति विगृह्य ॥

५७९ पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दभ्योऽनन्तरेऽञ् ।२।४।२८। पुनर्भ्वादिभ्योऽनन्तरेऽपत्ये अञ् भवति ॥ पौत्र । एवं पौनर्भव दौहित्र नानान्द्र ॥ कन्याया अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८० कन्यात्रिवेण्योऽकनीनत्रिवणौ च ।२।४।४९। कन्यात्रिवेण्यभ्यामपत्ये अण् भवति तयोर्व्यथासङ्ख्य कनीनत्रिवणादेशौ च भवत ॥ कानीन । त्रैवण । शतमातुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८१ सङ्ख्यासम्भद्रान्मातुर्दुर् ।२।४।५१। सङ्ख्याया । सम्भद्राभ्या च परान्मातृशब्दादपत्ये अण् भवति ऋतो डुरादेशश्च ॥ ड इव । शतमातुर । एवं द्वैमातुर पाप्मातुर । साम्मातुर । भाद्रमातुर । दिते-
रपत्यमिति विगृह्य ॥

५८२ दितेश्च ढण् ।२।४।५४। मण्डूकशब्दादितिशब्दाच्चापत्ये ढष्वा भवति ॥ ढस्य एय् । दैतेय माण्डूकेय । पक्षे

५८३ पत्युत्तरपदयमादित्यदित्यदितेज्योऽणपवादे चास्वे ।२।४।६। पत्युत्तरपदात् यमादिभ्यश्च प्रागाजितीयेऽस्वेऽर्थे व्यो भवति

अणपवादे च ॥ अ इत् । दैत्यः । बृहस्पतेरपत्यं बार्हस्पत्यः । यमस्यापत्यं याम्यः । आदित्यस्यापत्यमादित्यः । अदितेरपत्यम् आदित्य ॥ विनताया अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८४ प्यतः । २।४।५५। प्यदन्तादपत्ये ढण् भवति ॥ वैनतेयः । एवं सौपर्णेयः ॥ नाभेरपत्यमिति विगृह्य ॥

५८५ इतोऽनिभः । २।४।५७। इदन्ताद् व्यच्कादपत्ये ढण् भवति नैबन्तात् ॥ नाभेयः । नैधेयः । बालेयः इत्यादि ॥ कल्याण्या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८६ कल्याण्यादेर्ङिन् च । २।४।६२। कल्याण्यादिभ्योऽपत्ये ढण् भवति ङिन्चान्त्यादेशः ॥ ङ इत् । काल्याणिनेयः । एवं सुभगाया अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८७ हृद्गसिन्धोः । २।३।१०६। हृद्गसिन्ध्वन्तानां त्रिति गिति च तद्धिते परे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चादेरचः आर्चो भवन्ति ॥ सौभागिनेयः । एवं सौहार्दः इत्यादि ॥ दास्या अपत्यमिति विगृह्य ॥

५८८ क्षुद्रादिभ्यो ढण् वा । २।४।६४। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च स्त्रियः क्षुद्राः ताभ्योऽपत्ये ढण्वा भवति ॥

५८९ लुग्ब्योर्वल्क्षौ । २।३।३५। प्रत्ययस्यावयवे कार्ये च वलि क्षौ च परे वकारयकारयोर्लुग् भवति ॥ पक्षे ढण् । दासेरः दासेयः । एवं कौलटेरः कौलटेयः इत्यादि । भ्रातुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९० भ्रातुर्व्यः । २।४।७१। भ्रातृशब्दादपत्ये व्यो भवति ॥ भ्रातृव्यः ॥ स्वसुरपत्यमिति विगृह्य ॥

५९१ स्वसुश्च छः । २।४।७२। स्वसुशब्दाद्भ्रातृशब्दाच्चापत्ये छो भवति ॥ स्वक्षीयः । आत्रीयः ॥

५९२ मातृपित्रादेर्दृण्छणौ । २।४।७३। मातृपितृपूर्वात्स्वसुरपत्ये दृण्छणौ भवतः ॥ डिच्चात् ऋतो लुक् । उरिति षिः । मातृप्यसुरपत्यं

मातृष्वसेयः मातृष्वस्त्रीयः । एवं पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयः ॥ कुलस्याप-
त्यमिति विगृह्य ॥

५९३ कुलात् खः । २।४।९०। कुलशब्दादपत्ये खो भवति ॥ ख
ईन् । कुलीनः ॥

५९४ दुःकुलादृण् । २।४।९२। दुःकुलशब्दादपत्ये ढण् वा भवति ॥
पक्षे खः । दुःकुलस्यापत्यं दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः ॥

५९५ महाकुलादञ्खञ् । २।४।९३। महाकुलशब्दादपत्ये अञ्-
खञौ वा भवतः ॥ पक्षे खः । महाकुलस्यापत्यं माहाकुलः । माहाकुलीनः
महाकुलीनः ॥

५९६ श्वशुराद्यः । २।४।९४। श्वशुरशब्दादपत्ये यो भवति ॥
श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः ॥

५९७ जातौ राज्ञः । २।४।९५। राजन्शब्दादपत्ये यो भवति
जातौ क्षत्रियत्वे गम्यमाने ॥

५९८ येऽनोऽथ्ये । २।३।६१। थ्यण्वर्जिते यप्रत्यये अनो लुप्त भव-
ति ॥ राज्ञोऽपत्यं राजन्यः । जाताविति किम्? अन्यत्राणेषु ॥

५९९ अणि । २।३।६२। अण्यनो लुप्त भवति ॥ राजनः ॥

६०० क्षत्ताद् घः । २।४।९६। क्षत्रशब्दादपत्ये घो भवति जा-
तिश्चेत् ॥ घस्य इय् क्षत्रियः । अन्यत्र क्षात्रिः ॥ मनोरपत्यमिति
विगृह्य ॥

६०१ मनोर्याण् पक् च । २।४।९७। मनुशब्दादपत्ये याणौ
भवतः तस्य पगागमश्च ॥ अकावितौ । मनुष्यः मानुषः इत्यादि ॥

६०२ पृथिव्या वाञ् । २।४।९८। पृथिवीशब्दात् प्राग्जितीयेऽर्थे
वाञ्चौ भवतः ॥ पृथिव्या अपत्यं पार्थिवः । स्त्रियां पार्थिवी पार्थिवा ॥

६०३ देवाद्यञ्च । २।४।९९। देवशब्दात्प्राग्जितीयेऽर्थे यञ्चौ
भवतः ॥ देवस्यापत्यं दैव्यः दैवः । स्त्रियां दैवी ॥

६०४ स्त्रीपुंसात् दन्ञ्जङ्गुतः । २।४।१६। स्त्रीपुंसशब्दान्यां
वत्प्रत्ययात्प्राग्येऽर्थास्तेषु च दन्ञ् जङ् इत्येतौ प्रत्ययौ यथासङ्घ
भवतः ॥ टजावितौ । स्त्रियाः अपत्यं स्त्रैणः । पुंसोऽपत्यं पौत्रः । पदस्येति
सङ्गुक् ॥

६०५ रांपूराज्ञः सरूपाद्वाजापत्येऽञ्चिः । २।४।१७। राष्ट्र-
वाचिनो राजवाचिनश्च सरूपाच्छब्दाद्वाजन्यपत्ये चार्थे अञ् भवति विसं-
ज्ञश्च ॥ विदेहानां राजा वैदेहः वैदेहौ ॥

६०६ बहुष्वस्त्रियाम् । २।४।१०८। बहुषु वर्तमानस्य त्रे. श्चुम्
भवति न स्त्रियाम् ॥ विदेहा । एवं पाञ्चालः पाञ्चालौ पञ्चालः ॥ विदेह-
स्यापत्यं वैदेहः वैदेहौ विदेहा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं । वैदेह-
पाञ्चाल्यः ॥ भिक्षाणां समूह इति विगृह्य ॥

६०७ भिक्षादेश्च समूहे । २।४।१२८। भिक्षादेरन्यस्माच्च
समूहेऽर्थे अणादयो भवन्ति ॥ इत्यण् । भैक्षं । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणः ।
यौवन काक माशूरम् इत्यादि ॥

६०८ गोत्रोक्षवत्सोद्गाजारेऽब्रवृहमनुष्यराजन्यराजपु-
त्रराज्ञो बुञ् । २।४।१३०। गोत्रवाचिन उक्षादिभ्यश्च समूहे बुञ् भवति ॥

६०९ वोरकः । २।३।३४। प्रत्ययस्य वोरको भवति ॥ औपगवानां
समूहः औपगवकम् । उक्षाणां समूहः औक्षकम् । एवं वात्सकम् औष्टकम्
आजकम् औरत्रकं वार्द्धकं मानुष्यकं राजन्यकं राजपुत्रकं राजकं ॥

६१० केदारारण्यश्च । २।४।१३१। केदारशब्दात् समूहे बुञ्
ष्यश्च भवतः ॥ केदारारणां समूहः कैदारकं कैदार्यं ॥

१ क्षत्रियसरूपाञ्जनपदशब्दात् जनपदसरूपाच्च क्षत्रियशब्दात् यथासङ्घ राजाने
रक्षतरि च क्षत्रियेऽपत्ये चाभिधेयेऽन् भवति । स च त्रिसङ्ज्ञो भवति ॥ सरूपादिति
किं सुराज्ञा राजा सौराष्ट्रकः । त्रिपृष्ठरथापत्यं त्रैपृष्ठ ॥

२ भिक्षादिग्रहणं अचित्तठण्वाधनार्यम् । भिक्षाणां भिक्षितानानां । भिक्षन्त इति
भिक्षा इति फर्मसाधनोऽयं शब्दः ॥

६११ ब्राह्मणमाणववाटवाद्यः । २।४।१३४। ब्राह्मणादिभ्यः समूहे यो भवति ॥ ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । एवं माणव्य वाडव्यं ॥

६१२ कवचिहस्त्यचित्ताच्च ठण् । २।४।१३२। कवचिहस्तिभ्यामचित्वाचिनः केदारशब्दाच्च समूहे ठण् भवति ॥

६१३ इक्ठः । २।३।३२। प्रत्ययानयवस्य ठ इक् भवति ॥ कवचिनां समूहः कावचिकं । हस्तिना समूहः हास्तिकम् । आपूपिकं केदारिक ॥

६१४ धेनोरनञः । २।४।१३३। अनञ्पूर्वाद्धेनोः समूहे ठण् भवति ॥

६१५ दोसिसुसुगशश्वदकस्मात्तः कः । २।३।३३। दोस्शब्दात् इसुसन्तादुगन्तात् शश्वदकस्माद्भिर्जितकारान्ताच्च परस्य प्रत्ययस्य ठको भवति ॥ अदित् । धेनूनां समूहो धैनुकम् । अनञिति किम्? आधेनवं ॥

६१६ गणिकाया प्यः । २।४।१३५। गणिकाशब्दात्समूहे प्यो भवति ॥ गणिकानां समूहो गाणिक्यं ॥

६१७ केशाद्वा । २।४।१३६। केशशब्दात्समूहे प्यो वा भवति ॥ पक्षे ठण् । कैश्यं कैशिकं ॥

६१८ छोऽश्वात् । २।४।१३७। अश्वशब्दात् समूहे छो वा भवति ॥ पक्षेऽण् । छ ईय् । अश्वानां समूहः अश्वीयं आश्वम् ॥

६१९ गोरथवातात्रकड्योलम् । २।४।१४१। गोरथवातेभ्यः समूहे यथासङ्ख्यं त्र कड्य ऊल इति प्रत्यया भवन्ति ॥ गवां समूहो गोत्रा । रथानां समूहो रथकड्या । वलि पदत्वान्नातो लृक् वातानां समूहो वातूलः ॥

६२० पाशादेश्च यः । २।४।१४२। पाशादेर्गवादेश्च समूहे यो भवति ॥ पाशानां समूहः पाश्या । एवं तृप्या खल्या गव्या रय्या वात्या ॥

१ अनञ इति प्रतिषेधो लिङ्ग समूहे तदन्तस्यापि भवतीति । वानह्यास्तिक गोधेनुकम्
२ पाश, तृण, खल, धूम, अगार, पोद, गल, पिटक, पिटाक, शकट, हल, नल, वन, वृत् इति पाशादिर्गणः ॥

६२१ ग्रामजनघन्धुगजसहायात्तल् ।२।४।१४३। ग्रामादिभ्यः समूहे तल् भवति ॥ ल इत् । ग्रामाणां समूहो ग्रामता । बलि पदत्वान्नातो लुक् । जनता बन्धुता गजता सहायता । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यं । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । एवं पौंसम् इत्यादि ॥

६२२ श्वखलादिभ्योऽविन् ।२।४।१४४। श्वादिभ्यः समूहे अञ् भवति । खलादिभ्य इन् ॥ शुनां समूहः शौनं । दण्डिनां समूहो दाण्डं । खलानां समूहः खलिनी ॥

६२३ पुरुषात् कृतहितवधविकारे च ढञ् ।२।४।१४५। पुरुषशब्दात् कृताद्यर्थे समूहे च ढञ् भवति ॥ ढ एच् । पुरुषेण कृतः पुरुषाय हितः पुरुषस्य वधः पुरुषस्य विकारः पुरुषाणां समूहो वा पौरुषेयः ॥ भस्मनो विकार इति विगृह्य ॥

६२४ विकारे ।२।४।१४६। पृष्ठवन्तविकारे यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ द्रव्यस्यावस्थान्तरं विकारः तत्राण् भास्मनः । मृत्तिकाया विकारो मार्तिकः ॥

६२५ विकारापत्येऽश्महितनाम्नो वा ।२।३।७१। अश्मन् हितनामन् इत्येतयोरन्त्याजादेर्यथासङ्गं विकारेऽपत्ये च तद्धिते परे लुवा भवति ॥ अश्मनो विकार आश्मः । आश्मनः । हैतनामः हैतनामनः ॥

६२६ त्रपुजतोः षक् ।२।४।१४९। त्रपुजतुभ्यां विकारे अण् भवति तयोः षकागमः ॥ त्रपुणो विकारस्त्रापुषं जातुषं ॥

६२७ कंसीयाब्ज्यः ।२।४।१५२। कंसीयशब्दात् विकारे व्यो भवति यस्य लुक् च ॥ कंसीयस्य विकारः कांस्यं ॥

६२८ कौशेयम् ।२।४।१५३। कौशस्य विकारः कौशेयमिति निपात्यते

६२९ हेमादिभ्योऽञ् ।२।४।१६१। हेमादिभ्यो विकारे चावयवे चाञ् भवति ॥ हेमो विकारोऽवयवो वा हैमं विष्टरम् । एवं राजतं सौवर्णमित्यादि ॥

६३० वाऽभक्ष्याच्छादने मयद् ।२।४।१६२। पृष्ठ्यन्ताद्विकारे
अवयवे च मयद्वा भवति न भक्ष्याच्छादनयो ॥ भस्मनो विकारः भस्ममय
पक्षे अणादि । एव कपोतस्य विकारः कपोतमयं कापोत । दूर्वामय दौर्व ।
खदिरमय खादिरं । अभक्ष्याच्छादन इति किं? मौद्गः सूपः । कार्पासः पटः ॥

६३१ शराद्येकाचः ।२।४।१६३। शरादिभ्यः एकाचश्च विकारा-
वयवयोर्मयद् भवति ॥ शरस्य विकारः शरमयम् । एव दर्भमयं मृन्मयं
वाब्धमयमित्यादि ॥ धनस्य विकार इति विगृह्य ॥

६३२ नाम दुः ।१।१।१७। नाम दुसंज्ञ वा भवति ॥

६३३ दोरप्राणिनः ।२।४।१६४। अप्राणिनो दुसंज्ञाद्विकारावयवयोः
मयद् भवति ॥ धनमयम् । एव हृपन्मयं । पक्षे अणादि । धान दार्प-
दम् इत्यादि ॥

६३४ त्यदादिः ।१।१।१८। त्यदादिर्दुसंज्ञो नित्यं भवति ॥ दुस-
ज्ञकत्वान्मयद् तस्य विकारस्तन्मयम् । एवं यन्मय त्वन्मय मन्मय ॥

६३५ यस्याश्वादिरादैच् ।१।१।१९। यस्याचामादिरन् आदैज्जा
भवति स दुसंज्ञो भवति ॥ आम्रमय सालमय तैलमयमित्यादि ॥

६३६ गोत्रीहेः शकृत्पुरोडाशे ।२।४।१६५। गोत्रीहिभ्यां
विकारेऽयवे च मयद् भवति यथासङ्गं शकृति पुरोडाशे चार्थे ॥ गोवि-
कारो गोमय-शकृत् । अन्यत्र गव्य । त्रीहिमय-पुरोडाशः । अन्यत्र ब्रैह ॥

६३७ पिष्टिका हैयङ्गवीनम् ।२।४।१६७। एतौ विकारे साधू
वेदितव्यौ ॥ पिष्टस्य विकार पिष्टिका । ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीन ॥

६३८ बहुलं श्लुक्पुष्पमूले ।२।४।१६९। विकारावयवयोर्निहि-
तस्य प्रत्ययस्य बहुलं श्लुप् भवति पुष्पे मूले च वाच्ये ॥ मल्लिकायाः

१ जातिगुणक्रियाद्वयनिरपेक्ष यन्नामधेय सव्यवहारार्थं हृद्यानियुज्यते तन्नाम । लो-
किकप्रवृत्तानेमित्त विना निमित्तान्तरेण ॥ "गोर्योऽचि ।२।४।३। गोशब्दादजादिप्रत्यय-
प्रसङ्गे यप्रत्ययो भवति ॥" इति क्वमसूत्रेण यप्रत्यय । गत्रि भव गव्यम् । गव्यं त्रियु-
षवां शर्वम ॥

विकारः पुष्पं मल्लिका । एवं यूथिका नवमालिका मालती । बृहत्या अव-
यवो मूलं बृहती । पाठा इत्यादयः । कचिन्न भवति कारहाटमित्यादि ॥

६३९ फले । २।४।१७०। विकारावयवप्रत्ययस्य श्लुग् भवति फले
वाच्ये ॥ आमलक्याः विकारः फलम् आमलकम् । एवं बदरमात्रमित्यादि ।
हरीतक्या विकारः फलं हरीतकी । एवं द्राक्षादयोऽपि निघतलिङ्गाः ॥

६४० लक्षादेरण् । २।४।१७१। लक्षादिभ्यो विकारावयवयोः अण्
भवति फले वाच्ये ॥ श्लुचोऽपवादः । लक्षस्य विकारः फलं लाक्षम् ।
एवमौदुम्बरं कारवेलामित्यादि ॥

६४१ जम्बवा वा । २।४।१७२। जम्बूशब्दाद्विकारावयवयोरण्वा
भवति फले वाच्ये ॥ जम्बवा विकारः फलं जाम्बवं । पक्षे श्लुच्युभयथा
लिङ्गं । जम्बु जम्बूः ॥ सिद्धान्तस्य बोद्धाऽध्येता वेति विगृह्य ॥

६४२ बोद्धध्येतोः । २।४।१७३। षष्ठ्यन्ताद् बोद्धर्द्यध्येतरि चार्थं
अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ सैद्धान्तः । एवं नैमित्तिकः मौहूर्तिकः छान्दसः
वैद्यः इत्यादि ॥ व्याकरणस्य बोद्धा अध्येता वेति विगृह्य अणि सति ॥

६४३ पदे स्वष्टैच् । २।३।८७। आरैच्प्राप्तेरच आदेशयोर्यवयोः
पदे परतः टैच् भवति ॥ ट इदादिविध्यर्थः । वैयाकरणः ॥

६४४ न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायि-
काट्टण् । २।४।१७४। न्यायादिभ्यः पदकल्पलक्षणान्तेभ्यः क्रत्वाख्या-
नाख्यायिकावाचिभ्यश्च बोद्धध्येतोः ठण् भवति ॥ न्यायस्य बोद्धा अध्येता
वा नैयायिकः । एवं तार्किकः पौराणिकः वैजपदिकः जैनयज्ञकल्पिकः शा-

१ क्रतुश्च आख्यायिका च आख्यायिका च क्रत्वाख्यानाख्यायिकम् । पद च कल्प च
लक्षण च पदकल्पलक्षण । पदकल्पलक्षणमन्ते यस्य शब्दस्य स पदकल्पलक्षणान्त ।
न्यायादिश्च पदकल्पलक्षणान्तश्च क्रत्वारयानारयायिक च न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्र-
त्वाख्यानाख्यायिक वरमात्तयोक्त ॥ क्वचिदर्थस्य व्युत्पत्त्यर्थमुपारजानमाख्यायान । गद्य-
बन्धो यत्र नायवेनैव स्ववृत्तमाख्यायते साऽऽख्यायिका । आख्यायिकोपलक्ष्यार्था
परिपता तथा ॥

ब्दलक्षणिकः काल्पवृक्षिकः कौतुककल्पिकः वासवदत्तिकः इत्यादि ॥

६४५ अधर्मक्षत्तसंस्र्गाङ्गत्रेर्विद्यायाः । २।४।१७६। विद्या-
शब्दान्ताद्बोद्धध्येत्रोः ठण् भवति न धर्मादिपूर्वात् ॥ सार्वविधिक. चातुर्द-
शविधिकः । अधर्मादेरिति किं? धार्मविद्यः । क्षात्रविद्यः । सांस्र्गविद्यः ।
आज्ञाविद्यः । त्रैविद्य. ॥ शाकटायनीयस्य बोद्धा अध्येता वेति विगृह्य
अणि सति ॥

६४६ प्रोक्तान् । २।४।१८३। प्रोक्तप्रत्ययान्ताद्धिहितस्य बोद्धध्येतृ-
प्रत्ययस्य श्लुग् भवति ॥ शाकटायनीयः जैनेन्द्रः इत्यादि ॥

६४७ मातृपितुर्भ्रातर्युलङ्घ्यम् । २।४।१८५। मातृशब्दादुलङ्
भवति पितृशब्दाच्चः भ्रातर्यर्थे ॥ डित् । मातृभ्राता मातुलः । एवं
पितृव्यः ॥

६४८ पित्रोर्डामहद् । २।४।१८६। मातृपितृशब्दाभ्यां डामहद्
भवति प्रत्येकं मातरि पितरि चार्थे ॥ डटावितौ । पितुः पिता पितामहः ।
पितामही माता । मातुःपिता मातामहः । मातामही माता ॥

६४९ राजन्यादिभ्यो चुब् । २।४।१९०। राजन्यादिभ्यो राष्ट्र-
चुब् भवति ॥ राजन्यानां राष्ट्र राजन्यकम् । एवं वैराटकं मालवकमित्यादि ॥

६५० निवासादूरभवाविति देशे नाम्नि । २।४।१९२।
निवासे अदूरभवे च षष्ठ्यन्तादण् भवति देशे नाम्नि ॥ ऋजुनावो निवाम
आर्जुनावः । वराणसाया अदूरभवा वाराणसी ॥

६५१ सोऽत्रास्ति । २।४।१९३। प्रथमान्तात् सोऽस्मिन्नस्तीत्यर्थे
अणादयो भवन्ति देशे नाम्नि ॥ उदुम्बरास्तन्त्यस्मिन् औदुम्बरं
नगरमित्यादि ॥

१ पित्रा मात्रा वा । डित्वडिःवाभ्यां पित्रोरिति पिता च माता च पितरौ तयोरिति
विज्ञायते । यद्दि समानामेक इत्येकशेषात् पिता च पिता च पितरौ तयोरिति तर्हि
डित्व अर्थे स्यात् ॥

६५८ महेन्द्राद्या । २।४।२०९। महेन्द्रशब्दात्साऽस्य देवतेत्यास्मिन्
अर्थे छषौ वा भवत ॥ महेन्द्रो देवता अस्येति महेन्द्रीय महेन्द्रिय
माहेन्द्रो बलि ॥

६५९ कंसोमाट्टयण् । २।४।२१२। कसोमशब्दाभ्या साऽस्य देवते-
त्यास्मिन्नर्थे ट्यण् भवति ॥ टणावितौ । क परमात्मा देवता अस्य काय ।
कायी पूजा ॥ परत्वादात् सोमो देवताऽस्य सौम्य ॥

६६० युद्धेऽर्थयोद्धृभ्यः । २।४।२१६। अर्थ प्रयोजन तद्वाचिनो
योद्धृवाचिनश्च प्रथमान्तात् पष्ठचर्थे युद्धे वाच्ये अणादयो भवन्ति ॥
मुलोचना प्रयोजनमस्य युद्धस्य सौलोचन । विद्याधरा योद्धारोऽस्य
वैद्याधर युद्ध ॥

६६१ प्रहरणात् क्रीडायां णः । २।४।२१९। प्रहरणवाचिन-
सप्तम्यर्थे क्रीडाया णो भवति ॥ मुष्टि प्रहरणमस्या क्रीडाया मौष्टा । एव
दाण्डा इत्यादि ॥ कुसुम्भेन रक्तमिति विगृह्य ॥

६६२ टो रागाद्रक्ते । २।४।२२०। तृतीयान्ताद्रागवाचिन तेन
रक्तमित्यस्मिन्नर्थे अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ कौसुम्भ बल्ल । कौड्कुम
हारिद्रमित्यादि ॥

६६३ लाक्षारोचनाद्वण् । २।४।२२१। लाक्षारोचनाभ्या रक्ते ठण्
भवति ॥ लाक्षया रक्त लाक्षिक । रौचनिक ॥

६६४ चन्द्रोपेतात्काले । २।४।२२५। चन्द्रोपेताक्षत्रवाचिन
तेन युक्ते काले अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ पुष्येण चन्द्रोपेतेन युक्ता पौर्णमासी ॥

६६५ तैपपौपम्भात् । २।३।७७। नक्षत्रवाचिनो विहिते प्रत्यये
परे तिप्यपुष्यशब्दयोस्तैपपौपौ निपात्येते ॥ पौषी तैषी । चित्रया चन्द्रोपेतया
युक्ता पर्णमासी चैत्री । विशाखया वैशाखी । ज्येष्ठया ज्यैष्ठी । अषाढया

१ कश्चा मा च समाख्यात मुलशीर्षजले च यम् ॥

२ प्रवृत्तिमात्र फलमर्थ ॥

आपाढी । भद्रपदया भाद्रपदी । अश्वयुजा आश्वयुजी । कृत्तिकाभि क्रातिकी ।
मृगशीर्षेण मार्गशीर्षी । मघाभिर्माघी । फल्गुन्या फाल्गुनी ॥

६६६ श्रवणाश्वत्थान्नामन्यः । २।४।२०। चन्द्रोपेताम्या श्रव
णाश्वत्थाम्या युक्ते काले अप्रत्ययो भवात् नार्त्रि । वपय ॥ श्रवणन चन्द्रोपेतेन
युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । एवमश्वत्था ॥ वस्त्रेण च्छन्नो रथ इति विगृह्य ॥

६६७ छन्ने रथे । २।४।२३३। तृतीयान्ताच्छन्ने रथेऽथे अणादयो
भवन्तीत्यण् ॥ वाह्यो रथ । एव काम्बलो गौण इत्यादि ॥

६६८ स्थण्डिले शेते व्रती । २।४।२३६। स्थण्डिलशब्दात् सप्त-
म्यन्तात् शेते इत्यस्मिन्नर्थेऽण् भवति व्रतिनि वाच्ये ॥ स्थण्डिले शेते इति
स्थाण्डिलो व्रती ॥

६६९ संस्कृते भक्ष्ये । २।४।२३७। सप्तम्यन्तात् तत्र संस्कृते
भक्ष्येऽर्थे अणादयो भवन्तीत्यण् ॥ त्राष्ट्रे संस्कृता त्राप् अपूर्वा ॥

६७० कल्यग्नेर्दण् । २।४।८। कल्यग्निभ्यां प्रागृजितीये अत्थे ङण्
भवति ॥ कलौ संस्कृत कालेयम् । अमौ संस्कृतमाग्नेयम् ॥

६७१ शूल्योरुयक्षैरेयदाधिकौदश्वित्कौदश्वितम् । २।४।
२३८। शूल्यादय संस्कृते अर्थे साधवो वेदितव्या ॥ शूले संस्कृत शूल्यम् ।
उखायामुख्य । क्षीरे क्षैरेय । दग्नि दाधिकम् । उदश्वित्योदश्वित्कम्
औदश्वित वा ॥

६७२ क्वचित् । २।४।२३९। उक्तात्थेभ्य क्वचिदन्यत्ताप्यर्थे
अणादयो भवन्ति ॥ इत्यण् । चक्षुषा गृह्यते इति चाक्षुष रूपम् । एव श्रावण
शब्द । उदूखलेन पिष्टमौदूखल । कलौ दृश्यते कालेय मिथ्यात्वम् । अश्वै-
रुखने आश्वो रथ ॥ नद्या जातो भवो वेति विगृह्य ॥

६७३ नद्यादिराष्ट्रदूरोत्तराङ्गण्यैत्याहञ् ।३।१।१। जितात्
 प्राक् येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु कृतादिषु नद्यादेर्ढण् भवति राष्ट्रव् घः दूरादेत्यः
 उत्तरादाहञ् ॥ अणपवादः । नादेयः । एवं राष्ट्रियः दूरेत्यः औत्तराहः ॥

६७४ पाराचाराचारपारेभ्यः खः ।३।१।२। पार अवार पारा-
 चार अवारपार इत्येतेभ्यः प्राग्विजतीयेऽर्थे खो भवति ॥ पारे जातो भवो
 वा पारीणः । एवमवारीणः पारावारीणः अवारपारीणः ॥

६७५ ग्रामाद्यखञ् ।३।१।३। ग्रामशब्दात् प्राग्विजतीयेऽर्थे कृतादौ
 यखञौ भवतः ॥ ग्रामे कृत इत्यादि विगृह्य ग्राम्यः ग्रामीणः ॥

६७६ कत्र्यादेश्च ढकञ् ।३।१।४। कत्र्यादेर्ग्रामाच्च प्राग्विजतीयेऽर्थे
 कृतादौ ढकञ् भवति ॥ कात्रेयकः । पुँष्करे जातः पौष्करेयकः । एवं
 ग्रामेयकः ॥

६७७ कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वास्यलङ्कारे ।३।१।६। कुलादिभ्यो
 यथासङ्गचं श्वादिषु वाच्येषु प्राग्विजतीयेऽर्थे ढकञ् भवति ॥ कुले जातः
 कौलेयकः श्वा । एवं कौलेयकोऽसिः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः ॥

६७८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् ।३।१।७। दक्षिणादिभ्यः
 प्राग्विजतीयेऽर्थे कृतादौ त्यण् भवति ॥ दक्षिणायां जातः दक्षिणात्यः एवं
 पाश्चात्यः पौरस्त्यः ॥

६७९ केहामातन्नात्यच् ।३।१।८। कादिभ्यस्तसन्तात् त्रान्ताच्च
 प्राग्विजतीयेऽर्थे त्यच् भवति ॥ च इत् । क जात इत्यादि । कत्यः इहत्यः
 अमात्यः कुतस्त्यः अत्रत्यः इत्यादि ॥

१ “हे कृतलब्धकातम्भू ।३।१।८।” इत्यारभ्य “हो जित० ।३।२।२।”
 इति सूत्रपर्यन्तं प्रसङ्गभेदेन नदप्रसङ्गवर्धेषु अणदयो भवन्ति ॥ तेषामनुदाहरणं नदीनां
 समूहा नादिञ् । राष्ट्रस्थापत्य राष्ट्र इति चिन्तामणौ ॥

२ कुत्सितास्ययो जातिरुपजवा अस्या इति कत्री गर्धमी ॥

३ पद्मे वरिष्करप्रान्ते व्योम्नि सगदे फले गदे । वादभाण्डमुत्ते तीर्थे जने पुष्करमण्डलम् ॥

६८० वैपमोह्यःश्वसः ।३।१।१०। ऐपमस् ह्यस श्वम् इत्येतेभ्यः प्राग्जित्तीयेऽर्थे त्यज्वा भवति ॥ पक्षे तनद् । ऐपमो जातः ऐपमस्त्यः ऐप-
मस्तनः । एवं ह्यस्त्यः ह्यस्तनः । श्वस्त्यः श्वस्तनः ॥

६८१ द्यूद्वप्रागपाक्प्रतीचो यः ।३।१।११। दिवादिभ्यः प्राग्-
जित्तीयेऽर्थे यो भवति ॥ दिवि भवं दिव्यम् । एवमुदीच्यं प्राच्यं
अपाच्यं प्रतीच्यं ॥

६८२ भवतष्ठण्छस् ।३।१।१२। भवच्छब्दात् प्राग्जित्तीये अर्थे
ठण्छसौ भवतः ॥ णसावितौ । भवतः इदं भावत्कं भवदीयं । सिति
पदत्वाज्जश् ॥

६८३ जनपरराज्ञोऽक्छः ।३।१।१५। जनादिभ्यः प्राग्जित्तीये
अर्थे अक्छो भवति ॥ जनस्येदं जनकीयम् । एवं परकीयं राजकीयं ॥

६८४ दोश्छः ।३।१।१६। दुसंज्ञकात्प्राग्जित्तीये अर्थे छो भवति ॥
तस्येदं तदीयम् । एवं त्वदीयं मदीयं ॥

६८५ उष्णादिभ्यः कालात् ।३।१।१७। उष्णादेः परो यः
कालशब्दस्तदन्तात् प्राग्जित्तीये अर्थे छो भवति ॥ उष्णकाले भवः उष्ण-
कालीयः । एवं शीतकालीयः ॥

६८६ व्यादिभ्यः ठण्णितौ ।३।१।१८। व्यादिभ्यः परो यः
कालशब्दः तदन्तात् प्राग्जित्तीये अर्थे ठण्णितौ भवतः ॥ णितावितौ ।
विकाले भवः वैकालिकः । एवं पौर्वकालिकः सार्वकालिकः ऐदङ्कालिकः ।
स्त्रियां वैकालिकी वैकालिका इत्यादि ॥

६८७ समुद्रान्चनावोः ।३।१।१९। समुद्रशब्दात् प्राग्जित्तीये

१ इह केचित् “स्वजनपरराज्ञोऽक्छः” इति पठन्ति ततः स्वकीयमिति सिद्धं ।
अकारः पुम्भावाये । राश्या इदं राजकीयम् । अकार मुक्त्वा उक्ते सति हि यत्किं
पदान्तत्वाप्रत्यय लोपेन राजकीयमिति सिध्यतीत्युक्ते आह- “त्वमो प्रत्ययोत्तरपदे
स्वस्मिन् ।२८०” प्रत्यये परे त्वमादेशो भवती बहुत्वे न । तत्र युष्मदीयं अस्मदीय-
मिति सिध्यति ॥

कृताद्यर्थे वुन् भवति नरि नावि च वाच्ययो ॥ समुद्रे भव सामुद्रको
ना । स्त्रिया आडि । त्यायदाद्यत इति इत् सामुद्रिका नौ । अन्यत्राणेषु ।
सामुद्र लवण ॥

६८८ वा ।३।१।५५। पर्वतशब्दात् प्राग्जित्तीये अर्थे छो वा भवति ॥
पक्षेऽण् । पर्वते भव पर्वतीय पर्वतमित्यादि ॥

६८९ युष्मदस्मदोऽञ्खनौ वाकङ् चैकस्मिस्तचकमम-
कम् ।३।१।५७। युष्मदस्मद्वा प्राग्जित्तीये अर्थे अञ्खनौ वा भवतः
तयोराकङ् चान्तादेश एकत्वविशिष्टेऽर्थे तवकममकादेशौ ॥ युष्माकमय
यौष्माक यौष्माकीण । अस्माकमयम् आस्माक आस्माकीन । तवाय
तावक तावकीन । ममाय मामक मामकीन । स्त्रिया यौष्माकी यौष्मा-
कीणा । आस्माकी आस्माकीना । तावकी तावकीना । मामकीना ॥

६९० नरिका मामिका ।३।३।९१। नरिका मामिकेति स्त्रिया
निपात्येते ॥ ममेय मामिका । पक्षे छ । युष्मदीयः अस्मदीय ॥

६९१ योऽर्धात् ।३।१।५८। अर्धशब्दात् प्राग्जित्तीये यो भवति ॥
अर्धे भवमर्ध्य ॥

६९२ सादेष्टण् ।३।१।५९। सपूर्वपदादर्धात् प्राग्जित्तीये ठण्
भवति ॥ विजयार्थे भवो वैजयार्थिक । एवमौत्तराधिकमित्यादि ॥

६९३ समानादिलोकोत्तरपदाध्यात्मादिभ्यष्टण् ।३।१।६४
समानपूर्वपदाल्लोकोत्तरपदात् अध्यात्मादिभ्यश्च प्राग्जित्तीये ठण् भवति ॥

६९४ अनुशक्तिकादीनाम् ।२।३।१०८। अनुशक्तिक इत्येवमा-
दीना ण्यिति परे पूर्वोत्तरपदयोरारौचो भवन्ति ॥ समानग्रामे भव सामा-

१ समान आदिर्येषां ते समानादय । उत्तर च तत्पद च उत्तरपद । लोके उत्तर-
पद येषां ते लोकोत्तरपदा । आत्मन्यधिकृत्याध्यात्म तदादिर्येषां ते अध्यात्मादय ।
पुनर्द्वन्द्व ॥

२ शतमस्यास्तीति शक्तिक । अनुशक्त शक्तिकोऽनुशक्तिक । स आदिर्येषां ते । इह-
लोकपरयेवशब्दा अनुशक्तिमादिगणे पठित्वा ज्ञातव्यी ॥

नग्रामिक । एव ऐहलौकिक । पारलौकिक । अध्यात्म भव आध्यात्मिकम् ।
एवगाधिदेविक सामानिकमित्यादि ॥

६९५ वर्षाकालेभ्यः । ३।१।६६। वर्षाशब्दात् कालविशेषवाचिभ्यश्च
प्राग्जित्तये ठण् भवति ॥ वर्षासु भवो वार्षिक । एव मासिक देवसिक ॥

६९६ निशाप्रदोपहेमन्तात् । ३।१।६९। निशादिभ्य प्राग्जि
तये ठण् वा भवति ॥ पक्षेऽण् । निशाया भव नेशिक नेशो वा ।
प्रादोपिक प्रादोपो वा । हैमन्तिक ॥

६९७ लुक्तोऽणि । ३।१।७०। अणि हेमन्तस्य तो लुक्त्वा भवति ॥
हैमन हैमन्तो वा ॥

६९८ श्वसस्तद् च । ३।१।७२। श्वस प्राग्जित्तये ठण् वा भवति
तस्य तद् च ॥ श्वो भव शौवस्तिक । पक्षे श्वस्य ॥

६९९ पूर्वाह्णापराह्णात्तनट् । ३।१।७३। पूर्वाह्णापराह्णाभ्या प्राग्जित्तये
तनट्वा भवति ॥ पूर्वाह्णे भव पूर्वाह्नतन पौर्वाह्निक । अपराह्नतन ।
एवमापराह्निक ॥

७०० सायं चिर प्राह्णे प्रगेऽच्ययात् । ३।१।७४। सायमादिभ्य
अच्ययाच्च कालवाचिन प्राग्जित्तये तनट् भवति ॥ ट इत् डचर्थ ।
साये जात सायन्तन । एव चिरन्तन प्राह्णतन प्रागतन पुरातन
इदानीन्तन श्वस्तन ह्यस्तन इत्यादि ॥

७०१ पुराणम् । ३।१।७१। पुराभव पुराणमिति निपात्यते ॥ पुराण-
कवि ॥

१ बहुवचनात् दयाकथनित् ॥ कालशब्दाच्च कालार्थादकालार्थाच्च काऽत ॥ अहा
लादपि फलार्थात्कालेभ्य इति यो विधिः ॥ १ ॥ कदम्बपुष्पसहचरित काऽन कदम्ब
पुष्प तत्र दयमृष्य कादम्बपुष्पिकम् । एव ग्रैहिपत्यालिकम् ॥

२ त इति किं अन्त्यस्य लुग्विकल्पा मामूत् ॥

३ सायमिति यमकारान्तमयय तस्याव्ययादित्थननैव सिद्ध । अनव्ययस्यापि सा
यशब्दस्यैव प्रत्ययस्यनियोग रूपांतरनिवृत्त्यर्थे मातृत्व निपात्यते ।

७०२ भर्तुसन्ध्यादेरण् ।३।१।७६। नक्षत्रऋतुवाचिभ्यः सन्ध्या-
दिभ्यश्च प्राग्जितीये अण् भवति ॥ पुण्ये जातः पौषः । एव माघः वासन्तः
शारदः सान्ध्यः शाश्वतः । शश्वतष्ठणपि शाश्वतिक ॥

७०३ प्रावृष एण्यः ।३।१।७८। प्रावृषः प्राग्जितीये एण्यो भवति ॥
प्रावृषि भव प्रावृषेण्यः ॥

७०४ ण्योऽन्वब्धिद्वीपात् ।३।१।७९। अन्विसमीपे वर्तमानाद्
द्वीपात् प्राग्जितीये ण्यो भवति ॥ द्वीपे जातः द्वैप्यः । अन्वब्धीति किं
नदीसमीपे द्वैपः ॥

७०५ पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ।३।१।८०। पश्चादादिभ्यः प्राग्जि-
तीये इमो भवति ॥

७०६ स्वरादीनाम् ।२।३।७२। स्वरादीनामव्ययाना अपदान्ताना-
मन्त्याजादेर्लृग् भवति तद्धिते परे ॥ पश्चाज्जातः पश्चिमः । एवमादिमः
अन्तिमः अग्रिमः ॥

७०७ मध्यान्मः ।३।१।८१। मध्यशब्दात् प्राग्जितीये मो भवति ॥
मध्ये जातो मध्यमः ॥

७०८ उत्कर्षापकर्षयोरः ।३।१।८२। उत्कर्षापकर्षयोर्मध्ये वर्त-
मानान्मध्यशब्दात् प्राग्जितीये अद्भवति ॥ मध्ये जातो मध्यः ॥ प्रागुक्ता-
नामणादीना ढणादीनाञ्च प्रत्ययानामर्थविशेषा इतो दर्शयिष्यन्ते ॥

७०९ डेः कृतलब्धक्रीतसम्भूते ।३।१।८४। सप्तम्यन्तात्
कृते लब्धे क्रीते सम्भूते वाऽर्थे यथायोगमणादयो ढणादयश्च भवन्ति ॥
सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतस्सम्भूतो वा सौमः । एवं माधुरः नादेयः राष्ट्रिय
इत्यादि ॥

१ नात्युत्कृष्टो नात्यपकृष्टो मध्यमपरिमाणो मध्यो वैयाकरण । मध्या गुणा । मध्या-
स्त्री । नानिदीर्घं नातिह्रस्व मध्यमप्रमाण मध्यकाष्ठ । नातिस्पृष्टो नातिकृशो मध्य काय ॥
२ डेरिति सप्तम्यन्तोपलक्षणमिलाह सप्तम्यन्तादिति । डेरिति चतुर्षानिर्देशो न
भवतीत्यभिधानात् ॥ आधारप्रमाणानतिरिक्तप्रमाणता आधेयस्य सम्भृति ॥ नद्यादि-
राष्ट्र इति मूत्रेण कृताद्यर्थे ढण् भवति । योगविभाग उत्तरार्थ ॥

७१० कुशले ।३।१।८५। सप्तम्यन्तात्कुशलेऽर्थेऽणादयो भवन्ति ॥
सुप्ते कुशलः सौमः । एवं माधुरः । नादेयः इत्यादि ॥

७११ पथोऽकः ।३।१।८६। पथः कुशले अको भवति ॥ पथि
कुशलः पथकः ॥

७१२ जाते ।३।१।८८। सप्तम्यन्तात् जातेऽर्थे अणादयो भवन्ति ॥
सुप्ते जातः सौमः । एवं माधुरः नादेय इत्यादि ॥

७१३ प्रावृषपठः ।३।१।८९। प्रावृषो जातेऽर्थे ठो भवति ॥ प्रावृषि
जातः प्रावृषिकः ॥

७१४ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने ।३।१।१०२। कालवा-
चिनः सप्तम्यन्तात्साधौ पुष्प्यति पच्यमाने चार्थे यथायोगं प्रत्ययो भवति ॥
निशायां साधु. नैशिक. नैशो वा प्रदीप. । वसन्ते पुष्प्यन् वासन्तः
सहकारः । शरदि पच्यन्ते शारदाः सप्तच्छदाः ॥

७१५ उप्ते ।३।१।१०३। सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः उप्तेऽर्थे यथा-
योगं प्रत्ययो भवति ॥ त्रीप्ते उप्ताः त्रीप्मा. शालयः ॥

७१६ त्रीप्मवसन्तादा ।३।१।१०५। त्रीप्मवसन्ताभ्यामुप्तेऽर्थे
बुज्या भवति ॥ त्रीप्ते उत्तं त्रीप्मकं त्रीप्मं । वासन्तकं वासन्तं ॥

७१७ देयं ऋणे ।३।१।१०६। सप्तम्यन्तात् कालवाचिनः देये ऋणे
यथायोगं प्रत्ययो भवति ॥ मासे देयगुणं मासिकम् । एवं सावत्म-
रिक्तमित्यादि ॥

७१८ रुवति मृगे ।३।१।१०७। सप्तम्यन्तान् कालवाचिनो रुवति
मृगेऽर्थे यथायोगं प्रत्ययो भवति ॥ निशायां रुवन् नैशिको मृगः नैशो वा ॥

७१९ जयिनि च ।३।१।१११। सप्तम्यन्तान् कालवाचिनः जयि-

न्यत्थं यथायोगं प्रत्ययो भवति ॥ प्रदोषे जयी प्रादोषिकः प्रादोषः इत्यादि ।
चानुर्कृपणात् काल इति निवृत्तम् ॥

७२० अवे ।३।१।११२। सप्तम्यन्तान् भवे सत्यर्थे यथायोगं प्रत्ययो
भवति ॥ बुध्ने भवः सौमः । एवं माधुरः नाट्ये इत्यादि ॥

७२१ दिगाद्यङ्गांशाद्यः ।३।१।११३। दिगादिभ्यः शरीरावयववा-
चिभ्यश्च सप्तम्यन्तेभ्यः भवेऽर्थे यो भवति ॥ दिशि भवो दिश्यः । एवं
वर्ग्यः मुख्यः ओष्ठ्यः उरस्यः मूर्धन्यः इत्यादि ॥

७२२ मध्याच्छणदिना मक् च ।३।१।११४। मध्यशब्दाद्
भवेऽर्थे छणदिना भवन्ति मक् चागमः ॥ मध्ये भवो मध्यमीयः माध्यमः
मध्यदिनः ॥

७२३ जिह्वामूलाङ्गुलेश्च छः ।३।१।११५। जिह्वामूलाङ्गुलिभ्यां
मध्याच्च भवेऽर्थे छो भवति ॥ जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीयः । एयमङ्गु-
लीयः मध्यीयः ॥

७२४ वर्गान्तात् ।३।१।११६। वर्गान्तात् भवेऽर्थे छो भवति ॥
फवर्गे भवः कवर्गीयः । एवं चवर्गीय इत्यादि ॥

७२५ यस्वौ चाशब्दे ।३।१।११७। वर्गान्ताद्भवे यस्वौ छश्च
भवन्ति न शब्दे ॥ मुनिवर्ग्यः मुनिवर्गीणः मुनिवर्गीयः । अशब्द इति
किं? कवर्गीयः ॥

७२६ गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात् ।३।१।११८। गम्भीरादिभ्यो
भवे ज्यो भवति ॥ गम्भीरे भवो गाम्भीर्यः । पाञ्चजन्यः । स्वरादित्वाद-
न्त्याजादिलुक् बाह्यः । दैव्यः ॥

७२७ अन्तःपूर्वात् ।३।१।११९। अन्तःशब्दपूर्वाद्व्ययीभावाद्भवेऽर्थे
ठण् भवति ॥ अन्तरगारे भवः आन्तरगारिक १ आन्तर्पसतिकः इत्यादि ॥

१ भवतेरत्र सत्तार्थो न जन्यार्थ इति भवजातो भिद्येते ॥

२ पञ्चजनादये रक्षणि भव पाञ्चजन्य इति लिङ्गभङ्गामुक्तम् ॥

७२८ ईसो व्याख्याने च ग्रन्थात् ।३।१।१३०। पृष्ठचन्तात् व्याख्याने सप्तम्यन्ताच्च भवेऽर्थे ग्रन्थवाचिन अणादयो भवन्ति ॥ सुपा व्याख्याने सुप्सु भव वा सौपम् । एव तेऽ कार्तमित्यादि ॥

७२९ ऋग्द्विज्याभ्यष्टण् ।३।१।१३१। ऋग्शब्दात् द्व्यक्काह-
वर्णान्तात् इज्यावाचिनश्च व्याख्याने भवे चार्थे ठण् भवति ॥ ऋचा
व्याख्यान तत्र भव वा आर्चिक । सौत्रिक वार्त्तिक आग्निहोतृक सामयिक
काल्याणिकमित्यादि ॥

७३० डसः स्वे ।३।१।१३७। पृष्ठचन्तात् स्वे सम्बन्धिनि यथायो-
गमणादयो भवन्ति ॥ उपगोरिदम् औपगवम् । आर्हत मत । गात्र
नादेयमित्यादि ॥

७३१ यः ।३।१।१४२। रथात् रथान्ताच्च स्वेऽर्थे यो भवति ॥
रथस्याय रथ्य । महारथ्य इत्यादि ॥

७३२ बाह्यपथ्युपकरणे ।३।१।१४५। वाहनात् स्वे बाह्यपथ्युप-
करणे चाञ् भवति नान्यत्र ॥ अश्वस्य बाह्य आश्वो रथ । आश्व पन्था ।
आश्व पल्ययनम् इत्यादि ॥

७३३ ईसेरागते ।३।१।१५८। पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे यथायोगमणा-
दयो भवन्ति ॥ सुजादागत सौम । एव माधुर नादेय । कुत कुत
आगत कौतस्कुत इत्यादि ॥

७३४ विद्यायोनिसम्बन्वाद् बुञ् ।३।१।१५९। विद्यामन्वधापो-
निसम्बन्धाच्च बुञ् भवति ॥ आचार्यादागतमाचार्यकम् । उपाध्यायादागत
मौपाध्यायकम् इत्यादि । पितानहादागत पैतानहकमित्यादि ॥

७३५ उष्टण् ।३।१।१६१। ऋकारान्ताद्रिघायोनिसम्बन्धवाचिन
आगते ठण् भवति ॥ पितुरागतं पैतृकं । मातृकं । भ्रातृकमित्यादि ॥

७३६ पित्र्यं वा ।३।१।१६०। पितृशब्दादागते पित्र्यमिति वा
निपात्यते ॥ पितुरागतं पित्र्यं पक्षे ठण् ॥

७३७ आयस्थानात् ।३।१।१६२। आयस्थानवाचिन आगते ठण्
भवति ॥ शुल्कशालाया आगतं शौल्कशालिकम् । एवमापणिकं ॥

७३८ शुण्डिकादेरण् ।३।१।१६३। शुण्डिकादेरागते अण् भवति ॥
शुण्डिकं सुरापणः तस्मादागतं शौण्डिकम् । एवमौदपानमित्यादि ॥

७३९ नृहेतुभ्यो मयद्भ्यौ वा ।३।१।१६४। नरवाचिनो हेतु-
वाचिनश्चागते मयद्भ्यौ वा भवतः ॥ पक्षे अणादि । देवदत्तादागतं देवदत्तमयं
देवदत्तरूप्यम् । अत्र वलि पदत्वान्नातो लुक् देवदत्तं देवदत्तीयं वा । कर्मणः
आगतं कर्ममयं कर्मरूप्यं कर्मणं वा इत्यादि ॥

७४० प्रभवति ।३।१।१६६। पञ्चम्यन्तात् प्रभवत्यर्थे अणादयो
भवन्ति ॥ हिमवतः प्रभवन्ती हैमवती गङ्गा । जैनी दिव्यभाषा ॥

७४१ त्यदादेर्मयद् ।३।१।१६७। त्यदादेः प्रभवत्यर्थे मयद् भवति ॥
तस्मात् प्रभवत् तन्मयम् इत्यादि ॥

७४२ वैदूर्यः ।३।१।१६८। विद्वरशब्दस्य प्रभवति वैदूर्य इति
निपात्यते ॥

७४३ टः प्रोक्ते ।३।१।१६९। तृतीयान्तात् प्रोक्तेऽर्थे व्याख्यातेऽर्थे
वा यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ भद्रवाहुणा प्रोक्तानि भाद्रवाहवाणि उत्तरा-
ध्ययनानि । एवं सामन्तभद्रम् आकलङ्कं जैनेन्द्रमित्यादि ॥ यस्याश्वादिरा-
दैच् इति दुसंज्ञायां दोःश्ल. । शारुटायनेन प्रोक्तं शारुटायनीयं पाणिनीयं
जैमिनीयम् इत्यादि ॥

१ स्वामिगालो भग्न आय तस्योत्पत्तिस्थान । अणादेर्वाघटोऽय विधि ॥

२ प्रथमत उपलभ्यमानं प्रभव । अन्ये प्रभवति जायमाने इत्याहुः ॥ जात इति
भूते सप्तम्यन्तात् अय तु पञ्चम्यन्ताद्भूतमाने इत्यमोपभृती ॥

७४४ एकदिशि ।३।१।१७९। तृतीयान्तादेकादिशि यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ सुदाम्ना एकदिक् सोदामनी । नादेयी इत्यादि ॥

७४५ तम् ।३।१।१८०। तृतीयान्तादेकादिशि तम् भवति ॥ सुदाम्ना एकदिक् सुदानतो विद्युत् । एव पीलुमूलतो विद्युत् इत्यादि । तस्वदित्यव्ययम् ॥

७४६ उपज्ञाते ।३।१।१८१। तृतीयान्तादुपज्ञाते प्रथमतो ज्ञाते यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ अर्हता प्रथमतो ज्ञातम् आर्हत प्रवचन । सामन्तभद्र महाभाष्यमित्यादि ॥

७४७ नाम्नि कृते ।३।१।१८३। टान्तात् कृते यथायोगमणादयो भवन्ति प्रत्ययान्त चेत् कस्यचिन्नाम भवेत् ॥ माक्षिकाभि कृत माक्षिक मधु । एव क्षौद्रमित्यादि ॥

७४८ ग्रन्थे ।३।१।१८६। टान्तात् कृते ग्रन्थे यथायोग प्रत्ययो भवति ॥ वररुचिना कृतानि वाररुचानि वाक्यानि । एव शाकटायनीयानि व्याकरणमूलाणि ॥

७४९ अमोऽधिकृत्य ।३।१।१८७। द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति ॥ सुभद्रामधिकृत्य कृत सौभद्र । रौक्मिण । सुभद्रारत्नावलीश्रीमतीकल्याणादय उपचारत सिद्धा ॥

७५० ज्योतिषम् ।३।१।१८८। द्वितीयान्तादधिकृत्य कृते ग्रन्थे ज्योतिषमिति निपात्यते ॥ ज्योतीप्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिष ॥

७५१ गच्छति पथि दृते ।३।१।१९०। द्वितीयान्तात् गच्छति

१ एका समाना दिक् साधारणा दिक् यस्य स । सुदामा नाम पवत । यस्या दिशि विद्युत्तेनैकदिगुच्यते ॥

२ पूर्वण यथाऽणादयो ढणादयश्च प्रत्यया विहिता प्रत्ययान्तरमिद । सर्वप्रहृतमिती द विधीयते ॥ सुदामानाम गिरिरिति लिंगाभट्टोक्तत्वात् ॥

३ उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यादित्यमर । प्रथमतो विनोपदशन वा ज्ञातमुपज्ञात तस्मिन् ॥

४ पथिकेषु गच्छत्सु तद्धेतु पन्था गच्छतीत्युच्यते । सुनादिप्रसिद्धा पथोगमनम् ॥ पथि दत्त इति किं? सुप्न गच्छति देवदत्त । पाटलपुत्र गच्छति न पण्य वणिग्वा

पथि द्रुते च यथायोगं प्रत्ययो भवति ॥ सुभ्रं गच्छन् सौम्रः पन्थाः द्रुतो वा । एवं माधुरः नादेय इत्यादि ॥

७५२ अभिनिष्क्रामति द्वारे ।३।१।१९१। द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामति द्वारेऽर्थे यथायोगमणादयो भवन्ति ॥ सुभ्रमभिनिष्क्रामति द्वारं सौम्रम् । एवं नादेयमित्यादि ॥

७५३ भजति ।३।१।१९२। द्वितीयान्ताद्भजत्यर्थे यथायोगं प्रत्ययो भवति ॥ अर्हन्तं भजन् आर्हतः । एवं जैनपत्यः नादेय इत्यादि ॥

७५४ महाराजाचित्ताददेशकालाट्टण् ।३।१।१९३। देशकालवर्जिताभ्यां महाराजाचिताभ्यां भजति ठण् भवति ॥ महाराजं भजन् माहाराजिकः । एवमापूपिकः शाप्कुलिकः इत्यादि । अदेशकालादिति किं ? सौम्रः पूर्वाह्वतनः ॥

७५५ सोर्निवासादस्य ।३।१।१९७। प्रथमान्तान्निवासवाचिनः पष्ठ्यर्थे यथायोगं प्रत्ययो भवति ॥ सुभ्रो निवासोऽस्य सौम्रः । एवं माधुरः नादेय इत्यादि ॥

७५६ ठण् ।३।२।१। इत् ऊर्चं येऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु ठण् प्रत्ययो भवतीत्याधिक्रियते यावत् “ यः ” इति सूत्रम् ॥

७५७ टो^१ जितजयद्दीव्यत्खनत्सु ।३।२।२। तृतीयान्ताज्जित् दीव्यर्थेषु ठण् भवति ॥ अक्षैर्जितः जयन् दीव्यन् वा आक्षिकः । रानित्रेण खनन् खानित्रिकः ॥

७५८ संस्कृते ।३।२।३। टान्तात् संस्कृते ठण् भवति ॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकं । उपाध्यायेन संस्कृत औपाध्यायिकः ॥

१ ट इताह करणे तृतीया नान्यघ्रानभिधानात् । तेन देवदत्तेन जित घनेन जितमित्यत्र न भवति ॥ अभ्या खनघ्नङ्गुल्या खनतोल्बन् सत्यप्यङ्गुले करणत्वे मुत्यः करणभावोऽभ्या एव नाङ्गुल्या इति अङ्गुलेर्न भवति । यथा ग्रामादागच्छन् वृक्षमूल्यादाग्न इत्यमोघवृक्षौ ॥ प्राग्जितप्रदित्यण्प्रत्ययो निवृत्त ॥

७५९ कोपान्त्यकुलस्थादण् ।३।२।४। कोपान्त्यात् कुलस्थ-
शब्दाच्च संस्कृते अण् भवति ॥ तिन्त्रिणीकेन संस्कृतं तैन्त्रिणीकं । कुल-
स्थेन संस्कृत कौलस्थं ॥

७६० तरति ।३।२।५। टान्तात्तरति ठण् भवति ॥ उडुपेन तरन्
औडुपिकः गोपुच्छेन तरन् गोपुच्छिकः ॥

७६१ नौञ्चचष्टः ।३।२।६। टान्तात् नौशब्दाच्चकाच्च तरति ठो
भवति ॥ नावा तरन् नाविकः । एवं घटिकः प्लविकः । स्त्रियां नाविका ॥

७६२ चरति ।३।२।७। टान्ताच्चरति गच्छति भक्षयति वा ठण्
भवति ॥ शकटेन चरन् शाकटिकः । शृङ्गवेरेण चरन् शाङ्गवेरिकः ॥

७६३ पर्पादेष्टद् ।३।२।८। टान्तात् पर्पादेश्चरति ठद् भवति ॥ ट
इत् पर्पेण चरन् पर्पिकः एवं दण्डिकः रथिकः ॥

७६४ पदिकः ।३।२।९। पादशब्दस्य चरति पदिक इति निपात्यते ॥
पद्भ्यां चरन् पदिकः ॥

७६५ वेतनादेर्जीवति ।३।२।१०। टान्तात् वेतनादेर्जीवति ठण्
भवति ॥ वेतनेन जीवन् वैतनिकः । एवमापणिक इत्यादि ॥

७६६ वस्त्रक्रयविक्रयेभ्यष्टः ।३।२।११। एभ्यो जीवति ठो
भवाते ॥ वस्त्रेण मूल्येन जीवन् वस्त्रिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।
क्रयविक्रयिकः ॥

७६७ छत्रायुघात् ।३।२।१२। टान्तादायुधशब्दात् जीवति छठौ
भवतः ॥ आयुधेन जीवन् आयुधीयः आयुधिकः ॥

७६८ विवधवीवघात् ।३।२।१३। टान्ताभ्यां विवधवीवघाभ्यां
हरति ठठणौ भवतः ॥ विवधेन हरन् विवधिकः वैवधिकः । एवं वीवधिकः
वैवंधिकः ॥

१ कटारोपान्त्यात् । तिन्त्रिणीकं च युक्तेभ्यम् ॥

२ वयस्य विवधस्य क्रयविक्रयौ तौ च क्रयविक्रयस्य क्रयविक्रया इत्येकशेषयोतनार्थं
नटुवक्ष्याम् ॥

७६९ निर्दृत्तेऽक्षयूतादेः ।३।२।१८। टान्तात् अक्षयूतादेर्निर्वृत्ते
ठण् भवति ॥ अक्षयूतेन निर्वृत्तम् आक्षयूतिकम् । एव जाह्वाप्रहतिकं
मौष्टिकं प्राहरिकमित्यादि ॥

७७० भावादिमः ।३।२।१९। टान्तात् भावप्रत्ययान्तात् निर्दृत्ते
इमो भवति ॥ पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । एवमौपपादिमं सम्मूर्च्छिममित्यादि ॥

७७१ याचितापमित्यात् कण् ।३।२।२१। टान्तात् याचितादपमित्य
इत्यव्ययाच्च निर्वृत्ते कण् भवति ॥ याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् । अपमित्य
निर्वृत्तमापमित्यक ॥

७७२ संसृष्टे ।३।२।२२। टान्तात् संसृष्टे ठण् भवति ॥ दध्ना संसृ-
ष्टमन्न दाधिकम् । एवं पैप्पलिकमित्यादि ॥

७७३ चूर्णलवणमुद्गादिनाण् ।३।२।२३। टान्तात् चूर्णात्
संसृष्टे इन् भवति लवणाद् मुद्गादण् ॥ चूर्णेन संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपा ।
लवणेन संसृष्टो लवण ओदनः । मुद्गैस्संसृष्टमन्न मौद्ग ॥

७७४ व्यञ्जनैरुपासिक्ते ।३।२।२४। टान्ताद्यञ्जनादुपासिक्ते ठण्
भवति ॥ सूपेनोपासिक्त सौपिकम् । एवं दाधिकम् इत्यादि ॥

७७५ ओजसहोऽम्भसा वर्तते ।३।२।२५। टान्तादोजसादे-
र्वर्तमाने ठण् भवति ॥ ओजसा वर्तमानः औजसिकः । एव साहसिकः
आम्भसिकः ॥

१ याच्ययाऽऽत् याचितक निमयादापमित्यनमित्यमर ॥

२ व्यञ्जयते उद्धोध्यते प्रसाद्यते येन ओदनादिरसस्तद्यञ्जनमिति सामान्येन क्रियाश-
ब्दो विज्ञायते । उदकेनापि कदाचिद्रसोद्धोष स्यादिति नत्वेव विज्ञायते रुडिशब्दो व्यञ-
नशब्दः ॥ सूपो दाधि घृत तैलमिति षचिदेव वर्तते नोदके इति न्यासे उक्तम् ॥ व्यञ-
नैरिति किं? उदकेनोपसिक्त ओदन । उपसिक्त इति किं? सूपेन सयथा स्थाली । उप-
सिक्तमित्योदनादिर्मुच्यते ॥ व्यञ्जनं संसृष्टे उपसिक्त एव संसृष्टे प्रलयो वया स्या-
दिति प्रकृतिप्रलयार्थं व्यवस्यार्थं च वचनम् । व्यञ्जनैरिति बहुवचन स्वस्वविश्लि-
रासार्थम् ॥

७७६ परेर्मुखपार्श्व्वात् ।३।२।२७। परिपूर्वाभ्यां मुखपार्श्व्वाभ्यां वर्तमाने षण् भवति ॥ परिमुखं वर्तमानः सेवकः पारिमुखिकः । पारिपार्श्विकः ॥

७७७ रक्षदुच्छतोः ।३।२।२१। द्वितीयान्तात् रक्षत्युच्छति चार्थे षण् भवति ॥ नगरं रक्षन् नागरिकः । बदराण्युच्छन् वादारिकः । एवं नैवारिकः पानसिक इत्यादि ॥

७७८ मीनमत्स्यपक्षिमृगातीर्थात् घृति ।३।२।३२। मीनमत्स्याभ्यां पक्षिमृगातीर्थाभ्यां च द्वितीयान्तेभ्यो घृति षण् भवति ॥ मीनान् घृन् मैनिकः । एवं मात्स्यिकः पाक्षिकः शाकुनिकः मार्गिकः कौरङ्गिकः इत्यादि ॥

७७९ परिपन्थं तिष्ठति च ।३।२।३३। द्वितीयान्तात् परिपन्थशब्दात् तिष्ठति घृति चार्थे षण् भवति ॥ परिपन्थं तिष्ठन् घृन् वा पारिपन्थिकः ॥

७८० पश्चात्वनुपदात् ।३।२।३६। पश्चादर्थे वर्तमानात् द्वितीयान्तादनुपदाद्भावति षण् भवति ॥ अनुपदं धावन् आनुपदिकः ॥

७८१ परदारदीन् घृति ।३।२।३७। द्वितीयान्तात्परदारार्देर्गच्छति षण् भवति ॥ परदारान् गच्छन् पारदारिकः । एव गौरुस्तल्पिकः । इत्यादि ॥

७८२ पदोत्तरपदपदार्थललामप्रतिकण्ठाङ्गुहति ।३।२।३९। पदोत्तरपदात् पदादिभ्यश्च गृह्णति षण् भवति ॥ प्रतिपदं गृह्णन् प्रातिपदिकः । पादिकः । आर्थिकः । लालामिकः । प्रातिकण्ठिकः ॥

१ परिवर्जने सर्वतो भावे वा । पारिमुख इत्यत्र यतो यतो वा स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्तमानः सेवकः । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा वर्तमान इत्यर्थः ॥

२ मीनग्रहणादन्यस्य मत्स्यपर्यायस्य न भवति । अनिमिपान् हन्ति । यदि मीनादन्यस्यापि पर्यायस्य स्यात्तर्हि मीनग्रहणमनर्थकं यथाऽन्यस्य भवति तथा मीनस्यापि स्यात् । अतो मीनग्रहणादन्यस्य मत्स्यविशेषस्य न भवति इति न्यासे उक्तम् ॥

७८३ धर्माधर्मौ चरति ।३।२।४०। द्वितीयान्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां
चरति अनुतिष्ठति ठण् भवति ॥ धर्म चरन् धार्मिकः । एवमधार्मिकः ॥

७८४ समूहान् समवेते ।३।२।४१। द्वितीयान्तेभ्यः समूहवाचिभ्यः
समवेते ठण् भवति ॥ समूहं समवेतः सामूहिकः । एवं सामाजिक इत्यादि ॥

७८५ परिपदं पयः ।३।२।४२। द्वितीयान्तात् परिपच्छब्दात्
समवेते ष्यो भवति ॥ परिपदं समवेतः पारिपयः ॥

७८६ सेनां चा ।३।२।४३। द्वितीयान्तात् सेनाशब्दात् समवेते
ष्यो वा भवति ॥ सेनां समवेतः सैन्यः सैनिको वा ॥

७८७ सुस्नातादीन् पृच्छति ।३।२।४४। द्वितीयान्तेभ्यः सुस्नाता-
दिभ्यः पृच्छति ठण् भवति ॥ सुस्नातं पृच्छन् सौस्नातिकः । सौखरानिक
इत्यादि ॥

७८८ प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ।३।२।४५। प्रभूतादिभ्यो ब्रुवत्यर्थे
ठण् भवति ॥ प्रभूतं ब्रुवन् प्राभूतिकः । एवं पार्याप्तिकः इत्यादि ॥

७८९ शाब्दिकदार्दरिकलालाटिककौकुटिकाः ।३।२।४७।
शाब्दिकादयः प्रसिद्धेऽर्थे ठणन्ता निपात्यन्ते ॥ शब्दमविनष्टमुच्चारयन्
शाब्दिकः । दर्दर वादिलविशेषं चादयन् दार्दरिकः । ललाटं पश्यन् लालाटिकः
सेवकः । कुकुटीवाल्पेन देशेन चरन् कौकुटिकः ॥

१ चरतिरासेवायां वर्तते तात्पर्येणानुष्ठाने । पुन. पुनश्चरणमामेवा ॥

२ बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं । तदेकदेशीभावमनुभवमेव समवेत उच्यते । सम-
लापगते तु समवेतशब्दो नास्ति । यथा सुप्तोऽप्येते सुप्त इति नास्ति ॥

३ य कश्चित् शब्दं करोति कारुभेकादिः स सर्वोऽपि शाब्दिक एव स्यात् । कस्तर्हि?
यः शब्दं जानाति वैयाकरण पुरुष सोऽविनष्ट शब्दमुच्चारयन् शाब्दिकः ॥ निपातनं
रुच्यर्थम् ॥ दर्दरो घटादिवादित्र तत्तुर्वन् वादयन्वा दार्दरिक उच्यते ॥ स्वामिनो दृष्टं
ललाटमिति दूरतो याति न स्वामिकार्येषु उपतिष्ठते च. स लालाटिक इत्युच्यते । कुकुटा
परयन् कौकुटिक । अत्र कुकुट्या कुकुटीपातो लक्ष्यते तेनापि देशस्याल्पता । तेन
गच्छन् पुरो युगमात्तापित्तघटि सँयतो भिभारित्वुच्यते ॥ दाम्भिको वा कुकुटीमाचरन्
कौकुटिक. कुकुटीति दाम्भिककिया मिथ्याशौचादिरुच्यते इत्यमोऽपठनी ॥

७९० वक्रये ।३।२।५१। पष्ठचन्ताद्वक्ये ठण् भवति ॥ आपणस्य
वक्रय आपणिक । एव नैवासिक इत्यादि ॥

७९१ तदस्य पण्यम् ।३।२।५२। प्रथमान्तात् पष्ठचर्थे पण्ये वाच्ये
ठण् भवति ॥ अपूपा पण्यमस्य आपूपिक । शाकुलिक । ताम्बूकिक ।
इत्यादि ॥

७९२ शिल्पम् ।३।२।५५। प्रथमान्तात् पष्ठचर्थे ठण् भवति
प्रथमान्त चेत् शिल्प स्यात् ॥ नृत्त शिल्पमस्य नात्तिक । एव गेतिक
वादनिक मार्दङ्गिक इत्यादि ॥

७९३ प्रहरणम् ।३।२।५७। प्रथमान्तात् पष्ठचर्थे ठण् भवति
प्रथमान्त चेत् प्रहरण स्यात् ॥ अस्ति प्रहरणमस्य आसिक । एव चाक्रिक
धानुष्क इत्यादि ॥

७९४ शक्तियष्टेष्टीकण् ।३।२।५९। प्रथमान्ताभ्या शक्तियष्टिभ्या
टीकण् भवति प्रथमान्त चेत् प्रहरणम् ॥ शक्ति प्रहरणमन्येति शक्तिक ।
याष्टीक इत्यादि ॥

७९५ दैष्टिकास्तिकनास्तिकाः ।३।२।६१। दैष्टिकादयष्टणन्ता
निपात्यन्ते ॥ दैष्टिर्देव प्रमाणमस्येति दैष्टिक । अस्ति परलोकादिगतिरस्य
आस्तिक । तद्विपरीतो नाम्तिक ॥

७९६ शीलम् ।३।२।६२। प्रथमान्तात् पष्ठचर्थे ठण् भवति प्रथमान्त
चेत् शील स्वभाव स्यात् ॥ अपूपभक्षण शीलमस्य आपूपिक । ण्य दाधिक
सार्षिष्क इत्यादि ॥

७९७ छत्रादेरञ् ।३।२।६३। छत्रादिभ्यन्तदस्य शीन्मित्यग्नि तर्धे
अञ् भवति ॥ छत्रवच्छीलमस्य छात्र । शिक्षा शीलमस्य दीक्ष इत्यादि ॥

७९८ तूष्णीकः । १३२।६४। तूष्णीम्भाव शीलमस्येति अस्मिन्नर्थे
तूष्णीक इति निपात्यते ॥

७९९ तत्र नियुक्ते । १३२।७२। सप्तम्यन्तान्नियुक्तेऽर्थे ठण् भवति ॥
शुल्कशालाया नियुक्त शौल्कशालिक । एवमापणिक इत्यादि । द्वारे
नियुक्त इति ठणि ॥

८०० द्वारादेः । १३३।८८। द्वारादेर्यवयो ङिति तद्धिते टैच्
भवति ॥ दौवारिक ॥

८०१ ठोऽगारान्तात् । १३२।७३। अगारान्तान्नियुक्ते ठो भवति ॥
देवागारे नियुक्त देवागारिक । एव कोष्ठागारिक ॥

८०२ अध्यायिन्यदेशकालात् । १३२।७४। अयोग्यदेशकालवा-
चिन अध्यायिन्यर्थे ठण् भवति ॥ अशुचावध्यायी आशुचिक । सन्ध्या-
यामध्यायी सान्ध्यिक । एव श्माशानिक औलिकक इत्यादि ॥

चन्द्रसूर्योपरागश्च निर्घातो भूमिकम्पनम् ।

दिग्दाहो गर्जित विद्युदुल्का सन्ध्योत्सवोऽशुचि ॥

श्मशानाभ्याश इत्यप्यदेशकालदय स्मृता ॥

८०३ निकटादिषु वसति । १३२।७६। निकटादिभ्यस्तल वस-
तीत्यर्थे ठण् भवति ॥ निकटे वसन् नैकटिक । एव घार्क्षभूलिक ॥

८०४ सतीत्यर्थः । १३२।७७। समाने तीर्थे वसन् सतीत्यर्थे इति
निपात्यते ॥

८०५ चन्द्रायणं च चरति । १३२।८०। गोदानादिभ्यश्चन्द्रा-
यणशब्दाच्च चरत्यर्थे ठण् भवति ॥ गोदान चरन् गौदानिक । एवमान-
गारिक चान्द्रायणिक इत्यादि ॥

१ अदेशकालादिति किं? विहारभूमावध्यायी । पूर्वाण्डेऽध्यायी इत्यमोघवृत्तौ ॥

२ तरन्ति भव्या सप्तारसमुद्र लङ्घन्ते येन स तीर्थे । कोऽर्थः? परमहितोपदेशकगुह
रित्यर्थे ॥ तीर्थे प्रवचने पात्र लब्धाम्नाये विवाचरे ॥ पुण्यारण्ये जलोत्तारे महाप्रत्या
महामुने ॥ १ ॥

८०६ देवव्रतादीन् द्विन् ।३।२।८१। देवव्रतादिभ्यश्चरति द्विन् भवति ॥ ड इत् । देवव्रतं चरन् देवव्रती । एवं तिलव्रती ॥

८०७ संशयं प्राप्तेऽर्थे ।३।२।८४। सशयशब्दात्तं प्राप्तेऽर्थे ठण् भवति ॥ संशयं प्राप्तः सांशयिकः ॥

८०८ पथष्ठण् ।३।२।८७। पथो याति ठण् भवति । पन्थानं यान् पथिक ॥

८०९ नित्यं णः पन्थश्च ।३।२।८८। पथो नित्यं याति णो भवति पथः पन्थादेशश्च ॥ पन्थानं नित्यं यान् पन्थः ॥

८१० योगादये शक्ते ।३।२।९१। योगादेस्तस्मै शक्ते ठण् भवति ॥ योगाय शक्तः यौगिकः । एवं सान्तापिकः इत्यादि ॥

८११ योग्यकार्मुके ।३।२।९२। शक्ते एतौ निपात्येते ॥ योगाय शक्तः योग्यः । कर्मणे शक्तः कार्मुकः ॥

८१२ काले कार्ये च भववत् ।३।२।९५। कालवाचिनस्तत्र देये कार्ये च भववत्प्रत्ययो भवति ॥ वर्षासु देय कार्ये वा वार्षिकम् । एव मासिक नैश नैशिकमित्यादि ॥

८१३ तेन हस्तयथाकथाचाद्यणम् ।३।२।९७। हस्तयथाकथाचाभ्यां तेन देये कार्ये च यथासङ्ख्यं यणौ भवतः ॥ हस्तेन देयं कार्यं वा हस्त्यम् । एव याथाकथाच ॥

१ देवव्रतादयः प्रयोगगम्या । प्रभूत व्रत देवव्रतम् ॥

२ अर्थते इत्यर्थो गम्यः ज्ञानस्य विषय इत्वर्थः । न जाने स्थाणुश्चत पुष्टयः । सशय प्राप्त पदार्थ सांशयिक इति यावत् ॥ अर्थ इति किं? सशयितरि नामभूत् । सोऽपि द्वि सशय प्राप्तो भवति तस्य तद्भावादिप्रत्ययमोपवृत्तौ ॥

३ कल्पते वस्तुपरिणतिर्यस्मादसौ कालस्तस्मिन् । भवार्थं यथैव प्रत्यय उक्तस्तथैव प्रत्ययो भवति ॥ याभ्यः प्रवृत्तिभ्यो येन विशेषेण ये प्रत्यया भवेऽर्थे भवन्ति ताभ्यः प्रवृत्तिभ्यस्तेन विशेषेण कार्ये देये चार्थे ते प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः ॥ गतिर्द्वि सर्वकार्य व्योत्पत्ति । प्रत्ययस्य भावोऽप्राप्यनिदिश्यते इत्यमोपवृत्तौ ॥

८१४ सम्पादिनि । ३।२।९।८। तृतीयान्तात्सम्पादिनि ठण् भवति ॥
कुण्डलाभ्यां सम्पादि कौण्टलिकं मुखम् । एवमाङ्गदिकौ बाहू इत्यादि ॥

८१५ कर्मवेपाद्यः । ३।२।९।९। कर्मवेपाभ्यां सम्पादिनि यो भवति ॥
कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं दैवं । वेप्यो नटः ॥

८१६ कालात्परिजय्यलभ्यकार्यसुकरे । ३।२।१०।०। काल-
वाचिन परिजय्याद्यर्थे ठण् भवति ॥ मासेन परिजय्यो मासिको व्याधिः ।
एवं मासेन लभ्यः कार्यः सुकरो वा मासिक. पट इत्यादि ॥

८१७ निर्वृत्ते । ३।२।१०।१। कालवाचिनो निर्वृत्ते ठण् भवति ॥
मामेन निर्वृत्तो मासिकः । एवं रात्रिकः इत्यादि ॥

८१८ समयात्प्राप्तात् । ३।२।११।३। समयादस्य प्राप्त इत्यास्मि-
न्नर्थे ठण् भवति ॥ समय. प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् ॥

८१९ ऋत्वादिभ्योऽण् । ३।२।११।४। ऋत्वादिभ्योऽस्य प्राप्ते
अण् भवति ॥ ऋतुः प्राप्तोऽस्यार्त्तव पुष्पादि । एवं यौद्धमित्यादि ॥

८२० कालाद्यः । ३।२।११।५। कालादस्य प्राप्त इत्यास्मिन्नर्थे यो
भवति ॥ कालः प्राप्तोऽस्य काल्यमध्ययनं ॥

८२१ प्रयोजनम् । ३।२।११।७। प्रथमान्तात्तदस्य प्रयोजनमित्य-
स्मिन्नर्थे ठण् भवति ॥ जिनमहः प्रयोजनमस्य जैनमहिकम् । एवं नैष्ठिकः
मौक्तिकः । व्यवहार. प्रयोजनमस्येति ठणि टैचि प्राप्ते ॥

८२२ जः स्वङ्गादेः । २।३।९।०। व्यतिहारे जप्रत्ययान्तस्य स्वङ्गादेश्च
न्गिति तद्धिते आदेरच आरैचो भवन्ति ॥ व्यावहारिकः इत्यादि ॥

८२३ चूलादिभ्योऽण् । ३।२।११।९। चूलादिभ्यः प्रयोजने अण्
भवति ॥ चूला प्रयोजनमस्य चूल कर्म । एव श्राद्धमित्यादि ॥

८२४ उत्थापनादेः छः । ३।२।१२।१। उत्थापनादेः प्रयोजने छो

१ प्रवृत्तिसाध्य फल प्रयोजन । तत्तु प्रयोजक प्रवर्तक जनक उत्पादकमित्यमोषवृत्तौ ॥

२ उत्थापन । अनुप्रवचन । अनुवादन । अनुपान । अनुवासन । धारम्भण इत्यु-
त्थापनादिगण ॥

भवति ॥ उत्थापन प्रयोजनमस्य उत्थापनीय गीतम् । एवमनुवाद-
नीयमित्यादि ॥

८२५ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यश्चुक् ॥३२॥१२३॥ स्व
र्गादि प्रयोजने यो भवति स्वस्तिवाचनादेष्टण. च्चुक् ॥ स्वर्ग प्रयोजनमस्य
स्वर्ग्यम् । एव यशस्यम् इत्यादि । स्वस्तिवाचन प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाच
नम् । एव शान्तिवाचनमित्यादि ॥

८२६ मूल्यैः क्रीते ॥३२॥१४६॥ मूल्यवाचिनस्तेन क्रीते ठण्
भवति ॥ सप्तत्या क्रीत साप्ततिरुम् ॥ एवमाशीतिकमित्यादि ॥

८२७ तस्य वापे ॥३२॥१४७॥ पण्ड्यन्ताद्वापे क्षेत्रे ठण् भवति ॥
प्रस्थस्य वाप प्रास्थिक क्षेत्रम् । एव द्रौणिकमित्यादि ॥

८२८ ईशे ॥३२॥१५३॥ पृथिवीसर्वभूमिभ्याम् ईशे अञ् भवति ॥
पृथिव्या ईश पात्थिव सार्वभौम ॥

८२९ लोकसर्वलोकात् ॥३२॥१५५॥ लोकसर्वलोकाम्या ज्ञाते
ठण् भवति ॥ लोकस्य ज्ञात लौकिक । एव सार्वलौकिक ॥

८३० मानम् ॥३२॥१६०॥ प्रथमान्तात्तदस्य मानमित्यस्मिन्नर्थे ठण्
भवति ॥ प्रस्थो मानमस्य प्रास्थिको राशि । एव कोडुविक इत्यादि ॥
चत्वारि प्रमाणमस्येति विगृह्य

८३१ संहख्याडतेश्चाशक्तिष्टेः कः ॥३२॥१२६॥ सङ्ख्यावा

१ मूल्यैरिति क्रि० दवदत्तन क्रीत पाणिना क्रीत । शूर्पाभ्या क्रात शूर्पे क्रातमिति
परिमाणशब्दात् द्विवचनषड्वचनान्तात् प्रत्ययो न भवति अनभिधानात् । शूर्पादयो
ह्यव्यक्तपरिमाणानामर्थावा वाचका ॥ न च सख्याभेदवाचिभिर्भक्तिर्वाक्य इव वृत्ताव
प्यस्ति । यत्तु प्रमाणभेदप्रतिपत्तौ प्रमाणमस्ति तत्र भवत्यत्र । द्वाभ्या शूर्पाभ्या क्रात
द्विशूर्पे त्रिशूर्पे ॥ तथा सुद्रे क्रीत मौद्रिक । न ह्यकेन सुद्रेन क्रय सम्भवति ॥ निर्दे
शादव तृतीयात्तत्र विज्ञायते इत्यमाद्यवृत्तौ ॥

२ कनि त्रिंशद्विंशतीनामुपादानम् । अशक्तिष्टेरिति निषेधाणोऽपवाद । विंशत्यादयो
गुणशब्दा गुणे गुणिने च उपात्तस्वरुल्लिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते । विंशतिर्गवा विंशतिर्गव
शक्ति साधुःश्वमेपाम् ॥

चिनो डत्यन्तात् त्रिंशत्त्रिंशतिभ्यां च माने को भवति न शक्तिश्चन्तात् ॥
चतुष्कम् । एवमष्टकं दशकं कतिकं त्रिंशत्कं विंशतिकम् । अशक्तिष्टेरिति
किं? । चात्वारिंशत्कं साप्ततिकं पाष्टिकं ॥

८३२ पञ्चदशद्वगो वा । १३।२।१६४। एतौ माने वा निपात्येते वगे
विधेये ॥ पक्षे कः । पञ्चमानमस्येति पञ्चत् पञ्चको वा वर्गः । दशत्
दशको वा ॥

८३३ स्तोमे डट् । १३।२।१६५। सङ्ख्यायास्तदस्य मानमित्यस्मिन्नर्थे
डट् भवति स्तोमेऽभिधेये ॥ डटावितौ । द्वादश मानमस्य द्वादशः स्तोमः ।
एवं चतुर्विंश इत्यादि ॥

८३४ अर्हति । १३।२।१७३। द्वितीयान्तादर्हति ठण् भवति ॥
आन्दोलमर्हन् आन्दोलिकः । एवं श्वेतच्छत्रिक इत्यादि ॥

८३५ पात्रात् । १३।२।१७५। पात्रशब्दादर्हति यधौ भवतः ॥
पात्र्यः पात्रियः ॥

८३६ कडङ्गरदक्षिणास्थालीविलाच्छयौ । १३।२।१७६। कड-
ङ्गरादिभ्योऽर्हति छयौ भवतः ॥ कडङ्गरमर्हन् कडङ्गरीयः कडङ्गरीयौ वा गौः ।
एवं दक्षिणीयो दक्षिण्यो वा ब्राह्मणः । स्थालीविलीयाः स्थालीविल्या वा
तण्डुलाः ॥

८३७ शालीनकौपीनार्त्विजिनाः । १३।२।१७७। एते अर्हति
निपात्यन्ते ॥ शालायाः प्रवेशमर्हन् शालीनो मुहूर्तादिः । कूपप्रवेशमर्हन्
कौपीन वस्त्रखण्डम् । ऋत्विजमर्हन् आर्त्विजीनो यजमानः ॥

८३८ वैरङ्गिकः । १३।२।१७९। विरागशब्दात्तत्रित्यमर्हति ठण्
प्रत्ययो विरङ्गादेशश्च निपात्यते ॥ विरागमर्हन् वैरङ्गिकः साधुः ॥

८३९ यः । १३।२।१८१। अधिकारोऽयं ॥

८४० वहति रथप्रासङ्गात् । ३।२।१८२। रथप्रासङ्गाभ्या वहति यो भवति ॥ रथ वहन् रथ्य । एव प्रासङ्ग्य ॥

८४१ धुरो यदण् । ३।२।१८३। धुरो वहति यदणौ भवत ॥ धुर वहन् धुर्य धोरेयो वा ॥

८४२ वामाद्यादेः सः । ३।२।१८४। वामादिपूर्वाद्दुरो वहति खो भवति ॥ वामधुर वहन् वामधुरीण । एव सर्वधुरीण इत्यादि ॥

८४३ शकटादण् । ३।२।१८६। शकटशब्दाद्ब्रह्मण्यन् भवति ॥ शकट वहन् शकटो गौ ॥

८४४ हलसीराट्ठण् । ३।२।१८७। हलसीराभ्या वहति ठण् भवति ॥ हल वहन् हालिक । एव सैरिक ॥

१ प्रसज्यते इति प्रासङ्गो युग । ब्रह्मसाना धमनकाले स्वयं आसज्यते । तद्ब्रह्मन् प्रासङ्ग्य । यत्त्वन्वत् प्रसङ्गादागत प्रसङ्गामिति न भवत्यनभिधानात् ॥ रथग्रहण किमर्थं यो हि रथ वहति स रथ्यो वोढा भवति रथासादश्च वोढुङ्गे ३।१।१४१। नियमसूत्र मेतत् रथात्सादे सपूर्वात्केवलाच्च स्वेऽर्थे य प्रत्यय स रथस्य व डरि रथादे एव भवति ॥ रथस्याय वोढा रथ्य । द्विरथ निरथ । रथस्यद् रथ्य चक्र । आश्वरथ युगम् । अन्यत्र वाक्यमेव रथस्यद् । अश्वरथस्याय स्वाना ॥ ' इयेव सिद्धम् । इति चेदशुभ र्थामदम् । तस्य य इत्यस्य ' श्लुग द्विगोरलुचोऽनपत्येऽज्याद् ३।२।१५। द्विगारलुग न्तात्परो य प्राग्गितायेऽपत्यवर्जितेऽर्थे अजादिर्यवारादिश्च प्रत्यय तस्य श्लुगभवति ॥ पञ्चसु कपालयु सस्कृत पञ्चकपा य पञ्चकपाल वा । पञ्चेन्द्राण्य पञ्चे द्राणी वा दव ताऽस्य पञ्चेद्र । दशेद्र ॥ यादे द्वयो रथयो द्विरभ्या वा अथ द्विरथ । निरथ । रथासादश्च नोदुङ्गे इति च ॥ अतुच इति किं पञ्चसु कपालेषु सस्कृत पञ्चकपात् तस्यद् पाञ्चकपालम् । अनपत्य इति किं द्वैदेवदत्ति । पञ्चनापिति । अज्यादेरिति किं पञ्चगर्गमयम् ॥ ' इति सूत्रेण श्लुगभवति ॥

२ अथ यग्रहण किमर्थमिति न टण्चेत्येवंचयत तत्र चकारेण यथाविहित प्रत्यय । प्रत्यये सति तस्य सम्बन्धिविधक्षायां वहलण् प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं यग्रहणमित्य मोघवृत्ती ॥

३ शकटात् हलसीराभ्या ' डरस्वे ' इति स्वयंविधक्षायाम्ण् टण् सिद्धी । अथ विशेषां प्रत्ययाभ्यामभिधापयितुं वचनमित्यमोघवृत्ती ॥

८४५ धनगणं लब्धा ।३।२।१८९। धनगणाम्यां लब्धरि यो भवति । धनं लब्धा धन्यः । एवं गण्यः ॥

८४६ पदमस्मिन् दृश्यम् ।३।२।१९१। पदशब्दादस्मिन् दृश्य-मित्यत्रार्थे यो भवति ॥ पदमस्मिन् दृश्यं पद्यः कर्दमः ॥

८४७ नौविषेण तार्यवध्ये ।३।२।१९२। नौविषाम्यां यथासङ्ख्यं तार्ये वध्ये चार्थे यो भवति ॥

८४८ ओदौतोऽवात्रिय ।२।३।३६। ओकारौकारयोः स्थाने यकारादौ प्रत्यये अच् आच् इत्येतौ क्रमेणादेशौ भवतः ॥ नावा तार्यं नाव्यं । विषेण वध्यो विष्यः ॥

८४९ न्यायादर्थादनपेते ।३।२।१९३। न्यायादर्थाभ्याम् अनपेते यो भवति ॥ न्यायादनपेतं न्याय्यम् । एवमर्थ्यं ॥

८५० मदस्य करणे ।३।२।१९४। मदशब्दात् करणे यो भवति ॥ मदस्य करणं मद्यं ॥

८५१ वश्यपद्यवयस्यधेनुप्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यहृदयमूल्यम् ।३।२।१९५। एते यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ वश गतो वश्यः । पथोऽनपेतं पथ्यं^१ । वयसा तुल्यो वयस्यः । आ ऋणप्रदानाद्दीयमाना धेनुः धेनुप्या । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः । जनीं वधूं हरन्तो जन्याः जामातृवयस्याः । धर्मादनपेतं धर्मेण प्राप्तं च धर्म्यं । हृदयस्य प्रियं हृद्यं । मूलेन समो मूल्यः ॥

८५२ तत्र साधौ ।३।२।१९६। सप्तम्यन्तात् साधौ यो भवति ॥ सभायां साधुः सभ्यः । एवं कर्मण्यः । सामान्य इत्यादि ॥

१ ओदौत इति किं^२ रचति । यीति किं^३ गोऽभ्यति । प्रत्ययस्येति किं^४ गोयान नौयानम् ॥ गव्यूतिमात्रमध्वान गत इति अप्परिमाणवृत्ति पृषोदरादिः ॥

२ वश्यो गुरोर्विधेय इत्यर्थः । निपातन हि हृदयर्मितीह न भवति वश गत इच्छां प्राप्तौऽभिप्रेत गत इत्यर्थः । एवमन्वशापि ॥ पथ्य ओदनादि । वयस्य राता । आ ऋणप्रदानाद्दीयमाना अधमर्णेनोत्तमर्णाय । भार्या जाया जनिः तुल्यः । जन्याः स्निग्धा वरस्य ये । धर्म्यं सुरात् । हृद्यमौषधम् । हृद्यो देशः । हृदयस्य बन्धनम् । हृद्यो घशीकरणमन्त । मूलेनोपादानेन समस्तुत्यो मूल्यः पट इत्यर्थः । तुल्यशब्दः सट्गणपर्यायः तुल्यार्थरिति निपातनात्सिद्ध इत्यमोषवृत्तां ॥

८५३ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढग् । ३।२।१९७। पथ्यादिभ्यः
साधौ ढग् भवति ॥ पथि साधु पाथेयम् । एवमातिथेयं वासतेयं स्वापतेयं ॥

८५४ परिपदो ण्यश्च । ३।२।१९९। परिपच्छब्दात् साधौ णो
ण्यश्च भवतः ॥ परिपदि साधुः पारिपदः पारिपद्यो वा ॥

८५५ सर्वजनात् खञ्च । ३।२।२००। सर्वजनात्साधौ ण्यः खञ्च
भवतः ॥ सर्वजनेषु साधुः सार्वजन्यः । सार्वजनीनः ॥

८५६ प्रतिजनादेः । ३।२।२०१। प्रतिजनादेः साधौ खञ् भवति ॥
प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । एवमैदंयुगीनः इत्यादि ॥

८५७ कथादेष्टण् । ३।२।२०२। कथादेः साधौ ठग् भवति । कथाया
साधुः काथिकः । एवं नैऋतिकः वैतण्डिक इत्यादि ॥

८५८ पाद्यागर्घ्ये । ३।२।२०४। एतौ तदर्थं निपात्येते ॥ पादार्थं
पाद्यं जलम् । अर्घ्यार्थं द्रव्यम् अर्घ्यं ॥

८५९ ण्योऽतिथेः । ३।२।२०५। अतिथिशब्दात्तदर्थं ण्यो भवति ॥
अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ॥

८६० छः । ३।२।२०८। आपादपरिसमाप्तेयंज्या वक्ष्यन्ते तेषु छप्र-
त्ययो भवति ॥ इत्याधिक्रियते ॥

८६१ तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्णः । ३।२।२१३।
चतुर्थ्यन्तात् हिते छो भवति न राजादेः ॥ सर्वस्मै हितः सर्वायः । एवं
वत्सीयः इत्यादि । अराजादेरिति किं ? ततो वाक्यमेव राज्ञे हितम् ।
आचार्याय हितं । ब्राह्मणाय हितं । वृष्णे हितं ॥

८६२ रथस्वलतिलयवमापवृषपन्नह्यप्राण्यङ्गाद्यः । ३।२।
२१४। रथादिभ्यः प्राण्यङ्गवाचिनश्च हिते यो भवति ॥ रथाय हिवा
रथाय भूमिः । एवं स्वल्पं तित्त्वं यन्व माप्यं वृष्य ब्रह्मण्य दन्त्य चक्षुष्यम्
इत्यादि ॥

८६३ प्योऽजायेः । ११२।२१९। अजाविभ्यां हिते प्यो भवति ॥
पठत् । अजायै हित. अजथ्यः । एवमपिष्य ॥

८६४ भोगोत्तरपदात्मन्भ्यां खः । ११२।२१७। भोगोत्तर-
पदादात्मन्शब्दाच्च हिते सो भवति ॥ मातृभोगाय हितः मातृभोगाण. ।
एवमात्मने हित. आत्मनीन । नश्रुतेरलुक् ॥

८६५ पञ्चसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधारयात् । ११२।२१८।
पञ्चादिपूर्वाज्जानात्कर्मधारयात्तद्धिते सो भवति ॥ पञ्चजनेभ्यो हितः
पञ्चजनीनः । सर्वजनीन । विश्वजनीन. ॥

८६६ सर्वाणो वा । ११२।२२०। सर्वशब्दात् हिते णो वा
भवति ॥ पक्षे छ. । सर्वेभ्यो हितः सर्वा सर्वाय ॥

८६७ परिणामिनि तदर्थे । ११२।२२१। चतुर्व्यन्तात्तदर्थे
परिणामिनि वाच्ये छो भवति ॥ अज्ञारेभ्यः इमानि अज्ञारीयाणि काष्ठानि ।
एवमोदनीयास्तण्डुला इत्यादि ॥

८६८ तस्यार्हे कृत्ये चत् । ११३।१। पठ्यन्तार्हे कृत्ये वद्-
यति ॥ राज्ञोऽर्हे कृत्यं राजवद्भृत्तमस्य । एवं यथानद्विधिनादित्यादि ॥

८६९ सुप इवे । ११३।२। सुवन्तादिवार्थे सादृश्ये वद्भवति ॥

१ अवय. शैलमेपाया इत्यमर ॥ पठार 'षिति तद्धिते' इति पुभावार्थ ॥ अ-
जाभ्यो हिता अजभ्या यूपिका ॥

२ पञ्चजनशब्दयोस्तद्धिते द्विगुरुर्मधारय । तत्र कर्मधारयाधिकारान् ॥ कर्मधार-
यादिति किं? पञ्चाना जनाय हित पञ्च जनीय । सर्वजनीय । विश्वजनीय इत्यमोघवृत्ती ॥

३ तद्वाच परिणाम । अथवा पूर्वाकार परिहरन् उत्तराकारमवप्रोणि केनचिप्रमा-
रेण तिष्ठतीति स परिणाम । सोऽस्मास्तोति परिणामी तस्मिन्वाच्ये सति । तस्मि इद
तदर्थम् ॥ परिणामिताति किं? सूत्राय यवाग् । उच्चारण यवाप्त सम्पत्ने न तु तदर्थ
म् ॥ अत्र पादस्य परितमासलाच्छप्रययो निवृत्त ॥

४ सुप इति किं? गच्छन्तास्ते इव मन्दात्वात् । बीभिनदेनस्यागम्प्राप्ति । अथायानो
नृत्यति अद्गृहणात्त्वान् ॥

मुनिरिव मुनिवद्वर्नते । देवमिव देववत्पश्यति गुरुम् । साधुनेव साधुवदाचर्यते इत्यादि ॥

८७० भाँवे त्वतल् ।३।३।५। षष्ठ्यन्ताद्भावे स्वरूपे त्वतलौ भवतः ॥ अभिधानप्रत्ययहेतुः पदार्थधर्मो भावः । ल इत् । लीलिङ्गार्थः । गोर्भावः गोत्वं गोता । शुक्रस्य भावः शुक्रत्वं शुक्रता । एवं पाचकत्वं पाचकता । देवदत्तत्वं देवदत्तता इत्यादि ॥

८७१ पृथ्वादेर्वेमन् ।३।३।८। पृथ्वादेर्भावे इमन्वा भवति ॥ पक्षे स्वतलौ । प्राप्तश्च भवति ॥

८७२ रः पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढस्योः ।३।३।५३। पृथ्वादेः ऋतो रो भवति णीष्टेयस्सु इमनि च परतः ॥

८७३ अन्त्याजादेः ।३।३।५७। तृप्रत्ययान्तस्यान्त्याजादेश्च लुग् भवति णीष्टेयस्सु इमनि च परतः । पृथोर्भावः प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता पार्थवं अदिमा मृदुत्वं मृदुता मार्दव ॥

८७४ प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घवृन्दारकस्ये-
ञ्चि च प्रास्थ्यास्फावर्गर्वहत्रब्द्राघवृन्दम् ।३।३।५२। प्रियादेर्यथा-
सङ्ख्यं प्रादिर्भवति णीष्टेयस्सु इमनि च परतः ॥ इति बहुलस्य भावो बांहिमा बहुलत्वं बहुलता बाहुल्यं । प्रियस्य भावः प्रेमा प्रियत्वं प्रियता । उरोर्भावः उरुत्वम् उरुता औरवं वरिमा । गुरोर्भावः गुरुत्वं गुरुता गौरव गरिमा । दीर्घस्य भावः दीर्घत्वं दीर्घता दैर्घ्यं द्राधिमा इत्यादि ॥

८७५ स्थूलदूरयुचह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्य ल्त्रादेरेड्भेकः ।३।३।
५६। स्थूलादेर्णीष्टेयस्सु इमनि च परतो ल्त्रादेर्लुग्भवति इक् एङ् च ॥ स्थ-
विमा दविमा यविमा । ह्रस्वस्य भावो ह्रसिमा ह्रस्वत्व ह्रस्वता । एवं क्षिप्र-

१ यस्मादभिधानप्रत्ययौ भवत स भावः । शब्दप्रतीतिप्रवृत्तिनिमित्तं पदार्थधर्म इत्यर्थः । ह्रस्विभ्य रजकत्व घृष्णसर्पत्वम् । समासदृत्तद्धितेष्वपि रुद्रिशब्देषु जालाभिधानमेव । यदृच्छाशब्देषु शब्दस्वरूप सङ्ज्ञासङ्ज्ञिसम्बन्धो वा ॥ स्वभावतस्त्वान्त नपुसके, तलन्त त्रियां वेदितव्यम् ॥

स्य भावः क्षेपिमा क्षिप्रत्वं क्षिप्रता । क्षुद्रस्य भावः क्षोदिमा क्षुद्रत्वं क्षुद्रता ॥

८७६ वर्णदृढादिभ्यष्टयण् च ।३।३।९। वर्णवाचिनो दृढादि-
भ्यश्च भावे इमन् ट्वण् च वा भवतः ॥ टणावितौ । शुक्लस्य भावः
शुक्लिमा शौक्यं शुक्लत्वं शुक्लता । एवं कृष्णिमा काष्ण्यं कृष्णत्वं कृष्णता
शितिमा शैत्यं शितिता शितित्वं । दृढस्य भावो द्रढिमा दाढ्यं दृढत्व
दृढता । एवं परिव्रद्धिमा पारिवृढ्यं परिवृढत्वं परिवृढता । कृशस्य भावः
कशिमा कार्श्यं कृशत्वं कृशता । भृशस्य भावो अशिमा भार्श्यं भृशत्वं
भृशता । स्थिरस्य भावः स्थेमा स्थैर्यं स्थिरत्वं स्थिरता इत्यादि ॥

८७७ पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कृत्ये च ।३।३।१०।
पत्यन्ताद्राजान्ताद्गुणाङ्गात् राजादिभ्यश्च भावे कृत्ये च ट्वण् भवति ॥
अधिपतेर्भावः कृत्य वा आधिपत्यम् । एवं नारपत्यं भौपत्यं इत्यादि । अधि-
राजस्य भावः कृत्यं वा आधिराज्यम् । एवं यौवराज्यमित्यादि । मूढस्य
भावः कृत्यं वा मौढ्यम् । एवं जाड्यं पाण्डित्यमित्यादि । राज्ञो भावः कृत्यं
वा राज्यम् । अथ्य इति निषेधादनो लुग्भवति । एवं ब्राह्मण्यं वैदुष्यं
इत्यादि । वाधिकारात्त्वतलौ च । अधिराजत्वम् अधिराजतेत्यादि । टिद्धि-
धानात् स्त्रियामपि । औचित्ती । सामग्री । चातुरी । वैदग्धी इत्यादि ॥

८७८ सहायाद्वा ।३।३।११। सहायाद्भावे कृत्ये च ट्वण् वा
भवति ॥ सहायस्य भावः कृत्यं वा साहाय्यं साहायक सहायत्वं सहायता ॥

८७९ वयः प्राणिजातेरञ् ।३।३।१२। वयोवाचिनः प्राणिजाति-
वाचिनश्च भावे कृत्ये चान् भवति ॥ कुमारस्य भावः कृत्यं वा कौमारम् ॥

१ गुणोऽङ्क निमित्त वेपा प्रवृत्तेस्ते गुणाङ्का गुणाद्वारेण गुणिनि वर्तमाना. शब्दा
इत्यर्थः । कृत्ये वर्तव्ये कर्मणि क्रियायां । चकारो भावे कृत्ये चेति समुच्चयार्थः । आ-
धिराज्यमित्यत्र राजन्सत्त्वे इत्यङ् । ' वेऽनोऽद्ये । ट्वण्वाजिते यप्रत्यये अनो लृक् न
भवतीति ' निषेधादत्र सव्रज्ञाचारौत्यादीना अन्त्यादिलुक् न भवतीति वेदितव्यम् । रा-
ज्यमित्यत्राप्येवमेव ज्ञेयम् ॥ उचितस्य भाव कृत्य वा औचित्य औचित्यस्येयमौचित्यौ
। टिङ्गणिति ङी । लुगत इत्यतो लृक् । मत्स्येति यलृक् । चतुरस्य भाव. श्रुत्व वा
चानुर्यं चानुर्यस्येय चानुरी ॥

अश्वस्य भावः कृत्यं वा आश्वम् इत्यादि ॥

८८० ध्रुवादिहायनान्तादण् ।३।३।१३। युवादेर्हायनान्ताच्च भावे कृत्ये चाण् ॥ यूनो भावः कृत्यं वा यौवनम् अणीत्यलुक् । एवं चापलमित्यादि । द्विहायनस्य भावः कृत्यं वा द्वैहायनम् ॥

८८१ लघ्वादेरिकः ।३।३।१४। लघ्वक्षरादेरिगन्ताद्भावे कृत्ये चाण् भवति ॥ शुचेर्भावः कृत्यं वा शौचम् । एवं यौवतं लाघवं पाटवं मार्दवमित्यादि । वाऽधिकारात्त्वादि च । शुचित्वं शुचिता ॥

८८२ हृदयपुरुपादसमासे ।३।३।१५। हृदयपुरुपाभ्यां भावे कृत्ये चाण् भवति न समासे ॥

८८३ हृदयस्य हृद्याण्लासे ।२।२।१२७। हृदयस्य हृद्भवति याण्लासेषु परतः ॥ हृदयस्य भावः कृत्यं वा हार्दम् । एवं पौरुपम् । असमास इति किं? । सहृदयत्वं सत्पुरुपत्वं ॥

८८४ सखिवणिग्दृताद्यः ।३।३।१६। सख्यादेर्भावे कृत्ये च यो भवति ॥ सख्युः भावः कृत्यं वा सख्यं । वणिज्या । दूत्यं । त्वतलौ च । सखित्वमित्यादि ॥

८८५ स्तेयार्हन्त्यश्रौत्रम् ।३।३।१७। एते भावे कृत्ये च निपात्यन्ते ॥ स्तेनस्य भावः कृत्यं वा स्तेयम् । अर्हतः आर्हन्त्यम् आर्हन्ती । श्रोत्रियस्य भावः कृत्यं वा श्रौतं । स्तेनत्वमित्यादि ॥

१ युवन् स्थविर यजमान कुतक श्रमण कुक्षो दु क्षी सुक्षी सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् सु-
भ्रातृ दुर्भ्रातृ परिभ्राजक सभ्रह्मचारिन् अनुशस पचल कुशल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेप्रस
उपात् उभ्रेत् प्रशास्तु प्रतिहर्तृ होत् पोत् भ्रात् भर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्टु दुष्ट
अश्वर्यु घृत् इति युवादिगृह्णतिगण ॥

२ लघुरादि समांभूतो यस्यैकस्तदन्तात् । तैतवमित्यत्र यद्यपि तिवद् इत्याद्यवहित
लघ्वादि सम्भवति तथापि नैकमुदाहरण रक्षणारम्भे प्रयोजयति इति शुच्यादिभ्योऽपि
भवात् ॥ लघ्वादेरिति किं? पाण्डुत्व । इक् इति किं? घटत्व । केचित् लघ्वादेरिति
प्रकृतेर्विशेषणमिच्छन्ति नैक - (यार्शानवम्) ते सामन्त मेच्छन्ति इत्यमोघवृत्तौ ॥

८८६ कपिज्ञातेर्दण् । ३।३।१८। कपिज्ञातिभ्यां भावे कृत्ये च ढण् भवति ॥ कपेर्भादः कृत्यं वा कापेयम् । एवं ज्ञातेयं । कपित्वमित्यादि ॥

८८७ योर्पान्त्याद्गुरुषोत्तमाद्बुञ् । ३।३।१९। अन्यस्य समीपमुपान्त्यम् । उत्तमस्तृतीयादिवर्णस्तदनन्तर उपोत्तमः । गुरुषोत्तमो यस्य तस्माद्यकारोपान्त्याद्भावे कृत्ये च बुञ् भवति ॥ रमणीयस्य भावः कृत्यं वा रामणीयकं पानीयकम् आचार्यकम् औपाध्यायकमित्यादि ॥

८८८ शाकटशाकिनौ क्षेत्रे । ३।३।२४। पृष्ठचन्तात् क्षेत्रे शाकटशाकिनौ भवतः ॥ इक्षूणां क्षेत्रम् इक्षुशाकटम् इक्षुशाकिनम् । एवं गुप्पशाकटमित्यादि ॥

८८९ धान्येभ्यः खञ् । ३।३।२५। धान्यवाचिनः क्षेत्रे खञ् भवति ॥ सुद्धानां क्षेत्रं मौद्गीनम् । एवं नैवारीण तृणधान्यक्षेत्रं । कौलस्थीनमित्यादि ॥

८९० व्रीहिशालेर्दण् । ३।३।२६। व्रीहिशालिभ्यां क्षेत्रे ढण् भवति ॥ व्रीहीणा क्षेत्रं व्रीहेयम् । एवं शालेयमित्यादि ॥

८९१ यवयवकपटिकाद्यः । ३।३।२७। यवादिभ्यः क्षेत्रे यो भवति ॥ यवानां क्षेत्रं यव्यम् । एवं यवन्यं पटिक्यं ॥

८९२ बांऽणुमापात् । ३।३।२८। अणुमापाभ्यां क्षेत्रे यो वा भवति ॥ पक्षे खञ् । अणूना क्षेत्रम् अणव्यम् । आणवीनम् । एवं माप्यं मार्पीणं ॥

८९३ भङ्गोमातिलात् । ३।३।२९। भङ्गादिभ्यः क्षेत्रे यो वा भवति ॥ भङ्गानां क्षेत्रं भङ्ग्यं भाङ्गीनम् । एवम् उम्यम् औमीनं । तिल्य तैलीनं ॥

८९४ कुलाज्जल्पे । ३।३।३२। कुलात् खञ् भवति जल्पेऽर्थे ॥ कुलस्य जल्पः कौलीनः अपवाद इत्यर्थः ॥

१ गुरुप्रहणाद्भेदहृत्त्वत्रधानेऽपि भवति । गुरुप्रहणं हि दीर्घमयोगपरार्थम् । अग्न्या दीर्घोत्तमादित्युच्येत । गुरुषोत्तमादिति किं? क्षत्रियस्य वायव्यम् ॥

२ फलवाकाभ्यां शोषणमणति न च्छतीत्यणुः । व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥

८९५ तुल्ये कस्संज्ञाप्रतिकृत्योः । १।३।३३। पृष्ठचन्तातुल्येऽर्थे
को भवति संज्ञायां प्रतिकृतौ च विषये ॥ अश्वस्य तुल्यः अश्वकः कस्यचि-
त्संज्ञेयम् । अश्वस्य तुल्यम् अश्वकं रूपम् । अश्विका प्रतिमा । एवं हस्तिकं
देवकमित्यादि ॥

८९६ इच्चापुंसोऽनित्त्वयाञ्चसुपः । १।३।८६। अपुल्लिङ्गाद्विहि-
तस्याडः आङ्परं अनित्प्रत्ययावयवे के परे इच्च इत्स्वश्च वा भवतः न सुप-
परस्य ॥ खट्वया तुल्या खट्विका खट्वाका इत्यादि ॥

८९७ शिलाया ढच्च । १।३।३८। शिलाशब्दात्तुल्ये ढञ् ढच्च
भवतः ॥ च इत् शिलायास्तुल्यं शैलेयं दधि । शैलेयं दधि ॥

८९८ कुशाग्राच्छः । १।३।४१। कुशाग्रशब्दात्तुल्ये छो भवति ॥
कुशाग्रेण तुल्या कुशाग्रीया मतिः ॥

८९९ काकतालीयादयः । १।३।४२। काकतालीयादयस्तुल्ये
साधवो वेदितव्याः ॥ काकतालेन तुल्यं कारुतालीयम् । एवमन्धकवर्तक्रीयं
घुणाक्षरीयम् अजाकृपाणीयम् इत्यादि ॥

९०० कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले । १।३।४८। कर्णादिर्मूले जाहो
भवति पक्षात्तिः ॥ कर्णस्य मूलं कर्णजाह । पक्षस्य मूलं पक्षति ॥

९०१ शीतोष्णतृप्रादसह आलुः । १।३।४९। शीतादेरसहे
आलुर्भवति ॥ शीतस्यासहः शीतालुः । एवमुष्णालु तृप्राळु ॥

१ अश्वक इति अश्वादिषट्शस्य सञ्ज्ञा । तुल्य इति किं? इन्द्र देव एव नाम्ना नात्र
कश्चित् । सञ्ज्ञाप्रतिकृत्योरिति किं? गोस्तुल्यो गधव । प्रतिकृतौ काष्ठादिमय प्रतिष्ठा-
न्दकम् । सञ्ज्ञागृहणमप्रकृत्यर्थम् ॥ तुल्यमात्रे प्रत्यय शिव इव शिवक इत्येके ॥

२ काकस्य तालव्य काकतालीयगति लक्षणायाऽपि तत् काकस्य निपतता तालेनातर्कि-
तोपनताधिर्प्रायमाण सयोग उच्यते ॥ अन्धकश्च वर्तका च अन्धकवर्तकमिति अन्धस्य,
वर्तक्या उपर्यर्तकितपादन्यास उच्यते । अजाया पादेनावकिरन्त्या कृपाणस्य दर्शन
अजाकृपाण तस्तस्य एव विधनिधिर्नाकिरणाविपदा काकतालीयादयः । निपातन इत्यर्थम् ॥

९०२ यथामुखसम्मुखाद्दर्शने खः ।३।३।५२। यथामुखसम्मु-
खाभ्यां दर्शने खो भवति ॥ यथामुखं दर्शनं । यथामुखीनम् । एवं
सम्मुखीनं ॥

९०३ सर्वादेः पथाङ्गकर्मपत्रपात्रशरावाद्यापिनि ।३।३।
५३। सर्वपूर्वात्पथादेर्व्यापिनि खो भवति ॥ सर्वपथस्य व्यापी सर्वपथीनश्चर* ।
एव सर्वाङ्गीणो ज्वर* । सर्वकर्मीण* । सर्वपत्रीण* । सर्वपात्रीणः सर्वशरावीणः ॥

९०४ आप्रपदम् ।३।३।५४। आप्रपदाद्यापिनि खो भवति ॥
आप्रपदं व्यापि आप्रपदीनं वस्त्रम् ॥

९०५ अध्वानं यखौ ।३।३।५७। अध्वनोऽलंगामिनि यखौ
भवतः ॥ अध्वानमलं गामी अध्वन्यः ॥

९०६ वाशिजिह्वा(ह्वा)श्चध्वाधर्वयूनः फिढखठाके
।२।३।६०। वाशिन* फिव्यन्त्याजादेर्लुग् न भवति जिह्वाशिनो ढणि अध्वनः
खे अथर्वण्यणि यूनोऽके ॥ इत्यलुक् । अध्वनीनः ॥

९०७ छश्चाभ्यमित्रम् ।३।३।५८। अभ्यमित्रादलं गामिनि यखौ
छश्च भवन्ति ॥ अभ्यमित्रमलं गामी अभ्यमित्रीयः अभ्यमित्र्यः
अभ्यमित्राणः ॥

९०८ परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौत्रीणसर्वात्रीनायान-
यीनानुपदीनागवीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनसमांसमीनसास-

१ दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनमादर्शादि प्रतिविम्बाश्रय उच्यते यथामुखमिति । अत
एव निपातनात् 'यथाऽथा' ५५९ ।' इति प्रनिषेधेऽपि समास । पठ्वा अम्भावः
पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽपि 'अव्ययीभावस्य ।२०८। अमपञ्चन्या ।२१०। तृतीयाया वा ।
२११। सप्तम्या ।२१२।' इति लिगादव्ययीभावात्सर्वा विभक्तयो भवन्ति ॥ यथा मुख
तथाऽस्मिन्हृद्यते प्रतिविम्बमिति यथामुखीनमादर्शादिकमुच्यते ॥ सम मुख सम्मुख
सम मुखमस्यानेनेति सम्मुख प्रतिविम्बमुच्यते । तस्य दर्शनं सम्मुखीनमुच्यते ॥

२ सर्वस्यागस्य सर्वेषामगाना वा व्यापीति पठ् । तस्य प्रयोग । मन्त्रिणामालभारिण्य-
सर्वागानां चन्दना ॥ क्षामवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिका ॥ १ ॥ इति
दण्ड्यलकारे ॥

पदीनम् ।३।३।५९। एते खान्तास्ताथवो वेदितव्या ॥ पराश्चावराश्चानु
भवन् परोवरीण । परम्परामनुभवन् परम्परीण । पुत्रपौत्राननुभवन् पुत्र
पौत्राण । सर्वमन्न भुञ्जान सर्वाङ्गीन । अय शारिद्यूते प्रदक्षिण गमनम-
नय प्रसव्यम् अयानय नीयते अयानयीन । अनुपद वद्धा अनुपदीना
उपानत् । आ गोप्रतिदानात्कारी आगवीन कर्मकर । अद्य श्वो वा भवि
प्यति अद्यश्वीनम् । अद्यप्रातर्वा भविष्यति अद्यप्रातीन । समा समा प्रसूते
समासमीना गौ । सप्तभि पदैरवाप्य साप्तपदीन सख्य ॥

९०९ तदस्य प्रमाणान्मात्रद् ।३।३।६०। प्रथमान्तात्तदस्य
प्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे मात्रद् भरति ॥ ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुमात्र जल ।
स्तनमात्री परिखा । दण्डमात्र क्षेत्रम् इत्यादि ॥

९१० वोर्ध्वं दंष्ट्रद्वयसद् ।३।३।६२। ऊर्ध्वप्रमाणवाचिन तदस्य
प्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे दंष्ट्रद्वयसदौ वा भवत ॥ जानु प्रमाणमस्य जानुदंष्ट्र
जानुद्वयस जानुमात्र जल । तालदन्ती तालद्वयसी तालमात्री परिखा इत्यादि ॥

९११ द्विगोः संशये च ।३।३।६४। मानाद्विगोर्विहितस्य मात्र-
डादे प्रत्ययस्य श्लुग् भवति संशये चासंशये च ॥ द्वौ वितस्ती प्रमाणमस्य
द्विवितस्ति । एव द्विशूर्प धान्यमित्यादि ॥

९१२ डिन् ।३।३।६७। शन्शदन्ताद्विंशतिशब्दाच्च तदस्य प्रमाण-
मित्यस्मिन्नर्थे डिन् भवति । ड इत् । एकादश प्रमाणमेपा एकादशिनः
श्रावकनिलया । एव द्वात्रिंशिनो व्यन्तरेन्द्रा । चत्वारिंशिनो भवनेन्द्रा ।
चतुर्विंशिनस्तीर्थकरा ॥

१ ऊर्ध्वमिति किं? रज्जुमात्री भूमि । पुनर्वांमहणात्पुत्रप्र विद्वन्वो नास्ति ॥ कि
यत्प्रमाणमदक जानुदंष्ट्र नराधिप ॥ तपापीप्रमवस्था ते न हि सर्वं भवार्शु ॥ १ ॥
मासदंष्ट्रद्वयसा प्रातिपदिकानि सति । तत्र प्रत्ययत्वविधानमनुपधानजनार्थम् । तेन
स्त्रिया विरोध ॥ मान चतुर्विध प्रमाणमान, परिमाणमान, उन्मानमान, राग्यमान
चेति ॥ ऊर्ध्वमान किञ्चेन्मान परिमाण तु सदा ॥ आवापस्तु प्रमाण रगासख्या
वाप्य तु सदा ॥ १ ॥

९१३ घत्वदंकिमः ।३।३।६८। इदम्किमशब्दाभ्यां तदस्य मान-
मित्यास्मिन्नर्थे घतुर्भवति ॥ उदित् उगित्कार्यार्थः घस्य इय् ॥

९१४ किमिदमः कीग् ।२।२।१०८। किमिदमो यथासङ्ख्यं घतौ
दृग्दृशदृशेषु परत कीशौ भवतः ॥ श इत् । एरिति लृक् । ततः स्वादयः ।
शेषं प्राग्वत् । इदं मानमस्य इयान् प्रासादः । इयद्दान्यम् । इयती भूमिः ।
किं मानमस्य कियान् पटः । कियज्जलं । कियती रज्जुः ॥

९१५ एतदो घो घः ।३।३।६९। एतच्छब्दात्तदस्य मानमित्यास्मि-
न्नर्थे घतुर्भवति घस्य च वः ॥

९१६ आ घद्दृग्दृशदृशेषु ।२।२।१०७। घतौ दृगादिषु च परतः
पूर्वस्याद् भवति ॥ दीर्घः । एतन्मानयस्य एतावान् पटः । एतावज्ज-
लमित्यादि ॥

९१७ यत्तदः ।३।३।७०। यत्तद्भ्यां मानमित्यत्रार्थे घतुर्भवति घस्य
च वः ॥ शेषं प्राग्वत् । यन्मानमस्य यानज्जलं । तन्मानमस्य तावदायुः ॥

९१८ किमश्च सङ्ख्याया डतिश्च ।३।३।७१। किमो यत्तद्भ्यां
च सङ्ख्यामानार्थे डतिर्भवति घतुश्च ॥ ड इत् अन्त्याजादित्पुगर्थः । का
सङ्ख्या मानमेयां कति । डतिष्णामिति जश्शसोर्लृक् । एवं यति तति ।
घतौ कियन्तः । इत्यादि ॥

९१९ अवयवात्तयद् ।३।३।७२। अवयवार्थात्सङ्ख्यावाचिनः
अस्येत्यर्थे तयद् भवति ॥ ट इत् सियां ङ्यर्थः । द्वानवयवावस्य द्वितयो
धर्मः । एवं त्रितयो मोक्षमार्गः । चतुष्टयी आराधना । पञ्चतयं चारित्रं ।
षट्पतयं द्रव्यं । सप्ततयी ऋद्धिः । अष्टतयं कर्म । नवतयः पद्मार्थः
इत्यादि ॥

९२० द्वित्रिभ्यां लुग्वा ।३।३।७३। द्वित्रिभ्यां परस्य तयटः
तकारस्य लुग्वा भवति ॥ लुच्येरिति लृक् । द्वयः द्वितयः । त्रयः त्रितयः ॥

९२१ अधिकमस्मिन् शतसहस्रे तत्सङ्ख्यं शतिशद्-
शान्ताद्द् ।३।३।७५। तत्सङ्ख्यात् शतिशद्शान्तान् सङ्ख्यावाचिनः

तदस्मिन्नधिकमित्यस्मिन्नर्थे अद्भवति शते सहस्रे च विषये ॥ विंशतिरधिक-
का अस्मिन्निति विंशं शतं सहस्रं वा । एवं विंशं चत्वारिंशं पञ्चाशं एका-
दशं द्वादशमित्यादि ॥

९२२ सङ्ख्यापूरणे ङद् । १३।३।७६। सङ्ख्यावाचिनः सङ्ख्यापूरणे
ङद् भवति ॥ ङटावितौ । एकादशनां पूरणः एकादशो जिनः श्रेयान् ।
एकादशी तिथिः । द्वादशः । विंशः । विंश इत्यादि ॥

९२३ घतोरिथद् । १३।३।७७। घत्वन्तात्पूरणे इथद् भवति ॥ ट
इत् । इयतां पूरणः इयतिथः इयतिथी । एवं कियतिथः इत्यादि ॥

९२४ पदकतिकतिपयात् प्यद् । १३।३।७९। पडादिभ्यः पूरणे
प्यद् भवति ॥ पटावितौ । पकारः पुंवद्भावात्थः । पण्णां पूरणः षष्ठः ।
पष्ठीति निपातनाज्जडत्वाभावः द्रुत्वं च । एवं कतिथः कतिपयथः ॥

९२५ चतुरः । १३।३।८०। चतुरः पूरणे प्यद् भवति । चतुर्णां
पूरणः चतुर्थ्यः ॥

९२६ पिति तद्धिते । १३।३।४२। पिति तद्धिते परे पूर्वं पुंवद्भव-
यति ॥ चतसृणां पूरणी चतुर्थी । चतुर्थीप्रकृतीति निपातनाद्विसर्जनी-
याचपवादः ॥

९२७ यछौ चः श्लुक् च । १३।३।८१। चतुरः पूरणे यछौ भव-
तः चस्य श्लुक् ॥ चतुर्णां पूरणः तुर्यः । तुरीयो वा ॥

९२८ विंशत्यादेस्तमद्वा । १३।३।८२। विंशत्यादेः पूरणे तमद्
वा भवति ॥ विंशत्तेः पूरणः विंशतितमः विंशतितमी । पक्षे ङद् विंशः ।
एवं त्रिंशत्तमः त्रिंशः इत्यादि ॥

९२९ शतादिमासार्धमाससंवत्सरात् । १३।३।८३। शता-
दिभ्यः सङ्ख्यावाचिभ्यः मासादिभ्यश्च पूरणे तमद् भवति ॥ शतस्य पूरणः
शततमः । एव सहस्रतमः लक्षतमः मासतमः अर्धमासतमः संवत्सरतमः ॥

९३० षष्ठ्यादेरनादेः । १३।३।८४। अपूर्वपदेभ्यः षष्ठ्यादिभ्यः

पूरणे तमद् भवति ॥ पष्टेः पूरणः पाष्टितमः । एवं सप्ततितमः अशीतितमः नवतितमः । अनादेरिति किं? एकपाष्टितमः एकपाष्टः इत्यादि ॥

९३१ नो मद् ।३।३।८५। नान्तादनादेस्सह्यावाचिनः पूरणे मद् भवति ॥ ट इत् । पद्यानां पूरणः पद्यमः । वलि पदत्वान्नलुक् । एवं सप्तमः अष्टमः नवमः दशमः । स्त्रियां पद्यमीत्यादि ॥

९३२ द्वित्रेस्तीयद्वेश्च ऋश् ।३।३।८६। द्वित्रिन्यां पूरणे तीयद् भवति त्रिशब्दस्य रेश्च ऋश् भवति ॥ शतावितौ । तकारो डत्प्रत्याहारार्थः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः तृतीयः ॥

९३३ इष्टादेः ।३।३।८८। प्रथमान्तादिष्टादेरेनेन पूर्वमित्यस्मिन्नर्थे इन् भवति ॥ इष्टमनेन पूर्वं इष्टी जिनेन्द्रे । एवमधीती प्रवचने इत्यादि ॥

९३४ श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी ।३।३।९१। छन्दोऽध्यायी श्रोत्रिय इति वा निपात्यते ॥ श्रोत्रियः छन्दोऽध्यायी । पक्षे अण् छान्दसः ॥

९३५ इन्द्रियम् ।३।३।९२। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति घान्तं माधु वेदितव्यं ॥

९३६ तेन वित्ते चुञ्चुचणौ ।३।३।९३। तृतीयान्तात्तेन विषे प्रख्याते चुञ्चुचणौ भवतः ॥ विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः विद्याचणः ॥

९३७ स्वाङ्गेषु सक्ते ।३।३।९९। स्वाङ्गवाचिनः तल्ल सक्ते को भवति ॥ केशेषु सक्तः केशकः । नखक इत्यादि ॥

९३८ उदरे ठणाधूने ।३।३।१००। उदरशब्दात्तत्र सक्ते ठण् भवति आधूने चाच्ये ॥ उदरे सक्तः औदरिकः आधून इत्यर्थः ॥

१ शकारः सर्वादेशार्थः ॥ तृतीयान्ताव्ययनिर्घोषेऽच्छान्दान्तमतीति (४९७) पटीसमासनिषेधावसरे डत्प्रत्याहारः प्राप्तः । स 'संत्वापुरणे ड् १९३२।' इत्यारभ्य 'द्वित्रेस्तीयदेश्च ऋश् १९३२।' इति सूत्रपर्यन्तमवगन्तव्यः ॥

२ इन्दति परमेश्वर्यमनुभवतीति कदाचित्कर्मोदयवशाद्देश्यंरहितोऽपि तच्छरिष्योगादिन्द्रः आत्मा । अन्त्यामादित्यशचीपतियोग्येषु इन्द्रः । तस्य लिङ्गं विन्दविशेषः । स द्विशब्दोऽयं चतुरार्दीना सञ्ज्ञा तत्र यथायोगमर्थेऽल्पना । तस्य लिङ्गं तेन घट् जुष्ट इत् भावरणक्षयोपसमापनं येति च इन्द्रियम् ॥

९३९ कर्मठो घटः । ३।३।१०१। घटश्चेष्टमानः कर्मठ इति निपात्यते ॥

९४० कमितर्यन्वभ्यभीभ्यः । ३।३।१०५। अनु अग्नि अभी-
इत्येतेभ्यः कमितरि को भवति ॥ अनुकः । अभिकः । अभीकः ॥

९४१ मुख्यः । ३।३।१११। प्रथमान्तात् सोऽस्य मुख्य इत्यस्मिन्न-
त्थे को भवति ॥ रत्नलयं मुख्यमस्य रत्नलयकः । प्रवचनकः इत्यादि ॥

९४२ उन्मनस्युद्भुत्सोः । ३।३।११३। उद् उत्सु इत्याभ्याम्
उन्मनसि को भवति ॥ उत्कः । उत्सुकः । उन्मनाः ॥

९४३ सज्जातं तारकादिभ्य इतः । ३।३।११४। प्रथमान्तेभ्य
तारकादिभ्यः अस्य सज्जातमित्यत्रार्थे इतो भवति ॥ तारकाः सज्जाता-
अस्य तारकितं नभः । एवं पुष्पितः कोरकितः पुलकितः पल्लवितः
कुद्मलितः मुकुलितः अङ्कुरितः फलित इत्यादि ॥

९४४ अस्त्यास्मिन्वेति मतुः । ३।३।११६। प्रथमान्तात्तदस्या-
स्मिन्वास्तीत्यर्थे मतुर्भवति ॥ उदित् । गावोऽस्य सन्ति गोमान्
गोमती । एवं स्वस्तिमान् मतिमान् तरुमान् इत्यादि ॥ धनमस्यास्तीति
विगृह्य मतौ ॥

१ इतिशब्दस्य प्रयोजन— भूमनिन्दाप्रशसासु नित्ययोगेऽतिशायने ॥ ससर्गेऽस्ति
विवक्षायां प्रायो मत्वादयो मता ॥ १ ॥ प्राग्जितात्कृतलब्धादौ सरूपप्रत्ययस्तत ।
मत्वर्थश्च ततो वृत्तौ समानाया च नेष्यते ॥ २ ॥ भूमि बहुत्वे गावोऽस्य सन्ति गो-
मान् । निन्दाया ककुदायती । प्रशसाया रूपवान् । नित्ययोगे क्षीरणो वृक्षा । अति-
शायने उदरिणी कन्या । ससर्गे दण्डी छत्री । प्राथिकमेतत्सत्तामात्रेऽपि दृश्यते । व्या-
घ्रवान्पर्वतः । स्पर्शरसगन्धवन्त पुद्गलाः । स्पर्शवान्वायु ॥ प्राग्जित इत्यस्य मत्वर्थो
यावन्मत्वर्थाय । सरूपो न भवति । गावो येषा सन्तीति गोमन्त गोमन्तोऽल सन्तीति
पुनर्मेतुर्न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । दण्डिमती शला । विरूपोऽपि समानाया वृत्तौ
न भवति दण्ड एषामस्तीति दण्डिन दण्डिनोऽस्य सन्तीति मतुर्न भवति ॥ असङ्गा-
भूताश्च कर्मधारयाश्च भवति । वीरपुरुषा अस्मिन् ग्रामे सन्तीति । तत्र बहुव्रीहिरेष
भवति वीरपुरुषको ग्राम इति ॥ सङ्गायास्तु भवति कृष्णसर्पयान् दत्मीक । गुणे गु-
णिनि च ये गुणशब्दास्तेभ्यो न भवति शुक्रे वर्णोऽस्यास्तीति । तिक्तोरशो स्यास्तीति ।
क्षे तु गुणमात्रे तेभ्यो भवत्येव रूपवान् रसवान् ॥

९४५ मान्तोपान्तजयो मतोर्मो वः । १।२।१९६। मान्तान्मो-
पान्तादवर्णान्तादवर्णोपान्ताज्जयन्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वो भवति ॥ धनवान् ॥

९४६ स्तं मत्वर्थे । १।१।६६। सान्तं तान्तं च मत्वर्थीये परे
पदं न भवति ॥ पदत्वाभावात् न रित्वादि । एवं यशस्वान् मरुत्वान्
इदवान् चमूवान् इत्यादि ॥ शोमनो राजा अस्मिन्नस्तीति विगृह्य ॥

९४७ राजन्वान् सुराञ्जि । १।२।१००। सुराञ्जि देशादौ राज-
न्वानिति निपात्यते ॥ राजन्वान् देशः । राजन्वती प्रजा । अन्यत्र राजवान् ॥

९४८ नोर्म्यादिभ्यः । १।२।१०१। ऊर्म्यादिभ्यः परस्य मतोर्मस्य
यो न भवति ॥ ऊर्मिमान् । गरुत्मान् इत्यादि ॥

९४९ प्राण्यङ्गादातो लः । १।३।११९। आदन्तात्प्राण्यङ्गान्मत्वर्थे
लो भवति ॥ चुडास्यास्तीति चूडालः । एवं जङ्घालः जिह्वालः इत्यादि ।
मनुश्च चूडावान् इत्यादि ॥

९५० सिध्मादिरूक्षुद्रजन्तोः । १।३।१२०। सिध्मादिभ्यः
रोगवाचिभ्यः क्षुद्रजन्तुभ्यश्च मत्वर्थे लो भवति ॥ सिध्मानि सन्त्यस्य
सिध्मलः । गडुलः । मूर्छालः । विचर्चिकालः । यूकालः । मक्षिकालः ।
मनुश्च सिध्मवानित्यादि ॥

९५१ प्रज्ञापणोदकफेनाह्लेलौ । १।३।१२१। प्रज्ञादिभ्यो मत्वर्थे
लेलौ भवतः ॥ प्रज्ञास्यास्तीति प्रज्ञालः । प्रज्ञिलः । पर्णलः । पर्णिलः ।
उदकलः उदकिलः । फेनलः फेनिलः । मनुश्च प्रज्ञावानित्यादि ॥

९५२ वागालाटौ । १।३।१२३। वाचो मत्वर्थे आलाटौ भवतः
क्षेपे मनुश्च ॥ वागस्यास्तीति वाचालः । एवं वाचाटः निस्सारं बहुभा-
षीत्यर्थः ॥

१ मध्व अथ मी । उप समीप गतोऽस्य उपान्तः । अन्तश्चोपान्तश्च तथोक्तः । मी
अन्तोपान्तौ येषां तथोक्ताः । मान्तोपान्तश्च जय् च तरमान् । एतेभ्य इति किं वायु-
मान् अभिमान् । न उत्तरार्थः ॥

९५३ गिन् ॥ १३११२४ ॥ वाचो मत्वर्थे गिन् भवति ॥ वाग्मी
वाग्मान् ॥

९५४ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः ॥ १३११२९ ॥ प्रज्ञादेर्मत्वर्थे णो भव-
ति ॥ ण इत् । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । एवं श्राद्धः आर्चः वार्चः । मनुश्च
प्रज्ञावानित्यादि ॥

९५५ ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥ १३११३० ॥ ज्योत्स्नादिभ्यो मत्वर्थे
अण् भवति ॥ ज्योत्स्ना अस्मिन्नास्ति ज्यौत्सः पक्षः । एवं तामिसी
रात्रिरित्यादि ॥

९५६ सिकताशर्करात् ॥ १३११३१ ॥ सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थे
अण् भवति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् सैकतम् । एव शर्कर । मनुश्च
सिकतावत् ॥

९५७ इलश्च देशे ॥ १३११३२ ॥ सिकताशर्कराभ्यां मत्वर्थे इलोऽण्
च भवतः देशे वाच्ये ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् मिकतिलः सैकत । एव
शर्करिलः शर्करः । मनुश्च ॥

९५८ कच्छुरा डुरः ॥ १३११३५ ॥ कच्छुरशब्दात् मत्वर्थे डुरो
भवति ॥ ड इत् । कच्छुरस्यास्तीति । कच्छुरः ॥

९५९ दन्त उन्नतः ॥ १३११३६ ॥ दन्तशब्दादुन्नतोपाधेर्मत्वर्थे डुरो
भवति ॥ दन्ता उन्नतास्सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

९६० कृपाहृदयादालुः ॥ १३११३८ ॥ कृपाहृदयाभ्यां मत्वर्थे
आलुर्वा भवति ॥ कृपास्त्यस्य कृपालुः कृपावान् । हृदयालुः हृदयवान् ॥

९६१ स्वाज्ञाद्धीनादः ॥ १३११४१ ॥ हीनोपाधिकात् स्वाज्ञान्मत्वर्थे
अप्रत्ययो भवति ॥ हीना छिन्ना नासिकास्यास्तीति नासिकः । एवं कर्णः
अङ्गुलः । इत्यादि ॥

१ गकार 'प्रत्यये ।च्छ' इति सूत्रेण प्राप्तानुनासिकनिवृत्त्यर्थः ।

२ हीनादिति किं? कर्णवान् नामिवावान् ॥

९६२ अत्रादिभ्यः । ३।३।१४२। अत्रादिभ्यः मत्वर्थे अद्भवति ॥
अत्राण्यस्मिन् सन्तीति अत्रं नमः । एवं अर्शसः सिष्म इत्यादि ॥

९६३ फलघर्हाच्चैनः । ३।३।१४४। फलघर्हाम्यां दृक्ताय मत्वर्थे
इनो भवति ॥ फलिनः । चर्हिण । दृक्किणः ॥

९६४ मलादीमसश्च । ३।३।१४५। मलान्मत्वर्थे इन ईमसश्च
भवतः ॥ मलिनः । मलीमसश्च ॥

९६५ ऊर्णाहंशुभमो युम् । ३।३।१४८। ऊर्णादिभ्यो मत्वर्थे
युम् भवति ॥ स इत् । ऊर्णायु । अहयुः । शुभंगुः । सिति पदत्वाद्नुम्प्रादात् ॥

९६६ तपःस्रग्मायामेधासो विन् । ३।३।१५०। तपमादेर्म-
न्ताच्च मत्वर्थे विन् भवति ॥ तपोऽस्यास्तीति तपस्वो । एवं सग्मी मायामी
मेधावी यशस्वी स्रग्वानित्यादि ॥

९६७ तमिस्रार्णवोर्जस्वलोर्जस्विन्नामयाविन्गोमिन् । ३।
३।१५१। एते मत्वर्थे निपात्यन्ते ॥ तमोऽस्या अस्तीति तमिता ।
अर्णासि सन्त्यास्मिन् अर्णवः । ऊर्जाऽस्यास्तीत्यूर्जस्वलः ऊर्जस्वी आमयोऽ-
स्यास्तीति आमयावी गावोऽस्य सन्तीति गौमी ॥

९६८ नौशिखादिभ्यां ठेनौ । ३।३।१५२। नागदेः शिखादेश्च
मत्वर्थे यथासद्व्यं ठेनौ भवतः ॥ नौरस्यास्तीति नागिकः । एवं कुमारिक-
शिखी माली । मतुश्च नौमानित्यादि ॥

९६९ व्रीह्याद्यतोऽनेकाच्चः । ३।३।१५३। व्रीह्यादेरदन्ताद्यनेकाच्चो
मत्वर्थे ठेनौ भवतः ॥ व्रीहियः सन्त्यस्य व्रीहिकः । व्रीही । एव मायिकः ।
मायी । दण्डिक । दण्डी । छत्रिक । छत्री । मतुश्च । व्रीहिमानित्यादि ॥

९७० व्रीहितुन्दादेरिलश्च । ३।३।१५६। व्रीहिवाचिनः तुन्दादेश्च
मत्वर्थे इलष्टेनौ च भवन्ति ॥ कलमाः सन्त्यस्य कलमिलः कलमिकः कलमी ।
एवं तुन्दिलः तुन्दिक तुन्दी । उदरिलः उदरिकः उदगी इत्यादि ॥

१ व्रीहिसन्दात् इनेन भवति पूर्वप्रोपादनात् ॥ माये हि तत्रेत्तादानमन्त्रं च न्यात् ।
इतरेषामन्त्रेनैव भिन्नि ॥

९७१ गुणादिभ्यो यः ।३।३।१५८। गुणादिभ्यो मत्वर्थे यौ वा भवति ॥ गुणोऽस्यास्तीति गुण्यः गुणी । एवं हिम्यः हिमी इत्यादि ॥ मत्तुर्निवृत्तः ॥

९७२ वातातिसारपिशाचात् कक् ।३।३।१६५। वातादेर्मत्वर्थे इत् भवति कक् चैपामागमः ॥ वातोऽस्यास्तीति वातकी । एवमति-सारकी । पिशाचकी ॥

९७३ सुखादेः ।३।३।१६७। सुखादेर्मत्वर्थे इत्नेव भवति ॥ सुखमस्यास्तीति सुखी । एवं दुःखी इत्यादि ॥

९७४ बाहूर्वादेर्वलात् ।३।३।१७०। बाह्रपूर्वाद् बलशब्दात् मत्वर्थे इत्नेव भवति ॥ बाहुबलमस्यास्तीति बाहुबली । एवं ऊरुबली ॥

९७५ हस्तदन्तकराज्जातौ ।३।३।१७२। हस्तादेर्मत्वर्थे इत्नेव भवति जातिनाम्नि चाच्ये ॥ हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । एवं दन्ती । करी गज इत्यर्थः । अन्यत्र हस्तवान् ॥

९७६ वर्णी ब्रह्मचारी ।३।३।१७३। ब्रह्मचारिण्यर्थे वर्णीति निपात्यते ॥ अन्यत्र वर्णवान् ॥

९७७ प्रकारो जातीयः ।३।३।१७९। प्रथमान्तात् सः प्रकारोऽस्यास्तीति अर्थे जातीयर्भवति ॥ र इत् । पटुः प्रकारोऽस्यास्तीति पटुजातीयः । एवं मृदुजातीयः यज्जातीयः तज्जातीय इत्यादि ॥

९७८ कोऽण्वादेः ।३।३।१८०। अण्वादेः सः प्रकारोऽस्येत्यर्थे को भवति ॥ अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः । एवं स्थूलक इत्यादि ॥

१ वातातिसारयोश्चात्पूर्वेण इत् तिङ्ङि । कर्ममुपादानम् ॥ पिशाचस्य तुभयायेम् ॥

२ ब्रह्मण्यात्मस्वरूपे चरताख्ये शीले ब्रह्मचारी । वर्णी ब्रह्मचर्यपर्याय । वर्णा ब्रह्मचर्यमस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारित्येके ॥ वर्णशब्दो ब्राह्मणादिवर्णवचनः । तत्त ब्रह्मचारी-स्त्वनेन शब्दव्यवच्छेदं क्रियते । तेन 'वर्णिको' वर्णीत्युच्यते । स हि विद्यामद्वेषणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति न मृदु इत्येके ॥

॥ अतः परं स्वार्थिकाः प्रत्यया उच्यन्ते ॥

९७९ भूतपूर्वे प्चरद् । ३।४।१। पूर्व भूतो भूतपूर्वः तस्मिन् अर्थे वर्तमानाच्छब्दरूपात् प्चरद् प्रत्ययो भवति ॥ पटावितौ । पकारः पुंभावार्थः टकारो ङ्चार्थः । आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचर । एवं नारकचरः । देवचरः । आढ्या भूतपूर्वा । प्चरटि पिति तद्धिते इति विशेष्यवशात् स्त्रीलिङ्गं पुंवद्भवति । आढ्यचरी ॥

९८० व्याश्रये तस् । ३।४।४। नानापक्षाश्रयो व्याश्रयः तस्मिन् अर्थे वर्तमानात्तस् भवति ॥ रामतो वानरध्वजा । रावणतो दानवाः । एव चैत्रतो मैत्रः इत्यादि ॥

९८१ पर्यभेः सर्वोभये । ३।४।६। पर्यभिभ्यां यथासह्यं सर्वोभयार्थयोः तस् भवति ॥ परितः सर्वतः । अभितः उभयतः ॥

९८२ आद्यादिभ्यः । ३।४।७। आद्यादिभ्यो यथासम्भवं तस् भवति ॥ आदावादितः । एवमन्ततः । मध्यतः । पृष्ठेन पृष्ठतः । एवं मुस्ततः । पार्श्वतः । शब्दतः । अर्थतः । पाठत इत्यादि ॥

९८३ अहीयरुहोऽपाये । ३।४।११। हीयरुहवर्जितस्य घातोरपाये विहिता या पञ्चमी तदन्तात्तस् भवति ॥ ग्रामात् ग्रामतः आगच्छति । एवं धर्मतोऽपैति । मूलतो नष्ट इत्यादि । अहीयरुह इति किं? तस्माद्धीयते । बीजाद्रोहत्यङ्कुरः । वृक्षादवरोहति ॥

१ सर्वोभय इति किं? परिधिचति अभियाति ॥

२ ओहाक् त्यागे । गृह बीजजन्मनि ॥ स्वार्थाद्धीयते । स्वार्थादिति क्तुरपायेऽवधिविवक्षा । हीयते इति कर्मकतैरन्ये ॥ हीयेति विकरणेन जहातेभिर्देशो जिहति इति प्रतिषेधार्थः । तेनान् प्रतिषेधो न भवति भूमित उज्जिहाते ॥ अपाय इति किं? ऋते भ्रमात्पुत्र सुम् । ऋते पाटलीपुत्राद्पृष्ठो देव इत्यनोपपत्तौ ।

९८४ अद्भ्यादिवैपुल्यात्सर्वादिकिंयहोः सस् । ३।४।१२।
 अद्भ्यादेः सर्वादेः किमः अवैपुल्यात्स्याच्च बहो मच्चम्यन्तात् सस् भवति ॥
 प इत् । सर्वस्मात् सर्वतः । एव विश्वतः । उभयतः । यतः । तत् । अ-
 त्वाद्युचौ बहुतः । अद्यादीति किं? द्वाभ्यां । युष्मत् अस्मत् ॥

९८५ इतोऽतःकुतः । ३।४।१३। एते सप्तन्ता निपात्यन्ते ॥ अ-
 स्मात् इतः । एतस्मात् अतः । कस्मात् कुतः ॥

९८६ सप्तम्याः । ३।४।१७। सप्तम्यन्तादद्यादेः सर्वादेः किमः अ-
 वैपुल्यात्स्याच्च बहोः त्रप् भवति ॥ प इत् । सर्वास्मिन् सर्वत्र । एवं विश्वत्र ।
 उभयत्र । यत्र । तत्र । अमुत्र । एकत्र । बहुत्र ॥

९८७ ककुत्राच्चेह । ३।४।१६। एते व्रजन्ता निपात्यन्ते ॥ कस्मि-
 न् क कुत्र । एतस्मिन् अस्मिन् या अत्र इह ॥

९८८ किंयत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा । ३।४।१८। काले वर्त-
 मानात् किमादेः सप्तम्यन्तादा भवति ॥ कस्मिन् काले कदा । एव यदा ।
 तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा ॥

९८९ सदैतर्ह्यधुनेदानींतदानींसद्यः । ३।४।१९। एते काले
 निपात्यन्ते ॥ सर्वास्मिन् काले सदा । एतस्मिन् काले एतर्हि । अस्मिन्
 काले अधुना इदानीं । तस्मिन् काले तदानीं । समाने काले सद्यः । अस्मि-
 न् काले अथेति । आद्यमथेति निपातनात् सिद्धं ॥

१ द्वि युष्मद् भवद् अस्मात् किं वृत् इति व्यादि । किञ्चरत्य व्याप्ति स्वीकृत्य
 (पृथक् प्रथम्) । किञ्चरत्यो व्यादिमभ्योरिपतत्तस्य निषेधो भावदिति पुनर्महर्माययं ।
 अत्र तस्य सप्तोऽभावेऽपि उत्तराप्रानुवर्तनेन वृत्तिर्हि किञ्चरत्यस्य वा सौकर्यम् ॥
 त्वतो मतो भवत् इति शेषे प्रथिप्यये मत्तु 'अर्थायहो' इति भवति ॥ यदोर्हि
 किं वृत्तप्रशार्दिना ॥

२ इदमार्त्तनामनेनादेशस्यत्र विधीयते । सप्तम्यन्तस्य पूर्वस्यैव वा चमस्यन्तस्यैव
 उत्तरस्यैव वा स्यात् ॥ अन्वया इतो भवत् एव भवति भवदिति भवदिति समर्थ-
 यत्तत्तत् ॥

३ 'आद्यमथ अथे' इती । ३।४।१९। आद्यमथप्रथमान्तादप्युत्तरस्यैव
 वात् यनेनेति पूर्वस्यैव वर्तते इ इत् इति भवत् ॥ आद्यमथ प्रथमं त्वेव
 फलद्वये वृत्तिप्रत्ययस्यैव । आद्यमथेव मुञ्च्यते भवत् इति इत्
 इति इति भवत् इति ॥

९९० परेद्यव्याहि ।३।४।२०। अहि वाच्ये परेद्यवीति निपात्यते ॥
परस्मिन् अहि परेद्यवि ॥

९९१ पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरैतरादेशुम् ।३।४।२१।
अहि वर्तमानात्पूर्वादेः सप्तम्यन्तादेशुम् भवति ॥ पूर्वस्मिन् अहि पुर्वेषु ।
एवमपरेद्यु. अधरेद्यु. उत्तरेद्यु अन्येद्यु अन्यतरेद्यु. इतरेद्यु. ॥

९९२ उभयाद्द्युश्च ।३।४।२२। सप्तम्यन्तादुभयशब्दादहि द्युस्
द्युम् च भवतः ॥ उभयास्मिन् अहि उभयद्यु. उभयेद्युः ॥

९९३ परुत्परार्यैपमो वर्षे ।३।४।२३। एते वर्षे सवत्सरे निपा-
त्यन्ते ॥ पूर्वस्मिन् वर्षे परुत् । पूर्वतरस्मिन् वर्षे परारि । अस्मिन् वर्षे
ऐपम ॥

९९४ अनद्यतने हिः ।३।४।२४। अद्यादिसर्वादेः किमः अवैपु-
ल्यार्थाच्च बहोः अनद्यतने काले हिर्मवति ॥ यस्मिन्ननद्यतने काले.यर्हि ।
एव तर्हि अमुर्हि कर्हि अन्यर्हि इत्यादि ॥

९९५ प्रकारे था ।३।४।२५। अद्यादिसर्वादेः किमः अवैपुल्यार्थाच्च
यहोः प्रकारे था भवति ॥ सर्वैः प्रकारैः सर्वथा । येन प्रकारेण यथा । एवं
तथा अमुथा अन्यथा इत्यादि ॥

९९६ कथमित्यमुः ।३।४।२६। एतौ प्रकारे निपात्यते ॥ उदित्
सप्तम्याहारार्थः । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्य ॥

९९७ सङ्ख्याया घा ।३।४।२७। सङ्ख्यावाचिनः प्रकारे घा

१ इदं करोम्यद्य पक्षिणे त्विदं परार्यदद्य प्रविधेयमित्ययमिते चन्द्रप्रमकाले विद्यमा-
नत्वात् दिवसेऽपि भवति ॥

२ अतीतायाश्च रात्रे पक्षिमो यामः आगामिन्या रात्रे पूर्वं यामो दिवस । स एव
फालोऽद्यतन । एतदन्योऽनद्यतन । काल इति किं? यस्मिन्ननद्यतने भोजने ॥ अनद्य
तन इति किं? यस्मिन्काले यदा ॥ अनद्यतने काले घाल्मात्रविवक्षाया दादिप्रत्ययो
भवति यदा तदा तदानीम् । सप्तम्यर्थेमात्रविवक्षाया त्रयोपि भवति अमुत्र काले इत्य-
मोपवृत्ति ॥

भवति ॥ एकेन प्रकारेण एकधा । एव द्विधा त्रिधा षोढा दशधा शतधा इत्यादि ॥

९९८ घड्ढति सङ्ख्या । १।१।९। घतुडत्यन्त सङ्ख्यावद्भवति ॥ यावद्धि प्रकारै यावद्धा । एव तावद्धा । इयद्धा । कियद्धा । एतावद्धा । कतिभि प्रकारै कतिधा । एव यतिधा ततिधा ॥

९९९ बहुगणं भेदे । १।१।१०। बहुगणशब्दौ भेदे नानात्वे सङ्ख्यावद्भवत ॥ बहुभि प्रकारै बहुधा । एव गणधा ॥

१००० वैकाञ्च्यम् । १।४।२९। एकशब्दात् प्रकारे ङ्य वा भवति ॥ अ इत् ऐक्यम् । एकधा ॥

१००१ द्वित्रेर्धमेधौ । १।४।३०। द्वित्रिभ्या प्रकारे ङ्यम् एधा इत्येतौ वा भवतः ॥ अ इत् । द्वैध द्वेषा द्विधा । त्रैध त्रेषा त्रिधा ॥

१००२ तद्धति धण् । १।४।३१। द्वित्रिभ्या प्रकारवति धण् भवति ॥ ण इत् । अधाणिति प्रतिषेधान्नाध्ययत्व । द्वौ प्रकारावेवा द्वैधानि । एव त्रैधानि कुलानि ॥

१००३ वारे कृत्वम् । १।४।३२। वारे आवृत्तिकाले वर्तमानात्सङ्ख्यावाचिन कृत्वम् भवति ॥ पञ्च वारान् पञ्चकृत्व । एव दशकृत्व शतकृत्व इत्यादि ॥

१००४ चतुस्त्रिद्वेस्सुच् । १।४।३३। एतेभ्यो वारे सुच् भवति ॥ उचावितौ । चतुरो वारान् चतुष्करोति । पदस्येति लृच् एव त्रि द्वि ॥

१००५ सकृत् । १।४।३४। एकशब्दस्य वारे सकृदिति निपात्यते ॥ सकृदेकवार ॥

१००६ परावरास्तात् । १।४।३७। दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्या प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्ताभ्या परावराभ्या स्ताद् भवति ॥ परा दिक् । परो

१ भेदो नानात्वमेकत्वप्रतियोगि । भेद इति किं? वैपुत्ये रापे च घम्याकार्यं माभूत् ॥

२ वारो धात्वर्थस्यायौगपद्येन वृत्ति ॥

३ श्रुत्वसाऽपवादव्यकार मुचो वेति विशेषणार्थम् ॥

देशः परः कालो वा परस्तात् । एव पञ्चमीसप्तम्यन्तयोरपि । परस्ताद-
परस्तात् आगच्छतीत्यादिक्रियाभिः सम्बन्धः ॥

१००७ पञ्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति । ३।४।४०। दिग्देशका-
लेषु वर्तमानादपरशब्दादद्भवति आति पश्चादेशश्च ॥ पश्चाद्रमणीय पश्चादा-
गत इत्यादि ॥

१००८ वोत्तरपदेऽर्धे । ३।४।४१। अपरशब्दस्य अर्धशब्दे उत्तर-
पदे पश्चादेशो वा भवति ॥ अपरमर्धं पश्चार्धम् । अपरार्धं वा ॥

१००९ पुरःपुरस्तादवोऽवस्तादधोऽधस्तादुपर्युपरिष्ठात् । ३।४।४२। पुरसादयः शब्दाः दिग्देशकालेषु साधवो वेदितव्याः ॥ पुरः
पुरस्तात् । अवः अवस्तात् । अधः अधस्तात् । उपरि उपरिष्ठात् । रमणी-
यमित्यादि । तकारस्ताचेति प्रत्याहारार्थं ॥

१०१० एनोऽदूरे । ३।४।४६। अदूरे दिग्देशकाले वर्तमानाद्दिग्वाचिनः
एनो भवति ॥ पूर्वेण ग्रामं । दक्षिणेन राजगृहम् । उत्तरेण ग्राममित्यादि ॥

१०११ श्लुगञ्चेः । ३।४।४७। अञ्चत्यन्ताद्दिग्वाचिनः परस्यैनस्य श्लुग्
भवति ॥ प्राग्रामात् । उदग्रामात् इत्यादि ॥

१०१२ तीर्यशम्बवीजात् कृपौ कृजा डाच् । ३।४।४८।
कृजा योगे तीर्यप्रत्ययान्तात् शम्बवीजाभ्या च डाच् भवति कृपावर्त्ये ॥
डचावितौ । द्वितीयाकरोति क्षेत्रं द्वितीय वारं कृपतीत्यर्थः । एवं तृतीयाक-
रोति शम्बाकरोति तीर्यक् कृपतीत्यर्थः । बीजाकरोति उप्त्वा कृपतीत्यर्थः ॥

१०१३ सङ्ख्यादेर्गुणात् । ३।४।४९। सङ्ख्यापूर्वाद्गुणात् कृजा
योगे डाच् भवति कृपावर्त्ये ॥ द्विगुणाकरोति । त्रिगुणाकरोति क्षेत्रं ॥

१ आतिप्रत्यये परे दिग्देशकाले वर्तमानस्य केवलपरशब्दस्य दिग्वाचिशब्दपूर्वस्य
अपरशब्दस्य च पश्चादेशो भवतीत्यर्थं ॥

२ द्वितीयाकरोतीत्यादयो मुण्डयतीत्यादिवाक्याशब्दार्थेषां क्षेत्रादि कर्मत्वेन विज्ञा-
यते । ट्मागिति किं^१ द्वितीय परेणैव पदम् । कृजा इति वि^२ द्वितीय वारं कृपति^३ ॥

१०१४ सपत्रनिष्पन्नादतिपीडने ।३।४।५०। सपत्रनिष्पन्नाभ्या
कृञा योगे डाच् भवत्यतिपीडने ॥ सपत्राकरोति निष्पत्राकरोति मृगम् अति-
पीडयतीत्यर्थः ॥

१०१५ मद्रभद्रान्मुण्डने ।३।४।५१। मद्रभद्राभ्यां कृञा योगे
डाच् भवति मुण्डने ॥ मद्राकरोति भद्राकरोति मुण्डयतीत्यर्थः ॥

१०१६ प्रियसुखादानुकूल्ये ।३।४।५२। प्रियसुखाभ्यां कृञा योगे
डाच् भवति आनुकूल्ये ॥ प्रियाकरोति सुखाकरोति अनुकूलयतीत्यर्थः ॥

१०१७ दुःखनिष्कुलशूलसमयात्प्रातिकूल्यनिष्को-
पपाकयापनाशपथे ।३।४।५३। कृञा-योगे दुःखात् प्रातिकूल्ये
निष्कुलान्निष्कोपे शूलात्पाके समयाद्यापनायां सत्यात् अशपथे डाच् भवति ॥
दुःखाकरोति प्रातिकूल्यं करोतीत्यर्थः । निष्कुलाकरोति दाडिमं निष्कुप्णा-
तीत्यर्थः । शूलाकरोति मांसं पचतीत्यर्थः । समयाकरोति तन्नुवायः कालं
यापयतीत्यर्थः । सत्याकरोति वणिक् सत्यंकारं करोतीत्यर्थः ॥

१०१८ कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्विः ।३।४।५५। कृञः
कर्मणा कृञा योगे भ्वस्तेः कर्तुश्च ताभ्यां योगे च्विर्भवति प्रागतस्य
तद्भावे गम्यमाने ॥ स सर्व इत् ॥

१०१९ च्वौ चास्यानव्ययस्येः ।२।३।४०। अवर्णस्य च्वौ
क्यचि च परे ईद्भवति नाव्ययस्य ॥ अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति ।
अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति । एवं शुक्लीस्यात् मालीकरोति मालीभवति
मालीस्यात् ॥

१०२० यद्भलेद्भति चर्द्धचो रीदीर्घौ ।२।३।४१। यद्धि ये
च्वौ च प्रत्यये परे पूर्वस्य ऋतो री भवत्यचो दीर्घः न लेङ्कृतोः । अमुनिं
मुनिं करोति मुनीकरोति मुनीभवति मुनीस्यात् गुरुकरोति पित्रीकरोति
पित्रीभवतीत्यादि ॥

१०२१ अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् कृभ्यस्तिभ्यां द्विश्च

।३।४।५४। अव्यक्तवर्णस्यानुकरणादनेकाच. कृञा मूअस्तिभ्यां च धातुभ्यां योगे ङाच् भवति वा द्विश्च ॥ पटत्करोति । पटपटाकरोति । पटपटामवति । पटपटास्यात् ॥

१०२२ चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो लुक् च्वौ ।३।४।५६। चेतस् इत्यादीना लुग् भवति च्वौ परे ॥ चेतीकरोति च्चेतीभवति । चेतीस्यात् मनीकरोति । रजीकरोति । रहीकरोति । अरूकरोति । चभूकरोतीत्यादि । तदन्तस्यापि लुग्भवत्येव । सचेतीकरोति । समनीकरोति । विरहीकरोति । नीरजीकरोति । सारूकरोति । सचक्षूकरोतीत्यादि ॥

१०२३ इत्सुसोर्घह्रलम् ।३।४।५७। लुग्भवति च्वौ परे ॥ सर्पीमवति सर्पिर्भवति । धनूभवति । धनुर्भवति इत्यादि ॥

१०२४ ईग् हलः ।३।४।५८। हलन्तस्य बहुलर्माक् भवति च्वौ परे ॥ क इत् । दृषदीभवति दृषद्भवतीत्यादि ॥

१०२५ व्यासौ सात् ।३।४।५९। कृभ्वस्तिभिर्योगे कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे विषये साद्भवति व्यासौ सामस्त्ये गम्यमाने ॥ अभस्म समस्तं भस्म करोति भस्मसात्करोति । भस्मसाद्भवति । भस्मसात्स्यादित्यादि । एवमग्निसात्करोति । अह्नासक्सात् इति निषेधान्न भित्त्वं ॥

१०२६ जातेः सम्पदा च ।३।४।६०। कृञादिभिस्सम्पदा च योगे जातिवाचिभ्या कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे साद्भवति व्यासौ ॥ अभिसात्करोति सर्वं शस्त्र सेनायां दैवम् । जग्नीसात्सम्पद्यते दैवात् ॥

१०२७ तत्रार्थीने ।३।४।६१। कृञादिभि. सम्पदा च योगे सप्तम्यन्तादर्थीने आयत्ते साद् भवति ॥ आत्मन्यधीन करोति अत्मसात्करोति । आत्मसाद्भवति । आत्मसात्स्याद् । आत्मसात्सम्पद्यते ॥

१०२८ बहुलपार्थात्कारकाच्छसिष्टानिष्टे ।३।४।६४। बहुलार्थादल्पार्थाच्च कारकाद्यथासङ्घमिष्टानिष्टयोरर्थयोः शसिर्भवति ॥ इदित् । तसिप्रत्याहारार्थं । बहुश. गणशः मूरिशः भोजयति । अल्पश. स्तोत्रश ददातीत्यादि ॥

१०२९ सङ्ख्यैकाद्वीप्सायाम् ।३।४।६५। सङ्ख्यावाचिन. एकार्थवाचिनश्च वीप्सायां विषये शक्तिर्भवति ॥ एकमेकम् एकशः । द्वौद्वौ द्विशः । एवं त्रिशः । दशशः । शतशः । यावच्छः । कतिशः । गणशः । एकार्थान्त वृक्षशः । जनशः । क्रमशः । सङ्ख्यैकादिति किं जनौ जनौ इत्यादि ॥

१०३० प्रकृते मयद् ।३।४।६७। प्रकृते प्रस्तुते प्रचुरे वार्थे मयद् भवति ॥ प्रकृतमन्नमन्नमयम् । एवं दानमयं रणमयम् इत्यादि ॥

१०३१ अस्मिन् ।३।४।६८। प्रथमान्तात्तदस्मिन् प्रकृतमित्यर्थे मयद् भवति ॥ अपूपाः प्रकृता अस्मिन् अपूपमयं भोजनम् । एवं घृतमयं । क्षमामयो धर्म इत्यादि ॥

१०३२ निन्धे पाशप् ।३।४।७०। निन्धेऽर्थे वर्तमानात् पाशप् भवति ॥ प इत् । निन्धो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः । एवं मुनिपाशः तार्किकपाशः जायपाशा । पित्वात् पुंवद्भावः इत्यादि ॥

१०३३ तिङश्च प्रकृष्टे तमप् ।३।४।७१। प्रकृष्टे वर्तमानात्सुबन्तात्तिङन्ताच्च तमप् भवति ॥ प इत् पुम्नावार्थः । सर्वे इमे शुक्राः अयमेपां प्रकृष्टः शुक्रः शुक्रतमः । एवम् आढ्यतमः गोतमा । तिङन्तमपि ॥

१०३४ अव्ययैत्किंतिङोऽस्तत्त्वे तयोर्दाम् ।३।४।७४। अव्ययादेदन्तात् किमस्तिङन्ताच्च परयोस्तमपत्तरपोर्दाम् भवति स्वार्थे न चेत्तौ सत्त्वे द्रव्ये प्रकृष्टे वर्तेते ॥ द्वित्वादनन्त्यादेशः । सर्वे इमे पचन्ति अयमेपां प्रकृष्टं पचति पचतितमाम् । एवं पठतितमाम् उच्चैस्तमां प्राहेतमां कितमां ॥

१ एतदन्तप्रहणसामर्थ्यात्कालेऽसश्वे च भवति नान्यत्र । उधीस्तरो वृक्षः । द्वित्वर दाहः । कालात् इतनद् काले ।२।२।१९। इत्यन्तात्कालवाचिन परस्या. यत्प्रश्ना हे तरे तमे तनटि च प्रत्ययेषु कालशब्दे चोत्तरपदे शुक्वा भवति ॥ पूर्वाद्देतरा पूर्वाद्दतरे । अपराद्देतरा अपराद्दतरे । पूर्वाद्देतमा पूर्वाद्दतमे । पूर्वाद्देतनः पूर्वाद्दतने । पूर्वाद्देकालः पूर्वाद्दकाले ॥

१०३५ द्वयोर्विभज्ये च तरप् । १।४।७२। द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विभज्ये विकल्प्ये चार्थे वर्तमानात्सुवन्तात्तिङन्ताश्च तरप् भवति ॥ ५ इत् । इमौ शुक्लौ अयमनयो प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः । एवमाद्यतरः । इमौ पचतः अयमनयो प्रकृष्टं पचति पचतितराम् । एवं पठतितमां सुतरां प्राहेतरा कितरां । सौमिभ्यो माधुराः पटुतरा ॥

१०३६ गुणाद्वाद्येष्टेयस्सु । १।४।७५। गुणाज्ञात् द्रव्यवाचिनः परयोस्तमपत्रपोर्यथासङ्गचम् इष्ट ईयसु इत्येतौ वा भवतः ॥ उदित् नमाद्यर्थः । अयमेषां प्रकृष्टः पटुरिति विगृह्य तमनिष्ठे अन्त्याजादिलुक् । पटिष्ठः पटुतमो वा । अयमनयो प्रकृष्टः पटुः पटीयान् पटुतरो वा । एवं प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्थेयान् । वरिष्ठः वरीयान् । गरिष्ठः गरीयान् । बंहिष्ठः बंहीयान् । लपिष्ठः लपीयान् । द्राधिष्ठः द्राधीयान् । वृन्दिष्ठः वृन्दीयान् । प्रथिष्ठः प्रथीयान् । अदिष्ठः अदीयान् । ऋशिष्ठः ऋशीयान् । अशिष्ठः अशीयान् । द्रढिष्ठः द्रढीयान् । परिब्रढिष्ठः परिब्रढीयान् । स्वविष्ठः स्ववीयान् । दविष्ठः दवीयान् । यविष्ठः यवीयान् । ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् । क्षेपिष्ठः क्षेपीयान् । क्षोदिष्ठः क्षोदीयान् ॥

१०३७ विन्मतोः शृङ्गणीष्टेयसि । १।३।४५। विन्मतोः शृङ्ग भवति णीष्टेयस्सु परतः ॥ अयमेषां प्रकृष्टः तपस्वी तपिष्ठः तपीयान् । अन्त्याजादिलुक् । एवं धनिष्ठः धनीयानित्यादि ॥

१०३८ कन्वाऽल्पयूनोः । १।३।४६। अल्पयुवन्शब्दयोः णीष्टेयस्सु परतः कन्वा भवति ॥

१०३९ नैकाचः । १।३।५८। एकाचः णीष्टेयस्सु इमानि च परतः अन्त्याजादेर्लुक् भवति ॥ कनिष्ठः कनीयान् । पक्षे अल्पिष्ठः अल्पीयान् । यविष्ठः यवीयान् ॥

१ गुणमभिधाय य शब्दो द्रव्ये वर्तते स गुणाद् तस्मात् । सहभावधर्मो गुणः सोऽङ्गु निमित्त यस्यासौ तस्मान् गुणद्वारेण गुणिव वर्तमानः शब्द इत्यर्थः ॥ प्रियस्त्रियरे-
ष्वादिना प्रियादिशब्दानां प्रायादेशा अत्रावपन्तव्याः ॥

१०५६ तूष्णीकाम् ।३।४।८५। कुत्सिताद्यत्थे अकि तूष्णीका-
मिति निपात्यते ॥

१०५७ स्वज्ञाजभस्त्राधातुक्यः ।३।३।८७। स्वादीना कया-
न्तस्य चान्त्यस्य अनित्याद्दूरे के परे स्त्रियामिद्धा भवति न धातो ॥
कुत्सिता स्वा स्विका स्वका । श्रिका श्रका । अजिका अजका । भस्त्रिका
भस्त्रका । चटकिका चटकका । आर्यिका आर्यका । इदभावे पुवद्भाव ॥

१०५८ कुत्सिताल्पाज्ञाते ।३।४।८६। कुत्सिताल्पाज्ञातेषु वर्त
मानाद्यथायोग कवादयो भवन्ति ॥ कुत्सित अल्प अज्ञातो वा देव
देवक । एव धर्मक अश्वक नरक इत्यादि । स्त्रिया सूतिका सूतका वृन्द-
रिका वृन्दारका नरिका ॥

१०५९ अनुकम्पातन्नीत्योः ।३।४।८७। अनुकम्पाया तन्नीतौ च
अनुकम्पायुक्ते सान्त्वने च वर्तमानाद्यथायोग कवादयो भवन्ति ॥ अनुक
म्पित पुत्र पुत्रक सान्त्वितो वा । एव वत्सक देवक इत्यादि । स्त्रिया
पुत्रिका पुत्रका ॥

१०६० श्लुच्युत्तरपस्य प्कन् ।३।४।९१। बह्वचो नृनाम् उत्तर-
पदस्य श्लुचि अनुकम्पाया प्कन् भवति ॥ पानावितौ । अनुकम्पितो
देवदत्त देवक । एव जिनक । स्त्रिया निच्वाग्नेत् । देवका जिनका
इत्यादि ॥

१ कुत्सित निच । अल्प महत्प्रतियोगि । अज्ञात प्रकृत्युपात्तधर्मव्यतिरेकेण केन-
चित्स्वत्त्वादिना धर्मेणाज्ञातमन्यथाऽथोगात् । कुत्सितेभ्य कुत्सितादौ च प्रत्यय । राधक
पूर्णक शूद्रक इति सञ्ज्ञाया कुत्सायोगात्कुत्सित इत्येव क ॥ व्याकरणेण नाम त्व
गर्हित याज्ञिक्येन नाम त्व गर्हित इत्येव श्लेषणमपि कुत्सितमेव न शाकुत्सितेनावशि
ष्यते इत्यमोघवृत्तौ ॥ वृन्दारकौ रूपमुत्तरी ॥

२ अनुकम्पा कारुष्येनानुग्रह । तस्या नीतिस्तन्नीति अनुकम्पाया युक्ता नीतिरि
त्यर्थ । नाति सामादिप्रयाग । अनुकम्पायामनुकम्पायुक्ताया च नीतौ गम्यमानाया
यथायोग कवादयो भवन्ति ॥ अनुकम्पा तन्नीतिष प्रयोक्त्वृथमोऽवगतय ।

१०६१ ह्रस्वे ।३।४।९९। ह्रस्वेऽर्थे यथायोगं क्नादयो भवन्ति ॥
ह्रस्वोऽध्वः अश्वकः इत्यादि ॥

१०६२ यत्तत्किमन्याद्वयोर्निर्धार्ये डतरः ।३।४।१०५।
द्वयोर्मध्ये निर्धार्ये वर्तमानेभ्यो यत्तत्किमन्येभ्यो डतरो भवति ॥ ड इत् ।
अन्त्याजादिलुगर्थः । यतरो भवतोश्चैतस्ततर आगच्छतु । कतर. पटुः ।
अन्यतरो गच्छतु ॥

१०६३ वैकात् ।३।४।१०६। द्वयोर्निर्धार्ये वर्तमानादेकशब्दाद्भु-
तरो वा भवति ॥ द्वयोरेकतरः एकको वा ॥

१०६४ बहूनां प्रश्ने डतमश्च ।३।४।१०७। बहूनां मध्ये
निर्धार्ये प्रश्ने च वर्तमानेभ्यो यत्तत्किमन्यैकेभ्यो डतरो डतमश्च वा भवतः
नैकशब्दाद्भुतर. ॥ ड इत् । यतरो यतमो वा भवता पटुः ततरस्ततमो वा
आगच्छतु । अन्यतरोऽन्यतमो वाऽऽगच्छतु । कतर. कतमो वा देवदत्तः ।
एकतम पटुः ॥

१०६५ कुमारीक्रीडनेयोऽव्यादिभ्यः ।३।४।११६। कुमारी-
क्रीडनात् ईयसन्तात् अव्यादिभ्यश्च स्वार्थे को वा भवति ॥ कन्दुरेव
कन्दुकः । एव गोलकः । श्रेयानेव श्रेयस्कः । एवं गरीयस्कः । अविरेव
अविकः । यावक इत्यादि ॥

१०६६ तारकावर्णका ज्योतिस्तान्तवे ।१।३।९२। ज्योतिषि
तारकेति तान्तवे वर्णकेति निपात्यते ॥

१०६७ तीयाष्टीकणविद्यायाम् ।३।४।११७। तीयप्रत्ययान्तात्

३ दीर्घप्रतियोगि ह्रस्व तस्मिन् । योगविभाग उत्तरार्थे । ह्रस्व पचति पचतकि ।
ह्रस्वकालयोगान् क्रिया ह्रस्वोच्यते ॥

१ कुमारीणा दानि क्रीडनानि तद्ग्रादिभ्यः कुमारीक्रीडने ॥ योगप्रत्ययान्तयोरेव प्रथमं
इत्यमोपवृत्ता ॥ कप्रत्ययाधिकारो निरुक्तः ॥

२ अविद्यायामिति किं प्रत्ययप्रतिषेधाऽय तेन विद्यायमेव न भवति अन्यत्र
सर्वत्र भवत्येव ॥ मुखनाम पार्श्वर्तदिलन सोऽनर्थकः । अवयव एवार्थवन्ति
भवत् ॥

स्वार्थे टीकण् वा भवति न विद्यायाम् ॥ द्वितीयमेव द्वैतीयोक्तं । तार्तीयोक्तम् ।
अविद्यायामिति किं? । द्वितीया तृतीया विद्या ॥

१०६८ ओऽष्टमाङ्गागे ।३।४।११८। अष्टमात् स्वार्थे जो वा
भवति भागे वाच्ये ॥ अष्टम एव आष्टमो भागः । अष्टमो वा ॥

१०६९ षष्ठात् ।३।४।११९। षष्ठात् स्वार्थे जो वा भवति भागे
वाच्ये ॥ षष्ठ एव षष्ठो भागः । षष्ठो वा ॥

१०७० एकांदाकिंशहाये ।३।४।१२१। असाहाये वर्तमाना-
देकशब्दादाकिन् कश्च वा भवतः ॥ एक एव एकाकी । एककः ॥

१०७१ मृदस्तिकः ।३।४।१२३। मृदः स्वार्थे तिको भवति ॥
मृदेव मृत्तिका ॥

१०७२ सखौ प्रशस्ते ।३।४।१२४। प्रशस्ते मृदः सखौ भवतः ॥
प्रशस्ता मृत् मृत्ता । मृत्खा ॥

१०७३ बहुलं घतोर्द्वयसद्मात्रद् ।३।४।१२५। घत्वन्तात्
स्वार्थे द्वयसद् मात्त्रद् बहुलं भवतः ॥ टावितौ । यावदेव यावद्द्वयसं
यावन्मात्रम् । एवं तावद्द्वयसं तावन्मात्रम् इत्यादि ॥

१०७४ वर्णात् कारः ।३।४।१२६। वर्णवाचिनः स्वार्थे कारो
भवति ॥ अ एव अकारः । एवं ककारः चकारः चकारः स्यात्कार इत्यादि ॥

१०७५ भेषजादिहोतादेवेभ्यश्चण्छतल् ।३।४।१२७।

१ एकादिभिः सुदैरर्जितम् । असहाय इति किं? एके आवायोः । एर. द्वौ बहुयः ॥

२ तिक स्वकत्वा त्रक कृत्वा आर्गित्वे क्रियमाने प्रक्रियागीरयम् । षडभि मृत्ति-
काभि. धर्मत. षडमृत्तिक. इत्यादिभावे इत्यामावध इत्यादिति तिर्थे विधीयते ॥

३ रूपेण प्राप्तेऽयं विधिः । तत्र वेदचद्रूपप्रापनं नेरच्छन्ति । तत्रोत्तरं षट्प्रहण-
मप्रापि सम्बध्य । मृदूपा ॥

४ इतिहेति निपातनगमुदाय उपदेशपरम्पर्यं वर्तते । पारम्पर्योपदेशे स्वादेशेऽपि-
हृन्मयभिल्यमरः । भेषजादयः शिष्टेभ्योऽवगन्तव्याः । षट्प्रहणं भेषजादेशात्कृतिगन्ता-
र्थम् ॥ षडनभेदेऽपि षण्प्रहण्य अन्यथा होत्रादेशादेव भेषजादी विश्वेदेवाताम-
सामोपश्रुता ॥

भेषजादिभ्यः स्वात्थे ट्वण् भवति । होलायाः छः देवात्तल् ॥ भेषजमेव भेषज्यम् । एवमैतिह्यं चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यं त्रैकार्यं पाद्गुण्यं चातुर्मास्यं शैल्यं । स्त्रियां शैलीत्यादि । होलैव होत्रीयं । देव एव देवता ॥

१०७६ नामरूपभागाद्देयम् । १।४।१२८। नामादिभ्यः स्वात्थे धेयो भवति ॥ नामैव नामधेयं । रूपधेयं । भागधेयं ॥

१०७७ मर्तादिभ्यो यः । १।४।१२९। मर्तादिभ्यः स्वात्थे यो भवति ॥ मर्त एव मर्त्यः । सूर एव सूर्यः । क्षेम एव क्षेम्यः । भाग एव भाग्यमित्यादि ॥

१०७८ नवात्त्रतनखं च नू च । १।४।१३०। नवशब्दान् स्वात्थे त्रतनखा यश्च वा भवन्ति तस्य नू इत्यादेशश्च ॥ नवमेव नूत्वं । नूतनं । नवीनं । नव्यं ॥

१०७९ प्रात्पुराणे । १।४।१३१। पुराणेऽर्थे वर्तमानात् प्रात् त्रत-
नखा भवन्ति ॥ प्रत्वं । प्रतनं । प्रीणं पुराणमित्यर्थः ॥

१०८० प्रज्ञादिभ्योऽण् । १।४।१३२। प्रज्ञादिभ्यः स्वात्थे अण् वा भवति ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । वणिगेव वाणिजः । अन्त एव आन्तः । कर्मैव कर्मणमित्यादि ॥

१०८१ वाचिष्ठण् । १।४।१३५। वाचः सन्दिष्टेऽर्थे ठण् भवति ॥ सन्दिष्टा वाक् वाचिकं ॥

१ प्रगत कालेन पुराणम् ॥

२ वाचिक कथयति सन्दिष्टा वाच कथयतीत्यर्थः । सन्दिष्टेति चि? चिना वाक् देव-
दत्तस्य । वाऽधिकारेऽपि नित्यमेव प्रसयोऽन्यथा तद्विज्ञेयाप्रतीते ॥

१०८२ विनयादिभ्यः ।३।४।१३६। विनयादिभ्यः स्वार्थे षण्
भवति ॥ विनय एव वैनयिकं । समय एव सामयिकम् इत्यादि ॥

१०८३ औपयिकम् ।३।४।१३७। उपाय एव औपयिकम् इति
निपात्यते ॥

॥ इति तद्धितसङ्ग्रहः ॥

श्रीमन्नमुरासुराधिपचलन्मौलिप्रभास्वन्मणि-
श्रेणिश्राणितसन्ततार्घ्यविभवो यत्पादपीठीतटः ।

वाचोयुक्तिविविक्तवस्तुविसरो दुष्कर्मनिर्मूलनो
जीयात्मूरिसुभाषितार्चितमहः सोऽयं जिनेन्द्रमभुः ॥ १ ॥

॥ प्रक्रियासंग्रहे पूर्वोद्धे संपूर्णम् ॥



अशुद्धिशोधनम्

पत्रम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३	१४	भवति	भवतो
१३	१८	अस्वरसं	अस्वसं
२१	१४	द्वीः करोति	द्विः करोति
२२	१२	प्रत्यये	प्रत्यये
२४	७	पदन्ते	पदान्ते
२९	२४	आश्रयणेण	आश्रयणेन
३०	३	समामः	सामामः
३०	२५	त्ययां	त्यदां
३७	१४	सखित	सखीत
३८	१३	प्रत्येऽसु	प्रत्ययेऽसु
३८	२५	णिञ्	णीञ्
४६	१	सर्वा	सर्वाः
४६	१२	अमुभ्यः	अमूभ्यः
४८	३	इकान्त	इकारान्त
४९	२१	वांश्	वाम्श
५१	१७	स्वादयः	स्वादयः
५५	१३	अमन्त्रण	आमन्त्रण
६१	१६	प्रदमा	प्रदामा
६७	३	ठकारन्तो	ठकारान्तो
८२	१३	वसन्नादि	वस्नसादि
८३	१०	द्रयांचक्रे	दयांचक्रे
१०९	१२	नञ् दुस्	नञ् दुस्सु
११४	१०	बहिष्पर्यपाडच्	बहिष्पर्यपाड् च

पत्रम्	पक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४८	२५	कार्तिकीक	कार्तिकिक
"	"	श्रावणीको	श्रावणिक
१५१	१६	दक्षिणात्य	दाक्षिणात्य
१५४	१७	प्रागेतन	प्रगेतन
१६७	२६	महामुनो	महामुनौ
१७६	१४	प्रियन्थि०—	बहुल बहुल
१८८	३	प्रज्ञाश्रद्धा०	प्रज्ञाश्रद्धा
"	२१	स्वाङ्गाद्धी०	स्वाङ्गाद्धी
१९०	१०	मस्वर्थे	मत्वर्थे
१९२	२९	श्राद्धीक	श्राद्धिक
१९५	१	दश	देशः
"	४	शब्दादद्भवति	शब्दादाद्भवति
१९७	१९	अग्नीसात्	अग्निसात्
२००	१३	विमनि न	विमनि च

॥ श्रीरस्तु ॥

सुरासुरनराधीशमौलिमालाचिन्तकमम् ॥

आख्यातसर्वतत्त्वार्थं सर्वज्ञं जिनमाश्रये ॥ १ ॥

॥ अथ तिङन्तसंग्रहोऽभिधीयते ॥

तद्यथा ॥ भू सत्तायां । भू इत्ययं शब्दः सत्तायामर्थे वर्तते ॥

१०८४ क्रियात्थो धातुः । १।१।२२। क्रिया परिणतिः प्रवृत्तिर्वा सा अर्थो वाच्यो यस्य स शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ “स्मे च लृट् । ४।३।२। १५।” इत्यधिकृत्य ॥

१०८५ सति । ४।३।२। १७। वर्तमानार्थे वर्तमानाद्घातोर्लृट्प्रत्ययो भवति ॥ अटावितौ । अकारो ‘विदो लटो वेति’ विशेषणार्थः । टकार ‘ए टित’ इति विशेषणार्थः ॥

१०८६ कृह्योऽतुन्त्वाम् । ४।३।४। ५। कृतो लृकारश्च कर्तरि भवन्ति न तुन्त्वामः ॥ एकद्विवहावित्वाधिकृत्य ॥

१०८७ लोऽन्ययुष्मदस्मासु तिस्रस्त्रिसिप्यस्थमिब्वस्मम् । १।४।१। अन्ययुष्मदस्मदर्थेषु प्रत्येकमेकद्विवहुषु वर्तमानाद्घातोर्लृट्स्य यथासंख्यं तिप् तम् क्षि सिप् थम् थ मिप् वस् मम् इत्यादेशा भवन्ति ॥ ए इत् श्ल्यबलाविति विशेषणार्थः ॥

१०८८ कर्तरि शप् । ४।३।२। ०। घातोः कर्तरि शिति लेटि लेडि लटि लडि च मध्ये शप् भवति ॥ शपावितौ । शकारः ‘एचोऽश्या’ इति विशेषणार्थः । पकारः पूर्ववत् ॥

१ अर्थोऽनिधेयैवस्तुप्रयोजननिष्ठतिष्पित्त्वमर ॥ पूर्वोपरीभूता साऽप्रमानरूपा प्रतिपत्तिः क्रिया । परिणाम इत्यर्थः । पूर्वोत्तराकारपरिहारायासिन्धितिलक्षणा परिणति शिष्टप्रयोगानुसारित्वाङ्गणस्य । पूर्वोपरीभूता अवयवक्रिया समुदायरूपा पात्रादि ॥

२ प्रारब्धापरिसमाप्तिर्वा वर्तमान । प्रवृत्तोपरतथैव वृत्ताविरत एव च ॥ नित्यप्रवृत्त सामीप्ये वर्तमानवर्तुर्विध ॥ १ ॥ मास न छादति । बाला क्रीडन्ति । मेघः स्तिष्ठति । सिद्धो भवति ॥

१०८९ अङ्घ्रिङ् लुग्धेतौ । १।२।१७। पूर्वस्येक एङ्रो भवन्ति धातोर्विहिते प्रत्यये परे न किति ङिति लुग्धेतौ च ॥ इत्येङ् अच् ॥

१०९० झोऽन्तः । १।१।८८। धातोर्लादेशस्य झः अन्तो भवति ॥ अदित् एद इत्यतो लुक् ॥

१०९१ आद्यव्यतः । १।२।३४। धातोर्मवादाँ लिवर्जितलादेशे पूर्वस्यात् आद्भवति ॥ सुङ् पदमिति पदत्वादित्वादि । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति इति प्रथमपुरुषः ॥ त्वं भवसि । युवा भवथः । यूय भवथ इति मध्यमपुरुषः ॥ अहं भवामि । आवा भवावः । वयं भवामः इत्युत्तमपुरुषः ॥ अन्याद्यप्रयोगेऽपि । भवति भवतः भवन्ति । भवसि भवथ. भवथ । भवामि भवावः भवामः ॥ भवच्छब्दप्रयोगेऽपि प्रथमपुरुष एव तस्य पूज्यार्थवाचकत्वात् । भवान् भवति । भवन्तौ भवतः । भवन्तो भवन्ति ॥ एव वदव्यक्तायां वाचि । अदित् । वदति वदत. वदन्ति इत्यादिपरस्मैपदिधातवः शब्दिकरणाः सर्वेऽपि नेतव्याः ॥ दुनद्दु समृद्धौ ॥ दुशब्दोतावितौ ॥

१०९२ उदितः । १।२।१९७। उदितो धातोर्नम् भवति ॥ अमावितौ । मिच्चादन्त्यादच. परो भवति शेषं प्राग्वत् । नन्दति नन्दत. नन्दन्तीत्यादि ॥ एवं चट्टु दीप्तिहादनयो. । चन्दति चन्दतः चन्दन्तीत्यादि ॥ एधि वृद्धौ । इदित् प्राग्वद्भातुसंज्ञायाम् । सतीति लट् ॥

१०९३ ताताझथासाथांध्वमित्वहिमाहिङ्ङिदिच्छीयसंधर्षपस्कृनिविशः । १।४।२। डितः इदित. शीयादेशात् सक्षुण् अपस्कृ निविश् इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यः परस्य लः अन्ययुष्मदस्मासु प्रत्येकमेकद्विवहुषु यथासङ्गं च त आतां श थास् आथां ध्वम् इल् वहि महिङ् इत्यादेशा भवन्ति ॥ लडावितौ । लकारो रञ्चौ श्लेशोरिति विशेषणार्थं । ङकार. सुद्धिति प्रत्याहारार्थं । शप् ॥

१०९४ ए टितः । १।४।९२। धातोष्टिङ्गादेशस्य तङ् एद्भवति ॥

पठ्यास्थानेऽन्तेऽल इत्यन्तादेशः ॥

१०९५ वद्यामो गेश् । १।४।९३। टितो लस्तङ्गे वहेरितः आमश्च गेश् भवति ॥ गशावितौ । गकारो गित इति सन्धिप्रतिषेधार्थः । शकारः सर्वादेशार्थः ॥

१०९६ आतोऽपः । ४।२।३६। धातोर्लिवर्जितलदेशस्य आतः अतः पस्य इय् भवति न पितः ॥ लुग्योर्वल्काविति यलुक् । एद् । शोऽन्तः ॥

१०९७ थासस्से । १।४।९५। टितो लस्थासस्से भवति ॥ ध्वमिलो-
रति एद् इति लुक् । भवयोरात् । एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे
एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे ॥ एवं स्पर्धि सङ्घर्षे ॥ स्पर्द्धते स्पर्द्धते
स्पर्द्धन्ते ॥ वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः ॥ उडावितौ । वन्दते वन्देते वन्दन्ते
इत्यादि आत्मनेपदिधातवोऽन्येऽपि नेतव्याः ॥ डुपचीप् पाके । डुशब्दे-
कारपकारा इतः पूर्ववल्ङडादयः । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचथः
पचथ । पचामि पचावः पचामः ॥

१०९८ ऋदिदपचदानुपसर्गजः । १।४।६६। जितः ईदितः
अपवद्ः अनुपसर्गस्य जानातेर्धातोर्लः कर्तरि फलेशे तद् भवति ॥ शेषं
प्राग्वत् । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचध्वे । पचे पचावहे
पचामहे ॥ एव णीञ् प्रापणे । ज इत् फलेशे तदर्थः ॥

१०९९ आदेः णोऽप्येकप्रचाश्रविः स्तम् । ४।२।२६।
धातोरादेः पस्य सो भवति णस्य नः न प्वक्श्राष्टीवाम् ॥ पूर्ववल्ङडादि ।
जित्वाद्भयपदित्वं । नयति नयतः नयन्तीत्यादि । नयते नयेते नयन्ते
इत्यादि ॥

१ वहेरिः वर्द्धा रा च आम् च तस्य । 'ए टितः' इत्यनेनैव वहेरित एद्भवति तथापि
गेश विधान सन्धिनिषेधार्थम् । अन्यथा सन्धिर्भवत्येव । शकारः सर्वादेशार्थः ।
आमो यथा सर्वादेशस्तथा वहेरिषि प्रसंगे वहेरिरिति द्वारप्रक्षेप ॥

२ प्यङ् गनौ । द्वयै स्तुयै गघाते च । टीवु निरगने ॥

११०० तस्यागतार्थाधिपर्यर्चास्वत्यतिक्रमात्युपसर्गः
 प्राक् । १।१।२५। धातोस्सम्बन्धी प्रादिरुपसर्गसंज्ञो भवति ततः प्राक्
 नियमेन प्रयोज्यः । गतार्थाधिपरी अर्चायां स्वती अतिक्रमेऽतिं च वर्ज-
 यित्वा ॥ इत्यपपूर्वाद्भेदेः अपवदति अपवदते इत्यादि उभयपदिधातवोऽन्येऽपि
 नेतव्याः । प्र पर अप सम् अनु अव निरु दुर् वि आङ् नि अधि अपि
 अति सु उद् अभि प्रति परि उप इति प्रादयो विंशतिः ॥

११०१ अनद्यतने लङ् । १।३।२०७। न्यायोत्थानसंवेशनमध्यका-
 लोऽद्यतनः । ततोऽन्यस्मिन्ननद्यतने भूते वर्तमानाद्धातोर्लङ् भवति ॥ इ
 इत् 'एडितो लुगिति' विशेषणार्थः । अदित् "श्लेले यगिति । ११७१" ।
 विशेषणार्थः । शवादि ॥

११०२ लङ् लुङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ् । १।२।१३१। धातोर्लङ् लृङ्
 लृङ् च अट् भवति न माड्योगे ॥ ट इत् टिदादिः ॥

१ प्रकरणाद्युपायान्तरेण गतो निश्चितोऽर्थो ययोस्ती गतार्थो । अधिश्च परिश्च अ
 धिपरी । सुध अतिश्च स्वती । अर्चायां पूजार्थं स्वती अर्चास्वती । फले निष्पन्ने
 क्रियायाः प्रवृत्तिरतिक्रमः । अतिक्रमेऽर्थे अतिस्तथोक्तः । पुनर्द्वन्द्वः पश्चात् ननुःसमासः
 अगतेत्यादि किं? अध्यागच्छति आगच्छत्यधि । पर्यागच्छति आगच्छति परि । उप-
 रिभावस्य च प्रकरणादेः प्रतिपत्तौ गतार्थत्वमप्रतिपत्तौ अध्यागच्छति पर्यागच्छतीति
 प्राक्त्वमेव ॥ अर्चास्वती सुसिक्त भवता । अतिसुत भवता । अत्र धात्वर्थः प्रशस्यते
 अन्यत्र सुसिक्त किं तत्रात्रेति धात्वर्थः कुत्स्यते । अतिक्रमे अति अतिसिक्तमेव भवता ।
 अतिसुत्वा । यदर्थं क्रिया तस्मिन् क्रियाकार्ये निष्पन्नेऽपि प्रवृत्तिरतिक्रमः ॥ प्रागर्थाकारः
 कुतो विज्ञायते? प्राग्चेत्यत एव निर्देशात् । यद्यन्यमपि धातोः प्रागेव स्यात् प्राग्चे-
 त्यय च शब्दस्य परतो निर्देशो नोपपद्येत । अन्यत्वाद्धातोर्विज्ञायते । अत एव प्रागे-
 धायमाधिकार इति ॥ न केवलमुपसर्गसंज्ञा एव किन्तु पूर्वं च धातोः प्रयुज्यते इत्यनेन
 संज्ञा प्रयोगनियमश्च क्रियते । तदभिव्यक्त्यर्थश्चकारः ॥

२ न विद्यतेऽद्यतनो यस्मिन्निति यद्ग्रीहिपरिग्रहं किं? अद्य षो भुश्महि इति व्या-
 मिथे भूतसामान्ये च मा भूत् । जम्बूद्वीप विदेहेऽभूदितः सप्तमजन्मनि । भूतानद्यतने
 लङ् विपयेऽपि भूतमात्रविवक्षायां लुङ् ॥

३ विपये सतीत्यप्याहार्यं विषयविज्ञानाद्विकरणव्यवधानेऽपि भवति ॥

११०३ ँर्दितो लृक् । १।४।१०५। ङिङ्गादेशस्यातङ् । इतो लृग्भवति ॥

११०४ तस्थस्थवस्मस्मेस्तान्तन्तवमां लेटश्च । १।४।११४।
ङितो लस्य लेटश्च तसादीना षण्णा यथासङ्ख्यं तामादयो भवन्ति ॥
श्लोऽन्तस्तरस्य पदस्येति लृक् शेषं प्राग्वत् । अभवत् अभवताम् अभवन् ।
अभव अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम ॥

११०५ आरैजाद्यचः । ४।२।१३२। अजादेर्धातोर्लङ्लुङ्लृङ्पु
आदेरच आरैचो भवन्ति न माङ्चोगे ॥ लङि टित्त्वाभावात् एत्वादि न
भवति । ऐधत ऐधेताम् ऐधन्त । ऐधथाः ऐधेथाम् ऐधध्वम् । ऐधे ऐधा-
वहि ऐधामहि ॥ एवमन्येऽप्यात्मनेपदिनः ॥ अपचत् अपचताम् अपचन् ।
अपच अपचतम् अपचत । अपचम् अपचाव अपचाम ॥ अपचत
अपचेताम् अपचन्त । अपचथाः अपचेथाम् अपचध्वम् । अपचे अपचावहि
अपचामहि ॥ एवमन्येऽप्युभयपदिनः ॥

११०६ प्रादिर्नाप्रत्यये । १।१।२४। प्रादिर्धातुर्न भवति न चेततः
प्रत्ययः परो भवति ॥ इत्यधातुत्वात् व्युदस्याडादि । अपावदत् अपावदताम्
अपावदन् इत्यादि । अपावदत् अपावदेताम् अपावदन्त इत्यादि ॥

११०७ लिङ्लेङ्गाशिपि । ४।४।१३६। आशिपि धातोर्लिङ्लेङ्गौ
भवत ॥ इति लेट् । ट इत् उक्तार्थः । एकारः लेटश्चेति विशेषणार्थः ॥

११०८ सीम्येसुन्याम् । १।४।११४। लेटस्तेर्हिर्भवति इत् उत्
मेर्नि एत आम् ॥

१ अतङ् इति किं? अपचावहि । इकारान्ताविज्ञानाद्वाहरङ्गत्वाच्चेह न भवति अरुदि-
ता अरुदित ॥

२ आशसनमाशी । आइ शासु इच्छया धातु । आशिपि गम्यमानाया धातो-
र्लेङ्लेङ्गौ भवत ॥

३ सिध इध निध एध सीम्येस्तस्य । हिध उध निध आम् च ह्यन्यम् । लेट-
सि इ मि ए इत्येतेषा यथासत्य हि उ नि आम् इत्येते आदेशा भवन्ति । हिन्चोरि-
कारस्योच्चारणसामर्थ्यान् उतव प्रागेव क्रियते । द्बहिमाहिङां परविधिरेव ॥

११०९ तुल्योस्ताद्वाशिपि । १।४।१२२। आशिपि तुल्योस्ताद्वा भवति ॥

१११० अतो हः । ४।२।३९। अत परस्य हेहिनर्जितलादेशस्य श्लुम्भवति ॥

११११ म्वेनादेष्टाप् । १।४।११५। लेटो म्वेनादेष्टाप् भवति ॥ टपावितौ । दीर्घ । भवतु भवताद्वा भवता भवन्तु । भव भवताद्वा भवत भवत । भवानि भवाव भवाम ॥ एवमन्येऽपि परस्मैपदिन ॥

१११२ स्वो चाम् । १।४।११७। लेट सात्परस्य एतो वो भवति चात्परस्य अम् ॥

१११३ एतोऽगोप् । १।४।११६। लेटो म्वेनादेरेत ऐप् भवति न गित् ॥ शेष प्राग्वत् । एधताम् एधेताम् एधन्ताम् । एधस्व एधेथाम् एधध्वम् । एधै एधावहै एधामहै । एवमन्येऽप्यात्मनेपदिन ॥ पचतु पचताद्वा पचता पचन्तु । पच पचताद्वा पचत पचत । पचानि पचाव पचाम ॥ पचता पचेता पचन्ता । पचस्व पचेथा पचध्व । पचै पचावहै पचामहै । एवमन्येऽप्युभयपदिन ॥

१११४ विधिनिर्मन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थने । ४

१ मकारादेर्वकारादेरेकारादेशलेडादेशस्य टापागमो भवति । म्वेन आदौ यस्य स म्वेनादि इति लेडादेशस्य समुदायस्य विशषणमादिशब्द । अन्यथा एधतामित्यनकारस्यापि टापा भवितव्यम् ॥

२ अज्ञातज्ञापन विधिरित्येक ॥ नियमेन कर्तव्य आवश्येन क्रिया ॥ स्वाभिमुख्य करण निमन्त्रणमित्येके ॥ कामचारत स्वेच्छया । क्तव्येष्वनुज्ञापनमामन्त्रणमित्येके ॥ एषामुदाहरणानि विधौ कृत् भवान् कुर्यात् करोतु ॥ ग्राम भवार गच्छेत् गच्छतु ॥ निमन्त्रणे सन्ध्यासु भवान् नियम कुर्यात् करोतु । सूत्र यथाक्रम भवानभावीत अधी ताम् ॥ आमन्त्रणे इह भवानासात आस्ताम् ॥ देवइत् पठेत् पठतु ॥ अधीष्टे तत्त्व नो बोधय्यु (प्रसीदयेयु ?) पूज्या । सम्प्रश्ने किंनु खलु भो व्याकरणमधी चीय धर्मशास्त्रमधीचीय ? । किंनु खलु भो व्याकरणमध्ययै धर्मशास्त्रमध्ययै ? ॥ प्रार्थने भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीचीय अध्ययै ॥ एटो वाधनादावृत्तौ इह लृङ् न भवति ॥

।४।१२६। विधिर्नियोगः । निमन्त्रणं नियमेन कर्तव्यम् । आमन्त्रणं कामचारतः कर्तव्यम् । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । सम्प्रश्नः सम्प्रधारणं । प्रार्थना याच्ना । एतेषु धातोर्लेङ्लेटौ भवतः ॥ इति लेङ् । एडावितौ अतस्तिबादयः ॥

१११५ ड्याड्क्यासद् ।१।४।१०९। लेडोऽतडो ड्याड् भवति लिङः क्यासद् ॥ डटका इतः ॥

१११६ इड्यः ।४।२।३५। अलेर्लेः या इत्यस्य अतः परस्य इय् भवति ॥ वलि यलुक् ॥

१११७ लेलेः ।१।४।१०८। लेङ्लिडोर्ज्ञेर्जुम् भवति ॥ ज इत् शेषं प्राग्वत् । भवेत् भवेतां भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत । भवेयं भवेव भवेम ॥ तडि ॥

१११८ टीय् ।१।४।१११। लेङ्लिडोस्तड्घीय् भवति ॥ टिदादिः । वलि यलुक् । शेषं प्राग्वत् ॥

१११९ रन्नौ झेलोः ।१।४।११०। लेङ्लिडोर्ज्ञस्य रन् भवति झेलोऽत् ॥ एधेत एधेयाताम् एधेरन् । एधेथाः एधेयाथाम् एधेध्वम् । एधेय एधेवहि एधेमहि ॥ एवमन्येऽप्यात्मनेपदिनः ॥ पचेत् पचेतां पचेयुः । पचेः पचेतं पचेत । पचेय पचेव पचेम ॥ पचेत पचेयातां पचेरन् । पचेथाः पचेयाथां पचेध्वं । पचेय पचेवहि पचेमहि ॥ एवमन्येऽप्युभयपदिनः सार्वधातुके नेयाः ॥ अद् भक्षणे पूर्ववल्लडादयः ॥

११२० ह्वादेः श्लुञ्जुक् ।४।३।२१। ह्वादेः शपः श्लुप् भवति अदादेः श्लुक् ॥ चरिति चर् । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्सि अत्थः अत्थ । अत्ति अद्दः अद्दः ॥ शीङ् स्वप्ने ॥ ड इत् ततो लडादयः ॥

११२१ एङ्शीङ् ।४।२।३। शीङ् । श्ले इति शकारेत्प्रत्यये लेटि लेडि लटि लडि च परे एङ्भवति ॥ अतः परत्वाभावादात् इय् न भवति ॥

११२२ शीङो रत् ।१।४।९१। शीङ्ः परस्य शस्य रद्भवति ॥

शेष प्राग्वत् । शंते शयाते शेरते । शेषे शयाथे शेध्वे । शये शेवहे शेमहे ॥ ब्रून् व्यक्ताया वाचि ॥ न इत् ततो लडादि । पिति ॥

११२३ ब्रुव ईद् । ४।२।२५। नृञ परस्य अलेर्ल अकृडितो हलादेरीद् भवति ॥ ट इत् । टिदादि । ण्डयो । तसादौ ॥

११२४ ऋण्यञ्जौ । ४।१।१४७। धातोश्शिति लदेशे च ङिद्ध्रवति न पिङ्गिङ्लिट्स्मु ॥ इति ङित्वाङ्गेडेङ् । अहलित्युव् । ब्रवीति ब्रूत ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथ ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूव ब्रूम ॥ तङि ॥

११२५ तंडोऽनतः । १।४।९०। अनतस्तडो ङस्य अङ्गवति ॥ शेष प्राग्वत् । ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते । नृषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे । ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे ॥

११२६ हुवस्तिप्पञ्चतो णश्चद् ब्रुवश्चाहः । १।४।१०४। हुवो लट्स्तिप् णश् चा भवति तसोऽतुम् शेरुस् सिपस्थ थसोऽधुम् ब्रुवश्चाह इत्यादेश ॥ णशावितौ अदुच्चारणार्थे ॥

११२७ थ्याहः । ४।२।८२। ब्रुव आहस्थे तो भवति । आह आहतु आहु । आत्थ आहथु ॥ लङि ॥

११२८ अदोऽद् । ४।२।२८। अद् परस्य अलेर्ल अकृडितो हलादे रद् भवति ॥ आरैच् । आदत् आत्ताम् आदन् । आद् आत्तम् आत् । आदम् आद्वा आद्वा ॥ अशेत अशयाताम् अशेरत् । अशेथा अशयाथाम् अशेध्वम् । अशयि अशेवहि अशेमहि ॥ अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् ।

१ तडो ङकारस्य अनत अनकारादुत्तरस्य अत् इत्ययमादेशो भवति । च्युद् गतौ च्यवन्त प्लवन्ते अत्र परत्वाच्च शपि कृत अकारात्परो ङकार इति अदित्यादेशो न स्यात् ॥

२ ध्रुवो लट् तिप् तस् ङि । सिप् यस् इत्येतेषा पञ्चाना यथासत्य णश् अनुस् उस् थ अयुस् इत्येते पञ्चादेशा भवन्ति । तत्सयोगे च हुव आहादेशो भवति ॥ पञ्चाना वर्गे पञ्चत् तिपा पञ्चत् तिप्पञ्चत् । णशां पञ्चत् णश्पञ्चत् ॥

अत्रवी. अत्रूतम् अत्रूत । अत्रवम् अत्रूव अत्रूम ॥ अत्रूत् अत्रूवाताम्
अत्रूवत । अत्रूथा. अत्रूयाथाम् अत्रूध्वम् । अत्रूवि अत्रूवहि
अत्रूमहि ॥ लेटि ॥

११२९ जल्होर्हो घिः । १।२।३२। जलन्ताज्जुहोतिश्च घातोः परस्य
अलेर्लः हस्य धिर्मवति ॥ इदुच्चारणार्थः शेषं प्राग्वत् ॥ अत्तु अत्ताद्वा
अत्ताम् अदन्तु । अद्धि अत्ताद्वा अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम ॥
शेतां शयातां शेरतां । शेप्व शयाथां शेध्वं । शयै शयावहै शयामहै ॥

११३० हि चाप् । १।४।१२३। हि च ताच्च पिन्न भवति ॥ अपिति
इत्यब्लाविति डिद्वद्वावादेर्डीटौ न भवतः । मयीतु मृताद्वा मृतां मृवन्तु ।
मृहि मृताद्वा मृत मृत । मृवाणि मृवाव मृवाम ॥ मृता मृवातां मृवतां ।
मृप्य मृवाथा मृध्वं । मृवै मृवावहै मृवामहै ॥ लेडि ॥

११३१ श्लुगुसि । १।२।३७। उसि आतः श्लुग्भवति ॥ शेषं प्राग्वत् ।
अघात् अघाताम् अघुः । अघाः अघातम् अघात । अघाम् अघान अघाम ॥
शयीत शयीयातां शयीरन् । शयीथाः शयीयाथा शयीध्वं । शयीय शयीवहि
शयीमहि ॥ मृयात् मृयातां मृयुः । मृयाः मृयातं मृयात । मृयां
मृयाव मृयाम ॥ मृवीत मृवीयातां मृवीरन् । मृवीथा. मृवीयाथां
मृवीध्वं । मृवीय मृवीवहि मृवीमहि ॥ हु दानादनयोः ॥ ततो लडादयः ।
हदादेः श्लुगुगिति शपः श्लुप् ॥

११३२ द्विर्घातुः श्लुब्लिङ् प्रत्यये प्राक् त्वच्चचः । १।१।
४३। श्लुपि लिटि डे च प्रत्यये धातुर्द्विर्भवति । अजादौ तु परे तत्रिमिच्चात्
अच्कार्यात्प्रागेव द्विः ॥

११३३ कुहोश्चुः । १।१।८४। द्विर्भावे पूर्वस्य कुहयोश्चुर्भवति ॥
आसन्न इति घोषवतो महाप्राणस्य तादृशो झः ॥

१ घातोर्थे उस् तस्मिन् परतः अकारस्य श्लुग्भवति । भिन्त्यु निन्त्यु । उसीति
किं? भिन्द्यान् । घातोरित्थेऽकारस्य विशेषणात् यादोऽप्याकारस्य भवत्येव । शिव
मुत्तरार्थम् ॥

११३४ आणजश्चञ्जपः ।४।१।७७। द्विर्भावे पूर्वस्य ऋतोऽद्-
वति अचोऽण् क्षपो जश् ॥ इति झस्य जः पित्योत् ॥

११३५ द्व्युक्तिजक्षपञ्चतोऽत् ।१।४।८९। द्विरुक्ताञ्जक्षादिपञ्च-
फाच धातोः परस्य झः अद्भवति ॥ अन्तापवादः ॥

११३६ ह्रिणोऽचीकः श्लेले यञ् ।४।२।१। हु इण् इत्येतयोरिकः
अजादौ किति ङिति च श्लेले यञ् भवति ॥ इयुवपवादः । जुहोति जुहुतः
जुहति । जुहोपि जुहुथः जुहुथ । जुहोमि जुहुवः जुहुमः ॥ ओहाद् गतौ ॥
ओहावितौ पूर्ववल्गडादि ङित्वाहस्तद् ॥

११३७ पृभृहाङ्गाढामित् ।४।१।९५। पृ ऋ भृ हाङ् माङ् इत्ये-
तेषां श्लुपि द्विर्भावे पूर्वस्याच इद्भवति ॥

११३८ हल्यघोरीः ।४।२।४८। श्नाप्रत्ययस्य अञ्जेश्च धातोरातः
अपिति यि च हलि लिबर्जितलादेशे ईद्भवति न घोः ॥

११३९ श्नाञ्जेशोरातः ।४।२।४७। श्नाप्रत्ययस्य अञ्जेश्च धातोरातः
अपिति यि च लिबर्जितलादेशे लुम्भवति ॥ जिहीते जिहृते जिहते । जिहीपे
जिहाथे जिहीध्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे ॥ डुधान् धारणे च ॥
डुनावितौ ततो लडादि शपः श्लुपि द्विर्भावे पूर्वस्य जश्त्वाच्चे ॥

११४० दाधा घ्वव् ।१।१।२३। दारूपो धारूपश्च धातुर्घुसंज्ञो

१ द्वे उक्ती यस्य स द्व्युक्तिः. द्विरुक्त इत्यर्थः । पञ्चाना वर्यं पञ्च लक्षणा पञ्च
पक्षपञ्च लक्षादिपञ्चकमित्यर्थः । द्व्युक्तिश्च जक्षपञ्चश्च द्व्युक्तिजक्षपञ्चत् तस्मात् ।
द्विरुक्ताञ्जक्षादिभ्यः. पञ्चभ्यः. परस्यादेशावयवस्य झनारस्यादिल्ययमादेशः ॥ अन्तादे-
शापवादः । अतदर्थमेवेदं वचनम् । तदि उत्तरेण भवतीति शेरैवात्रोदाहृतम् ॥

२ दारूपाधत्वारः । दाण् दाने । दोऽवखण्डने । देर् रक्षणे । डुधान् दाने । धारणौ
ह्रीं घेत् पाने । डुधान् धारणे । दाध धी च दाधाः । दाधा इति सञ्ज्ञिना पुबहुत्वनिर्दे-
शेऽपि तत्समानाधिकरणे प्विति सञ्ज्ञानिर्देशे सामान्याश्रयणानुसक्तमेव वचनम् ।
अवित्यय निर्देशः पकारे वकारे च समानः । पकारस्यापि जश्त्वे चर्त्तस्य पाक्षिकत्वा-
दस्य सन्देहः किं न विद्यते वकारोऽस्येत्याधित्युच्यते उक्तं न विद्यते पकारोऽस्येति ? तत्र
यद्यप्य पकारः स्यात् प्रणिधापयतीत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात् । अतोऽयं वकारः । दाध्
दौवो वत्यकरणत् यदि नायं पकारः स्वादसन्देहार्थं पकार एव सूत्रे उच्चार्यो न वकारः ॥

भवति न पित् ॥ इति शुत्वान् हल्यपोरिति ईच्च भवति । आनो लृट् ॥

११४१ धाजो जलि च । १।२।७७। क्षपन्तस्य धाजो वसो म्
भवति जलाक्षौ प्रत्यये परे ॥ शेषं प्राग्वत् । दधानि धत्तः दधनि । दधासि
धाथ. धत्थ । दधामि दध्वः दध्मः ॥ धत्ते दधाते दधते । धत्से दधासे
धद्ध्ये । दधे दाधते दध्महे ॥ लङि ॥

११४२ सिविदञ्जेरभ्यः । १।४।१०७। सिप्रत्ययादिः अञ्जेश्च
ङितो लः शेषम् भवति न भुरः ॥ न इत् ॥

११४३ जुस्पक्पेञ्ज् । १।२।१६। धातोरीकः जुमि पकि न ण्डरो
भवन्ति ॥ अजुहोत् अजुहुताम् अजुहुतुः । अनुहोः अनुहुतम् अनुहुत ।
अनुहुवम् अनुहुव अनुहुवम् ॥ आजिहीत् अजिहीताम् अजिहित । आजिहीथाः
आजिहाथाम् आजिहीध्वम् । अजिहि अजिहीमहि अजिहीमहि ॥ अदधात्
अदधाताम् अदधुः । अदधाः अदधतम् अदधत् । अदधाम् अदध्वम् अदधम् ॥
अदधत् अदधाताम् अदधत् । अदधथाः अदधाथाम् अदधन्वम् । अदधि
अदध्वहि अदधमहि ॥ लेटि हेर्धिः शेषं प्राग्वत् । जुहोत् जुहुताम् जुहु-
तां जुहुतु । जुहुमि जुहुताम् जुहुतं जुहुत । जुह्वामि जुह्वाम् जुह्वाम-
म् ॥ जिहीतां जिहातां जिहता । जिहीष्व जिहाथां जिहीषं । जिहै
जिहामहे जिहामहे ॥

११४४ घोर्हि । १।१।६८। घोर्हो अच ण्डवति न च द्विः ॥ दधातु
धत्ताद्वा धत्तां दधुः । धेहि धत्ताद्वा धत्तं धत्त । दधानि दधान दधाम ॥
धत्ता दधातां दधतां । धत्स्य दाधाथां धद्ध्यं । दधे दधानहे दधानहे ॥
लेटि । जुहुयात् जुहुयातां जुहुतुः । जुहुयाः जुहुयानं जुहुयान । जुहु-

१ शुभ्रस्य धातोर्हकाराक्षौ प्रत्यये हि इचमिन्त् सेञ्जेने परे अच ण्डवति न च द्विः । प्रश्निसदृशे यद्भ्रुगन्तस्व्यादि प्रश्नमिति शुभ्रहो यद्भ्रुगन्तस्व्यादि
प्रश्नमिति । शुभ्रहो यद्भ्रुगन्तस्व्यादि ही तदन्तस्य च एच न च श्रित्ति एतस्व्यादि-
वचनस्य निर्दिष्टं ॥ यद्भ्रुगन्तस्व्यादि शुभ्रहो यद्भ्रुगन्तस्व्यादि धेहि दधन्त्य रेहि
दधेत् एव भवति ॥

यां जुहुयाव जुहुयाम ॥ जिहीत जिहीयातां जिहीरन् । जिहीथाः जिही-
याथां जिहीध्वं । जिहीय जिहीवहि जिहीमहि ॥ दध्यात् दध्यातां दध्युः ।
दध्याः दध्यातं दध्यात । दध्यां दध्याव दध्याम ॥ दधीत दधीयातां
दधीरन् । दधीथाः दधीयाथां दधीध्वं । दधीय दधीवहि दधीमहि ॥ दिवू
क्रिडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिमोदमदस्वप्नगतिषु ॥ ऊदित् । ततो
लडादि ॥

११४५ दिवादेः श्यः । १४।३।२२। दिवादिभ्यः कर्तरि श्लेले श्यो
भवति ॥ श इत् शपोऽपवादः । शित्वात् ङिद्वद्भावेन एङरो न भवन्ति ।
धातोर्नादीर्घ्य इति दीर्घः । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति । दीव्यासि दी-
व्यथः दीव्यथ । दीव्यामि दीव्यावः दीव्यामः ॥ पुढौ प्राणिप्रसवे ॥ औ-
ष्ठावितौ । आदेः ष्ण इति पत्य राः छित्त्वाहस्तद् । शेषं प्राग्वत् । सूयते
सूयेते सूयन्ते । सूयसे सूयेथे सूयध्वे । सूये सूयावहे सूयामहे ॥ णही
बन्धने ॥ ईषित् । णस्य नः । नह्यति नह्यतः नह्यन्ति । नह्यसि नह्यथः नह्यथ ।
नह्यामि नह्यावः नह्यामः ॥ नह्यते नह्येते नह्यन्ते । नह्यसे नह्येथे नह्यध्वे ।
नह्ये नह्यावहे नह्यामहे ॥ लङि । अदीव्यत् अदीव्यतान् अदीव्यन् इत्या-
दि ॥ असूयत असूयेताम् असूयन्त इत्यादि ॥ अनह्यत अनह्यताम् अ-
नह्यन् । इत्यादि ॥ अनह्यत अनह्यताम् अनह्यन्त । इत्यादि ॥ लेटि ।
दीव्यतु दीव्यताद्वा दीव्यतां दीव्यन्तु । इत्यादि ॥ सूयतां सूयेतां सूयन्ता-
म् इत्यादि ॥ नह्यतु नह्यताद्वा नह्यतां नह्यन्तु । इत्यादि ॥ नह्यता नह्येतां
नह्यन्ताम् इत्यादि ॥ लेङि । दीव्येत् दीव्येतां दीव्येयुः इत्यादि ॥ सूयेत
सूयेयातां सूयेरन् इत्यादि ॥ नह्येत् नह्येतां नह्येयुः इत्यादि ॥ नह्येत् नह्येया-
तां नह्येरन् इत्यादि ॥ पुञ् अभिषवे । ज इत् । पत्य सः । लडादिः ॥

११४६ स्वादेः । १४।३।२८। स्वादिभ्यो घातुभ्यः कर्तरि श्लेले श्नु-

१ धातोर्नादीर्घ्योऽनङ्गिना चान्द्वुर्द्वोरित्यन अयहल्नीति प्रतिषेधात् कश्च इदीर्घो
भवतीति न शङ्कनीय । तत्र अयहल्नीति निरनुबन्धप्रत्यये परे दीर्घनिषेधात् अत्र
घानुबन्धप्रत्ययत्वादीर्घो भवरथेव ॥

भवति ॥ श इत् । श्लज्जाविति डिङ्ङानार्थः । अत एव नैच् ॥

११४७ म्बि लुग्या । १।२।४१। असंयोगात्परस्य प्रत्ययस्योत् म-
घयोर्लुग्वा भवति ॥ शेषं प्राग्वत् । मुनोति मुनुतः मुन्वन्ति । मुनोपि
मुनुथः मुनुथ । मुनोमि मुन्वः मुनुवः मुन्मः मुनुमः ॥ अगौइ व्याप्तौ ॥
औडावितौ पूर्वसङ्गादि । न शादिति श्चुत्वाभावः । संयोगात्परत्वाद्गुतो
लुग्म भवति । अश्नुते अश्नुयाते अश्नुयते । अश्नुपे अश्नुवाधे अश्नुध्ने ।
अश्नुवे अश्नुवहे अश्नुमहे ॥ चिन् चयने च इत् पूर्ववत्प्रक्रिया । चिनो-
ति चिनुतः चिन्वन्ति । चिनोपि चिनुथः चिनुथ । चिनोमि चिन्वः
चिनुवः चिन्मः चिनुमः ॥ चिनुते चिन्वाते चिन्वते । चिनुपे चिन्वाधे
चिनुध्ने । चिन्धे चिन्वहे चिनुवहे चिन्महे चिनुमहे ॥ लङि ॥ अमुनोत्
अमुनुताम् अमुन्वन् । अमुनोः अमुनुतम् अमुनुत । अमुनवम् अमुन्व
अमुनुव अमुन्म अमुनुम ॥ आश्नुत आश्नुयाताम् आश्नुवत । आश्नु-
थाः आश्नुवाथाम् आश्नुधम् । आश्नुवि आश्नुवहि आश्नुमहि ॥ अ-
चिनोत् अचिनुताम् अचिन्वन् । अचिनोः अचिनुतम् अचिनुत । अचि-
नवम् अचिन्व अचिनुव अचिन्म अचिनुम ॥ अचिनुत अचिन्वाताम्
अचिन्वत । अचिनुथाः अचिन्वाथाम् अचिनुधम् । अचिन्वि अचिन्वहि
अचिनुवहि अचिन्महि अचिनुमहि ॥ लेटि ॥

११४८ असंयोगादोः । १।२।४०। असंयोगात्परो य उच्चतः परस्य
हेः शुम्भवति ॥ सुनोतु सुनुताद्वा सुनुतां सुन्वन्तु । सुनु सुनुताद्वा सुनुतं

१ असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तो य प्रत्ययो धातोस्तस्य मकारादी चापिति
लिङ्गितलःदेशे परे लृग्वा भवति ॥ प्रत्ययविशेषगादिह न भवति युव युमः । अ-
संयोगादिति किं? अर्णुवः अर्णुमः तर्णुवः तर्णुमः ॥ अपितीति किं? सुनोमि तनोमि ।
शृणोन् गतो । उ । तृणोन् भद्रे तनादिः । मुन्वतीत्यत्र श्रो हलः परत्वाभावात्
भ्रूहल्प्रोत्तिरिति सूत्रेण उच् न भवति ॥ 'अस्वे' इति यमेव ॥

२ असंयोगात्परो य उकारस्तदन्तो य प्रत्ययो धातोस्तत परस्य हकारादीर्लिङ्गि-
त्वादेशस्य इलृग्भवति ॥ कुरु तनु चिनु ॥ असंयोगादिति किं? वार्णुदि । ओरित्तो
विशेषणादिह न भवति इदि इदि । इ इति किं? तनुत्वात् इवम् ॥

मुनुत । मुनवानि मुनवाथ मुनवाम ॥ अदनुतान् अदनुवातान् अदनुवतान् ।
 अदनुन्व अदनुवाथाम् अदनुधन् । अश्रवै अश्रवावहै अश्रवामहै ॥
 चिनोतु चिनुतादा चिनुतां चिन्वन्तु । चिनु चिनुतादा चिनुतं चिनुत ।
 चिनवानि चिनवाव चिनवाम ॥ चिनुतां चिन्वातां चिन्वतां । चिनुन्व
 चिन्वाथां चिनुधं । चिनवै चिनवावहै चिनवामहै ॥ लोट् ॥ मुनुयात्
 मुनुयातां मुनुयुः । मुनुयाः मुनुयातं मुनुयात । मुनुयां मुनुयाव मुनुयाम ॥
 अदनुवीत अदनुवीयातान् अदनुवीरन् । अदनुवीथाः अदनुवीयाथान् अदनु-
 वीधन् । अदनुवीथ अदनुवीमहि अदनुवीमहि ॥ चिनुयात् चिनुयानां
 चिनुयुः । चिनुयाः चिनुयातं चिनुयात । चिनुयां चिनुयाव चिनुयाम ॥
 चिन्वीत चिन्वीयातां चिन्वीरन् । चिन्वीथाः चिन्वीयाथां चिन्वीथं ।
 चिन्वीथ चिन्वीमहि चिन्वीमहि ॥ डुकीञ् द्रव्यविनिमये ॥ डुगारिणी
 प्राग्गुहटादि ॥

णन् । अक्रीणा. अक्रीणीतम् अक्रीणीत । अक्रीणाम् अक्रीणीव अक्रीणीम ॥
 अक्रीणीत अक्रीणाताम् अक्रीणत । अक्रीणीयाः अक्रीणाथाम् अक्रीणीध्वम् ।
 अक्रीणि अक्रीणीवहि अक्रीणीमहि ॥ अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् । अक्रीणाः
 अक्रीणीतम् अक्रीणीत । अक्रीणास् अक्रीणीव अक्रीणीम ॥ अक्रीणीत अक्रीणाताम्
 अक्रीणत । अक्रीणीयाः अक्रीणाथाम् अक्रीणीध्वम् । अक्रीणिण अक्रीणीवहि
 अक्रीणीमहि ॥ लेटि । क्रीणानु क्रीणीताद्वा क्रीणीतां क्रीणन्तु । क्रीणीहि
 क्रीणीताद्वा क्रीणीतं क्रीणीत । क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम ॥ क्रीणीतां क्रीणातां
 क्रीणतां । क्रीणीष्व क्रीणाथां क्रीणीध्वं । क्रीणे क्रीणावहै क्रीणामहै ॥

११५१ हलश्चो हावानः । १।३।३१। हलन्ताद्वातोः परस्य श्चः
 हौ परे आनो भवति ॥ अतो ह इति हेल्क । गृह्णानु गृहीताद्वा गृहीतां
 गृह्णन्तु । गृहाण गृहीताद्वा गृहीतं गृह्णीत । गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम ॥
 गृह्णीतां गृह्णातां गृह्णतां । गृह्णीष्व गृह्णाथां गृह्णीध्वं । गृह्णे
 गृह्णावहै गृह्णामहै ॥ लेटि ॥ क्रीणीयात् क्रीणीयातां क्रीणीयुः । क्रीणी-
 याः क्रीणीयानं क्रीणीयात । क्रीणीयां क्रीणीयाव क्रीणीयाम ॥ क्रीणीत क्रीणी-
 यातां क्रीणीरन् । क्रीणीयाः क्रीणीयाथां क्रीणीध्वं । क्रीणीय क्रीणीवहि क्रीणीमहि ॥
 गृह्णीयात् गृह्णीयातां गृह्णीयुः । गृह्णीयाः गृह्णीयातं गृह्णीयात ।
 गृह्णीया गृह्णीयाव गृह्णीयाम ॥ गृह्णीत गृह्णीयातां गृह्णीरन् ।
 गृह्णीयाः गृह्णीयाथां गृह्णीध्वं । गृह्णीय गृह्णीवहि गृह्णीमहि ॥ तुदी
 व्यथने ॥ ईदित् लडादि ॥

११५२ तुद्भ्यः शः । १।३।३२। तुदादिभ्यः कर्तरि श्ले शो
 भवति ॥ श इत् ॥

१ भाप्रत्ययस्य हौ परे आनादेशो भवति । हल इति किं? क्रीणीहि । श इति किं?
 स्तन्मुहि । स्तन्मुहि । श इति स्थानिनिर्देश आदेशसम्प्रत्ययार्थः । इतरथा हि सर्वनि-
 पय क्रियाविपश्चो वा प्रत्ययो विज्ञायेत । हाचिति किं? स्तन्नाति ॥

११५३ ह्रस्वस्य हलः । ११२।१८। हलन्तस्य धातोर्ह्रस्वस्येक एरुर्भवति अरुद्धिङ्गुभेतौ प्रत्यये परे ॥ इति प्राप्तौ शिति ङिङ्गद्वावादेडर् न भवति । शेषं प्राग्वत् । तुदति तुदत. तुदन्तीत्यादि ॥ मृ प्राणत्यागे ॥

११५४ भ्रियतेलुङ्लिङ्ललेः । ११४।१६। भ्रियते. परेषां लुङ्लिङ्ल्लङ्लेङ्लेङ्गां तदो भवन्ति ॥

११५५ रिः । ११२।१५। धातो ऋतः यङ्चक्क्यादेशेषु रिर्भवति ॥ अहलिति इय् । भ्रियते भ्रियेते भ्रियन्ते । भ्रियसे इत्यादि ॥ मुच्छन् मोक्षणे ॥ लजावितौ ॥

११५६ लिपादितृफटफगुफोभशुभः शे । ११२।१९८। लिपादीनां तृफादीनां च धातूनां शे परे नम् भवति ॥ अमावितौ । मिच्चादन्त्यादचः परः झामिति नस्य जः । मुञ्चति मुञ्चत. मुञ्चन्ति इत्यादि । मुञ्चते मुञ्चते मुञ्चन्ते इत्यादि । लङि । अतुदत् अतुदताम् अतुदन् इत्यादि । अभ्रियत अभ्रियेताम् अभ्रियन्त इत्यादि । अमुञ्चत् अमुञ्चताम् अमुञ्चन् इत्यादि । अमुञ्चत अमुञ्चेताम् अमुञ्चन्त ॥ लेटि ॥ तुदतु तुदताद्वा तुदतां तुदन्तु इत्यादि । भ्रियतां भ्रियेतां भ्रियन्ताम् इत्यादि । मुञ्चतु मुञ्चताद्वा मुञ्चतां मुञ्चन्तु इत्यादि । मुञ्चतां मुञ्चेतां मुञ्चन्ताम् इत्यादि ॥ तुदेत् तुदेतां तुदेयुः इत्यादि । भ्रियेत भ्रियेयातां भ्रियेयन् इत्यादि ॥ मुञ्चेत् मुञ्चेतां मुञ्चेयुः इत्यादि । मुञ्चेत मुञ्चेयातां मुञ्चेरन् ॥ तनूञ् विस्तारे ॥ अजावितौ ततो लडादि ॥

१ ह्रस्वस्येति प्रहण किं पूरयति । कर्तयति ॥ अङ्किङ्गुभेतौविति किं भिन्नभिन्नवान् । गुत्वा गुत्वानी गुत्वान् । वेभिश्च ॥ अङ्किल्लुङ्गुभेतौरिति प्रसज्यप्रतिषेधादिह न भवति अत्रुत्तार । हल इत्युत्तरार्थमिह हि पूर्वगोष्पयदितस्य गिद्धे व्यपदिताथमेतदिति विनायते । एङ्गदेशव्यवधानवृत्तार्थत्वाद्भिषेनेकवर्णव्यवधाने न भवति भिद्यते सन्धुक्षते भिनसति ॥ इरो धानुनेह विरोधनादिह न भवति अङ्गिन् अङ्गिन्नाम् शङ्गितास्य ॥

२ तृफ तृफक तृप्तौ । एफ हफ उङ्गेशे । गुफ मुफ प्रथमे । उम उमम पूरे । शुभ शुभम शोभाथे । लिपादिप्रहण किं तुदति । तृपादीनां शे नस्य युगिति तृपादीनां नम्यचन । शे इति किं भेत्ता वेत्तुम् ॥

११५७ कृञ्तनादेरुः । १४।३।३३। कृञस्तनादिभ्यश्च श्लेणे उर्भ-
वति ॥ पित्येङ् । भ्वि श्लेवेति भवयोरुतो वा लुरु । तनोति तनुतः तन्वन्ति
इत्यादि ॥ मनुङ् बोधने ॥ ऊडावितौ लडादि ङिच्चात्तद् । मनुते मन्वाते
मन्वते इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे । डुजावितौ लडादि अरि ॥

११५८ अतःशि चोत् । १४।२।४३। कृञोऽत उद्भवति शित्यपिति
यि च लिवाञ्जितलादेशे च परतः ॥ अपिति ङिच्चात्तद् ॥

११५९ कुर्यि च । १४।२।४२। कृञः परस्योतो लुभित्यं भवति मवा-
दावपिति यि च लिवाञ्जितलादेशे परतः ॥ करोति कुरुतः कुर्वन्ति । करोपि
कुरुथः कुरुथ । करोमि कुर्वः कुर्मः ॥ कुरुते कुर्वते कुर्वते । कुरुपे इत्या-
दि ॥ लङि । अतनोत् अतनुताम् अतन्वन् इत्यादि ॥ अमनुत अमन्वाताम्
अमन्वत इत्यादि ॥ अकरोत् अकुरुताम् अकुर्वन् इत्यादि ॥ अकुरुत अकु-
र्वाताम् अकुर्वत इत्यादि ॥ लेटि । तनोतु तनुताद्वा तनुतां तन्वन्तु इत्यादि ॥
मनुतां मन्वातां मन्वतां इत्यादि ॥ करोतु कुरुताद्वा कुरुतां कुर्वन्तु इत्यादि ॥
कुरुतां कुर्वातां कुर्वताम् इत्यादि ॥ लेङि ॥ तनुयात् तनुयातां तनुयुः इत्यादि ॥
मन्वीत मन्वीयातां मन्वीरन् इत्यादि ॥ कुर्यात् कुर्यातां कुर्युः इत्यादि ॥
कुर्वति कुर्वायातां कुर्वीरन् इत्यादि ॥ रुष्टञ् आवरणे ॥ ऋजावितौ । लडादि ॥

११६० रुधाञ्जम् न्लुरु च । १४।३।३४। रुधादीनां कर्तरि श्लेणे
नम् भवति तेषां नस्य लुरु च भवति ॥ शपोऽपवादः म इत् ॥

११६१ अधः । १४।२।८०। अधाञो ज्ञपन्ताद्वातोः परयोऽन्तस्थयोर्धो
भवति ॥ जश्त्यं ॥

११६२ नमस्त्योर्लुरु । १४।२।४६। नम्बिऋणस्य अस्तेश्च धातोरतः

१ षष्ठीं यद्भवन्तम् सम्मो हलितांवात परस्वीऽनुनासिकः । । धादीनां धातूनां कर्तरि
श्लेणे नम् भवति । नकारस्य च लुरु । मित्वाद्यमन्त्यादयः परो वेदिन्य्यः । नमो
नकारस्य त्रिधानसाम्प्रदायं लुप्त भवति । अयं दापस्त्यं कर्तार्यन्वाद्वाधः ॥

२ आपितीति किं? एणद्धि । अत इति किं? अन्यस्य मा भूर । तकारः किं? आत्मा
आगन् ॥ “जरे जर. स्वे वा १।१।१३३। हलन्तस्य स्वे जरि परे लुग्भवति वा ॥ भिन्त.

शित्यपिति यि च लादेशे परे लुग् भवति ॥ चर्त्त च । रणद्धि रुद्धः
रुन्धन्ति । रणत्सि रुद्धः रुद्ध । रुणाधि रुन्ध्व. रुन्म. ॥ भुज पालना-
भ्यवहारयो. ॥ अदिम् ॥

११६३ शपनाथशिक्षभुजादुपलम्भनाशीर्जिज्ञासात्रा-
णे । १।४।१२। शपो लस्तङ् भवति उपलम्भने नाथ आशिपि शिक्षो जि-
ज्ञासायां भुजादत्राणे ॥ इत्यपालने तद् कुत्वादि शेष प्राग्वत् । मुद्धे मु-
ज्जाते मुञ्जते । मुद्धे भुजाथे भुह्वे । मुज्जे मुञ्ज्वहे मुञ्जमहे ॥ युनृन्
योगे । ऋजावितौ पूर्ववत्प्रक्रिया । युनक्ति युद्ध युञ्जन्ति । युनक्षि युद्ध्वथ
युद्ध्वथ । युनज्मि युञ्ज्व. युञ्ज्म' ॥ युद्धे युज्जाते युञ्जते । युद्धे युञ्जाथे
युद्ध्वे । युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्जमहे ॥ लङि ॥

भिन्ताम् । भिन्तः । खे इति किं? तर्त्वा । इति चिन्तामणावृक्तम् ” । रुद्ध इत्यत्र ' ब्रा-
ज्ज्यपदान्ते' इति सूत्रेण बहुवचनात् णत्व चाधित्वा पदान्ते नकारमकारयो परस्वोऽनुना-
सिको भवति जयि परे । विहम्भ इत्यादिवत् । पुनर्णत्वे प्राप्ते सङ्ख्याधितो विधिर्चाधित एव ॥

१ शप नाथ शिक्ष भुज इत्येतेभ्यो यथासत्य उपलम्भन आशिपि जिज्ञासाया अत्रा-
णे च लकारस्य पूर्ववत्तडो भवन्ति ॥ शप उपलम्भो उपलम्भन प्रकाशन देवद-
त्ताय शपते जिनदत्ताय शपते देवदत्त प्रकाशयति एवभूतोऽमाविति देवदत्तमाचष्टे
इत्यर्थ । अथवा स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भन शपथ । देवदत्ताय शपते
इति वाचामात्रेण शरीरस्पर्शनेन वा देवदत्ते स्वाभिप्रायभाविष्फरोतीत्यर्थ ॥ प्रोपितस्य
वा भावाभावयोः षण्णलब्धयोः फस्यचिदासेवनमुपलम्भन । देवदत्ताय शपते इति
प्रोपिने देवदत्ते तस्य भावाभावयोः षण्णलब्धयोः कञ्चिदोसवते इत्यर्थ ॥ उपलम्भने
इति किं? देवदत्त शपति आकोशतीत्यर्थ ॥ आशिपि नाथ सर्पिपो नावते सर्पिर्मे
भूयादित्यादासस्तीत्यर्थ । आशिपीति किं? मधु नाथति माणत्रकमुत्रनाथति इति याच्ना-
या न भवतीत्यर्थ । शिक्षो जिज्ञासाया विद्या शिक्षने विद्या जिज्ञासयितुमात्मन श-
क्तिमिच्छतीत्यर्थ । जिज्ञासायामिति किं? भोक्तु शिक्षति । शिक्षेति शक्ते सन्नन्तस्येद-
ग्रहणमकारान्तस्य । न शिक्षि विद्योपादाने इत्यस्य ॥ भुजादत्राणे ओदन भुक्ते उप-
भुक्ते परिभुक्ते । अत्राण इति किं? पृथिवीं भुनक्ति । त्रण पालन तत्र प्रतिपेधे
अन्यत्र सर्वत्र तद् तेन 'अम्बरीशथ नाभागो वमुजाते चिर गक्षिम् ।' इत्यनुपपन्नम्?
नात्र हि पालन विवक्षित नि तर्हि तदाश्रय उत्रार ॥ अनेकार्थाथ धातयो भवन्ति
उभयपदीनाथैवमन्य मन्यन्ते ॥ भुजादि साकारपाठस्योपादानात् 'भुजो वीणित्वे'
इत्येतस्मान् भवति निर्भुजति पाणिम् । प्रतिभुजति वाचासि ॥

११६४ ला । १।२।९४। लादेशेन सह यः सयोगस्तदन्तस्य पदस्य लुग्भवति ॥

११६५ सिपि दश्च चा । १।२।७३। पदान्ते सस्य दस्य च सिपि रिर्वा भवति ॥ रस्य विमर्जनीयः शेष प्राग्भवत् । अरुणत् (इ) अरुन्द्वाम् अरुन्दन् । अरुणः अरुणाद्वा अरुन्दम् अरुन्द । अरुणधम् अरुणध्व अरुण्धम् ॥ अभुङ्क्त अभुञ्जाताम् अभुञ्चत । अभुङ्क्थाः अभुञ्जाथाम् अभुङ्क्थ्वम् । अभुञ्जि अभुञ्ज्वहि अभुञ्ज्महि ॥ अयुनक् (ग्) अयुङ्क्ताम् अयुञ्जन् । अयुनक् (ग्) अयुङ्क्तम् अयुङ्क्त । अयुनजम् अयुञ्ज्व अयुञ्जम् ॥ अयुङ्क्त अयुञ्जाताम् अयुञ्जत । अयुङ्क्थाः अयुञ्जाथाम् अयुङ्क्थ्वम् । अयुञ्जि अयुञ्ज्वहि अभुञ्ज्महि ॥ लटि ॥ रुणध्नु रुन्दाद्वा रुन्दा रुन्द-तु । रुन्धि रुन्दाद्वा रुन्दं रुन्द । रुणधानि रुणधाव रुणधाम ॥ भुङ्क्तां भुञ्जातां भुञ्जतां । भुङ्क्थ्व भुञ्जाथां भुङ्क्थ्वं । भुनजै भुनजावहै भुनजामहै ॥ भुनक्तु भुङ्क्ताद्वा भुङ्क्तां भुञ्जन्तु । भुङ्क्थ्वि भुङ्क्ताद्वा भुङ्क्त् भुङ्क्त । भुनजानि भुनजाव भुनजाम ॥ भुङ्क्तां भुञ्जातां भुञ्जतां । भुङ्क्थ्व भुञ्जथां भुङ्क्थ्वं । भुनजै भुनजावहै भुनजामहै ॥ लेडि । रुन्ध्यात् रुन्ध्यातां रुन्धुरित्यादि ॥ भुञ्जीत भुञ्जीयातां भुञ्जीरन् इत्यादि ॥ भुञ्ज्यात् भुञ्ज्यातां भुञ्ज्युरित्यादि ॥ भुञ्जीत भुञ्जीयातां भुञ्जीरन् इत्यादि ॥ चुर लुण्ट स्तेये ॥ अदित् ॥

११६६ चुरादिभ्यो णिच् । ४।१।७। चुरादिभ्यो धातुभ्यः स्वारर्थे णिच् भवति ॥ णचावित्तौ ह्रस्वस्य हल इत्येड् । चोरीत्यतो लडादयः । शेषं प्राग्भवत् । चोरयति चोरयतः चोरयन्ति । चोरयसि चोरयथः चोरयथ । चोरयामि चोरयावः चोरयामः ॥ च्छदि संवरणे । इदित् । णिचि ॥

११६७ ङित्यस्याः । ४।१।२३०। धातोरुपान्त्यस्यात् आद्भवति ङिति णिति च प्रत्यये परे ॥ अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषणं भवति अवयवेऽट्टतार्थत्वादिनि न्यायेन णिजन्तादेव तद् । च्छादयते च्छाद-

येते च्छादयन्ते इत्यादि ॥ लक्षी दर्शनाङ्कनयोः ॥ ईदित् । णिजादि अनुपा-
 न्त्यत्वात् नात् । लक्षयति लक्षयतः लक्षयन्ति इत्यादि ॥ लक्षयते लक्षयेते
 लक्षयन्ते इत्यादि ॥ लङि । अचोरयत् अचोरयताम् अचोरयन् इत्यादि ॥
 अच्छादयत अच्छादयेताम् अच्छादयन्त इत्यादि ॥ अलक्षयत् अलक्षयताम्
 अलक्षयन् इत्यादि ॥ अलक्षयत अलक्षयेताम् अलक्षयन्त इत्यादि ॥ लेटि ।
 चोरयतु चोरयताद्वा चोरयतां चोरयन्तु इत्यादि ॥ च्छादयतां च्छादयेतां
 च्छादयन्ताम् इत्यादि ॥ लक्षयतु लक्षयताद्वा लक्षयतां लक्षयन्तु इत्यादि ॥
 लक्षयतां लक्षयेतां लक्षयन्ताम् इत्यादि ॥ लेङि । चोरयेत् चोरयेतां चोर-
 येयुः इत्यादि ॥ च्छादयेत् च्छादयेयातां च्छादयेरन् इत्यादि ॥ लक्षयेत्
 लक्षयेतां लक्षयेयुरित्यादि ॥ लक्षयेत् लक्षयेयातां लक्षयेरन् इत्यादि ॥ युज
 पृच संयमने ॥ अदित् ॥

११६८ युजादेर्वा । १।१।८। युजादिभ्यो घातुभ्यः स्वार्थे णिज्वा
 भवति ॥ पक्षे शबेव शेषं प्राग्वत् । योजयति योजयतः योजयन्ति इत्यादि ॥
 योजति योजतः योजन्तीत्यादि ॥ अर्चि पूजयाम् । इदित् । णिर्जभापक्षे
 सावकाश इति णिजन्तात्तङ् न भवति । अर्चयति अर्चयतः अर्चयन्ती-
 त्यादि ॥ अर्चते अर्चते अर्चन्ते इत्यादि ॥ वृञ् वरणे ॥ अ इत् णिच्यरात्त्वे ।
 वारयति वारयतः वारयन्तीत्यादि ॥ वरति वरते इत्यादि ॥ लङि ॥ अयो-
 जयत् अयोजयताम् अयोजयन् इत्यादि ॥ अयोजत् अयोजताम् अयोजन्
 इत्यादि ॥ आर्चयत् आर्चयताम् आर्चयन् इत्यादि ॥ आर्चत आर्चताम्
 आर्चन्त इत्यादि ॥ अवारयत् अवारयताम् अवारयन् इत्यादि । अवरत् अवरत
 इत्यादि ॥ लेटि ॥ योजयतु योजयताद्वा योजयतां योजयन्तु इत्यादि ॥

१ सावकाशानवकाशचोरनवकाशविधिर्मलकान् । अत्र सावकाशविधिस्तद् अर्चाव-
 प्रावयवे इत्यारस्य कृताभत्वात् । निरयकाशविधिरतद् तस्य अवयवेऽनवकाशात् समु-
 दायान्भवति ॥ परं स्यात्पूर्वपरयोर्नित्यं स्यात्परनित्ययोः ॥ न्द्रियान्तयाऽन्तरणं स्यात्-
 तोऽयनवकाशम् ॥ १ ॥

योजत ॥ अर्चयतु अर्चयताद्वा अर्चयताम् अर्चयन्तु इत्यादि ॥ अर्चताम्
अर्चेताम् अर्चन्ताम् इत्यादि ॥ वारयतु वारयताद्वा वारयतां वारयन्तु ।
वरतु । वरताम् । इत्यादि ॥ लेङि ॥ योजयेत् योजयेतां योजयेगुः इत्यादि ॥
योजेत । अर्चयेत् अर्चयेताम् अर्चयेगुरित्यादि ॥ अर्चेत् अर्चेताम् अर्चे-
रन् इत्यादि ॥ वारयेत् वारयेतां वारयेगुरित्यादि ॥ वरेत् वरेता वरेगुरि-
त्यादि ॥ वरेत् वरेयातां वरेरन् इत्यादि ॥ एव तत्तद्गणधातवः सर्वेऽपि
नेतव्याः ॥ इति कर्तरि श्लेषकरणम् ॥

॥ कर्मभावविवक्षायाम् ॥

११६९ साप्यानाप्याल्लुक्तध्यप्स्वात्थाः कर्मभावे । १।३।
५५। सकर्मकाद्भातोः कर्मणि विवक्षिते लडादयो भवन्त्यकर्मकाद्भावे ॥ इति
लडादयः ॥

११७० कर्मभावे । १।३।१७। कर्मणि भावे च विवक्षिते धातोर्लस्त-
ब्धेव भवति ॥

१ वेति नियुत कृत् इत्यप्रदान् ॥ सकर्मकादकर्मकाश्च धातोर्लुक्तध्यप्स्वात्था-
प्रत्यया यथासह्य कर्मणि भावे च भवन्ति ॥ एव लकाराणां त्रयोऽर्थ्याः अन्येषां द्वौ
द्वौ । विषया आप्तु विगयीकर्तुं योग्य आप्यम् । आप्येन सह वर्तमानः साप्यः । न
विद्यते आप्यो यस्यासी अनाप्यः । साप्यश्च अनाप्यश्च साप्यानाप्यम् तस्मात् ॥ ध्यञ्
इत्यत आरभ्य 'वद्, सुप्, षष्प च' इति प्रकारेण प्रत्याहारः । ध्यञ् लब्ध आनीय
य षष्प इति पञ्च प्रत्यया ॥ साप्यानाप्यादिति किं? सकर्मकाद्भावे मामूर् कट् कियते
देवदत्तेनेति । अविवक्षिते कर्मणि प्रकर्मका एतेति भवन्ति भुज्यते देवदत्त ॥ धातो-
रर्थान्तरे वृत्तेर्वातुत्वेनोपसप्रदान् ॥ प्रसिद्धेविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिणो क्रिया ॥ १ ॥
अत्रोदाहरणानि बहुति नदी । जीवति देवदत्तः । मेघो वर्षति । उच्यते देवदत्ते ॥
द्विकर्मकाणां धातूनां गुणमुख्यकर्मणोस्तुल्यलक्ष्यत्वाभावात् युगपत्क्रियायोगे मृत्प्रक्रिया-
स्वरूपकाणि भवन्ति । अजा नश्यते ग्रामम् । शिंदुष्यते पथः । माणवश्चो योत्सने
धर्मम् । माणवश्च घोष्यते शास्त्रम् ॥

२ कर्मभावयोरनेन विवाधान् कर्तरि गत सर्वो विधिः ॥

११७१ श्लेले यक् । १।२।१९। कर्मभावयोर्भातो. श्लेले यक् भवति ॥
 क इत् । कित्वात्रैडरौ । भावो धात्वर्थः क्रिया तस्यैकत्वात्तत्रैकवचन त
 एव । अत्र लकारेण कर्तुरनभिधानात् अप्राधान्येन कर्तरि तृतीया विभक्तिः
 भवति । शेषं प्राग्वत् । भूयते देवदत्तेन विदुषा । ताभ्यां भूयते । तैर्भूयते ।
 त्वया भूयते । मया भूयते ॥

संन्मात्रं भावलिङ्गं स्यादसपृक्तं तु कारकैः ॥

धात्वर्थः केवलशुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षाम् ॥

सकर्मकं तं सुधियो वदन्ति शेषस्ततो धातुरकर्मकस्स्यात् ॥ २ ॥

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ॥

स्वप्नक्रीडावजिदीप्यर्था धातव एते कर्मविहीनाः ॥ ३ ॥

अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीत्यनुपूर्वत्वे तस्य ।
 तस्यागतात्थ्येऽयुपसर्गसञ्ज्ञायां भवते. सोपसर्गत्वात्सकर्मकात् कर्मणि लस्तादयो
 नवापि भवन्ति । शेषं प्राग्वत् । अनुभूयते अनुभूयेते अनुभूयन्ते इत्यादि ॥
 एध्यते ॥ पच्यते पच्येते पच्यन्ते ॥ तडि । अभूयत ॥ अन्यभूयत अन्यभू-
 येताम् अन्यभूयन्त इत्यादि ॥ ऐध्यत ॥ अपच्यत अपच्येताम् अपच्यन्त
 इत्यादि ॥ लेटि ॥ भूयताम् ॥ अनुभूयताम् अनुभूयेताम् अनुभूयन्ताम्
 इत्यादि ॥ एध्यतां ॥ पच्यतां पच्येता पच्यन्ताम् इत्यादि ॥ लेटि । भूयेत ।
 अनुभूयेत ॥ एध्येत ॥ पच्येत पच्येयाता पच्येरन् इत्यादि ॥ अद्यते ।
 आद्यत । अद्यताम् । अद्येत ॥

११७२ च्यप् । १।२।१। ग्रीकः इको ये कृदित्यप् भवति ॥ शय्यते ।

अशय्यत । शय्यतां । शय्येत ॥

१ धातोः कर्मणि भावे च वर्तमानस्य । इ शिदादी लुक् लोटि लृटि लृटि लृटि
 च प्रथमै परे मध्ये यत्प्रथमो भवति । शिदपदनमुत्तरार्धम् । शि लु इति नि । चर्क
 एषाट् ॥

२ गतामात्रं गप इति निधेयम् ॥

११७३ अस्तिब्रुवोर्भूवचौ ।१।२।०।१। अस्तेर्ल्यश्चि प्रत्यये भू
भवति ब्रुवो वच् ॥

११७४ भ्रूयादिस्ववचः किति ।१।१।११५। श्यादीनां
स्ववचोश्च साचो यञ् इभवति किति परे ॥ उच्यते । औच्यत उच्यताम्
उच्येत ॥ यडलेङ्कृति चर्दचोरीदीर्गाविति दीर्गः । ह्यते । अह्यत ।
ह्यतां । ह्येत ॥ हायते । अहायत । हायतां । हायेत ॥

११७५ ई ह्यल्पे ।१।२।८७। नुसंजानां मास्थागापाहास्मानां च
धातूनां हलादौ कृडिति ल्याश्च प्रत्यये परे ईद्ववति न प्ये ॥ दीयते ।
अदीयत । दीयतां । दीयेत ॥ दीव्यते । अदीव्यत । दीव्यतां । दीव्येत ॥
सूयते । असूयत । सूयतां । सूयेत ॥ नद्यते अनद्यत । नद्यतां । नद्येत ॥
अश्यते । आश्यत । अश्यताम् । अश्येत ॥ यडलेङिति दीर्गः ।
चीयते । अचीयत । चीयतां । चीयेत ॥ क्रीयते । अक्रीयत । क्रीयतां ।
क्रीयेत ॥ रिः । त्रियते । अत्रियत । त्रियतां । त्रियेत ॥ गृह्यते । अगृह्यत ।
गृह्यतां । गृह्येत ॥ तुद्यते । अतुद्यत । तुद्यतां । तुद्येत ॥ रिः । त्रियते ।
अत्रियत । त्रियतां । त्रियेत ॥ मुच्यते । अमुच्यत । मुच्यतां । मुच्येत ॥

११७६ तेनो यकि ।१।१।२७०। तेनो धातोराद्धा भवति यकि परे ॥

१ घुमास्थागापाहावता इत्येतेषां धातूनां प्यवर्जितहलादौ षे प्रत्यय ईकारादेशो
भवति । मा माने माङ् माने । ष्टा गतिनिवृत्ता । गं शब्दे । पा पाने । ओहाङ्
त्यागे । षोऽन्तर्कर्मणि । इलीति किं? तस्थङ् तस्थु । अप्येति किं? प्रधाय प्रदाय ।
प्रमाय । प्रस्थाय । प्रणाय । प्रपाय । प्रवहाय । अवमाय । त्यशीति किं? अदातां अधतः
अस्थाता । अपातां । कित्तीति किं? दाता धाता ॥ अप्येति कथं प्रानेपेच इति न
शक्यनीयम् । प्यः प्रत्ययः । कृकवतोः प्यादेशः स्थानिवस्त्वेन किति भवति अतां
एव निषेधः ॥

२ वन्यनुनासिकरत्वा । १।१।२६६। ये वा । १।१।२६९। इति सूत्रद्वयमधिकृत्य
(एतत्सूत्रद्वयमग्रे वर्तते) यशीति किं? तन्तन्यते ॥ केपाञ्चिच् 'तेनोतेर्यकि' इति
सूत्रम् । तेषां धातुनिर्देशार्थं एव तिप् । यद्गुणित्वपर्यं च ॥

दोग्धं । तायते तन्यते । अतायन अतन्यत । तायतां तन्यता । तायतेन
 तन्येत ॥ मन्यते । अमन्यत । मन्यतां । मन्येत ॥ रि. क्रियते । अक्रियत ।
 क्रियतां क्रियेत ॥ रुच्यते । अरुच्यत । रुच्यता । रुच्येत ॥ भुज्यते ।
 अभुज्यत । भुज्यतां । भुज्येत ॥ गुज्यते । अगुज्यत । गुज्यतां । गुज्येत ॥

११७७ णेरि'क्रानिटा'माल्वन्ते'ल्याप्ये । ४।२।१०१। णेरि-
 टायोः ऋयोर्ध्यांश्च प्रत्यये च परे तुम्भपति नेडामान्वन्तेल्याप्येषु ॥ चो-
 र्यते । अचोर्यत । चोर्यतां । चोर्येत ॥ छाद्यते । अछाद्यत । छद्यतां ।
 छाद्येत ॥ लक्ष्यते । अलक्ष्यत । लक्ष्यतां । लक्ष्येत ॥ योध्यते ।
 अयोध्यत । योध्यता । योध्येत ॥ युज्यते । अयुज्यत । युज्यतां ।
 युज्येत ॥ अर्च्यते । आर्च्यत । अर्च्यताम् । अर्च्यन्त । चार्च्यन्ते । चिद्यते ।
 अचिद्यत । चिद्यतां चिद्यन्त । चिद्यन्त चिद्यन्त ॥ एषमन्देशि
 धानयो नेयाः ॥

११७८ कर्मण्यसुवादीनां कर्मचल्लि । १।३।३५। कर्मणि कर्तरि
धातोर्लः कर्मवत्कार्यं भवति न स्रवत्यादीनामिति यगादि भवति ॥ अनुभू-
यते कम्बलः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव । भिद्यते कुसूलः स्व-
यमेव । असुवादीनामिति किं? स्रवति जलं स्वयमेव इत्यादि नेयम् ॥
॥ इति भावकर्मश्लेषपरिच्छेदः ॥

॥ अथ शेषलकाराः कर्तरि नीयन्ते ॥

भू इत्यतः लिङ्लेडाशिपीति लिङ् । इडावितौ । तिवाद्रयः प्राग्वत् ।
एङ्ङितो लुगिति लुरु । क्यासट् अटका इतः । तिप्सिपोस्संयोगस्येति
सुलुक् । शेर्जुम् । शेषं प्राग्वत् ॥ भूयात् भूयास्तां भूयासुः । भूयाः
भूयास्तं भूयास्त । भूयासं भूयास्व भूयास्म ॥ एवं नन्धात् नन्धास्तां
नन्धासुः इत्यादि । एधस्तडि टिय् ॥

११७९ सट् त्थीयां लिङः । १।४।११२। लिङस्तथयोष्टीयश्च
सट् भवति ॥ अटावितौ । टिदादिः । वलि यलुक् ॥

११८० चलादेरिङलचपुणादेः । १।२।१३४। धातोर्वलादेर्व्यञ्ज
इङ् भवति न तवपुणादेः ॥ ट इत् । पिः घृत्वं । इत्स्य रन् । इलोऽत् ।
शेषं प्राग्वत् । एधिपीष्ट एधिपीयास्ताम् एधिपीरन् । एधिपीष्ठाः एधिपीया-
स्थाम् एधिपीध्वम् । एधिपीय एधिपीवहि एधिपीमहि ॥ पच्यात् पच्यास्तां
पच्यासुः इत्यादि ॥ तडि ॥

१ तथ थथ टीय च त्थीयः तेषां त्थीयां । लिटादेशस्य तस्मिन्कारयोष्टीयश्च मडा-
गमो भवति । लिङिति किं? पचेत । त्थीयामिति किं? कृषोरन् कृषीष्वन् । त्थीयः
साहचर्यात् परस्मैपदयोस्तयोः सट् न भवति ॥

२ चलादेरिति किं? लव्य लवनीय । आदिग्रहण किं? लावङ्- पावङ् । अत्र व-
पुणादेरिति किं? अ हलस्य हिन सूररस्य पोत्र पत्र । वप् नक्षरः । उणादि तु तन्तुः
जन्तु । थ कोष्ठ कुष्ठं । वृ शास्ता शस्त्रा । स्नक् कृत्स्न तीक्ष्णं । त्यभ्यति किं?
आस्ते शेते ॥

११८१ मुरिसिचिपवाच्चः । १४ । २ । १७७ । म्वादिपूर्वाच्चान्तादेकाचो धातोर्वलादेरिद् न भवति ॥ शेष सुगम । पक्षीष्ट पक्षीयास्ता पक्षीरन् इत्यादि ॥ अघात् अघास्ताम् अघामु. इत्यादि ॥

११८२ शक्प्रच्छिचिन्द्रियहन्वसिघस्यचोऽश्विश्रिशी-
ड्डीड् रूपदकोद्बृदतः । १४ । २ । १७६ । शकादिभ्य अजन्तेभ्यश्च एका-
ज्भ्यो वलादेरिद् न भवति श्विश्रिशीड्डीड् रूपदकमूदन्त वृद्धयुञ्जौ ऋद-
न्तमदन्त च वर्जयित्वा ॥ इतीड्प्रतिषेधो न भवति । इजो लिलुञ्ज धो
ढ । इत्याधिकृत्य ॥

११८३ वेद्भ्यः । १४ । २ । ८२ । इजन्तादितो ञिटश्च परेषा लिङ्लि-
ङ्लुडा घस्य ङो वा भवति ॥ शेष प्राग्वत् । शयिपीष्ट शयिपीयास्ता
शयिपीरन् । शयिपीष्ठा शयिपीयास्था शयिपीड्व शयिपीध्व । शयि-
पीय शयिपीवहि शयिपीमहि ॥ उच्यात् उच्यास्ताम् उच्यामु इत्यादि ॥
तड्यकिच्वाप्नेक् । मुरिसीतीडभाव । वक्षीष्ट वक्षीयास्ता वक्षीरन् इत्या-

१ मुञ्जन् मोक्षणे । रिचृन् विरेचने । पिचृन् क्षरणे । विचृन् पृथग्भावे । हुपचिप
पाके । वच् परिभाषणे । वृवा वचे । चक्षकारान्तात् ॥

२ एकाच इति वर्तते । शक् शक्तौ । शक् मर्षणे । प्रच्छ शप्सायाम् । विडुन् लाभे ।
विदि विचारणे । विद्य विदि सत्तायाम् । हन हिंसागत्यो । वस निवासे । घमुद् परणे
घसादेशध । इत्येतेभ्योऽजन्तेभ्यश्चैनाज्भ्यो धातुभ्य विहितस्य प्रत्ययस्येडागमो न
भवति । दुवोश्चि गतिवृद्धौ । धीन् सेवयाम् । शीड् स्वप्ने । ङीड् विहावसा गतौ इत्येतान्
रूपदक (ह, टुक्षु शब्दे । षणु तेजने । स्तु प्रसवणे । णु स्तुतौ । यु मिश्रणे । इति
रूपदक) उकारान्त इड् सम्भक्तौ घृत् वरणे इत्येतौ ऋकारान्तमकारान्त च वर्जयित्वा ॥
शक् प्रच्छि चिन्द्र इत्यत्र विद्लञ्ज लामे इति तुदादौ लिपादिसम्बन्धिन विदि विचारणे
इति रुधादिसम्बन्धिनश्च प्रहणाधिन्यादित्यत्र इड् न भवति । नभ्विकरणोपादान शाना
भेद्युदासार्थे वेदिता शास्त्रस्य । वसतेर्ग्रहण न वस्ते अदित्वात् वसिता वस्त्राणाम् । विन्द-
तेरभ्युदास केचिदाहु वेदिता घनस्य विद्लञ्ज लामे इति धातुस्तुदाद्यन्तर्गत । लिपादौ
विदि विचारणे इति रुधादिरुस्य ग्रहणम् ॥ ' षो वधस्तदि लुक् ' इति हन हिंसागत्यो-
रिति धातोर्वधादेशे षति अदन्तो भवति । पधादनेकाचोऽपि धातो प्रतिषेधो भवत्येव ॥

दि ॥ यशलेडिति दीर्घः । ह्यात् ह्यास्तां ह्यासुः इत्यादि ॥ शकप्र-
च्छीति नेट् हासीष्ट हासीयास्तां हासीरन् इत्यादि ॥

११८४ घुमास्थागापाहाक्सः । १४।२।८६। घ्वादीनां क्ङिति
लिङ्येद् भवति ॥ घेयात् घेयास्तां घेयासुः इत्यादि ॥ तड्यक्त्वात्रैत्
घासीष्ट । दीव्यात् ॥

११८५ रंधायौदिङ्खः । १४।२।१३९। रधादेरौदितो धूजश्च वला-
देरिङ्वा भवति ॥ सविपीष्ट । इडभावे ॥

११८६ ईजो लिलुङां षो ङः । १४।२।८१। इञन्ताद्धातोर्लिङ्गलि-
ङ्लुङां षस्य ङो भवति ॥ सोपीष्ट सोपीट् इत्यादि ॥ नखात् नखास्तां
नखासुरित्यादि ॥

११८७ धेनमिदुरुदिलिदाद् हः । १४।२।१८७। वादिपूर्वात् हा-
न्तादेकाचो धातोर्वलादेरिङ् न भवति ॥ हस्य धः । नत्सीष्ट नत्सीयास्तां
नत्सीरन् ॥ सूयात् सूयास्तां सूयासुरित्यादि । औदित्वाद्देद् अशिपीष्ट ।
इडभावे ब्रश्चेति शस्य पः ॥

१ घ्वादीनां क्ङिति लिङ् प्रत्यये नित्यमेकारादेशो भवति ॥ अत्र ओहाद् गती
इत्यस्य इकारोपादानात् भवति ओहाक् त्यागे इत्यस्यैव । पा इत्येधादिकस्य ग्रहणं न
पा रक्षणे श्लोतस्य ॥

२ रध हिंसासराध्यो । णश अदर्शने । तुप प्राणने । दप हर्षविमोचनयोः । दह जि-
घांसायाम् । मुह वैचित्र्ये । घ्णुह उद्गिरणे । णिह प्रीती । इति रधादिः ॥

३ लिङ् च लिट् च द्वौ स्त्री लुङेक इति बहुवचनमुत्तरा-
र्थम् लिङ्गिड्यपि दिङ्गति । लिङ्गिध्व दुक्षीध्व नत्सीध्वमित्यादौ लिङ् आस्वादाने दुहि
प्रपूरणे णहि वन्धने द्रव्यादिषु लिङ् रीध्व नह् रीध्व इति स्थाने हकारस्य यञ्त्वान् धय
ढविधिः । कस्मान्न स्यादिति चेत् सत्राय ढविधिः प्राप्नोति ' ह् । १२३१ ' इत्यादिना
दत्त्वधत्वदत्वानि च । सत्र परे असन्निध्यधिकारादय ढविधिरसम्भवतीति दत्त्वानिदितेषु
कृतेषु हकारस्याभावादय ढविधिर्नस्यात् ॥

४ ढहि प्रापणे । णहि वन्धने । मिह सेचने । दुहि प्रपूरणे । दह बीजजन्मनि ।
दिहि उपवेशने । लिङ् आस्वादाने । दह भस्मीकरणे ॥

११८८ षट्ः कस्ति । १।२।६६। षटयोस्ति को भवति ॥ अक्षीष्ट
अक्षीयास्ताम् अक्षीरन् इत्यादि । चीयात् । तडि शस्प्रच्छीति नेट् चेपी-
ष्ट ॥ क्रीयात् ॥

११८९ हल्भ्यां चोस्तदत्तइसेः । १।२।१३८। हल्द्वयात्परऋ-
दन्तात् ऋदन्तात् वृड्द्वय्या च परस्य सटस्तद्वपरस्य च सेरिड्वा भवति ॥
वरिपीष्ट । इडभावे—

११९० उँः । १।१।१६३। ऋवर्णान्तस्य धातोस्तडि सकारादौ सिलो
किद्वद् भवति ॥ वृपीष्ट । गृह्यात् ॥

११९१ अह एकाचोऽलिटीटः । १।२।१३६। एकाचो अहेरिट
ईड भवति न लिटि ॥ अहीपीष्ट । तुघात् ॥

११९२ अक्षुनुतुस्कन्भिच्छिखिशपसहाइः । १।२।१८०।
अदादिपूर्वादान्तादेकाचो धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥

११९३ सिलौ तडि । १।१।१६२। हलन्तस्य धातोरिकस्तद्वपरे
सादौ सौ लिडि च परे किद्वद् भवति ॥ कित्वात्त्रैड् । तुत्सीष्ट । मृपीष्ट ।
मुच्यात् । कित्वात्त्रैड् मुक्षीष्ट । तन्यात् । मनिपीष्ट । क्रियात् । वृपीष्ट ।
रुध्यात् ॥

१ ष इति किं? अस्ति भवन्ति । साति किं? द्वेष्टि विनष्टि ॥

२ उरिति ऋकारार्थम् तद्वपर सि तणसि । सट च तद्वधिक तस्य ॥

३ हल्द्वयात्परऋदन्तात् हल्द्वयरहितऋदन्ताच्च तद्वपरे सकारादौ सिप्रसये लिटि
लेडि च परे किद्वदकार्यं भवति । अवृत्त अपहृत । कृपीष्ट हृपाष्ट आस्तीष्टं न्यवृष्टं ।

४ अह इति किं? भविता । एकाच इति किं? जरिता । जरिगृहीतु जरिगृहीतव्यम् ।
उत्तरार्थमेवाञ्जप्रहणम् । अलिटीति किं? जगृहीम । नित्यत्वेऽपि द्विवचनस्वैकाच इति
विहितविशेषणमित्यलिट्प्रहणम् ॥ इत इति किं? अहण आहक । अप्राहिपातामिति
निज नेट् ॥

५ अट् भक्षणे । सृट् सम्प्रेषे । षुट् क्षेपे । तुदि व्ययने । स्कन्द गतिशेषणयो ।
भिट् न विदारणे । छिट् न द्वैधीकरणे । खिट् दिने । शट् शातने । पदि गतौ । पट्
निशरणमत्यवमानेषु । दक्षी पुरीपोत्सर्गं ॥

११९८ किद्वल्लिटीन्धेश्चासंयोगात् । १।१।१४८। असंयोगा-
दिन्धेश्च धातोरपिति लिटि परे क्रितीय कार्यं भवति ॥

११९९ कित्युक्थ्यूर्णजः । १।१।१८९। एकाचः उगन्तात् थ्रि-
जः ऊर्णजश्च क्रितीद् न भवति ॥

१२०० सृमृष्टस्तुडुश्रुस्रोश्च लिटि । १।१।१९३। सादिभ्यः
असकारात् कृञश्चैव विहितस्य लिट इद् न भवति नान्यस्मादिति नियमा-
त् लिटीद् भवत्येव ॥ विध्यन्तरात् प्रागेव द्विर्भावः । आण्जशिति पूर्वस्य
वत्वोत्वे ॥

१२०१ भ्रूव्यथोऽदित् । १।१।१०७। भ्रुवो लिटि द्विर्भावे पूर्व-
स्योत् अद्भवति व्यथोऽत इत् ॥ पित्येडवौ । णित्यात् अपित्युत् ॥

१२०२ लुडलिटि भ्रुवः । १।१।२१८। भ्रुव उपान्त्यस्याचः लुडि
लिटि च ऊद्भवति ॥ वभूव वभूवतुः वभूवुः । वभूविथ वभूवथुः वभूव ।
वभूव वभूविव वभूविम ॥ एवं ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः इत्यादि ॥

१२०३ दयायास्काशुर्विजायनेकाचोऽन्तच्छूर्णोरां कृ-
भ्वस्तिद् चानु । १।१।८३। दयादेर्गुर्विजादेरेनेकाचश्च परस्य लिटि अ
भवति न ऋच्छूर्णोतिभ्यां तस्य चादन्तरं लिङन्ताः कृभ्वस्तयः प्रयुज्यन्त
एव ॥

१२०४ आमः कृञः । १।१।४७। आमः प्राक्प्रकृतेरिवाम परात्
कृञो लस्तद् भवति ॥

१२०५ लिटस्तज्ञस्यैशिरे । १।१।९८। लिटस्तस्य एञ् भवति
ज्ञस्य श्रे ॥ कित्वात् नाद् । घस्य ङः । सादित्वान्नेद् । द्विर्भावे पूर्वस्य

१ सृ गतीं ससृव ससृम । उभृञ् धारणपोषणयोः वभूव वभूम ॥ वृ इति सामा-
न्येन वृद् वृत्रोर्षिहणम् वभूवहे वभूमहे । ववृव ववृम ॥ पूञ् स्तुतीं हुपुव । हुपुम ॥ हु
गतीं हुहुव हुहुम । धु धरणे हुधुव हुधुम । सु गतीं सुसुव सुसुम । चकार 'कृञोऽम'
इत्यतो नर्तमानस्य अतकारात्त्वञ् इत्यस्यैतेषां च समुच्चयार्थं । उरुञ् करणे इत्यनः
चतुव चतुम । स्यागमात्परात्तञ् इद् भवति तस्मात्पराम भवतीत्यर्थं

ऋतोऽत् चुत्वम् । आमि विदात्किदिति पृथगारम्भात् न स्थानिवद्भावः ।
न च द्विः । आमस्तस्वदित्यव्ययत्वम् । एधाञ्चके एधाञ्चकाते एधाञ्चकिरे ।
एधाञ्चकृषे एधाञ्चकाथे एधाञ्चकृद्वे । एधाञ्चके एधाञ्चकृवहे एधाञ्चकृमहे ॥
एधाम्बमूय एधांन्मूयतुः एधाम्बभूवुः इत्यादि ॥ अस भुवि । अदित लिटि
अस् अस् इति द्विः ॥

१२०६ हलोऽनादेः । १४।१।८२। द्विर्भावे पूर्वस्यानादेर्हलो लुम्भवति ॥

१२०७ लिट्यादादेरतः । १४।१।१०५। लिटि द्विर्भावे पूर्वस्यादेरतः
आद् भवति ॥ शेषं प्राग्वत् । स्नादिनियमादिद् । एधामास एधामासतुः
एधामासुः । एधानासिथ एधामासथुः एधामास । एधानास एधामासिव
एधामासिम ॥

१२०८ त्र्यफलिभजतश्चक्षुःश्रुत्वादिददिशसिकृतस्या-

१ 'किद्वाट्टीन्धेशसंयोगात्' इति आम्यपि स्थानिवद्भावेन किद्वाट्टवे सिद्धे 'विदा-
त्कित्' इति आमः पुनः किद्वाचनादामो न स्थानिवद्भावः । तथाच लिट्निमित्तो द्विर्भावो
न स्यात् ॥

२ श्च च कुश्च अच् हृश्च वश्च क्ष्चक्षुःश्रुत्वादि । स आदिर्येसासौ क्ष्चक्षुःश्रुत्वादि । क्ष्च-
क्षुःश्रुत्वादिश्च ददिश्च शसिश्च कृतश्च क्ष्चक्षुःश्रुत्वादिददिशसिकृता । न विद्यन्ते क्ष्चक्षुः-
श्रुत्वादिददिशसिकृता येषां ते अक्ष्चक्षुःश्रुत्वादिददिशसिकृताश्च त्र्यफलिभजतश्चक्षुःश्रुत्वादि-
ददिशसिकृत तस्य । अतः अकारस्य द्वयोर्मध्ये वर्तमानस्य ॥ त्रयोपि लज्जायाम् त्रये ।
त्रय इत्यतः त तस्य एश्च । र अप इति स्थिते । अत्र अकारस्य द्वयोरसहाययोर्हलो-
र्मध्ये स्थितस्यैव एकारादेशो भवति इत्युक्तत्वात् अत्रायमकारलिहलमध्ये इत्यप्राप्ते तद-
र्थं प्रहणम् ॥ फलीति फलिनिष्पत्तौ त्रिफला विशरणे इत्युभयोर्प्रहणम् फेल्लुः । फलिभ-
जप्रहण अक्ष्चक्षुःश्रुत्वादि क्ष्चक्षुःश्रुत्वादिनिवन्धे प्राप्ते तदर्थम् ॥ भज भिज संवायां भेजनुः । तृ
प्रवन्तरणयोः तेरत् । तेरुः ॥ क्ष्चक्षुःश्रुत्वादिददिशसिकृतवर्जितानामुदाहरण । यम
उपरमे येमतु येमुः । रेणुत् । रेणुः । मनुड माने मेनाते मेनिरे ॥ क्ष्चक्षुःश्रुत्वादिददिशसि-
कृतवर्जितानामिति किं? क्ष्चक्षुःश्रुत्वादि क्ष्चक्षुःश्रुत्वादिनिवन्धे प्राप्ते तदर्थम् ॥ भज शब्दे बभणतुः बभणुः
कादि कण्मालने चकणतुः । अजादि ह्यजिष उवापिष ॥ हादि हसि हसने जहणुः
जहणुः ॥ वादि वण शब्दे वणतुः वणुः । ददि कृत भृ हिसाया विशशरतुः विशशरुः
। लूद् च्छेदने ललुविष । पूर पुणविष आदेशादुत्पन्नो योऽन्धरस्तद्वान् धातुः इत इत्यु-

भवति ॥ चिक्राय चिक्वयतु चिक्व्यु । चिक्रयिथ चिक्रेथ इत्यादि ॥ अकुत्वे ।
चिचाय चिच्यतु चिच्यु इत्यादि । चिक्ये चिक्वयाते चिच्यिरे । इत्यादि ॥
चिच्ये चिच्योते चिच्यिरे इत्यादि ॥ अपितीय् शेष प्राग्वत् । चिक्राय
चिक्रियतु चिक्रियु । चिक्रयिथ चिक्रेथ इत्यादि । यञ् । वत्रे वत्राते
वत्रिरे । ववृपे वव्राथे ववृद्वे । वत्रे ववृवहे ववृमहे ॥ वशीति यञ् इक् ।
जग्राह जगृहतु जगृहु । जग्रहिथ इत्यादि ॥ जगृहे जगृहाते जगृहिरे
इत्यादि ॥ तुतोद तुतुदतु तुतुदु । तुतोदिथ इत्यादि ॥

१२२० ऋतः । १४।२।१९१। ऋत एकाचस्थस्येङ् न भवति ॥ ममार
मम्रतु मम्रु । ममर्त्य इत्यादि ॥ मुमोच मुमुचतु मुमुचु । मुमोचिथ
इत्यादि ॥ मुमुचे मुमुचाते मुमुचिरे इत्यादि ॥ ततान तेनतु नेतु । तेनिथ
इत्यादि ॥ मेने मेनाते मेनिरे इत्यादि ॥

१२२१ कृञोऽसः । १४।२।१९२। असद्कात् कृञस्थस्येङ् न भवति
॥ चकार चक्रतु चक्रु । चक्रथेत्यादि ॥ चरे चक्राते चकिरे इत्यादि ॥
तस्यैव सम्पूर्वस्य 'सम्पूर्णपात् कृञ सङ्भूपसमवाये' इति सटि ॥

१२२२ स्कृञ्छृतः । १४।२।१९३। स्कृञ्छ्रुत्वा ऋदन्तस्य चको
लित्थर्भवति ॥

१२२३ लृक् खयि । १४।१।८१। द्विर्भावे पूर्वस्य खयि परे पूर्वस्य
हलो लृग् भवति ॥ सञ्चस्कार सञ्चस्कारतु सञ्चस्करु । सचस्कारिथेत्यादि ॥
रुरोध रुरुधतु रुरुधु ॥ रुरोधिथेत्यादि ॥ युयुजे युयुजाते युयुजिरे इत्या-
दि ॥ युयोज युयुजतु युयुजु । युयोजिथेत्यादि ॥ युयुजे युयुजाते युयुजिरे
इत्यादि ॥ चोरयाचकार चोरयाञ्चक्रतु चोरयाञ्चक्रु इत्यादि ॥ छादयाचक्रे
छादयाचक्राते छादयाचकिरे इत्यादि ॥ लक्षयाञ्चकार लक्षयाचक्रतु लक्षया-
चक्रुरित्यादि ॥ लक्षयाञ्चक्रे लक्षयाञ्चक्राते लक्षयाञ्चकिरे इत्यादि ॥ योजया-
ञ्चकार योजयाचक्रतु योजयाचक्रु इत्यादि ॥ युयोज युयुजतु युयुजु इत्या-
दि ॥ अर्चयाञ्चकार अर्चयाञ्चक्रतु अर्चयाञ्चक्रु इत्यादि ॥ नक् । आनर्चे

आनञ्चति आनञ्चिरे इत्यादि ॥ वारयाञ्चकार वारयाञ्चकतुः वारयाञ्चकुः
इत्यादि ॥ ववार ववतु वनुः ॥ अवृष्यात्तेरिति निषेधात्थस्येद् । ववरिथ
इत्यादि ॥ वत्रे वत्राते वत्रिरे इत्यादि ॥ इति कर्तरि लिट्प्रकरणम् ॥

१२२४ लुङ् । १४।२।२०५। भूतेऽर्थे धातोर्लुङ् भवति ॥ उडावितौ ॥

१२२५ सिलुङि । १४।२।२। धातोर्लुङि सिर्भवति ॥ इदित् लस्तिवादि ॥

१२२६ गुं पाभ्रुस्यैतेः भ्रुक् । १४।१।७३। घ्वादिभ्यः सेरतडाने
भ्रुग् भवति । पिति ॥

१२२७ भूस्वोऽद्धेः । १४।२।२०। भूस्वोरिकः लिवर्जितलादेशे एङ् न
भवति न द्रव्युक्तेः ॥ अम्ब इति निषेधात् न शेर्जुम् । अजादावुवि लुङ्-
लिटि भुव इत्युत ऊत् अडादि । अमूत् अमूताम् अमूवन् । अमूः अमूतम्
अमूत् । अमूवम् अमूव अमूम ॥ ऐच् । सेरिडादि ॥

१२२८ धि वा । १४।२।७८। धातोर्धकारादौ प्रत्यये सस्य लुग्व
भवति ॥ पक्षे जश् शेषं प्राग्वत् । ऐधिष्ट ऐधिपाताम् ऐधिपत । ऐधिष्ठाः
ऐधिपाथाम् ऐधिद्ध्वम् ऐधिध्वम् । ऐधिपि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि ॥

१२२९ हलाम् । १४।२।६७। हलन्तस्य धातोरकः अतडानपरे सौ
आरैचो भवन्ति ॥

१२३० स्यस्तेस्सोऽलः । १४।२।२७। सोरस्तेश्च सात्परस्य अङ्ङितो
हलः अल्लमात्रस्य अलेर्लः ईङ् भवति ॥ ट इत् ॥

१२३१ जलद्द्रस्वाल्लुक् सस्नौ । १४।२।७६। जलन्तात् ह्रस्वान्ताच्च
धातोः परस्य सेस्तवर्गादौ लुग् भवति ॥ शेर्जुम् । शेषं प्राग्वत् । अपा-
क्षित् अपाक्ताम् अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तम् अपाक्त । अपाक्षम् अपाक्ष्य

१ धुभ्य पा भू स्या इत्येभ्य एतिभ्या च परस्येति । पा पाने इत्यस्य ग्रहण न
पा रक्षण इत्यस्य तस्यैवादिवाञ्छ क्षणिकत्वाच्च न भवति । एतीति तिप्निर्देश इण् गतौ
इक स्मरणे इत्यनयोर्भवति ॥

२ बहुवचन जात्यर्थे तेन अने इहल्यग्रगनेऽपि भवति । पत्र मङ्गे अनाशीत् ॥

३ अमानस्येत्वस्य पर्णमानस्येचर्थ ॥

अपाक्ष्म ॥ अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत । अपक्था अपक्षाथाम् अपक्थम् ।
अपक्षि । अपक्ष्वि अपक्ष्महि ॥

१२३२ न क्षणंशासिष्विजाग्रेदिन्मह्यश्च । १४२।७०। क्षणादे-
रेदितो महयान्तस्य हलन्तस्य च धातोरक. इडादौ सागौरचो न भवन्ति ॥

१२३३ ईटीटः । १४२।७७। इट परस्य सेरीटि लुग् भवति ॥ दीर्घ ।
अनन्दीत् अनन्दिष्माम् अनन्दिषु इत्यादि ॥

१२३४ घस्त्वल्घ्वल्लुङ्सनि । १४२।११९। अदो घस्त्व भवत्य-
न्घ्वल्लुङ्सन्सु परतः ॥ लृदित् ॥

१२३५ सर्त्तिशास्तिलिद्युत्पुष्यादेः । १४३।११। सर्त्तिशा-
स्तिभ्या लृदित घृतादे पुष्यादेश्च कर्तरि लुङचतङि अङ् भवति ॥
सेरपवाद । ङ इत् । अनङीति नाचो लुक् । अघसत् अघसताम् अघसन्
इत्यादि ॥ अशयिष्ठ अशयिष्ताम् अशयिषत् इत्यादि ॥

१२३६ वक्त्यसूख्यातेः । १४३।१२। वक्त्यादे. कर्तरि लुङि
अङ् भवति ॥

१ क्षणं हिंसाया । क्षण निमोलने । शसू हिंसाया । दुओश्चि गतिवृथ्यो । जाए
निद्राक्षये ॥ क्षण् अक्षणीत् । शसू व्यससीत् । श्वि अश्वयात् । जाण् अजागरीत् ।
एदित करे हसने अकखात् । म अत्रमीत् । अस्वमीत् । अग्रहीत् अग्रहीत् । य अहयीत् ।
अभ्ययीत् । हला अदेवीत् । सानुबन्धकप्रहणाक्षणादीनां यद्भुगन्तानामपि प्रतिषेध ।
अचक्षणीत् । एदितस्तु यद्भुच्यप्रतिषेध । अजाहसीत् अजाहासीत् । अत एव क्षणा
दयो नैदित कियन्ते ।

२ अजित्यच्प्रत्यय न तु अच् इति प्रत्याहारान्तर्यतो वर्ण ।

३ छ गती । शासू अनुशिष्टौ । ल इत् यस्यासौ लिट् । सुत् च पुष्यश्च घृत्पुष्यौ ती
धादी यस्यासौ घृत्पुष्यादि । पुनर्द्वन्द्व तस्मात् ॥

४ वक्तीति वच् भाषणे ब्रूयादेशश्च । अमु क्षेपणे । श्यातीति श्या प्रकपने चक्षा
देशश्च । अमु प्रहण तद्धर्मम् । अताडि पुष्यारित्वात्तिरिभम् । तिङ्निर्देशो यद्भुगिष्ट-
त्यर्थ । अवावचीत् । अवाह्यासीत् । अनुबन्धनिर्देशो भदाद्यनशाद्योरनदादेरित्यस्या
नित्यत्वात् ॥

१२३७ श्वघत्यस्वच्पतोऽङ्घथगुम्पम् ।४।२।७। श्वयतेरङि
अद्भवति असस्थक् वच उम् पतः पम् ॥ अकमा इतः । अवोचत् अवोच-
ताम् अवोचन् इत्यादि ॥ अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त इत्यादि ॥

१२३८ सावारैचः ।४।२।६६। घातोरकः अतडानपरे सौ परतः
आरैचो भवन्ति ॥ शेषं प्राग्वत् । अहौपीत् अहौष्टाम् अहौपुरित्यादि ॥
अहास्त अहासाताम् अहासत इत्यादि ॥ घुपेति सेः श्लुक । अधात् अधा-
ताम् अधुः । अधाः अधातम् अधात । अधाम् अधाव अधाम ॥

१२३९ घुस्थोरि च ।४।१।१६८। घुस्थोरात इद् भवति तडि परे
सकारादौ सौ परे किद्वच ॥ जल्ह्रस्वादिति सेर्लुक् । अधित अधिपाताम्
अधिपत । अधिथा अधिपाथाम् अधिध्वम् । अधिपि अधिप्वहि अधिप्माहि ॥
अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविपुः इत्यादि ॥ रधादीति वेद् । असविष्ट
असविपाताम् असविपत इत्यादि ॥ असोष्ट । अनात्सीत् अनाद्धाम् अना-
त्सुरित्यादि ॥ अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत इत्यादि ॥

१२४० धूव्सुस्तुभ्य इद् ।४।२।७१। धूनादेरिद् भवति सेरतडाने
परे ॥ असावीत् असाविष्टाम् असाविपुरित्यादि ॥ आशिष्ट आशिपाताम्
आशिपत इत्यादि ॥ इडभावे व्रश्चेति शस्य षः षडः कस्ति यत्वं षुत्वं च ।
आष्ट आक्षाताम् आक्षत । आष्ठाः आक्षाथाम् आड्ढ्वम् । आक्षि आक्ष-
हि आक्ष्माहि ॥ अचैपीत् अचैष्टाम् अचैपुरित्यादि ॥ अचेष्ट ॥ अक्रेपीत्
अक्रेष्टां । हल्भ्यामित्यादिनेऽविकल्पः ॥

१२४१ ऋद्वुर्वालतइसेः ।४।२।१३७। ऋदन्ताद्वुर्द्वुर्भ्यां
च परस्येड ईड्वा भवति न लिङि लिटि अतडपरे च सौ परतः ॥ अव-
रीष्ट अवरीपाताम् अवरीपत इत्यादि ॥ अवरीष्ट अवरीपाताम् अवरीपत
इत्यादि ॥ अवृत । ग्रह इति इट ईट् । न क्षणित्यारैजभाव । अग्रहीत
अग्रहीष्टाम् अग्रहीपुरित्यादि ॥ अग्रहीष्ट अग्रहीपाताम् अग्रहीपत इत्यादि ॥
अतौत्सीन् अतौत्ताम् अतौत्सुरित्यादि ॥ अमृत अमृषाताम् अमृषत इत्या-

१२५८ लोरोहाङ्कारौरम् । १।४।९६। लुटस्ताताज्ञाना यथा-
सङ्ख्य डारौरसो भवन्ति ॥ ड इत् एत्वादि ॥

१२५९ एति हः । ४।२।८०। तासस्त्यो सस्य एति हो भवति ॥
शेष प्राग्वत् । एधिता एधितारौ एधितार । एधितासे एधितासाथे एधि-
ताद्ध्ये एधिताध्वे । एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे ॥ पक्ता । अक्ता ।
शयिता । वक्ता । होता । हाता । धाता । देविता । सविता । सोता ।
नद्धा । अशिता । अष्टा । चेता । क्रेता । वरिता वरिता । ग्रहीता । तोचा ।
मर्चा । मोक्ता । तनिता । मनिता । कर्त्ता । रोद्धा । भोक्ता । योक्ता । चोर-
यिता । छदायिता । लक्षयिता । योजयिता । योक्ता । अर्चयिता । अर्चिता ।
चारयिता । वरीता । वरिता । एवमन्येऽपि धातवो नेतव्या ॥

१२६० लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते च लृट् । ४।४।१०८। सति
लेङ्निमित्ते क्रियातिपत्तिमति भूते भविष्यति चार्थे धातोर्लेङ् भवति ॥
ऋडावितौ मध्ये स्य इडादि प्राग्वल्लिस्तित्रादय लृगादि च । अभविष्यत्
अभविष्याताम् अभविष्यन् । अभविष्य* अभविष्यतम् अभविष्यत ।
अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम ॥ ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त
इत्यादि । अपक्ष्यत् अपक्ष्यत । आत्स्यत् अशयिष्यत । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत
अहोष्यत् अहोष्यत । अधास्यत् अधास्यत । अदेविष्यत् असविष्यत

१ लाङ्प्राभिविधौ मर्यादायामसन्देहार्थं । प्रागित्युच्येत सतथ प्रयाणामपि ग्रहण
स्यात् ॥ नानुबन्धवृत्तमनेकाल्त्वं । कोऽर्थः ? अनुबन्धेन कृतमनकाल्त्वं न किन्तु अनुब-
न्ध मुक्त्वा य प्रयोषी एवानेवाल् तस्यानेकाल्त्वामत्यर्थ इति डाऽऽदशो न सर्वस्य ॥

२ लेङो निमित्त कारण सामग्री लेङ्निमित्तम् । नास्य वृत्तिर्निष्पत्तिरस्तीति अहृत्तिर
तिपत्तिमान् लेङ्निमित्ते अवृत्तौ भूते वरस्यति चार्थे वर्तमानाध्दातेर्लृट् प्रत्ययो भवति ॥
लेङ्निमित्त यत्पद 'यद्यदियदाजातो लेङ् १९७०' इत्यादि 'बाडेऽप्युत लेङ् १९७३'
इत्यन्तसुत्रेषु निर्दिष्ट तस्मिन्नुपपदे लेङ् भवतीत्युच्यते ॥ यदीह गुरुनुपासिष्येत तर्हि
शास्त्रान्तर्गमिष्यत् । अत्र हेतुभूत गुरुपातनादि फलभूत शास्त्रातगमनादि भविष्यदनु-
त्तिःसुपात्तमैव प्रयुज्यते ॥

असोप्यत् । अनत्स्यत् अनत्स्यत । असोप्यत् । अशिप्यत् आक्ष्यत् ।
अनेप्यत् अनेप्यत । अक्रोप्यत् । अवरिप्यत् अवरीप्यत् । अग्रहिप्यत्
अग्रहीप्यत् । अतोत्स्यत् ॥

१२६१ ऋद्भः स्ये । १४।२।१६६। ऋदन्तात् हन्तेश्च स्यमत्यये
इङ् भवति ॥ अमरिप्यत् । अमोक्ष्यत् अमोक्ष्यत । अतनिप्यत् अतनिप्यत ।
अमनिप्यत् । अकारिप्यत् अकारिप्यत् । अरोत्स्यत् । अमोक्ष्यत् । अयोक्ष्यत्
अयोक्ष्यत । अचोरयिप्यत् । अछादयिप्यत् । अलक्षयिप्यत् अलक्षयिप्यत् ।
अयोजयिप्यत् । अयोक्ष्यत् । आर्चयिप्यत् आर्चिप्यत् । अवारयिप्यत्
अवरिप्यत् अवरीप्यत् । अवरिप्यत् अवरीप्यत् । एवमन्येऽपि धातवो
नेतव्याः ॥ गम्यादि वत्स्यतीत्यधिकृत्य ॥

१२६२ लृट् । १४।३।२८२। भविप्यत्यर्थे धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति
ऋटावितौ । मध्ये स्य । इडादि सर्व पूर्ववत् । भविप्यति भविप्यतः भविप्य-
न्तीत्यादि ॥ एधिप्यते एधिप्येते एधिप्यन्ते इत्यादि । पक्ष्यति पक्ष्यते ।
अत्स्यति । शयिप्यते । वक्ष्यति वक्ष्यते । होप्यति हास्यते । धास्यति धास्यते ।
देविप्यति । सविप्यते । सोप्यते । नत्स्यति नत्स्यते । सोप्यति । अशि-
प्यते । अक्ष्यते । चेष्यति । चेष्यते । क्रोप्यति । वरिप्यते वरीप्यते ।
ग्रहीप्यति ग्रहीप्यते । तोत्स्यति । मरिप्यति । मोक्ष्यति मोक्ष्यते ।
तनिप्यति । मनिप्यते । करिप्यति करिप्यते । रोत्स्यति । मोक्ष्यते । यो-
क्ष्यति योक्ष्यते । चोरयिप्यति । छादयिप्यते । लक्षयिप्यति लक्षयिप्य-
ते । योजयिप्यति योक्ष्यति । अर्चयिप्यति अर्चिप्यते । वारयिप्यति ।
वरिप्यति वरीप्यति । एवमन्येऽपि धातवो नेतव्याः ॥ इति कर्त्वारि
लिङादिप्रकरणम् ॥

भावकर्मणोः लिङ् प्राग्वत्तडादि ।

१२६३ हन्टशिग्रहज्भ्यः सितास्यसटां ङिङ्वा । १४।३।
१८। हनादेरजन्ताच्च परेषां सितास्यसटा कर्मभावयोर्ङिङ्वा भवति ॥ जटा-

वितौ पक्षे इत् । शेष प्राग्बत् । भाविपीष्ट भविपीष्ट देवदत्तेन देवदत्तजिनदत्ताभ्या देवदत्तजिनदत्तयज्ञदत्तैर्वा । कर्मणि अनुभाविपीष्ट अनुभाविपीयास्ताम् अनुभाविपीरन् । अनुभविपीष्ट अनुभविपीयास्ताम् अनुभविपीरन् । इत्यादि । एधिपीष्ट । पक्षीष्ट । अत्सीष्ट । शायिपीष्ट । शयिपीष्ट । वक्षीष्ट । हाविषीष्ट । होपीष्ट ॥

१२६४ आतो यम् । ४।१।२३७। आदन्तस्य धातोर्जृणिति कृति जौ च यम् भवति ॥ अमावितो । हायिपीष्ट । हासीष्ट । धायिपीष्ट । धासीष्ट । देविपीष्ट । साविपीष्ट । सविपीष्ट । सोपीष्ट । नत्सीष्ट । साविपीष्ट अशिपीष्ट । अक्षीष्ट । चायिपीष्ट चेपीष्ट । कायिपीष्ट क्रेपीष्ट । वारिपीष्ट वरिपीष्ट वृषीष्ट । आहिपीष्ट अहीपीष्ट । तुत्सीष्ट । मारिपीष्ट । म्रपीष्ट । मुक्षीष्ट । तनिपीष्ट । मनिपीष्ट । कारिपीष्ट कृपीष्ट । रत्सीष्ट । भुक्षीष्ट । युक्षीष्ट । चोरिपीष्ट चोरयिपीष्ट । छादिपीष्ट छायिपीष्ट । लक्षिपीष्ट लक्षयिपीष्ट । योजिपीष्ट योजयिपीष्ट । युक्षीष्ट । अर्चिपीष्ट अर्चयिपीष्ट । वारिपीष्ट वारयिपीष्ट वृवीष्ट । एवमन्येऽपि धातवो नेया ॥

लिट् । भावे वभूवे तेन ताभ्या तैर्वा । कर्मणि अनुवभूवे अनुवभूवाते अनुवभूविरे इत्यादि । एधाञ्चक्रे । पेचे । आदे । जक्षे । शिश्ये । ऊचे । जुहवाञ्चक्रे । जुहुवे । जहे । दधे । दिदिवे । मुपुवे । नेहे । आनशे । चिक्व्ये । चिच्ये । चिक्रिये । वव्रे । जगृहे । तुवुदे । मम्रे । मुमुचे । तेने । मेने । चक्रे । ररुधे । वुमुजे । युयुजे । चौरयाचक्रे । छादयाचक्रे । लक्षयाचक्रे । योनयाचक्रे युयुजे । अर्चयाचक्रे आनचे । वारयाचक्रे वव्रे । एवमन्येऽपि धातवो नेया ॥ लुटि ॥

१२६५ कर्मभावे । ४।१।२७। कर्मभावयोर्धातोर्जिर्भवति लुटि ते परे ॥ न इत् ॥

१२६६ अेः । ४।२।३८। जे परस्य लिवाजितलादेशस्य भुग् भवति ॥ एट्वात् । अमावि तेन तया मया । कर्मणि अन्वमावि । शिटि अन्वमा

विपाताम् अन्वभानिपत । इटि अन्वभनिपाताम् । ऐधि । अपाचि अपक्षा-
त्ताम् । अघासि ॥

१२६७ तस्मि ल्यञ्छि । ४।२।८१। धातोस्सस्य तो भवति शिष्वा-
देशवर्जिते लिङ्गि लिटि च सादौ प्रत्यये परे ॥ इति सस्य तः । अघत्सा-
त्ताम् । अशायि । अवाचि अवक्षाताम् । अहावि अहाविपाताम् अहोपा-
त्ताम् । अहामि अहायिपाताम् अहासाताम् । अधायि अधायिपाताम्
अधिपाताम् । अदेवि । असावि असाविपाताम् असविपाताम् अमोपाताम् ।
अनाहि अनत्साताम् । आशि आशिपाताम् आक्षाताम् । अचायि अचायि-
पाताम् अचेपाताम् । अक्रायि अक्रायिपाताम् अक्रेपाताम् । अवारि अवा-
रिपाताम् अवरिपाताम् अवरीपाताम् अवृपाताम् । अग्राहि अग्राहिपाताम्
अग्रहीपाताम् । अतोदि अतुत्साताम् । अमारि । अमोचि अमुक्षाताम् ।
अतानि अतनिपाताम् । अमानि अमनिपाताम् । अकारि अकारिपाताम्
अकृपाताम् । अरोधि अरुत्साताम् । अभोजि अभुक्षाताम् । अयोजि
अयुक्षाताम् । अचोरि अचोरिपाताम् अचोरयिपाताम् । अच्छादि अच्छा-
दिपाताम् अच्छादयिपाताम् । अलक्षि अलक्षिपाताम् अलक्षयिपाताम् ।
अयोजि अयोजिपाताम् अयोजयिपाताम् अयुक्षाताम् । आर्चि आर्चिपाताम्
आर्चयिपाताम् । अवारि अवारिपाताम् अवारयिपाताम् अवरीपाताम्
अवृपाताम् । एवमन्येऽपि योज्याः ॥

लुटि ॥ भावे । भाविता भाविता तेन । कर्मणि अनुभाविता अनुम-
विता । एधिता । पक्ता । नन्दिता । अचा । शायिता । शयिता । वक्ता ।
हाविता होता । हाधिता हाता । धायिता धाता । देविता । साविता सरिता
सोता । नद्धा । अशिता अष्टा । चायिता चेता । कायिता क्रेता । वारिता
वरिता वरीता । ग्राहिता ग्रहीता । तोत्ता । मारिता मर्त्ता । मोक्ता ।
तनिता । मनिता । कारिता कर्त्ता । रोद्धा । भोक्ता । योक्ता । चोग्ता चोर-
यिता । च्छादिता च्छादयिता । लक्षिता लक्षयिता । योजिना योजयिता

योक्ता । अर्चिता अर्चयिता । वारिता वारयिता वरिता वरीता । एवम-
न्येऽपि साध्याः ॥

लृङि । स्ये । जिति । भावे अभाविष्यत् तेन । इटि । अभाविष्यत्
तेन । कर्मणि अन्वभाविष्यत् अन्वभविष्यत् । ऐधिष्यत् । अपक्ष्यत् ।
आत्स्यत् अशायिष्यत् अशयिष्यत् । अवक्ष्यत् । अहाविष्यत् अहोष्यत् ।
अहायिष्यत् अहास्यत् । अघायिष्यत् अघास्यत् । अदेविष्यत् । असाविष्यत्
असाविष्यत् असोष्यत् । अनत्स्यत् । असाविष्यत् असोष्यत् । आशिष्यत्
आक्ष्यत् । अचायिष्यत् अचेष्यत् । अक्रायिष्यत् अक्रेष्यत् । अवारिष्यत्
अवरिष्यत् अवरीष्यत् । अग्राहिष्यत् अग्रहीष्यत् । अतोत्स्यत् । अमारि-
ष्यत् अमरिष्यत् । अमोक्ष्यत् । अतनिष्यत् । अमनिष्यत् । अकारिष्यत्
अकारिष्यत् । अरोत्स्यत् । अमोक्ष्यत् । अयोक्ष्यत् । अचोरिष्यत् अचोर-
यिष्यत् । अच्छादिष्यत् अच्छादयिष्यत् । अलक्षिष्यत् अलक्षयिष्यत् ।
अयोजिष्यत् अयोजयिष्यत् अयोक्ष्यत् । आर्चिष्यत् आर्चयिष्यत् । अवा-
रिष्यत् अवारयिष्यत् अवरिष्यत् अवरीष्यत् । एवमन्येऽपि नेयाः ॥

लृटि । अडागमं डित्कार्यं च वर्जयित्वा शेषं लृङ्ङ्ङत् । भावे । भावि-
ष्यते भविष्यते तेन । कर्मणि अनुभाविष्यते अनुभविष्यते । ऐधिष्यते ।
पक्ष्यते । नन्दिष्यते । अत्स्यते । शायिष्यते शयिष्यते । वक्ष्यते । हाविष्यते
होष्यते । हायिष्यते हास्यते । दायिष्यते दास्यते । देविष्यते । साविष्यते
सविष्यते सोष्यते । नत्स्यते । साविष्यते सोष्यते । अशिष्यते अक्ष्यते ।
चायिष्यते चेष्यते । कायिष्यते क्रेष्यते । वारिष्यते वरिष्यते वरीष्यते ।
ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । तोत्स्यते । मारिष्यते मरिष्यते । मोक्ष्यते । तनिष्यते ।
मनिष्यते । कारिष्यते करिष्यते । रोत्स्यते । मोक्ष्यते । योक्ष्यते । चोरिष्यते
चोरयिष्यते । च्छादिष्यते च्छादयिष्यते । लक्षिष्यते लक्षयिष्यते । योजिष्यते
योजयिष्यते योक्ष्यते । अर्चिष्यते अर्चयिष्यते । वारिष्यते वारयिष्यते वरी-
ष्यते वरिष्यते ॥ एवमन्येऽपि धातवो नेतव्याः ॥

एवं कर्मकर्त्तर्यपि लिङादिपञ्चके नेयं ॥ लुङि तु ॥

१२६८ ज्यञ्द्बुहः । १४३।४०। अजन्ताद्बुहश्च धातोः कर्मकर्त्तरि
निर्वा न भवति ॥ पक्षे सिभिद् च वा । शेषं प्राग्यत् । अन्वभावि अन्वभा-
विष्ट अन्वभविष्ट फन्लस्वयमेव । हलन्तादित्य एव जिः । अपाचि भक्तं
स्वयमेव । एवं सर्वत्र योज्यः ॥

१२६९ रुधः । १४३।४१। रुधः कर्मकर्त्तरि निर्न भवति ॥ सिङ्गादि ।
अरुद्ध गौ. स्वयमेव ॥

इति कर्मभावकर्मकर्तृषु लिङादिप्रकरणम् ॥

अथोत्तरप्रकृतेर्लकारा. प्रददर्यन्ते । भृशं भवति पुनःपुनर्वा भवतीति
विगृह्य ॥

१२७० अट्याद्येकान्हलादिभ्योऽरुचिशुभिभ्यां भृशा-
र्भाक्षणे यद् । १४।१।१०। एकान्हलादेरट्यादेश्च धातोर्भृशार्भाक्षणयोर्वद्
प्रत्ययो भवति न रुचिशुभिभ्याम् ॥ ङ इत् ॥

१२७१ सन्यदश्च । १४।१।४५। सनन्तस्य यदन्तस्य च आधैकान्
द्विर्भवति ॥ भूय इत्यस्य द्विः । यदुक् । आण्जशिति उक्त उत् । भस्य वः ॥

१२७२ ऐङ्गमिदाहाकोः । १४।१।८६। यदन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्याचः
आदेङ् चासन्नो भवति न मिदादन्तहाको. ॥ तत. पूर्ववङ्गादयः ।
डित्वात्तद् । शप्येद इति लुक् । बोभूयते । अगोभूयत । बोभूयतां ।
बोभूयेत । भावादौ यकि ॥

१ पौन.पुन्य भृशार्थो वा ट्राभ्यासमुक्तानि च ॥

आशुसृष्टबहस्व च यदोऽर्था परिकीर्तिता ॥ १ ॥

इति न्यायवि नधयात्कारे प्रेक्षम् ॥ अट गती । ङ गती । अशं इ भ्यासां । ऊणुन्
आच्छादने । सूत्र पैश्व्ये । सूत्र अरमोदने । मूत्र प्रसवणे इति अट्टादय ॥ आरे
भृश अश्रातीत्यशास्यत इत्याह. ॥ अन्ये जागतेरपीचउन्ति जात्रामीयन्ते । सर्वस्मादन-
स्वयावेहेपा, अवाभ्यते ॥

२ आदन्तप्रहण ओहाक् लागे इति विशेषणम् । न् इन् चस्य तस्य आदन्तहादथेति
नियमद्वय तत्र यम्यते । आदन्तहाक जज्ञते । आदन्तप्रहण किं जिहाने ॥

१२७३ अतः । ४।२।१००। अदन्तस्य धातोर्ल्यङ् प्रत्यये लुग्भवति ॥ इत्यतो लुग् बोभूयते तेन अनुबोभूयते अत्रोभूयते अन्वबोभूयते चोभूयताम् अनुबोभूयता बोभूयते अनुबोभूयते । लिङि कर्त्तरि । बोभूयिषीष्ट । भावे बोभूयिषीष्ट । कर्मणि अनुबोभूयिषीष्ट । लिट्याम् बोभूयाचक्रे बोभूयाम्बभूव बोभूयामास । भावे बोभूयाञ्चक्रे बोभूयाम्बभूवे । कर्मणि अनुबोभूयाचक्रे । लुङि अत्रोभूयिष्ट । भावे अत्रोभूयि तेन । कर्मणि अन्वबोभूयि । लुटि बोभूयिता । भावे बोभूयिता देघदत्तेन । कर्मणि अनुबोभूयिता । लृङि अत्रोभूयिष्यत । भावे अत्रोभूयिष्यत । कर्मणि अन्वत्रोभूयिष्यत ॥ लृटि बोभूयिष्यते । भावे बोभूयिष्यते । कर्मणि अनुबोभूयिष्यते ॥ एव पापच्यते । यकि अत इति लुचि ॥

१२७४ हंलो यः । ४।२।१९८। हलन्ताद्घातोर्ल्यङ् प्रत्यये लुग् भवति ॥ पापच्यते अपापच्यते पापच्यता पापच्येत । पापचिषीष्ट । पापचाचक्रे । अपापचिष्ट । कर्मणि । अपापचि । पापचिता । अपापचिष्यत । पापचिष्यते । नानन्वते । व्यय् शाक्ष्यते । यावच्यते ॥ दीर्घ ॥

१२७५ घटोऽकवतेः । ४।२।८५। यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य कुहयोश्चुर्मवति न कवते ॥ जोह्यते ॥

१२७६ गृलुप्सद्दहजव्जभचर्दशगत्यर्थाभ्यां गर्हाकुटिलयोः । ४।२।११। आदिभ्यो गर्होत्थं यद् भवति गत्यर्थेभ्य कुटिले ॥ कुटिल जिहीते जाहायते । ई हस्यप्ये इतीत्वे एद् देधीयते । देदीव्यते । सोष्यते । नानन्वते । सोष्यते । अख्यादित्वात् यद् ॥

१२७७ ततः । ४।२।४८। सन्यङन्तस्य लिङ्ङे पूर्वस्य चानेफाचो

१ हलन्ताद्घातो परस्य चकारस्य ल्यङ्प्रत्यये विषये नित्यं लुग् भवति ॥ इद् इति किं^२ कोलुपिता । कण्डूयिता । सोमूयिता । मोमूयिता ॥ मगदक इति नेलुधि कृताया अयादशे च हलन्तता । धातारिति किं^३ ईर्विद्य । मध्वेता । पुत्रकान्यता ॥ त्यञ्जीति किं^४ वेभिद्यते ॥

धातोर्जादेरादेरन पर एकान् द्विर्भवति ॥ इति इय इत्यस्य द्विर्भावः ।
यलुगादि अशाश्यते । चेकीयते । चेकीयते । यदलेङिति री वेरीयते ।
वशीति यद् इक् ॥

१२७८ रीमृत्वाताम् । १।१।१०.३। ऋकारवतो धातोर्व्यङन्तस्य
द्विर्भावे पूर्वस्य रीम् भवति ॥ म इत् । जरिगृह्यते । तोतुयते । मेघीयते ।
मोमुच्यते ॥

१२७९ अतोऽनुनासिकस्य मम् । १।१।१८। अतः परो योऽ-
नुनासिकस्तदन्तस्य यदन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति ॥ अमारितौ ।
तन्तन्यते । ममन्यते । चेकीयते । रोहध्रते । बोभुज्यते । योयुज्यते ।
अथ्यादित्वाद्याङि णिञुगादि । सोसूच्यते । एवं सोसूच्यते । मोमूच्यते ।
पृञो णिजभावपक्षे यद् वेरीयते । प्राग्त् सर्वं नेतव्य ॥

१२८० श्लुग्वहुलम् । १।१।१२। यद्. श्लुग्वहुलं भवति ॥ स्थानि-
वद्भावेन द्विर्भवति । लडादि । चर्करीतञ्चेत्यदादित्वात् शपः श्लुक् ।
डिञ्जीदित इति वचनान् ॥

तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्भागेन च ।

यथैकान्ग्रहण किञ्चित् पञ्चैतानि न युद्श्लुचि ॥

इति वचनाच्च ढानुबन्धाश्रितस्तद् न भवति । तिवादय । पिति ॥

१ वृत्तहन्त्या यङि नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च यदलेङ् कृतीति रीत्वे पथाद्विरिति पूर्वस्य
रीम्विधौ ऋत्वत्व नास्ति अतो न रीम् ॥ प्रच्छत्रदशोर्यम ऋकारे कृते ऋत्वत्व लाक्ष-
णिक लक्षणसूत्रादुत्पन्नस्यैव भवति । ऋत्वतामिति किञ् चेकीयते यदलेङीति रीत्वे
द्विर्बचनम् ॥

२ श्लुग्वेत्युक्त्या सिद्धे बहुलग्रहणमिष्टप्रयोगानुसरणार्थम् ॥ श्लुचोर्गेवदिति नियमान्
परस्य श्लुचि सत्या चन इक् एतद् एनन् इति द्वयमेव भवतीति कार्यद्वये इत् च स्थानि-
वद्भावो नान्यत्रेत्यभिधानात् पूर्वस्य श्लुचि स्थानिवद्भावः ॥ प्राक्यायां चर्करीत भेति
चर्करीतमिति यद्द्वलुगन्तस्याच्च संसञ्ज्ञा ॥ डिञ्जीदित इत्यन इ च इद्य म् च ईच इति
विग्रहः ॥

१२७३ अतः । १४।२।१००। अदन्तस्य धातोर्ल्यङ् प्रत्यये लुग्भवति ॥ इत्यतो लुक् बोभूयते तेन अनुबोभूयते अबोभूयत अन्वबोभूयत बोभूयताम् अनुबोभूयतां बोभूयेत अनुबोभूयेत । लिङि कर्त्तरि । बोभूयिषीष्ट । भावे बोभूयिषीष्ट । कर्मणि अनुबोभूयिषीष्ट । लिट्याम् बोभूयांचक्रे बोभूयाम्बभूव बोभूयागास । भावे बोभूयाञ्चक्रे बोभूयाम्बभूव । कर्मणि अनुबोभूयांचक्रे । लुङि अबोभूयिष्ट । भावे अबोभूये तेन । कर्मणि अन्वबोभूयि । लुटि बोभूयिता । भावे बोभूयिता देवदत्तेन । कर्मणि अनुबोभूयिता । लृटि अबोभूयिष्यत । भावे अबोभूयिष्यत । कर्मणि अन्वबोभूयिष्यत ॥ लृटि बोभूयिष्यते । भावे बोभूयिष्यते । कर्मणि अनुबोभूयिष्यते ॥ एवं पापच्यते । यकि अत इति लुचि ॥

१२७४ हंलो घः । १४।२।१९८। हलन्ताद्धातोर्ल्यङ् प्रत्यये लुग् भवति ॥ पापच्यते अपापच्यत पापच्यतां पापच्येत । पापचिषीष्ट । पापचांचक्रे । अपापचिष्ट । कर्मणि । अपापचि । पापचिता । अपापचिष्यत । पापचिष्यते । नानन्द्यते । व्यय् शाशय्यते । याच्यते ॥ दीर्घः ॥

१२७५ घडोऽकवतेः । १४।१।८५। यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य कुहयोश्चुर्भवति न कवतेः ॥ जोह्यते ॥

१२७६ गृलुप्सद्दहज्वजभचर्दशगत्यर्थ्याभ्यां गर्ह्यकुटिलयोः । १४।१।११। आदिभ्यो गर्ह्येत्थं यङ् भवति गत्यर्थेभ्यः कुटिले ॥ कुटिलं जिहीते जाहायते । ई हस्यप्ये इतीत्वे एङ् देधीयते । देदीव्यते । सोपूयते । नानद्धते । सोपूयते । अट्यादित्वात् यङ् ॥

१२७७ ततः । १४।१।४८। सन्यङन्तस्य लिङ्ङे पूर्वस्य चानेकाचो

१ हलन्ताद्धातोः परस्य वकारस्य ल्यङ्प्रत्यये विषये नित्यं श्लुक् भवति ॥ इत् इति किं? लोत्पिता । कण्डूयिता । सोसूत्रिता । मोसूत्रिता ॥ मगदक शनि नेलेचि कृतायां अयादेशे च हलन्तता । धातोर्गरेति किं? ईषिता । मध्येता । पुत्रकाम्यिता ॥ त्यञ्छीति किं? वेभियते ॥

धातोरजादेरादेरन्. पर. एकाञ् द्विर्भवति ॥ इति इय इत्यस्य द्विर्भावः ।
यदुगादि अशादयते । चेचीयते । चेकीयते । यदलेङिति री वेनीयते ।
वर्शाति यङ् इत् ॥

१२७८ रीभृत्वाताम् । ४।१।९.३। ऋकारवतो धातोर्यङन्तस्य
द्विर्भावे पूर्वस्य रीम् भवति ॥ म इत् । जरिगृह्यते । तोतुच्यते । मेम्रीयते ।
मोमुच्यते ॥

१२७९ अतोऽनुनासिकस्य मम् । ४।१।८८। अतः परो योऽ-
नुनासिकस्तदन्तस्य यङन्तस्य द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति ॥ अमानितौ ।
तन्तन्यते । ममन्यते । चेकीयते । रोहृद्यते । बोमुज्यते । योयुज्यते ।
अत्र्यादित्वाद्याङि णिगुगादि । सोसूच्यते । एवं सोमूच्यते । मोमूच्यते ।
वृजो णिजभावपक्षे यङ् वेनीयते । प्राग्मत् सर्भ नेतव्य ॥

१२८० श्लुग्बहुलम् । ४।१।१२। यङः श्लुग्बहुलं भवति ॥ स्थानि-
वद्भावेन द्विर्भवति । लडादि । चर्करीतञ्चेत्यदादित्वात् शपः श्लुक् ।
डिङ्गीदित इति वचनान् ॥

तिपा शपाऽनुमन्धेन निर्दिष्टं यद्वणेन च ।

यच्चैकान्ग्रहण किञ्चित् पञ्चैतानि न युद्श्लुचि ॥

इति वचनाच्च ढानुबन्धाश्रितस्तद् न भवति । तिमादयः । पिति ॥

१ वृत्तहन्भ्यां थटि नित्यत्वादनन्तरद्वत्वाच्च यङलेट् कृतीति रीत्वे पश्चाद्विरेणि पूर्वस्य
रीम्बिधौ ऋत्वत्वं नास्ति अतो न रीम् ॥ प्रच्छन्नश्लोकेन ऋकारे कृते ऋत्वत्वं लक्ष-
णिक लक्षणसूत्रादुरपस्यैव भवति । ऋत्वतामिति किं? चेकीयते यदलेङीति रीत्वे
द्विर्वचनम् ॥

२ श्लुग्बहुलत्वा सिध्दे यङ्लप्रहणमिष्टप्रयोगानुसरणार्थम् ॥ श्लुग्बहुलमिति नियमान्
परस्य श्लुचि सत्या यन् इक् एतद् एतन् इति द्वयमेव भवतीति कार्यद्वये श्लुच स्थानि-
वद्भावो नान्यत्रैत्यभिधानात् पूर्वस्य श्लुचि स्थानिवद्भावः ॥ प्रकियायां चर्करीत चेति
चर्करीतमिति यद्श्लुगन्तस्यावर्षसञ्ज्ञा ॥ डिङ्गीदित इत्यत्र इ च इथ न् च ईव इति
विग्रहः ॥

१२८१ यद्भुतुरुस्तोर्बहुलम् ।१।२।२१। यदन्तात्तुरुस्तुभ्यश्च
 परस्याकृतो हलः अलेर्ल ईद् बहुलं भवति ॥ एडवौ । पक्षे एड् । व्युक्ति-
 जक्षेति शोऽत् । उव् । वोभोति वोभवीति वोभूतः वोभुवति । वोभोषि ।
 वोभवीषि वोभूथः वोभूथ । वोभोमि वोभवीमि वोभूवः वोभूमः ॥ लड् ।
 अवोभोत् अवोभवीत् अवोभूतां । शेर्जुस् एडवौ अवोभवुः । अवोभोः
 अवोभवीः अवोभूतम् अवोभूत । अवोभवम् अवोभूव अवोभूम ॥ लेटि
 हितातोरपित्वादेर्डीटौ न भवतः । वोभोतु वोभवीतु वोभूताद्वा वोभूतां वोभु-
 वतु । वोभूहि वोभूताद्वा वोभूतं वोभूत । वोभवानि वोभवाव वोभवाम ॥
 लेडि वोभूयात् वोभूयातां वोभूयुरित्यादि । भावकर्मणोः वोभूयते अनुवोभू-
 यते इत्यादि । लेडि वोभूयात् वोभूयास्तां वोभूयासुः । लिटि नेत्यामः परा-
 क्तृञो लस्तड् न भवति वोभवाञ्चकार । लुडि सेरिटि स्यस्तेत्सोऽल ईद्
 ईर्दीट इति सेर्लुक् । सावारैचः आव् शेर्जुम् । अवोभावीत् अवोभाविष्टाम्
 अवोभाविषुः । लुटि वोभविता । लुडि अवोभविष्यत् । लुटि वोभविष्यति ।
 कर्मभावे जिडादि च । वोभाविषोष्ट अनुवोभाविषीष्ट अनुवोभविषीष्ट इत्या-
 दि । पापचीति पापकि । जोहवीति जोहोति ॥

१२८२ व्यक्तेर्नाचि ल्यलौ ।१।१।१९। द्विरुक्तस्य हलन्तस्य
 धातोरिकः अजादौ लिबजितलादेशे परे एडरौ न भवतः ॥ ईडभावे
 एडि वलि वल्लृ । देदिवीति देदेति । सोपवीति सोपोति सोपुतः । नान-
 हीति नानद्दि । चेक्यीति चेक्रेति ॥

१२८३ रंमृरिम् च श्रुचि ।१।१।१९३। दडः श्रुचि ऋत्वतो धा-
 तोर्द्धिर्भावे पूर्वस्य रंमृरिर्मो भवन्ति ॥ अमावितौ । वर्वरीति । वरिव-
 रीति । वरीवरीति वर्वर्ति । वरिवर्ति वरीवर्ति । जर्गृहीति जरिगृहीति

१ रीम् ऋत्वतामित्यभिहितम् । चन्द्रो रीमगाधकार्यः । ऋचमिति किं मोमोर्
 वृत्तावर्ति । वृत्तरणप्रथमयोः । रमोऽकार उच्यते ॥ अर्गृहीर् रयम् यद् । श्रुचि
 श्रुचोर्गोनादिति वननात् योश्चिन्वधीत्वादिना यम् ईद् भवति ॥

जरीगृह्णाति । अनीटि । ह इति ढः । अथ इति तस्य षः । पुत्र्यं । डे
 ढलुक् जर्गादिं जरिगदिं जरीगदिं । तोतोचि तोतुदीति । मर्माति मरिगतिं
 मरीमतिं मर्मरीति मरिमरीति मरीमरीति । तन्तनीति तन्तन्ति । तिचादिप्र-
 ह्णनिदिष्टेषु यद्भुचि न भवन्तीति वचनात् हन्मन्यमिति नलुग् न भवति
 १२८४ किजलि क्लित्वनुनासिके । १।४।१३६। कौ जलि च
 क्लिति प्रत्यये परे योऽनुनासिकस्ततः पूर्वस्य धातोरचो दीर्घो भवति ॥
 तन्तान्तः तन्तनति । मम्मनीति मम्मन्ति । चर्कति चरिर्कति चरीर्कति
 चर्करीति चरिर्करीति चरीर्करीति । रोरोद्धि रोरुधीति । बोभोक्ति बोभुंजीति ।
 योयोक्ति योयुजीति । एवमन्येऽपि धातवो नेतव्याः ॥

॥ इति यद्प्रकरणम् ॥

भवति कश्चित्तमन्यः प्रयुद्धे । इति विगृह्य ॥

१२८५ प्रयुज्याप्यापिणञ्या । ४।१।१५। प्रयुज्याप्यार्थाद्धानोः
 प्रयुज्यर्थे णिञ्या भवति ॥ णजावितौ । एड्वातः भावीत्यतो लडादयः ।
 भावयति भावयतः भावयन्ति इत्यादि ॥

१ प्रयुजे प्रपूर्वस्य युजिधातोः भाव्य कर्म प्रयुज्याप्य तस्मान् । प्रयोगः प्रवृत्तिकरण
 प्रेरण । तत् प्रेषणाप्येषणानिमित्तभावाहयानाभिनयज्ञानप्राप्तिभेदेरनेकथा भवति ।
 देवदत्तस्य कटस्य करण प्रयुद्धे देवदत्त कटं कारयति । देवदत्तस्यासनं प्रयुद्धे देव-
 दत्तमासयति । देवदत्तेनोदनस्य पाक प्रयुद्धे देवदत्तेनोदनं पाचयति । अत्र प्रेषणेना-
 प्येषणेन वा प्रयोगः ॥ कारीयोऽमिरण्यापयति अत्र निमित्तभावेन ॥ राजागमनं
 प्रयुद्धे राजानमागमयति । मृगाप्रमयति अत्र अहयानेन । अत्रोऽन्वेयं हि बुद्धिस्याग-
 मनादि प्रयुक्तं प्रतीयते ॥ कंसस्य वध प्रयुद्धे कर्म घातयति । बलि बन्धयति दौम-
 निकः अप्राभिनयेन ॥ पुरुषेण प्रयोजयति । मयाभिर्योजयति गणकः अत्र निजा-
 नेन ॥ उच्चयिन्त्या. प्रदोषे प्रस्थितः माहिषमर्त्या मूर्खोऽन्नम प्रयुद्धे मर्द्धिमर्त्या मूर्ख-
 न्मयति अत्र प्राप्या ॥ प्रयुजेति हि! पाठ विद्वन्ति ॥ आप्यादिने हि! पाठेन
 प्रयुद्धे । प्रपूर्वपुजेरर्थे प्रयुजिशब्दाभिधाने चाभेदोपचारेणार्थो विरान्ते ॥ वेत्ति
 पाठ्यार्थं वचनम् ॥

वृतः सनि । ११२ । १६३ । अस्रजादीरवन्तादृदन्ताच्चे सनि इद्वा भवति ॥
दिदेविपति । अनिस्पक्षे ॥

१२९७ हलि । १११ । १६१ । सनि परे यो हल् तस्मिन् पूर्वस्येकः
किद्वद् भवतीति नैद् ॥

१२९८ शूच्योऽनुनासिके च । १११ । १४१ । घातोश्छस्य अनुना-
सिकादौ क्विपि जलि च परे शो भवति वस्य ऊच् ॥ च इत् । यञ् पुनद्वि-
र्भावादि । दुद्यूपति । न किदादीति इडभाव ॥

१२९९ नं स्विदिस्वदिसह्यणिस्तोः । १११ । ७५ । प्यन्तस्तौति-
वर्जिताना घातूना स्विद्यादीना च सन पे द्विर्भावे पूर्वात्परस्य सस्य पिर्न
भवति ॥ सुसूपते । निनत्सति निनत्सते । सुसूपति ॥

१३०० क्रांशृषूहस्म्यञ्जशः । ११२ । १९४ । कृ इत्यादे पञ्चक्रात्
ऋ इत्यादिभ्यश्च परस्य सन इद् नित्य भवति ॥ अशिशिपते । चिची-
पति चिचीपते । चिचीपति चिचीपते । चित्रीपति । अस्त्रधेत्यादिना वेत् ।
तस्य ऋद्बुवैति पुनवेत् । विवरिपते विवरीपते । इडभावे सनीति दीर्घ ॥

१३०१ पुवाडुर । १११ । १७० । पवर्गाद्विकाराच्च परस्योपान्त्यस्य च
ऋत् उर्मवति ॥ दीर्घ । बुवूर्पते न किदिलीडभाव ॥

१३०२ रुद्विन्मुपिग्रहिस्वप्प्रच्छां सनि च । १११ । १५९ ।
रदादीना सनि क्त्वाप्रत्यये च किद्वद् भवति ॥ वशिष्वचीति यञ इक्
हस्य ढ । वशो भप् । दस्य पढ कम्सीति क द्विर्भावादि । निवृक्षति

१ निष्पदाद् भोचने । स्वदि आस्वादाने । पाई मपणे । पातयुम् स्तुतो इति
वर्जितानां घातूनां ॥ स्विदादिप्रहण प्यन्तार्थम् ॥

२ क्रादिस्तु तुदाद्यन्तर्गणे । कृ विशेषणे । शृ निगरणे । इन् आरुरे । इद् स्थाने ।
प्रच्छ याप्सार्था । इति प्रादि ॥ वशिषि अर्थाद् व्याप्तौ इत्यस्यैव । अभातेरिज्ज-वत् ॥

३ रुद्विर् अश्रुपिमोचने । विदि सत्ताया । विद शाने । मुप् स्तेये । मिष्वप् क्षये ॥
रद्विन्मुपिर्णां क्विपिप्रत्यये भ्रदे प्रतिपद्ये प्राप्ते वचनम् । रद्विप्रच्छयो सन्तर्धे एव ।
वशा तु विदप ॥

जिवृक्षते । तुतुत्सति । सनीति दीर्घे पुवादुर दीर्घश्च । मुमूर्पति । मुमुक्षते । अमृजृधेति वेत्ति तितनिपति । अनिट्पक्षे ॥

१३०३ तनो वा । ४।१।१३९। तनोतेरचः सनि दीर्घो वा भवति ॥ तितांसति तितंसति । मिमनिपते । दीर्घः ॥

१३०४ अन्त्योपान्त्यर्त्तामिद् । ४।१।१६९। धातोरन्त्यस्योपान्त्यस्य च ऋत इर्भवति ॥ दीर्घादि । चिक्रीर्पति चिक्रीर्पते । रुरुत्सति । वुमुक्षते । युयुक्षति युयुक्षते । चुचोरयिपति । चिच्छादयिपते । लिलक्षयिपति लिलक्षयिपते । युयोजयिपति युयुक्षति । अर्चिचायिपति अर्चिचिपते । विवारयिपति विवरिपति विवरीपति विवरिपते विवरीपते । वुवूर्पति वुवूर्पते । एतत्सर्वं सर्वत्र लकारेषु यथायोगमुन्नेयम् ॥

अथ यडाद्यन्ताद्धातोर्णिञ् दश्यते ॥ बोभूयते कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते इति विगृह्य प्राग्गणिञ् । अलुक् । शेषं प्राग्बत् । बोभूयति बोभूयते । एवं सर्वधातूनां सर्वलकारेषु रूपं नेयं ॥

यद्भ्रुगन्ताण्णिञि । एडादि । बोभावयति बोभावयते एवं सर्वं नेयं ॥ भावयति कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते इति णिञन्ताण्णिञि पूर्वम्य णेर्लुक् शेषं प्राग्बत् । भावयति भावयते इत्यादि सर्वं नेयं । बुभूयति कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते इति सन्ताण्णिञि । अलुक् । बुभूयति बुभूयते । एवं सर्वं नेयं ॥

बोभूयितुमिच्छतीति यङन्तात्सनिडादि ।

१३०५ द्विरेकेषाम् । ४।१।१५०। द्विरुक्ते धातुर्द्विर्वा भवति ॥ बुबोभूयिपते बोभूयिपते । इत्यादि सर्वं नेयं ॥

१ अन्त्यस्य उपान्त्यस्य अन्त्योपान्त्यस्य । अन्त्योपान्त्यस्ये वर्तमाना ऋतः अन्त्योपान्त्यस्येः तेषां । अन्त्यस्य ऋत उदाहरणं किरति गिरति । उपान्त्यस्य ऋतः कीर्तयति कीर्तयतः कीर्तयन्ति ॥ बहुष्वचनं लाक्षणिकार्थं । इदमेव ज्ञापकं लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपन्नोक्तस्य ग्रहणमित्यस्य ॥ अन्त्योपान्त्य इति किं? ऋकारीयति । धातोरिति किं? विनृणां ॥ अर्चिचायिपतेत्यत्र 'ततः' इत्यनेनादेरथ पर एराच् द्विर्भवति ॥

वृत्तः सनि । ११२।१६३। अस्ज्जादीरवन्ताद्दृन्ताच्चे सनि इद्वा भवति ॥
दिदेविपति । अनिद्रपक्षे ॥

१२९७ हलि । १११।१६१। सनि परे यो हल् तस्मिन् पूर्वस्येक-
किद्धद् भवतीति नैद् ॥

१२९८ शूच्योऽनुनासिके च । १११।१४१। धातोश्छस्य अनुना-
सिकादौ क्विपि जलि च परे शो भवति वस्य ऊच् ॥ च इत् । यञ् पुनर्द्वि-
र्भावादि । दुद्युपति । न किदादीति इडभाव ॥

१२९९ नं स्विदिस्वदिसह्यणिस्तोः । १११।७५। ष्यन्तस्तौति
वर्जिताना धातूना स्विद्यादीना च सन पे द्विर्भावे पूर्वात्परस्य सस्य पिर्न
भवति ॥ सुसूपते । निनत्सति निनत्सते । सुसूपति ॥

१३०० क्रावृपूडस्म्यञ्जशः । ११२।१६४। कृ इत्यादे पञ्चकात्
ऋ इत्यादिभ्यश्च परस्य सन इद् नित्य भवति ॥ अशिशिपते । चिकी-
पति चिकीपते । चिचीपति चिचीपते । चिक्रीपति । अस्जधेत्यादिना वेद् ।
तस्य ऋद्बुवेति पुनवेट । विवरिपते विवरीपते । इडभावे सनीति दीर्घ ॥

१३०१ पुचाद्गु । १११।१७०। पवर्गाद्विकाराच्च परस्योपान्त्यस्य च
ऋत उर्भवति ॥ दीर्घ । बुवूर्पते न किदितीडभाव ॥

१३०२ हृदिन्मुपिग्रहिस्वप्प्रच्छां सनि च । १११।१५९।
रदादीना सनि क्त्वाप्रत्यये च किद्धद् भवति ॥ वशिष्यचीति यञ् इक्
हस्य ढ । वशो भष् । ढस्य पढ कस्तीति क द्विर्भावादि । जिघृक्षति

१ जिघृक्षति मोचने । स्वदि आस्वादेने । षडि भषण । णातशुम् स्तौती इति
वाजताना धातूना ॥ स्विदादिप्रहण ष्य-तार्थम् ॥

२ क्रादिस्तु तुदाय-तार्ण । कृ विशेपणे । गृ निगणने । ट्न् आदरे । ढद् स्थाने ।
प्रच्छ वाप्तायां । इति ऋदि ॥ अशिति अर्शाद् व्याप्ती इत्यस्यैव । अश्रोतेरिउत्स्यव ॥

३ रुदिर् अधुविमोचने । विदि सत्तायां । विद साने । मुप् स्तेव । जिघृप् शये ॥
रदिन्मुपीणां विविक्त्ये अदे प्रतिषेध प्राप्ते वचनम् । स्वपिप्रच्छयो सनर्थ एव ।
यथा मु किदव ॥

कण्डूयते । एवं सर्वलक्षणेषु नेय । गिनि कण्डूययनि कण्डूययने । गनि ॥

१३०८ गुरुस्तृतीयः । १।१।५.१। यगन्तम्य भानोमृतीय एकां
द्विर्वा भवति ॥ कण्डूयिषिपति कण्डूयिषिपते । विकण्डूयिषिनि विकण्डूयि-
पते । एवं सर्वत्र योज्यं ॥ मन्तु गेने वैमनस्ये च यकि मन्तुगनि ॥ यत्तु
माधुर्यं च यत्तुगूयति । असु मानस उपतापे अनूयनि । महिर् गृद्धी पूजायां
च ङ इत् महीयते इत्यादि ॥

गुनन्तप्रकृतेर्लक्षणाः प्रदर्श्यन्ते । पुत्र अम् इनि स्थिते पुत्रं कामयने
आत्मन इति विगृह्य ॥

१३०९ सुंपः कर्तुः काम्यः । १।१।१७। कर्म्याप्यार्थार् गुमन्ता-
त्कर्तुरात्मन एव सम्बन्धिनः कर्म्यर्थे काम्यः प्रत्ययो वा भवति ॥ अनः
शुद् धातुसंज्ञायां लडादि । पुत्रकाम्यनि । एवं राजकाम्यनि मान्दाकाम्यनि
इदकाम्यति स्व.काम्यति ॥

१३१० क्यच्चाभाव्यात् । १।१।१८। सुमन्तान् कर्म्याप्यार्थार्
कर्तुरात्मन एव सम्बन्धिनः कर्म्यर्थे क्यच् प्रत्ययश्च भवति न मान्तादव्य-
यान्ताद्य ॥ कचरितौ ॥

१३११ च्यौ चास्यानव्ययस्येः । २।३।४०। अवर्णस्य क्यचि
च्यौ च परे ईद् भवति नाव्ययस्य ॥ पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रोयति एव
मालीयति ॥

१ आ-माथो वृत्तावन्तर्भूत इति आ-मन्-स्यो न प्रयुज्यते । गुत्र इति हिं मान-
नो गमनामिच्छते । अत्रा-नोवाधिके धातो काम्य स्यात् ॥ महान्त पुत्रमिच्छत्य-
स्य समुदायसमुदायिनोरभेदनय समुदायोऽपि कर्मो काम्ये सति परस्परानुगमनस्य-
मासो नेत्युत्तरपदलक्षणमात्र न स्यात् । महापुत्रकाम्येति सम-गोऽत्रत्यय स्यात् (?)
॥ कर्तुरिति हिं दु-सामिच्छति अत्र परस्वेच्छते । अ-मन्-स्य मो-सन्ति-मिच्छ-
त्यस्य तापेक्षत्वात्तान्माथो भवति ॥

२ चकारः काम्यार्थं अन्यथा मान्ताव्यययोः सावधारणे बोध्यैव । प्रकृत्य कश्चि-
कारो वाक्यार्थः । अन्यथौ सुप् महारान्तादव्ययस्य न भवति ॥ अन-मन्-स्येति हिं
इमिच्छति किमिच्छति इमिच्छते ॥

यद्भृशुगन्तात्सनि । वुवोभविपति वोभविपति इत्यादि ।

भावयितुमिच्छतीनि णिजन्तात् सनि णिञ्कार्यात् प्रागेव द्वि ॥

१३०६ ओः पुयञ्ज्ये । १।१।९७। सनि द्विर्भावे पूर्वस्योवर्णम्य
अवर्णपरे षणो यानि जे च परे इद्भवति ॥ विभावयिपति । अतस्स
इति वचनात् सनन्तात् सञ्जास्ति । यदन्तणिसन्तात्सनि । वुवोभूययि-
पति । - ते । वोभूययिपति - ते । यद्भृशुगन्तात्सनि वुवोभारयिपति - ते ।
वोभावयिपति - ते । णिञ्णिसन्तात् सन्नेप्यते णिसन्तादविशेषात् । सनन्त-
णिसन्तात् सन्नेप्यते आचार्याणां विसवादात् । इति षड्भ्यः सन्नुदाहृतः ॥

पुनरेतदन्तदेव णिसुदाह्रियते ॥ यदन्तसनन्ताणिसि । वुवोभूययिपति
- ते । वोभूययिपति - ते । यद्भृशुगन्तसनन्ताणिसि । वुवोभविपति - ते ।
वोभविपति - ते । णिसन्तसनन्ताणिसि । विभावयिपति - ते । यद्-
णिसन्तसनन्ताणिसि । वुवोभूययिपति - ते । वोभूययिपति - ते । यद्भृ-
गन्तणिसन्तसनन्ताणिसि । वुवोभावयिपति - ते । वोभावयिपति - ते ।
एवमन्येष्वपि नेयं ॥

परमप्रकृतिर्यद् यद्भृशुक् णिञ् सन् णिञ् ततोऽसनन्संश्च ।

तस्माणिसिति प्रकृतिः विज्ञेयैकान्विरातिः । ॥

कण्डूञ् गात्रविकर्षणे । ज इत् ॥

१३०७ धातोः कण्डूदेर्षन् । १।१।६। कण्डूदिभ्यो घातुभ्यः
स्वार्थे यग् भवति ॥ क इत् प्राग्लडादि । कण्डूयति कण्डूयते । भारद्वा

१ परमप्रकृति १ । यद् २ । यद्भृशुक् ३ । णिञ् ४ । सन् ५ । यद्भृशुक् ६ ।
यद्भृशुक् ७ । णिञ्णिसि ८ । सणिसि ९ । यद्भृशुक् १० । यद्भृशुक् ११ ।
णिसि १२ । यद्भृशुक् १३ । यद्भृशुक् १४ । यद्भृशुक् १५ ।
यद्भृशुक् १६ । णिञ्णिसि १७ । यद्भृशुक् १८ । यद्भृशुक् १९ ।
एभिः प्रकृतिरेकाप्रविशतिधा । यदादिवनुभ्यं सनवर्जितेभ्य यदा-
दिभ्यः सन् भवति । षड्भ्यः सनन्तात् णिञ् ॥ एकाप्रविशतिधा इत्यत्र
“ एकादनाद्री । १।२।६९। ” इत्यनेन अत्र अदन् इत्येतादृशा भवति ॥

१३१८ नाप् च । १।१।४७। सुवधातोरादिरच् न द्विर्भवति ॥ अधी-
यितुमिच्छतीति सनि । अशिश्वीयिपति अश्वीयिपति अधियिपति ॥

प्रासादे इवाचरतीति विगृह्य ॥

१३१९ गौणादाधाराचाचरि । १।१।१९। आचरेराप्यादाधाराच
गौणात् सुवन्तादाचर्यर्थे क्यच् भवति न माव्ययात् ॥ शेषं प्राग्वत् ।
प्रासादीयति कुञ्चे । पुत्रमिवाचरतीति पुत्रीयति च्छात्रम् । अथ इवाचर-
तीति विगृह्य ॥

१३२० कर्तुः क्तिप् । १।१।२०। आचरेः कर्तुः गौणात्सुप. आच-
र्यर्थे क्तिप् भवति ॥ स सर्व इत् । अधति स्वर । एवं कारुति गर्हमनि ।
किजलीति दीर्घ इदमिवाचरति इदामति कीमति । श्येन इवाचरतीति
विगृह्य ॥

१३२१ प्यङ् । १।१।२२। आचरेः कर्तुर्गौणात्सुपः आचर्यर्थे प्य-
ङ् भवति ॥ पकडा इतः । यडलेडिति दीर्घ. लम्तडादि । श्येनायते ।
कुमारीवाचरति कुमारायते । पित्रादतद्धितेऽपि पुम्भाय त्वयते मयते ॥

१३२२ सो वा लृक् च । १।१।२४। सकारान्तस्य प्यङ्ङि लृगा
भवति ॥ पयायते पयस्यते ॥

१३२३ अप्सरसः । १।२।२५। अप्सरसः प्यङ्ङि नित्य लृग् भव-
ति ॥ अप्सरायते कन्या ॥

१३२४ भृशादेश्चवौ स्तः । १।१।२६। भृशादेः कर्तुः च्चर्थे
प्यङ् भवति सतयोश्च लृक् ॥ अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते
उन्मनायते वेहायते ॥

१ गुणाद्विषयान्तरमागतो यथा गौर्वाहीक इति । तस्मात्सुवन्तादमाव्ययादाचरेराप्या-
दाधाराच चर्थे क्यच् प्रत्ययो भवति । गौणादिति द्विः छत्रादेर्न भवति । आधारा-
चोति द्विः परशुना दात्रेणवाचरति । आधातेऽपि कर्मतया शक्यते विवक्षितु त्रानु-
प्रयोगे कृष्यामिति न सपच्छने इत्याधारप्रहणम् । सुदयार्थेनापि सति निर्दिष्टप्रयोजने च
भेदाभेदाभ्यामधिरोपिता गौण वक्षीयति कम्पलम् ॥

१३१२ नङ् क्ये । १।१।६३। नान्तं क्ये परे पदं भवति ॥ पदत्वा-
न्नलुक् । राजानमिच्छत्यात्मनः राजीयति एवं शर्मायति । यद्वलेडिति दीर्घः ।
शिखीयति कवीयति इक्ष्वयति । यद्वलेडिति री । पित्रीयति कर्त्रीयति ॥

१३१३ ओदौतोऽवाच्यि । २।३।३६। ओत. यप्रत्यये अच् भवति
औत आच् ॥ गव्यति नाष्यति ॥

१३१४ क्यच्यसकसगलालसायाम् । २।३।३७। क्याचि परे
पूर्वस्यासक् सक् च भवतः लालसायां लाम्पद्ये ॥ अकावितौ । क्षीरस्यति ।
जसकसान इति प्रतिषेधात् पिः । दध्यस्यति दधिस्यति ॥

१३१५ वृषाश्वयोमैथुने । २।३।३८। वृषाश्वशब्दयो.क्याचि मैथुन-
लालसायामसक् सक् च भवतः ॥ वृषस्यति गौः । अश्वस्यति यद्ववा ।
वाच्यति । सज्यति । युष्मद्यति । त्वद्यति । अस्मद्यति । मद्यति । गीर्यति ।
दीव्यति ।

१३१६ क्षुद्गर्धेऽशनायोदन्यधनायम् । २।३।३९। अशना-
यादयो यथासङ्ख्यं क्षुदादिष्वर्थेषु क्यजन्ता निपात्यन्ते ॥ अशनायति
उदन्यति धनायति ॥

पुत्रीयितुमिच्छतीति सनि ॥

१३१७ सृपः । ४।१।४६। मुञ्धानोः सन्यङन्तस्य लिटि डे च परे
पूर्वस्य एकाचकोऽप्यवो द्विर्वा यथासम्भवं भवति ॥ पुपुत्रीयिषति पुतित्री-
यिषति पुत्रीयिषिषति पुत्रीयिषिषति ॥

१ भक्षणे गृद्धी लालसा । गृद्धीति अभिलाषातिरेकः । क्यचीति किं? वाक्यते
लालसा । लालसायामिति किं? दधीयति मधूयति क्षीरीयति लवणीयति । जिघत्सायां
गम्यमानाया असक्ति सक्ति च परे पदे इति अकारश्चि सङ्घां समान रूपमित्यर्थः ।
पुन. विमर्थ प्रत्यययोर्द्वयोः प्रयोजन दधिष्यति दध्यस्यतीत्यादौ ॥

२ वृष अश्व इत्येतयोर्मैथुने वर्तमानयोः क्याचि असवसगौ भवतः । मैथुने वर्तमा-
नयोरिति वृषाश्वशब्दे मैथुने वर्तते मनुष्याक्ष्वपि हि प्रयुज्येते । वृषस्या अश्वस्या इत्येतौ
मैथुनेच्छायवांयोः । मैथुन इति किं वृषीयति अश्वीयति युष्मद्यति युष्मानिच्छतीत्यर्थः ॥

नः कर्मणो निरस्यत्यर्थे णिङ् भवति ॥ णडावितौ । हस्तं निरस्यति हस्त-
यते । एवं पादयते सूर्धयते ॥

१३३१ पुच्छभाण्डादस्समाचौ । ४।१।३३। पुच्छादस्यत्यर्थे
णिङ् भवति भाण्डात् समाचिनोत्यर्थे ॥ पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते । भाण्डं
समाचिनोति सम्भाण्डयते ॥

१३३२ वाप्पोष्मफेनादुद्गमि । ४।१।३६। वाप्पोद्रेरुद्गमत्यर्थे
क्यङ् भवति ॥ कडावितौ नङ्क्ये इति पदत्वान्लुम् । वाप्पमुद्गमति वा-
प्यायते । एवं ऊप्पायते फेनायते ॥

१३३३ सुखादेर्भुजि । ४।१।३७। सुखादेर्भुज्यर्थे क्यङ् भवति ॥
सुखं भुङ्के मुसायते । एवं दुःसायते क्लेशायते ॥

१३३४ शब्दादेः कृवि वा । ४।१।३८। शब्दादेः कृज्यर्थे क्य-
ङ् वा भवति ॥ शब्दं करोति शब्दायते शब्दयति वा । कलहायते
कलहयति वा ॥

१३३५ रोमन्यादुच्चर्वणे । ४।१।३९। रोमन्यादुच्चर्वणे क्यङ् भ-
वति ॥ रोमन्यमुच्चर्वति रोमन्थायते ॥

१३३६ नमोचरिवस्तपसः क्यच् । ४।१।४०। नमसादिभ्यः

१ उच्चर्वणे वर्तमानात् रोमन्यशब्दात् कर्मणः करोत्यर्थे क्यङ् । रोमन्यः ? उच्यते
अभ्यवहृतस्य भक्षितस्य उदीर्ये चर्वण । हनुचलनरुः रोमन्यन रोमन्यः । त करोति ॥
उच्चर्वणे इति किं ? रोमन्य करोति कीटः गवादीनामुद्गीर्णमवगीर्णं वा इव्य वर्तयतीत्यर्थः ।
रोमन्यशब्दोऽप्र द्रव्यपचनं क्रियावचनश्च । गवादीनामुद्गीर्णमवगीर्णं वा इव्य रोमन्य
उच्यते हनुचलनादिक्रिया च ॥

२ वरिवसति देवान्पूजयतीत्यर्थः । तपस्यति तपधरतीत्यर्थः । नमस्यति नमः करो-
तीत्यर्थे ॥ नमः करोति, वरिवः करोति, तपः करोति नम इत्यादिशब्दरूपमुच्चारयती-
त्यत्रानभियानान्न भवति पृथगवयवभावात् ॥ नमस्यति देवानिति नम शब्दयोगनिव-
न्धना चतुर्थी न भवति अन्तरङ्गत्वात्, उपपदविभक्तं कारकविभक्तिर्बेलावतीति नमो
जिनेभ्योऽस्त्विति चतुर्थी सावकाशेति ऊरी त्रोल्लर्भमित्यादिवत् वाक्येऽपि नमस्करोति
देवानिति द्वितीया भवति ॥

१३२५ निद्रादिडाज्भ्यो धर्मिणि क्यप् । ४।१।२७। निद्रा
दिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च धर्मिणि च्यत्ये क्यप् भवति ॥ कपावितौ । अत
एव कृम्वस्तिभिरयोगेऽपि डाज्विधिः ॥

१३२६ क्यपो वा । १।४।१७। क्यपन्ताडस्तद् वा भवति ॥
अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति निद्रायते त्रैविधः । करुणायति करुणा-
यते धर्मायति धर्मायते ॥

अपटत् पटद् भवतीति विगृह्य । डाचि द्वि । डचापितौ ॥

१६२७ डाच्यादौ । १।१।१३। द्विर्भावे पूर्वस्य तस्य लुग् भवति
डाचि परे ॥ अन्त्याजादिलुक् ततः क्यप् । पटपटायति पटपटायते । एव
गुमुगुमायति गुमुगुमायते इत्यादि । सूत्र करोतीति विगृह्य ॥

१३२८ णिञ् बहुलं कृवादिषु । ४।१।२८। सुपन्तान् कृन्वाद्य-
र्थेषु बहुलं णिञ् भवति ॥ णचापितौ सुपः श्लुक् । तन्त्याजादे इत्यतो
लुक् । पूर्ववत्तडादि । सूत्रयति एवं मुण्डयति मिधयति मत्तयति । वृत्तं
गृह्णाति कृतयति । पादा विमोचयति विपाशयति । रूप दर्शयति रूपयति ।
लोमान्यनुमाष्टिं अनुलोमयति । पटुमाचष्टे पटयति । मान्नां म्रज्जानि माञ्-
यति । वृणान्युल्लुनानि उत्तृणयति । घस्त्रेण समाच्छादयति सरस्त्रयति ।
वीणया उपगायति उपवीणयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोसयति । मेनया
अभियाति अभिषेणयति स्थासेनीति पि । वर्मणा सत्तयति सस्त्रयति ।
वासा च्छिनति वासयति । अश्वेनाउत्रामति अत्ययति ॥

१३२९ सत्यात्स्येदस्याः । ४।१।३१। सत्यात्स्येदस्यो णिञ् आह
यति ॥ पट । सत्यं करोति मत्पापयति । अर्थमानेष्टे अर्थापयति । वेर-
मर्ति वेरयति ॥

भवति तद्भवत कान् ॥ कोटावितौ शेषं प्राग्वत् । कसौ स्यादिनियमात्
प्राप्तस्येदः ॥

१३४१ कस्यैकाञ्चसः । १४२ । १६७ । अदन्तादेकाचो घसश्च कस
इह भवति नान्यस्मात् ॥ इति नियमान्नेद् । ततः स्वादयः नमादि । वभू-
वान् वभूवांसौ वभूवांसः । शसादौ कस उसि उवादेशे लुङ्लिटि भुव इति
उत उक्त वभूवुपः । वभूवुषा वभूवञ्चाम् इत्यादि । एधाञ्चकाणः । त्रप्फली
त्यत एति द्विरुक्तभावादिद् पेचिवान् इत्यादि । कस उसि सर्वत्र वलाद्य-
भावान्नेद् पेचुपः पेचुषा इत्यादि । पेचानः । जक्षिवान् । आदिवान् । शि-
श्यानः । ऊचिवान् । ऊचानः । जुहुवान् । जिहानः । दधिवान् । दधानः ।
दिदिवान् । सुपुवाणः । नेहिवान् । नेहानः । सुपुवान् । आनगानः । चि-
चिवान् । चिच्यानः । चिकीवान् । वत्राणः । जगृह्वान् । जगृहाणः । तुतु-
द्वान् । ममृवान् । मुमुचान् । मुमुचानः । तेनिवान् । मेनानः । चकृवान् ।
चकाणः । रुरुध्वान् । वुमुजानः । युयुज्वान् । युयुजानः । चौरयाञ्चकृवान् ।
च्छादयाञ्चकाणः । लक्षयाञ्चकृवान् । लक्षयाञ्चकाणः । योजयाञ्चकृवान्
युयुज्वान् । अर्चयाञ्चकृवान् । आनर्चाः । वारयाञ्चकृवान् । वधृवान् ।
वत्राणः । बोभूयाञ्चकाणः । बोभूयाञ्चकृवान् । भावयाञ्चकृवान् । भावयाञ्च-
काणः । वुभूषाञ्चकृवान् इत्यादि सर्वत्र नेयम् ॥

अथ केषाञ्चिद्भातूनां प्रक्रियाविशेष ऊच्यते ॥

१३४२ गुपाध्विच्छिपन्पणेरायः । १४१ । ११ । गुपादिभ्यो
धातुभ्यः आयप्रत्ययो भवति स्वार्थे ॥ पुनर्लडादि ॥ गुपो रक्षणे । औदित्
गोपायति । धूप तप सन्तापे धूपायति । विच्छ गतौ निच्छायति । पनि
स्तुतौ । पणि च्यवहारे च । इदित् । पनायति पणायति ॥

१३४३ कम्तेर्णिङीयङ् । १४१ । १२ । कमेः स्वार्थे णिङ् भवति
ऋतेरीयङ् ॥ णटावितौ णित्यान् । कमृङ् कान्तौ । ऋन वृषामतिस्पर्धेषु ।
कामयते ऋनीयते ।

कृज्यर्थे क्यच् भवति ॥ नमस्करोति । नमस्यति । वरिवस्यति । तपस्यति ॥

१३३७ चित्रङ्गे विस्मये । १।१।१४१। विस्मये वर्तमानात् चित्त-
ङ्शब्दात् क्यच् भवति ॥ ङित्त्वात्ङ् । चित्रं करोति चित्रीयते ।
एवं सर्वत्र योज्यम् ॥

इति सुब्धातुपकरणम् ॥

१३३८ सल्लङ्घवत्स्यल्लृटो वांऽनितौ । १।१।७८। सति लटो
भविष्यति लटश्च अतद्भवत् शतृ वा भवति तद्भवदानश्चेत्तौ ॥ ऋशावितौ
शेषं प्राग्वत् । ततः स्वादयः नमादि । भवन् भवन्तौ भवन्तः इत्यादि ।
भविष्यन् भविष्यन्तौ भविष्यन्तः इत्यादि ॥

१३३९ भगाने । १।२।१४४। अदन्तस्य भग् भवति आने परे ॥
अकावितौ । एधमानः एधमानौ एधमाना । एधिष्यमाणः एधिष्यमाणौ
एधिष्यमाणाः इत्यादि । एवं पचन् पचमान । अदन् । शयान । भुवन्
शुयाण । जुह्वत् । जिहानः । दधत् दधान । दीन्यन् । सूयमानः । नहन्
नह्यमानः । सुन्वन् । अश्रुवान । चिन्वन् चिन्वानः । क्रीणन् । वृणान ।
गृहन् गृहान । तुदन् । म्रियमाण । मुञ्चन् मुञ्चमानः । तन्वन् । मन्वान ।
कुवन् कुर्वाणः रुन्धन् । मुञ्जान । युञ्जन् युञ्जानः । चोरयन् । छादयमानः ।
लक्षयन् लक्षयमाणः । योजयम् योजन् । अर्चयन् अर्चमानः । वारयन्
वरन् वरमाणः ॥ भावकर्मणो । भूयमानम् । अनुभूयमानः । एध्यमान ।
पच्यमान इत्यादि सर्वं योज्यं । बोभूयमानः । बोभुवत् । भावयन् । भावय-
मानः । बुभूयन् । एदिधिपमाणः । कण्डूयन् । कण्डूयमानः । इत्यादि
सर्वत्र योज्यं ॥

१३४० लिटः कसुकानौ । १।१।७९। लिटः स्थाने अतद्भूत् कसु-

१ अनितिविति किं? इति लिटि पलायते । हरिष्यतीति प्रजतिः । वर्पतीति धावति ।
वरिष्यतीति प्रजतिः ॥ भवन्तित्यत्र न्यागिति दीर्घं परकार्ये कर्तव्ये पदस्येति तस्मिन्
सुचोऽस्यत्त्वं तथाच दपनपुस्परनराभावात् दीर्घं ॥

कृन्तु हिंसाकरणयोः कृगोति । शद्ल शतने लदित् शीयते । विदिच्छाये-
त्यनेन तद् । पद्ल विहरणगत्यवसादनेषु । लदित् । पस्तः । सीदति ॥

१३५० सत्तैर्धौ येगे । १४।२।५०। सत्तैर्धा भवति वेगे गम्यमाने ॥
सु गतौ । धावति ॥

१३५१ यङ्गमिषोः शि च्छः । १४।२।५७। यमादीनां शिति च्छो
भवति ॥ यम उपरमे यच्छति । गन्ल मृप्ल गतौ लदित् गच्छति । इप्
इच्छायाम् ऊदित् तुदादित्वात् शः इच्छति । चम् अदने ऊदित्
आङ्पूर्वत्वे ॥

१३५२ षिवृक्कृम्व्वाचमः । १४।२।६४। एतेषामरुः शिति दीर्घो
भवति ॥ आचामति । षिवृ निररने ऊदित् षीवति । अप्यकष्टचाष्टीव इति
निषेधात् सत्वं । कृम् ग्लाने ऊदित् क्लामति । क्रम् पादविक्षेपे ऊदित् ॥

१३५३ क्रमोऽतङ्गाने । १४।२।६५। क्रमोऽरुः शिति दीर्घो भवति
न तङ्गानयोः ॥ क्रामति । अतङ्गान इति किं ॥

प्रत्यक्षबुद्धिः क्रमते न गत्र तल्लिङ्गगम्यं न तदर्थलिङ्गम् ॥

वाचो न वा तद्विषयेण योगः का तद्वृत्तिः कष्टमशृण्वतां ते ॥ १ ॥

आक्रममाणधन्द्रः । धुर्वे हिंसायाम् । ऐदित् धातोर्वीति दीर्घः धूर्वति ।
अक्षौ व्यासां च । औदित् ॥

१३५४ अक्षः श्रुः । १४।३।२६। अक्षः श्लेले श्रुर्भवति वा ॥ श
इत् । णत्वम् । अक्ष्णोति ॥ तक्षू तनूकरणे ॥

१३५५ तक्षस्तनूकृतौ । १४।३।२७। तनूकृतौ तक्षः श्लेले श्रुर्भ-
वति ॥ तक्ष्णोति ॥

१३५६ स्तन्नष्टुस्तुन्नूस्क्रन्नूस्क्रुन्नूस्क्रोः श्रा च । १४।३।२९।
एतेभ्यः श्लेले श्रा च श्रुश्च भवतः ॥ स्तन्नम् स्तम्भे ऊदित् हलो न इति
नञ्ङृ । स्तन्नाति स्तन्नोति । स्तुन्नाति स्तुन्नोति । स्क्रन्नाति स्क्रन्नोति ।
स्क्रुन्नाति स्क्रुन्नोति । स्क्रुन्नाति स्क्रुन्नोति । दन्श दशने ॥

१३४४ नित्याश्चापि ।१।१।३। एते प्रत्यया शपि नित्या भवन्ति
अन्यत्र विकल्पिता ॥ गोपाय्यात् गुप्यात् । गोपायाञ्कार जगोप इत्यादि ॥

१३४५ तपस्तपासि ।१।३।३६। तपे कर्तरि कर्मवत् कार्य भवति
तपसि कर्मणि ॥ कर्मत्राद्यगादि । तप्यते तपासि धीर करोतीत्यर्थ ॥

१३४६ कित्तिज्गुर्भिपज्यादिक्षमानिन्धे सन् ।१।१।४।
किर्तेर्भिपज्याग्निनाशच्छेदनसन्देहेषु सन् भवति तिजे क्षमाया गुपेर्निन्दायाम् ॥
नक्तिदिति नेद् शेष प्राग्वत् । कित्ति निवासे अदित् चिकित्सति । तिजि
क्षमानिशासनयो । इदित् । तितिक्षते । गुपि गोपने जुगुप्सते ॥

१३४७ शान्दान्मान्वधानिश्शानार्जवजिज्ञासापैरूप्य
ईच्चैः ।१।१।५। शानो निशाने सन् भवति दान अर्जवे मानो जिज्ञासाय-
वधो वैरूप्ये इत् ईच्च ॥ शानो तेजने । ईदित् । शीशासति शीशासते ।
दानी अवखण्डने । ईदित् दीदासति दीदासते । मानि पूजायाम् इदित्
मीमासते । वधि चन्धने । इदित् वीमत्सते । कृपौइ सामर्थ्ये । औडारितौ
शप्यर ॥

१३४८ कृपोऽकृपीटादिषु ।१।२।२६०। कृपो रूप्य लो भवति
न कृपीटादिस्थस्य ॥ कल्पते । धेद् पा पाने । पा इत्यतो लडादि ॥

१३४९ पाप्राध्मास्याम्नादाण्दृष्ट्यत्तिश्रौतिधिन्वुकृणु-
शदसदः पिवजिघ्रधमतिष्ठमनञ्जपश्यच्छृधिकृशीयसी
दम् ।१।२।५८। पादीना क्षिति प्रत्यये यथासङ्ख्य पिवदयो भवन्ति ॥
शेष प्राग्वत् पिमति पिवत पिवन्ति इत्यादि । घ्रा गन्धोपादाने जिघ्रति ।
ध्मा शब्दाग्निसयोग्यो धमनि । घ्रा गतिनिवृत्तौ तिष्ठति । ञा अभ्यासे
मनति । दाण् दाने ण इत् यच्छति । दृशृ प्रेक्षणे ऋदित् पश्यति । ऋ
गतौ ऋच्छति । श्रु श्रवणे स्वादित्वात् श्रु शृणोति । धिवु प्रीणने धिनोति ।

१ भियग्भ्यापारा भियग्या व्याधिप्रताकार । अत्र उवर चिन्त्रिमात ॥ आदिप्रहणात्
क्षेत्रे चिन्त्रिस्त्वानि नृणानि विनाशयितव्यानात्पर्य । क्षेत्रे चिन्त्रिस्त्व पारदारि
निप्राय इत्यर्थ । विचिकित्सति यथायते इत्यर्थ ॥

हन्तु हताद्वा हतां घन्तु । जहि हताद्वा हतं हत । हानानि हनाव हनाम ॥
 लेङि ॥ हन्यात् हन्यातां हन्युरित्यादि । अस भुवि । अपिति नमस्त्योर्लु-
 गित्यतो लुक् । सिपि । तासस्त्योस्सीति सल्लक् । अस्ति स्तः सन्ति । असि
 स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः ॥ लङि ख्यस्तेस्तोऽञ् इतीद् । आरेच् ।
 आसीत् आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म ॥
 लेटि हावेधि । अस्तु स्ताद्वा स्तां सन्तु । एधि स्ताद्वा स्तं स्त । असानि
 असाव असाम ॥ लेङि । स्यात् स्यातां स्युः । इत्यादि ॥ मृजौ शुद्धौ ।
 औदित् पित्वरि ॥

१३६५ मृजुः । ४।१।२३२। मृज ऋतोऽत आद्भवति ॥

१३६६ आर्वाचि । ४।१।२३३। मृज ऋतोऽनादौ प्रत्यये आद् वा
 भवति ॥ व्रथेति पत्ये पुत्वं । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति मार्जन्ति । मार्क्षि
 मृष्टः मृष्ट । मार्जिम मृज्वः मृज्मः ॥ लङि । लेति पदान्तस्य लुक् । जस्त्वा-
 दि ॥ अमार्ष्टि अमृष्टाम् अमृजन् अमार्जन् । अमार्ष्टि अमृष्टम् अमृष्ट । अ-
 मार्जम् अमृज्व अमृज्म ॥ लेटि । मार्ष्टु मृष्टाद्वा मृष्टां मृजन्तु मार्जन्तु ।
 मृष्टि मृष्टाद्वा मृष्टं मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम ॥ लेङि । मृज्यात्
 मृज्यातां मृज्युः इत्यादि ॥ वच परिभाषणे । अक्त्स्वान्न यञ इक् । वक्ति
 वक्तः वचन्ति इत्यादि ॥ रुद् अश्रुविमोचने । ऋदित् ॥

१३६७ वल इद् । ४।२।३०। रुदादेर्जक्षिपर्यन्तात् परस्य वलादेरलेर्ले
 इद् भवति ॥ रोदिति रुदितः रुदन्तीत्यादि । लङि ॥

१३६८ ईद् चाजक्षरुद्भ्यः । ४।२।२९। रुदादेर्जक्षिपर्यन्तात् परस्य
 अकृबितो हलादेरलेर्लेः अल्मात्रस्य अर्दीटौ भवतः ॥ अरोदत् अरोदीद्वा
 अरुदिताम् अरुदन् । अरोदः अरोदीः अरुदितम् अरुदित । अरादम्
 अरुदिव अरुदिम ॥ लेट् । रोदितु रुदिताद्वा रुदितां रुदन्तु । रुदिहि

१३५७ दन्शसञ्जः शपि । १।१।२२४। अनयोः शपि नस्य
लुग् भवति ॥ दशति । पन्ज सञ्जे । षस्सः नलुक् । सजति । रन्जी
रागे । ईदित् ॥

१३५८ रन्जः । १।१।२२५। रन्जः शपि नस्य लुग् भवति ॥
रजति रजते ॥ गुहौञ् संवरणे । औजावितौ । शप्येद् ॥

१३५९ गोहोऽचि । १।१।२२६। गुहः ओतः अजादौ प्रत्यये परे
ऊद्भवति ॥ गूहति गूहते ॥

अथ अदादिः । विद ज्ञाने ॥ अदित् ॥

१३६० विदो लटो वा । १।१।१०२। अदादेर्विदो लटास्तिवादीनां
नवनां यथासङ्ख्यं षशादयो वा भवन्ति ॥ वेद विदतुः विदुः । वेत्थ
विदथुः विद । वेद विद् विन्न ॥ वेत्ति वित्तः विदन्ति इत्यादि । संपूर्वत्वे
संवित्ते संविदाते ॥

१३६१ वेत्तेर्वा । १।१।९२। वेत्तेस्तडो ज्ञेद्वा भवति ॥ संविद्रेते
संविदते । लङि । सिविदेति ज्ञेर्जुम् । सिपि दश्चेति वा रिः । अवेत्
अविताम् अविदुः । अयेः अवेत् अवितम् अवित । अवेदम् अविद्
अविन्न ॥ लेटि ॥

१३६२ लेटः कृलेद् । १।१।८७। विदो लेटः कृद्वदाम् वा भवति लेडन्तश्च
श्रननुषयुज्यते ॥ विदां करोतु । वेतु ॥ हन हिंसागत्योः ॥ अदित् । ततो
लडादि । अपिति द्वित्वात् ॥

१३६३ हन्मन्यंरद्गन्म्वनतितनादेर्लुग् जलि । १।१।२६१।
हनादीना वनतेस्तनादीनां न जलादौ किति द्विनि न प्रत्यये लुग् भवति ॥
शोऽन्ते । गंहन्जनित्यतो लुचि हो षः । हन्ति हतः प्रन्ति । हंसि हयः
हय । हन्मि हन्वः हन्मः ॥ लटि । अहन् अहताम् आमन् । अहन्
अहतम् अहत । अहनम् अहन्य अहम्म ॥ लेटि ॥

१३६४ शाध्पेघिजहि । १।२।३३। एते हो निपात्यन्ते ॥ हन्तेर्हो जहि ।

हन्तु हताद्वा हतां घन्तु । जाद्वि हताद्वा हतं हत । हानानि हनाय हनाम ॥
 लेडि ॥ हन्यात् हन्यातां हन्युरित्यादि । अस भुवि । अपिति नमस्त्योर्लु-
 गित्यतो लुक् । सिपि । तासस्त्योस्सीति सल्लुक् । अस्ति स्तः सन्ति । अस्ति
 स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः ॥ लङिः स्यस्तेस्तोऽल इतीर् । औरिच् ।
 आसीत् आस्ताम् आसन् । आसी. आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म ॥
 लेटि हावेषि । अस्तु स्ताद्वा स्तां सन्तु । एधि स्ताद्वा स्तं स्त । अस्तानि
 असाव असाम ॥ लेडि । स्यात् स्यातां स्युः । इत्यादि ॥ मृजौ शुद्धौ ।
 औदित् पित्यरि ॥

१३६५ मृजुः । ४।१।२३२। मृज ऋतोऽत आद्भवति ॥

१३६६ आर्चाच्चि । ४।१।२३३। मृज ऋतोऽनादौ प्रत्यये आर वा
 भवति ॥ ऋश्चेति पत्ये षुत्वं । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति मार्जन्ति । मार्शि
 मृष्ट. मृष्ट । मार्जिम मृज्वः मृज्म. ॥ लङि । लेति पदान्तस्य लुक् । जश्वा-
 दि ॥ अमार्ष्टि अमृष्टाम् अमृजन् अमार्जन् । अमार्ष्टि अमृष्टम् अमृष्ट । अ-
 मार्जम् अमृज्व अमृज्म ॥ लेटि । मार्ष्टु मृष्टाद्वा मृष्टां मृजन्तु मार्जन्तु ।
 मृष्टि मृष्टाद्वा मृष्ट मृष्ट । मार्ज्जानि मार्ज्जान् मार्ज्जाम ॥ लेडि । मृज्यात्
 मृज्यातां मृज्युः इत्यादि ॥ वच परिभाषणे । अक्त्स्वान्न यञ इक् । वक्ति
 वक्तः वचन्ति इत्यादि ॥ रुद् अश्रुविमोचने । ऋदित् ॥

१३६७ बल इद् । ४।२।३०। रुदादेर्जक्षिर्पर्यन्तात् परस्य बलादेरलेर्ले
 इद् भवति ॥ रोदिति रुदितः रुदन्तीत्यादि । लटि ॥

१३६८ ईद् चाजक्षरुद्भ्यः । ४।२।२९। रुदादेर्जक्षिर्पर्यन्तात् परस्य
 अरुडितो हलादेरलेर्लेः अल्मात्रस्य अडीटौ भवतः ॥ अरोदत् अरोदीद्वा
 अरुदिताम् अरुदत् । अरोदः अरोदी अरुदितम् अरुदित । अरोदम्
 अरुदिव अरुदिम ॥ लेद् । रोदितु रुदिताद्वा रुदितां रुदन्तु । रुदिदि

रदिताद्वा रुदित रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ॥ लेडि । रुधात् रुधाता
 रुधु इत्यादि ॥ एव निप्यप् शये । निदित् । पस्स । स्वपिति स्वपित
 स्वपन्तीत्यादि ॥ अन श्वस प्राणने । अदित् । अनिति श्वसिति ॥ जक्ष
 भक्षहसनयो । अदित् शोऽत् । जक्षिति जक्षित जक्षतीत्यादि ॥ जागृ
 निद्राक्षये । शोऽत् । जागृत्ति जागृत जाग्रति । जागृप्ति जागृथ जागृथ ।
 जागृमि जागृव जागृम ॥ लडि शेर्जुम् । अजक्षत् अजक्षीद्वा अजक्षि
 ताम् अजक्षु इत्यादि ॥ अजाग अजागृताम् अजागरु इत्यादि ॥ लेटि ।
 जागृत्तु जागृताद्वा जागृता जाग्रतु इत्यादि ॥ लेटि । जागृयात् जागृ
 याता जागृयुरित्यादि ॥ दरिद्रा दुर्गतो ॥

१३६९ इहरिद्रः । १४२।४९। दरिद्रातेरात् अपिति यि च हलादौ
 लियजितलदेशे परे इद्भवति ॥ त इत् शोऽति श्वाप्शेरात् इत्यातो लुक् ।
 दरिद्राति दरिद्रित दरिद्रति । दरिद्रासि दरिद्रिथ दरिद्रिथ । दरिद्राणि
 दरिद्रिव दरिद्रिम ॥ लडि । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुरित्यादि ॥
 लेटि । दरिद्रात्तु दरिद्रिताद्वा दरिद्रिता दरिद्रितु । दरिद्रिहि दरिद्रिताद्वा
 दरिद्रित दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम ॥ लेडि । दारिद्रियात्
 दरिद्रियाता दरिद्रिमुर्तित्यादि ॥ चकास्य दीप्तौ । ऋदित् शोऽत् । चकास्ति
 चकास्त चकासति । इत्यादि ॥ लडि । अन्तलुचि । अतिपीति निषेधान्न
 सस्य रि । जश्त्वचत्त्वे अचकात् अचकाद् अचकास्ताम् अचकासुरित्यादि ॥
 लेटि । चकास्तु चकाद्धि चकाधि ॥ लेडि । चकास्यात् ॥ शास् अनुशिष्टो ।
 अदित् अपिति ॥

१३७० शासः कृत्यद्दहलीत् । १४१।२४०। शास उपान्यस्य
 अडि हलि च किति द्विति च परे इद्भवति ॥ त इत् पत्त्वष्टुत्वे ॥ शास्ति
 शिष्ट शासति । शास्ति शिष्ट शिष्ट । शास्मि शिष्व शिष्व ॥ लडि ।
 अशात् अशिष्टाम् अशासु । अशा अशात् अशाद् । सिपि दश्चेति वा रि ।
 अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अशिष्व ॥ लेटि । शासु शिष्टाद्वा
 शिष्टा शासतु । सिपि शाधिभार । शाधि शिष्टाद्वा शिष्ट शिष्ट । शामानि

शासाव शासाम ॥ लेङि । शिष्यात् शिष्यातां शिष्युः इत्यादि ॥ वश
कान्तौ । पत्वष्टुच्चे । अपिति । वशिव्यचीत्यादिना यञ इक् सिपि पत्वे
कत्वादि । वष्टि उष्ट. उशन्ति । वक्षि उष्टः उष्ट । वश्मि उश्च. उश्मः ॥
लङ्ङि ॥ अन्तलुचि पत्वादि । अपिति इकि ऐच् । अवद् औष्टाम् औशन् ।
अवद् औष्टम् औष्ट । अवशम् औश्च औश्म ॥ लेटि । हेर्धौ । पत्वं । टापि
नेच् । वष्टु उष्टाद्वा उष्टाम् उशन्तु । उष्ट्वि उष्टाद्वा उष्टम् उष्ट । वशानि
वशाव वशाम ॥ लेङि । उश्यात् उश्याताम् उश्युरित्यादि ॥ घु अभिगमने ॥

१३७१ ह्यल्योरौत् । १।४।२।२१ । उवर्णस्य अकृडिति हलि ल्यलौ
औद्धवति ॥ घौति घृतः घुवन्ति इत्यादि ॥ लेङि । अलेङ्कृतीति निषेधाच्च
दीर्घः । घुयात् ॥ क्षणु तेजने । सम्पूर्वच्चे तद् संक्षुण्णते संक्षुण्णवते संक्षुण्णवते
इत्यादि ॥ क्षु प्रस्रवणे । स्त्रौति ॥ णु स्तुतौ । णो न. । नौति ॥ इण् गतौ ।
पित्येङ् अचि द्विणोऽचीति यञ् । एनि इन्. यन्ति । एपि इथ. इथ । एमि
इवः इमः ॥ लङि ऐच् । अच्याय् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐ ऐतम् ऐत ।
आयम् ऐव ऐम ॥ लेटि । एतु इताद्वा इता यन्तु । इहि इताद्वा इतम् इत ।
अयानि अयाव अयाम ॥ लेङि । इयात् इयाताम् इयुरित्यादि ॥ इक्
स्मरणे । क इत् । एति इत ॥

१३७२ वेङ्कः । १।४।२।२। इको घातो अजादौ लेङे यञ् वा भवति ॥
पक्षे इय् । यन्ति इयन्तीत्यादि ॥ या प्रापणे । याति यात यान्ती-
त्यादि ॥ लङि ॥

१३७३ अद्विपो ज्ञेर्जुस्वा । १।४।१०६ । आदन्ताद्विपेश्च परस्य

१ 'अद्विडलुगधेती' 'द्व्युक्तेनांचि ल्यलौ' इत्यनुवर्तते । उवर्णान्तस्याद्विहक्षस्य
धातोर्किटलुगधेती हल्दा लियर्जितलादशे परे इक् औकारादेशो भवति ॥ हलीति
किं प्रवीति । यवानि यु मिथण लेट् । ओरिति किं एति अध्येति । अर्द्वि-
लुगधेताविति किं युत स्त । अपि स्तुयाद्रानाम् । लीति किं स्तोता । अल-
निति किं ज्याषिष्ट । अद्वैरिति किं चोयोनि जुशेति । इहो नारान्तस्य धानोर्विधाना-
दिह न भवति । मुनोति ॥

डितो लः झेर्जुस्वा भवति ॥ ज इत् । झुगुसीत्यातो लृक् । अयात् अयाताम्
 अयुः अयान्वा इत्यादि ॥ लेटि । यातु ॥ लेडि । यायात् ॥ एवं वा गतिग-
 न्यनयोः इत्यादयः आदन्ता नेयाः ॥ चक्षि व्यक्तायां वाचि । इदित् । तड् ।
 संयोगस्येति कलृक् सयि कलृचि पस्य कः सः षः ध्वादौ जश्त्वष्टुत्वे ।
 चष्टे चक्षाते चक्षते । चक्षे चक्षाथे चङ्ङे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे इत्यादि ॥
 ईरि गतौ । ईर्ते । ईडि स्तुतौ ॥

१३७४ ईशीद्भ्यां ष्ठ्वे । १।२।३१। ईशीद्भ्यां परस्याले-
 र्त्स्सादेः ध्वादेश्च इड् भवति ॥ ट इत् । ईष्टे ईडाते ईडते । ईडिषे ईडाथे
 ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे ॥ ईशि ऐश्वर्ये । इदित् । ईष्टे ईशाते ईशते ।
 ईशिषे ईशाथे इत्यादि ॥ आसि उपवेशने । आस्ते आसाते आसते
 इत्यादि ॥ शिजुब् अव्यक्ते शब्दे । उडावितौ । नम् । कुत्वे नस्य ङः । अकुस्वे
 ञः । शिङ्गे शिज्जाते शिज्जते इत्यादि ॥ इड् अध्ययने । अधीते अधीयाते
 अधीयते इत्यादि । द्विपी अप्रीतौ । ईदित् । द्वेष्टि द्वेष्टे ॥ ऊर्णुक् आच्छादने ॥

१३७५ चोर्णोः । १।२।२२। ऊर्णुजः अङ्किति हलि ल्यलौ औद्धा
 भवति ॥ ऊर्णोति ऊर्णोति ॥ एञ् स्तुतौ । यद्दत्तुर्विति वा ईद् । स्तर्वाति
 स्तौति स्तुते ॥

अथ हादिः ॥ जिभी भये । निदित् । हादित्वात् शपः श्रुपि द्विर्भासादि
 तसादौ ॥

१३७६ भ्यो वा । १।२।५०। मियोऽपिति यि च हलादौ ल्यलौ
 इद्वा भवति ॥ विभेति । विभतिः विभ्यतीत्यादि ॥ पू पालनपूरणयोः । इत्
 पिपार्चि पिपृतः पिप्रीतीत्यादि । ऋ गतौ । इत्वे ॥

१३७७ पूर्वस्यास्वेऽचीयुव्योः । १।२।७६। द्विर्भाषि पूर्णस्य
 इचणोर्वर्णयोरस्वेऽचि परे यथासह्यं इगुवौ भवतः ॥ इयति इगृतः इग्-
 ति ॥ लटि । इयादेशे ऐन् । ऐयः ऐगृताम् ऐयरुः ॥ ओदाहृत्यागौ ।
 क इत् ॥

१३७८ हाकः । १४२।५१। हाकोऽपिति यि च इलादौ ल्यलौ इद्वा भवति ॥ जहाति जहीत जहित जहति ॥

१३७९ आ च हौ । १४२।५२। हाको हौ इदाच्च वा भवत ॥ जहिहि जहीहि जहाहि ॥

१३८० यि लुक् । १४२।५३। हाक यादौ स्यलौ लुक् भवति ॥ जह्यात् ॥ माङ् माने । ङ इत् । इत्व मिमिंते मिमाते मिमते ॥ डुडुभृञ् धारणपोषणयो ॥ डुडुञ् इत् इत्व । विभक्तिं निभृतः विभ्रति ॥ णिभृञ् शौचपोषणयो ॥ ऋजावितौ ॥

१३८१ निजामेत् । १४१।९४। निजादीना द्विर्भावे पूर्वस्याच एद्भवति ॥ नेनेक्ति नेनक्ति नेनिजति । जुसादौ व्युक्तेरित्येडरौ न भवत अनेनिजुरित्यादि । निजृञ् पृथग्भावे । वेवेक्ति ॥ विपृञ् व्याप्तौ । वेवेष्टि ॥ अथ दिवादि ॥ असौ उद्वेजने । ऐदित् ॥

१३८२ आशभ्लाशभ्रमिक्रमिभ्रसिभ्रुटिलपो वा । १४।३। २३। एभ्यो धातुभ्य श्लेले कर्त्तरि श्यो वा भवति ॥ पक्षे शप् । अस्यति ससति । दुष्यति भ्रुटति । तुदादित्वात् श । लप्यति लपति । क्राम्यति क्रामति । व्यध ताडने । इह । विध्यति । शमू दमू उपशमे । ऊदित् ॥

१३८३ शमां दीर्घोऽष्टानाम् । १४।२।६३। शमादीनामष्टाना शिति दीर्घो भवति ॥ शाम्यति दाम्यति । तमू काङ्क्षायाम् ॥ ताम्यति । श्रमू तपसि । श्राम्यति । भ्रमू अनवस्थाने । भ्राम्यति । क्षमू सहने । क्षाम्यति । क्लमू ग्लाने । क्लाम्यति । मदै हर्षे । माद्यति ॥

१ 'हल्यघोरी' 'भ्राञ्जेरात् इत्यनुवर्तते । इकाराकारौ वा भवत इत्यर्थः । हल्यघोरीरित्यस्वापवादः ॥

२ णिभृञ् विभृञ् विपृञ् इति त्रयो निजादयः । परतो दिवादयः । निजामिति त्रय एवोक्तास्ततः परेऽपि किं न विज्ञायन्त इति चेत् ततः परे दिवादयः । इह इत्यपि परतो यदिद्वैध्वं चन तन्निमित्तकं तत्र पूर्वस्येदमेत् । न हि दिवादिभ्यो द्विर्वचननिमित्तं श्रु गरितं । जुसादौ व्युक्तेरित्येडरौ प्राप्तौ दन्त्युक्तान्धि स्यलौ इति तौ न भवत ॥

१३८४ यसोऽनुपसर्गात् । १।१।२४। अनुपसर्गाद्यस कर्तरी
छेले परे श्यो वा भवति ॥ यस् प्रयत्ने । यस्यति यसति वा ॥

१३८५ एधिदोऽकः । १।२।६१। मिदोऽक शित्येद्भवति ॥ नि
मिदा जेहने । निदाचेतौ । मेद्यति । जृप् जृष्ट वयोहानौ । प इत् । इ
दीर्घ । जीर्यति । शो तनूकरणे ॥

१३८६ ओतः श्ये । १।२।६६। ओत श्ये लुग् भवति ॥ श्यति ॥
छो छेदने । छयति । यो अन्तर्कर्मणि । स्यति । दो अवखण्डने । यति ।
जनैश्च प्रादुर्भावे । ऐडावितौ ॥

१३८७ ज्ञाजनो जाः । १।२।६०। ज्ञाजनो शिति जा भवति ॥
जायते । रन्जी रागे । ईदिन् ॥

१३८८ हलो नोऽनर्चाञ्च्युदिभोः । १।१।२२१। हलन्तस्य
धातोरुपान्त्यस्य नस्य किति ङिति च प्रत्यये लुग् भवति नार्चायामञ्चे
उदितश्च ॥ रज्यति रज्यते ॥

अथ स्वादि ॥ आप्ल्व व्यसो ॥ ल्वादित् । सयोगपरत्वादुतो यन् लुक्
च न भवति । आप्नोति आप्नुत आप्नुवन्ति इत्यादि । लेटि । मध्यमपुरु
षे आप्नुहि शेष सुगमम् ॥

अथ क्र्यादि ॥ पूञ् पवने । ज इत् । क्र्यादित्वात् श्वाया ॥

१३८९ प्वां ह्रस्वः । १।२।६२। प्वादीना शिति ह्रस्वो भवति ॥
पुनाति पुनीते ॥ लञ् छेदने । लुनाति लुनीते । धूञ् कम्पने । धुनाति
धुनीते । स्तृञ् छादने । स्तृणाति स्तृणीते ॥ कृञ् हिंसाया । कृणाति
कृणीते इत्यादि । ज्या वयोहानौ । वशीति यज इक् । जिनाति । जा
अवबोधने । जानाति जानीते । क्षुभ सञ्चलने । अन्तसुभादीनाम् इति
णत्वामाद्य । क्षुभ्नाति ॥

अथ तुदादि ॥ भ्रम्जी पाके । तुदादित्वात् श । वशिव्यचीति यज
इक् श्रुत्प्रजश्ये । भृज्जति भृज्जते । लिपी उपदेहे । लिपादीति नम् ।

न परस्वोऽनुनासिकः । लिम्पति लिम्पते । क्षि निवासगत्यो । इप् । क्षियति ।
कृ निक्षेपे । इर किरति । गृ निगरणे । इर ॥

१३९० ओऽचि । १४।२।२५७। ओ रस्याजादौ प्रत्यये लो वा भवति।।
गिरति । गिलति । दृङ् आदरे । डित् । रीयौ । आद्रियते । प्रष्ट
ज्ञीप्सायाम् । अदित् । वशीति यज इक् । द्वित्वं पृच्छति ॥ ओत्रम्चौ
छेदने । ओदौतावितौ । वशिव्यचीतीक् श्रुच्वं वृश्चति । इपू इच्छायाम् ।
ऊदित् । यङ्गमिति पस्य छ् । द्वित्वम् इच्छति । णू स्तवने । णो नः ।
उव् । नुवति । प्वन्जि सङ्गे । इदित् । तङ् । हलो न इति न्नुक्
पस्सः । स्वजते ।

अथ रुधादिः ॥ वृह हिमु हिंसायाम् । अदित् । रुधादित्वाजम् ॥

१३९१ तृणेङ् । १४।२।२४। तृहः अक्ङिति हलादौ ल्यलौ तृणेहिति
निपायते ॥ हो ढ. अध इति तो धः पुत्व ढे ढलुक् । तृणेढि तृण्ड.
तृहन्ति इत्यादि ॥

अथ चुरादिः । लड उपसेवायाम् ॥ अदित् । णिजादिः ॥

१३९२ ङश्चर्फिडादीनाम् । १४।२।२५६। ऋफिडादीनां डस्य
रस्य च लो भवति ॥ लालयति । भू कृपो अवकल्पने । भावयति । कृपे-
ररि । ऋफिडादित्वाङ्गः । कल्पयति । कथ वाक्यप्रबन्धे । अदित्
चुरादित्वाणिच् ॥

१३९३ कथादिपातिस्फायोऽग्लग्वम् । १४।१।१९७। कथा-
देर्णौ अग् भवति पातेर्लक् स्फायो वम् ॥ कित् । अत इति लुक् ।
णित्यात्वे प्राप्ते ॥

१३९४ परेऽचंः प्राचोऽकिदीर्घयभ्यासदस्कुर्गाविधौ । १।१।५१।

१ सथ कथ स्वी स्कोर्लुक् स्कुलुक् । अयत अयवधिचारात् आ पयन्त आसत् ।
आसचारौ अन्कलन्च आसदस्कुलुक् । क्रिथ दीर्घश्च यश्च द्वौ च आसदस्कुलुक् च तथा ।
तेषां विधि पुनर्नन् । त्रिविधि दीर्घस्य विधि यकारविधि द्वयोर्द्वित्वस्य विधि आ एत-
त्मादारभ्य ' दोमोस्यादसो माहुधापिन्यसत् ' इत्यारभ्य ' नोम्यादेभ्य ' एतत्पर्यन्त
यो विधिर्विधीयते स ॥

अजादेश परनिमित्तक तत पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानीव भवति न
 द्विदोर्ग्वयद्वित्वविधौ सयोगस्यादिस्कोर्लुग्वर्जितासदधिकारपर्यन्तविधौ च ॥
 इति स्थानिवद्भावत्वादनुपान्त्यत्वेन अत आल भवति । कथयति । एव
 कथादिगण ॥ मृगि अन्वेषणे । इदित् कथादित्त्वादकि अत इति लुक्
 लुभेतौ णौ नार । मृगयते अथ युजादि । ली द्रवीकरणे । णिचि ॥

१३९५ लीलो नगलक् स्नेहद्रवे । १४१११९५। लीलयोर्णिचि
 नगलकौ भवत स्नेहद्रवे ॥ अकावितौ । विलीनयति ॥ धूञ् कम्पने । अ
 इत् । णिच् ॥

१३९६ प्रीञ्धूञ्जोर्नक् । १४१११९८। प्रीञ्धूञ्जोर्णो नग् भवति ॥
 अकावितौ । धूनयति प्रीणयति ॥

कर्मभावयोर्यक् । अलुगादि । गोपायते गुप्यते इत्यादि । बुध्यते
 पीयते प्रायते ध्मायते स्थायते भायते दीयते । दैव् शोधने । व इत् ॥

१३९७ एचोऽश्याः । १४१११८०। घातोरेच अश्याद् भवति ॥
 दायते । दृश्यते ॥

१३९८ घड्यचरुक्क्याश्शे । १४१२११४। हलद्वयात्परस्य ऋतोऽत्तश्च
 यड्यचरुक्क्याश्शेषु अर्भवति ॥ अर्यते ॥ खनूञ् अवदरणे । ऊजावितौ ॥

१३९९ घे चाँ । १४१२१६९। जन्सन्खना क्ङिति ये आद्वा
 भवति ॥ खायते खन्यते ॥ अथ अदादि । हन्यते । अस्तेर्भू । भूयते ।
 उच्यते । सुप्यते ॥

१४०० जागुः किति । १४२।१०। जागर्त्तं ऋत किति अर्भवति ॥
 जागर्यते ॥

१ प्रीकिति अकारोच्चारण यद्भ्रूलुमत्त्यर्थम् । धूमिात धुनति निवृत्त्यर्थं च ॥
 प्रीयते इत्यत्र 'इहल्यस्य इति इक् ॥

२ ये इति यप्रत्ययनिर्देशो न ऋणनिर्देश तेन सन्यादिस्वात्व न भवति केचिदत्रापि
 भवत्येव स्याद् । सायात् सायात् ॥

१४०१ अस्सत्तृण्वने । १।२।९७। दरिद्रातेर्ल्यश्चि प्रत्यये लुग्
भवति न सादौ सनि उणे ष्वौ अनटि च ॥ दरिद्र्यते । शिष्यते । उश्य-
ते । नूयते । ईयते । यायते । मीयते ॥

१४०२ चक्षः रुशाञ् वाचि । १।२।९२। वाचि वर्तमानस्य चक्षः
ल्यश्चि प्रत्यये रुशाञ् भवति ॥

१४०३ शो यः । १।२।९४। रुशाञ्देशस्य शस्य यो वा भवति ॥
व्याख्यायते । चर्त्स्व व्याख्यायते । शिञ्ज्यते ॥ अथ हादिः । हीयते ।
मीयते । भ्रियते ॥

अथ दिवादिः । विद्यते । जीर्यते । सीयते । दीयते । दीर्घः जायते ।
जन्यते । गल्लक् । रज्यते । स्तृञ् आच्छदने । स्तीर्यते ॥

अथ ऋचादिः । पूर्यते । जीयते । ज्ञायते । वध्यते ॥ अथ तुदादिः ।
भृज्यते विलिप्यते । क्षि निवासगत्यो । क्षीयते । किर्यते । गीर्यते । आद्रि-
यते । पृच्छ्यते । वृश्च्यते । इप्यते । गूर्यते । व्याप्रियते । स्वज्यते ॥
अथ तनादिः । सायते । सन्यते । अथ रुधादिः । रुध्यते । भिद्यते ॥
छिद्यते ॥ अथ चुरादिः । कथ्यते मृग्यते ॥ अथ युजादिः ॥ धून्यते
प्रीण्यते ॥ इति भावकर्मप्रकरणं समाप्त ॥

लिङि गोपाय्यात् गोपाय्यास्ताम् इत्यादि । गुप्यात् गुप्यास्तामित्यादि ।
कामयिषीष्ट कमिषीष्ट । ऋतयिषीष्ट ऋत्यात् । चिक्रित्स्यात् । तितिक्षि-
षीष्ट । जुगुप्सिषीष्ट । शीशासिषीष्ट शीशांस्यात् । मुदि हर्षे । इत्थसा-
दित्वादाकित्त्वेन एङ् । मोदिषीष्ट । हदि पुरीपोत्सर्गे । अक्षुन्विति नेट् हत्सी-
ष्ट । त्रपौषि लज्जायाम् । औदित्त्वाद्धेट् । त्रपिषीष्ट त्रप्सीष्ट । क्षमौषि
सहने । क्षमिषीष्ट क्षंसीष्ट ॥ ऊहि तर्के ॥

१ सन सादिविशेषण किं१ दिदरिद्रिपति । इदमेव शापक दरिद्र सनो विकल्पेनेडिति ।

२ वाचाति किं१ चक्षु विचक्षण अत्र योद्धव्ये । सचक्षया । अत्र वर्जने ॥ वृचशाः
राक्षस अत्र हिंसायाम् ॥ रुशाञ्चि नकारो नित्यरूपनेपदनित्यवृत्त्यर्थ ॥

१४०४ उपसर्गाद्बृहः । १४२।५। उपसर्गाद्बृहेरि कृडिति यादो
प्रत्यये उद्भवति ॥ अभ्युष्वात् अभ्यूहिपीष्ट । गाहौड् विलोडने । औदि
त्वाद्धेद् । गार्हिपीष्ट । इडभावे ढत्वादि घाक्षीष्ट । स्मिद् ईपद्धसने । अज
न्तत्वाञ्जेद् । स्मेपीष्ट । श्यैड् गतौ । एचोऽश्या इत्यात् श्यासीष्ट ॥ धृड्
अविध्वसने । उरिति किङ्कत्वात् । घृपीष्ट । पूड् पवने । अन्ध्रिशीतीड्
निषेधाभावादिद् । पविपीष्ट । डीड् विहायसा गतौ डयिपीष्ट । सनसूड्
भ्रनसूड् अवससने । लिडचडित्त्वान्न न्लुक् । ससिपीष्ट असिपीष्ट ॥ स्यन्दोड्
खवणे । स्यन्दिपीष्ट स्यत्सीष्ट । कूपौड् सामत्य्ये । कल्पिपीष्ट । कृप्सीष्ट ॥
सृष्ट आध्याने । यडचक्येडर् स्मर्यात् ॥ दृ भये । इर् । दीर्यात् ॥ श्रा पाके ॥

१४०५ ह्रस्वभ्यां लिडचेष्टा । १४२।८५। धातोर्ह्रस्वयादात्
कृडिति लिडि एद्वा भवति ॥ श्रायात् श्रेयात् । रमि व्रीडाया ॥

१४०६ रयनगान्मः । १४२।१८४। रादिपूर्वान्मान्तदेवाचो धातोर्व-
लादेरिड् न भवति ॥ रसीष्ट । बुधी बोधने । बुध्यात् । वत्रासेति नेद् ।
भुत्सीष्ट ॥ घृ स्त्वैर्ये च रि ध्रियात् ॥ जि जि अभिभवे । दीर्घ ।
जीयात् ॥ धेद् पा पाने । आत्वे । मुत्वादेत् । धेयात् पेयात् ॥ हल्ङ्यात्
परत्वाद्धेत् । प्रायात् ध्रेयात् । ध्मायात् ध्मेयात् । भुगेति नित्यमेत् पत्वानि
वृचौ घृत्त्वनिवृचि स्थेयात् म्मायात् म्मेयात् देयात् । दैच् शोधने । आत्वम्
अघुत्वान्नेत् । दायात् ॥ म्लायात् म्लेयात् । म्लायात् म्लेयात् ॥ द्वै स्वप्ने ।
द्रायात् द्रेयात् । कै गै रै शब्दे । गेयात् ॥ ऋ प्रापणे च । यडचक्याश्श
इत्यर् । अर्यात् क्रम्यात् ॥

१४०७ क्रमः । १४२।१७४। क्रमस्तडानयोर्वलादेरिड् न भवति ॥
कसीष्ट । गम्यात् ॥

१४०८ गमः । १४२।७०। गमस्सादेर्वलादेरिड् वा भवति ॥

१ उपसर्गादिति किं? ऊह्यते । ऊह इति किं? रासीष्ट इति किं? एग्य
अभ्युष्वात् । इड इति किं? वा उपसर्गते भेद्यते समोक्षते । घर्मादने ॥

१४०९ गंस्त्रोरसुप्तङ्गने । १।२।१७३। गम्स्नुभ्यां परस्य बल-
देरसुब्धातुसम्बन्धिनोस्तद्दानयोरिड् न भवति ॥ सम्पूर्वत्वे । सङ्गंसीष्ट ॥

१४१० गमो वा । १।१।१६१। गमस्तडि सादौ मिलौ किद्वद्वा
भवति ॥ हन्मन्येति मलुक्, सङ्गंसीष्ट । दृश्यात् । दश्यान् । टु ओ धि गति-
घृद्यो. श्व्यादीतीक् । शूयात् ॥ वस निवासे उप्यात् । वद व्यक्त्यां
वाचि उद्यात् । यजी देवपूजासद्गतकरणदानेषु । इज्यात् अस्मस्ति
नेद् । यक्षीष्ट ॥ टुवपी बीजसन्ताने । उप्यात् ॥

१४११ आँवलिलुक्षिद्युस्यतिशातात् षः । १।२।१८२।
आवादिपूर्वात् पान्तादेकाचो धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥ वप्सीष्ट । वही
प्रापणे उद्यात् । वनेति नेद् ढ्वादि वक्षीष्ट ॥ वेञ् तन्नुसन्ताने कयात्
वामीष्ट । व्येञ् संवरणे वीयात् व्यासीष्ट । हेञ् स्पर्शशब्दयोः ह्यात्
हासीष्ट । मजी सेवायाम् भज्यात् भक्षीष्ट । रज्यात् ॥

१४१२ रभसैस्वान् न्जः । १।२।१७९। रादिपूर्वाङ्गान्तादेकाचो
धातोर्वलादेरिड् भवति ॥ रङ्क्षीष्ट । शपी आक्रोशे शप्यात् शप्सीष्ट ।
गुहौञ् संवरणे गुह्यात् गूहिपीष्ट नुसीष्ट । श्रिञ् सेवायां श्रीयत् श्रयिपीष्ट ।
नीयात् नेपीष्ट ॥

अथ अदादि. ॥ विद्यात् ॥

१४१३ लिङि च । १।२।१२३। हनो लुङि लिङि च वधो भवति ॥
वध्यात् ॥ अधिश्रीतीट् । आनधिपीष्ट । अस्तेभू. भ्यात् । मृज्यात् ।

१ असुब्धातो सम्बन्धिनोस्तद्दाने सति । असुब्धदान इति किं? सज्जिगमिपिता ।
अधिजिगमिपिता । प्रस्नवितु प्रस्नवितव्यम् । असुब्धहण किं? जिगमिपिनिवते प्रस्न-
वित्रियते ॥ असुब्धहणान्तदानपरपरत्वेऽपि तत्रानभावमात्रे प्रनिषेध । सङ्गंसीष्ट ॥

२ आप्ल व्याप्ती । टुवपी बीजसन्ताने । लिपि उपदेहे । टुप्पुन् च्छेदने । क्षिप
प्रणे । च्छप स्पर्शने । छप्ल गर्ता । मिष्वप् चाये । तिष्ट रक्षणे । शपि आक्रोशे ।
सपि दाहे ॥

३ रजी रागे । भजो अवमर्दने । पञ्ज सङ्के । प्वज परिष्वङ्के ।

उच्यात् । रुद्यात् । सुप्यात् । अन्यात् श्रस्यात् । जक्ष्यात् । जागुः क्तिं
 त्प्र जागर्यात् । अस्सत्तुण्वन इत्यातो लृक् दरिद्यात् । चकास्यात् ।
 शिप्यात् । उश्यात् । रूयात् । अश्विश्चीतीद् सक्षणविषीष्ट । स्नूयात् ।
 ईयात् । सम्पूर्वत्वे ॥

१४१४ ल्येतोरित् । ४।२।६। उपसर्गादिण कृञिति यादौ लादेशे
 इद् भवति ॥ दीर्घापवादः समियात् । पा रक्षणे पायात् । मा माने
 मेयात् । स्यासीष्ट । चक्षिपीष्ट । ईशिपीष्ट । पूडौ प्राणिगर्भविमोचने
 सोपीष्ट । सविपीष्ट । अध्येपीष्ट । द्विप्यात् ॥

१४१५ शिंशुद्धित्विकृपिचितुदोः पः । ४।२।१८६। श्यादि
 पूर्वात् पान्तादेकाचो धातोर्वलादेरिद् न भवति ॥ द्विशीष्ट । दुही प्रपूरणे
 दुबात् धुक्षीष्ट । लिखात् लिशीष्ट । ऊर्णुञ् आच्छादने । अनेकाच्त्वादिद् ॥

१४१६ वोर्णोः । ४।१।१४६। ऊर्णोतिरिडादौ ङिद्द् वा भवति ॥
 उव् ऊर्णुविषीष्ट । ऊर्णविषीष्ट । अय ह्वादि ॥ अर्यात् । हेयात् । निज्यात् ।
 अस्मस्मिति नेद् । निशीष्ट । विप्यात् । शिशुद्धीति नेद् विक्षीष्ट ॥ अथ
 द्विवादि ॥ व्यथ ताडने वशि व्यचीति यज इक् । विप्यात् । सेयात् ।
 देयात् । जनिषीष्ट ॥ पदि गतौ । अशुन्विति नेद् । पत्सीष्ट ॥ विदि
 सत्ताया । शक्मच्छीति नेद् । वित्सीष्ट ॥ खिदि दैन्ये । खित्सीष्ट ॥ युधि
 सम्प्रहारे । वत्रासेति नेद् युत्सीष्ट ॥ युधि मनि ज्ञाने । मुत्सीष्ट ॥

१४१७ स्विङ्गन्सिधिश्रिपिपुपः श्यात् । ४।२।१८८। स्वि
 दादिभ्य इयविकरणेभ्यो यलादेरिद् न भवति ॥ मसीष्ट ॥ डीद् गतौ ।
 डयिषीष्ट ॥ अथ स्वादि ॥ स्तृञ् आच्छादने । यडचक्याशे इत्यद् ।
 स्तर्यात् । हल्भ्या चोरिति वेद् स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट ॥ क्रियात् कृषीष्ट ॥ वृञ्

१ शिष्य विशेषणे । श्रुप शोषणे । द्विभि अप्रीतोः । त्विदि दासी । क्रञ्च विलेखने ।
 पिच्छ सञ्चूर्णने । विपृञ् व्याप्तौ । तुप प्रीति । दुप वैहृत्ये ॥ लिङ्गा लिङि
 आस्यादने ॥

वरणे । न्रियात् वृषीष्ट वरिषीष्ट ॥ धूञ् कम्पने । धूयात् । रधादीनि वेद्
धविषीष्ट धोषीष्ट ॥ अथ क्रचादिः ॥ पूह् पवने । पूयान् अन्धिश्रंतीद्
पविषीष्ट ॥ स्तृञ् च्छादने । स्तीर्यात् । हल्भ्यां चोरिति वेद् स्तरिषीष्ट ।
इडभावे उरिति किद्वत्त्वादिर् स्तीर्षीष्ट ॥ वृञ् वरणे । न्रियात् वरिषीष्ट
वृषीष्ट ॥ ज्या वयोहानौ । इह् । जीयात् । ज्ञायात् ज्ञेयात् ॥ अथ तुदादिः ॥
दिशी अतिसर्जने । दिश्यात् ॥

१४१८ दन्दलिविस्पृष्टिरुक्चुरेः शः । १४।२।१८५। दनादिपूर्वात्
शान्तात् एकाचो धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥ दिक्षीष्ट वशिव्यचीतीर्ह् ।
भृज्यात् भ्रस्मासिति नेद् । अक्षीष्ट ॥ प्रच्छ जीप्सायाम् । इह् पृच्छयात्
शक्प्रच्छीति नेद् पृक्षीष्ट ॥ विश प्रवेशने । विश्यान् । निपूर्वत्वे दन्दली-
गीड् न भवति । निविक्षीष्ट । वृश्च्यात् । व्यच व्याजीकरणे । इह् ।
विच्यात् । कुड् कूड् शब्दे ॥

१४१९ गांडुटाड्डिदग्णि १४।१।१४४। गाढादेशस्य कुटा-
दीनां च अङ्णिति प्रत्यये ङिद्वद् भवति ॥ कुषीष्ट इत्थुर् कुविषीष्ट ॥
गुरैड् उद्यमने । गुरिषीष्ट ॥ ओपिजैड् भयचलनयोः । विजिषीष्ट ॥
रभि रामस्ये ॥

१४२० घंरलाद् भः । १४।२।१८३। यादिपूर्वाद् भान्तादेकाचो
धातोर्वलादेरिड् न भवति ॥ रप्सीष्ट ॥ डुलभिप् प्राप्सौ । लप्सीष्ट ॥ अथ
तनादिः ॥ क्षणिषीष्ट ॥ अथ रुधादिः । निदि विचारणे । शक्प्रच्छीति नेद् ।
वित्सीष्ट ॥ अथ चुरादिः । स्फोत्र्यात् युषीष्ट ॥ अथ युजादिः । मृषी निनि-
क्षायां । मृष्यात् मर्षिषीष्ट ॥ तपी दाहे । तप्यात् तप्सीष्ट ॥ धूञ् कम्पने ।

१ गाडिति डकारः किं कै मे रै शब्दे गाता । अनभिरानायान्पयानादेशाट्टकार
स्यानन्यार्थत्वाद् इत्यधिकाराद्वा न गाद् गतावित्यस्य ग्रहण (तस्यापि ग्रहणमित्येके)
किन्तु 'लुड्लङ्गौ सन्ड वा' इति सूत्रेण इड् अप्ययने इत्यस्य धानोः गादादेशस्य ॥

२ यभ जभ मयने । रभि रामस्ये । डुलभिप् प्राप्सौ ॥

धून्वात् णिजभाउपक्षे घूयान् । रथादीति वेद् षधिषीष्ट धोषीष्ट ॥ प्रिञ्
 तर्पणे । मीप्यान् प्रीयात् मेषीष्ट ॥

लिटि । स्पर्धि सङ्घर्षे । द्विः॥

१४२१ लुरु खयि । १।१।८१। द्विर्भावे पूर्वस्य खयि परे पूर्वहलो
 लुग् भवति ॥ शेषं प्राग्वत् । पस्पद्वे ॥ बाधृङ् लोटने । बबाधे ॥ अञ्जटिति
 नैत् दददे । जहदे ॥ प्वदि प्वदि स्वादि आस्वादने । नैत् । सस्वदे ॥
 अकुङ् लक्षणे । उदित इति नग् नग् आनङ्गे ॥ ऋग्नि गतिस्वानार्जनेर्जनेपु ।
 आनृजे ॥ ऋपौपि लज्जायां । ऋप्फलीत्येत् ऋपे । पनायाञ्चकार पेने । पणा-
 याञ्चकार पेणे । कामयाञ्चके चकमे ॥ अयि गतौ । अयाञ्चके ॥ दयि
 दानगतिर्हिंसादानरक्षणेपु दयाञ्चके । ऊयाचकै । ईक्षि दर्शने । ईक्षाचके ॥
 कामृङ् शब्दकृतसाया कासांचके ॥ देह् रक्षणे ॥

१४२२ देर्लिटीगिः । १।१।६२। देहोऽचो लिटि इगिर्भवति न च
 द्विः ॥ दिग्ये दिग्याते दिगिपरे ॥ सन्मुङ् प्रमादे । असंयोगादित्यक्रित्त्वात्
 नृङ् सससे ॥ घुति दीप्तौ ॥

१४२३ घुतेरिः । १।१।७८। घुतेर्द्विर्भावे पूर्वस्योत् । इद् भवति ॥
 दिद्युते ॥ व्यधिप् भयचलनयो । भूव्यथेति इत् विव्यथे ॥ नट अवस्पन्दने ।
 ननाट । लप्फलीत्येत् । नेटुः नेटुः इत्यादि ॥

१४२४ हल्भ्यामृदन्तेः । १।२।१३। हल्द्वयाददन्तस्य अर्त्तेश्च
 लिट्यर्भवति ॥ सस्मार सस्मरतुः सस्मरुः । सस्मारिथ सस्मर्थ इत्यादि ॥
 श्रा पाफे । शश्रौ शश्रतुः शश्रुः । नित्यानिदत्तास इति वेद् शश्राथ शश्रिये-
 त्यादि ॥ फण गतौ ॥

१४२५ फाणदिनृत्रसूभ्रम्बमां चा । १।१।६४। फणादेर्जद्विश्वाच
 एद्वा भवति इडादावपिति च लिटि परे न च द्विः ॥ पफाण फणतुः
 पफणतुः फेषु पफणुरित्यादि । स्वन शब्दे । सस्वान स्वेनतुः सम्बनतु ॥

राजूञ् दीप्तौ रराज रेजतु रराजतु । रेजे रराजे रेजाते रराजाते । आजि दीप्तौ । अजे बभाजे इति फणादि ॥ टुवम् उट्टरणे । फणादीति वैत् । ववाम वेमतु ववमतु ॥

१४२६ जेलिदसनि । १।१।७२। जेलिदसनो द्विर्भावे पूर्वात्परस्य जस्य कुर्भवति ॥ जिगाय जिग्यतु जिग्यु । विजिये ॥ घेट आत्यौश् । दधौ दधतु दधु । पपौ । हल्भ्यामित्यद् आर आरतु आरु ॥ तृ प्लवनतरणयो ॥ ऋप्फलीत्येत् । ततार तेरतु ॥ ऋतीयाचक्रे । आनर्त्त आनृततु आनृतु ॥ चिक्रित्साचकार चिक्रेत् ॥ असयोगादित्यकिरवान्न नल्लृ । ससञ्ज ससञ्जतु ससञ्जु । अत्वत्त्वाद्धेद् । ससङ्कथ ससञ्जिथ ॥ गोपायाचकार जुगोप । धूपायाञ्चकार दुधूप ॥ जगाम । अपिति गहन्नित्यतो लृक् । जग्मतु जग्मु । नित्यानिडिति वेद् जगामिथ जगन्थ जग्मथु । जग्म । जगाम जगम जग्मिव जग्मिम ॥ सञ्जग्मे सञ्जग्माते सञ्जग्मिरे ॥ वभ्राम । फणादीति वैत् भ्रमतु वभ्रमतु भ्रमु । ईर्ष्याचकार । दल निफला विशरणे । ददाल देलतु ॥ ऋप्फलीत्येत् पफाल पेलतु । शसू हिंसायाम् । अश्रष्टिति नैत् शशास शशसतु ॥ उषू दाहे । उव् उवोप ऊपतुः

१४२७ जांग्रुपसमिन्धोवा । १।१।८४। जाप्रादिभ्यो लिट् आम् वा भवति कृभ्वास्तिद् चानुप्रयुज्यते ॥ ओपाञ्चकार ओपाम्बमूव ओपामाम् ॥ ददर्श ददृशतु ददृशुः । थे नित्यानिडिति वेद् ॥

१४२८ मृन्दृशोऽम् जल्यकि । १।२।१९४। मृन्दृशोरङिति जल्यम् भवति ॥ म इत् यञ् । दद्रष्ट । ददर्शिय ददृशथु ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम ॥ संददृशे ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥ टु ओधि गतिवृद्धो ॥

१ जाण् निद्राक्षये उषू दाहे । सम्पूर्वं निद्रन्धि दीप्तौ । सन् प्रहण किं इन्धन्बडे । केचिदिन्द्रिहरणसर्गणामङ्गलभूत इत्याहु । तेषा सम्प्रहणमुपसर्गोपसर्गार्थं दृश्यम् ॥

१४२९ लिङ्यङि । १४१।१२४। श्वेलिटि यङि च साचो यञ् इवा भवति ॥ शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । सेदतास्त्वादिद् शुशुविथ । इगभावे ॥

१४३० न । १४१।१२५। श्वेलिङ्यङोः परतो द्विर्भावे पूर्वस्य साचो यञ् इग् न भवति ॥ शिश्वाय शिश्विथतुः शिश्विथुः । शिश्विथ ॥ इग्यञ् इतीर् । उवास । इकि दीर्घः ऊषतुः ऊषुः । शक्प्रच्छीत्यनिट्त्वात् वेद् । उवसिथ उवस्य ॥ उवाद ऊदतुः ऊदुः । उवदिथ ॥ इयाज ईजतुः ईजुः इयजिथ । इयष्ट । ईजे ॥ उवाप ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ उवप्य । ऊपे ऊपाते ॥ उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवविथ । इडभावे । इत्वघत्वादि ॥

१४३१ सहिचहोऽस्यौः । १४१।१८१। सहिचहोर्द्विषुचि पूर्वस्यात् ओद् भवति ॥ उवोढ । उहे ऊहते ॥

१४३२ वेर्वय् । १४२।१२१। वेनो लिटि वय् वा भवति ॥

१४३३ न चः । १४१।१०९। वेनादेशस्य वयो यञ् लिटि परे इगादेशो न भवति ॥

१४३४ चा । १४१।११०। वेनादेशस्य वयो यञ् इवा न भवति ॥ पक्षे येन सहेक् उक् । उवाय ऊयतुः ऊयुः । ऊवतुः ऊवुः । उवविथ ॥

१४३५ प्ये च । १४१।१११। वेनः प्ये लिटि च इग् न भवति ॥ आत् । ववौ ववतुः । ऊये ऊयाते । ऊवे ऊवाते । ववे ववाते ॥

१४३६ व्योऽलिटि । १४१।१८१। व्येञ् एच. अशि आह्ववति न लिटि ॥ विव्याय । इत्यादीतीर् । विव्यतुः विव्युः । अवृव्यात्तेरितीर् । विव्यविथ । विव्ये विव्याते । हेन् स्पर्शायाम् ॥

१४३७ व्युक्तौ हः । १४१।१२१। द्विरुक्तनिमित्ते प्रत्यये हेनः साचो यञ् इग् भवति ॥ जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ जुहोव ।

१ 'इग्यञः साचोऽयं ग्यञ्' इत्यस्यापवादः । विट्प्रत्ययः पिति साववासा इति आपेति परत्वात्किद्वद्भावे न नित्यमेतेक् स्यात् पूर्वस्येति प्रतिषेधार्त् शास्वपीति पि स्यादिति पूर्वस्यमेव यञ् इग् भवति पधात् ॥

जुहुवे जुहुवोत् ॥ भजी सेवायां । वमाज । व्रप्फलीत्येत् भेजतुः । भेजे । संयोगान्तत्वादकित्त्वेन न लृक् । ररज ररजे । चरान । गंहनित्यतो लृक् । चरन्तु. चस्तुः । चरानिथ । चरन्ते । दीदांसांचकार दीदांसांचके । शीशांसांचकार शीशांसांचके । गुहीन् संवरणे । औदित् । जुगृह जुगृहतुः जुगृहुः । जुगृहे । सिधाय सिधियतुः । सिधिये सिधियते । प्रत्ययेऽनुर्धाण इति यञ् । निनाय निन्यतुः निन्ये ॥ अथ अदादिः ॥ विवेद ॥

१४३८ विंदात् कित् । १।४।८६। वेवेर्लिटः क्तिद्राप् वा भवति कृभ्वम्लिद् चानुप्रयुज्यते ॥ विदात् क्तिद्रचनादागि स्थानित्त्वेन क्तिद्रकार्य द्विवचनादि न भवति । विदाञ्कार ॥

१४३९ हिमोऽडे कृः पूर्वान् । ४।१।७१। हिमोर्द्विर्भावे पूर्वस्मात् परस्य कुर्मवति न डे ॥ जघान । गंहनित्यतो लृक् । जग्मतुः जग्मुः । जघनिथ जघन्थ । आजग्ने ॥ अस्तेर्गुरादेशः । वम्व वम्वतुः । ममार्ज ममार्जतुः ममार्जुः ममार्जुः । ममार्जिथ ॥ श्व्यादीतीर्क् । उवान ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ उवच्य ॥ स्तोद सुप्वाप । इक् सुपुपतुः सुपुपुः । सुप्वपिथ सुप्वप्य ॥ आन अनतुः । शश्वस शश्वसतुः । जनेक्ष जजक्षतुः । जजागार जजागरतुः जजागरुः । जजागरिथ ॥ जापुपसगिन्धो वा इति वाऽम् । जागरांचकार । दरिद्रांचकार । चक्रासांचकार ॥ शशास शशासतुः शशासुः । शशासिथ ॥ उवाश । यशीतीर्क् ।

१ विदाञ्कारभूव । विदामास । आम्पेद् प्राप्नोते इति तिङ्चनम् ॥ विदाञ्चिदिति वचनात्पूर्वयोगयोर्बिभागावामि स्थानिवद्भावेन क्तिद्रकार्ये क्तिद्रावध न भवति ॥ अकारनिर्देशः अदाद्यर्थः ॥

२ इवर्जिते प्रत्यये परतो यौ हि इन् इत्येतौ भूत् तयोर्द्विर्भावे पूर्वस्मात्परस्योरादेः कुर्ववर्गादेशो भवति ॥ अडे इति किं प्राचीहयन् । आडे द्विवचननिमित्तं प्रत्ययेऽनन्तरस्य विज्ञानादिह न भवति हतनियतुमिच्छति मिद्वननियति । उपरुदागुणि व्यवधाने भवति प्रणिपात्यकिति । पूर्वादि किं परस्य यथा स्मात्स्माददेशिनि आदेशो भवति ॥ “यद्ग्रं स्वेऽङ्गे चाड. १।४।८६” आर्पूर्वापनेर्द्विनेथ उस्तदो भवन्ति ॥ आजग्ने ॥

ऊशतु उशु । उवशिथ ॥ सचुदणुवे सचुक्षुणाते ॥ सुस्त्राव सुखुवतु ॥
नुनाव नुनुवतु । इय् । इयाय ईयतु ईयु । इययिथ इयेथ । इयाय ॥ वी
गातिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ॥ विवाय विव्यतु । ययौ ॥

१४४० लिटि वा । १।२।१२०। चक्षो लिटि ल्शान् वा भवति ॥
चख्ये । चक्षे । ईराञ्चके । ईडाञ्चके । आसाञ्चके । वसि आच्छादने ।
ववसे । आङ् शसूङ् इच्छायाम् । आशशासे । ष्ढौ प्राणिगर्भविमोचने ।
सुपुवे । इङ् अध्ययने ॥

१४४१ गाड् लिटि । १।२।१२७। इडो लिटि गाड् भवति ॥
डित् । अधिजगे । अतृच्छूर्णोरिति नाम् । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतु । ऊर्णुनु
वे ॥ तुष्टाव तुष्टुवतु तुष्टुवु । सादित्वान्नेद् । तुष्टोथ तुष्टुवे ॥ अथ ह्रादि ॥
श्रीर्हीति वा श्रुञ्चत् । आम् । विदात् किदिति नियमादन्येभ्योऽकित्वादे-
डर । विभयाचकार विभाय ॥ ह्री लज्जाया । जिह्याञ्चकार जिहाय । प
पार । आर । जहौ । ममे । विभराञ्चकार । विभराचके । वभार । सादि-
त्वान्नेद् वभर्थ । वभ्रे ॥ डुदान् दाने । ददौ ददे ॥ अथ दिवादि । त्रसै
उद्वेजने । फणादीति वैत् । तत्रास तत्रसतु, त्रेसतु ॥ राध वृद्धावेव ॥

१४४२ लिटीडप्येत् । १।१।६२। वधार्थे राधोऽच इडादावपिति
च लिटि षद्भवति न च द्वि ॥ अपरराध अपरेधतु अपरेधु । अपरेधि-
थ ॥ अन्यत्र आरगध अरराधतु ॥ विव्याध । वशीतीक् । विविधतु ॥
उच समवाये । पित्युव् । उवोच । दीर्घ ऊचतु ॥ रध हिंसास-
राद्यो ॥

१४४३ रधः । १।२।२००। रधोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति ॥ रर-
न्ध ररन्धतु इत्यादि । जजार । स्क्वृच्छृत इत्यद् । फणादीति वैत् ।
जेरतु जजरतु ॥ शशौ । गह्नित्यतो लृक् श्रुत्व । जज्ञे । पेदे ॥ प्रीङ्
प्रीतौ । अतत्तयोगादिति यञभावे इय् । पिप्रिये ॥ अथ स्वादि ।

स्त्वृञ् च्छादने । हल्भ्यामित्यद् । तस्तार तस्तरतुः । तस्तरे ॥ वृञ्
वरणे । ववार वमतुः वनु । वने ॥ धूञ् कम्पने । दुधाय दुधुवतुः
दुधुवुः । रषादीति विकल्पितेद्वात् धे नित्यमिद् दुधुविथ दुधुवे ॥ शुश्रा-
व शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । सादित्वाच्चेद् शुश्रोथ ॥ हि गतिवृत्त्योः । हिमो-
रिति हस्य घः प्रजिघाय ॥ दन्भू दन्भे । ददन्म ॥

१४४४ दन्भः । १।१।६६। दन्भः अपिति लिट्यच एद्भवति न च
द्विः न्दुरु च ॥ देमतुः देमुः ॥

१४४५ धेपा । १।१।६७। दन्भस्ये लिट्येद्वा भवति न च द्विः न्दुरु
च ॥ देभिथ ददम्भिथ ॥ अथ अचादिः तस्तार । स्क्वृञ्कृत इत्यद् । तस्त-
रतुः तस्तरु । सेदत्वान्नित्यमिद् तस्तरिथ । तस्तरे ॥ चकार चकरतुः ।
चकरे ॥ शृ हिंसायां । शशार ॥

१४४६ गृहृप्तां लिट्य च । १।२।११। आदीनां लिटि ऋद्धा
भवति ॥ पक्षे अद् । शशरतुः शश्रुतुः ॥ पृ पालनपूरणयोः । पपार पपरतुः
पमतुः ॥ भृ भरणे वभार वभरतुः वभरुः । वभरिथ ॥ वृ भये । ददार
ददरतुः ददरतुः ॥ ऋ गतौ । आर आरतुः आरुः ॥ जिज्यौ । वशि
व्यचीतीरु जिज्यतुः । जज्ञौ जज्ञतुः जज्ञुः ॥ अन्थ विमोचनप्रतिहर्षणयोः ।
शश्रन्थ ॥

१४४७ अन्यग्रन्थो न्दुरु च । १।१।६५। अनयोरिडादापिति
च लिट्येद्वा भवति न च द्विः न्दुरु च ॥ श्रेयतुः शश्रन्थतुः । ग्रन्थ
सन्दर्भे । जग्रन्थ श्रेयतुः जग्रन्थतुः ॥ अथ तुदादिः ॥

१४४८ भ्रञ्जसोऽद् । १।२।९५। भ्रञ्जोरसः अर्वा भवति ल्याञ्छि
पृतः ॥ वभर्ज ॥ वभर्जतुः । असयोगादित्यकित्वाच्चेद् । वभ्रञ्ज वभ्रञ्जतुः ।
वभर्जे वभ्रञ्जे ॥ उज्ज उल्लगे । उज्जाघकार ॥ एङि इय् इयेव दग्न्यः
इयतुः ॥ व्यच व्याजीकरणे । विव्याच वगीतीरु विविचतुः ॥

१४४९ स्वञ्जेर्वा । १।१।१४९। स्वञ्जेर्लिटि किट् भवति वा ॥
सत्त्वजे ॥ अथ रुधादिः ॥ नि इन्धैद् दीप्तौ । किट्त्वात्तुर् । ईधे

ईघाते । सम्पूर्वत्वे जाग्रुपेति वाम् । समिन्धांचक्रे ॥ अन्ज गतिव्यक्ति-
अक्षणेपु आनञ्ज आनञ्जतुः ॥ णिजन्तानामाम् । प्राग्न्त् प्रक्रिया । टुण्ट-
यांचकार इत्यादि सर्वं योज्यम् ॥

लुडि अस्पधिष्ट । अपनायीत् । अपानिष्ट । अपणायीत् अपाणिष्ट ।
औदित्वाद्देद् अक्षमिष्ट । अक्षंस्त । कंश्रीति ङः द्वित्यादि अचकमत ॥
ओप्यायैद् वृद्धौ ॥

१४५० दीर्घूर्जनवृधतायप्यायस्ते ङिः । १४।३।१५। दीपादि-
भ्यः कर्त्तरि लुडि ते परे निर्वा भवति ॥ न इत् । ञेरिति तस्य लुक्
पक्षे सिः । अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यायिपातां ॥ तायृञ् सन्तानपालन-
योः वा ङिः । अतायि अतायिष्ट ॥ औदित्वाद्देद् अगाढ अघाशाताम्
अगाहिष्ट अगाहिपातां । शक्प्रच्छीति नेद् अस्मेष्ट । अतडि सर्तीत्यद्
अद्युतत् अद्योतिष्ट । अशुभत् अशोमिष्ट । अरुचत् अरोचिष्ट अधितत्
अधेतिष्ट । अमिदत् अमेदिष्ट । अस्विदत् अस्वेदिष्ट । अनुदत् अघो-
टिष्ट । अलुटत् अलोटिष्ट । अलुठत् अलोठिष्ट । अशुभत् अशोमिष्ट ।
अस्रभत् अस्रम्भिष्ट । अस्रसत् अस्रसिष्ट । अन्नशत् अन्नशिष्ट । अध्व-
सत् अध्वसिष्ट । अवृतत् अवर्तिष्ट । अवृधत् अवर्धिष्ट । अशृधत्
अशर्धिष्ट । अस्यदत् अस्यान्दिष्ट । अरूपत् अकल्पिष्ट ॥ ज्वर रोगे ॥

१४५१ वृद्धज्ज्लोऽन्तः । १४।२।६८। वृद्धज्ज्लोरान्तस्य च धातोरतः
अतदानपरे सौ आद्भवति ॥ अज्वारीत् । नट नृत्तौ ॥

१४५२ चोर्णुबृहलादेर्लघोरिति । १४।२।६९। ऊर्णुनः ह्लादिह-
लन्तस्य च धातोर्लघोरतः इडादानतदानपरे सौ आरैज्वा भवति ॥ अनाटीत्
अनाटिष्टाम् । अनटीत् अनटिष्टां ॥ फले हसने । न क्षणिनि नारैच् ।
अकखीत् ॥ ज्वल दीप्तौ वृद्धजिति नित्यमात् अज्वालीत् ॥ प्लू गतौ । अडि

१ वद् मन् इत्येतयोर्लघोरान्तस्य रेफान्तस्य च धातोरकारस्य अतदानपरे सौ परत
आनारादेशो भवति । वदन्ज् इति किं ना निरदीत् । अत इति किं न्यमीलत् ।
अवधीत् यत्र गतौ इत्यत्रात् सेधानेकद्वयप्रधानमिति न भवति ॥

श्रयत्यसिति पम् अमावितौ अपसत् ॥ शर्प्रच्छीति नेद् । अस्मार्पात् ॥

१४५३ यंरनेमातां सकृ च । ४।२।७२। यस्मृमन्म्यः आदन्ते-
म्यः च परस्य सेरिड् भवति अतडाने परतः सकृ चैतेषाम् ॥ ईटीट इति
सेर्लेरु अश्रासीत् अश्रासिष्टाम् । अरंसीत् अरंस्त ॥ वुर्धो बोधने । चत्रासेति
नेट् ऐच् । अभौत्सीत् अबौद्धां । तडि वा जिः । अबोधि अबुद्ध अमुस्तातां ।
न क्षणिति नारैच् अवमीत् । सर्त्तित्यङ् । असदत् अशदत् ॥ द्रु सु गनौ ।
कंथीति ड् । अनुद्रुपत् अमुसुवत् ॥

१४५४ धेदध्वेर्वा । ४।३।८। धेदध्विभ्यां कर्त्तरि लुङि ङो वा भवति ॥
डित्त्वादिटि चातो लुक् । अदधत् अदधतां ॥

१४५५ घ्राधेदशाच्छासो वा । ४।२।७४। प्रादिभ्यस्सेरतडाने
श्रुग्रा भवति ॥ अश्रुचीट्सकौ । अघात् अघाताम् । अघासीत् अघासिष्टां ॥
वुपेति सेः श्रुक् । अपात् अपातां ॥ प्राधेडिति वा श्रुक् । अघ्रात् अघ्रासीत् ।
अध्मासीत् ॥ सेः श्रुक् । अस्थात् ॥ आत इत् । प्रास्थित प्रास्थिपाताम् ।
अघ्रासीत् । अदात् ॥ दैच् बोधने ॥ अदासीत् ॥ मृ गतौ । सर्त्तित्यङ् ॥

१४५६ ऋवृशोऽर । ४।२।९। ऋवर्णान्तानां दशेश्वेरुः अडचर्भवति ॥
असरत् । असरतां ॥

१४५७ लिप्सिज्हात्तेः । ४।३।१३। लिपादीनां कर्त्तरि लुङ्यतडि
अङ् भवति ॥ अर् । आरत् आरतां । सेत्त्वान् सिलुक् अतारीत् अतारि-
ष्टाम् । आर्त्तित्यिष्ट आर्त्तित् ॥ ज्युत् मासने ऋदित्त्वाद्वाङ् । अज्युतत्

१ तिप्सिपोश्च इत्याकारो न भवतीति विशेषः । अतडान इति किं अयंस्त अरंस्त
दण्ड स्ववमेव । कर्मण्यसवादीनां कर्मवशाति चचनात् कर्मस्तीराति कर्मभावे तद् ।
अमास्त धान्य ॥ बहुवचन लाशणिकार्थम् । अग्लासिष्टाम् । अग्लासिषु ॥

२ शो तनुकरणे । शो छेदने । यो अन्तकर्मणि । धेट पूर्वेण नित्ये प्राप्ते शोपे
भ्योऽप्राप्ते विवक्ष्यः ।

३ लिप् सिच् ङ्हा अर्त्त इत्येतेभ्यो धातुभ्य कर्त्तरि लुङि परे मध्ये अद् प्रत्ययो
भवति ॥ अलिप्तत् । अलिचन् । आह्वान् । आरत् । योगविभाग उत्तरार्थ ॥ 'आर-
जायच' इत्येतावता आरत् इति सिद्ध्यै पुनर्वचन ना भवान् अरत् इत्यन सप्रयोजनम्

अज्योतीत् ॥ ऋदित्त्वाद्वाङ् । अस्कदत् अस्कन्दीत् ॥ व्रज गतौ । वद्भ्रजि-
त्यात् । प्रात्राजीत् ॥ रभसेति नेद् । असाङ्क्षीत् असाङ्क्षाम् ॥ अगोपायीत्
अगोपीत् । अधूपायीत् अधूपीत् । लदित्त्वाद्वाङ् । अगमत् ॥ णन प्रह्वत्वे
शब्दे । वरमितीदसकौ । अनंसीत् अनंसीष्टाम् ॥ अयंसीत् । न क्षणिति
नारैच् । अशसीत् ॥ कृषि विलेखने ॥

१४५८ दृपादेर्वाऽ सृपः । १।३।३। दृपादिभ्यो टुङि सिर्वा भवति
न सृपः ॥ शिशुद्वित्वाति नेद् ॥

१४५९ दृप्तृप्सृप्तृपिस्सृप्तृशो वा । १।३।१९५। दृपादीनाम-
किति जल्यम् वा भवति ॥ अकाक्षीत् अकाक्षीन् ॥ पक्षे ॥

१४६० इकः घालोऽ दृशः क्सो नेद् चेत् । १।३।४। इरुः
परो यः शल् तदन्ताद्घातोर्लुङि क्सो भवति नेद् चेत् न दृशः ॥ अरुक्षत् ॥
ऋदित्त्वाद्वाङ् । पक्षे सौ सृगृहश इत्यन । अदर्शत् अद्राक्षीत् अद्राष्टां ॥
दह भस्मीकरणे । दादेरिति हस्य घः । अधाक्षीत् अदाग्धां ॥ गिह सेचने ।
कसः । अमिक्षत् ॥ धेत्क्ष्वेति ङे अशिथियत् । पक्षे ॥

१४६१ स्तन्भृष्टृचृष्टृचृग्लुचृग्लुचृश्चिञोऽह् । १।३।९।
एतेभ्यः कर्तेरि लुङ्चह् वा भवति ॥ ध्वत्वासिति इतोऽञ् अलुर् । अधन्
पक्षे सौ न क्षणिति नारैच् । अधयीत् ॥ श्रृप्च्छीति नेद् । तन्सीति
सस्य तः । अवासीन् अवाताम् अवात्सुः ॥ वद्भ्रजित्यात् । अवादीन् ॥
अयाक्षीत् । अवष्ट । अवाप्सीन् । अवप्त । अयाक्षीत् ॥ सिलुचि दन्त्रोत्वं
च अवोढ अयाक्षताम् । अवासीन् अवास्त अव्यासीन् अन्यास्त ॥ लिप्सी-
त्यद् आतो लुर् आहन् ॥

१४६२ तटि चा । १।३।१४। लिपादिभ्यः कर्त्तरि लुटि तटि अट्
या भवति ॥ पक्षे सिः आहत जाहास्त । अदीदांसीन् अदीदांसीष्ट । अगी-
गामीत् अदीगांगिष्ट । भोत ञ् अगृहीन् अगृहीष्ट । इट्भां । वन ।
अगृशत् ॥

१४६३ दुहादिहलिहगुहस्तङि तुवि श्लुग्या ।४।२।५५।
दुहादिभ्यः कसस्य तयर्गादौ वादौ च तङि श्लुग्या भवति ॥ अगूढ ।
अघुक्षत ॥

१४६४ कसस्याचि ।४।२।५६। कसस्याजादौ लुग्भवति ॥ अघु-
क्षाताम् अघुक्षत । अगूढाः । अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघूद्वपम् अघुक्षध्वम् ।
अघुक्षि अगुहहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥ कंथ्रीति ङ. । आशीश्रियत् अ-
शिश्रियत् । अनैपीत् अनेष्ट ॥ अथ अदादिः । अवेदीत् । समवित्त सम-
वित्साता ॥ लिङि चेति वधादेशः । अल्लुच. स्थानिवादानुपान्त्यत्वे नारैच् ।
अनेकाच्त्वादिद् च अवधीत् ॥

१४६५ न्नो वघस्तङि लुङि ।४।२।१२२। हनस्तङि लुङि
वधो वा भवति ॥ आवधिष्ट । पक्षे सि. ॥

१४६६ हनः ।४।२।२४५। हनस्तङि सादौ सौ क्रिद्वद् भवति ॥ ह-
न्मन्येति नं लुक् । आहत आहसाताम् । अभूत ॥ औदित्वाद्देद् अमार्जात्
अमार्शीत् ॥ अङि । श्रयत्यसित्युम् । अवोचत् ॥ ऋदित्वाद्वाङ् अरुदत्
अरोदित् ॥ अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् । आनीत् । अश्रसीत् अधासीत् ।
अजक्षीत् ॥ अनेकाच्त्वादिद् अजागरीत् ॥

१४६७ लुङि लुग् दरिद्रः ।४।२।१९६। दरिद्रो लुङि लुग्वा भव-
ति ॥ पक्षे सक् । अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् ॥ अचकासीत् । सर्चिशास्ती-
त्यङ् शास इति इत् अशिपत् । वोर्णुञ्जिति वाञ् । अवशीत् अवाशीत् ॥
रपट्कत्वादिद् । ऐच् अरावीत् । अक्षणावीत् । समक्षणविष्ट । अस्त्रावीत् ।
अनारीत् अयावीत् ॥

१४६८ गैत्योः ।४।२।१२४। इणिकोर्लुङि गा भवति ॥ पुपेति से-
श्लुक् । अगात् अगाताम् अगुः । अध्यगात् । सक् अयासीत् ॥ रुया प्रकथ-
ने । वक्तीत्यङ् । आतो लुक् । आख्यत् रुशादेशे अङ् आख्यत ॥ ऐरिष्ट ।

१ दुहादेरिति किं१ अघुक्षत् । अदीक्षत् । तुवीति किं२ अघुक्षामहि ॥ कसस्या-
चीत्यतो लुचि वर्तमानाया श्मवचनम् सर्वार्थम् ॥

ऐडिष्ट । ऐशिष्ट । आसिष्ट । अवसिष्ट । आशासिष्ट । असविष्ट । असोष्ट ॥

१४६९ लुङ्लड्ङणौ सन्डे वा । १।२।१२८। इडो लुङ्लडोः सन्डपरे णौ च गाड् वा भवति ॥ गाङ्कुटामिति ङिद्वद्भावे ईहल्यप्ये इती त्वे अध्यर्गाष्ट । पक्षे ऐच् अद्यैष्ट ॥ क्सः । अद्विक्षत् । अद्विक्षत ॥ अधु-क्षत् अदुग्ध अधुक्षत अधुक्षाताम् अधुक्षत । अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुक्षा-थाम् अधुग्ध्वम् अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अदुहहि अधुक्षावहि अधुक्षामहि ॥ दिही उपदेहे । अधिक्षत् अदिग्ध अधिक्षत अधिक्षाताम् अधिक्षत । अदि-ग्धाः अधिक्षथाः अधिक्षाथाम् अधिग्ध्वम् अधिक्षध्वम् । अधिक्षि अदिहहि अधिक्षावहि अधिक्षामहि ॥ लिही आस्वादने । अलिक्षत् अलीढ अलिक्षत अलिक्षाताम् अलिक्षत । अलीढाः अलिक्षथाः अलिक्षाथाम् अलीढ्वम् अलि-क्षध्वम् । अलिक्षि अलिहहि अलिक्षावहि चलिक्षामहि ॥ वैच् । प्रौर्णावीत् प्रौर्णवीत् प्रौर्णुवीत् । धूञ्जितीद् । अस्तावीत् अस्तोष्ट ॥

अथ हादिः । अभैषीत् ॥ आरत् । तडि वाड् ममारत । पक्षे सिः समार्ष्ट ॥

अथ दिवादिः । सर्चीत्यड् । पुष पुष्टौ । अपुषत् । अशुषत् । अतुषत् । एवं पुष्यादयः स्निहिपर्यन्ता नेयाः ॥

१४७० श्लिषः । १।३।५। श्लिषो लुङि क्सो भवति नेद् चेत् ॥ आश्लिषत् ॥

१४७१ नानालिङ्गने । १।३।६। अनालिङ्गने वर्तमानात् श्लिषः लुङि क्सो न भवति ॥ अङि । उपाश्लिषत् जतु काष्ठम् ॥ असू क्षेपणे । लङ् श्वयत्यसिति थक् । निरास्थत् निरास्थत ॥ नश अदर्शने । अङ् ॥

१४७२ नशो वेम् । १।३।८। नशोऽर्हाम् वा भवति ॥ म इत् । अनेशत् अनशत् ॥ तृप प्रीणने । ह्योर्देधति वा सिः । रधादित्वाद्देद् । ह्यपिति वाम् । अत्राप्सीत् अत्राप्सीत् । इटि अतर्पीत् । पक्षे अङ् अतृप-त् ॥ ह्य हर्षविमोहनयोः ॥ अद्राप्सीत् अद्राप्सीत् अदृपत् अदर्पीत् ॥

स्तनभ्रुमुचू इति वाङ् । अर । अजरत् । पक्षे सि ऋदन्तत्वादिद् । अजा-
रीत् ॥ प्रायेडिति सेर्वां श्लुक् । अशात् पक्षे सक् अशासीत् ॥ एव
अच्छात् अच्छासीत् असात् असासीत् । नित्य से श्लुक् । अदात् । दी-
प्पूरिति वा ङि ॥

१४७१ मजन्वघोऽयंरंनंगंवकंचमः कृञ्जौ । १।१।२३६।
मान्तस्य जनेर्वधेश्च धातोरुपान्त्यस्यात् ङिति कृति औ च आत्र भव-
ति न यमादे ॥ अजनि अजनिष्ट । एवमदीपि अदीपिष्ट । अपूरि अपू-
रिष्ट ॥

१४७४ पदः । १।३।१६। पद कर्त्तरि लुङि ते परे ङिर्नित्य भवति ॥
उदपादि उदपत्साता । दीप्पूरिति वा ङि अत्रोधि अबुद्ध अबुत्साता ॥
स्विन्नानिति नेद् अमस्त ॥ अश्विशीतीद् । अडयिष्ट ॥ शुचृञ् पुतिभावे ।
ऋदिच्त्वादतद्द्वयद् । अशुचत् अशोचिष्ट ॥ हलामित्यात् । अराङ्क्षीत्
अरङ्क् ॥ अथ स्वादि । धूञ्जितीद् । अभावीत् ॥ आप्ल् व्याप्तौ । ल्यदि-
त्त्वादङ् आपत् एव अशकत् ॥ अथ क्र्यादि ॥

१४७५ निष्कृपः । १।२।१४१। निस कुपेर्वलदेरिङ्वा भवति ॥
निरकोपीत् निरकौक्षीत् । अश्विशीतीद् अपावीत् अपविष्ट । एव अला-
वीत् अलविष्ट ॥ अथ तुदादि । वार । अभाक्षीत् अभाष्टाम् । अत्रा-
क्षीत् अत्राष्टाम् । अमर्ष्ट अम्रष्ट । अमर्द्द्वम् अम्रद्द्वम् ॥ दृपादेरिति
वा सौ वाम् । अकाक्षीत् अकाक्षीत् । अकृष्ट अकृष्ट । पक्षे क्स । अकृ-
क्षत् अकृक्षत् ॥ लिप्सिजित्यद् अलिपत् । तङि वा इत्यद् अलिपत् ।
पक्षे सि अलिप्त ॥ पिची क्षरणे । असिचत् असिचत् असिक्त ॥ अलु-
पत् अलुप्त । अविदत् अविक्त । ऋदन्तत्वादिद् अकारीत् अकारिष्टा ।
शरूपच्छीति नेद् अप्राक्षीत् ॥ सृन् विसर्गे । सृन्द्दश इत्यम् । असा-
क्षीत् ॥ ड्रुमजो शुद्धौ । ड्रुशब्दोतावितौ । नेद् ॥

१४७६ नश्मज्जसोर्नम् । १।२।१९६। नश. मस्जे. सस्य च

जल्यकिति नम् भवति ॥ अमावितौ । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्षां ॥ स्त्रो
 भङ्गे । ओदित् । अरौक्षीत् ॥ द्युप स्पृश स्पर्शने । आवलीति नेद्
 अच्छौप्सीत् ॥ दन्दलीति नेद् । दृपादेरिति वा सिः । दृष्टृपिति याम्
 अस्पाक्षीत् अस्पाक्षीत् अस्पृक्षत् ॥ एवं मृश आमर्शने । अमाक्षीत् अमा-
 क्षीत् अमृक्षत् ॥ असदत् । औदिस्वाद्धेद् । अमश्चीत् अमाक्षीत् ॥ सेद् ।
 इपु गत्याम् । ऐपीत् ॥ यरलाद्भ इति नेद् । अरब्ध अलब्ध ॥ अथ
 तनादिः ॥ क्षणूञ् हिंसायां । न क्षणिति नात् अक्षणीत् अक्षणिष्ठां ।
 थास्तयोस्सेर्वा श्रुक् । हन्मन्येति णलक् । अक्षत अक्षणिष्ट । अक्षथाः
 अक्षणिष्ठाः ॥ अथ रुधादिः । भिदृञ् विदारणे । अक्षुन्विति नेद् । अभै-
 त्सीत् । ऋदन्तत्वाद्वाद् । अभिदत् अभिच असेरिति निषेधादिद् ॥ अञ्ज
 गतिव्यक्तिभ्रक्षणेपु आञ्जीत् आञ्जीष्टम् ॥ अथ चुरादिः । ष्यन्तेभ्यः
 कंथ्रीति ठः । अलघुपरत्वान्न दीर्घः । अल्लुण्टत् । अलघुपरत्वादसन्वत्त्वे
 नेत् ॥ यत्रु चुर्णसंकोचने । उदित्त्वान्तम् । अययन्त्रत् । अञ्जोक्तौ मुक्त्वा
 द्विः ॥ उर्ज बलप्राणनयोः ॥ और्जिजत् । अग्लुच्यसन्वत्त्वात्तेत्वादि ॥
 गण सङ्ख्याने ॥

१४७७ गणश्चे । १।१।१०४। गणेटं द्विर्भावे पूर्वस्य ईद्धा भवति ॥
 अजीगणत् अजगणत् । अमाशित्वान्न ह्रस्वः ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ
 अपपारत् अतितीरत् । एवं फयादयः सर्वेऽपि नेतव्याः ॥

लुटि स्पर्शिता ॥ मोदिता । तितिक्षिता । तेजिता । सता श्रपिता ।
 र्मीमांसिता पनायिता पनिता । पणायिता पणिता । धन्ता क्षमिता ।
 गाढा गाहिता । मेता । युद् शब्दे । पोता ॥ गाङ् ईयङ् गर्तो ।

१ गणयने ॥ चण्डो 'वेष्टिषेष्टो वा । १।१।१०३।' इत्यने वाङ्मुक्त्वात् ॥
 चण्डो 'भूरिशाक्षिण्यगुण्ड चण्डं गणयमर्थे चण्ड' इत्येके ॥ अदन्तत्वाद् द्विष
 वगाशाभेर्वचनम् । चण्डो अने चण्डो गणयने चण्डो निष्ठायां ईद्धात् । सप्त मर्शत् १४७८
 अथरुपा इति शिष्टम् ॥

श्याता । धर्त्ता । माता । पयिता । डयिता । सन्ता म्यन्दिना । कन्या
कल्पिता । स्वर्त्ता । दरिता दर्शना ॥

१४७८ सहल्लुभेच्छरूपरिपस्ति । १४२ । १६२ । सदादिभ्यः ता-
देर्ल्यश्लः इह्या भवति ॥ सोऽस सहिता । रन्ता । बोद्धा । मोऽस ।
रोऽस ॥ वा इट् ईट् तरिता तरिता । ऋतीयिता अर्तिता । त्यका ।
सहृक्ता । गोपायिता गोप्ता गोपिता । धूपायिता धूपिता । तप्ता । यत्ता ।
गन्ता । वा अम् सप्ता सर्त्ता । नन्ता । यन्ता । क्रमिता । तडि
प्रक्रन्ता । अमिता । अक्षीता । अनिटि कटुर् । अष्टा । सहल्लुभेनि
वेद् । रूप रिष हिंसायां । रोऽसिना रोऽसि । रेऽसिना रेऽसि । कष्टा कर्ष्ता ।
दंष्टा । दग्धा । भेदा । भयिता । घरता । यदिता यष्टा । यमा ।
वोदा । व्याता । ह्याता । भक्ता । रङ्क्ता । दीक्षांतिना । शीघ्रासिता ।
शप्ता । गृहिता गोदा । श्रयिता । हन् हरणे हर्त्ता । भृन् भरणे भर्त्ता ।
नेता ॥ अथ अदादिः ॥ वेदिता । हन्ता । भविता । मार्जिता मार्था ।
वक्ता । रोदिता । स्वप्ता । अनिता । अनेकात्त्वादिद् जागरिता । अ-
स्सतित्यातो टुक् दरिद्रिता । चक्रासिता । शामिता यशिता । रविना ।
शयिता । सङ्गयिता । खयिता । नयिता । ययिता । ण्ता । म्याता ।
चक्षिता । ईरिता । सोता । सविता । अभ्येता । द्वेष्टा । दोऽस । ऊर्ण-
यिता ऊर्णयिता । स्तोता ॥ अथ द्वादिः । अर्षा ॥ अथ दिसादिः ।
शक्ता वेत्ता । सहेति वेद् लोभिता लोब्धा पोष्टा तोष्टा । रा रोपणे ।
रोपिता । रोष्टा । रघादित्वाद्दे । नगिता नंटा । तर्पिता त्ना तर्षा ।
दर्पिता द्रप्ता दर्षा । द्रुहमुहम्नुहस्निहो वेति वा षः परे षः । द्रुह जि-
घासाया । द्रोहिता द्रोधा द्रोढा । एव मुह वैचित्ये । मोहिता मोन्धा मोढा ।
प्लुह उद्गरणे । खोहिता खोधा खोढा । णिह प्रीनी । नेहिता नेन्ना ।
स्नेदा । जरिता जरीता । शाता । जनिता ॥ अथ म्वादिः ॥ धयिता धोना ।
चरिता चरिता ॥ अथ न्यादिः ॥ आस्तगिता आन्तरिता । निन्धेष्टा नि-

ष्कोपिता ॥ अथ तुदादिः । भ्रञ्जी पाके । अष्टा भर्षा । ऋष्टा कर्षा ।
 स्रष्टा । मङ्क्ता । स्पष्टा स्पर्षा । अष्टा मर्षा । सहोति वेद् एष्टा एषि-
 ता । कुटादीर्द्धिद्वत्त्वाद्भेद् कुटिता । पुटिता । कुचिता । घुटिता ।
 स्फुरिता । नुविता । कुविता । स्वङ्क्ता । रब्धा । लब्धा ॥ अथ
 रुधादिः वेत्ता ॥

१४७९ अन्जोऽसेः । ४।२।१४०। अन्जो बलादेरिद्धा भवति न सेः ॥
 अञ्जिता अङ्गा ॥

१४८० इटि विजः । ४।१।१४५। विजेरिडादौ प्रत्यये ङिद्वद्
 भवति ॥ विजिता शेषं सुगमं ॥ प्रागुक्तप्रक्रियया नेयाः ॥

लङ्लटोः स्यः । अस्पर्द्धिष्यत स्पर्द्धिष्यते । अवीभत्सिष्यत वीभत्सि-
 ष्यते । अवन्दिष्यत वन्दिष्यते । अहत्स्यत हत्स्यते । अतितिक्षिष्यत
 तितिक्षिष्यते । अजुगुप्सिष्यत जुगुप्सिष्यते । अत्रप्स्यत अत्रपिष्यत ।
 त्रप्स्यते त्रपिष्यते अपनायिष्यत् अपनिष्यत । पनायिष्यति पनिष्यते ।
 अपणायिष्यत् अपणिष्यत । पणायिष्यति पणिष्यते । अक्षंस्यत अक्ष-
 मिष्यत । क्षंस्यते क्षमिष्यते । अकामयिष्यत अकामिष्यत । कामयिष्यते
 कामिष्यते । अघाक्ष्यत अगाहिष्यत । घाक्ष्यते गाहिष्यते । अस्मेष्यत
 स्मेष्यते । अकोष्यत कोष्यते । अगास्यत गास्यते । अधरिष्यत धरिष्यते ।
 अपविष्यत पविष्यते । अडयिष्यत डयिष्यते । अधोतिष्यत धोतिष्यते ।
 असंसिष्यत संसिष्यते ॥

१४८१ न वृद्धयः । ४।२।१७२। वृतादिभ्यो बलादेरिद् न भवात्
 अतडि परे ॥ वृतूङ् वर्तने । अवर्त्स्यत् वर्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् स्यन्त्स्यति ।
 अकल्पस्यत् कल्पस्यति । तडोति अवर्तिष्यत वर्तिष्यते । अस्यन्दिष्यत
 स्यन्दिष्यते । अकल्पिष्यत कल्पिष्यते । अज्वरिष्यत ज्वरिष्यते । अस्म-
 रिष्यत् स्मरिष्यति । अदरिष्यत् अदरीष्यत् । दरिष्यति दरीष्यति ।
 अभोत्स्यत् भोत्स्यति । अभोत्स्यत भोत्स्यते । असत्स्यत् सत्स्यति ।

अक्रीक्ष्यत् क्रोक्ष्यति । अरोक्ष्यत् रोक्ष्यति । अजेप्यत् जेप्यति । व्यजेप्यत् विजेप्यते । अधास्यत् धास्यति । ध्ये स्मृ चिन्तायाम् । अध्यास्यत् ध्यास्यति । औस्वृ शब्दोपत्तापयो । अस्वरिप्यत् स्वरिप्यति । अतरिप्यत् अतरीप्यत् । तरिप्यति तरीप्यति । आर्त्तीयिप्यत् आर्त्तिप्यत् । ऋर्त्तीयिप्यते अर्त्तिप्यति । अचिकित्सिप्यत् अकेतिप्यत् । चिकित्सिप्यति केतिप्यति । असङ्क्ष्यत् सङ्क्ष्यति ॥ यम जम मैथुने । अयप्स्यत् यप्स्यति ॥

१४८२ अतडः । १४।२।१७१। गमे परस्य सादेर्ल्यश्च अतडाद् वित्य भवति ॥ अगमिप्यत् गमिप्यति । समगस्यत् सगस्यते । अयस्यत् यस्यति । अक्रमिप्यत् क्रमिप्यति । तडि प्राक्रम्यत् प्रक्रम्यते । अम्रमिप्यत् म्रमिप्यति । अक्रक्ष्यत् अकक्ष्यत् । क्रक्ष्यति कक्ष्यति । अददक्ष्यत् ददक्ष्यति । अधक्ष्यत् धक्ष्यति । रह त्यागे । अरहिप्यत् रहिप्यति । अश्रयिप्यत् श्रयिप्यति । अवत्स्यत् वत्स्यति । अददिप्यत् वदिप्यति । अयक्ष्यत् अयक्ष्यत् । यक्ष्यति यक्ष्यते । अवास्यत् अवास्यत् । वास्यति वास्यते । अशीशासिप्यत् अशीशासिप्यत् । शीशासिप्यति शीशासिप्यते । अदीदासिप्यत् अदीदामिप्यत् । दीदासिप्यति दीदासिप्यते । त्रिपी दीप्तौ । अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यत् । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते । अघोक्ष्यत् अघोक्ष्यत् । अगूहिप्यत् अगूहिप्यत् । घोक्ष्यति घोक्ष्यते । गूहिप्यति गूहिप्यते । अश्रयिप्यत् अश्रयिप्यत् । श्रयिप्यति श्रयिप्यते ॥ अथ अदादि ॥ अवेदिप्यत् वेदिप्यति । अहनिप्यत् हनिप्यति । अमविप्यत् भविप्यति । अमार्क्ष्यत् अमार्जिप्यत् । मार्क्ष्यति मार्जिप्यति । अवक्ष्यत् वक्ष्यति । अरोदिप्यत् रोदिप्यति । अस्वप्स्यत् स्वप्स्यति । अस्सान्नित्यातो लृट् अदरिद्रिप्यत् दरिद्रिप्यति । अशासिप्यत् शासिप्यति । अरविप्यत् रविप्यति । ऐप्यत् ऐप्यति । लृडि वा गाह् । इङ् अध्ययने । अध्यगीप्यत् अध्यैप्यत् ।

१ आर्वाऽचीत्यत्र ऋट इत्युक्तत्वात् अरादेशाभावात् मृजुधाता ऋकारो वर्तते तत अजादी प्रत्यये आर्वा भवति । यत्र तु अर प्राप्तिस्तत्राचि परेऽपि ऋताऽभावान् ऋतोऽत आद्भवत्येव ॥

लृटि न गाह् अध्येष्यते अयास्यत् । यास्यति । आख्यास्यत आख्यास्यते ।
 आचक्षिष्यत आचक्षिष्यते । ऐरिष्यत ईरिष्यते । असविष्यत असोष्यत ।
 सविष्यते सोष्यते । अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत । द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते । और्णविष्यत्
 और्णविष्यति । और्णविष्यत और्णविष्यत । ऊर्णविष्यति ऊर्णविष्यति ।
 ऊर्णविष्यते ऊर्णविष्यते ॥ अथ ह्रादिः । अमेष्यत् मेष्यति । अपरिष्यत्
 अपरीष्यत् । परिष्यति परीष्यति । आरिष्यत् आरिष्यति । अहास्यत्
 हास्यति । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । वेक्ष्यति वेक्ष्यते ॥ अथ दिवादि ॥ नृत्
 गात्रविक्षेपणे ॥

१४८३ कृत्तृचृच्चृदस्स्यसौ । १४२।१६९। कृत् वृद् नृद्
 चृत् नृद् इत्येतेभ्यः सादेश्च इद्वा भवति न से ॥ अनर्त्यत् अनर्ति-
 प्यत् । नर्त्यति नर्तिष्यति ॥ क्षिप प्रेरणे ॥ आक्षेप्यत् क्षेपयति । अरा-
 त्स्यत् रात्स्यति । अव्यत्स्यत् व्यत्स्यति । सिद्धनिति नेद् अपोक्ष्यत्
 पोक्ष्यति । अशोक्ष्यत् शोक्ष्यति । अतोक्ष्यत् तोक्ष्यति । अदोक्ष्यत् दोक्ष्यति ।
 अश्लेक्ष्यत् श्लेक्ष्यति । शक मर्षणे । अशक्ष्यत् शक्ष्यति । अस्वेत्स्यत् स्वे-
 त्स्यति । अक्रोत्स्यत् क्रोत्स्यति । अक्षोत्स्यत् क्षोत्स्यति । अश्रोत्स्यत्
 श्रोत्स्यति । असेत्स्यत् सेत्स्यति । अशमिष्यत् शमिष्यति । अक्लेत्स्यत्
 अक्लेदिष्यत् । क्लेत्स्यति क्लेदिष्यति । अमेदिष्यत् मेदिष्यति । रधादिवाद्देद् ।
 अनङ्क्ष्यत् अनशिष्यत् । नङ्क्ष्यति नशिष्यति । अत्रप्स्यत् अतर्प्स्यत् ।
 अतर्पिष्यत् तर्प्स्यति तर्प्स्यति तर्पिष्यति । अद्रप्स्यत् अदर्प्स्यत् अदर्पि-
 प्यत् । द्रप्स्यति दर्प्स्यति दर्पिष्यति । अद्रोक्ष्यत् अद्रोहिष्यत् । द्रोक्ष्यति
 द्रोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । मोक्ष्यति मोहिष्यति । अक्षोक्ष्यत्
 अक्षोहिष्यत् । क्षोक्ष्यति क्षोहिष्यति । अस्नेक्ष्यत् अस्नेहिष्यत् । स्नेक्ष्यति
 स्नेहिष्यति । अजरिष्यत् अजरीष्यत् । जरिष्यति जरीष्यति । अशाम्यत्
 शास्यति । अजनिष्यत् जनिष्यते । अपत्स्यत् पत्स्यते । अवेत्स्यत्

१ कृते छेदने कृते वेष्टने इति द्वयोरपि ग्रहण । वृद् हिमानादरयो । नृत् हिषाम-
 न्यनयो । चृद् दीप्तिवमनयो । इद् सदीपणे ॥

वेत्स्यते । सृजि विसर्गे । सृज्दृशोऽम् जल्यकि इत्यम् । अम्मस्य इति
 नेट् । अस्रक्ष्यत स्रक्ष्यते । दूङ् परितापे । अदरिप्यत दरिप्यते ॥ अथ
 स्नादि ॥ अस्नरिप्यत् अस्तरिप्यत । स्तरिप्यति स्तरिप्यते । अवरिप्यत्
 अवरीप्यत् । अवरिप्यत अवरीप्यत । वरिप्यति वरीप्यति । वरिप्यते
 वरीप्यते । अवविप्यत् अधोप्यत् । अधविप्यत अधोप्यत । धविप्यति
 धोप्यति । धविप्यते धोप्यते । आप्यत् आप्यति । राध साध ससिद्धौ ।
 असात्स्यत् सात्स्याति ॥ अथ क्र्यादि । अप्रेप्यत् अप्रेप्यत । प्रेप्यति
 प्रेप्यते । अपविप्यत् अपविप्यत । पविप्यति पविप्यते । आरिप्यत् आरी-
 प्यत् । अरिप्यति अरीप्यति । अभरिप्यत् अभरीप्यत् । भरिप्यति भरी-
 प्यति । अज्ञास्यत् अज्ञास्यत । ज्ञास्यति ज्ञास्यते । अभन्त्स्यत् भन्त्स्यति ॥
 मन्थ विलोडने । अमन्थिप्यत् मन्थिप्यति । निरकोक्ष्यत् निरकोपिप्यत् ।
 निष्कोक्ष्यति निष्कोपिप्यति ॥ अथ तुदादि ॥ अदेक्ष्यत् अदेक्ष्यत ।
 देक्ष्यति देक्ष्यते । अम्रक्ष्यत् अमर्क्ष्यत । म्रक्ष्यति मर्क्ष्यति । अवेत्स्यत्
 अवेत्स्यत । वेत्स्यति वेत्स्यते । कृतै छेदने । वेट् । अकृत्स्यत् अकृर्तिप्यत् ।
 कृत्स्यति कर्तिप्यति । अप्रक्ष्यत् प्रक्ष्यति । अमद्क्ष्यत् मद्क्ष्यति । अस्प्र-
 क्ष्यत् अस्पर्क्ष्यत् । स्पर्क्ष्यति स्पर्क्ष्यति । अम्रक्ष्यत् अमर्क्ष्यत् । म्रक्ष्यति
 मर्क्ष्यति । अकुटिप्यत् कुटिप्यति । अस्फुटिप्यत् स्फुटिप्यति । अनुविप्यत्
 नुविप्यति । अट्टप्यत् ट्टप्यति । उद्विजिप्यत् उद्विजिप्यते । अस्पृक्ष्यत
 स्पृक्ष्यते । अरप्स्यत रप्स्यते । अलप्स्यत लप्स्यते ॥ अथ रुधादि ॥
 अभेत्स्यत् अभेत्स्यत । भेत्स्यति भेत्स्यते । भन्जो अवमर्दने । अमद्क्ष्यत्
 मद्क्ष्यति । आद्क्ष्यत् आज्जिप्यत् अद्क्ष्यति अज्जिप्यति । प्यन्तानां
 प्राग्वत् ॥

कर्मभावकर्मकर्तृषु प्राग्वच्छादि ॥

लिङि ॥ सर्दिषीष्ट वीभरिसपीष्ट वन्दिपीष्ट तितिक्षिपीष्ट तेजिपीष्ट ।

१ अस्मस्ययुयविल्लुगुहभाज इत्यत्र विजृप् पृथग्भावे इत्यस्य इदप्रतिषेध ।
 ओवांज् इत्यस्य तु ऐदित्करणसामर्थ्यात् ॥

कुङ् शब्दे । वा ङिच् । काविपीष्ट कोपीष्ट । धारिपीष्ट घृषीष्ट । मेङ् प्रति-
दाने । आत् आतो यम् मायिपीष्ट मासीष्ट । पाविपीष्ट पविपीष्ट । डायिपीष्ट
डयिपीष्ट । जरिपीष्ट । हल्भ्यामिति वेद् । स्मारिपीष्ट स्मरिपीष्ट स्मृपीष्ट ।
भुत्सीष्ट धायिपीष्ट धासीष्ट । स्थायिपीष्ट स्थासीष्ट । तारिपीष्ट तरिपीष्ट ती-
र्पाष्ट । ऋतीयिपीष्ट अर्त्तिपीष्ट । चिकित्तिपीष्ट । केतिपीष्ट । सङ्क्षीष्ट ।
गोपायिपीष्ट गोपिपीष्ट । धूपायिपीष्ट धूपिपीष्ट । गंसीष्ट गंसीष्ट । ऋसीष्ट ।
अक्षिपीष्ट अक्षीष्ट । तक्षिपीष्ट तक्षीष्ट । कृक्षीष्ट । दर्शिपीष्ट दृक्षीष्ट । दङ्-
क्षीष्ट धक्षीष्ट । श्वायिपीष्ट श्वयिपीष्ट । वत्सीष्ट वदिपीष्ट । यक्षीष्ट । वप्सीष्ट
वक्षीष्ट । चायिपीष्ट चासीष्ट । दीदांमिपीष्ट । शीशांसिपीष्ट । श्रायिपीष्ट श्र-
यिपीष्ट । हारिपीष्ट हृष्टीष्ट । नायिपीष्ट नेपीष्ट ॥ अथ अदादिः ॥ चेदिपी-
ष्ट । वा ङिच् ॥

१४८४ हो घः । १४।१।२३९। हनो ङिति ङिति च हस्य घो भव-
ति ॥ घानिपीष्ट । वधिपीष्ट । भाविपीष्ट । मार्जिपीष्ट मर्जिपीष्ट मृक्षीष्ट ।
वक्षीष्ट । रोदिपीष्ट । दरिद्रिपीष्ट । राविपीष्ट रविपीष्ट स्नाविपीष्ट । गंसो-
रिति नेद् । स्तोपीष्ट । आयिपीष्ट एपीष्ट । यायिपीष्ट यासीष्ट । साविपीष्ट
सविपीष्ट सोपीष्ट । ऊर्णाविपीष्ट ऊर्णविपीष्ट ऊर्णुविपीष्ट ॥ अथ ह्रादिः ॥
भायिपीष्ट भेपीष्ट ॥ अथ दिवादिः ॥ कृत्तृदिति वेद् । नर्त्तिपीष्ट नृत्सीष्ट ।
रधावित्वाङ्गेद् नशिपीष्ट नङ्क्षीष्ट । ऋप्सीष्ट तर्पिपीष्ट तृप्सीष्ट । द्रप्सीष्ट द-
र्पिपीष्ट दृप्सीष्ट । द्रोहिपीष्ट । धुक्षीष्ट । जनिपीष्ट दीपिपीष्ट ॥ अथ स्वा-
दिः ॥ सायिपीष्ट सेसीष्ट । क्र्यादिः । ज्ञायिपीष्ट जासीष्ट ॥ तुदादिः । क-
र्त्तिपीष्ट कृत्सीष्ट । मङ्क्षीष्ट । एपिपीष्ट इत्यादि सर्वे प्रागुक्तप्रक्रियया नेयं ॥

लिटि ॥ पत्पद्वे । पनायांचक्रे पेने पणायाञ्चक्रे पेणे । सस्मरे । शश्रे ।
स्वेने सस्वने । रेजे रराजे । वेमे ववमे । जिग्ये । दधे । पपे । आरे । तेरे
ऋतीयाञ्चक्रे आनृते । चिकित्सांचक्रे चिकित्ते । गोपायांचक्रे जुगुपे ।

धूपायाञ्चके दुधूपे । जग्मे । वभ्रमे । भ्रमे । फेले । शशसे । ऊपे । ददृशे ।
 आनर्हे । शुर्गुवे । शिश्विये । ऊपे । ऊहे । ऊदे । ईजे । ऊपे । ऊहे ।
 ऊवे । ऊपे । ववे । विव्ये । जुहुवे । भेजे । ररञ्जे । चरुने । दीदासांचके ।
 शशासांचके । जुगुहे । शिश्रिये । निन्ये ॥ अथ अदादिः ॥ विविदे विद्रां-
 चके । जप्ने । वभूवे । ममार्जे ममृजे । ऊचे । सुपुपे । आने । शश्वसे ।
 जजक्षे । जजागरे । जागराञ्चके । दरिदाश्चके । चक्रासांचके । शशासे ।
 ऊशे । चुक्षुपे । सुस्तुपे । नुनुवे । ईये । यये । चरुये । चचक्षे । ईरांच-
 के । अधिजगे । ऊर्गुनुवे । तुष्टुवे ॥ अथ हादिः ॥ विभयांचके विम्ये ।
 जिह्यांचके जिह्रिये । पप्रे । जहे । ममे । विभराञ्चके वभ्रे । ददे ॥ अथ
 दिवादिः ॥ तत्रसे त्रेसे । अपरेधे । आरराधे । विविदे । ऊचे । जजरे ॥
 जेरे ॥ अथ स्वादिः ॥ तस्तरे । वप्रे । दुधुवे । शुधुवे । जिम्ये । देमे ॥
 अथ क्र्यादिः ॥ तस्तरे । चकरे । शशरे । शथे । पपरे पपे । वभरे ।
 ददरे ददे । जिज्ये । जज्ञे । श्रेथे शश्रन्थे श्रेथे जग्नन्थे ॥ अथ तुदादिः ॥
 वभर्जे वभ्रजे । उज्झाञ्चके ईपे । व्यच व्याजीकरणे । विविचे ॥ अथ
 रुधादिः ॥ आनञ्जे ॥ अथ चुरादिः ॥ लुण्टयाञ्चके । इत्यादि सर्व
 योज्यं ॥

लुङि अस्पर्द्धि । अपनायि अपानि अपनिपाताम् । अपणायि अपाणि
 अपणिपातां । मजन्निति नात् । अक्षमि अक्षमिपाताम् अक्षंसाताम् ।
 अयंरमित्यनिपेधादात् । अकामि । णिन्निति अकामिचमीति न ह्रस्वः ।
 णिलुक् । अकामिपाताम् । अकामयिपाताम् । अप्यायि । अतायि ।
 अगाहि अगाहिपाताम् । अघाक्षाताम् । अस्मायि अस्मामिपाताम् अस्मे-
 पाताम् । अघोति । अशोभि । अरोचि । अश्रेति । अमेदि । आस्वेदि ।
 अघोति । अलोठि । अलोठि । अक्षोभि । असम्भि । असंसि । अत्रंसि ।
 अध्वंसि । अवर्ति । अवर्द्धि । अशर्द्धि । अस्यान्दि । अकल्पि । अज्वारि

अज्वरिपाताम् । अनाटि । अज्वालि । अस्मारि अस्मारिपाताम् अस्म-
रिपाताम् अस्मृपाताम् । अश्रायि अश्रायिपाताम् अश्रासाताम् । अरामि ।
अवोधि अमुत्साताम् । अत्रामि अवमिपाताम् । असादि अशादि । अद्रा
वि अद्राविपाताम् अद्रोपाताम् । एव अस्त्रावि अस्त्राविपाताम् अस्त्रोपाता
म् । अधागि अधायिपाताम् अधासाताम् । एवमादन्तानाम् अप्रायि । अ
श्रमायि । अस्थायि । अन्नयि । अदायि । असारि । आरि । आरिपा
ताम् । अतारि अतारिपाताम् अतरिपाताम् अतरीपाताम् अतीर्षाताम् ।
आर्त्तायि आर्त्ति । अज्योति । अस्कन्दि । अस्कन्साताम् । प्रानाजि ।
असज्जि असङ्क्षताम् । अगोपायि अगोपि । अधूपायि अधूपि । आगा
मि अगसाताम् । असर्पि अस्तसाताम् । अनामि अनसाताम् । अयामि ।
अशासि । अर्कपि अर्कक्षताम् । अदर्शि अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम् । अ
दाट्टि अधक्षाताम् । अमेहि । अश्रायि अश्रायिपाताम् अश्रयिपाताम् ।
अवासि । अवादि अवदिपाताम् । अयाजि । अवापि । अवाहि । अवायि
अव्यायि अवाहयि । अदीदासि । अशीशासि । अगूहि अगूहिपाताम्
अपुक्षाताम् । अश्रायि । अनायि ॥ अथ अदादि ॥ अवेदि । अघानि
अघानिपाताम् । अहसाताम् । स्थानिवद्भावेन अनुपान्त्यत्वात् नात् अव
धि अवधिपाताम् । अभावि । अमार्जि अमार्जिपाताम् अमृक्षाताम् ।
अवाचि । अरोदि । अस्वापि । आनि । अश्रासि । अजाक्षि । अजा
गारि । अदरिद्रि । अचकासि । अशासि । अवाशि । अरावि अरावि
पाताम् अरविपाताम् । अक्षावि अक्षाविपाताम् अक्षविपाताम् । अक्षणावि ।
अस्त्रावि अस्त्राविपाताम् अस्त्रोपाताम् । अनावि । अयावि । अगावि ।
अयायि । आख्यायि । ऐरि । ऐडि । ऐशि । आसि । अवासि अवसिपा
ताम् । आशासि । असावि । अध्यगायि अध्यायि । अद्वेषि । प्रौर्णावि ।
अस्तावि ॥ अथ ह्यादि ॥ अमायि । आरि ॥ अथ दिवादि ॥ अपोपि

अपुक्षाताम् । अशोपि । अतोपि । अश्लेषि अश्लिञ्जातां । रधादित्वाद्धेद् ॥

१४८५ नेट्यलिटि । १।२।२०१। रघ इडादौ प्रत्यये नम् न भवति न लिटि ॥ अरन्धि अरधिपाताम् अरत्साताम् । अनाशि । अतर्पि । अदपिं । अजारि । अशायि । अच्छायि । असायि । अदायि । मजन्वध इति नात् । अजनि । अदीपि । अपूरि । उदपादि । अवोधि । अमानि । अडायि । अशोचि । अरज्जि ॥ अथ स्वादि ॥ अधावि । आपि ॥ अथ कृयादिः ॥ अश्रायि । अपावि । अलावि । निरक्रोषि ॥ अथ तुदादि ॥ अभर्त्सि अभ्रज्जि । अकृपिं । अलेपि । अमेचि । अलोपि । अवेदि । अकारि । अप्रच्छि । अमज्जि अमङ्क्षाताम् । अरोजि । अच्छोपि अस्पर्शि । अमर्त्सि । असादि । अव्रश्चि ऐपि ॥

१४८६ रंभः । १।२।२०२। रभोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अरम्भि ॥

१४८७ लंभः । १।२।२०३। लभोऽजादौ प्रत्यये नम् भवति न लिटि ॥ अथ तनादि । अक्षणि ॥ अथ रुधादिः ॥ अमेदि । मन्जे अवमर्दने ॥

१४८८ भन्जेर्त्रौ वा । १।१।२२३। भन्जे। नस्य लुगा भवति जौ परे ॥ अमाजि अमज्जि ॥ अथ चुरादिः ॥ अलुण्डि । अयन्त्रि । ओर्जि । अकृथि । अगणि । अपारि । अतीरि । एय सर्वे नेयं शेषं प्राग्वत् ॥

लुटि ॥ स्पर्धिता मोदिता हर्ता इत्यादि प्राग्वत् । स्मेता स्मायिता । फोता काविता । श्याता श्यायिता । धर्त्ता धारिता । पविता पाविता ।

१ 'रघ' इति सूत्रेण प्राप्तस्य नमोऽपवादः । इट्येति किं? रन्वति । अलिट्येति किं? ररन्धिव ररन्धिम ॥ रेधिवानित्यत्र नमो लुक् । लिट्येति पूर्वेण शिष्टे नियमनेऽर्थे धोगे लिटि वेत्यवधारणे ररन्धेत्यत्र न स्यात् । रधितेत्यादौ स्यादेव ॥

२ न लिट्येति किं? आरंभे । अजन्दाविति किं? आरब्धा ॥ आरभते इति तुदादित्वाच्चे न लृक् ॥

३ अलिट्येति किं? लेभे । अचाति किं? लब्धा । लभते इति तुदादित्वाच्चे न लृक् ॥

डयिता डायिता । दारिता दरिता दरीता । क्रन्ता । दर्शिता द्रष्टा । श्रयिता
 धायिता । वाता वायिता । श्रयिता श्रायिता । हर्ता हारिता । नेता
 नायिता ॥ अथ अदादिः ॥ घानिता । हन्ता । भायिता भविता । जागारिता
 जागारिता । रायिता रयिता । क्षायिता क्षयिता । क्षणायिता क्षणयिता ।
 स्नायिता स्नोता । नायिता नयिता । यायिता ययिता । आयिता । एता ।
 यायिता याता । इत्यादि सर्वे जिङ्भावाभावाभ्यामभ्यूहं ॥ लङ्-लोटोः ॥
 अस्पर्धिष्यत स्पर्धिष्यते । अकामिष्यत अकामयिष्यत अकमिष्यत कामि-
 ष्यते कामयिष्यते कमिष्यते । अस्मायिष्यत अस्मेष्यत स्मायिष्यते स्मेष्यते ।
 अकाविष्यत अकोष्यत काविष्यते कोष्यते । अधारिष्यत अधरिष्यत
 धारिष्यते धरिष्यते । अपाविष्यत अपविष्यत पाविष्यते पविष्यते । अडा-
 यिष्यत अडयिष्यत डायिष्यते डयिष्यते । अज्वरिष्यत ज्वरिष्यते ।
 अस्मारिष्यत अस्मरिष्यत स्मारिष्यते स्मरिष्यते । अदारिष्यत अदरीष्यत
 अदरिष्यत दारिष्यते दरिष्यते दरीष्यते । अभोत्स्यत भोत्स्यते । अगंस्यत
 गंस्यते । अक्रंस्यत क्रस्यते । अभ्रमिष्यत भ्रमिष्यते । अदर्शिष्यत अद्रक्षत ।
 दर्शिष्यते द्रक्ष्यते ॥ अथ अदादिः ॥ अघानिष्यत अहानिष्यत । घानिष्यते
 हनिष्यते । एवं जिङ्भावाभावाभ्यां सर्वमभ्यूहं ॥

यडि । पास्पृश्यते । वावन्द्यते । नम् पम्प्यते । पम्प्यते । अकवतेरिति
 चुत्वाभावः कोक्यते ॥ सन्सूद् अनसूद् अवसंसने ॥

१४८९ वन्चस्त्रन्सध्वन्सभ्रन्शकसपत्पदिस्कन्दानी-
 म् ॥११॥८७॥ वन्चादीनां यङन्तानां द्विर्भावे पूर्वस्य नीम् भवति ॥ म
 इत् । नलुक् सनीक्षस्यते बनीभ्रस्यते । ध्वन्सूद् गतौ । दनीध्वस्यते ।
 घटिप् चेष्टाया । जाप्यते । नित्वरिप् सम्भ्रमे । तात्वयते । श्लुचि ॥

१४९० त्वंज्वर्मव्यविस्त्रिवोऽचश्च ॥११॥१४२॥ त्वरादीनां

१ वन्च प्रलयने । सन्सूद् अवसंसने । ध्वन्सूद् गतौ । कस गतौ । सन्द ग-
 तिशोपणयोः ॥ दीर्घोच्चारणाश्रीम् न विक्रियते । श्लुचौगेनदिति पचनाव हलोनोऽनर्थेति
 नलुक् नास्ति ॥

२ नित्वरिप् सम्भ्रमे । मव मव्य कीलवन्धने । अव रक्षणपालनयोः । श्लुच् गति-
 शोपणयोः । चकारः स्थानी भवतीति तेन चकारोऽप्रादेशो भवति ॥

वस्य साचः क्विपि जलि चानुनासिकादौ प्रत्यये ऊच् भवति । तानूर्ति
तातूर्तः तात्वरति । तातूर्पि तातूर्थः तातूर्थ । तातूर्मि तातूर्व. तातूर्मः ॥
जाज्वर्यते । श्लुच्यूच् जाजूर्ति जाजूर्थः जाज्वरति । सास्मर्यते । ध्वन शब्दे ।
दंध्यन्यते । ररम्यते । सासचते । कम गतौ । नीम् विचनीकस्यते देधी-
यते । पेपीयते ॥

१४०१ घ्राध्मोर्याडि । १।२।८९। घ्रा-मोर्याडि ईद्भवति ॥ जेघ्रायते ।
देघ्मीयते । सलुक् तेस्थीयते । माघायते । देदीयते । दादायते । जेगीयते ।
अरार्यते । तेतीर्यते । चनीस्कयते । वन्च् गतौ च । वनीच्यते । हुर्च्
कौटिल्ये । जोहूर्च्यते ॥ श्लुचि ॥

१४०२ राक्षुक् । १।१।१४३। राच्छवयोरनुनासिके क्विपि जलि च लृग्
भवति ॥ जोहूर्ति जोहूर्चः जोहूर्च्छति ॥ मुच्छा मोहसमुच्छ्राययो. । मोम्-
च्छर्यते । श्लुचि मोमूर्ति मोमूर्तः मोमूर्च्छति । सासज्यते सामर्षीति सास-
र्क्षि । अट गतौ । अटाट्यते । जप मानसे च ॥

१४०३ जय्जभदहदशभञ्जपसाम् । १।१।८९। जपादीनां
यडि द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति ॥ जञ्जप्यते । श्लुचि जज्जति जज्जपीति ।
जम मैथुने । जज्जम्यते । जज्जम्यते जज्जमाति जज्जन्ति । हन्मन्येति मल्लुक्
जज्जत. जज्जमति । जज्जमीपि जज्जसि जज्जथः जज्जथ । जज्जमीमि । म्वोश्चेति
मो निः जज्जन्मि जज्जन्वः जज्जन्म ॥ सरिसृप्यते । भण शब्दे । वम्भप्यते
नन्नम्यते । नन्नमीति । नन्नन्ति नन्नत. नन्नमति । नन्नमीपि नन्नमि नन्नथः
नन्नथ । नन्नमीमि नन्नन्मि नन्नन्व. नन्नन्म. । एवं यंयम्यते ययमीति ।
चङ्कम्यते चङ्कर्मति । वम्भम्यते वम्भमीति ॥ दल निफला विशरणे ॥
१४०४ चर्कलां । १।१।९०। चर्कला यडि द्विर्भावे पूर्वस्य मम् भवति ॥

१ चर गतिभक्षणयो. । फल निष्पत्ता । दल निफला विशरणे । इत्येतेषा धत्तुः
यदन्ताना द्विर्भावे पूर्वस्य ममागमो भवति ॥ बहुवचन निष्पत्ता विशरणे इत्यस्य पर-
ग्रहार्थम् ॥ अन्यथा हि निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्त्वेति फल निष्पत्तावित्यस्यैव
ग्रहणं स्यात् ॥

१४९५ ति चातो ल्युन् । १४१।९१। चर्फला यडि तादो प्रत्यये
रेफलकारपरस्य अत उद् भवति ॥ पन्फुल्यते पम्फुलीति । चर भक्षणे ।
चञ्चूर्यते चञ्चुरीति । दरीदृश्यते दरीदृशीति । दन्दव्यते दन्दशीति
दन्दष्टि दन्दद्वते दन्दहीति । दादित्वाद् ष दन्द्वि ॥ वा सम्प्रसारण ।
शोशूयते शोशूयते । वावस्यते ॥

१४९६ स्वब्ध्यास्यमः । १४१।११९। स्वपादीना यडि साचो यञ्
इग् भवति ॥ वेवीयते वेवेति । द्युक्तो ह इति इक् । जोहूयते । धानूञ्
शुद्धौ च । दाघायते । वस्य ऊच्येन् । दाघावोति दाघोति दाघोत
दाघावति । चायूञ् पूजाया च ॥

१४९७ चायः की । १४१।१२०। चायो यडि की भवति ॥ चेकी
यते । नेनीयते । अथ अदादि । जङ्घन्यते जङ्घनीति जङ्घन्ति जङ्घत
जङ्घन्ति ॥

१४९८ षो ग्री हिंसायाम् । १४२।९०। हिंसाया हनो यडि षी
भवति ॥ जेष्ठीयते शन्नू । वोभूयते । सोपुष्यते । इत् शोशियते ॥

१४९९ वशो न यडि । १४१।११८। वशो यडि यञ् इग् न
भवति ॥ चावश्यते । मेमीयते । चाख्यायते । चाचक्ष्यते । तोष्टयते तोष्ट
वीति तोष्टोति । अख्यादित्वायद् । ऊर्णोन्वयते । जेर्षीयते मेमीयते । अथ
दिघादि ॥

१५०० नृतेर्यडः । १४२।५५। यदन्तस्य नृते पूत्परस्य नस्य णो
न भवति ॥ नगीनृत्यते । वेविष्यते । जेर्जायते । पनीपद्यते । मम्मन्यते
गम्मनीति ममन्ति ममत मम्मनति । वेवीयते ॥ अथ स्वादि । हस्य
ष । प्रजेयीयते ॥ अथ क्र्यादि । उद् । मोमूर्यते पोपूर्यते । गृ शब्दे ।

१ निष्पृ शय । व्यन सवरण । स्यम् स्यन शब्द । यडीति वतते । यडीति किं
स्वपति । इक् इति किं सयानियते इत्यन वकारस्य मा भन् ॥

२ हिंसायामिति किं चप यत । कचिदिम । पत्पत्पत् । त्व तु राक्त् चङ्गमनि
न जघ यत् ॥

जेगीर्यते जेजीयते जाजायते । अश भोजने इत्यस्य अत्र्यादित्य केचिदि-
चञ्जन्ति अशाश्यते ॥ अथ तुदादि । वरीभृज्यते ॥ पिची क्षरणे ॥

१५०१ सिचो न यङि । १।२।६२। सिचो यङि सस्य पिर्न
भवति ॥ सेसिच्यते । लुप्लब् छेदने । लोलुप्यते । मृ निगरणे ॥

१५०२ यङि । १।२।२५८। प्रो यङि रस्य लो नित्य भवति ॥ जेगि-
ल्यते । इक् । परीपृच्छयते वरीवृश्च्यते । इक् । वेविच्यते । कुह् शब्दे ।
अनेधादित्वात् चुत्व चोक्क्यते । मम् वभज्यन्त इत्यादि सर्वेषु लकारेषु प्रागु-
क्तप्रक्रियया नेय ॥

णिञि । स्पर्द्धयति । लिङि णिलुक् स्पर्द्यात् स्पर्द्धयिपीष्ट । लिटि स्पर्द्ध-
याचक्रे । लुङि डे द्वित्वादि अलुगुपरत्वात् सन्वद्भाव अलुगुपरत्वात् पूर्वस्य
न दीर्घ अपस्पर्द्धत् अपस्पर्द्धत । लुटि स्पर्द्धयिता । लृङि अस्पर्द्धयिष्यत्
अस्पर्द्धयिष्यत । लृटि स्पर्द्धयिष्यति स्पर्द्धयिष्यते । एव सर्वत्र योज्य ।
वाधृद् लोडने । ऋदित् लुङि अशास्वन्नाशृदित इति न ह्रस्व अववाधत ।
अमृमुदत् । अकुड् लक्षणे । उडावितौ नम् आञ्चिकत् । क्रूयैद् शब्दे ।
ह्रीळीति पक् यलुक् जुस्पकीत्येङ् । क्रोपयति अचुनुपत् । क्ष्मायैद् विधुनेने ।
क्ष्मापयति अचिक्ष्मपत् । स्फायैद् बृद्धौ । कथादीति वम् । स्फावयति
अपिस्फवत् । भापि व्यक्ताया वाचि । भापयति ॥

१५०३ भ्राज्भास्भाप्दीप्पीद्मीर्जीवकण्ण्श्रण्वण्लुटां
चा । १।१।२१२। भ्राजादेरुपान्त्यस्याचो टपरे गौ ह्रस्वो वा भवति ॥
ह्रस्वे सन्वत् कार्यम् । अवीभपत् अवभापत् । भासि दीप्तौ । भासयति अवी-

१ उदित इति नमि तत इति द्विर्भावप्राप्तौ 'न वन्दा वलि' इति नकार मुक्त्वा
द्वि । म्ना जयीति नस्य व । णिलुक् ॥

२ भ्राञि वधि दीप्तौ । भापि व्यक्ताया वाचि । दापैद् वापि दीप्तौ । पीड गती ।
मोल निभेवणे । जीव प्राणधारणे । वण रण गती । धनु दाने । वन शब्दे । लुट् प्र-
तिघाते । पूर्वैर्ग नित्ये प्राप्ते वचनम् । नित्यस्य इत्यात्वे कृते पश्चाद्वा ह्रस्व ॥

भसत् । अवभापत् अतृपत् । अचीरुमत । भ्राजि वचि दीप्तौ । भ्राजयति
अविभ्रजत् अवभ्राजत् । चेष्टि चेष्टायां । चेष्टयति ॥

१५०४ चेष्टिचेष्टो वा । ४।१।१०३। चेष्टिचेष्टयोर्दपरे णौ द्विभावे
पूर्वस्य^१ अद्वा भवति ॥ अचचेष्टत् अचिचेष्टत् । एवं चेष्टि चेष्टने । चेष्टयति
अवचेष्टत् अविचेष्टत् ॥

१५०५ प्रयोक्तुः स्मिङ्कः । ४।१।१९१। प्रयोक्तनिमित्तकस्य स्मिङो
णौ आद्वा भवति ॥ जटिलो विस्मापयते व्यसिस्मपत् । नान्यनिमित्तकस्य ।
कुञ्चिकया विस्माययति व्यसिस्मयत् । लुटि प्रतिघाते लोटयति । भ्रान्भासिति
वा ह्रस्वः अलूलुटत् अलूलोटत् । वर्चयति ॥

१५०६ ऊरृत् । ४।१।१९२। धातोरुपान्त्यस्य ऋवर्णस्य डे णौ ऋद्वा
भवति ॥ पक्षे अद् अवीष्टत् अववर्तत् । कल्पयति अर्चीकुपत् अचकल्पत् ॥

घटिप् चेष्टायां ॥

१५०७ घटादिकगेवनूजनैश्चृष्टकसूरडयमोऽकमिचम्यम्य-

१ प्रयोक्तुः स चेत् अस्मिङ् णिकर्तुं वारकाप्रवति नान्यस्माद्धर्षतो भवतीति स्मिङ्
ततो भवतीत्युच्यते । मुण्डी विस्मापयते जटिलो विस्मापयते । प्रयोक्तुरिति किं ?
कुञ्चिकयै न विस्मापयति करणादन विस्मयो न प्रयोक्तुः । अनुवन्धनिदेशायड इञ्चि
न भवति । विस्मिस्माययति ॥

२ ऋणारेणान्तरगादपि रक्चनान्नाध्यते । उपपत्त्यस्येति किं ? अचीकरत् । कृषीद्
सामर्थ्ये । कृषोऽकृषीटादिवु इति रस्य लकारः ॥ कल्पयतीत्यत्र 'उरृत्' इति
सूत्रेण लृद्धा भवति । ऋवर्णप्रहणे लृवर्णस्यापि प्रहणात् ॥

३ अपपारेपूर्वस्वदवर्जितानां घटादीनां कगे वनू जनैश्चृष्ट कसूरडयमोऽकमि
चम्यमिर्वर्जितानां चामन्तानामुपान्त्यस्याचो णौ परे अण् ह्रस्वो भवति । अमि परे तु
णौ अस्याचः स्थाने दीर्घो वा भवति ॥ कगे इत्येकार एतत्कार्यार्थे । कगे इति सौत्रौ
धातुः ॥ वनूद् याचने तनादिः । वनू इत्यद्विदुपादानात् वनूद् याचने इत्यस्यैव भवति ।
वन यग सम्भक्तवित्यस्य तु वानयति वान वान अवानित्येव भवति ॥ केचित् जनैश्-
चृष्णस्त्रिति पठन्ति । तेषां ष्णू निरसने इति धात्वन्तर दैवादिकम् ॥ ऋतु ह्रस्वगदी-
ह्योः दैवादिकः । रजो नस्य णो मृगरमणे लुगभवति तत्राकारो 'डिणत्वस्था' इति
प्राप्नोति अतस्तद्मृहणम् । अतो रजयति गुग्गु नत्वेव भवति । अन्धया प्राप्तिपूर्वमहात्प्र-

पपरिस्वद् उपान्त्यस्याचोऽणम् औ तु दीर्घो वा ।१।१।२०२।
घटादीना ऋगेप्कृत्य अमन्ताना च धातूनाम् उपान्त्यास्याचो णो परे अण्
ह्रस्वो भवति अप्पिपरे तु णो दीर्घो वा भवति न कर्म्यादीनाम् ॥ घटयति
अजीघटत् । व्यथयति अविव्यथत् । प्रथिप प्रख्याने । प्रथयति ॥

१५०८ स्मृदृस्तृत्वर्द्धदप्रथस्पशोऽत् ।१।१।१०२। स्म्रादीनामन
ग्लुचि डपरे णौ द्विर्भावे पूर्वस्य अद्भवति ॥ सन्वत्वापवाद । अपप्रथत् ।
अदिप् मर्दने । प्रदयति अमप्रदत् । तरयति अतत्वरत् । ऋपि कृपाया ।
ऋपयति अचिक्रपत् । ज्वरयति अजिज्वरत् । नट नृत्तौ । नटयति अनी
नदत् । ऋण रण चण गतौ । कणयति रणयति चणयति । भ्रान्भासिति
वा ह्रन्व अचीकणत् अचकाणत् । अरीरणत् अरराणत् । श्रण दाने ।
श्रणयति अशिश्रणत् अशश्राणत् । ज्वल दातौ ॥

१५१० वाऽनुपसर्गाज्ज्वलह्वलह्वलवनूचमनमग्लाराम् ।१।
१।२०३। अनुपसर्गस्य ज्वलोदेरुपान्त्यस्याचो णौ ह्रस्वो वा भवति ॥ ज्वलयति
ज्वालयति अजिज्वलत् । स्मरयति असस्मरत् । दृ भये । दरयति अददरत् ।
चल कम्पने । चलयति अचीचलत् ध्वनयति अदिध्वनत् । दृस्व रमयति
अरीरमत् । चालयति अचीचलत् । वामयति वमयति अवीवमत् । सोपस-
र्गस्य प्रवमयति ॥

१५१० वाशयोर्विधूननागल्योर्ज्ज्वक्तौ ।१।१।१९९। वाया-
णो मिधूनने जक् भवति अगतौ श्दस्तादेश ॥ फलानि शातयति ॥

१५११ रुहः पः ।१।१।१९६। रुहो णौ पादेशो वा भवति ॥

विधेधस्येति तद्ग्रहण व्यर्थमव स्वात् ॥ घटादिग्रहण किं पाठयति पाठ पाठ । ऋ-
गादिष्विहार्थविशेषणानुपादान । घटादय पुन पठिताधा एवात तपां पृथगुपादान । तेन
उद्घोषयति पाणयतात्पर्यत्र । खद इति रिं वामयेत आचामति आमयति अ-
स्त्रादयति परिस्त्रादयति । अपपरिग्रहण किं स्त्रादयति ॥ प्रस्त्रादयति । उपान्त्य
स्येति किं धपयति ॥

१ दृ भय । स्तृष् च्छादने । निस्वरिप् सम्भ्रमे । अदिप् मदन । प्रथिप् प्रायापने
स्पाशि ग्रहणश्लेषणया । आदति तपरम्भणान् लघोर्दीर्घाऽन जादेशेत दीर्घा न भवति ॥

रोपयति रोहयति । ऋद्जेरित्यात्वे प् । जापयति । ह्रीञ्छीति 'पक् ।
घापयति ॥

१५१२ चेष्यापाहशाच्छासो यिक् । १४।१।२००। वेनादीना
णो यिक् भवति ॥ इकावितो यगपवाद । पाययति ॥

१५१३ पियस्येच् डे । १४।१।७०। पाघातोरच डे परे णौ ईप् भव-
ति न च द्वि ॥ अर्पाप्यत् । घापयति ॥

१५१४ जिघ्रतेरिः । १४।१।२१४। घ्र उपान्त्यस्याचो डे णौ इद्वा
भवति ॥ अजघ्रिपत् अजिघ्रपत् । धमपयति अदिधमपत् ॥

१५१५ तिष्ठतेः । १४।१।२१५। स्थ उपान्त्यस्याचो डे णौ नित्यमि
द्भवति ॥ स्थापति अतिष्ठपत् । ग्लै हर्षक्षये । वा ह्रस्व । ग्लपयति
ग्लापयति अजिग्लपत् । ध्यै स्मृ चिंताया । ध्यापयति अदिध्यपत् स्मार-
यति अससारत् । पक् । अर्पयति आर्पिपत् । अर्चयति आर्चिचत् । मूर्च्छ-
यति अमुमूर्च्छत् । सञ्जयति अससञ्जत् नाटयति अनीनटत् । लड
विलासे । डो ल । लालयति अलीलत् ॥

१५१६ जभोऽचि । १४।२।१९९। जभोऽजादौ ल्यक्छि प्रत्यये नम्
भवति ॥ जम्भयति । अजजम्भत् । गमयति अजीगमत् । सर्पयति ।
असीसृपत् अससर्पत् । वण शब्दे । वाणयति अवीवणत् अववाणत् ।
नामयति नमयति अनीनमत् ॥

१५१७ यमोऽपरिवेषे णिचि च । १४।१।२०४। अपरिवेषे यम
उपान्त्यस्याचो णौ ह्रस्वो भवति अम्ञि परे तु णौ दीर्घ ॥ यमयति
अर्यायमत् । परिवेषे चन्द्रे यामयति अर्यायमत् । आचामयति आर्ची
चमत् । क्रमयति अचिक्वमत् । भ्रमयति । मील निमेषणे । मीलयति ।
आञ्भासिति वा ह्रस्व । अमीमिलत् अमिमीलत् । जीव प्राणधारणे ।
जीवयति । वा ह्रस्व । अजिजीवत् अजीजिवत् । दर्शयति अदीदृशत्
अददर्शत् । चह परिकल्कने ॥

१५१८ चहः शाठ्ये । १।१।१०६। शाठ्ये चहोऽचो णौ ह्रस्वो भव-
ति अण्णौ तु दीर्घो वा ॥ चहयति अचीचहत् अन्यत्र चाहयति । अर्ह
पूजायाम् । अर्हयति आर्जिहत् । श्वाययति ॥

१५१९ श्वेर्वा । १।१।१२३। श्वेस्सनि डे च णौ यञ इमा भवन्ति ॥
अशूशवत् अशिश्वयत् । यिह् वाययति अवीवयत् । व्याययति अत्रिय-
यत् । ह्वाययति ॥

१५२० णौ सन्डे । १।१।१२२। द्वेज सनि डे च णौ यञ इग्
भवति ॥ अजूहवत् । रज्जयति अररज्जत् ॥

१५२१ णौ मृगरमणे । १।१।२२६। मृगाणां क्रीडायां रज्जो णौ
नस्य लुग् भवति ॥ घटादीति ह्रस्वः । रजयति मृगान् अरीरजत् । ऊन्
गूहयति अजुगुहत् । श्राययति अजिश्रयत् । ह्रन् हरणे । हारयति अजी-
हरत् । नाययति अनीनयत् ॥ अथ अदादि ॥

१५२२ ङ्रो नस्तोऽञ्जिणे । १।१।२३८। हनो नख ङ्णिति तो भ-
चति न जौ णशि च ॥ घातयति । अङ्गे इति निपेधात् न ह्रस्व घ ।
अजीहतत् । भावयति अभीभवत् । मार्ज्जयति अमीमृजत् । अममार्जत् ।
स्वापयति । अञ्कार्यात् प्रागेव द्वि ॥

१५२३ स्वपेर्णाद्युः । १।१।२९। स्वपेर्णो द्विर्मावे पूर्वस्य यञ उद्भवति ॥

१५२४ स्वापेर्ङे । १।१।११७। स्वापे डे साच यञ इग् भवति ॥ अमूपुपत्

१ सन्परे णौ परे डपरे णौ परे इत्यर्थः । सन्परे णौ शुशावायपतान्युदाहरणम् । ड
परे णौ अशूशवदित्युदाहरणम् ॥ सनि णौ डे णौ चेति नियमद्वयं भवति । तदुदाहरणं
जुहानञिपति अरूहवत् ॥ सन्डे इति किं? ह्वाययति । णानित्युत्तरावन्म् ॥

२ णिप्रत्ययणादशर्वाजिने त्रिणि प्रथये परे । घ्रा न इत्यत्र घ्न इत्येतावता पष्ठवा
स्थानेऽन्तेऽल इति नकारस्य स्यात् । घटादिक्रमे इत्यादिना उपान्त्याधिकारादुपान्त्यस्य
स्यात् इति न इत्युच्यते ॥

३ स्वापेरिति किं? वियाजयिपति । णाविति किं? मिसापात्रयिपति स्वाप करोति ॥

४ स्वापेरिति किं? स्वापयते सन् सिस्वापायेपतात्त्र स्वपेर्णिपु त्व्यवधानात् । यन्
इति किं? सोपेपायिपति ॥ स्य पेति ष्यन्तानर्देशः । अन्वयात् स्वप इत्येवाच्यते ॥

१२२५ जागुर्जिणे । ४।१।२३। जगुरत् जिणशोरेवाद्भवति । नि-
यमादत्र न दीर्घ ॥ जागरयति अजजागरत् । अत्सन्निपातो लुक् ।
दरिद्रयति अददरिद्रत् । शासयति । अशास्विति न ह्रस्व । अशशा
सत् ॥

१५२६ णौ गमज्ञाने । ४।२।१२५। अज्ञाने एत्योर्णौ गम् भवति ॥
गमयति अजीगमत् । ज्ञाने प्रत्याययति प्रत्य यियत् । वा गतिगन्धनयो ।
विधूनने जक् । वाजयति अवीपजत् । प्या शौचे । वा ह्रस्व । क्लपयति
स्नापयति असिष्णपत् । कथादीति लरु । पालयति अपीपलत् । ईरयति
ऐरिरत् । सावयति अगूपवत् । क्रीहजेरित्याति परू अध्यापयति अध्यापि-
पत् । डे वा गाह् अध्यजीगपन् । ऊर्णावयति ओर्णुनवत् ॥ अत्र ह्रादि ॥

१५२७ विभेतेर्भीष् च । ४।१।१९२। कर्तृनिमित्तरुस्य भियो णौ
आच्च भीष् च पर्यायेण भवत ॥ आति परू । जटिलो भापयते मुण्डो
भीपयते । अन्यनिमित्तस्य न भवति कुञ्चिकया भाययति । हा लज्जाया ।
परू । जुस्पकीत्येङ् । हूपयति अजिहूपत् । अथ दिवादि । दुप वैकृत्ये ॥

१५२८ ऊद् दुपो णौ । ४।१।२१६। दुपोऽचो णौ उद् भवति ॥
दूपयति अदूपत् ॥ पिधू सराद्धौ ॥

१६२९ सिद्ध्यतेरज्ञाने । ४।१।१९०। अज्ञाने सिद्ध्यतेरचो णावाद्

१ अज्ञाने इति विशषण इण एव नेक असम्भवात् इत्यतदभेदे । द्वित्वचनम् ए वारति
इणिकोरित्यर्थः । गम् इत्ययमादेशो भवति ॥

२ प्रयोक्तु स चेद्विभक्तिनिर्कर्तुं कारवाद्भवति । मुण्डो भापयते । जटिला भीपयते
प्रयोक्तुरिति कुञ्चिक्यैः भाययति अत्र कण्ठाहृदय न प्रतन्तु (१) कुञ्चिका ह्रादि
नचा बालस्ततो विभेति ॥ तिप्तिर्देशान् यदङ्गुचि न भवति विभाययति ॥

३ ऊर्णारादेशः । णाविति किं दोष । दुष्टमाचष्टे दुपयति इत्यत्र धाता स्वल्पमहणे
तद्रत्यर्थप्रज्ञानात् भवति ॥ णावित् वर्तमाने पुनर्णोऽग्रहण डे इत्यस्य निवृत्त्यर्थे ॥

४ अज्ञान इति किं तत्र तपस्विन सेधयति । स्वान्येव वैर कर्माणि सेधयन्ति ॥
सिद्ध्यति तपस्वी जानीते ज्ञानन सम्बन्धते आविर्भूतप्रकाशा भवतीत्यर्थः ॥ पक्ष सा
भवति पक्ष इत्युक्तं स्वपरिपृहीत पुरुषः त सिद्ध्यति सम्पन्न कार्य भवति त सिद्ध्यति
करतीत्यर्थः ॥ एव देवदत्तो जिनदत्त काम्पित्ये तापयति ॥

भवति ॥ साधयत्यन्नम् । असीसधत् । ज्ञाने सेधयति मुनि तपः ॥

१५३० शमोऽदर्शने । ४।१।२०३। अदर्शनेऽर्थे शमोऽचो णौ ह्रस्वो भवति अमृञि परे तु वा दीर्घः ॥ शमयति रोगं अशीशमत् । दर्शने निशामयति कन्यां । रथ इति नम् रन्धयति अररन्धत् । घटादीति ह्रस्वः । जरयति । यिक् शाययति अशीशयत् । छाययति अचिच्छयत् । साययति असीसयत् । दापयति अदीदपत् । जनयति अजीजनत् । दीपयति । भ्रान्भासिति वा ह्रस्वः । अदीदिपत् अदिदीपत् । लीड् श्लेषणे ॥

१५३१ पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ । ४।१।१८८। पूजाप्रलम्भाभिभवेणु लीड्लिनात्योरचो णौ आद् भवति ॥ जटाभिरालापयते स्वं पूजां प्रापयतीत्यर्थः । लोफुमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामपलापयते अभिभवतीत्यर्थः । अन्यत्र लाययति श्लेषयतीत्यर्थः । अथ स्वादिः । अडे इति न घः । प्रहाययति प्राजीहयत् । आपयति आपिपत् । अथ क्थादिः । प्रीञ् कान्तितर्पणयोः ॥ नक् धूनयति अदूधुनत् । स्तारयति अतस्तरत् । जारयति अजीजरत् ॥ व्ली वरणे । पक् व्लेषयति अविविषपत् । री रेपणे च । रेपयति अरीरिपत् ॥

१५३२ मारणतोषणनिशाने जश्च । ४।१।२०५। मारणादिषु जानातेरचो णौ ह्रस्वो भवति अम्रौ तु दीर्घो वा ॥ जपयति शृगान् व्याधः । जपयति गुरुं शिष्यः । जपयति शरान् व्याधः । अन्यत्र ज्ञापयति धर्मं गुरुः ॥ अथ तुदादिः । वाद् । भर्जयति अबभर्जन् भ्रजयति अबभ्रजत् । अन्निगति निषेधान् द्विद्वत्त्वं । कोटयति अचूकुटत् । स्फुर स्फुरणे । चिस्फुरोर्वेति वात् । स्फारयति अपिस्फरत् स्फोरयति अपुस्फुरत् । रभ इति नम् ।

१ पूजाप्रलम्भन इति किं? विलासयति । वेति नानुवर्तते तदनुवर्तने हि पूर्वैर्णव विद्वत्वाद्बचन व्यर्थं म्यात् । आद्पूर्वालीडो लिनातेर्वा आलोयन्ते आलिभन्ति वा ॥ जटाभिरालापयते पूजयन्ति परे लोका इम जटिन तानसौ जटा जटाभिः प्रयुक्ते इति णिञ् । २ मरणप्रापण मारण । तोषण तुष्टिः । निशान तेजन, तीक्ष्णमरण । अन्ये निशाने इति पदान्त । निशामनमालोचन प्राणधानमाहुः ॥

आरम्भयति आररम्भत् । लम्भयति अललम्भत् ॥ अथ तनादि ॥ घटा
दाति ह्रस्व । वनयति अवीवनत् । अथ चुरादि । पीड गहने । पीडयति
अपिपीडत् अपीपिडत् । एव प्रागुक्तप्रक्रियया शेषं योज्यम् ॥

भावकर्मकर्मभर्तृपु लिङि ॥ वा ङिति ङिलुक् । स्पर्द्धिपीष्ट । पक्षे इट् ।
स्पर्द्धयिपीष्ट । लिटि स्पर्द्धयाचक्रे । लुङि ङि अस्पर्द्धि । सौ वा ङिट् ।
अस्पर्द्धिपाताम् अस्पर्द्धयिपाता । लुटि वा ङिट् स्पर्द्धिता स्पर्द्धयिता । लृट्
लृटो अस्पर्द्धिप्यत अस्पर्द्धयिप्यत स्पर्द्धिप्यते स्पर्द्धयिप्यते एव सर्वत्र
योज्य ॥

औ केपाचिद्विशेषोऽस्ति । अघटि अघाटि । अव्याथि अव्याथि । अप्राथि
अप्राथि । अम्रदि अम्रादि । अत्वारि अत्वारि । अक्रपि अक्रापि । अज्वरि
अज्वारि । अनटि अनाटि । अरुपि अरुपि । अरणि अराणि । अश्राणि
अश्राणि । अज्वलि अज्वलि । अस्मरि अस्मारि । अदरि अदारि । अध्वनि
अध्वानि । अरमि अरामि । अवमि अवामि । अगमि अगामि । अनमि
अनामि । अयमि अयामि । अक्रमि अक्रामि । अम्रमि अम्रामि । अरुमीति
न ह्रस्व । अचामि । अग्लपि अग्लपि । अखपि अखपि । अथ
दिवादि ॥ अशमि अशामि । अरन्धि अरन्धिषाताम् अरन्धयिषाताम् ।
अजरि अजारि । अजानि अजानि । अज्ञपि अज्ञापि ॥ अथ तुदादि ॥
अरम्भि अलम्भि । अरनि अरानि । शेष सुगमम् । इति ङिञ्प्रकरणम् ॥

अथ सन् प्रपञ्च्यते । सनीटि द्विर्भावादि । विचन्द्रिपते ॥

१५३३ यौ ह्रस्वादे रलः सस्त्वोः । ४।१।१५२। इदुदुपान्त्यस्य
रलन्तस्य ह्रस्वादेर्धातोरेडादौ सनि क्त्वाप्रत्यये च किद्वद्वा भवति ॥ मुमुदि
पते । मुमोदिपते । जिह्रसते । अघ्निकिपते । तित्तिजिपते तित्तेजिपते । अट्टि
हिंसातिक्रमणयो । अट्टिंठपते । स्फुटि विरुसने पुस्फुटिपते पुस्फोटिपते ।

१ इथ उध द्यु तस्मिन् यौ सति । रलिते रत्प्रत्याहार । सन् च खाच सस्त्वी
सयो सस्वो । यदिति विं विवर्तयते । वर्तयता । ह्रस्वादेरिति किं एपिपिपति ।
पापत्वा । रत् इति किं दिवावगति दवित्वा । इयात् किं भुक्त्वा सुभक्षत् ॥

जुगुप्सिपते जुगोपिपते । तिलप्सते तित्रपिपते । चिक्षंसते चिक्षमिपते ।
 पेष्टृस् सेवने । न स्विदीति न पिः सिसेविपते । जिघाशते जिगामिपते ।
 कादातीद् । सिस्मयिपते । न किद्विति नेद् । चुकूपते । घुर्माताम् । मेद्
 प्रतिदाने प्रतिमित्सते । दिस्मते । विप्यासते । ओ. पुयजूग्ये इति इत्
 पिपिपते । डिडयिपते । दिद्योतिपते दिद्युनिपते । न वृद्ध इति नेद् ।
 विवृत्सति । तडीद् । विवर्तिपते विवृत्सति । विवर्धिपते । चिक्लप्सति
 चिकल्पिपते । जिग्वरिपति । सनीति दीर्घं क्रिद्वत्त्वार मुम्मूर्पते । रिरंसते ।
 बुभुत्सति बुभुत्सते । अस्मृधेति वेद् पिपतिपति । अनिटीम् न च द्विः
 सम्य लुक् पित्सति । सिपत्सति । क्रुश आहानरोदनयोः चुकुशति । ररु-
 क्षति जिगीपति । गुन्वादिम् । गित्सति । पिपासति । जिघ्रासति । तिष्ठा-
 सति । दित्सति । दिदासति । इत्यक्रित्त्वाद् । अरिरिपति । निदरिपति ।
 वा इट ईद् । तितरीपति तित्तीर्पति । चित्ते संज्ञाने । चिचित्तिपति चिचेति-
 पति । न स्विदीति न पिः सिसंद्क्षति । यियप्सति । अतडीद् जिगामि-
 पति सजिगंसते । निनंसति । यियंसति । चिक्रमिपति प्रचिकंसते । निप्र-
 मिपति । जिर्जाविपति । अचिक्षति अचिक्षिपति । दिदृशते दिदृहनि ।
 दिधक्षति । शिश्रयिपति । विवत्सति विवदिपति । यियक्षति यियक्षते ।
 वियप्सति विवप्सते । विवक्षति विवक्षते । विवासनि विवामते । विव्यामनि
 विव्यासते । जुहपति जुहपते । विभक्षति विभक्षते । रिरहति रिरहते ।
 चिखनिपति चिखनिपते । न किदादीति नेद् । जुयुक्षति जुयुक्षते ।
 अस्मृधेति वेद् । शिश्रयिपति शिश्रयिपते । शिथीपति शिथीपते । जिही-
 र्पति जिहीर्पते । अस्मृधेति वेद् । मृञ् भरणे । निमरिपति । बुम्पति ।
 निनीपति । अथ अदादिः ॥ रुद्विन्मुपीति क्रिद्वत्त्वाद् ईद् । विविदिपति ॥

१५३४ ईद्गः । १४।१।१३८। इगिगिहादेदास्य गमो हनश्चाचः सनि

१ इम् च इक् च इथ इ । इथ हन् च इहन् तस्य इम् ॥ येन नञ्चक्षान् तेन
 व्यवहितेऽप्युपान्वयस्य भवति सङ्गतस्यने वन्तो मात्रा । सनीट. इति सूत्रेण विज्ञानं
 व्यनिरिच्छेऽर्थे प्राप्तस्य भवति ॥

दोषो भवति ॥ जिवांसति आजिवांसते । मिमाजिंपति मिमृक्षति । रसदि-
पति । रुद्विन्मुपाति रुद्वित्वायैद् सुपुप्सति । अनिनिपति । शिश्वसिपति ।
सुसूपते । जिजागरिपति । अस्तन्निति वचनसामर्थ्याद्धेद् दिदरिद्रिपति
दिदरिद्रासति । शिशासिपति । विवशिपति । रुरुपाति । सुयूपाति । असृ-
धेति वेद् । यियविपति ॥

१५३५ सनीडश्च । १।२।१२६। इडः एत्योश्च सनि गम् भवति नै
ज्ञाने ॥ अतड् इतीट् । जिगमिपति अधिजिगमिपति । ज्ञाने । प्रतीपिपति ।
यियासति । अदादित्वान्नेस् मिमासति । चिख्यासति । ईरिरिपते । सुसू-
पति । गम् गंञोरिति नेट् इण इति दीर्घः । अधिजिगांसते । दिद्विक्षति ।
दिद्विक्षते । असृधेति वेद् । ऊर्णुनविपति ऊर्णुनविपते ऊर्णुनुविपति
ऊर्णुनुविपते ऊर्णुनूपति ऊर्णुनूपते । तुष्टूपति तुष्टूपते ॥ अथ हादिः ।
विभीपति । पुर्पति । जिहासते । गाड् गाने मित्सते । वुभूर्पति । जुदाञ्
दाने । दित्सति दित्सते । विविक्षति विविक्षते । अथ दिवादिः । पिवू
तन्तुसन्ताने । सिमेविपति सुस्यूपति । निवृत्सति निनर्तिपति ।
चिक्षिप्सति ॥

१५३६ राधेर्वधे । १।१।६१। वधे राधोऽचः सनीस् भवति न च
द्विः ॥ अपरित्सति । विव्यत्सति । पुपुक्षति । शक मर्पणे शिक्षति । प्विदौ
गात्रप्रक्षरणे । सिप्वित्सति । जिह्वासति । शिशमिपति । ऋधू वृद्धौ ॥

१५३७ सीर्दीर्पज्ञीप् सन्युधावृज्ञपेर्न च । १।१।५७। ऋधः
सकारादौ सनीर्द् भवति आपः ईप् ज्ञपेर्ज्ञीप् न च द्विः ॥ ईर्त्सति ।

१ न ज्ञाने इति विशेषण इण. नेतरयोरसम्भवाद् व्यभिचाराच्च ॥

२ वधे इति किं आरिरासति गुड । राधेर्वधे हिंसायामर्थे वर्तमानस्य सनरादौ
सनि परे अच इमादेशो भवति न चास्य द्वि । अपरित्सति आकारस्थेस् सञ्योगस्येति
सलुक् ॥

३ आदेशस्येन द्विवचन प्रतिषिध्यते तदभावे भवत्येवे । जिहृषयिपति । सनीति
किं आप्त्यते ॥

अदिधिपति । रिरत्सति रिरधिपति । निनहति निनाशपति । जिर्जापति
जिजरिपति । शिशासति । जिजानिपते । पित्सते । दीद् क्षये ॥

१५३८ दीङः सनि । १।१।१८४। दीङ्. सनि आद्वा भवति ॥
दिदासते दिदीपते । मीद् हिंसायां मित्सते । पिपीपते ॥ अथ स्वादिः ॥
युयूर्पति युयूर्पते । विवरिपति विवारिपते विवरीपति विवरीपते । दुधूपति
दुधूपते । प्रजिधीपति । ईप्सति ॥

१५३९ दिव्दीव् दन्भः । १।१।५८। दन्भस्सदौ सनि दिव्दीवौ
वा भवतः न च द्वि ॥ धिप्सति धीप्सति । दिदम्भिपति ॥ अथ क्वा-
दि. ॥ मीन् हिंसायां । मित्सति मित्सते लुळपति लुळपते । तिस्तरिपति
तिस्तरिपते तिस्तीर्षति तिस्तीर्षते । जिज्ञासति जिज्ञासते ॥ क्षिशौ विचा-
यने ॥ चिक्किक्षति चिक्किशिपति चिक्केशिपति । मुप खेये । मुमुपिपति ॥
अथ तुदादिः । विभ्रक्षति विभ्रक्षति विभ्रज्जिपति विभ्रज्जिपति । चिकृत्स-
ति । चिकर्तिपति ॥ कृ विक्षेपणे ॥ क्रादीतीद् । चिकरिपति । जिग-
रिपति ॥ दृढ् आदरे । दिदरिपते । पिष्टुच्छिपति । मिमद्क्षति ।
विमक्षति विमक्षिपति । उब्जिजिपति । एपिपिपति । चुकुटिषति । पुष्कु-
रिपति । आरिप्सते । लिप्सते ॥ अथ तनादिः ॥ पणून् दाने । वेद् ।
सिसानिपति सिसानिपते ॥

१५४० सनि । १।१।२६८। पणः सनि अनिद्याद् भवति ॥ सिपा-
सति सिपासते । अथ रुधादिः । विमित्सति विमित्सते । अज्जिजिपति ।
एवं सर्वे योज्यं ॥

णिञ्. सनि । विस्पर्धयिपर्तात्यादि । न स्विदीति न षिः । सिस्वाद-
यिपति । सिसाहयिपति ॥

१५४१ शुमुट्टुप्लुच्योर्वा । १।१।९८। श्वादीनां सनि द्विर्भावे
पूर्वस्योवर्णस्य अवर्णपरे याञि परे इद्वा भवति ॥ श्युद् ज्युद् मुद् प्लुद्
गाद् श्यैद् गतौ ॥ चिच्चावयिपति चुच्चावयिपति पिप्पावयिपति पुप्पावयिप-

ति । पिहावायिपति पुहावायिपति । दिद्रावायिपति दुद्रावायिपति । सिस्रावायिपति सुस्रावायिपति ॥

१५४२ संज्ञेष्पिप्पाणि । १११।७४। सञ्ज्ञेर्णो सनि द्विर्भावे पूर्वात् परस्य सस्य पिर्भवति वा ॥ सिपङ्गयिपति सिमङ्गयिपति । णौ सन्डे इति इक् । जुहावायिपति । वेक् । शुशावायिपति शिश्रावायिपति ॥ अथ अदादि ॥ स्वपेर्णावुरित्युत् सुप्वापयिपति । लुह्लुङ्णाविति वा गाड् । अधिजिगापयिपति । अध्यापिपयिपति ॥ अथ स्वादि ॥ शिश्रावायिपति शुश्रावयिपति । ॥ अथ क्र्यादि ॥ ॥ ज्ञीप्सति । ओ पूयञ्ज्ये इतीत् पिरानयिपति । ठिलावयिपति ॥ अथ रुधादि ॥ अज्जिज-यिपति ॥ शेष सुगम ॥ यङ् सनि पूर्ववदेव प्रक्रिया न विशेष । पास्पद्विपते इत्यादि । यङो णिजि पास्पद्वयतीत्यादि । सनादीना भाव-कर्मकर्मकर्तृत्वविशेष ॥ किञ्च ॥

२५४३ वान्मुचोऽनाप्येऽचः । १११।५९। मुच सादौ सन्यच ओत् वा भवति न च द्वि कर्मकर्तरि ॥ मोक्ष्यते वत्स स्वयमेव । मुमु-क्ष्यते वत्स स्वयमेव ॥

लट्लृटोरतइत्इयच्छलानशौ । मगादि प्राग्वत् । स्पर्द्धमान स्पर्द्ध-माना स्पर्द्धमान स्पर्द्धिप्यमाण स्पर्द्धिप्यमाणा स्पर्द्धिप्यमाण । वीभत्समान वीभत्सिप्यमाण । वन्दमान । नन्दिप्यमाण । तितिक्षमाण तितिक्षि-

१ सञ्ज्ञेरिति ष्यन्तनिर्देश । अन्यथा असन्देहार्थं सञ्ज इत्येवोच्येत । पत्वभूते सनीति पत्वे प्राप्ते एतदुत्तरार्थे इह तु विनाऽपि पत्वनिर्देशेन सर्वात्मापि सिद्ध्यति । शास्वसाति निरय पत्वे प्राप्ते विकल्प ॥

२ मुच्छ्त् मोक्षणे । न चेदस्य आप्य कर्म विवक्ष्यते । अनप्य इति न विद्यते आप्य मत्स्येत्वनप्योऽर्थं तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थं । अथवा आप्यस्याभावोऽनाप्य अव्ययीभाव तस्मिन् आप्याभावे सतीत्यर्थं ॥ अच इति किं अन्त्यस्य मा भूत् । आदेशतत्प्रियोगे द्विर्यचनप्रतिषेधं ॥ ॥ भूयार्थसदुहादीनां च णिक् । १।११।४४। भूयार्थानां सप्रग्तानां दुहादीनां सङ्गपक्षभाषा च धातूनां कर्तरि णि णिद् यक् च प्रत्ययो भवति ॥ अतुभू-पक्षे दा देवदत्त १ अतुभूयत यन्या स्वयमेव ॥

प्यमाणः । पनायन् पनायन्ती पनायत् पनायिष्यन् पनायिष्येन्ती पनायि-
 प्यती पनायिष्यत् पनायिष्यमाण इत्यादि । एवं पणायन् पणायिष्यन् पणि-
 प्यमाणः । स्मयमानः स्मेध्यमाणः । क्वमानः कोप्यमाणः । शिञ्चान्नात् ।
 श्यायमानः । लृट्वात् श्यास्यमानः । धरमाणः धरिष्यमाणः । भयमानः
 मास्यमानः । दयमानः दास्यमानः । पवमानः पविष्यमाणः । डयमानः
 डयिष्यमाणः । द्योतमानः द्योतिष्यमाणः । वर्तमानः वर्त्यन् वर्तिष्यमाणः ।
 कल्पमानः कल्पस्यन् कलिष्यमाणः । घटमानः घटिष्यमाणः । ज्व-
 रन् ज्वरिष्यन् । स्मरन् स्मरिष्यन् । श्रान् श्रास्यन् राजन् राजमानः ।
 राजिष्यन् राजिष्यमाणः । सीदन् सत्स्यन् । शीयमानः शतस्यन् । धयन्
 धास्यन् । पिबन् पास्यन् । जिघ्रन् घ्रास्यन् । धमन् ध्मास्यन् । तिष्ठन्
 स्थारयन् । मनन् म्नास्यन् । यच्छन् दास्यन् । ऋच्छन् अरिष्यन् । तरन्
 तरिष्यन् तरीष्यन् । ऋतीयमानः ऋतोयिष्यमाणः अतिष्यन् । चिकित्म-
 न् चिकित्तिष्यन् । स्कन्दन् स्कन्तस्यन् । गोपायन् गोपायिष्यन्
 गोपिष्यन् गोप्यन् । धूपायन् धूपायिष्यन् धूविष्यन् । गच्छन् गमिष्यन् ।
 संगच्छमानः संगंस्यमानः । सर्पन् सप्स्यन् । सप्स्यन् । नमन् नंस्यन् ।
 यच्छन् यस्यन् । क्रामन् क्रममाणः क्रमिष्यन् । प्रक्रम्यमानः ।
 भ्रमन् भ्रमिष्यन् । अक्षुवन् अञ्जन् अक्ष्यन् अक्षिष्यन् पश्यन् । द्रश्य-
 न् । दशनन् दह्श्यन् । दहनन् धक्ष्यन् । श्वयन् श्वयिष्यन् । वमन् वत्स्य-
 न् । वदन् वदिष्यन् । यजन् यजमानः । यक्ष्यन् यक्ष्यमाणः । रज-
 न् रजमानः । रङ्क्ष्यन् रङ्क्ष्यमाणः । दीदांसन् दीदाममानः । दीदा-
 सिष्यन् दीदांसिष्यमाणः । शीशांसन् शीशांसिष्यमाणः । गृह-
 न् गृहमानः । गृहिष्यन् गृहिष्यमाणः । गोक्ष्यन् घोक्ष्यमाणः । श्रयन्
 श्रयमाणः । श्रयिष्यन् श्रयिष्यमाणः । नयन् नयमानः । नेष्यन् नेष्य-
 माणः ॥

अथ अदादिः ॥

१५४४ शतुः क्शतुः । १।४।१०३। विदो लट्ः शतुः क्मुर्वा भवति ॥ कोतावितौ विदन् विद्वान् वेदिष्यन् । मन् मती । अनदन्तत्वान्न मक् । आघ्नानः । हनिष्यन् आहनिष्यमाणः । सन् भविष्यन् । मृजन् मार्जन् । मार्क्ष्यन्ती मार्क्ष्यती । मार्जिष्यन्ती मार्जिष्यती । वचन् वक्ष्यन् । रुदन् रोदिष्यन् । स्वपन् स्वप्स्यन् । जनन् । जक्षत् जक्षिष्यन् । जाग्रत् जागरिष्यन् । दरिद्रत् दरिद्रिष्यन् । चकासत् चकासिष्यन् । शासत् शासिष्यन् । उशन् वशिष्यन् । रुवन् रविष्यन् । क्षुवन् क्षविष्यन् । संक्षुवानः संक्षणविष्यमाणः । स्नुवन् स्नुविष्यन् । युवन् यविष्यन् । यन् एष्यन् । यन् इयन् एष्यन् । यान् यात्यन् । आचक्षाणः आख्यास्यमाणः । ईराणः ईरिष्यमाणः ॥

१५४५ आसीनः । ४।२।४५। आसेरानस्यासीन इति निपात्यते ॥ आसीनः आसिष्यमाणः । वसानः वसिष्यमाणः । शिञ्जानः शिञ्जिष्यमाणः । सुवानः सविष्यमाणः सोष्यमाणः । अथीयानः अध्येष्यमाणः । द्विषन् द्विषाणः । द्वेक्ष्यन् द्वेक्ष्यमाणः ॥

अथ ह्रादिः । विभ्यत् भेष्यन् । जिह्रियत् ज्ञेष्यन् । इयत् अरिष्यन् । मिमानः मास्यमाणः । विभ्रत् विभ्राणः । भरिष्यन् भरिष्यमाणः । नेनिजत् नेनिजानः । नेक्ष्यन् नेक्ष्यमाणः ॥ अथ दिवादि । ॥ नृत्यन् नर्त्स्यन् नर्त्तिष्यन् । विध्यन् व्यत्स्यन् । पुष्यन् पोष्यन् । शाम्यन् शमिष्यन् । रध्यन् रधिष्यन् । रत्स्यन् । नश्यन् नद्ध्यन् नशिष्यन् । तृष्यन् त्रप्स्यन् तर्प्स्यन् तर्पिष्यन् । श्यन् शास्यन् । जायमानः जनिष्यमाणः । विद्यमानः वेत्स्यमाणः । रज्यन् रज्यमाणः । रद्ध्यन् रद्ध्यमाणः ॥ अथ स्वादि । ॥ वृष्वन्

१ ककारः सजूरहस्त इति सामान्यार्थः । विदेः शत्रन्तः क्रियाशब्दो रुदिशब्दश्च तत्र क्रियाशब्दत्वे विकल्पो रुदौ नित्य एव ॥ इदमप्यविति द्विरुक्त्वे सिद्धे ककारः इव उचिन्त्याद्यर्थः ॥

वृष्वान् । वरिष्यन् वरीष्यन् वरिष्यमाण् । वरीष्यमाणः । गृष्यन् श्रोष्यन् ।
आप्नुवन् आप्यन् ॥ अथ क्र्यादिः ॥ प्रीणन् प्रीणान् । प्रेष्यन् प्रेष्यमाण् ।
पुनन् पुनान् । पविष्यन् पविष्यमाण् । जानन् जानान् । ज्ञास्यन् ज्ञास्यमाणः ॥

अथ तुदादिः ॥ भृज्जन् भृज्जमानः भ्रक्ष्यन् भ्रक्ष्यन् भ्रक्ष्यमाणः
भ्रक्ष्यमाणः । कृन्तन् कर्त्स्यन् कर्त्स्यन् कृपन् क्रक्ष्यन् क्रक्ष्यन् । मृज्जन्
सक्ष्यन् । मज्जन् मक्ष्यन् । मृशन् म्रक्ष्यन् मक्ष्यन् । इच्छन् एषिष्यन् ।
कुटन् कुटिष्यन् । कुवमानः कुविष्यमाणः । उद्विजमानः उद्विजिष्यमाण् ।
लभमान् लप्स्यमाण् ॥ अथ रुधादिः ॥ भिन्दन् भिन्दान् भेत्स्यन्
भेत्स्यमाणः । इन्धानः इन्धिष्यमाणः । अज्जन् अज्जिष्यन् । अज्जोऽसेरिति
वा इट् । इत्यादि सर्वं प्रागक्तप्रक्रियया योज्यं ॥

पूर्ववच्छिटः अतद्वत् तद्वत् फसुकानौ ॥ पस्पर्द्धानः पस्पर्द्धाना
पस्पर्द्धानं । बवाधानः । ववदानः । जहदानः । सेहानः । आनृजानः ।
त्रेषाणः । पनायाचकृवान् । ड्यामुम् । पनायांचकृपी । पनायांचकृथत्
पेनानः । एवं पनायांचकृवान् पेणान् । कामयाचक्राणः चक्रमान् ।
अयाचक्राणः । दयांचक्राणः । ऊयांचक्राणः । ईशांचक्राणः । कामांचक्राणः ।
सप्तसानः । दिग्यानः । दिद्युतानः । विध्ययानः । एकाचत्वादिट् । नेटि-
वान् । सस्मृवान् । आदन्तत्वादिट् । शश्रिवान् । फेणिवान् । पफण्वान् ।
स्वेनिवान् सस्वन्वान् । रेजिवान् रराज्वान् रेजानः रराजानः । भ्रेजानः
बभ्राजानः । वेमिवान् । ववन्वान् । जिगिवान् विजिग्यानः । ऋ आरिवान् ।
पुनः किद्वद्वचनान्नाद् तित्तीर्वान् । ऋतीयांचक्राण आनृत्वान् । चिकित्सां-
चकृवान् चिकित्वान् । गोपायांचकृवान् जुगुष्वान् । घृपायांचकृवान्
जुघूष्वान् ॥

१५४६ गंहन्विद्दश्विशो वा । १४२ । १६८ । गनादिभ्यः क्य
इद्वा भवति ॥ जग्मिवान् जगन्वान् । सज्जमान् । भ्रेमिवान् बभ्रव्वान् ।
ईर्ष्यांचकृवान् देलिवान् फेलिवान् । शशस्वान् । वेद् ददाशिवान् ददध्वान् ।

धानर्हान् । वेह् । शुशुवान् शिशिवान् । उषेवान् । ऊदिवान् । ईनिवान्
ईजान् । ऊपिवान् ऊपानः । ऊहिवान् ऊहानः । ऊयिवान् ऊयिवान्
घविवान् ऊयानः उवानः ववानः । भेजिवान् भेजान् । ररज्ज्वान्
ररज्जनः । चखन्वान् चखान् । दीदांसांचठवान् दीदांसांचक्राण् । शीशा-
साचकृवान् शीशांसांचक्राण् । जुगुहान् जुगुहानः । शिशिवान् शिशियाण् ।
निनीवान् निन्यानः ॥ अर्थ अदादिः ॥ विविदिवान् विदाचकृवान् विविद्वान् ।
जग्निवान् जघन्वान् आजघ्नानः । वभूवान् । ममृज्वान् । उचिवान् ॥

१५४७ श्रुचिष्वस्सदोऽनुचश्च कर्त्तरि श्रुते । १।४।८१।

श्रुचादिभ्यः कर्त्तरि भूतसामान्ये लिटः क्मुर्मवति अनुचचः कान् ॥ अनु-
चानः साङ्गे प्रवचनेऽधीती । रुहृद्वान् । सुपुष्यान् । आनिवान् । शश्वस्थान् ।
जजक्ष्वान् । जजागृवान् । जागरांचठवान् । दरिद्रांचठवान् । चक्रासा-
चकृवान् । शिशिष्वान् । ऊशिवान् । संशुश्रुमान् । सुष्णुवान् । नुनुषान् ।
ईयिवान् । ययिवान् । चरयान् चचक्षाण् । ईराचक्राण् । आमाचक्राण् ।
सुपुषाणः । अधिजगानः । ऊर्णुञ्चान् ऊर्णुनुषान् । तुष्टुवान् तुष्टुमान् ॥

अथ ह्रादिः ॥ निमयाचकृवान् निभीषान् । जिह्याचकृवान् जिहीषान् ।
पष्टवान् पुष्टवान् । आरिवान् । जहिवान् । ममानः । मिमराचकृवान्
मिमरांचक्राण् । मभृमान् वक्राणः । दधिवान् दधान् ॥ अथ दिवादिः ॥
धेसिवान् तन्म्वान् । ऊचिवान् । जिर्जीवान् । शशिवान् । यजान् ।

पिप्रियाण ॥ अथ स्वादि ॥ तिस्तीर्वान् तिस्तिराण । वृवान् वराण ।
दुधुवान् दुधुवान् । शुश्रुवान् । प्रजिघिवान् । देभिवान् ॥ अथ न्यादि ॥
चिकीर्वान् चिकिराण । शिशीर्वान् शश्रुवान् । पुष्पूर्वान् पपृवान् । दिदीर्वान्
ददृवान् । जिजीवान् जजान् । श्रेथिवान् शश्रध्वान् । मेथिवान् जम्रध्वान् ।
अश भोजने । नञ्पूर्वत्वे ॥

१५४८ अनाश्वान् । १।४।८२। नञ्पूर्वादश्नाते अनाश्वान् इति
निपात्यते ॥ अथ तुदादि । वभ्रज्वान् वभ्रज्जान् । विश प्रवेशने । वेद् ।
विविशिवान् विविश्वान् उज्जाचक्रान् । ईषिवान् । विविच्वान् । सस्व-
जान् ॥ अथ रुधादि । ईषान् । समिन्धाचक्राण । अनज्वान् ॥ अथ
चुरादि ॥ लुण्टयाचक्रवान् । इत्यादि सर्वं नेयम् ॥

अथोपसर्गाधिकारा उच्यन्ते ॥

१५४९ क्रीञ्त्न्यवस्यादेर्लुग्बहुलम् । ४।२।२०९। क्रीञ्त्नो
परत अवस्यादेरतो लुग् बहुल भवति ॥ वक्रीणीति अवक्रीणीति ।
वतनोति अवतनोति ॥

१५५० धाञ्न्ह्यपेः । ४।२।२१०। धाञ्न्ह्यो परत अपेरतो
लुग्या भवति ॥ पिदधाति अपिदधाति । पिनह्यति अपिनह्यति ॥

१५५१ सम्पर्युपात् कृञः सङ् भूपसंमवाये । ४।२।२११।
सम्पर्युपेभ्य परस्य कृञ सङ् भवति भूपसंमवाययो ॥ परिष्करोति ।
उपस्करोति । सस्करोति दध्नौदनमित्यादि ॥

१५५२ उपोद्धिकारप्रतियन्नवाक्याध्याहारे । ४।२।२१२।

१ अत्रकारे समवाये समुदाये चाथे । सङिति द्विसकारको निर्देशः । तेन सकार एव
सद्भवतीति समचिस्करदित्यादौ विर्न भवति ॥ परिष्करोतास्त्र 'सदनुस्वज्ञा वा त्वटि'
इति वि ॥

२ प्रकृतरन्यथाभावो विकार । पुनः पुनर्यत्यते इति यत्न । सतोऽयं स सम्बन्धाय
वृद्धय तादवस्थाय वा समीहा प्रतियत्त । गम्यमानार्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपा-
दान वाक्याध्याहार ॥ उपस्फुरते प्रतियत्न करोतायर्थः । सोपस्कराणि सूत्राणि
सवाक्याध्याहारार्णित्वर्थ ॥

उपात् परस्य कृञः सङ् भवति विकारप्रतियलवांश्याध्याहारेषु ॥ गच्छनुप-
स्कृस्ते । एषो दकस्योपस्कृस्ते । पदमुपस्कृस्ते ॥

१५५३ किरतेर्लवने । १४।२।२१३। उपात् किरतेः सङ् भवति
लवने सति ॥ उपस्किरन् लुनाति ॥

१५५४ प्रतेश्च चधे । १४।२।२१४। प्रतेरुपाच्च परस्य किरतेस्सङ्
भवति हिंसायाम् ॥ प्रतिस्कीर्णं ह उपस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । हिंसानु-
बन्धी विक्षेपस्ते भूयादित्यर्थः ॥

१५५५ चतुष्पद्यपाङ्गर्पात् । १४।२।२१५। अपात् किरतेस्सङ्
भवति हर्पाचतुष्पादि कर्तरि ॥ अपस्किरते हृद्यो गौः ॥

१५५६ विशुनि भक्षाश्रयाय । १४।२।२१६। अपात् किरतेस्सङ्
भवति भक्षाय वौ कर्तरि आश्रयाय च शुनि च ॥ अपस्किरते कुकुटः ।
अपस्किरते श्वा ॥

१५५७ प्रास्तुम्पतेर्गवि । १४।२।२१७। प्रात्परस्य तुम्पतेः सङ्
भवति गवि कर्तरि ॥ प्रस्तुम्पति गौः ॥

अथ पत्वविधिरुच्यते ॥

१५५८ प्रादुसश्चाच्चपस्तेष्विः । १४।२।२१८। उपसर्गात् प्रादु-
सश्च परस्यास्तेः सस्य आचि ये च परे पिर्भवति ॥ अत्रापि क्तिञ्च स. वि. ।
शर्मम इति परिभाषाऽऽश्रीयते । अभिपन्ति अभिप्यात् । प्रादुष्वन्ति
प्रादुष्व्यात् ॥

१५५९ सुव्रससोस्तुस्तुभोऽथ्यप्यब्रेः । १४।२।२१९। उपसर्गात्

१ हर्पाचतुष्पादि विषये तदर्था भवति । अपस्किरते हर्पाद्विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ।
हर्पादित्यत एव निर्देशाद्धेतौ पञ्चमी ॥

२ विष्य आच विश्वा तस्मिन् विशुनि । विः पक्षिपरमात्मनो । कुकुटोऽपस्किरते
भक्षाय विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । अपस्किरति श्वा आश्रयाय विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ॥
भक्षाश्रयार्थेति किं? अपस्किरति श्वा ओदनं पिबमाशितु ॥

३ उपसर्गादित्येव । उपसर्गादिति किं? इधि सुनोति । पदात्परस्याप्राप्ते वचनं ।
'क्तिञ्च स वि । शर्मम ।' इति विभियम्यते तत्रापि सति न प्राप्नोतीति अदप्रहण ।

परेषां अद्विरुक्तानां सुखादीनां सस्य पिर्भवति मध्ये अटि सत्यपि अस-
त्यपि ॥ अभिपुणोति अभ्यपुणोत् । अभिपुवति अभ्यपुवत् । परिप्यति
पर्यप्यत् । अभिष्टौति अभ्यष्टौत् ॥ द्युमुञ् स्तम्भे । अभिष्टोभते अभ्यष्टो-
भत । द्विरुक्तानां न भवति । अभिसुसूपति षो अन्तर्कर्मणि ।
अभिसिपासति ॥

१५६० स्थासेनिपेधसिचसञ्जां द्यटि । १।२।२२१। उप-
सर्गात् स्थादीना सस्य पिर्भवति द्विर्भावे अटि च सत्यपि ॥ अधिष्ठास्यति
अधितष्ठौ अच्यष्ठास्यत् । अभिपेणयति अभिपिपेणयिषति अभ्यपेणयत् ।
प्रतिपेधति प्रतिपिपेध प्रत्यपेधत् । अभिपिञ्चति अभिपिपेच अभ्यपिञ्चत् ।
अभिपजति अभिपिपङ्क्षति अभ्यपजत् ॥

१५६१ स्तम्भोऽडप्रतिस्तब्धनिस्तब्धे । १।२।२२२। उपसर्गात्
स्तम्भेः पिर्भवति ङप्रत्यय प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च वर्जयित्वा द्विर्भावे
अटि च सत्यपि ॥ विष्टभ्राति वितष्टम्भ व्यष्टभ्रात् । अडेत्यादि किं? ।
व्यतस्तम्भत् प्रतिस्तब्धो देवदत्तः । निस्तब्धः चैत्रः ॥

१५६२ अवाचालम्बनाविदूर्योर्धु । १।२।२२३। अवात् स्त-
म्भे. सस्य पिर्भवति आलम्बनाविदूर्योर्जित्येप्वर्थेषु द्यटि सत्यपि न डे ॥
अवष्टभ्राति दुर्गम् अवतष्टम्भ अवाष्टभ्रात् । अवष्टभ्राति शरत् अवतष्टम्भ
अवाष्टभ्रात् । अवष्टभ्राति वृषलः अवतष्टम्भ अवाष्टभ्रान् । डे ।
अवातस्तम्भत् ॥

१५६३ चेश्च स्वनोऽशने । १।२।२५४। चेरवाच परस्य स्वनतेः
सस्य पिर्भवति अशने अर्थे द्यटि सत्यपि ॥ विप्यणति विपप्याण व्यप्य-

१ अडे इत्यस्मानुर्कर्षणार्थे शकारः । आलम्बनमाश्रयणः । अविदूर्यस्य भाव आविदूर्ये
और्जित्यमौर्ध्वं एतेष्वर्थेषु और्जित्यमूर्जितत्व । ऊर्जं बलप्राणनयोः ॥

२ वि इत्येतस्मादवाचोपसर्गात्परस्य 'स्वन अवतसने' इत्येतस्य धानोरशने भोज-
नेऽर्थे वर्तमानस्य सकारस्य द्वयोरटि च सत्यसत्यपि विरादिशो भवति ॥ विप्यति भु-
इके इत्यर्थे ॥

णत् अवप्वणति अवप्व्याण अवाप्वणत् । अभोजने विस्वनति मृदङ्ग ।
अवस्वनति घण्टा ॥

१५६४ सदोऽप्रतेलीं त्वादेः । ११२।२२५। अप्रतेरुपसर्गात्
सद सस्य पिर्भवति द्यटि सत्यपि लिटि तु द्वयोरादेरेव भवति ॥ निपी
दति निपापद्यते न्यपीदत् निपसाद । अप्रतेरिति किं । प्रतिसादिति ॥

१५६५ स्वन्जेश्च । ११२।२२६। उपसर्गात् स्वन्ने सस्य पिर्भ
वति द्यटि सत्यपि लिटि तु द्वयोरादे ॥ परिप्वजते । परिपिप्वद्भक्षते पर्य
प्वजत परिपस्वजे ॥

१५६६ पारिनिवेः सेवः । ११२।२२७। पारिनिविभ्य सेव सस्य
पिर्भवति द्यटि सत्यपि ॥ पेवृड् सेवने । परिसेवते परिपिपेविपते पर्यपे-
वत निपेवते निपिपेविपते न्यपेवत विपेवते विपिपेविपते व्यपेवत ॥

१५६७ सदस्तुस्वजां वा त्वटि । ११२।२२९। पारिनिविभ्य
सडादीना सस्य पिर्भवति अटि तु वा ॥ परिप्करोति पर्यप्करोत् पर्यक्
रोत् । परिष्टौति पर्यष्टौत् पर्यस्तौत् । निष्टौति न्यष्टौत् न्यस्तौत् । विष्टौति
व्यष्टौत् व्यस्तौत् । परिप्वजते पर्यप्वजत पर्यस्वनत । निप्वजते न्यप्व-
जत न्यस्वजत । विप्वजते व्यप्वजत व्यस्वनत ॥

१५६८ सीवूसहोऽहेऽसोः । ११२।२३०। पारिनिविभ्य परस्य
सीवूसहो सस्य अहे पिर्भवति वा त्वटि न सोभावे ॥ परिपीव्यति
पर्यपीव्यत् पर्यसीव्यत् । निपीव्यति न्यपीव्यत् न्यसीव्यत् । विपीव्यति
व्यपीव्यत् व्यसीव्यत् । परिपहत्ये पर्यपहत पर्यसहत । निपहत्ये न्यपहत
न्यसहत । विपहत्ये व्यपहत व्यसहत । अह इति किं । पर्यसीपिवत्
न्यसीपिवत् व्यसीपिवत् पर्यसीपहत्ये न्यसीपहत्ये व्यसीपहत्ये । असोरिति
किं । परिसोढव्य निसोढा विसोढा ॥

१५६९ स्यन्दतेर्चाऽभ्यनोशाप्राणिनि । ११२।२३१। अभ्यनो
पारिनिविभ्यश्च स्यन्दते राम्य पिर्भवति वा अप्राणिनि कर्नणि सति ॥

आभेष्यन्दते अगिस्यन्दते । अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते । परिष्यन्दते परिस्स-
न्दते । निष्यन्दते निस्स्यन्दते । विष्यन्दते विस्यन्दते तैः । प्राणिनि अभिस्य-
न्दते मत्स्यः ॥

१५७० वेः स्फन्दोऽक्तयोः । १४।२।२३२। वे. स्फन्दः मस्य
पिर्भवति वा न क्तयोः ॥ विष्फन्दति विस्फन्दति । अक्तयोरिनि किं ।
विस्कतः विस्कतवान् ॥

१५७१ परेः । १४।२।२३३। परेः स्फन्दः सस्य पिर्वा भवति ॥
परिष्फन्दति परिस्फन्दति । परिष्कलः परिष्कलः ॥

१५७२ स्फुरस्फुलोर्निनेः । १४।२।२३४। निनिन्म्यां स्फुरस्फुलो
सस्य पिर्वा भवति ॥ नि.स्फुरति नि.स्फुरति निष्फुरति निष्फुरति । नि.स्फु-
लति नि.स्फुलति निष्फुलति निष्फुलति ॥

१५७३ वेः । १४।२।२३५। वे. स्फुरस्फुलो सस्य पिर्वा भवति ॥
विष्फुरति विष्फुरति । विष्फुलति विष्फुलति ॥

१५७४ स्फुभः । १४।२।२३६। वेः स्फुभतेः सस्य पिनिन्म्यं भवति ॥
विष्फुभाति । श्रावचनाज्ञेधादेः । निष्फुभते ॥

१५७५ नि.दुस्सुचेस्समस्यतिस्वपोऽवः । १४।२।२३७। निमादि-
भ्यः समस्युत्पोरकारस्य स्वपेर्वातोश्च सस्य पिर्भवति ॥ निष्पम. दुष्पम.
सुपमः विपम. निष्पूतिः दुष्पूतिः सुपूतिः विपूतिः निष्पुष्यते दुष्पुष्यते
सुपुषतिः विपुषतिः । अव इति किं । दु.स्वमः मुष्पमः ॥

१ अक्तयो न चेत् क्तक्तान् परतो भवतः । द्विवचनादुभयोः परिग्रहः ॥ कर्त्तव्यं
वातुवृत्तिः ।

२ निष् दुष् सु वि इत्येभ्य उपसर्गैश्च समस्यस्स गृह्यमाणस्य च अकारस्य
स्वपेर्वातो विरहेऽपि भवति ॥ समस्युत्तिः पराजन्दिष्कलः । तैवेह न भवति निष्मन्ति ।
दुष्कलति । निष्कल दुष्कल ॥ ३००० भवति दुष्कलः । तैवेह निष्पमनि दुष्पमन्ति ॥

अथ णत्वविधिदर्शयते ॥

१५७६ हिनुमीनानिणोऽदुरोऽन्तरश्च णः । ४।२।२३८। पूत्रो
ण इति परिभाषोपतिष्ठते । अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य हिनु मीना आनि
इत्येतेषां णादेशस्य च नस्य णो भवति ॥ प्रहिणोति प्रमीणाति प्रभवाणि
प्रणयति अन्तर्णयति अन्तर्भवाणि । अदुर इति किं^१ । दुर्नयति ॥

१५७७ शः । ४।२।२३९। अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य शकारान्तस्य
धातेर्नस्य णो भवति ॥ प्रणश्यति अन्तर्णश्यति । अदुर इति किं^१ । दुर्न-
श्यति । अद्यान्तत्वे णो न भवति । मनष्ट ॥

१५७८ नेर्घुमानङ्गत्पत्पदिस्यतियातिवातिद्रातिप्साति-
हन्तिवपिवहिशामूचिब्देग्धौ । ४।२।२४०। अदुर उपसर्गादन्त
रश्च परस्य नेर्घ्वादौ धातौ परे णो भवति ॥ प्रणिदधाति प्रणिददाति ।
प्रणिमयते प्रणिमिमीते । णद् अव्यक्ते शब्दे । प्रणिनदाति प्रणिगदति ।
प्रणिपतति प्रणिपयते । प्रणिप्यति । प्रणियाति । प्रणिवाति । प्रणिद्राति ।
प्रणिप्साति । प्रणिहन्ति । प्रणिवपति । प्रणिवहति । प्रणिशाम्यति । प्रणि-
चिनोति । प्रणिदेग्धि । अन्तर्णिदधाति इत्यादि । अदुर इति किं^१ । हुनिद-
धाति दुर्निदेग्धि ॥

१ हिनु गतिवृष्यो स्वादि । मीय हिंसायां । दुर्बाजितात् ॥ द्विग्यादीति किं^१ प्रनृत्यति ।
सुति नन्दि नृशि वदि नकि नादि नात्प्रा णोपदेशाभावात् भवति ॥ प्रवचानि आरारा
त्तानपुसङ्गिङ्गोऽय । भासानीत्यानीत्यनर्थक लेडादेशोऽर्थवान् इति न भवति ॥ प्रणया
नायकोऽऽमात्प्रनायको देश प्रादेरक्ष प्रत्ययार्थेन योगे न धातुनेत्यनुपसर्गत्वम् । परिन्द-
नमिति नदनशब्दस्य कुम्भादौ पाठात् भवति । अनक्षयतीत्यत्र पात्रात्प्रत्ययत्वात् भवति
२ णोपदेशापूर्वेषामिष्टे विष्वधेऽयोग ॥

३ नेरिति नि इत्युपसर्गस्य । पु इति सञ्ज्ञा । मा नद् गद् पर् वादे स्वति (वा अ.
अन्तर्हर्मणि) याति वाति द्राति (श्र कुत्सायाम्) प्साति (व्या रक्षणे ।) हन्ति वापि
हामू चिम् देग्धौ (दिदि उपदेहे) इत्येतेषु परत । देग्धात्यस्य छसमी । निर्घुनिर्देशो
षट्शतमिष्वधर्थ । तेन प्रणिसासति प्रणिसासेमीऽयाद् न भवति । अन्यत्र भवति । प्रणि
दर्शयति ॥ मा मेद् माशोर्नदण

१५७९ शेषेऽपान्तकखं पाठे वा । १।२।२४१। अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य नेः शेषे घ्यादिभ्योऽन्यस्मिन् धातुपाठे निर्दिष्टे परे णो वा भवति न पान्ते कखादौ च ॥ प्रणिपचति प्रनिपचति । अन्तर्णिपचति अन्तर्निपचति । प्रणियोजति प्रनियोजति । अन्तर्णियोजति अन्तर्नियोजति । अपान्तकखेति किं? । प्रनिपिनष्टि । प्रनिकिरति । प्रनिखनति । पाठ इति किं? । प्रनिसासाति प्रनिपापचीति ॥

१५८० परेरनितेः । १।२।२४२। परेरनितेर्नस्य णो वा भवति ॥ पर्यनिति पर्यणिति ॥

१५८१ अन्ते च । १।२।२४३। अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेर्नस्य णो वा भवति पदान्ते अपदान्ते च ॥ प्राणिति अन्तराणिति । हे प्राण् हे पराण् । अदुर इति किं? । दुरनिति ॥

१५८२ द्वयोः । १।२।२४४। अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्यानितेर्द्विर्भावे द्वयोर्णो भवति ॥ प्राणिणिपति प्राणिणत् । अन्तराणिणिपति अन्तराणिणत् ॥

१५८३ घ्नः । १।२।२४५। अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य ह्नो नस्य णो भवति ॥ प्रहण्यते अन्तर्हण्यते ॥

१५८४ ङि वा । १।२।२४६। अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य ह्नो नस्य मवयोर्णो वा भवति ॥ प्रहण्मि प्रहण्मि । महण्वः प्रहण्वः । अन्तर्हण्मि अन्तर्हण्मि । अन्तर्हण्वः अन्तर्हण्वः ॥

१५८५ निंसनिक्षनिन्दः कृति वा । १।२।२४८। अदुर उपसर्गादन्तरश्च परस्य निंसादीनां नस्य णो वा भवति कृति परे ॥ णिसुब् चुम्बने । णिक्ष चुम्बने । णिदु कुरसाया । प्राणिसनं प्रनिसनं । प्राणिक्षणं प्रनिक्षणं । प्राणिन्दनं प्रनिन्दनम् । अन्तर्णिसनमित्यादि ॥

१५८६ अंबोऽचोऽभाभ्रूपूव्कंगंप्यायिवेपः । १।२।२४९।
 अपकारान्ताददुर उपसर्गादन्तरश्च पराद्धातोः परस्य कृत. अच. परस्य
 नस्य णो भवति न भादेः ॥ प्रयाणं प्रहाणम् अन्तर्याणं । अप इति किं ।
 निष्पानम् । अच इति किं । प्रभग्नः । अभादेरिति किं । प्रभान प्रभवनं
 प्रपवनं प्रक्रमन प्रगमनं प्रप्यायनं । तुवेषु च्चलने । प्रवेपनं ॥

१५८७ नमीजादेरेव । १।२।२५०। अपकारान्ताददुर उपसर्गाद-
 न्तरश्च परस्य इजादेरेव धातोर्नामि सति अचः परस्य कृतो नस्य णो
 भवति ॥ इखु गतौ । प्रेङ्खणं परेङ्गणम् । इजादेरिति किं । मकुद्
 मण्डने । प्रमङ्कनं ॥

१५८८ णिहलिजुपान्त्याद्वा । १।२।२५१। अपकारान्ताददुर
 उपसर्गादन्तरश्च परात् प्यन्तात् हलः परो य इच् तदुपान्त्याच्च धातोर्चः
 परस्य कृतो नस्य णो भवति वा न भादेः ॥ प्रयापणं प्रयापन । कुप
 क्रोधे । प्रक्रोपणं प्रक्रोपनं । न भादेः प्रभापना प्रभावना प्रपावना प्रक्रा-
 मना प्रगमना प्रप्यायना प्रवेपना ॥

१५८९ रो लोऽयौ । १।२।२५३। उपसर्गस्य रेकस्य अयिधातौ
 परे लो भवति । पलायते ॥

१५९० निष्प्रतेर्वा । १।२।२५४। निष्प्रत्यो रेकस्य अयिधातौ परे

१ कृतीति धर्तते । अपकारान्ताददुर उपसर्गादन्तरश्च परात् भू भा पुञ् कम् गम्
 प्यायि वेप् इत्येतद्भिन्ताद्धातोः परस्य कृतप्रत्ययस्थस्य नकारस्थानः परस्य णच्चात्-
 देशो भवति ॥ अच इति किं निधान । कृनीति किं प्रपयेन । पूयति यमरा-
 नुबन्धोपादानात् इकारानुबन्धस्य भवति प्रवपण प्रवपाण ॥ अपकारादिनुपसर्गा-
 दित्यस्य विशेषण न धातोः ॥

२ हल पर इच् हलिच् स उपान्त्य यस्य स हलिजुपान्त्य । णिह हलिजुभा
 न्त्यश्च तस्मान् । हल्प्रवृण किं प्राहण पहाहण । इजुपान्त्यस्य हलन्तत्तान् ष्यणि-
 चारात् हल परो य इच् तदुपान्त्यादिति सम्प्रभ्यते । इजुपान्त्यादिनि किं प्रपयण ।
 भय इति सिं निष्पायन ॥

लो वा भवति ॥ निलयते निरयते । हुत्ययते प्रत्ययते इत्यादि । शेषं शास्त्रे ज्ञानव्यम् ॥

अथ तद्बिधिरभिधीयते ॥

१५९१ उद्यसोवोपसर्गात् । १।४।३। उपसर्गात् पराम्यामूहि
अमु इत्येताभ्यां परस्य लस्तद् वा भवति ॥ समूहसि समूहते । असू
क्षेपणे । निरस्यति निरस्यते ॥

१५९२ युंजोऽजुदः । १।४।४। अजन्तादुदधोपसर्गात् परात् युनृञो
लस्तद् भवति ॥ प्रयुङ्क्ते उद्युङ्क्ते ॥

१५९३ परिव्यचात् क्रियः । १।४।६। परिव्यवेभ्यः क्रोञो लस्तद्
भवति ॥ परिक्रीणीते विक्रीणीते अयक्रीणीते ॥

१५९४ परावेर्जेः । १।४।७। पराविभ्यां जेर्लस्तद् भवति ॥ पराज-
यते विजयते ॥

१५९५ समस्तृतीयया । १।४।९। तृतीयया युक्तात् समश्चरेर्लस्तद्
भवति ॥ अश्चरेन संचरते ॥

१५९६ क्रीडोऽकूजे । १।४।१०। समः क्रीडो लस्तद् भवति न
कूजने ॥ क्रीड् विहारे संक्रीडते । कूजने सक्रीडति रथः ॥

१५९७ पर्यन्वाहः । १।४।११। पर्यन्वाह्भ्यः क्रीडो लस्तद् भवति ॥
परिक्रीडते अनुक्रीडते आक्रीडते ॥ शपनाथ इति तद् ॥ शपि आक्रोशे ।
देवदत्ताय शपते । अन्यत्राक्रोशे शपति चैत्र । नापृङ् गापृङ् याच्ञाशी-
रुपतापैश्वर्येषु । सर्पिषो नाथते । याच्ञादौ नाथति । कलासु शिक्षते ।
अन्यत्र शिक्षति । ओदनं भुङ्क्ते । शणे भुव भुनक्ति ॥

१ अद्य उद् च तस्मात् अजुद ॥

२ “धर्मणो दधर । १।४।८।” इत्यतश्च इत्यनुकृष्यते । तथाच सम्पूर्वाचरते-
रतृतीयान्तेन योगे सतीति लभ्यते ॥ तृतीयवेति हि उभौ लोको वक्षरति ॥

१५९८ हृजो गतिताच्छील्ये । १।४।१३। गतिताच्छील्ये हृजो लस्तङ् भवति ॥ पैतृकमनुहरते अश्वः । पितुरागतं गमन स्वभावतो गच्छतीत्यर्थः ॥

१५९९ न्यः सम्माननाचार्यकभृत्युत्सङ्जनज्ञानव्ययवि गणने । १।४।१४। सम्माननादिष्वर्थेषु णीचो लस्तङ् भवति ॥ सम्मानने नयते वैद्ये । आचार्यके माणवकमुपनयते । भृतौ कर्मकरानुपनयते । उत्सङ्जनमुत्क्षेपं । तत्र दारकमुदानयते । ज्ञाने नयते विद्वान् स्याद्वादे । व्यये शतं विनयते । विगणने वृषलः करं विनयते ॥

१६०० लोः कृपः । १।४।१८। कृपेष्टुटस्तङ् वा भवति ॥ कल्पासि कल्पितासे ॥

१६०१ द्युद्भ्यो लुङ् । १।४।१९। द्युतादिभ्यो लुङ्स्तङ् वा भवति ॥ अद्युतत् अद्योतिष्ट । अकृपत् अकल्पिष्ट अकृप्त ॥

१६०२ घृद्भ्यः सस्यात् । १।४।२०। घृतादिभ्यः सन्स्याभ्यां तङ् वा भवति ॥ विवृत्सति विवर्तिपते । वत्स्यति वर्तिष्यते । अवत्स्यत् अवर्तिष्यत । चिक्लृप्सति चिकल्पिषते चिक्लृप्सते । कल्पस्यति कल्पिष्यते

१ तस्य शीलं स्वभाषो यस्य तच्छीलं तच्छीलस्य भावस्ताच्छील्य । गतेस्ताच्छील्य गतिताच्छील्य तस्मिन् । हरतेलंकारस्य पूर्ववत्तदो भवन्ति गतेस्ताच्छील्ये गम्यमाने । मातृक गावोऽनुहरन्ते ॥ स्वभावतो गच्छांतं पितृवन्मातृवण गमनमेवां स्वभावत एतीत्यर्थः ॥

२ सम्मानन पूजनं । तत्र नयते विद्वान् स्याद्वादे प्रमाणव्यापारविन् स्याद्वादे जीवार्दान् पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरावृत्त्य सम्मानयन् शिष्यबुद्धिं प्रापयतीत्यर्थः । आचार्यस्य भावः कर्म वा आचार्यकं श्रीज्ञानिषुपन करोतीत्यर्थः ॥ माणवकमुपनयते इत्यस्य स्वयमाचार्यो माणवकमात्मगमनीये प्रापयतीत्यर्थः ॥ भृतिषेत्तं भृतिदानेन कर्मकरानामगमनीये करोतीत्यर्थः ॥ उत्प्रे गञ्जन उद्यञ्जन उरक्षेपण माणवकमुदानयते उत्क्षिपति भ्रष्टरिष्यत बालक उत्प्रे नयतीत्यर्थः ॥ प्रमेयनिषयो ज्ञान तरिण्ट् । ये ये गल्पार्थो ज्ञानार्थाः ॥ धर्मतीदेषु विनिषोणो व्ययः । धर्मार्थं शतं विनिषुष्टं इत्यर्थः ॥ ऋणादेर्निर्वापनं विपचन ॥ एोभिति ङि भजो नकीन प्रागम् ॥

कल्पस्यते अकल्पस्यत् अकल्पिष्यत अकल्पस्यत ॥

१६०३ क्रमोऽनुपसर्गात् । १।४।२१। अनुपसर्गात् क्रमो लस्तङ्
वा भवति ॥ क्रमते क्रामति । उपसर्गात् । सक्रामति ॥

१६०४ वृत्तिसर्गतायने । १।४।२२। वृत्त्यादिषु क्रमो लस्तङ्
नित्यं भवति ॥ वृत्तौ शास्त्रे बुद्धिः क्रमते । सर्गे तात्पर्ये सूत्राय क्रमते ।
तायने क्रमन्ते गुणा । क्रमते राजा भुवनं ॥

१६०५ परोपात् । १।४।२३। परोपाभ्यां क्रमो लस्तङ् भवति ॥
पराक्रमते उपक्रमते ॥

१६०६ वेः पादविक्षेपे । १।४।२४। वे. क्रमो लस्तङ् भवति
पादविक्षेपे ॥ सुप्तु विक्रमते अश्वः अन्यत्र विक्रामति राजा ॥

१६०७ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । १।४।२५। प्रोपाभ्यां सम-
र्थाभ्या क्रमो लस्तङ् भवति ॥ भोक्तु प्रक्रमते उपक्रमते । प्रारभत इत्यर्थः ॥

१६०८ ज्योतिरुद्गतावाङ् । १।४।२६। आङ्. क्रमो लस्तङ्
भवति ज्योतिषामुदये ॥ आक्रमते चन्द्र । अन्यत्र आक्रामति शैल ॥

१६०९ नुदाब्प्रच्छः । १।४।२७। आङो नुदाब्प्रच्छिभ्यो लस्तङ्

१ वेति निवृत्तम् । वृत्त वृत्तिरात्मयापन अप्रतिबन्धो वा । तात्पर्यमुत्साहो वा सर्ग ।
सन्तान पालन वा तायनम् ॥ शास्त्रेऽस्य बुद्धि क्रमते वर्तते तत्रात्मान यापयतीत्यर्थः ।
सूत्राय क्रमते तदर्थे तत्परो भवति उत्सहते वेत्यर्थः ॥

२ शालाऽऽरम्भ उपक्रमः । अवृत्त्याद्यर्थ आरम्भ । अन्ये लिङ् वृत्त्यादीनपेक्षन्ते ।
पूर्वनानुपसर्गादिति तत्राय सोपसर्गार्थमारम्भो भवति ॥

३ सम् सङ्गत समान अर्थोऽभिधेयो यथोक्ताः समर्थाः ताभ्याः । स चार्थ आदिकर्म
शुद्धीकारो वा । तेनादिकर्मण्युद्धीकारे च वर्तमानाभ्यां भवतीत्यर्थः प्रक्रमते शुभ्रूपानुपक-
मते शुभ्रूपामगीकरोतीत्यर्थः ॥ समर्थाभ्यामिति किं? पूर्वेषु प्रक्रमति गच्छतीत्यर्थः । प-
रेषु रूपकामति आगच्छतीत्यर्थः ॥

४ ज्योतिषां चन्द्रादीनां उद्गतौ वर्तमानादाङ्पूर्वात्क्रमो लकारस्य । आक्रमन्ते ज्याती
षि उदस्यन्तीत्यर्थः ॥ ज्योतिर्मदण किं? क्रमति धूम । उद्गतिमदण किं? नभ समाक्रम
ते नष्टवर्तनास्थितकचक्रेण रथेन भास्करो व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

भवति ॥ आनुते सुगाल । धनमादत्ते । आपृच्छते गुरु ॥

१६१० गमेः प्रतीक्षायाम् । १।४।२८। आडो प्यन्तात् गमे लस्तद् भवति प्रतीक्षायाम् ॥ आगमयते गुरुम् । अन्यत्र आगमयति विद्या ॥

१६११ हः स्पर्धे १।४।२९। आडो हेजो लस्तद् भवति स्पर्धे ॥ मल्लो मह्यमाह्वयते । अन्यत्र आह्वयति मित ॥

१६१२ संनिचेः १।४।३०। सन्निविभ्यो हेजो लस्तद् भवति ॥ सहयते निह्वयते विह्वयते ॥

१६१३ उपात् १।४।३१। उपात् हेजो लस्तद् भवति ॥ उपह्वयते ॥

१६१४ यमो विवाहे १।४।३२। उपाद्यमो लस्तद् भवति विवाहे ॥ उपयच्छते कन्याम् । अन्यत्र उपयच्छति शकट । गृह्णातीत्यर्थ ॥

१६१५ स्यः पथिमन्त्रीदेवार्चासङ्गममन्त्रकरणे १।४।३३। उपात्तिष्ठतेर्लस्तद् भवति पथ्यादिष्वर्थेषु ॥ अय पन्था सुप्तमुपतिष्ठते । मैत्र्या चैत्रमुपतिष्ठते । देवार्चाया जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । सङ्गमे गङ्गा यमुनासु पतिष्ठते । मन्त्रकरणे मृत्युञ्जयेनोपतिष्ठते ॥

१६१६ लिप्सौ वा १।४।३४। उपात्तिष्ठतेर्लस्तद् वा भवति लिप्सौ कर्तवि ॥ भिक्षुर्गृहगृहमुपतिष्ठते ॥

१६१७ उदोऽनूर्ध्वेहे १।४।३५। उदस्तिष्ठतेर्लस्तद् भवति अनूर्ध्वे ईहे चेष्टायाम् ॥ शास्त्रे उचिष्ठते । उद्युक्ते इत्यर्थ । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामे शतमुपतिष्ठति ॥

१६१८ संचिप्रावात् १।४।३६। सविप्रावेभ्य तिष्ठते लस्तद् भवति ॥ सन्तिष्ठते कितिष्ठते प्रतिष्ठते अवतिष्ठते ॥

१ उर्ध्वे न भवतीत्यनूर्ध्वे अनूर्ध्वे वर्तमान ईहोऽनूर्ध्वे इति स्मिन् । शास्त्रे उपतिष्ठते त भोयोग करोतात्यर्थ । अनूर्ध्वे इति किं? अस्माद्ग्रामादन्तमुपतिष्ठति उत्पन्न इत्यर्थ । शत जन उत्थाय वापार करोतीत्यर्थ शतमुपतिष्ठतीत्यस्य ॥

१६१९ स्थेयंप्रकाशने । १।४।३७। स्थेये प्रमाणभूते निगये प्रकाशने च तिष्ठतेर्लस्तद् भवति ॥ तिष्ठते प्रमेयमकलङ्गे । तिष्ठते कन्याच्छत्रेभ्य ॥

१६२० प्रतिज्ञाने । १।४।३८। प्रतिज्ञाने अभ्युपगमे तिष्ठतेर्लस्तद् भवति ॥ सर्वमनेकान्तात्मकमातिष्ठते जेन ॥

१६२१ समो गिरात् । १।४।३९। प्रतिज्ञाने समो गिरतेर्लस्तद् भवति ॥ उपयोगलक्षणमात्मान सङ्गिरते जैन ॥

१६२२ अवात् । १।४।४०। अवाद् गिरतेर्लस्तद् भवति ॥ अवगिरतेऽन्नम् ॥

१६२३ संप्रतेर्ज्ञोऽस्मृतौ । १।४।४१। सप्रतिभ्या जानातेर्लस्तद् भवति न स्मृतौ ॥ सज्जानीते प्रतिजानीते । स्मृतौ मातर सज्जानाति ॥

१६२४ निह्वे । १।४।४२। निह्वे अपलापे जानातेर्लस्तद् भवति ॥ शतमुपजानीते । अन्यत्र चैत्रमुपजानाति ॥

१६२५ सनोऽननोः । १।४।४३। सनन्ताज्जानातेर्लस्तद् भवति नानो ॥ धर्म जिज्ञासते । अनो शिष्यमनुजिज्ञासति ॥

१६२६ श्रुवोऽप्रत्याडः । १।४।४४। सनन्तात् श्रुणोतेर्लस्तद् भवति न प्रत्याह्व्याम् ॥ धर्मं शुश्रूषते । प्रत्याह्व्या तत्त्व प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति ॥

१ तिष्ठत्यस्मिन्ति स्थेयं हृदिशब्दाऽयम् । विवाहपदे निगता प्रमाणभूत पुरुष स्थेये इयुच्यते । प्रकाशा प्रपटन पुनर्द्वन्द्व । स्थयनिपत्रायां क्रियाया प्रकाशने च वर्तमानातिगत ॥ निरुद्धावद्वागालरुद्धभ्यामुग्धबुद्धिषु ॥ अश्रद्धयमनाप्तेषु सार्वज्ञ स्वयि तिष्ठते ॥ १ ॥ इति द्वागमस्तोत्रे ॥ प्रकाशने तिष्ठते रूपी प्रामाण्यभ्य स्वाभिप्रायप्रकाशनाय तत्समर्थमाचरतीत्यर्थः । तत्समर्थाचरणेन स्वाभिप्राय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

२ गृ निगरणे । गृ इत्यनुक्त्वा निरादिनि शश्विस्वरणनिर्देशेन गिरतेर्प्रह्वेण न गृणाते । उपयोगलक्षणमात्मानमित्यत्र ज्ञानदर्शानुपयोगः स लक्षणं चिद्धं यस्य स उपवासलक्षणस्तमा मान जैन श्रुतीकरोनीत्यर्थः ॥

१६२७ स्मृदृशः । १।४।४५। सनन्ताभ्या स्मृदृशिभ्या लस्तद् भवति ॥
सुस्मृते दिदक्षते ॥

१६२८ गन्धानावक्षेपसेवासाहसप्रतियलप्रकथाव्यये
। १।४।४९। गन्धनादिषु कृमो लस्तद् भवति ॥ गन्धने सूचने कार्यमुत्-
कुरुते । अवक्षेपे दुर्वृत्तानप्रकुरुते । सेवाया गणकान् प्रकुरुते । साहसे
परदारान् प्रकुरुते । प्रतियले एधो दकस्योपस्कुरुते । प्रकथाया व्याख्यान
प्रकुरुते । व्यये शत प्रकुरुते ॥

१६२९ प्रसहनेऽधेः । १।४।५०। प्रसहने अभिमवे अधे कृजो
लस्तद् भवति ॥ चैत्रमधिकुरुते । अन्यत्र ग्रामे अधिकरोति । स्वामिन
करोतीत्यर्थ ॥

१६३० दीप्तिज्ञानेहाविमत्युपसम्भावोपमन्त्रणे वदः
। १।४।५१। दीप्यादिषु वदे लस्तद् भवति ॥ दीप्तौ स्याद्वादे वदते
विद्वान् । ज्ञाने वैद्ये वदते । ईहाया धर्मे वदते । विमतौ तत्त्वे विवदते ।

१ उत्साहने च हिंसार्या सूचन चापि गन्धामिलमर ॥ गन्धनमपकारात्मकसूचन
प्रोत्साहनादिक गन्धनम् । अवक्षेपणमुपक्षेप कृत्स्न भस्म वा । द्यनेो वतिकामुप
स्कुरुते भस्मयतीत्यर्थ । सहसा प्रवृत्ति साहस साहसिक वम परदारान् प्रस्तुरत
तान् हठात् गृहणातात्यर्थ ॥ दकस्येत्यत्र 'कृम प्रतियत्ने' इति षष्ठी । उपस्कु
रते सतस्तस्य प्रकर्षान्यापत्तये किञ्चित्करोतीत्यर्थ ॥ प्रकर्षेण कथन प्रारम्भो वा
प्रकथा व्याख्यान प्रकुरुते प्रकर्षेण कथयति कथयितु प्रारम्भते वा इत्यथ ॥ धर्मा
द्यर्थे विधियोगो व्यय ॥

२ ग्रहसनमभिभव पराजयो वा । तथाच निरदिक्रियायमुपग्रहं । अधेरिति किं
ज्ञान् प्रकरोति ॥

३ दाप्तौ स्याद्वादे विवदते विद्वान् दीप्तौ वदतीत्यर्थ । ज्ञाने ज्ञात्वा वदतीत्यर्थ
वदितु जानीते इत्येके । ईहा चेष्टा यत्न उत्साह तत्र धृत वदते तद्विषयमुत्साह
वाचा आविष्करोतीत्यर्थ ॥ नाना मतिर्विमति तत्र तत्त्वे विवदते विमत्या विधि
ज्ञापते इत्यर्थ ॥ उपसम्भावा उपसात्वनमुपालम्भो वा उपवदते उपसात्त्वयति
उपालभते वा इत्यर्थ ॥ उपमन्त्रण रहस्युपच्छन्दन वधूमुपवदते रहसि वशीकरणे
तीत्यर्थ ॥

उपसम्भाषाया कर्मकरानुपवदते । उपमन्त्रणे रहसि वधुमुपवदते ॥

१६३१ व्यक्तवाचां सहोक्ता । १।४।५२। व्यक्तवाचा सहोक्तौ वदेल्लस्तद् भवति ॥ सवदन्ते जैना । व्यक्तवाचामिति किं? सम्प्रवदति युक्कुटा ॥

१६३२ विप्रलापे वा । १।४।५३। विप्रलापे वदेल्लस्तद् वा भवति ॥ विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति कुतीर्थ्या ॥

१६३३ कर्मण्यसत्यनोः । १।४।५४। अनोर्वदेल्लस्तद् भवति कर्मण्यसति ॥ गुरोरनुवदते शिष्य । कर्मणि वाद्युक्तमनुवदति ॥

१६३४ ज्ञोपस्थः । १।४।५५। कर्मण्यसति जानातेरुचाचिष्ठतेश्च लस्तद् भवति ॥ सर्पिपो जानीते । योगी योगे उपतिष्ठते । कर्मणि स्वरेण पुत्र जानाति । राजानमुपतिष्ठति ॥

१६३५ समोऽर्तिस्वरतिशुद्धिश्चिद्गुणप्रच्छृच्छः । १।४।५६। कर्मण्यसति समोऽर्त्यादिभ्यो लस्तद् भवति ॥ समियृते सस्वरते सगृणुते सम्पश्यते सवित्ते सगच्छते समृच्छते समृच्छते । कर्मणि रूप सम्पश्यतीत्यादि ॥

१६३६ षड्घनः स्वेऽङ्गे चाङ्गः । १।४।५७। कर्मण्यसति स्वाङ्गे

१ विप्रलापो विरोधोक्ति । विरुद्ध प्रलापा विप्रलाप विप्रलापातिमन्त्रायां सहोक्ता वित्यर्थ । विप्रवदन्ते परस्परप्रतिषेधन युगपत्प्ररूपन्तीत्यर्थ । विप्रलाप इति किं? सम्प्रवदन्ते वैयाकरणा । व्यक्तवाचामिति किं? विप्रवदन्ते शकुनय । सहाकाविति किं? मौहूर्तिषो मुहूर्तन वदति क्रमेण वदतीत्यर्थ ॥

२ अनु इत्युपसर्गात् गुरोरनुवदते गुरुर्यथा वदति तथा वदतात्यर्थ । अनु सा दृश्ये पश्चादर्थे वा । गुरुणा वा पूर्वमुक्ते पश्चाच्छिष्यो वदतीत्यर्थ ॥ कर्मण्यसतीति किं? जिगदन्तनोक्तमनुवदति देशदत्त पुनर्वदतीत्यर्थ ॥ व्यक्तवाचामिति वर्तते एव । कुत? अनुवदति वीणा ॥

३ ऋ प्रापण शैत्यधाव ऋ गताविति श्वादेश्च ग्रहणमतीत्यनेन । चिदिति नित्य मेवातद्प्राप्तिमद्भिर्त्वादिभि साहचर्याद्भूतिपृथगे न विन्दति ॥

४ स्व आत्मीये चाङ्गे । स्वाङ्ग इति समाधे अधिकारोद्भव मृतमिति परिभाषाप्रति पत्ति स्यात् प्रसिद्धबलायस्त्वात् तत्र पराङ्गेऽपि स्यादित्यपारिभाषिकाद्येऽसमास । अत्रासमासादेश्च तत्र 'वा स्वाङ्गान्' इत्यादौ पारिभाषिक स्वाङ्ग । कर्मण्यसतीत्यनेन

कर्मणि च आडौ यमिहनिभ्यां लस्तङ् भवति ॥ आयच्छते आहते ।
आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । अस्वाङ्गे आयच्छति रज्जुम् ।
आहन्ति चोरं ॥

१६३७ व्युदस्तपः । १।४।५९। कर्मण्यसति स्वाङ्गे कर्मणि च व्युद्वा-
त्पेर्लस्तङ् भवति ॥ वितपते उत्पते राजा । वितपते उत्पते पाणिम् ।
अस्वाङ्गे वितपति सुर्वं सविता ॥

१६३८ न प्राणिन्यणिजो णिञस्तस्य । १।४।६०। अकर्मका-
दणिवन्ताणिजो लस्तङ् न भवति प्राणिनि कर्तरि ॥ आस्ते देवदत्तः
आमयति देवदत्तम् । एवं शाययति बालम् । अप्राणीति किं ? शोपयते
घ्रीहीन् ॥

१६३९ भीष्मित्यां पाकारे । १।४।६१। णिजन्तानां भीष्मितीनां
पाकारयोर्लस्तङ् भवति ॥ मुण्डो भीषयते । जटिलो विस्मापयते । श्येनो
घतिकामपलापयते ॥

१६४० गृधिवञ्चयोर्विप्रलम्भे । १।४।६३। विप्रलम्भे गृधिवञ्चि-
भ्यां णिजो लस्तङ् भवति ॥ माणवकं गर्धयते । माणवकं बञ्चयते । प्रता-
स्यतीत्यर्थः ॥

धेट्पादिति वा तङ् फलेशत्वे । धापयते शिशुं । पाययते आदयते
दमयते आयामयते आयासयते परिमोहयते रोचयते नर्तयते वादयते
घासयते । चलयद्वर्थादिवर्जितेभ्यः । एधयते वेधयते । अफलेशत्वे । धापय-
तीत्यादि । पदान्तरात् ज्ञाते फलेशत्वे वा तङ् एवं पुत्रं धापयते धापयती-
त्यादि । चलयद्वर्थादिप्रतिषेधः किं । चालयति शाखां । कम्पयति गमयति ।
आशयति निगारयति भोजयति । अध्यापयति भावयति द्रावयति सावयति
योधयति योधयति नाशयति जनयति ॥

सर्वस्य निषेधे स्वाङ्गे कर्मणि भवति । एव इति किं आयच्छति पादौ देवदत्तस्य
आहन्ति शिरो देवदत्तस्य । अङ्ग इति किं स्वामायच्छति रज्जु । एव पुनर्माहन्ति ।
अघातेऽमतीत्यस्यभिः सम्बन्धार्थं ॥

१६४१ यमःसमुदाहोऽग्रन्थे । १।४।६७। ममुदाहृत्यो यमो
लस्तद् भवति फलेने कर्नरि परान्तगात् फलेशरो ज्ञाने तु या न ग्रन्थे ॥
संयच्छते त्रीतीन् । उच्यच्छते भागम् । आयच्छते रज्जुम् । अन्यत्र
सयच्छतीत्यादि । अग्रन्थ इति किम् । उच्यच्छति व्याकरण । न्याहरणनि-
पये उद्योग करोतीत्यर्थः ।

१६४२ न पर्याह्वे रमः । १।४।६८। पर्याह्विभ्यो रमनेर्लम्बद्
न भवति ॥ परिगति आरमति निरमति ॥

१६४३ उपात् । १।४।६९। उपाद्रमेर्लम्बद् न भवति ॥ उपरमनि चै
१६४४ चाऽकर्मकात् । १।४।७०। अकर्मकादुपाद्रमतेर्लम्बद् वा न
भवति ॥ उपरमति उपरमते दोषात् ॥

१६४५ व्यादावोऽपराङ्गे । १।४।७१। व्यादाजो लम्बद् न भवति
अपराङ्गे कर्मणि ॥ व्याददाति मुक्त्वात् । पराङ्गे व्याददते पिपीळिका
पत्रजमुत् ॥

१६४६ परानोः क्तुः । १।४।७२। परानुभ्यां कृजो लम्बद् न भवति ॥
पराङ्गोति अनुकरोति ॥

१६४७ प्रत्यत्यभेः क्षिपः । १।४।७३। प्रत्यत्यभिभ्यः शिपेर्लम्बद्
न भवति ॥ प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति अभिक्षिपति ॥

१६४८ प्रावहः । १।४।७४। प्रावहेर्लम्बद् न भवति ॥ प्रवहति ॥
१६४९ परेर्मृषेथ । १।४।७५। परेर्मृषेथेथ लम्बद् न भवति ॥

परिमृष्यति । परिवहति ॥
१६५० व्यतिहेतेऽगतिर्हिंसाशब्देऽवहत्यापरपरान्यो-

१ अग्रन्थ इति किं । उच्यच्छति विधिः कृतं विधिगते ग्रन्थे उद्यम करोतीत्यर्थः ॥
१ वि आद् इदुभयत्पस्य दाम । गङ्गरो देह निहाय्ये । अत्राङ्गे पराङ्गे
परमेण् व्यङ्ग्यं न भवति । मुदान्तरच्छ मीदिधि बचनप्रसो । व्यङ्ग्य इति
दत्ते आदत्ते विदत्ते आदिदत्ते ॥

२ परस्परमन्त्रविहर्षणं व्यतीहार । इत्यन्वयेन इत्येव इत्यन्वयेन व्यतीहार
प्रश्न तरय कर्त्तव्येन तस्मात् । एतद्दिशाद्यन्वयेन इत्येव इत्यन्वयेन व्यतीहार
रेत्यस्य च धातोर्- कर्त्तव्ये व्यतीहार तदो भवति । परस्परमन्त्रविहर्षण इत्ये

न्येतरेतरैः । १।४।७६। व्यतिहारे गतिहिंसाशब्दार्थवर्जिताद्वातोर्हरतिवहति-
भ्या च लस्तद् भवति न परस्परादिप्रयोगे ॥ व्यतिभवन्ते ग्रामा । व्यतिलुनते
वृषला सम्प्रहरन्ते राजान । व्यतिवहन्ते नद्य । मत्यर्थस्य व्यतिगच्छति ।
हिंसार्थस्य व्यतिप्रन्ति । शब्दार्थस्य जल्प रप लप व्यक्ताया वाचि । व्यति-
जल्पन्ति । परस्परादिप्रयोगे व्यतिलुनन्ति परस्परस्य अन्योन्यस्य इतरे-
तरस्य वा । इति सर्वं योज्यम् ॥

अथ लकारार्था निर्विश्यन्ते ॥

सतीति वर्तमानार्थे लट् । पचति ॥

१६५।स्मे च लट् । ४।३।२।५। पुरास्मशब्दयोरुपपदयोर्भूतानघत-
नेऽर्थे लङ् भवति ॥ पचित्स्म । पचति पुरा । पुरास्म पचति ॥

१६५२ ननौ पृष्टोक्तौ । ४।३।२।६। पृष्टोक्तौ प्रतिवचने भूतार्थे
धातोर्लङ् भवति ननुशब्दे उपपदे ॥ किमकार्षीं देवदत्त । ननु करोमि ॥

१६५३ किंवृत्तेऽर्थित्वे । ४।३।२।८६। प्रपुरार्थित्वे सति किंवृत्ते
उपपदे भविष्यति लङ्वा भवति ॥ को भवता भिक्षा ददाति दास्यते ।
कतमो भवतो भोजयति भोजयिष्यति ॥

१६५४ अर्घ्यसिद्धौ । ४।३।२।८७। अर्घ्यस्य दातु फलसिद्धौ
विवक्षिताया भविष्यति लङ् वा भवति ॥ यो भक्त ददाति स स्वर्ग
गच्छति । यो भक्त दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति ॥

१६५५ लेटि हेतौ । ४।३।२।८८। लेडन्ते उपपदे लेटो लेडन्तार्थस्य

तस्मिन्नसति ॥ परस्परादिशब्दानां प्रयोगे सति तद् न ॥ ह्वद्विमदण प्रतिषेधार्थं ।
किपाया व्यतिहारे व्यतिनैव आतित इति परस्परादिभि तत्कर्मणिभिसम्बन्धते परस्प-
रस्य केवपरिमिति ॥

१ किमा किञ्चिन्नेन वृत्त निष्पन्न किंवृत्त तस्मिन् । भर्षत इत्येव शालोऽर्थी
तस्य भावोऽर्थित्वेन तस्मिन् गम्यमाने इत्यर्थे ॥ वृत्तमहणे तद्विभक्त्यन्त इतरउतमी
चेति वैयकरणस्युक्ति । तेन किन्तरां किन्तमा ॥ किं पुरुष इत्यादौ न भवति ।
अर्थित्वे इति किं? पाठलपुत्र गमिष्यति गन्ता । पक्षे लृट्शुटावपि भवत को भवतां
भिक्षां दाता के भवतो भोजयति ॥ यद्गनां प्रभे उतमथ ॥

हेतौ निमित्ते वत्स्यत्यर्थं धातोर्लृ प्रत्ययो वा भवति ॥ उपाध्यायश्चेदाग-
च्छति अगमिष्यति अथ सूत्रमधीष्व ॥

१६५६ लेङ् ऋर्ध्वमौर्हृत्तिके । १।१।२।८९। लेङन्ते उपपदे त-
द्धेतौ ऊर्ध्वमौर्हृत्तिके भविष्यति लेङ् लृ च वा भवत ॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपा-
ध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति अथ त्व सूत्रमधीष्व ॥

१६५७ गर्हेऽपिजातोर्लेङ् । १।१।१।१०। अपिजात्वोरुपपदयोर्गर्हे
गम्यमाने धातोर्लेङ् भवति ॥ अपि सयतो भवानादाय कृत सेवते । जातु
तत्रभवान् हिनस्ति ॥

१६५८ कथमि लेङ् च वा । १।१।१।११। कथशब्दे उपपदे गर्हे
लृ लेङ् च वा भवत ॥ कथ तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति हिंस्यात् हिंसि-
ष्यतीत्यादि ॥ अनद्यतने लृ ॥ अपचत् ॥

१६५९ लङ् च स्मेन । १।१।१।३८। स्मेन सह माडि उपपदे धा-
तोर्लेङ्लुङौ भवत ॥ मास्म करोत् मास्म कार्षीत् ॥ आशिषि लेङ् ॥
पचतु ॥

१६६० इच्छार्थे लेङ् लेङ् । १।१।१।२५। इच्छार्थे धातानुपपदे
धातोर्लेङ्लेङौ भवत ॥ इच्छामि मुञ्जीत मुङ्क्ता भवान् ॥ विधिनिमन्त्रणेति
विध्यादिषु लेङ्लेङौ भवत । विधौ नियोगे पचेत् पचतु भवान् ॥ निमन्त्रणे
नियमत कर्तव्ये । सन्ध्यासु भवान् वन्दना कुर्यात् करोतु ॥ आमन्त्रणे
कामचारत कर्तव्ये । देवदत्त इह भवानासीत् आस्ताम् ॥ अधीष्टे
सत्कारपूर्वकव्यापारे । भगवान्न प्रसीदेत् प्रसीदतु ॥ सम्प्रश्ने सम्प्रधारणे ।
किं नु खलु व्याकरणमधीषीथ अध्ययै उत धर्मशास्त्र ॥ प्रार्थने याच्यायाम् ।
अङ्ग पुत्र अधीषीथा अधीष्व ॥

१ अपिजातुरित्येतयोर्द्वयोरुपपदयो ॥ कालसामान्येऽयं लृ परत्वारमालविशेषविधि-
तानपि प्रत्ययान् बाधते । एवमुत्तरत्रापि ॥ अपि तत्रभवान् भूतानि हिनस्ति ॥

१६६१ प्रैषानुजावसरे लेदध्यप् १४११२७। प्रैषादिगु धातो-
लेंड्यपो भवतः ॥ प्रैषे चैत्रौदन पच । अनुज्ञायां साधो वन्दनां करु ।
अवसरे सम्प्रति सङ्गच्छ ॥

१६६२ अधीष्टे १४११३०। स्मशब्दे उपपदे अधीष्टे लेद् भवति ॥
अङ्ग राजवणुप्रतानि रक्षस्म ॥

१६६३ भृशाभीक्षणे लेद् तस्मिन् तथार्थे १४११३९। भृ-
शाभीक्षणयोर्लेद् भवति तस्मिन्नेव धातौ तथार्थे साधनोपग्रहविशिष्टे उपपदे
सति ॥

लृटौ भवत ॥ किं तत्रभवान् अनृतं नूयात् वक्ष्यति ॥

१६६८ अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि । १।४।११३। किरृत्ते अकिरृत्तेऽप्युपपदे अमर्षे अश्रद्धायां लेह्लृटौ भवत ॥ न क्षमे न श्रद्धे किं तत्रभवान् अदत्तं गृहीयात् ग्रहीष्यति । न क्षमे न श्रद्धे तत्रभवात्ताम अदत्तं गृहीयात् ग्रहीष्यति ॥

१६६९ यच्चदियदाजातौ लेह् । १।४।११५। यशादिषु उपपदेषु अमर्षाश्रद्धयोर्लेह् भवति ॥ न क्षमे न श्रद्धे यत्तत्रभवान् अकृत्यं सेवेत । यदि गुरुरसत्यं नूयात् । यदा सयतो हिंस्यात् । जातु धर्मं सुसज्यभिचरेत् ॥

१६७० गर्हे च यच्चयत्रे । १।४।११६। यच्चयत्रयोरुपपदयोर्गर्हे अमर्षाश्रद्धयोश्च लेह् भवति ॥ धिग्गर्हे न क्षमे न श्रद्धे यच्च तत्रभवानां फोशेत । यत्र गुरुरसत्यं नूयात् ॥

१६७१ चित्रे । १।४।११७। यच्चयत्रयोरुपपदयोश्चित्रे विस्मये लेह् भवति ॥ चित्रमिदं यच्च तत्रभवान् अनल्प्यं सेवेत । यत्र गुरु प्रतारयेत् ॥

१६७२ घाढेऽप्युत्ते लेह् । १।४।११९। घाढार्थयोरप्युत्तयोरुपपदयोर्लेह् भवति ॥ अपि कुर्यात् उक्तं कुर्यात्

१६७३ सम्भाव्येऽलम्यर्थान् । १।४।१२०। सम्भाव्येऽर्थे घातो लेह् भवति अलम्यर्थाच्छक्तौ गम्यमानायाम् ॥ अपि पर्वतं शिरसा भिन्ध्यात् ॥

१६७४ सतीच्छार्थान् । १।४।१२२। इच्छार्थाद्घातोस्सति घर्तमाने लेह् वा भवति ॥ पक्षे लट् । इच्छेत् इच्छति । उश्याद्वष्टि ॥

१६७५ वत्स्यति फलकारणे । १।४।१२३। भविष्यति फले

१ अमर्षा अक्षमा । अश्रद्धा असांभाषना । अमर्षाश्रद्धायागम्यमानयोः ॥ अयत्र अकिरृत्त । आपराधोऽकिरृत्तऽप्युपपदे । वचनभेदाद्यथासत्यं न भवति ॥

२ यत् यदि ददा जातु इत्यतःपुनपदेषु । अमर्षो मे । न श्रद्धा न प्रत्ययो मे । लेडनि मित्तमत्राम्तीति । अवृत्तौ लृट् भवान् । यदि तत्रभवानकृत्यममेविष्यत न क्षमे न श्रद्धे इति प्रत्येकं सम्प्रथं कतव्यं । अनल्प्यमयागम्यम् ॥

कारणे चार्थे वर्तमानाद्घातोर्लेङ् वा भवति ॥ पक्षे लृट् । यदि गुरून् उपासीत
उपासिन्यते शास्त्रान्त गच्छेत् गमिष्यति ॥

१६७६ कामाचिष्कारेऽकच्चिति । १।४।१२४। कामाचिष्कारे
इच्छाप्रकाशने घातोर्लेङ् भवति न कच्चित्युपपदे ॥ इच्छागो मुञ्जीत भवान् ।
कच्चिति । कच्चिज्जीवति ते पिता ॥ विद्यादौ लेङ् प्रागेव दर्शितः ॥

१६७७ लेङ्घदि । १।४।१३२। यदि सति कालवेलासमयेषूपपदेषु
अवसरे घातोर्लेङ् भवति ॥ कालो वेला समयो यद् मुञ्जीत भवान् ॥

१६७८ लृट्यप् चार्हे । १।४।१३३। अर्हे घातोर्लेङ् लृट्यपौ च
भवन्ति ॥ भवान् खलु कन्या विवहेत् ॥

१६७९ शक्तौ लेङ्घ्यप् । १।४।१३५। शक्तो गम्यमानाया घातो-
र्लेङ्घ्यपौ भवत ॥ भवान् खलु भार वहेत् ॥ आशिपि लिङ् पच्यात् ॥
परोक्ष इति लिङ् ॥ पपाच किल ॥

१६८० अत्यन्तापहवे लिङ् । १।३।२११। अत्यन्तापहवे सर्वथा-
पलापे भूतानद्यत्ने लिङ् भवति ॥ किं त्व कलिक्रेषु स्थितोऽसि' नाह कलि-
ज्ञान् जगाम ॥ मूते लुङ् अपासीत् ॥

१६८१ माडि लुङ् । १।४।१३७। माड्युपपदे घातोर्लुङ् भवति ॥
अमाडेति नाट् । मा भवान् पाक्षीत् ॥ परिदेवने लुङ् पक्षा ॥ लेङ्निमित्ते
इति लृट् यद्यपश्यत् तदा अगोक्ष्यत् ॥

१६८२ चा शेषात् । १।४।१०९। लृच्छेषेऽयदाविति सूत्र यावत्
येऽर्था दक्ष्यन्ते तेषु लृट् वा भवति ॥ कथ नाम तत्रभवान् भूतान् अहिंसि-
प्यत् । किं तत्रभवान् अनृतमवक्ष्यत् । न क्षमे न श्रद्धे तत्रभवान् नामाद-

१ कालवेलासमयावसरे तु वा । १।४।१३१। इत्यधिकृत्य ॥

२ अपश्नवो निहनुतिरपलापोऽनभ्युपगमो वा । अग्लमपहनवो यत्तदगदा नै
किञ्चिदभ्युपैति सर्वं मूलतोऽपलपति तत्र भूतानद्यत्नेऽर्थं वर्तमानाद्घातो । लरोऽपकाद् ।
भत्यन्तप्रहण्प्रदेकदेशस्यापहनवे लुङ्देव नाह कलिङ्घ्भवतिष्ठ । मा भूत् । तन्मा जनि

समप्रहीष्यत् । यत्तत्रभवानकल्प्यमसेविष्यत् । यत्तत्रभवानाक्रोक्ष्यत् ॥
भविष्यति लृट् पश्यति ॥

१६८३ स्मृत्यर्थेऽयादि लृट् । १।४।२०९। स्मृत्यर्थे उपपदे भूतानद्य-
तने लृट् भवति न यदि ॥ अभिजानासि देवदत्त काश्मीरेषु वन्स्यामः ।
यदि । अभिजानासि देवदत्त यत्कलिङ्गेष्ववसाम ॥

१६८४ सांकांश्क्षे वा । १।४।२१०। साकाङ्क्षे वाक्यान्तरे सति
स्मृत्यर्थे उपपदे भूतानद्यतने लृट् वा भवति । स्मरसि देवदत्त वाश्मीरेषु
वन्स्यामस्तत्र भोजनं च भोक्ष्यामहे । स्मरसि देवदत्त काश्मीरेष्ववसाम
तत्रौदनं च अगुब्जन्महि ॥

१६८५ किंकिलास्त्यर्थयोर्लृट् । १।४।२१४। किंकिलशब्दसमवाये
अस्त्यर्थे चोपपदे अमर्षाश्रद्धयोर्धातोर्लृट् भवति ॥ न क्षमे न श्रद्धे किंकिल
नाम तत्रभवानकल्प्यं सेविष्यते । अस्ति नाम तत्र भवानकल्प्यं सेविष्यते ॥

१६८६ लृट् छेपेऽयदौ । १।४।२१८। छेपे यच्चयत्राम्यामन्य-
स्मिन् उपपदे चित्रे धातोर्लृट् भवति न यदौ । आश्चर्यं नाम पद्गु पर्व-
तमारोक्ष्यति । यदौ आश्चर्यं यदि पद्गु पर्वतमारोहेत् ॥

॥ इति तिङन्तसङ्ग्रहः ॥

जयति जगदीशमस्तकमणिफिरणकलापकल्पितार्थविधिः ।

जिनचरणकमलयुगलं गणधरगणनीयनस्वरकेशररुम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

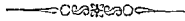


१ अपेक्षा भाग्यशा तद्वान् साकांक्षस्तस्मिन् साजसि वाक्यान्तरापेक्षे सति ॥

२ वाक्यार्थो नामशब्दः ॥ भविष्येति नम व्याकरणं श्रेयसि । भूको नाम धर्मं कथयति
भवति । शेष इति किं? अथयप्रयोल्लेखः । अयदौ पूर्वयोगः सावकाशः । यद्यभावे तु य-
थयप्रयारपि परस्वाद्यमेव स्यादिति शेषप्रहणः ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ कृत्संग्रहः ॥



मणम्रजनतापुण्यकृतं महतदुत्कृतम् ।

श्रीवर्धमानमाराध्य कृत्संग्रहमहं ब्रुवे ॥

अथ धातुभ्यः कृत्प्रत्ययाः प्रदर्शयन्ते ॥

१६८७ घ्याद्यतिङ् कृत् । १।१।४३। घ्यणादिप्रत्ययरूपं कृत्संज्ञं भवति न तिङ् ॥

१६८८ कृद् बहुलम् । ४।३।५८। कृत्प्रत्यया निर्दिष्टे अनिर्दिष्टे चार्थं बहुलं प्रयोगानुसारेण भवन्ति ॥

१६८९ घ्यण् । ४।३।६०। धातोर्घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥ साप्यानाप्यादिति सकर्मकात् कर्मण्यकर्मकाद् भावे । घणादितौ । अर्हे शक्तौ वा । एध्यं देवदत्तेन । अनुपान्त्यतवान्नात् आत् । बन्धः । स्वाद्यः । लोचृञ् दर्शने । लोच्य त्राप्य पान्यः पाण्यः सेव्यः । शिक्षि विद्योपादाने । शिक्ष्य-आशंस्य ॥

१६९० जनाप्लवापतो घ्यण् । ४।३।५१। जनादिभ्यो घ्यण्प्रत्ययो भवति कर्तरि वा ॥ आप्लाभ्योऽयम् आप्लाव्यमनेन आपाल्योऽयम् आपाल्यमनेन । धार्यं घोत्यं सार्यं तार्यं निगाद्यं नाद्य । जल्प रप लप व्यक्ताया वाचि । राप्यं लाप्यम् आचाम्यं वाप्यं ॥

१६९१ क्तञ्निदचजः कुर्धिति । ४।१।१७१। क्तञ्निदश्चजान्तस्य धातोर्धिति प्रत्यये कुर्भवति ॥ आसन्नः पाक्यं ॥

१६९२ घ्यण्यावद्यके । ४।१।१७६। आवश्यके घ्यणि चञो' कुर्न भवति ॥

१६०३ लुग्घ्यघ्यवश्यमः । १२।२।६८। अवश्यमो घ्यपि लुग्
भवति ॥ अवश्यपाच्य । त्यज हानौ । घ्यणि ॥

१६०४ त्यज्यजः । १४।१।१७९। त्यज्यजोर्घ्यणि कुर्न भवति ॥
त्याज्यः । अत एव यजो यो घ्यग् । याज्य । भाग्यः रद्ग्यः याच्यः
हार्यम् ॥ अथादादि । आद्ये वेद्यं घाल्यः ॥

१६०५ वाक्यार्घनिदाघावदाद्यं नास्ति । १४।१।१७२। वाक्या-
दयो यग्घनन्ता निपात्यन्ते नास्ति विषये ॥ वाक्यं पदममुदाय । अन्यत्रा-
कुत्व । वाच्य । जागर्थ याज्यम् आशास्यं ॥ दीज्यं बोध्य । जन्योऽयं ।
मजन्वघ इति नात् जन्यमनेन । कार्यं शार्थं सेक्यं मोक्ष्यं मार्यं ॥

१६०६ पाणिसमवात् सृजः । १४।३।६१। पाणेः समाच्च सृजे-
र्घ्यण् भवति ॥ क्यपोऽपवादः । पाणिना सृज्यत इति पाणिसर्ग्या रज्जु- ।
स्वकृतास्युक्तमिति समामः समवमर्ग्यं ससृज्यः । अञ्णीति अडित्त्वादेह ।
कोट्य । तान्यः मान्य रोध्य रेक्य वेक्यं योग्यं ॥

१६०७ निप्राशुजः शक्ति । १४।१।१७७। निप्राभ्यां युजो घ्यणि
कुर्न भवति शक्यर्थे ॥ नियोक्तु शक्यो नियोज्यः प्रयोज्यः । अन्मत्त ।
योग्यः प्रयोग्य ॥

१६०८ भुजोऽदौ । १४।१।१७८। भुजो घ्यण्यघर्थे कुर्न भवति ॥
भोज्यमत्तम् । अन्यत्र । भोग्यो देशः । पाल्यः व्यद्ग्यः ॥

१६०९ चौधारेऽमावस्या । १४।३।६३। आधारे अमावस्येति वा
निपात्यते ॥ पक्षे घ्यग् । अमा वसतोऽस्यां तिथौ सूर्याचन्द्रमसौ इति
अमावस्या अमानास्या ॥

१ यजो यप्रलय एव भवेत् स्वस्तकीलादिना । तद्यपि यजो घ्यणि परे कुत्बने-
घवचनान् यजो घ्यणपि सिद्धः । अन्यथा तद्वचन व्यर्थं स्यात् । अतो घ्यग् वा भवतीति
भावः ॥ घ्यणभावपक्षे स्वस्तकीलादिना वक्ष्यमाणप्रलयो योग्यः ॥

२ वक्तु योग्य वाक्य । अर्हणमर्पं । निदहन निदाप । भवदहन अवदाप । नमर्नति
किं वाच्य अर्हं निदाह अवदाह ॥ वधेर्नियमार्पं वाक्यमिति निदहनम् ॥

३ अमा महेलर्म । अमा सह मम साकमिति घनत्रयः ।

१७०० प्राक्खि प्राप्तोऽसमः ।४।३।५९। स्त्रियां क्तिञ्जित्यतः प्राक् यः प्रत्ययो वक्ष्यते स एकस्मिन्नर्थे असरूपो विसदृशः प्राप्तो भवति नापवादी ॥

१७०१ तव्यानीयौ ।४।३।६७। घातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ पर्यायेण भवतः ॥ एधितव्यम् एधनीयं देवदत्तेन । वीभस्सितव्यं वीभत्सनीयं । वन्दितव्यो वन्दनीयः । हृत्तव्यं हृदनीयं । तितिक्षितव्यं तितिक्षणीयं । तेजितव्यं तेजनीयं । जुगुप्सितव्यं जुगुप्सनीयं गोपितव्यं गोपनीयं । त्रप्तव्यं त्रपितव्यं त्रपणीयं । भीमांसितव्यं भीमांसनीयं । पनायितव्यं पनितव्यं पनायनीयं । पणायितव्यं पणितव्यं पणायनीयं पणनीयं । क्षन्तव्यं क्षमितव्यं क्षमणीयं । कामयितव्यं कामनीयं । क्कमितव्यं क्कमनीयं । सेवितव्यं सेवनीयं । गाढव्यं गाहितव्यं गाहनीयं । स्मेतव्यं स्मयनीयं । क्रोतव्यं क्वनीयं धर्तव्यं धरणीयं । मातव्यं मानीयं । पवितव्यं पवनीयं । डयितव्यं डयनीयं । वर्तितव्यं वर्तनीयं । स्यन्तव्यं स्यन्दितव्यं स्यन्दनीयं । कल्प्तव्यं कल्पितव्यं कल्पनीयं । स्मर्तव्यं स्मरणीयं । सोढव्यं सहितव्यं सहनीयं । रन्तव्यं रमणीयं । बोद्धव्यं बोधनीयं । सत्तव्यं सदनीयं । क्रोष्टव्यं क्रोशनीयं । रोढव्यं रोहणीयं । भवितव्यं भवनीयं । ज्ञोतव्यं ज्ञवणीयं ॥

१७०२ प्रद्रूपस्थोऽनीयः ।४।३।५०। प्रद्रूपस्थाभ्यामनीयः कर्तरि वा भवति ॥ पक्षे कर्मणि । उपस्थातव्यो गुरुः शिष्येण । उपस्थानीयो गुरोर्दिशप्यः । उपस्थानीयो गुरुर्दिशप्येण । ध्यातव्यं ध्यानीयं । तरितव्यं तरितव्यम् तरणीयम् । ऋनीयितव्यम् ऋतीयनीयम् । अर्तितव्यम् अर्तनीयं । चिकित्सितव्यं चिकित्सनीयं । नन्दितव्यं नन्दनीयं । सङ्कृतव्यं सङ्गनीयं । गोपायितव्यं गोपायनीयं । गोहृतव्यं गोपितव्यं गोपनीयं । धूपायितव्यं धूपायनीयं । धूपितव्यं धूपनीयं । गन्तव्यं गमनीयं । सप्तव्यं सर्पव्यं सर्पणीयं । नन्तव्यं नमनीयं । यन्तव्यं यमनीयं । क्रमितव्यं क्रमणीयं । अमितव्यं अमणीयम् । अष्टव्यम् अक्षितव्यम् अक्षणीयं । द्रष्टव्यं

दर्शनीयं । श्रयितव्यं श्रयनीयं । वस्तव्यं वसनीयं । यष्टव्यं यजनीयं ।
 वोढव्यं वहनीय । पक्तव्यं पचनीयं । रहुक्तव्यं रज्जनीय । दीदांसितव्यं
 दीदांसनीयं । शीशांसितव्यं शिशांसनीय । शप्तव्यं शपनीयं । गोढव्यं
 गूहितव्यं गूहनीयं । श्रयितव्यं श्रयणीयं । हर्तव्यं हरणीयं । कर्तव्यं कर-
 णीयं । नेतव्यं नयनीयम् ॥

अथ अदादिः ॥ अत्तव्यम् अदनीयं । वेदितव्यं वेदनीयं । हन्तव्यं
 हननीयं । मार्ष्टव्यं मार्जितव्यं मार्जनीयं । वक्तव्यं वचनीयं । रोदितव्यं
 रोदनीयं । स्वप्तव्यं स्वपनीय । जागरितव्यं जागरणीयं । दरिद्रितव्यं दरि-
 द्रणीयं । रवितव्यं रवणीयम् । एतव्यम् अयनीयम् । ईशितव्यम् ईश-
 नीयं । सोतव्यं सावितव्यं सवनीयं । शयितव्यं शयनीयं । दोग्धव्यं दोहनी-
 यम् ॥

अथ ह्वादिः ॥ होतव्यं हवनीयम् ॥ अथ दिवादिः ॥ देवितव्यं देव-
 नीयं । नर्तितव्यं नर्तनीयं । शोष्टव्यं शोषणीयं । शक्तव्यं शकनीयं ।
 शमितव्यं शमनीयं । रोष्टव्यं रोषितव्यं रोषणीयं । लोब्धव्यं लोभितव्यं
 लोभनीयं । रद्धव्यं रधितव्यं रन्धनीयं । नष्टव्यं नशितव्यं नशनीयं ।
 तप्तव्यं तप्तव्यं तर्पितव्यं तर्पणीयं । द्रोघ्वव्यं द्रोढव्यं द्रोहितव्यं द्रोहणीयं ।
 बहुलवचनात् कर्तृकरणयोरप्यनीयः ॥ मोहयत्यात्मानं मुषत्यनेनास्मेति वा
 मोहनीयं कर्म । एवं ज्ञानावरणीयादयः । मन्तव्यं मननीयं । सष्टव्यं
 सर्जनीयम् ॥ अथ स्वादिः ॥ सोतव्यं सवनीयम् । अष्टव्यम् अशितव्यम्
 अशनीयम् ॥ अथ क्रयादिः ॥ केतव्यं क्रयणीयं । ग्रहीतव्यं ग्रहणीयं ।
 ज्ञातव्यं ज्ञानीयं । वरितव्यं वरिन्ध्वं वरणीयम् ॥ अथ तुदादिः ॥ तोत्-
 व्यं तोदनीय । अष्टव्यं भर्ष्टव्यं भ्रज्जनीयं भर्जनीयं । कष्टव्यं कर्ष्टव्यं कर्ष-
 णीय । कर्तितव्यं कर्तनीयं । करितव्यं करीतव्यं करणीयं । महुक्तव्यं
 मज्जनीयम् । एष्टव्यम् एषितव्यम् एषणीयं । कुटितव्यं कुटनीयं । कुवि-
 तव्यं कुवनीयम् । उद्वैजितव्यम् उद्वैजनीयम् । आरब्धव्यं रम्भणीय ।
 लब्धव्यम् लम्भनीयम् ॥ अथ तनादिः ॥ तनितव्यं तननीयं । मनितव्यं

मननीयम् ॥ अथ, रुधादिः ॥ रोद्धव्यं रोपनीयं । भङ्क्त यं भञ्जनीयम् ।
अङ्क्तव्यं अञ्जितव्यम् अञ्जनीयम् ॥ अथ चुरादिः ॥ चोरयितव्यं
चोरणीयं ॥

१७०३ प्वचत्तकिशक्शसियत्सहियजोऽव्वासुवपरप-
लपापत्रपडिपदभचमुर्धः । १४।३।६८। पवर्गान्तादजन्ताच्चतादेश्च धातो-
र्यो भवति न य्वादेः ऋवर्णान्ताच्च ॥ ध्यणोऽपवादः । वीभत्स्यं । यनैङ्
प्रयत्ने । यत्यं । गोप्यं । लबुङ् अवसंसने । लम्ब्यं । बल्मि भोजने
बल्भ्यं । क्षम्यं काम्यं कर्म्यं स्मेयम् । एडवौ । कव्यं ॥

१७०४ ये १।२।८८। आदन्तस्य यप्रत्यये ईद्भवति ॥ एङ् । मेयं
देयं । पव्यं क्षोभ्यं संह्यं वम्यं ॥

१७०५ ष्रुगो यो वा । १।३।४९। भृगाम्यां यः कर्तरि वा भवति ॥
भव्यो देवदत्तः । भव्यं देवदत्तेन । सव्यं जेयं धेयं पेयं प्रेयं धमेयं स्थेयं
श्रेयं देयं । गेयं । गेयो गाधानां चैत्रः । गेया गाधा चैत्रेण । देयं गोप्यं
धूप्यं तप्यं गम्यं नम्यं क्रम्यं अम्यं शस्यं श्रेयं यज्यं वेयं ह्येयं । चतेङ्
याचने ॥ चत्यं शप्यं श्रेयं नेयं ॥ अथ अदादिः ॥ स्वप्यं दरिद्र्यं रव्यम्
आरुयेयं सव्यं शेष्यम् अध्येयम् ऊर्णव्यम् ॥ अथ ह्रादिः ॥ हव्यं हेयं मेयं
धेयम् देयं ॥ अथ दिवादिः ॥ क्षेप्यं शक्यम् शम्यं दम्यं तम्यं श्रम्यं क्षम्यं
सेयं सव्यम् ॥ अथ स्वादिः ॥ श्रव्यं ॥ क्र्यादिः ॥ क्रेयं प्रेयं लव्यं ज्ञेयम् ।
णू स्तवने । कुटादित्वात्तैङ् । प्रणूयः आरभ्यं लभ्यं ॥

१७०६ द्याङः । १।२।२०४। आङो लभो यादौ प्रत्यये नम् भवति ॥

क्रोधः ॥

१७०७ स्तुतावुपात् । १।२।२०५। उपाङ्गभः यादौ प्रत्यये स्तुतौ
नम् भवति ॥ उपलम्भ्यो देवः । अन्यत्त उपलम्भ्यं धनं । चौर्यं मृग्यम्
इत्यादि ॥

१ प्वादिप्रतिषेधः किं ? याव्य आसाव्य वाप्य राप्य लाप्य आपत्राप्य दाभ्यं आवा-
म्व कायं तायै ॥

१७०८ गन्मद्यमोऽनुपसर्गात् । १४३।६९। अनुपसर्गंभ्यो गदा-
दिभ्यो यो भवति ॥ गद्यं मद्यं यम्यम् । अनुपसर्गादिति किं । निगाद्यं
प्रमाद्यं नियाम्यं ॥

१७०९ चरः । १४३।७०। अनुपसर्गाच्चरो यो भवति ॥ चर्यं व्रतम् ।
उपसर्गात्सञ्चार्योऽक्षः ॥

१७१० आङ्गोऽगुरौ । १४३।७१। आङ्गश्चर्यो भवति न गुरौ ॥
आचर्यो धर्मः । गुरौ आचार्यः समन्तभद्रः ॥

१७११ पणोपसृत्रचदाट्टिक्रेयर्तुमत्युपेयागर्ह्यं । १४३।७२।
पणादिभ्यो यथासङ्ख्यं विक्रेयादिष्वर्थेषु यो भवति ॥ पण्यं विक्रेयम् ।
उपसर्गात् ऋतुमती । वर्या उपेया वेश्या । अवद्यं गर्ह्यं पापम् । अन्यत्र ।
पाण्यो गुरुः । उपसर्गात्साधुः । वृत्त्या गौः । अवाचो जनवादः ॥

१७१२ स्वामिवैश्येऽर्तः । १४३।७३। अनुपसर्गादर्थो भवति
स्वामिवैश्ययोः ॥ अर्थः स्वामी । अर्थो वैश्यः । अन्यत्र आर्यः ॥

१७१३ क्षय्यजय्यौ शक्तौ । १४२।१०७। एतौ यान्तौ शक्तौ
निपात्येते ॥ क्षेतुं शक्यः क्षय्यः । जेतुं शक्यः जय्यः ॥

१७१४ क्रय्यः क्रयार्थं । १४२।१०८। क्रयविषये क्रय्य इति
निपात्येते ॥

१७१५ सङ्गतेऽजर्यम् । १४३।१७। सङ्गते विक्षेप्ये अजर्यमिति
कर्तारं निपात्येते ॥ अजर्यं सङ्गतम् ॥

१७१६ ओराचश्यके । १४३।६२। उवर्णान्तादावश्यके द्योत्ये ध्यग्
भवति ॥ भाव्यम् अवश्यमान्यं कान्यम् अवश्यकान्यं । पान्यम् अउश्य-

१ उपपूर्वन्मृ गतौ । वृष् वरणे । नञ्पूर्वाद्दृढः ॥ पण्य कन्वत् । पण्य गी-
विक्रेया इत्यर्थः । उपसर्गात् गौः । उपसर्गात् ऋतुमती कान्या प्रजनन इत्यर्थः । कान्यो
पण्यो प्रजने ॥ शक्तेन वर्या सहयोगे वर्या स्त्री उपेया सम्मल्लभ्या भिन्नीकृत्या इत्यर्थः ।
नानि सति वद कर्त्तृ च इति कर्त्तव्योऽपवादः । अवाचो मेलनत्र निहरणार्थं ध्यग्नि पञ्चम्

पाव्य । लाव्यम् अवश्यलाव्य । साव्यम् अवश्यसाव्य । धायम् अवश्यधाव्यम् ॥

१७१७ वदः सुपः क्यप् च । १४।३।७४। सुनन्तादनुपसर्गाद् वदः क्यप् यश्च भवत ॥ कपावितौ क्यपीक् । ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्य ॥

१७१८ हत्याभूयं भावे । १४।३।७५। सुपोऽनुपसर्गात् हत्या भूयमिति भावे निपात्यते ॥ ब्रह्मणो हननं हत्या स्त्रियामेव । बन्धोर्भावं बन्धुभूय नपुसक एव ॥

१७१९ अग्निचित्या । १४।३।७६। स्त्रिया भावे इदं निपात्यते ॥ अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥

१७२० खेयमृषोद्यम् । १४।३।७७। खन. क्यपि खेयमिति निपात्यते मृषाद्धदो मृषोद्यमिति । न भावे ॥

१७२१ कुप्याज्यभिद्योद्ध्यसिध्ययुग्यं नाम्नि । १४।३।७८। ष्टे नाम्नि क्यबन्ता निपात्यन्ते ॥ कुप्य धनम् । आज्य घृत । भिद्योद्ध्यौ नदौ । सिध्य पुष्यनक्षत्र । युग्य यान ॥

१७२२ शाम्बृहजुपस्त्वेत्यृदुपान्त्यादन्चकृपचृतः । १४।३।७९। शासादिभ्य ऋदुपान्त्येभ्यश्च क्यप् भवति न ऋचकृपचृच्चः ॥ शिष्य ॥

१७२३ ह्रस्वस्य तक् पिति कृति । १४।३।४२। ह्रस्वान्तस्य घातो पिति कृति तम् भवति ॥ अकावितौ । आवृत्य जुष्य स्तुत्यम्

१ ह्रयेति हन्ते स्त्रीभाव क्यप् तकारधान्त्वादेश । भ्रूणहत्या दरिद्रहत्या स्वदत्या । भूयेति भवतेर्नपुसके भावे क्यप् । ब्रह्मभूय देवभूय ब्रह्मच देवत्व गत इत्यर्थ । भावे धात्वर्थ ॥

२ गोपायते इति कुप्य । अज क्षेपणे अजयते इति आज्यम् । भिनति कूलमिति भिद्यो नद । उज्जत्त्युदकमिति उध्यो नद । उज्ज उरसर्गे । सिध्यन्त्यर्था अस्मिन्निति सिध्य पुष्यनक्षत्र । युज्यते गमने इति युग्य । युग्य पत्र च धोरण । युजृप् योगे ॥

इत्यम् अधीत्यं वृत्यं वृध्यं नृत्यं कृत्यं कृष्यमित्यादि । ऋचादेः । अर्च्यं
कल्प्यं चर्त्यं ॥

१७२४ ग्रहः पदास्वैरिवाह्यापक्ष्ये । ११३।८१। पदादिष्वर्थेषु
ग्रहः क्यप् भवति ॥ प्रगृह्यं पदं । कर्मगृह्यः आत्मा कर्मपरतन्त्रः । कुल-
गृह्या स्त्री कुलवाह्या । वाद्येति स्त्रीनिर्देशात् न पुंनपुंसकयोः । धर्मगृह्यः
साधुः । धर्मपक्ष्यः ॥

१७२५ भृजोऽनाम्नि । ११३।८२। भृजः क्यप् भवति न नान्नि ॥
भृत्योऽनुजीवी । भृत्यं कुलं । नान्नि भार्या वधूः ।

१७२६ समो वा । ११३।८३। समो भृजः क्यप् भवति वा ॥
सम्भृत्यः सम्भार्यः ॥

१७२७ कृमृज्वृषशान्सगुह्वुहजपः । ११३।८४। क्रादिभ्यो वा
क्यप् भवति ॥ कृत्य कार्यं मृज्यं मार्ग्यं । वृषू सेवने । वृष्यं वर्ष्यं शस्यं
शंस्यं गुह्यं गोह्यं दुह्यं दोह्यं जप्यं जाप्यं ।

१७२८ रुच्याव्यथ्यौ । ११३।४८। एतौ क्यबन्तौ कर्तरि निपात्येते ॥
रोचत इति रुच्यः मोक्षकः । न व्यथते इति अव्यथ्यश्चैत्रः ॥

१७२९ ष्वुत्रजिहादिभ्यश्च । ११३।८५। धातोर्लिहादिभ्यश्च
ष्वु तृ अच् प्रत्यया भवन्ति ॥ णच्चारितौ । चोरकः । एधत इति एधकः
एधिता एधः । वीभत्तकः वीभत्सिता वीभत्सः । वन्दकः वन्दिता वन्दः ।
हादकः हत्ता हदः । तितिक्षकः तितिक्षिता तितिक्षः । तेजकः तेजिता तेजः ।
जुगुप्सकः जुगुप्सिता जुगुप्सः । गोपकः गोपिता गोपः । त्रापकः त्रपिता
त्सता त्रपः । मीमांसकः मीमांसिता मीमांसः । पनायकः पनायिता पनायः ।
पानकः पानिता पनः । मजन्वध इति नात् । क्षमकः क्षन्ता क्षमिता क्षमः ।
कामकः कामयिता कामिता कामः कमः । सेवकः सेविता सेवः । गाहकः

। १ सुबन्त पद । स्वयमीर्षे इति स्वैरी न स्वैरी अस्वैरी स्वेच्छाचारी न भवतांत्वर्थः ।

बहिर्भवो वाद्यः । पक्षे भव पक्ष्यः पश्यः । प्यणोऽपवादः ॥

२ भृत्यः पोष्य इत्यर्थः । भार्यानाम्नी क्षयिवा काचिन्नारी ॥

गाढा गाहिता गाहः । स्मायकः स्मेता स्मयः । कावकः कोता कवः ।
 धारकः धर्ता धरः । मायकः माता मायः । पावकः पविता पवः । वर्तकः
 वर्तिता वर्तः । स्यन्दकः स्यन्दिता स्यन्ता स्यन्दः । कल्पकः कल्पा
 कल्पिता कल्पः । स्मारकः स्मर्ता स्मरः । साहकः सोढा सहिता सहः ।
 रामकः रन्ता रमः । बोधकः बोद्धा बोधः । क्रोशकः क्रोष्टा क्रोशः । रोहकः
 रोढा रोहः । भावकः भविता भवः । सावकः सोता सवः । तारकः तरिता
 तरीता तरः । चिकित्सकः चिकित्सिता चिकित्सः । नन्दकः नन्दिता नन्दः ।
 सञ्जकः सङ्क्ता सञ्जः । गोपायकः गोपायिता गोपायः । गोपकः गोप्ता
 गोपिता गोपः । गामकः गन्ता गमः । सर्पकः सप्ता सर्पा सर्पः । नामकः
 नन्ता नमः । क्रमकः क्रमिता क्रमः । भ्रमकः भ्रमिता भ्रमः । अक्षकः अष्टा
 अक्षिता अक्षः । दर्शकः द्रष्टा दर्शः । श्रायकः श्रयिता श्रयः । वासकः
 वस्ता वसः । याजकः यष्टा यजः । बाहकः बोढा बहः । पाचकः पक्ता
 पचः । रञ्जकः रङ्क्ता रञ्जः । शायकः शप्ता शयः । गूहकः गोढा गूहिता
 गूहः । श्रायकः श्रयिता श्रयः । हारकः हर्ता हरः । कारकः कर्ता करः ।
 नायकः नेता नयः ॥

अथ अदादिः ॥ आदकः अत्ता घसः । वेदकः वेदिता देवः । पातकः
 हन्ता हनः । मार्जकः मार्ष्टा मार्जिता मार्जः । वाचकः वक्ता वचः । स्वापकः
 स्वप्ता स्वपः । जागरकः जागरिता जागरः । दरिद्रायकः दरिद्रिता दरिद्रः ।
 रावकः रविता रवः । आयकः एता अयः । ईशकः ईशिता ईशः । सावकः
 सोता सविता सवः । शायकः शयिता शयः । दोहकः दोग्धा दोहः । लेहकः
 लेढा लेहः ॥

अथ हादिः ॥ हावकः होता हवः ॥ अथ त्रिवादिः ॥ देवकः देविता
 देवः । नर्तकः नर्तिता नर्तः । शोषकः शोष्टा शोषः । श्लेषकः श्लेष्टा श्लेषः ।
 शाककः शक्ता शकः । शमकः शमिता शमः । रोपकः रोष्टा रोपिता रोपः ।
 कोपकः कोपिता कोपः । लोभकः लोब्धा लोभिता लोभः । रन्धकः रन्धिता
 रन्धा रन्धः । नाशकः नष्टा नशिता नशः । तर्पकः तर्पिता त्रप्ता तर्पा तर्पः ।

द्रोहकः द्रोघा द्रोढा द्रोहिता द्रोहः । मानकः मन्ता मनः । योधकः
योद्धा योध । सर्जकः स्रष्टा सर्जः । अथ स्वादिः ॥ सावकः सोता सवः ।
आशकः अष्टा अशिता अशः ॥ अथ क्र्यादिः ॥ कायकः क्रेता क्रयः ।
ग्राहकः ग्रहीता ग्रहः । ज्ञायकः ज्ञाता ज्ञः । वारकः वरिता वरीता वरः ॥
अथ तुदादिः ॥ तोदकः तोत्ता तोदः । भ्रजकः भर्जकः भ्रष्टा भर्ष्टा भ्रजः
भर्जः । कर्षकः कष्टा कर्षा कर्षः । कारकः कारिता करीता करः । मज्जकः
मङ्क्ता मज्जः । एषकः एष्टा एषिता एषः । कोटकः कुटिता कुटः । कावकः
कुविता कुवः । उद्वेजकः उद्वेजिता उद्वेजः । आरम्भकः आरब्धा आरम्भः ।
लम्भकः लब्धा लम्भः ॥ अथ तनादिः ॥ तानकः तनिता तनः । मानकः
मनिता मनः ॥ अथ रुधादिः ॥ रोधकः रोद्धा रोधः । भञ्जकः भङ्क्ता भञ्जः ।
अञ्जकः अङ्क्ता अञ्जिता अञ्जः ॥ अथ चुरादिः ॥ चोरकः चोरयिता
चोरः इत्यादि ॥

१७३० नन्द्यादिभ्योऽनः । १४।३।८६। नन्द्यादिभ्यः अनप्रत्ययो
भवति कर्तरि ॥ नन्दयतीति नन्दनः वासनः वामनः दूपणः भूपणः सार्धनः
वादनः शोभनः रोचनः सहनः तपनः मदनः जनार्दनः मधुसूदनः वित्तना-
शनः कुलदमन इत्यादयः शिष्टप्रयोगानुसारेण नेयाः ॥

१७३१ ग्रहादिभ्यो णिन् । १४।३।८७। ग्रहादिभ्यो णिन् भवति
कर्तरि ॥ गृह्णातीति ग्राही उत्साही उद्गाही उद्भासी स्थायी मन्त्री सम्मर्दी
निसारीत्यादयः प्रयोगगम्याः ॥

१७३२ नेर्वपशुशाविशरक्षः । १४।३।८८। नेर्वपादिभ्यो णिन्
भवति कर्तरि ॥ निवापी निश्रावी निशायी निवेशी निरक्षी ॥

१ नन्द्यादयो घातुपाठे न निर्दिष्टा किन्तु नन्दनरमणेत्यादिप्रातिपदिकग्रहणे प्रोच्यते
ये पठ्यन्ते तेऽत्र गृह्यन्ते इत्याहुः ॥ दूपण अत्र 'ऊङुपो णी' इत्युक्त् ॥ शोचकः
अत्र ष्यन्तेभ्यः ॥ मन्दयतीति मदन एते सञ्ज्ञायां स्त्रीपुंसां मन्दयतीति मदन ॥
जनानर्दयतीति जनार्दन अर्द गतिवाचनयो ॥ पूदक्षरणे मधुसूदन अत्राणिध्यते ॥

२ ग्रहादयः प्रातिपदिकपाठादेकापोद्धताः । ग्रहादिराकृतिगणः तेन विसारीत्यादि
विद्धम् ॥

१७३३ नञो याचृव्याहृसंव्याहृत्रजवदवसः । १।३।८९।
नञो यात्रादिभ्यो णिन् भवति ॥ अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अत्राजी
अवादी अवासी ॥

१७३४ अचोऽचित्ते । १।३।९०। नञोऽजन्तेभ्यो णिन् भवत्यचित्ते
कर्त्तरि ॥ अकारी परशुः । अहारी गन्धः । सचित्ते । अकर्ता चैत्रः ॥

१७३५ रुधराधोऽपात् । १।३।९१। अपाद्रुधराधिभ्यां णिन् भव-
ति ॥ अपरोधी अपराधी ॥

१७३६ इन् च परिभ्वः । १।३।९२। परेर्भुवः इन् णिनौ भवतः ॥
परिभवी परिभावी ॥

१७३७ ज्ञाकृगृप्रीगुपान्त्यात् कः । १।३।९३। ज्ञादिभ्यः इगुपा-
न्त्येभ्यश्च कर्त्तरि को भवति ॥ अचोऽपवादः । क इत् । इटि चातो लुगि-
त्यातो लुक् । प्रः किरः अवकिरः गिरः निगिरः गिलः निगिलः प्रियः
विलिखः बुधः युधः विकृपः ॥

१७३८ उपसर्गादातोऽनिक् । १।३।९५। उपसर्गादादन्तात् को
भवति के च यञो नेक् ॥ प्रस्थः ॥

१७३९ प्रष्टोऽग्रगामी । २।२।१४६। अग्रगामिन्यर्थे प्रष्ट इति नि-
पात्याते ॥ सुग्लः सुम्लः सुत्रः सुरः व्यालः । अनिगिति किम् । आहः
प्रहः प्रज्यः ॥

१७४० पाघ्राध्माघेद्दृशश्शः । १।३।९६। उपसर्गात् पादिभ्यः
शो भवति ॥ कापवादः । श इत् । शिच्चात् पिवादि । उत्पिबः उजि-
प्रः विधमः विधयः उत्पश्यः ॥

१ इक् आगमः । उपसर्गादिति किं? प्राता ॥ आत इति किं? प्रहर्ता । अन्यथा
इयम. स्यात् । यथा जुहुवत् ॥

२ पा इति पिवतेर्महण न पाते । केचिदुपसर्गादिति नानुवर्तयन्ति पश्य इति हि
दृश्यते इत्याहुः । व्यप्र इति व्याघ्रादिभिर्गोपैस्तदनुक्तं इति निर्देशात्सिद्धं ॥

१७४१ धारिपारिवेशुदेजिचेतिसातिसाहिलिम्पवि-
न्दोऽनुपसर्गात् । १।३।९७। अनुपसर्गेभ्यो धार्यादिभ्यो ष्यन्तेभ्यो लिम्प-
विन्दाभ्यां च शो भवति ॥ धारयः पारयः वेदयः उदेजयः चेतयः सातयः
साहयः लिम्पः विन्दः । उपसर्गात् । सन्धारयिता प्रलिपः प्रविदः ॥

१७४२ धुन्यो णः । १।३।९८। अनुपसर्गाभ्यां धुनीभ्यां णो भवति ॥
धावः नायः । उपसर्गात् । प्रधवः प्रणयः ॥

१७४३ सहादिग्रहाद्वा । १।३।९९। अनुपसर्गेभ्यस्सहादिभ्यो ग्र-
हेश्च णो वा भवति ॥ साहः सहः रामः रमः बोधः बुधः ज्वालः ज्वलः चालः
चलः हालः हरुः पातः पतः पादः पदः मादः मदः वामः वमः क्षारः क्षरः
सादः सदः शादः शदः भावः भवः ग्राहः ग्रहः । उपसर्गात् । विबुधः उ-
ज्ज्वलः प्रभवः इत्यादि ॥

१७४४ श्यात्तन्व्यधासुसंस्ववसावहृतीण्श्वसः । १।३।
१००। श्यैङ्ः आदन्तात्तनादिभ्यश्च णो भवति ॥ प्रतिश्यायः धायः दायः
ग्लायः म्नायः तानः उत्तानः व्याधः आस्तावः संसावः अवसायः अवहारः
अत्यायः श्वासः उच्छ्वासः ॥

१७४५ नृत्स्वन्नजो बुद् चिच्छल्पिनि । १।३।१०१। नृतादिभ्यो

१ चित्ते सञ्ज्ञाने । चृते द्विमायां प्रयने च सौत्रो धातुः ॥ साते करोतीति णिच्
सातीति सुन्धातुः ॥ अथवा " सादेरगती त." इति क्वातन्त्रसूत्रनियमात् तादेशः ॥

२ अनुपसर्गाभ्याम् ॥ छत्रधारः कुञ्जलेपः इति मध्येऽपवादा पूर्वान् विधीन्
वाधन्ते नोत्तरानित्यण् भवति । निलिम्पाः निलिम्पा नाम देवाः । गोविन्दः अर-
विन्दः कुविन्दः कुरुविन्दः इति सञ्ज्ञा एताः, अत्र लिपिविदिभ्या प्रत्ययः । पश्चाद्-
तादिषु इति समासः ॥

३ तनून् व्यध आहपूर्वसृ गती सम्पूर्वसृ गती अवपूर्वसृ गती षो अन्तरर्माणि
अवपूर्वहन् हरणे षातिपूर्वसृ श्वस प्राणने ॥ अदन्तग्रहणेनेव सिद्धे पुनः श्यादिग्रहण,
अन्यथा सोपसर्गात्वे उपसर्गाद्वातोरिति कप्रत्यय । प्रतिशयः ॥ अनुपसर्गात् वेत्ति
चेद् निरुत्तम् ॥

४ रञ्जि रागे । शिल्प क्रियासु कौशल्य तद्वान् शिल्पी तस्मिन् शिल्पिनि ॥

बुद् भवति शिल्पिनि कर्तरि ॥ टित्त्वात् खियां डी । नर्तकः नर्तकी खनकः
खनकी । अत एव निपातनात् न्नुक् । रजकः रजकी ॥

१७४६ पाणिघट् ताडघट् । १४३।१०२। एतौ शिल्पिनि कर्तरि
निपात्येते ॥ पाणिना हन्तीति पाणिघः पाणिघी मार्दङ्गिकादि । तालं हन्ती-
ति तालघः तालघी ॥

१७४७ गस्थकः । १४३।१०३। गायतेः शिल्पिनि कर्तरि थको भव-
ति । गायकः ॥

१७४८ टनण् । १४३।१०४। गायतेः शिल्पिनि कर्तरि टनण् भवति।
टणावितौ । यम् । गायनः गायनी ॥

१७४९ ह्री व्रीहिकाले । १४३।१०५। जहातेष्टनण् भवति व्रीहौ
काले चार्थे ॥ हायना व्रीहयः । हायनः कालः ॥

१७५० प्रसृत्वः साधौ वुच् । १४३।१०६। प्रवादिम्यः साधुत्वविशि-
ष्टेऽर्थे वुच् भवति ॥ च इत् । साधु प्रवते प्रवक, एवं सरकः लवकः । अ-
न्यत्र षुः । प्रावकः सारकः लावकः ॥

१७५१ आशिपि वुन् । १४३।१०७। आशिपि धातोर्कुन् भवति ॥
न इत् । जीवतादित्याशास्यमानो जीवकः जीविका । नित्त्वाच्चेत् । एवं भव-
कः शयकः ॥

१७५२ नाम्नि क्तिः । १४३।१०८। आशिपि धातोः क्तिर्भवति
नाम्नि ॥ शमयतात् पापानीत्याशास्यमानः शान्तिः । क्तिजलीति दीर्घः ।
ग्रहादिनियमान्नेट् । भूतिरित्यादि ॥

१७५३ कर्मणोऽण् । १४३।१०९। कर्मणः पराद्धातोरण् भवति ॥

१ पाणिताडशब्दस्य हन्तेः शिल्पिनि कर्तरि अट्प्रत्ययो घादेश्च निपात्येते ।
ढकारो डधर्थः । पाणिं हन्तीति वा । शिल्पिनीति किं? पाणिघातः ॥

२ ओहाक् त्यागे जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनः
सवत्तरः ॥

३ अभीष्टस्य प्रार्थना आशास्तरस्यां गम्यमानायामित्यर्थः । त्यागदायत इति नेत् ॥

अजायपवादः ॥ कुम्भं करोतीति कुम्भकारः काण्डलावः वेदाध्यायः चर्चा-
पाठः छत्रधारः द्वारपालः भारवाहः गोदोहः । स्त्रियां कुम्भकारी इत्यादि ॥

१७५४ सत्यागदास्तोः कारे । २।२।७३। सत्यादीनां कारशब्दे
मम् भवति ॥ सत्यं करोतीति सत्यंकारः । अगदं करोतीत्यगदंकारः ।
अस्तुंकारः ॥

१७५५ आष्टान्योरिन्धे । २।२।७४। आष्टान्योरणन्ते इन्धशब्दे
परे मन् भवति ॥ आष्टमिन्धः अग्निमिन्धः ॥

१७५६ शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्तमो णः । ४।३।११०।
कर्मण शील्यादिभ्यो णो भवति ॥ धर्मशीलः धर्मशील धर्मकामः पायुभक्षः
कुशलाचारः परापेक्षः । क्लेशक्षमः ॥

१७५७ गोऽनुपसर्गात् टक् । ४।३।१११। कर्मणोऽनुपसर्गात्
गायतेष्टक् भवति ॥ टकावितौ । इटि चातो लुक् । वक्तृगः वक्तृगी ॥

१७५८ सुराशीघोः पिच्चात् । ४।३।११२। सुराशीघुभ्यामनुप-
सर्गात् पिच्चेष्टक् भवति ॥ सुरापः सुरापी शीघुषः शीघुपी ॥

१७५९ आतोऽहावामोऽड् । ४।३।११३। कर्मणोऽनुपसर्गाद्वाव-
न्ताद्वातोरड् भवति न हावामान्यः ॥ ड इत् । अन्त्याजादिलुक् । धनदः
तनुप्रमित्यादि । हावामान्योऽण् । जिनहायः तनुवायः धान्यमायः ॥

१७६० दाज्ञः प्रे । ४।३।११४। कर्मणः प्रपराभ्यां दाजाभ्यामड्
भवति ॥ सुखप्रदः वचनप्रज्ञ ॥

१७६१ क्लेशतमसोऽपे । ४।३।११७। क्लेशतमोभ्यामपाद्धन्तेरड्
भवति ॥ क्लेशापह तमोऽपहः ॥

१७६२ अमनुष्ये टक् । ४।३।११९। कर्मणो हन्तेष्टक् भवति

१ सदाभिधान नित्य ॥ नास्ति गदो व्याधिर्यस्यासावगदा नीगेग इत्यर्थः ॥
अभ्युपगमे वर्तमानो निपात अस्तिवति उच्यते । अस्तुकारोऽभ्युपगमे इति कोशात् ॥

२ वक्तृ छन्दोभेद । अनुपसर्गादिति किं? वक्तृसगय ॥
३ अन्यस्मान् क्षीरपा बाल । पिच्चादिति किं? सुरा पानाति सुराप ॥

अमनुष्ये कर्तरि ॥ वातघ्नमाविकं क्षीरं पित्तघ्नं माहिषं पयः । पतिघ्नी पाणि-
रेखा । मनुष्ये कर्तरि । आखुघातः वृषलः । पापघातः मुनिः ॥

१७६३ जायापतेर्लक्षणे । १४३।१२०। जायापतिभ्यां हन्तेष्टरू
भवति मनुष्ये कर्तरि लक्षणे गम्यमाने ॥ जायाघ्नो वरः । पतिघ्नी कन्या ॥

१७६४ राजघः । १४३।१२२। राजानं हन्तीति राजघ इति
निपात्यते ॥

१७६५ अर्होऽः । १४३।१२३। कर्मणोऽर्हः अप्रत्ययो भवति ॥
अणोऽपवादः । पूजार्हो जिनः । पूजार्हो प्रतिमा ॥

१७६६ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरधनुर्घटाद् ग्रहः
। १४३।१२४। शक्त्यादिभ्यो ग्रहेरद् भवति ॥ शक्तिग्रहः लाङ्गलग्रहः अङ्कु-
शग्रहः यष्टिग्रहः तोमरग्रहः धनुर्ग्रहः घटग्रहः । अन्यस्मात् । पाशग्रहः ॥

१७६७ सूत्राद्धारणे । १४३।१२५। सूत्राद् ग्रहेरद् भवति धार-
णेऽर्थे ॥ सूत्रग्रहः ॥

१७६८ ह्यो वयोऽनुद्यमे । १४३।१२६। कर्मणो ह्योऽद् भवति
वयस्यनुद्यमे च कर्तरि ॥ कवचहरः कुमारः । विपहरो मणिः । उद्यमे
भारहारः ॥

१७६९ आङ्ङि शीले । १४३।१२७। कर्मणः आङ्ङो ह्योऽद्

१ लक्षणं शुभाशुभसूचकं शरीरस्थं विचित्रितकालनादि ॥ मनुष्यार्थं आरम्भ ॥

२ अर्थं सूचयति सक्षेपतो गमयतीति सूत्रं तस्मात् ॥ कात्तन्तरादिस्मरणसंक्षि-
प्राणं तास्मिन् । धारण इति किं? यो हि सूत्रमुपादत्ते स सूत्रग्रहः ॥

३ प्राणिना कालकृताऽवस्था यौवनादिवयः । उद्यम उद्वेगपण आकाशस्थस्य वा
धारणं वयसि क्रियमाणं सम्भाव्यमानो वा उद्यम उच्यमानो वयो गमयतीत्युद्यमार्थं
वयोग्रहणम् ॥ आरिग्रहणं च आस्थित्युत्क्षेपणसमर्थं वयसि वर्तते इत्यर्थः । वयोग्रह-
णस्य उद्यमार्थत्वादशहर इत्यस्य अक्षं भागं स्वीकरोति न तृक्षिपतीत्यर्थः ॥

४ शीलेत्येते इति शील स्वभाव इत्यर्थं तस्मिन् । यस्य कर्तुं पुण्यादाहरणे न
स्वभावादन्यो हेतुरस्ति स एवमुच्यते ॥ आदीते किं? पुण्याणि कर्ता । शीलेति किं?
पुण्याक्षर ॥

भवति शीले स्वभावे चोत्थे ॥ पुष्पाण्याहर्तुं शीलमस्य पुष्पाहरः सुखाहरः ॥

१७७० दृतिनाथात् पशाविः । १४।३।१२८। दृतिनाथाभ्यां ह्यत्र
इद् भवति पशावर्थे ॥ दृतिहरिः नाथहरिः पशुरित्यर्थः ।

१७७१ फलेग्रह्यात्मम्भरिकुक्षिम्भरि । १४।३।१२९। फलेग्र-
ह्यादयः इदन्ता निपात्यन्ते ॥ फलेग्रहिः वृक्षः । आत्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः ।
एतौ स्वोदरपूरके ॥

१७७२ शकृत्स्तम्बादत्सव्रीहौ कृजः । १४।३।१३०। शकृत्-
स्तम्बाभ्यां कृज इद् भवति यथासङ्ख्यं वत्से व्रीहौ चाथे ॥ शकृत्करि-
र्वत्सः । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । अन्यत्र कर्तारि । शकृत्कारः स्तम्बकारः ॥

१७७३ किंयत्तद्वहोरः । १४।३।१३१। किमादिभ्यः कृजोऽद्भ-
वति ॥ किंकरः यत्करः तत्करः बहुकरः । स्त्रियां किंकरेत्यादि ॥

१७७४ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारारुष्कर्लन्तान-
न्तादिनान्दीलिपिलिविलिचित्रक्षेत्रजङ्घाबाहुहर्धनुर्भ-
क्तसङ्ख्यादृः । १४।३।१३२। दिवादिभ्यः कृजप्रो भवति । दिवाकरः
विभाकरः निशाकरः प्रभाकरः भास्करः कारकरः अरुष्करः कर्तृकरः अन्त-
करः अनन्तकरः आदिकरः नान्दीकरः लिपिकरः लिविकरः बलिकरः चित्र-
करः क्षेत्रकरः जङ्घाकरः बाहुकरः अहस्करः धनुष्करः भक्तकरः एककरः
द्विकरः इत्यादि । स्त्रियां चित्रकरीत्यादि ॥

१ शङ्खी दृतिहरिर्नाथहरिस्तित्यर्थपक्षिणः ॥

२ अद्वैतार्थोऽयमारम्भ । सूत्रे भास्कारारुष्करस्य निपातनात् जिहवामूर्त्त्याविस-
र्जनीयौ न भवतः ॥ अरुष्करधनुष्कर इति समासे समस्तस्येति विसर्जनीयस्य सः
शास्यमीति पत्व च ॥ अहस्कर इति शकृत्किंकरेत्यादिना सिः । दिवाशब्दोऽन्यथा-
नव्यरूपो वर्तते ॥ सङ्ख्यावाचिन सप्त्येत्सार्थग्रहण तेनैवादिपरिग्रहः ॥ देवद्विजन्त-
पादीनामाशीर्नान्दीति वीतिता । नान्दीवादी नान्दीकर समौ ॥ लिपिकारोऽङ्गरचणः
परचञ्चुध लेपके ॥ लिपिर्लिपिर्द्वे स्त्रियाम् ॥ प्रत्ययान्तरकरणे स्त्रिया इष्वे
भक्तकरी ॥

१७७५ हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाधावैर-
चाटुस्रलमन्त्रपदात् । ४।३।१३३। कर्मणः कृञः हेतौ तच्छीलेऽनुकूले
च कर्तारि टो भवति न शब्दादेः ॥ यशस्करी विद्या । पूजाकरः प्रैपकरः ।
शब्दादेः । शब्दकारः श्लोककारः कलहकारः गाधाकारः वैरकारः चाटुकारः
सूत्रकारः मन्त्रकारः पदकारः ॥

१७७६ भृता कर्मणः । ४।३।१३४। कर्मणः कृञष्टो भवति भृता
घोत्यायाम् ॥ कर्मकरः । अन्यत्र । कर्मकारः ॥

१७७७ क्षेमप्रियमद्रात् खाण् । ४।३।१३५। क्षेमादिभ्यः कृञः
खाणौ भवतः ॥

१७७८ खिलरुर्विपतश्चानव्ययस्य । २।२।७८। अजन्तस्याह-
र्द्धिपतोश्च खिदन्ते उत्तरपदे मम् भवति नाव्ययस्य ॥ अमावितौ क्षेमंकरः
क्षेमकारः प्रियंकरः प्रियकारः मद्रंकरः मद्रकारः ॥

१७७९ मेघर्तेः खच् । ४।३।१३६। मेघर्तिभ्यां कृञः खच् भवति ॥
खचावितौ । मेघंकरः ऋतिकरः ॥

१७८० भयात् । ४।३।१३७। भयात् कृञः खच् भवति ॥ भयंकरः
अभयंकरः ॥

१७८१ प्रियवशाद्ददः । ४।३।१३८। प्रियवशाभ्यां वदः सच् भ-
वति ॥ प्रियंवदः वशंवदः ॥

१७८२ द्विषत्परात्तस्तापेः । ४।३।१३९। द्विषत्पराभ्यां तापेः
खच् भवति ॥

१ अधवाग्रहण षर्तव्य किमण्ग्रहणेन । खे हि विवक्षिते पक्षे कर्मणोऽणित्यणव
भवतीति चन् विवक्षिते पक्षे यथाप्राप्त र्यात्तर्हि हेन्वादिविवक्षितेषु कृमो हेतुवात्
शीलेत्यादिना टः स्यात् । अतो हेत्यादिविवक्षायामपि अणव स्यात् टो मा भूत् । मद्र-
ङ्कर मद्रकर । हेत्यादिविवक्षायामपि इमावेव प्रत्ययौ ॥ योगक्षेमकरी लोकरयेति
तदन्तर्विज्ञानाभावात् भवति । खकारो ममर्थ ॥

२ इह कर्मण इत्येतद्भयादेत्यनेन विशेष्येत तेन भयाद्भयान्ताष कर्मण परात्
इय सचप्रत्ययो भवति । अभयकरः ॥

१७८३ खचि । १।१।२०। प्यन्तस्य राचि ह्रस्वो भवति ॥ मम्
द्विपर्यन्तपः परन्तपः ॥

१७८४ मितनखपरिमाणात् पचः । १।१।१४०। मितनखाभ्यां
परिमाणवाचिनश्च पचः खच् भवति ॥ मितम्पचा ब्राह्मणी । नरम्पचा
यवागूः । प्रस्थम्पचं कुलं ॥

१७८५ ह्रस्वः । २।२।७९। अनव्ययस्याजन्तस्य सिदन्ते उत्तरपदे
ह्रस्वो भवति ॥ खारिपचं कुलं ॥

१८८६ करीपाभ्रकूलात् कपः । १।१।१४१। करीपादेः कपः
खच् भवति ॥ करीपंकप अभ्रंकपः कूलंकपः ॥

१७८७ सर्वात् सहश्च । १।१।१४२। सर्वात् कपः सहश्च खच्
भवति ॥ सर्वकपः सर्वसहः ॥

१७८८ भृतृवृधारिजिदमितपश्च नाम्नि । १।१।१४३। कर्मणो
आदिभ्यः सहश्च खच् भवति नाम्नि ॥ विश्वम्परा भूः । रथन्तरं साम ।
पतिवरा कन्या । वसुन्धरा भूः । शत्रुञ्जयो गिरिः । अरिन्दमः शत्रुंतपः
शत्रुंसहः इत्येते क्षत्रियाः ॥

१७८९ वाचयमो व्रती । १।१।१४४। वाचयम इति निपात्यते
व्रतिन्यथे ॥

१७९० मन्याणिणन् । १।१।१४५। कर्मणो मन्यतेर्णिन् भवति ॥
पण्डितं मन्यते इति पण्डितमानी ॥

१७९१ कर्तुः श्वः । १।१।१४६। कर्मणो मन्यतेः श्वो भवति
'कर्तरि कर्मणि ॥ शित्वात् श्वः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः
विद्वन्मन्यः । अनव्ययस्येति न मम्ह्रस्वौ । दोषामन्यो दिवसः ॥

१७९२ एजेः । १।१।१४७। कर्मण एजेपर्यन्तात् श्वो भवति ॥
अहमेजयः ॥

१७९३ शुनीस्तनाद्धेटः । १४३।१४८। शुनीस्तनाभ्यां धेटः श्लो-
भवति ॥ शुनिन्धयः स्तनन्धयः ॥

१७९४ कूलादुदि रुज्वहः । १४३।१५१। कूलादुदो रुजिवहिभ्यां
श्लो भवति ॥ शिच्वाजेड् । कूलमुद्गज. कूलमुद्ग्रहः ॥

१७९५ चहाभ्राल्लिहः । १४३।१५२। चहाभ्राभ्यां लिहः श्लो
भवति ॥ वहंलिहः अम्रलिह. ॥

१७९६ विध्वरुस्तिलातुदः । १४३।१५३। विध्वरुस्तिलेभ्यस्तुदः
श्लो भवति ॥ विधुन्तुदः । सत्य जश्त्वचर्त्वे । अरुन्तुदः तिलन्तुदः ॥

१७९७ शर्धललाटवातात् हाक्तपाजः । १४३।१५४। शर्धात्
हाक. श्लो भवति ललाटात्तपः वानादजः ॥ शर्धजहः ललाटंतप. वातमजः ॥

१७९८ पुरन्दरभगन्दरेरम्मदोद्यंपश्यासूर्यपश्याः । १४३।
। १५५। एते श्वान्ता निपात्यन्ते ॥ पुरन्दरः शक्रः । भगन्दरो व्रणम् ।
इरम्मदो मेघाग्निः । उग्रपश्यः शत्रुः । असूर्यपश्या. राजदाराः ॥

१७९९ सुभगाद्यस्थूलपलितनग्नान्धप्रियात् सुपोऽच्वे-
ञ्च्यौ खस्नुखुकञ्भुवः । १४३।१५६। अच्च्यन्तेभ्यः सुभगादिभ्यः
सुबन्तेभ्यो सुवश्च्यथे खस्नुखुकञ्भौ भवत. ॥ खजावितौ छाविद् अित्यात् ।
असुभगः सुभगो भवतीति सुभगंभविष्णुः सुभगम्भावुकः । आद्यंभविष्णुः
आद्यन्भावुकः । स्थूलम्भविष्णुः स्थूलम्भावुकः पलितम्भविष्णु. पलित-
म्भावुकः । नमम्भविष्णुः नमम्भावुकः । अन्धम्भविष्णुः अन्धम्भावुकः ।
प्रियम्भविष्णुः प्रियम्भावुकः ॥

१८०० कजः करणे खनद् । १४३।१५७। अच्च्यन्तेभ्यः सुभगा-
दिभ्यः कजः च्यथे खनद् भवति करणे वाच्ये ॥ असुभगं सुभगं करोति

१ पुरन्दरपूर्वाद्धारयतेः इत्य अमघालुक् निपात्यते । पुरन्दरात् पुरन्दर इति न
भवति ॥ भग धारयतीति भगन्दरो व्याधि अत्र शग । इरा मुरा तथा मघापी
इरम्मद. इराकारपूर्वाग्नाद्ये. शग. । उग्र पश्यतीत्युग्रपश्य परमं नो इरी शग ॥
सूर्ये न पश्यतीति असूर्ये पश्यतीति वा आसूर्यपश्या राजदारा । असूर्यपश्या
सुपानि । ननो दशिताऽभ्राभिगम्बन्ध न मूर्धेण ॥

अनेनेति सुभगकरण धन । सुभगकरणी विद्या । आह्वकरण स्थूलकरण
पलितकरण नम्रकरणम् अन्धकरण प्रियकरणम् ॥

१८०१ भावे चाशितंभवः । १४।३।१५८। भावे करणे चाशित
भव इति निपात्यत ॥ आशितस्य भवन आशितो भवत्यनेनेति वा आशि-
तमव ओदन ॥

१८०२ गमः खखड्डाः । १४।३।१५९। सुबन्ताद्गम खखड्डा
भवन्ति ॥ डित्य त्याजादिलुक् । भुजङ्गम तुरङ्गम भुजङ्ग तुरङ्ग दूरग
सर्वग इत्यादि बहुल योज्यम् ॥

१८०३ विहायसो विहश्च । १४।३।१६०। विहायसो गम खख
ड्डा भवन्ति विहायसो विहश्चादेश ॥ विहङ्गम विहङ्ग विहग ॥

१८०४ उरगः । १४।३।१६१। उरसा गच्छतीत्युरग इति शिष्टम् ॥

१८०५ सुगदुर्गमाधारे । १४।३।१६२। आधारे एतौ निपात्येते ॥
सुखेन गम्यते अस्मिन्निति सुग देश । दु खेन गम्यते अस्मिन्निति दुर्ग ॥

१८०६ नाम्न्यः शमः । १४।३।१६३। शमोऽप्ययाद्वातोर्दू भवति
नाम्नि ॥ शम्भव शङ्कर शवद इत्यादि ॥

१८०७ आधारात् । १४।३।१६५। आधारात् सुष शीङोऽद् भवति ॥

१८०८ तत्पुरुषे कृति बहुलम् । १२।२।१४। हलन्ताददन्ताच्च
सप्तम्या कृदन्ते उत्तरपदे क्षुग् बहुल भवति तत्पुरुषसमासे ॥ षिले शेते
षिलशय षिलेशय । खे शेते खशय खेशय इत्यादय ॥

१८०९ भिक्षासेनादायाच्च चरष्टः । १४।३।१६८। भिक्षादेराधा-
राच्च चरष्टो भवति ॥ भिक्षा चरतीति भिक्षाचर सेनाचर आदायचर ।
आदायेति प्यान्त । कुरुषु चरतीति कुरुचर ॥

१ आशितम्भव इत्याशितशब्दादध्रातिभव या षर्तृवचनात्पुचन्तात्परान्भवते इत्
प्रत्यये भावे करण च निपात्यत । आशितस्य भवनमाशितम्भवो वर्तन आशितत्व
मित्यर्थ । आशितो भवत्यनन आशितम्भव ओदन ॥ अत एव निपातनान् कर्तारि
च दीर्घश्च ॥

२ टकारो इषय । आदायेति प्यान्त, स्वाकृत्य चरतीत्यर्थ ॥

१८१० कृदन्ते वा मम् रात्रेः । १२।२।७२। रात्रेः कृदन्ते उत्तर-
पदे मम् वा भवति ॥ रात्रिं चरतीति रात्रिचरः रात्रिचरः । स्त्रियां
भिक्षाचरीत्यादि ॥

१८११ पुरोऽग्रतोऽग्रेः सत्तेः । १४।३।१५९। पुरसादिभ्यः सतेष्टो
भवति ॥ पुरस्तरः अग्रतस्तरः अग्रेतरः । पुरस्सरीत्यादि ॥

१८१२ स्थः कः । १४।३।१७१। सुपस्तिष्ठतेः कौ भवति ॥ कित्वादा-
तो लृक् । समे तिष्ठतीति समस्थ । एवं विषमस्थः स्वस्थः ॥

१८१३ गोऽम्बाम्बसव्यापद्विचिभ्रूम्यग्निमज्जिपुञ्जिशेकु-
शङ्कुङ्कुर्वर्हिर्द्विचिपरमेः ष्टः । १२।२।१४५। गवादिभ्यः स्थस्य पत्व-
ष्टुत्वे निपात्येते ॥ गोष्टम् अम्बाष्ट अम्बष्ट सव्यष्ट अपष्ट द्विष्टः त्रिष्टः
भूमिष्टः अग्निष्टः मज्जिष्टः पुञ्जिष्ट शेकुष्टः शङ्कुष्ट कुष्ट अङ्कुष्ट बर्हिष्टः
द्विष्टः परमेष्टः

१८१४ दुहो घञ्च । १४।३।१७२। सुपो दुह को भवति । हो घञ्च ॥
कामदुघा ॥

१८१५ शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णेजपास्सुखा-
हरालस्यहस्तिसूचकाः । १४।३।१७३। शोकापनुदादय कान्ता यथा-
सङ्ख्यं सुखाहरार्थेषु निपात्यन्ते ॥ शोकापनुदः सुखहर । तुन्दपरिमृजोऽ-
लसः । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः ॥

१८१६ मूलविभुजादयः । १४।३।१७४। मूलविभुजादयः कान्ताः
शिष्टप्रयोगानुसारेण साधयो वेदितव्याः ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो
रयः । नखान् मुञ्चन्तीति नखमुचानि धनूपि । कौ मोदते कुमुदं । द्वाभ्यां
पिवतीति द्विपः । एवमनेकपः कच्छपः पादपः मधुपः इत्यादयः ॥

१ शोकादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते यथागस्य मुराहरालस्यहस्तिसूचकाधेः
तांशे चाप्या भवन्ति । शोकापनुदतीति शोकापनुद । सुखास्वाहर्ता सुखाहरः ।
अलस एवालस्य । स्तम्बे रमतीति स्तम्बेरमो हस्ती ॥

१८१७ विण् भज ।१।३।१७५। सुपो भजो विण् भवति ॥ स सर्वोऽप्रयोगी । गुणभाक् देहभाक् कर्मभाक् शोभाविभाञ्जि ॥

१८१८ स्पृशोऽनुदकात् क्विप् ।१।३।१७६। सुप् स्पृश क्विप् भवति नोदकात् ॥ स सर्वोऽप्रयोगी । वृतस्पृक् । उदकात् उदकम्पर्श ॥

१८१९ अदोऽनन्नात् ।१।३।१७७। सुपोऽद् क्विप् भवतिनान्नात् ॥ प्रासुकमचीति प्रासुकात् भक्तात् । अनन्नादिति किम् । अन्नाद् ॥

१८२० क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्रादौ ।१।३।१७८। क्रव्याद् द आममासभक्षे ऋ यादिति किन्तो निपात्यते । पक्रमासभक्षे क्रव्याद् इति अण् निपात्यते ॥

१८२१ मन्वन्कनिव्विच्च दृश्यते ।१।३।१७९। मुन्ताद्धातो मन् वन् कनिप् विच् क्विप् च प्रत्ययो दृश्यते ॥ मनि । शर्म वर्म कर्म हे म धाम दामेत्यादि । वनि ॥

१८२२ वन्यनुनासिकस्या ।१।३।२६६। धातोर्नुनासिकस्य आद् भवति वनि प्रत्यये परे ॥ विजावा अग्नेगावा सुखावा अतिक्रावा । कनिपि इस्वत्येति तक् । कृत्वा परिट्ट्वा । ईहल्यप्ये इतीत् । धीवा पीवा स्त्रिया डी ॥

१८२३ डयां वनो र ।१।३।७७। वनो रो भवति ऊ्या परत ॥ कृत्वरी धीवरी पीवरीत्यादि । विचि । निश प्रवेशने । वेद् । जाग

१ दक्षिणार्धेण प्रयागानुसरणाथ तत्र सवत्समदत्त प्रत्यया भवा त विरुपयदादपि भवति ॥ भा क विदुर् इ प्रावस्तत् । विध्यन्तर भवति काचदापथ ज् य् थ आयतस्य कटप्र । कचत् द्विवचन च दादुर् चगत् । जुहे ताद्वचनदीध व च जुहू । दृणाते ईस्व च द्विवचन च दद्रत् । ददातर्ध्वीयतेषा विरिात दृश्यते इत्यपि ष लभि यव स्मायत । गृ हिमाया गृणात दु खमिति शम सुखम् । वृत्र वरण दृणाति दारीरमिति षम तनग्रम् । आत्मान परतस्य करातीति कर्म । हि गता इहनाति गच्छति व्यवहारमिति हम् ॥

२ विजायत इति विजावा । म्ल गता अग्रगावा खनूम् अवधारण । बहुनाथ पारा लुग्यन्त्य । जानक्रवा कम् पादावन्प ॥

शुभंया । सोमे पित्रतीति सोमपा । क्विपि । अन्तरिक्षसत् दिविपत् द्युसत्
सुहृत् शतम् मित्रद्विद् द्विद् मित्रधुक् मित्रधुद् ॥

१८२४ नदिदृतिदृापिद्यधिस्तदितनिरुचि कौ तिकार-
कस्य । २।२।२०। अजन्तस्य तेः कारन्त्य च विरन्ते नञादातुष्परपदे
दीषो भवति ॥ उपानत् नीवृत् प्रावृद् सर्मापित् जलासद् ॥

१८२२ गमादीनां कौ । १।१।२६४। हनादीनां गमादीनां च
क्विपि लुग् भवति ॥ परीतत् नीरुक् । गोरुक् कानरुक् अधरुक् । युर् त-
त्त्वित् फाष्ठमित् मित् छित् भगच्छित् शत्रुजित् प्रजित् अनन्तजित् अम-
र्णाः । ग्रामं नयतीति ग्रामर्णाः । नीः पर् । विराद् सभाद् स्वाराद् भित्तभः
प्रतिम् स्वयम् । उन्वाया. ससते उत्तागत् पर्णत् रिमाद् प्राह् मय्यद्
सम्यद् सध्यद् कृत्विर् इत्यादयः । दृश्यत इति वचनान् यथामभय के-
वलादपि धातोः शिष्टप्रयोगेषु लक्षणीयाः ॥ बहुधापि जरात् कर्तृकर्मरूपा-
दिकारकनिशिष्टार्थाः प्रयोग्याः ॥

१८२८ व्रताभीक्ष्ये । १।३।१८३। सुपो धातोर्व्रताभीक्ष्ययोर्णिन्
भवति ॥ स्थण्डिलशायी अम्बुपायी ॥

१८२९ सौधौ । १।३।१८४। सुपो धातोस्साधौ णिन् भवति ॥
साधुकारी साधुदायी ॥

१८३० ब्रह्मवादी । १।३।१८५। साधु ब्रह्माणं वदतीति ब्रह्मवादी ॥

१८३१ व्यभेर्भुवो भूते । १।३।१८६। व्यभिभ्यां भुवो भूतेऽर्थे
णिन् भवति ॥ विभूतवानिति विभावी । अभिभूतवान् अभिभावी ॥

१८३२ करणाद्यजः । १।३।१८७। करणाद्यजो भूते णिन् भवति ॥
महामहेनायाक्षीत् महामहयाजी ॥

१८३३ घ्नो णिन् । १।३।१८९। कर्मणो हन्तेर्भूते णिन् भवति
कुत्सायाम् ॥ मातृघाती ॥

१८३४ ब्रह्मभ्रूणवृत्रात् क्विप् । १।३।१९०। ब्रह्मादिभ्यो हन्तेर्भूते
क्विप् भवति ॥ ब्रह्माणं हन्तिस्म ब्रह्महा । एवं भ्रूणहा वृत्रहा ॥

१८३५ सुकर्मपापमन्त्रपुण्यघात् कृञः । १।३।१९१। स्वादिभ्यः
कृञो भूते क्विप् भवति ॥ सुष्ठु अकार्पात् सुकृत् । कर्मकृत् पापकृत् मन्त्रकृत्
पुण्यकृत् ॥

१८३६ दृशः क्विप् । १।३।१९५। भूते कर्मणो दृशः क्विप् भवति ॥
कपेत इतः । विश्वं दृष्टवान् विश्वदृष्टा ॥

१८३७ राजसहात् कृञ्युधिभ्याम् । १।३।१९६। राजसहाभ्यां
कृञो युधेश्च भूते क्विप् भवति ॥ राजानं कृतवान् राजकृत्वा । एवं
राजयुध्या सहकृत्वा सहयुध्या ॥

१ मत शास्त्रतो नियमः । आभीक्ष्य पीन.पुन्यम् ॥ कपायपायिणो गान्धारा. ।
क्षीरपायिणो उदीनरा. । सौवीरपायिणो बह्लोकाः ॥ अशीलाभेजात्यर्थं वचनम् ॥

२ कुशलो योग्यो हित्थ साधुरित्युच्यते ॥

३ ब्रह्मन्मपूर्वादिदेर्णिन्प्रत्ययो निपात्यते । अशीलाभमसमनिवृत्त्यर्थं चेद् वचनम् ॥

४ सुकर्मपापमन्त्रपुण्यादेवेति धातुनियमो नेच्यते । शास्त्रेण तीर्थकृन् इत्यप्रीद
भवति । केचिदिद् धातुनियममपीच्छन्ति शास्त्रकृन् तीर्थकृदित्यभूते इत्याहुः ॥

१८३८ जनोऽर्ना ङः । १४।३।१९७। कर्मणोऽनो जनो भूते ङो भवति ॥ ङ इत् । पुमांसमनुजाता पुमनुजा । एवं स्यनुजः ॥

१८३९ सप्तम्याः । १४।३।१९८। सप्तम्यन्ताज्जनो भूते ङो भवति ॥ सनौ जातः तनुजः ॥

१८४० यैयोनिमतिचरजेऽपः । १२।२।१५। अप्साध्यात् सप्तम्याः यप्रत्यये योनिमतिचरजे च क्षुग् न भवति तत्पुन्ये ॥ अप्सुजं सरसिज । बहुलाधिकारादवृजं सरोजम् इत्यादि ॥

१८४१ अजातेः पञ्चम्याः । १४।३।१९९। पञ्चम्यन्तात् जनो भूते ङो भवति न जातिवाचिनः ॥ ज्ञानाज्जातं ज्ञानजं सुखम् । इन्द्रियजम् इत्यादि । जातेः । अथाज्जात इत्येव ॥

१८४२ कैचित् । १४।३।२००। अन्यस्मादपि सुपो जनो भूते अन्यस्मिन्नपि विषये ङो भवति ॥ किं जातेन किंजः । द्विर्जातो द्विजः न जातः अजः । परिजाः केशाः । प्रजायते प्रजा । अनुजः स्त्रीजमनृतं । पुंसानुजातां पुंसानुजा । ब्राह्मणाच्छंसीत्यक्षुक् ॥

१८४३ नृषोऽतृ । १४।३।२०१। जपो भूते अतृ भवति ॥ ऋदित् । जरन् ॥

१८४४ सुयजो रुचनिप् । १४।३।२०२। पुन्यनृम्यां भूते इवनिप् भवति ॥ इन्पावितौ । मुत्या यज्वा ॥

१ अन्वित्युपगमो उपगमे । अणोऽपनाशोऽपम् ॥ पुमांसमनु जातेत्यत्र 'दर्धेऽनुना' इति द्वितीया । 'एवृताऽप्युर्ध्वं' इति तामागे पदसंशयां पुगशब्दस्य सकारस्य 'पदस्य' इति लुर् पुमनुजा ॥ प्रत्ययार्धेनिरूप्यर्थे षचनम् ॥

२ यद्य योनिश्च मतिश्च यद्य जद्य पुनस्तयोश्चरतारिणत् ॥ तयोराहृत्पाणि शम्भ्यः । अप्युयोनिः । अप्युमतिः । अगुचरः । अगुच ॥ गः एषदृशः । द्विजश्च यद्य जन्म निरर्थमिति विदग्धः ॥ धर्मप्रयजे युग्मम् । माद्वगजः पुन्यपः ॥

३ दन्तावेप्र षड्जा द्विजाः । अर्जोऽग्नी वादिर्को मादिरजो रामरित्पद ॥ अन्वना-
दसौ रवि भवते यस्मादन्ती । यशद ॥

१८४५ भस्मादयः । १४।३।२०३। भस्मान्नित्यादयो भूते मन्त्रन्ताः
साधवः ॥ भसितं भस्म । एवं चर्म वर्त्म कर्म इत्यादयः प्रयोगगम्याः ॥

१८४६ क्तक्तवतू । १४।३।२०४। धातोर्भूते क्तक्तवतू भवतः ॥
कोतावितौ । साप्यानाप्यादिति सकर्मकात् कर्मण्यकर्मकाद् भावे क्तः ।
क्तवतुः पुनः कर्तर्येव । एध्यते स्म एधितमनेन । एधते स्म एधितवान् ।
एवं स्पर्धितं स्पर्धितवान् वन्दितः वन्दितवान् ॥

१८४७ उँति शपः क्तयोर्भावारम्भे । १४।१।१५३। शप्भाजो
धातोर्कारे उपान्त्ये सति भावारम्भविहितयोरिडाद्योः क्तक्तवत्वोः परतः
क्तिकार्यं वा भवति ॥ मुदितमनेन मोदितमनेन । प्रमुदितः प्रमुदितवान्
प्रमोदितः प्रमोदितवान् ॥

१८४८ क्तयोर्द्रश्यौदित्सूयत्यादेर्दस्य चामन्मूर्च्छः । १४।१
।२४६। दान्तात् रान्तात् श्यैडः ओदितः सूयत्यादेश्च तकाराद्योः क्तक्तव-
त्वोरादेस्तस्य नो भवति पूर्वस्य दस्य च नः न मन्मूर्च्छोः ॥ हन्नमनेन
हन्नवान् । हादैङ् सुखे ॥

१८४९ न डीयिश्च्यैदिद्रेटोऽपतः । १४।२।१४३। डीयश्चिभ्यामै-
दितो विकल्पितेदश्च क्तयोरिङ् न भवति न पनः ॥ नत्वं ॥

१ शप्यान् शप् तस्य शपः । क्तश्च क्तवतुश्च क्तौ तयोः । क्तयोः ॥ आरम्भ आदिकर्म ॥

२ दकारान्ताद्रेकान्तात् श्यायतेरोदितः सूयत्यादेश्च मद्मूर्च्छिञ्चर्जिताद्धातोः परयो-
स्तकाराद्योः क्तयोः क्तक्तवत्वोरादेर्दकारादेशो भवति तत्सन्धियामे पूर्वस्य दकारस्य च
नकारादेशो भवति ॥ भिन्नः भिन्नवान् । मदै हर्षग्लपनयोः मत्तः मत्तवान् । मर्तः
मूर्तवान् एङ्लुगिति छस्य लुगन् । क्तयोरिति किं? भित्तिः । चूर्तिः ॥ द्विवचनादर्धव-
द्ग्रहणानपेक्ष क्तक्तवत्वोर्ग्रहणम् । द्रश्यौदित्सूयत्यादेरिति किं? कृतवान् । रात्परेणा-
जभागेन व्यवधानः । ऋकारस्य हि मध्येऽर्धमात्रो रेफः पूर्वं पश्चाच्च तुरीयोऽजभागाः
प्रतीयते ॥ सूयतीति द्यनिर्देशः सुतिसूयतिनिवृत्त्यर्थः ॥ अमद्मूर्च्छ इति किं?
मत्त मत्तवान् ॥

३ यवारो दिवादित्स्वरूचनार्थः । षेट इत्यस्य यत्र कुत्रापि विकल्पितेद इत्यर्थः ॥

१८५० हादोऽक्ति १४११२४४। हाद आतस्तादौ क्लिबद्
भवति ॥ हन्नमनेन हन्नवान् । यतैद् प्रयत्ने । प्रयत्तः प्रयत्तवान् । स्फुटितं
स्फोटितमनेन स्फुटितवान् स्फोटितवान् । त्रप्त त्रप्तवान् ॥ क्षीवृद् मदे ॥

१८५१ अनुपसर्गाः क्षीयोऽह्लाघकृशपरिकृशकुह्योत्फु-
ल्लसंफुल्लाः १४११२५८। अनुपसर्गाः क्षीवादयः क्षान्ता निपात्यन्ते ॥
क्षीवः । मीमांसितः मीमांसितवान् । पनायितः पनायितवान् । किजलीति
दीर्घः । क्षान्तः क्षान्तवान् कामितः कामितवान् । ल्यूदित इति वेदत्वान्नेट् ।
कान्तं कान्तवान् । ऊयैद् तन्तुसन्ताने ॥ पेटित्वान्नेट् । यलुक् । उतः
ऊतवान् । स्फायैद् ओप्यायैद् वृद्धौ ॥

१८५२ स्फायः १४११२२९। स्फायः कयोः साचो यञ इग्
भवति ॥

१८५३ दीर्घोऽचोऽवः १४११२३५। अजन्तस्य साचो यञ इग्
दीर्घो भवति प्रत्यये परतः न वेजः । स्फीतः स्फीतवान् ॥

१८५४ कयोरनुपसर्गस्य १४११२२७। अनुपसर्गस्य प्यायः
कयोः साचो यञ इग् भवति ॥ पीनः पीनवान् ॥

१८५५ आडोऽन्धूधसोः १४११२२८। आडः प्यायः कयोःसाचो

१ हादः अ. इत्यत्र हादः परस्य विसर्जनीयस्य रित्वोत्वे पदान्तेत्येद इति एडादेशे
ह्लादोरिति सिध्यति । तकारादा किति परे इत्यर्थः । ह्लादतेरुपान्तस्य णि तनारादा
किति प्रत्यये परे अकारादेशो भवति । क्वाति किं^१ ह्लादित्वा । क्वारः किं^२ जाह्वाति
इदमेव लिङ्ग प्रकृतिग्रहणे यद्भ्रुवोऽपि ग्रहणमित्यस्य । त्वारः किं^३ प्रह्लाद् प्रह्लाद्-
प्रह्लादन ॥

२ पृद् सामर्थ्ये । अनुपसर्गा इति किं^३ प्रक्षोभित प्रोजपित । अपरे क्षीवयानि-
त्यपि रूपमिच्छन्ते ॥

३ राच इत्यस्य पूर्वभाषा सहितस्येति विन्तामणापुक्तम् ॥ कयोरिति किं^३ एतति ॥

४ भच इति किं^३ उत उक्त. उचित । अय इति वेम् तन्तुसन्ताने इत्यस्य प्रद-
णम् । ऊत सूतमुत चेति नितय तन्तुरान्तर्गता ॥

यत्र इग् भवति अन्धूषसोरर्थयोः ॥ आर्षीनोऽन्धुः आर्षीनवान् आर्षीनमाशी-
नवदूधः । अन्यत्रोपसर्गाच्च कयोर्यलुक् । प्रप्यानः प्रप्यानवान् ।
शिक्षितः शिक्षितवान् । मस्तः सस्तवान् । गाढः गाढवान् । स्मितं
सितवान् ॥

१८५६ द्रवमूर्ती इयः । १।१।१३१। श्यैडः कयोस्ताचो यत्र इग्
भवति द्रवमूर्ती काठिन्येऽर्थे ॥ शीनं शीनवद् घृतम् । अन्यत्र । संश्यानो
वृश्चिकः । शीतमिति निपातनात् सिद्धं । धृतः धृतवान् ॥

१८५७ दोसोमास्थोऽङ्क्ति । १।२।१०९। शत्यादीनां कादौ इङ्-
वति ॥ विनिमित्तः विनिमित्तवान् ॥

१८५८ दद् घोर्दः । १।२।११२। पुसजस्य दः कादौ दद् भवति ॥
दत्तः दत्तवान् ॥ प्यैङ् वृद्धौ ॥ आत्वे ॥

१८५९ हलौ यत्र आतोऽध्याख्यः । १।१।२४७। हलः पराघनः
आतस्ताघोः कयोस्तस्य नो भवति न ध्याख्याभ्याम् ॥ प्यानः प्यानवान् ॥
त्रैङ् पालने ॥

१८६० हीत्राद्राघोन्दनुद्धिन्तेः । १।१।२५४। ह्रियादिभ्यः कयो-
स्तस्य नो वा भवति पूर्वस्य दस्य च नः ॥ त्राणः त्राणवान् त्रातः त्रात-
वान् ॥ क्लिशौ विबाधने ॥

१८६१ पूङ्क्लिशो वा । १।२।१६०। पूङ्क्लिगिभ्यां कयोः क्त्वाया-
श्च इङ्वा भवति ॥ पूतः पूतवान् ॥

१ आर्षीन इत्यत्र प्याय् इत्यस्य आकारस्य परेण यकारेण सह शक्यते एति प-
यात्पूर्वेण यकारेण सह इक् भवति तेन आर्षीन इति रूपं क्लिप्तम् ॥

२ दो सो इत्योकारान्त निर्देशात् दो अवस्यङ्गेने पो भन्तकर्मणि इयनयोः प्रतीतिः ।
दासा इत्यात्वात्नेर्देशे खेनन् न स्यात् । मा इति मासेद्भासां प्रहान् । र्त्वाते किं
अवसायः । ककारः किं अवदाता अवसाता । यत्तेर्द्भावात्स्यापवादः ॥

३ हल इति किं यात् । अवदात् ॥ यत्र इति किं प्रमात् सप्तं प्यत्वं ॥ आत्
इति किं च्युत् । च्युतवान् । अप्याहय इति किं प्यान प्यानवान् ॥

४ ही लज्जायां । त्रैङ् पालने । द्वै स्वप्ने । प्रा गन्धोपाने । उन्दे हेदने । नुद अव-
क्षेपे । विदि विचारणे । रथादिप्राप्तम् । रुधादिप्रहणाय नान्वक्तव्यार्थं शयात् प्रहन्न् ॥

१८६२ शीङ्डीइपूइस्विद्भिदिद्विद्भृपो न । ११११५१ ।
 शीङ्गादीना इडाद्योः कयोः किद्वन्न भवति ॥ पवितः पवितवान् । डयितः
 डयितवान् । द्युतितमनेन द्योतितमनेन प्रद्युतितवान् प्रद्योतितवान् । शुभि-
 तमनेन शोभितमनेन शुभितवान् शोभितवान् ॥ भिमिदाङ् स्नेहने ॥

१८६३ आदितः । ११११५१ । आदितोः धातोः कयोरिङ् न भव-
 ति ॥ मिन्नः मिन्नवान् । जिप्विदाङ् मोचने च ॥ म्विन्नः स्विन्नवान् ॥

१८६४ भावारम्भे वा । ११२१५२ । आदितः कयोरिङ् वा
 भवति भावारम्भयो ॥ स्विन्नमनेन स्वेदितमनेन प्रास्विन्नवान् प्रस्वेदित-
 वान् । क्षुभे सञ्चलने ॥

१८६५ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तपरिवृढलान्लिष्टविरिब्धफा-
 षट्वाढं मन्थमनस्तमःप्रभुसक्तास्पष्टस्वरानायासभृशे । ११
 २१५० । क्षुब्धादयः कान्ता अनिद्का निपात्यन्ते यथासङ्ख्यं मन्थादि-
 प्वर्थेषु ॥ क्षुब्धः समुद्रः मथित इत्यर्थः । अन्यत्र क्षुभितः क्षुभितवान् समु-
 द्र सञ्चलित इत्यर्थः । विसब्धः विसब्धवान् । अष्टः अष्टवान् । ध्वस्तः
 ध्वस्तवान् । वृत्तः वृत्तवान् । क्लृप्तः क्लृप्तवान् ॥

१८६६ वमरुष्यमत्वरसङ्घुपास्वनः । ११२१५६ । वमादि-
 भ्यः कयोरिङ् वा भवति ॥ त्वरितः त्वरितवान् । अनिर्यून् । तूर्णः
 तूर्णवान् । स्मृतः स्मृतवान् ॥

१८६७ ऋत्वादेः कक्तिनाघोऽपः । १११२४५ । ऋदन्तात्
 ल्यादिभ्यश्च कयो क्तिन्श्च तस्य नो भवति न ष्टु इत्यतः ॥ दीर्णः दीर्ण-
 वान् । श्राणः श्राणवान् । अमन्मुर्त् इति न न मत्तः मत्तवान् । क्षुब्धा-
 दित्वात् ध्वान्तं तमः । अन्यत्त ध्वानितवान् । स्वान्तं मनः । अन्यत्र
 स्वनितं स्वनितवान् । आङ्पूर्वत्वे । वमरपीति चेद् । आस्वान्तं आस्वनि-
 तं । फाण्टमनायासकपायः । अन्यत्र फणित फणितवान् । सोढः सोढ-

१ परिपूर्ववृद्दौ । ष्टु सङ्घे । स्तेरु अत्यन्ताया वाणि । रंजुष अल्पसं सङ्घे ।
 षणि व्यवहारे । षाट्म् प्रथमे ॥

वान् । हन्मन्थेति मलुङ् रतः रतवान् । बुद्धः बुद्धवान् । चलितः चलि-
तवान् । अपत इति वचनान् इट् पतितः पतितवान् । वान्तः वान्तवान् ।
वमितः वमितवान् । आसन्नः आसन्नवान् । कुष्ट. कुष्टवान् ॥

१८६८ श्लिषशीङ्स्थानुपास्वसजन्रुहारम्भात् क्तः।४ ।
१।५२। श्लिषादिभ्यः आदिकर्मार्थेभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि वा भवति ॥
आरूढो वृक्षं चैत्रः । आरूढो वृक्षश्चैत्रेण । आरूढवान् वृक्षं चैत्रः ॥

१८६९ गत्यर्कर्मण्याधारे च ।४।३।५३। गत्यर्थादकर्मकाच्च
धातोः क्तः कर्तर्याधारे च वा भवति ॥ भूतः भूतवान् चैत्रः । भूतं चैत्रे-
ण । जितः जितवान् । पीतः पीतवान् । घ्रातः घ्रातवान् । घ्राणः घ्राण-
वान् । ध्मातः ध्मातवान् । स्थितः स्थितवान् । इदमस्य स्थितं । स्थित-
भनेन । दत्तः दत्तवान् । अवदातः अवदातवान् । ग्लानः ग्लानवान् । म्लानः
म्लानवान् । निद्राणः निद्राणवान् । द्रातः द्रातवान् द्राणः द्राणवान् ।
गीतः गीतवान् । स्त्यानः स्त्यानवान् ॥

१८७० स्यः प्रपूर्वस्य ।४।३।१३०। प्रपूर्वस्य स्त्यायतेः क्तयोः
साचो यञ् इग् भवति ॥

१८७१ प्रस्त्यो मः ।४।३।२५५। प्रात् स्यः क्तयोस्तो मो वा
भवति ॥ प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् ॥

१८७२ क्षः ।४।३।२५६। क्षायतेः क्तयो स्तो मो भवति ॥ क्षामः
क्षामवान् । ओषै शोषणे । वानः वानवान् । आध्यख्य इति वचनात्
न न. । ध्यातः ध्यातवान् स्मृतः स्मृतवान् । ऋतः ऋतवान् । तीर्णः
तीर्णवान् । चिक्रिसत. चिक्रिसतवान् । चित्तः चित्तवान् । सिद्धः सिद्ध-
वान् ॥ अर्द गतिपाचनयोः ॥

१ गती अकर्मके चार्थे वर्तमानाद्धातो क्त आधारे चकारात्कर्तरि वा भवति । अक-
र्मणा अपि धातव्ये शोषणार्थाः सकर्मका भवन्तीति शिष्टादीनां ग्रहणम् । अन्यथा उत्तर-
सूत्रेणैव सिद्ध्यति ॥ अकर्मणाति यस्य कालादि कर्म नास्ति तन्निर्देशः तेन कृतो देवदत्त-
इतो देवदत्त इत्यादिवक्षितकर्मकान् कर्तरि न भवति । मुक्ता ब्राह्मणा. पीता गावः इत्यत्र
अलर्थायोऽकार ४

१८७३ अविदूरेऽभेः । १४।२।१४५। अभेरर्दः कयोरिद् न भवति अविदूरे समीपे ॥ अभ्यर्णम् । अन्यत्र अभ्यर्दितः अभ्यर्दितवान् । वन्दितः वन्दितवान् । स्कलः स्कलवान् ॥ शुच शोके । शुचितः शुचितवान् ॥

१८७४ लुभ्यञ्चेर्विमोहार्चं । १४।२।१५९। लुभ्यञ्चिभ्यां कयोः क्त्वायाश्च इद् भवति क्रमेण विमोहे अर्चायां च ॥ अञ्चितः अञ्चितवान् । अन्यत्र उदक्तं जलम् । उदक्तवान् कृपात् । म्लेच्छ अन्यक्तायां वानि । क्षुब्धेति निपातनात् म्लिष्टमविस्पष्टम् । अन्यत्र म्लेच्छितं । मूर्तः मूर्तवान् । मूर्तमनेन मूर्च्छितमनेन प्रमूर्तः प्रमूर्तवान् प्रमूर्च्छितः प्रमूर्च्छितवान् । सक्तः सक्तवान् । गोपायितः गोपायितवान् । गुप्तः गुप्तवान् ॥

१८७५ जप्तश्चस्तापचितम् । १४।२।१५५। जप्तादयः कयोरनिट्का वा निपात्यन्ते ॥ जप्त जप्तवान् जपितः जपितवान् । गतः गतवान् । मृतः मृतवान् । इदमहेः मृतं । मृतमनेन । कनै दीप्तिरान्तिगतिषु ॥ कान्तः कान्तवान् । यतः यतवान् । आचान्तः आचान्तवान् । क्रान्तः क्रान्तवान् । आन्तः आन्तवान् । जिफला विशरणे ॥ तिचातोर्ल्युदित्युत् । प्रपुल्लतः प्रफुल्लितवान् । फुल्ल विकसने । अनुपसर्गा इति निपातनात् फुल्ल उत्फुल्लः सम्फुल्लः । चरितः चरितवान् । ऊच् घञ्तः घञ्तवान् । धूर्त्वं हिंसायाम् । वो लृक् । धूर्त्प्रशंसारूढैरिति निपातनात् नः । धूर्त्तः धूर्त्तवान् । कप हिंसायाम् ॥

१८७६ कपः कृच्छगहने । १४।२।१४७। कपःकयोरिद् न भवति कृच्छे गहने चार्थे ॥ कष्ट याचितं । कष्टं चिपिनम् । अन्यत्र निरूपितं स्वर्णम् ॥

१८७७ शसिघृषः प्रगल्भे । १४।२।१४६। शसिघृषिभ्यां कयोरिद् न भवति प्रगल्भेऽर्थे ॥ शस्तः प्रगल्भः । अन्यत्र शसितः शसितवान् । घृष्टः घृष्टवान् । मृयू सहने च ॥

१८७८ मृषः क्षन्तौ । १४।१।१५५। मृषः इडाद्योः कयोः किद्वन्न भवति क्षान्तौ ॥ मर्षितः मर्षितवान् । अन्यत्र अपमृषितं वक्ति । अनिटि मृष्टं मृष्टवान् । कृष्टं कृष्टवान् । हृष्टं अर्लाके ॥

१८७९ हृषेलोमाविस्मयप्रतिघाते ।४।२।१५४। हृषेः कयो-
रिद्वा भवति लोमाविस्मयप्रतिघातेषु ॥ हृष्टानि हृषितानि लोमानि । हृष्टो
हृषितः विस्मितः । हृष्टाः हृषिताः दन्ताः प्रतिहता इत्यर्थः । अन्यत्र ह-
ष्टोऽर्थात् ॥ शुपृ शब्दे ॥

१८८० शुपोऽविशब्दे ।४।२।१४८। शुपः कयोरिद् न भवति, न
विशब्दे ॥ शुष्टौ पादौ सम्बद्धावित्यर्थः । विशब्दे विशुषितानि वाक्या-
नि । दृष्टः दृष्टवान् । शस्तः शस्तवान् । दग्धः दग्धवान् । मीढः मीढ-
वान् । रहितः रहितवान् । दृह दृहु पूष वृह वृद्धौ ॥

१८८१ दृढः स्थूलबलिनोः ।४।२।१४९। स्थूले बलिनि चार्थं
दृढो निपात्यते ॥ अन्यत्र दृहितः दृहितवान् दंहितः । क्षुब्धेति निपात-
नात् परिवृढः प्रभुः । अन्यत्र परिवृहितः । वृहु शब्दे च । परिवृहितः ।
इग्दीर्घौ शूनः शूनवान् ॥

१८८२ कृत्वां क्षुध्वसः ।४।२।१५८। क्षुधिवसिभ्यां कयोः
कृत्वायाश्चेद् भवति ॥ उपितः उपितवान् । उदितः उदितवान् । इष्टः इष्ट-
वान् । उप्तः उप्तवान् । ऊढः ऊढवान् । अव इति न दीर्घः । उतः उतवान् ।
वीतः वीतवान् । आहूतः आहूतवान् । ऊच्येन् धीतः धीतवान् ॥

१८८३ शुष्पचः इम् ।४।१।२५७। शुष्पः कयोस्तः को भवति
पचो घः ॥ पकः पकवान् । भक्तः भक्तवान् । रक्तः रक्तवान् । जप्तेति
निपातनात् । चायृञ् पूजायां च । अपचितः अपचितवान् अपचायितः
अपचायितवान् ॥

१८८४ जन्सन्खनाम् ।४।१।२६७। जनादीनां ऋडिति जलदौ
नस्य आद् भवति ॥ खातः खातवान् । दीदासितः दीदासितवान् । गूढः
गूढवान् । धितः धितवान् । हृतः हृतवान् । शृतः शृतवान् । नीतः
नीतवान् ॥

अथादादिः ॥

१८८५ जग्धदः प्ये च ।४।२।११८। अदः तादौ ऋडिति प्ये च

जग्ध् भरति ॥ जग्धः जग्धवान् । अदोऽनन्नादिति निपातनादन्नमित्यपि ॥

१८८६ वित्तं धनप्रतीतम् । १।१।२६०। धनप्रतीतयोर्वित्तमिति निपात्यते ॥ वित्तः प्रख्यातः । वित्तं धनम् । अन्यत्र विदितः विदितवान् । हतः हतवान् । मृष्टः मृष्टवान् । उक्तः उक्तवान् । सुप्तः सुप्तवान् । प्राणितः प्राणितवान् । विश्वस्तः विश्वस्तवान् । विश्वसितः विश्वसितवान् । जागरितः जागरितवान् । दरिद्राणः दरिद्राणवान् । शिष्टः शिष्टवान् । उशितः उशितवान् । कित्युगिति नेद् रुतः रुतवान् । इतः इतवान् यातः यातवान् ॥

१८८७ निर्वाणोऽवाते । १।१।२५०। अवाते कर्तरि निर्वाण इति निपात्यते ॥ निर्वाणो मुनिः । वाते निर्वातोऽवातः । दातं बर्हिः । ख्यातः ख्यातवान् । मितः, मितवान् । ईशितः ईशितवान् । आसितः आसितवान् । अध्यासितो ग्रामम् । इदमध्यासितं । वसितः वसितवान् । पृचैद् सम्पर्चने । संपृक्तः सम्पृक्तवान् । सूतः सूतवान् । शयितः शयितवान् । अतिशयितो गुरुम् । अधीतः अधीतवान् । द्विष्टः द्विष्टवान् । लीढः लीढवान् । उक्तः उक्तवान् ॥ अथ ह्रादिः ॥ हुतः हुतवान् । ह्रीतः ह्रीतवान् । ह्रीणः ह्रीणवान् । हीनः हीनवान् । हानः हानवान् । मितः मितवान् । भृत्तः भृत्तवान् दत्तः दत्तवान् ॥

१८८८ श्तोऽञ्च उपसर्गात् । १।२।११३। अजन्तादुपसर्गात् पुसंज्ञकस्य दस्तादौ किति श्तो भवति ॥ अशावितौ शिच्चात्सर्वस्य । आत्तः आत्तवान् ॥

१८८९ घाञो हिः । १।२।११६। घाञस्तादौ किति हिर्भवति ॥

१ घातार्थरहिते । निर्वाणो मुनिबन्धादौ निर्वातगुणोऽनिले ॥ निर्वाण प्रदीपो घातेनेत्यत्र वातो हेतुः ऋणे वा न कर्ता । केचिन्निर्वाणो घाते नेच्छन्ति तेषां घाते कर्तरि प्रत्यये सति प्रतिषेधः ॥

२ अच इति किं? निर्दत्त ॥ उपसर्गादिति किं? अभिदत्त अतिदत्तं । घोरिति किं? अवदात मुख्यम् ॥

हितः हितवान् । निक्तः निक्तवान् ॥ अथ दिवादिः ॥ ऊच् । घूतः घूतवान् । स्यूतः स्यूतवान् । नृचं नृतवान् । त्रस्तः त्रस्तवान् । क्षिप्तः क्षिप्तवान् । विद्धः विद्धवान् । पुष्टः पुष्टवान् । शुष्कः शुष्कवान् । तुष्टः तुष्टवान् । दुष्टः दुष्टवान् । आक्षिप्तः कन्यां देवदत्तः । आक्षिप्ता कन्या देवदत्तेन । आक्षिप्तवान् ॥

१८९० शक्तेः कर्मणि । ४।२।१५३। शक्तेः कर्मणि क्तस्येङ्गा भवति ॥ शक्तः । शक्तिः कटः कर्तुं चैत्रेण । अन्यत्र शक्तः शक्तवान् । कुद्धः कुद्धवान् । क्षुधितः क्षुधितवान् । शुद्धः शुद्धवान् । सिद्धः सिद्धवान् । शान्तः शान्तवान् । अस्तः अस्तवान् । उचितः उचितवान् । अष्टः अष्टवान् । अनुपसर्गादिति निपातनात् परिकृशः परिकृशवान् । तृपितः तृपितवान् । रुष्टः रुष्टवान् । कुपितः कुपितवान् । लुभिताः केशाः । अन्यत्र लुब्धो देवदत्तेन । क्लिन्नः क्लिन्नवान् । रद्धः रद्धवान् । मुग्धः मुग्धवान् । मूढः मूढवान् । अनुजीर्णो वृषलीं वृषलः ॥

१८९१ शो व्रते । ४।२।११०। शस्तादौ क्तिङ् भवति व्रतशब्दे उत्तरपदे ॥ सशितव्रतः ॥

१८९२ छश्च वा । ४।२।१११। शश्छश्च तादौ क्तिङ्गा भवति ॥ शितः शितवान् । शातः शातवान् । छितः छितवान् । छातः छातवान् । सितः सितवान् । दितः दितवान् । जातः जातवान् । दीप्तः दीप्तवान् । पूर्णः पूर्णवान् । जूर्णः जूर्णवान् । क्लिप्ति उपतापे । क्लिष्टः क्लिष्टवान् । क्लिशितः क्लिशितवान् । पन्नः पन्नवान् । विन्नः विन्नवान् । खिन्नः खिन्नवान् । मतः मतवान् । युक्तः युक्तवान् । सृष्टः सृष्टवान् । सूनः सूनवान् । दूनः दूनवान् । दीनः दीनवान् । मीनः मीनवान् । रीणः रीणवान् । लीनः लीनवान् । नद्धः नद्धवान् ॥ अथ स्वादिः ॥ सुतः सुतवान् । स्तृतः स्तृतवान् । वृतः वृतवान् । धृतः धृतवान् । दुद्दु उपतापे ॥

१८९३ दुग्धोर्दीर्घश्च । १।१।२९१। दुग्ध्यां कयोस्तो नो भवति
 दीर्घश्च घातोर्चः ॥ दूनः दूनवान् । श्रुतः श्रुतवान् । हितः हितवान् ।
 राद्धः राद्धवान् । प्रगस्मे । घृष्टः घृष्टवान् । अन्यत्र धर्षितः धर्षितवान् ।
 अष्टः अष्टवान् ॥ अथ ऋयादिः ॥ क्रीतः क्रीतवान् । गृहीतः गृहीतवान् ।
 लूनः लूनवान् । धूनः धूनवान् । स्तीर्णः स्तीर्णवान् । शीर्णः शीर्णवान् ।
 कीर्णः कीर्णवान् । अप्र इति वचनात् न नः । पूर्तः पूर्तवान् । चीर्णः ची-
 र्णवान् । उदीर्णः उदीर्णवान् । गीर्णः गीर्णवान् । जीनः जीनवान् । ज्ञातः
 ज्ञातवान् । बद्धः बद्धवान् । मृदितः मृदितवान् ॥

१८९४ क्तयोः । १।२।१४२। निष्कुपः कयोरिड् भवति ॥ निष्-
 कुपितः निष्कुपितवान् । अशितः अशितवान् । मुषितः मुषितवान् ॥
 अथ तुदादिः ॥ तुन्नः तुन्नवात् । भृष्टः भृष्टवान् । क्षि निवासगत्योः ॥

१८९५ क्षेरैर्घ्ये । १।१।२५२। क्षेः कयोः तो नो भवति घातोश्च
 दीर्घः न घ्यणाद्यर्थे भावे कर्मणि च ॥ क्षीणः क्षीणवान् । मृतः मृतवान् ।
 आहतः आहतवान् । पृष्टः पृष्टवान् । मग्नः मग्नवान् । रुग्णः रुग्णवान् ।
 भुग्नः भुग्नवान् । स्पृष्टः स्पृष्टवान् । नुन्नः नुन्नवान् नुत्तः नुत्तवान् । वृक्णः
 वृक्णवान् । उज्जितः उज्जितवान् । लुभितः लुभितवान् । दृब्धः दृब्ध-
 वान् । इष्टः इष्टवान् । लिखितः लिखितवान् । स्फुरितः स्फुरितवान् । नूतः
 नूतवान् । गु पुरीपोत्सर्गे । गूनः गूनवान् । कृतः कृतवान् । गुरैर्द्ध उध-
 मने । आगूर्णः आगूर्णवान् । जुष्टः जुष्टवान् । विग्नः विग्नवान् । लग्नः

१ इट् उपतापे । गु पुरीपोत्सर्गे । द्विवचन किमर्थे? पठ्यभिव्यक्त्यर्थम् । दुगोर्-
 त्येकवचने किमिय पष्ठी पञ्चमीति सन्दिह्येत । तत्र पञ्चमीप्रतिपत्तौ तयोरिव दीर्घं
 नकारश्च स्यात् स दोषः । द्विवचने पठ्यर्थाभिव्यक्ति ॥ सप्तम्यनुपपत्ति अन्यस्याधेष
 स्यान्नाभावात् । दुग्धोर्दीर्घः ताभ्यां परयो कयोर्नकार इत्यर्थवशाद्विर्भावाविपरिणाम
 इति पञ्चमी च ॥

२ इति क्षये । क्षिप् हिंसायामित्यस्यात्र ग्रहण न भवति सानुबन्धकादित्येके । धृत-
 पाठ इति शाब्दिक तु ग्रहण मन्यन्ते ॥

लग्नवान् । स्वक्तः स्वक्तवान् । रब्धः लब्धवान् । लब्ध, लब्धवान् ॥
अथ तनादिः ॥ ततः ततवान् । सातः सातवान् । क्षतः क्षतवान् । घृतः
घृतवान् । मतः मतवान् ॥ अथ रुधादिः ॥ रुद्धः रुद्धवान् । भिन्नः
भिन्नवान् ॥

१८९६ भित्तं शकलम् । १४।१।२५९। शकले खण्डे भित्तमिति
निपात्यते ॥ छिन्नः छिन्नवान् । रिक्तः रिक्तवान् । क्षुण्णः क्षुण्णवान् ।
युक्तः युक्तवान् । इद्धः इद्धवान् । वित्तः वित्तवान् । विन्नः विन्नवान् ।
शिष्टः शिष्टवान् । भग्नः भग्नवान् । भुक्तः भुक्तवान् ॥ उन्दै क्लेदने । उक्तः
उक्तवान् । उन्नः उन्नवान् । अक्तः अक्तवान् ॥ अथ चुरादिः ॥ णेरिकेति
णिलुक् । चोरित, चोरितवान् । कथित, कथितवान् इत्यादि ॥ णिज-
न्तेभ्योऽप्येवम् ॥

१८९७ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ता वा । १४।२।
१०२। एते प्यन्ताः के वा निपात्यन्ते ॥ दान्तः दमितः । शान्तः शमितः ।
पूर्णः पूरितः । दस्तः दासितः । स्पष्टः स्पासितः । छन्नः छादितः । ज्ञप्तः
ज्ञापितः ज्ञपितः । शेषं सर्वं चुरादिवत् । भावितः भावितवान् । कारितः
कारितवान् । आदितः आदितवानित्यादि ॥

१८९८ वयःशक्तिशीले । १४।३।२१९। धातोः सति वर्तमानेऽर्थे
ज्ञानो भवति वयःशक्तिशीलेषु गम्येषु ॥ शित्वाच्छवादि । वयसि शिख-
ण्डं बहमानः । शकौ द्विपमभिवमानः । शीले वितरमाणः इत्यादि
नेयम् ॥

१८९९ धारीडः शत्रुकृच्छ्रे । १४।३।२२०। धारीड्यां सति
कर्तारि शत्रु भवति अकृच्छ्रे अकेशे गम्ये ॥ व्याकरणं धारयन् । प्रवच-
नमधीयन् ॥

१ अन्यत्राशकलपर्याये भिन्न शकल भिन्न भित्त । अन्यभिनशब्द क्रियाविशिष्टः
रक्त्याची । अत एव शकल भित्तमिति च विशेष्यमुपादीयते ॥

१९०० तृ साधुधर्मशालेषु । १।३।२२२। धातोः सति वृप्र-
त्ययो भवति साधुधर्मशालेषु ॥ साधौ दानं कर्ता । धर्मे जिनमर्चिता ।
शाले हसिता इत्यादि नेयम् ॥

१९०१ भूवृत्तवृष्टुभ्राजसहचररुचापत्रपालङ्कुब्निरा-
कुब्प्रजनोत्पचोत्पतोत्पदोन्मदादिष्णुः । १।३।२२३। भूवादि-
भ्यः सति इष्णुर्भवति साधुधर्मशालेषु ॥ भविष्णुः वर्तिष्णुः । यधिष्णुः आ-
जिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः अलङ्करिष्णुः निराकरिष्णुः
प्रजनिष्णुः उत्पचिष्णुः उत्पतिष्णुः उत्पदिष्णुः उन्मदिष्णुः ॥

१९०२ भूजेः स्नुक् । १।३।२२४। मृजिभ्यां सति स्नुक् भवति
साधुधर्मशालेषु ॥ कित्वात्रैङ् । भूष्णुः जिष्णुः ॥

१९०३ ग्लास्यः स्नुः । १।३।२२५। ग्लास्याभ्यां सति स्नुर्भवति
साध्वादिषु ॥ ग्लास्तुः स्थास्तुः ॥

१९०४ गृधिघृपिपिक्षिप्त्रसः ऋः । १।३।२२६। गृधादिभ्यः सति
क्नुर्भवति साध्वादिषु ॥ क इत् । गृध्नुः घृष्णुः क्षिप्नुः त्रस्तुः ॥

१९०५ सन्मिक्षाशन्स्विन्दिच्छाङुः । १।३।२२७। सन-
न्तात् भिक्षादिभ्यश्च सत्युर्भवति साध्वादिषु ॥ दुभूषुः चिकीर्षुः भिक्षुः
आशंसुः वेत्तीति विन्दुः निपातनात्तम् । इच्छुः ॥

१९०६ शृवन्दादारुः । १।३।२२८। शृवन्दिभ्यां सत्यारुर्भवति
साध्वादिषु ॥ शरारुः वन्दारुः ॥

१ कुशलो योग्यो हितघ साधुरुच्यते । धर्मोऽनुवृत्त आचारः । धर्मे बधूमूर्धा मुण्ड-
विनारः साविष्टायना मुण्डन तेषां कुलधर्म इति कुलधारः । दानं कर्ता कृत्वा मुक्तस्येति
पद्यौ अनुष्णल्लग्नार्थोदिति निषेधात् भवति ॥

२ सन्निति प्रत्ययग्रहणं न धातोः । आशसीति आङ् इत्थायामित्यस्य ग्रहणं
न शस् स्तुत्वावित्यस्य । विन्दीति विद् ज्ञाने । प्रत्ययसन्नियोगे निपातनात्तम् । इच्छेति
इच्छते.च्छकारः ॥

१९०७ निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृह्निगृहिपतिशीङ्दयादालुः
४।३।२३०। निद्रादिभ्यः सत्यालुर्भवति साध्वादिषु ॥ निद्रालुः तन्द्रालुः
श्रद्धालुः स्पृह्यालुः गृह्यालुः पत्यालुः श्यालुः दयालुः ॥

१९०८ भूवृषस्थाशृह्नकमृगमादुकण् । ४।३।२३३। भूवादिभ्यः
सत्युकण् भवति साध्वादिषु ॥ ण इत् । भातुकः वर्षुकः स्थायुकः शारुकः
घातुकः कामुकः गामुकः ॥

१९०९ लपपत्पदः । ४।३।२३४। लपादिभ्यः सत्युकण् भवति
साध्वादिषु ॥ लापुकः पातुकः पादुकः ॥

१९१० क्रुद्भूषार्थमृगृधज्वलजुशुभश्चानः । ४।३।२३५।
क्रोधार्थात् भूषार्थात् सादिभ्यो लपादिभ्यश्च सत्यनो भवति साध्वादिषु ॥
क्रोधनः कोपनः भूषणः मण्डनः सरणः गर्धनः ज्वलनः जवनः शोभनः
लयणः पतनः पदन ॥

१९११ ह्लाद्यन्ताद् ङिदितः । ४।३।२३७। ह्लादिह्लान्तादक-
र्मकात् ङितः इदितश्च सत्यनो भवति साध्वादिषु ॥ वर्तनः स्पर्धनः मीमां-
सनः चेतनः । अविवक्षितकर्मकृत्याकर्मकत्वम् ॥

१९१२ ययजूकृशजपादूकः । ४।३।२४०। यदन्तेभ्यो यजादि-
भ्यसत्यूको भवति साध्वादिषु ॥ यायजूकः वापदूक दन्दशूकः जज्ञपूकः ॥

१ निद्रा तन्द्रा इति नितपूर्वो द्रायति. द्वै स्वप्ने द्रा कृत्वाया मतो च । तन्द्रेत्यत्र
दशरस्य नकारो निपातनात् ॥

२ हल् आद्यन्ते यस्य स ह्लाद्यन्तस्तस्मात् । ङितो ह्लाद्यन्तान् इदितश्च ह्लाद्यन्ता
दर्शनादिति यावत् ॥ ह्लाद्यन्तादिति किं? एधिता धर्ता । ङित इति किं? पक्का
ह्लाद्यन्त एव एव विज्ञापते तेन याथायस्य च न भवति ॥ अकर्मकादिति किं?
पसिता वयम् । एके अत्राकर्मनादिति नापेक्षन्ते ॥

३ यायजूक. अत्रायैकाजिलादिना यडि ऐडिमिदहाकोरिति पूर्वस्य दीर्घः । यजः
अशरस्य अत इति लुचि हलो य इति यलुत् ॥ इज्याशीलो यायजूको वापदूकोऽति
वक्तारि ॥

१९१३ जागुः । १।३।२४१। जागुः सत्यूको भवति साध्वादिषु ॥
जागरूकः ॥

१९१४ शमष्टकदुपद्विषदुहदुहयुजत्यजरजभजाभ्याह-
नानुरुधो घिनञ् । १।३।२४२। शमष्टकाहुपादिभ्यश्च सति घिनञ्
भवति साध्वादिषु ॥ अद्घञ इतः ॥ शमी दमी तमी श्रमी ऋमी क्षमी
कृमी मादी दोषी द्वेषी द्रोही दोही योगी त्यागी रागी भागी अग्याषाती
अनुरोधी ॥

१९१५ समः पृच्सृजज्वरोऽकर्मकान् । १।३।२४३। अकर्म-
केभ्यः समः पृचादिभ्यस्सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ सम्पर्की संसर्गी
संज्वारी ॥

१९१६ वौ विचकपकत्थसन्भलसः । १।३।२४५। वैर्विचादि-
भ्यः सति घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ विवेकी विक्रापी विकृत्यी विसम्भी
विलासी ॥

१९१७ लपोऽपे च । १।३।२४६। अपविभ्यां लप. सति घिनञ्
भवति साध्वादिषु ॥ अपलापी विलापी ॥

१९१८ चरोऽतौ च । १।३।२४७। अत्यपान्यां चरस्सति घिनञ्
भवति साध्वादिषु ॥ अतिचारी अपचारी ॥

१९१९ लप्पृदुमथवदवसः प्रे । १।३।२४८। प्राहृपादिभ्यः सति
घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ प्रलापी प्रसारी प्रद्रावी प्रनाथी प्रवादी
प्रवासी ॥

११२० परेः सृवदहमुहः । १।३।२४९। परेः सादिभ्यस्सति
घिनञ् भवति साध्वादिषु ॥ परिसारी परिवादी परिदाही परिमोही ॥

१ सममष्टकं शमष्टकं दिवादिषु शम् दम् उपसर्गने इति क्रमपठितम् ॥ मुनेति
मुज्यतियुनस्त्योर्ग्रहणमविशेषात् ॥

२ विद्वत्पुपगमावे । विज्ञद् पूपगमावे । इषि श्वापायाम् । लस श्लेष्म-
श्रीमनयोः ॥

१९२१ क्षिपरटः । १४।३।२५१। परे. क्षिपरटाम्ब्यां सति धिनञ्
भवति साध्वादिपु ॥ परिक्षेपी परिराटी ॥

१९२२ वादेश्च बुञ् । १४।३।२५२। परेवादेः क्षिपरटाम्ब्यां च सति
बुञ् भवति साध्वादिपु ॥ परिवादकः परिक्षेपकः परिराटकः ॥

१९२३ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभापासूयात्
। १४।३।२५३। निन्दादिभ्यस्सति बुञ् भवति साध्वादिपु ॥ निन्दक हिंसकः
क्लेशक खादक विनाशकः व्याभापक असूयक. ॥

१९२४ कुट्टिलुण्टिवृहजल्पिभिक्षादाकद् । १४।३।२५५। कुट्टादि-
भ्यः सत्याकृद्प्रत्ययो भवति साध्वादिपु ॥ ट इत् । कुट्टाक. लुण्टाकः
वराकः जल्पाक. भिक्षाक. । स्त्रिया कुट्टाकीत्यादि ॥

१९२५ दृक्षीण्वमज्यव्यथाभ्यम्परिभूविश्रेरिन् । १४।३।२५६।
द्रादिभ्यस्सतीन् भवति साध्वादिपु ॥ आदरी क्षयी उदयी वमी जयी
अव्यथी अभ्यमी परिभवी विश्रयी ॥

१९२६ प्रात् सृजोः । १४।३।२५७। प्रात् सृजुभ्यां सतीन् भवति
साध्वादिपु । प्रसवी प्रजवी ॥

१९२७ मरक् स्रद्धसः । १४।३।२५८। स्रादिभ्यः सति मरक् भवति
साध्वादिपु ॥ क इत् । सृमर. अद्गरः घस्मरः ॥

१९२८ भञ्जभासमिदो घुरः । १४।३।२५९। भञ्जादिभ्यस्सति
घुरो भवति साध्वादिपु ॥

१९२९ घुरकेलिमकृष्टपच्यं कर्मणि । १४।३।४६। घुरकेलिमौ
प्रत्ययौ कृष्टपच्यश्च कर्मणि कर्तरि भवति ॥ भज्यते स्वयमेव भद्गुर वपु ।
अत एव वचनाद्धातो. केलिम. पचेलिम. उद्भिदेलिम इत्यादि । भासादेः
कर्तरि भासुर मेदुर. ॥

१९३० वेत्तिच्छिद्भिदः कित् । १४।३।२६०। धिवादिभ्य. सति

१ ट आदरे । क्षीति निरनुबन्धकग्रहण न क्षिप । इण् गतौ । ननुपूर्व्याधिर् भय-
चलनयो । अनिपूर्व अम राने । क्षि निवासगत्सो ॥ जची जिञ्जि अभिमवे ॥

पुरो भवति साध्वादिषु स च कित् ॥ बहुलाधिकारत् कर्तर्यपि । विदुरः
कर्मच्छिदुरः भिदुरः ॥

१९३१ सर्तीण्णज्जेट्ठरप् । १४।३।२६१। सर्त्यादिभ्यः सति ट्ठरप्
भवति साध्वादिषु स च कित् ॥ ट्पावितौ । तक् । मृत्वर. इत्वरः नश्वरः
जित्तरः । स्त्रियां मृत्वरी ॥

१३९२ गत्वरः । १४।३।२६२। सति साध्वादिषु गत्वर इति
निपात्यते ॥

१९३३ नंक्रम्यजस्क्रम्पस्मिहिंसदीपो रः । १४।३।२६३।
नमादिभ्यस्सति रो भवति साध्वादिषु ॥ नम्रः क्रम्र अजस्रं क्रम्प स्मेरः
हिंस्रः दीप्रः ॥

१९३४ स्वप्त्पिधृपो इन्नज् । १४।३।२६४। स्वपादिभ्यः सति
इन्नज् भवति साध्वादिषु ॥ ङ इत् । स्वप्त् नृप्णक् धृप्णक् ॥

१९३५ भ्यःकुकुक्लुकाः । १४।३।२६५। विभेतेस्सति कुकुकुक्का
भवन्ति साध्वादिषु ॥ क इत् । मीरुः मीरुकः मीलुकः ॥

१९३६ स्थेशभासपिसकसो वरः । १४।३।२६६। स्थादिभ्यः
सति वरो भवति साध्वादिषु ॥ स्थावरः ईश्वर. भास्वरः पेस्वर. विकस्वरः ॥

१९३७ यायावरश्च । १४।३।२६७। सति साध्वादिषु यायावर इति
निपात्यते ॥

१९३८ संविप्राक् भ्रुवोऽनाम्युङ् । १४।३।२६८। चानुरुष्टत्वात्
साधुधर्मश्लेष्विति निवृत्तम् । संविप्रेभ्यो भ्रुवः उङ् भवति न नास्ति ॥
सम्भुः विभुः प्रभु. । नास्ति । विभूरित्शदि ॥

१९३९ मितद्र्यादयः । १४।३।२६९। सति मितद्रु इत्यादयो निपा-
त्यन्ते ॥ मितद्रु. शम्भु. इत्यादयः शिष्टप्रयोगेषु लक्ष्माः ॥

१९४० इच्च॒ प्यो दैवते । १४।३।२७०। प्य इत्तो भवति दैवते
कर्तरि ॥ पूयात् पवितो भगवान् मनो मे ॥

१९४१ संज्ञपौ करणे । १।३।२७१। पुवः करणे इतो भवति
संजायाम् ऋपौ चाभिधेये ॥ पवित्रा नदी । पवित्रो जिनमुनिः ॥

१९४२ लृधूसूखनसहचरतः । १।३।२७२। ल्वादिभ्यः षरणे
इत्रो भवति ॥ ल्यते अनेनेति लवित्रम् । एवं धंवित्रं सवित्रं खनित्रं सहित्रं
चारित्रम् अरित्रं ॥

१९४३ प्वो हलक्रोडमुखे ऋद् । १।३।२७६। प्खद् भवति
हलमुखे क्रोडमुखे च करणे ॥ ट इत् । अत्रवपुणादेरिति नेद् । पोत्रं ॥

१९४४ दांतीशस्युज्युसिचसिस्तुतुग्निहनहृदंशपतः । ४
।३।२७७। दावादिभ्यः करणे ऋद् भवति ॥ दात्वं नेत्रं शस्त्रं योक्तं योत्रं
सेक्त् सेत्वं स्तोत्रं तोत्र मेद्ः नद्दी । दंष्ट्रा अजादित्वादाद् । पत्त्रं ॥

१९४५ धात्री । १।३।२७८। धेटो धाजश्च कर्मणि ऋटि धात्रीति
निपात्यते ॥

१९४६ मतिपूजार्थजीच्छीलयादिभ्यः क्तः । १।३।२७९।
इच्छार्थेभ्यः ज्ञानार्थेभ्यः पूजार्थेभ्यः जीञ्च्यः शीलयादिभ्यश्च सत्यर्थे क्तो
भवति ॥ सता मतः । सतामिष्टः । सतां ज्ञातः । सतां विदितः । सतां
पूजितः । सतामंचितः । मिन्नः स्वित्तः इद्धः ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट उद्यतः ।

संयतशशयितस्तुष्टो रुष्टो रुपित आशितः ॥

क्रान्तोऽभिः व्याहृतो हृष्टो दृष्टसृष्टो मृतस्तथा ।

लिप्तस्त्रिगंधश्च दयित इत्याद्याः सति लक्षिताः ॥

१९४७ उणादयः । १।३।२८०। धातोः सत्यर्थे उणादयो वैहुलं
भवन्ति ॥ कारुः वायुः करण्डः वरण्ड इत्यादयः उणादिवृत्तौ ज्ञातव्याः ॥

१ धवित्र व्यजन तद्यदचित मृगचर्मणा ॥ खनित्रमुपधारणम् । अरित्र के निपातक ॥

२ दाव् नी शस् यज् यु सिच् सि स्तुत् तुद् मिद् नहृ दश पत् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः ॥

३ बहुलप्रहण प्रयोगानुसरणार्थः । तेन ये केभ्यो धातुभ्यो चास्मिन्नर्थे यथा दृश्यन्ते
तेभ्यस्तस्मिन्तथा भवन्तीति धात्वर्थकार्यभियम सिद्धो भवति ॥

१९४८ गम्यांदिर्वत्स्यति । १४।२।२८। वत्स्यति भविष्यति
गम्यादयो निपात्यन्ते ॥ गमिष्यतीति गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रति-
वोधी प्रयायी ॥

इति ध्यणादिपरिच्छेदः ॥

१९४२ पद्भुजो घञ् । १४।४।१। पदिरुजिभ्यां कर्तरि घञ् भवति ॥
घनावितौ । पद्यत इति पादः । रुजतीति रोगः ॥

१९५० सुः स्थिरव्याधिमत्स्यथले । १४।४।२। स्थिरव्याधिमत्स्य-
थलेषु कर्तरि सतेर्धञ् भवति ॥ स्थिरे । चन्दनसारः वज्रसारः ॥

१९५१ घञ्युपसर्गस्य च । २।२।८८। उपसर्गस्याचो घञन्ते परे
बहुलं दीर्घो भवति ॥ अतिसारः अतीसारः । मत्स्ये विसारः वीसारः । बले
सारः ॥

१९५२ अकर्तरि । १४।४।३। अकर्तरि कारके भावे च धातोर्धञ्
भवति ॥ भवनं भावः । पचन पाकः । श्रायः । एवं त्यागः । प्रास्यत इति
प्रासः । दायः लाभः आहारः ॥

१९५३ घञि भावकरणे । १४।१।२२। रज्जो नस्य भावकरण-
योर्धञि लुग् भवति ॥ रज्जनं रज्यते अनेनेति वा राग । अन्यत्र रज्यत
इति रङ्गः ॥

१९५४ स्वदो जवे । १४।१।२२। स्वन्दतेर्धञि जवे स्वद इति
निपात्यते ॥ अन्यत्र । स्वन्दः ॥

१९५५ प्रश्नथहिमश्रथैधावोदौघदशनम् । १४।१।२२९। एते
घञ्यन्ता निपात्यन्ते ॥ श्रन्थेर्धञि प्रश्नथः । हिमश्रथः । इन्धेरेधः । अवा-

५ गम्यादि शब्दगण इनादिप्रत्ययान्तो वत्स्यतिधात्वर्थे साधुर्वेदितव्यः । पदे सामा-
न्यवृत्तावप्यर्थात्प्रकरणाच्छब्दाद्वाऽन्तरसन्निधेर्वा विशेषप्रतिपत्तिर्भवति ॥ श्वो गमी ग्राम
मिति वाक्यार्थः ॥

२ घञीति किं? रजन । भावकरणे इति किं? रज्यत्यस्मिन्निति रद्ग । रजनी रज-
न रज इत्युणादयः ॥

दुन्देरवोदः । उन्देर्मनि ओन्न । दंगेरनटि दञ्जनम् ॥

१९५६ विश्रमो घञि । १४।१।२३४। विश्रमो घञ्याद्वा भवति ॥

विश्रमः विश्रामः ॥

१९५७ नोद्यमोपरमः । १४।१।२३५। उद्यो यम उपाद्रमश्च घ-

व्याद् न भवति ॥ उद्यमः उपरमः । अन्यत्र नियामः विरामः । मज्जिति

नात् । शमः जनः वधः । यमादेरात् । नामः वामः कामः चामः प्रसादः

प्रासादः अतिचारः अतीचारः ॥

१९५८ घञ्घे चोपसर्गात् । १४।२।२०७। उपसर्गाल्लभो घञि से

व्यमि च नम् भवति ॥ प्रलम्भः उपलम्भः । वाग्भ्येति नाम्नि कुत्वम् अर्घः

निदाघः अवदाघः । अनामि अर्हः निदाहः अवदाहः । अद्यो घम् घात् ॥

१९५९ स्फुरस्फुलोर्घञि । १४।१।२८२। स्फुरस्फुलोर्घात्वोरचो घञ्या-

द् भवति ॥ विस्फारः विस्फालः ॥

१९६० इडः । १४।४।४। इडोऽकर्त्तरि घञ् भवति ॥ अन्यायः

उपाध्यायः ॥

१९६१ पूलूनीरोर्निरभ्यचोपसर्गे । १४।४।६। निसः प्वः अमे-

र्त्वः अवान्नियः उपसर्गसामान्याद्रोश्चाकर्त्तरि घञ् भवति ॥ निष्पावः अभि-

लावः अवनायः विरावः संरावः ॥

१९६२ प्रुश्चदोऽच् । १४।४।७। उपसर्गात् भूश्चदोऽकर्त्तरि वञ्

भवति ॥ च इत् । प्रभवः परिभवः विभवः प्रश्रयः परिश्रयः प्रघमः

विघसः ॥

१९६३ नौ णश्चादः । १४।४।८। नेरदो णोऽच्च भवति ॥ न्यादः

निघसः ॥

१ ध्रमू तपसि । घटादिके इत्यादिना उपान्त्यस्येभ्यनुवृत्ति । विपूर्वग्रहण किं? ध्रम आध्रम । घनीति किं? विश्रमो ॥

२ घनीति किं? स्फुर । दृग्गवरदृरण्प्रहोऽत्रिति वक्ष्यमाणस्याचोऽपवादः ॥

३ मून्वोरुपसर्गे एव नियमार्थे ग्रहणम् । अद भक्षणे घञोऽपवादः । चरार घृद् घञ् इति प्रतिग्रहणार्थः । उपसर्ग इति किं? भावः धावः घामः ॥

१९६४ स्वन्नद्रत्कण्पठो वा ।४।४।९। नेः स्वनादिभ्योऽकर्तरि
अञ् वा भवति ॥ पक्षे घञ् । निस्वनः निस्वानः । निगदः निगादः ।
निनदः निनादः । निकणः निफणः । निपठः निपाठः ॥

१९६५ यमः सन्नियुपे ।४।४।१०। सन्नियुपेभ्यो यमोऽकर्तर्य-
ज्वा भवति ॥ संयमः संयामः । नियमः नियामः । वियमः वियामः ।
उपयमः उपयामः ॥

१९६६ कणो वैणे ।४।४।११। उपसर्गात् कणो वैणेऽर्थे अज्वा
भवति ॥ प्रकणः प्रकाणः ॥

१९६७ घोः किः ।४।४।१२। घुसंज्ञादकर्तरि किर्भवति ॥ किच्वा-
दातो लृक् । आदिः प्रधिः विधिः सन्धिः । असमत्वात् घञपि । आदायः ॥

१९६८ आप्यादाधारे ।४।४।१३। आप्याद् घोराधारे किर्भवति ॥
जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः इणुधिः ॥

१९६९ च्चृग्वश्चरणादग्रहोऽच् ।४।४।१४। इवर्णान्तादुवर्णान्ता-
दृदन्तात् गमादिभ्यश्च अकर्तर्यच् भवति ॥ अयः प्रत्ययः नयः प्रणयः जवः
प्रजवः आस्रवः लवः पवः दरः तरः गमः अधिगमः वशः वरः संवरः रणः
आदरः ग्रहः प्रतिग्रहः ॥

१९७० समुद्येजः पशौ ।४।४।१५। समुद्ध्यामजोऽकर्तर्यच्
भवति पशुसम्बन्धे ॥ समजः उदजः पशूनाम् । अन्येषां । समाजः
उदाजः ॥

१९७१ प्रमदसम्मदौ हर्षे ।४।४।१७। एतौ हर्षे अजन्तौ निपा-
त्येते ॥ प्रमदः सम्मदः हर्ष इत्यर्थः । अन्यत्र प्रमादः सम्मादः ॥

१९७२ प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकांशे ।४।४।१९। एतौ कोष्ठकांशे

१ आप्यात्कर्मणः परात् घोराधारे प्रत्ययो भवति । शरधिः जलधिः ॥

२ अज मक्षणे । पशुविषयधेरत्त धात्वर्थो भवति । समजः पशूनां समवाय इत्यर्थः ।
उदजः पशूनां प्रेरणमित्यर्थः । समुदिति किं? व्याजः पशूनाम् । पशूनां समजोऽन्वे-
षो समाजः ॥

निपात्येते । प्रघणः प्रवाणः । अन्यत्र प्रघातः ॥

१९७३ घनोद्धनापघनोपघ्ननिघोद्धसह्या मूर्त्यत्याधा-
नाङ्गासन्ननिमित्तप्रशस्तगणाः । १।४।२०। घनादयो यथामङ्गघं
मूर्त्यादिषु निपात्यन्ते ॥ घनो मूर्तिः उद्धनोऽत्याधानं तदणो आधारकाष्ठम् ।
अपघनोऽङ्गम् । उपघ्नः आसन्नः । निघः निमित्त. परिणाहः । उद्धः
प्रशस्तः । सङ्घो गण. । अन्यत्र उद्धात. अपघानः इत्यादि ॥

१९७४ हो घश्रोश्चिन्त्यभ्युपे । १।४।२१। विन्त्यभ्युपेभ्यो ह्यते
रच् भवति वा इत्यस्य च उश् ॥ विहवः निहव. अभिहव. उपहवः ।
अन्यस्मात् संहाय. ॥

१९७५ आङ्गि युद्धे । १।४।२२। आङ्गो ह्यतेरञ् भवति वश्च उञ्
युद्धेर्धे ॥ आहव. । अन्यत्र आहायः ॥

१९७६ निपानेमाहावः । १।४।२३। निपाने आहाव इति निपा-
त्यते ॥ पश्चादीनां पानार्थो जलाधार आहावः ॥

१९७७ भावेऽनुपसर्गात् । १।४।२४। अनुपसर्गात् हेभ्यो भावे
अच् भवति वश्चोश् ॥ हानं हव. ॥

१९७८ मद्द्वयधजपः । १।४।२५। अनुपसर्गेभ्यो मदादिभ्योऽङ्ग-
र्यच् भवति ॥ मद् व्यध. जप. । उपसर्गाद्धञ् । उन्मादः अनुव्याध. ।
उपजाप ॥

१ घन उद्धन अपघन उपघ्न निघ उद्ध सघ इत्येते सचदा अजन्ता निपात्यन्ते
यथासंख्य मूर्त्यादिषु वाक्येषु । अघ्नघन. दधिघन । घन दर्शति धर्मभिधान गुण-
घादोऽयं गुणिन्वपि वर्तते ॥ यस्मिन् काष्ठे म्यापयिवा काष्ठानि तक्ष्यन्ते स उद्धन ॥
अपहन्यते अनेनेति अपघनोऽह्य पाणी पादौ वा न सर्वम् ॥ उपहन्यते सर्वापानि
शावत इत्युपघ्न । अच् प्रभावश्च ॥ आमन सर्वापनुच्यते पर्वतोपघ्न प्रमोपघ्न. । स्यादुप-
घ्नोऽग्निकाशये ॥ निहन्यते निर्विरोधे निधयेन शयते इति निघ । निघा वृक्षाः निघः
पालय ॥ उद्धन्यते उत्कर्षेण शयते इ-युद्ध ॥ महति गपः गः समुदाय ॥

२ नियमेन विव्रन्त्यस्मिन्निति निपान । आह्वयन्ते पशुभि पशव पानायत्रेति अह-
व । आह्वस्तु निपान स्यात् ॥

१९७२ कण्यंहस्स्वन्यो वा । १।४।२६। अनुपसर्गेभ्योऽकर्तर्यञ्वा भवति ॥ कणः काणः । यमः यामः । हसः हासः । स्वनः स्वानः । नयः नायः । उपसर्गात् । प्रकाणः प्रयामः प्रहासः विष्वाणः प्रणयः ॥

१९८० आङि रूप्लोः । १।४।२७। आङो रुष्भ्यान् अकर्तर्यञ्वा भवति ॥ आरवः आरावः आहवः आहावः । अन्यस्मात् । विरावः विहवः ॥

१९८१ ग्रहोऽचे वर्षे । १।४।२८। अवाद् ग्रहोऽञ्वा भवति वर्षसन्वन्धे ॥ अवग्रहः अवग्राहः । वर्षस्य विघात इत्यर्थः । अन्यत्र अवग्रहः ॥

१९८२ प्रे युग्यतुलासूत्रे । १।४।२९। प्राद् ग्रहोऽकर्तर्यञ्वा भवति युग्यसूत्रतुलासूत्रयोः ॥ प्रग्रहः प्रग्राहः । अन्यत्र । प्रग्रहः ॥

१९८३ वृँवस्त्रे । १।४।३०। प्रादृजोऽकर्तर्यञ्वा भवति वस्त्रेऽर्थे ॥ प्रवरः प्रावारः वस्त्रविशेषः । अन्यत्र । प्रवरो मुनिः ॥

१९८४ उदि नीधिञः । १।४।३१। उदो नीधिभ्यां अकर्तर्यञ्वा भवति ॥ उन्नयः उन्नायः । उच्छ्रयः उच्छ्रायः ॥

१९८५ वृद्व्यौतेर्घञ् । १।४।३२। उदः वृद्व्यौतिभ्योऽकर्तरि घञ् भवति ॥ उत्पावः उद्गावः उद्यावः ॥

१९८६ ग्रहः । १।४।३३। उदो ग्रहोऽकर्तरि घञ् भवति ॥ उद्ग्रहः ॥

१९८७ समि मुँष्टा । १।४।३४। समो ग्रहोऽकर्तरि घञ् भवति मुष्टिविषयेऽर्थे ॥ अहो मल्लस्य सद्गाहः । मुष्टेर्दाढ्यामित्यर्थः । अन्यत्र सद्द्वहः ॥

१९८८ युद्वदोः । १।४।३५। समो युद्वदुभ्योऽकर्तरि घञ् भवति संघावः संघ्रावः सन्दावः ॥

१ प्राप्तराजस्य वर्षणस्य कुतश्चिन्निमित्तमभावो धान्वर्धः । वर्ष इति किं । अवग्रहः शानमित्यर्थः । अथ निरुमेवाच् ॥

२ युग बहतीति युग्यः । अथो घर्त्तवर्द्धो वा । प्रग्रहोऽर्थादिनियुक्ताभादिषंघमनरउउ-
तुलाऽशितुप्र चाभिधीयते ॥

३ निरुमचि प्राप्ते विवल्पः । ई प्रवारोऽतराङ्गः । उभरीदरगन् ॥

४ भङ्गुविश्रान्तवेशो मुष्टिः न परिमाणम् । परिमाणस्य मानमिति निरुत्तरः ॥

१०८० स्तोत्र्यज्ञे । १४१३६ । समस्तोरकर्तरि घञ् भवति यजविषये ॥

संस्तावो यागभूमिः । अन्यत्र संस्तवः ॥

१०९० द्रुस्तुस्रोः । १४१४० । प्रादुस्तुमुभ्योऽकर्तरि घञ् भवति ॥

प्रद्रावः प्रस्तावः । प्रसावः ॥

१०९१ स्त्रोऽयज्ञे । १४१४१ । प्रात् स्त्रोऽकर्तरि घञ् भवति न

यजविषये ॥ नयप्रस्तारः । विगानप्रस्तारः । यज्ञे शान्तिप्रस्तरः ॥

१०९२ वौ प्रथनेऽशब्दे । १४१४२ । वेः स्त्रोऽकर्तरि प्रथने

विशालत्वे घञ् भवति न शब्दविषये ॥ विस्तारः षट्स्य । विस्तरः प्रवचनस्य ॥

१०९३ क्षुश्रोः । १४१४३ । वेः क्षुश्रम्यां अकर्तरि घञ् भवति ॥

विक्षावः विश्रावः ॥

१०९४ द्युपे शीङः क्रमे । १४१४४ । व्युपाभ्यां शौढोऽकर्तरि

घञ् भवति ॥ क्रमविषये ॥ विशायः उपशायः क्रमप्राप्तं शयनम् । अन्यत्र

विशयः उपशयः ॥

१०९५ हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदश्चेः । १४१४५ । अनुदश्चिजोऽकर्तरि

घञ् भवति हस्तादेयविषये न स्तेये ॥ पुष्पप्रचायः क्रियते वधूभिः । स्तेये

पुष्पप्रचयः क्रियते चोरेण । उदः पुष्पोचयः ॥

१०९६ चित्युर्षसमाधानावासदेहे कश्चादेः । १४१४६ ।

१ संस्तावस्तु ऋतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् । स्तुवन्त्यत्रेति संस्तावः छन्दोगानां यत्र देशे छन्दोगः समेख्य स्तुवन्ति स देशः संस्ताव उच्यते । यज्ञ इति किं? संस्तावोऽन्यदृष्टिः ॥

२ उपशायो विशायथ पर्यायशयनार्थकौ ॥ वितर्को विशयः शका सन्देहः ॥

३ हस्तेनोपायान्तरनिरपेक्ष यथा तथा तु कल्पयते । स्तेये श्लेषे । हस्तादेये इति ष प्रत्यासत्तिरुच्यते । तेन तत्प्रत्यासन्नकर्मविषये घात्वर्थे माने नियमार्थे श्लेषे विज्ञेयमन्ते-ये एवेति ॥ हस्तादेयमिति हि प्रमाणमुच्यते यद्दस्ते सम्भवति न तद्दस्तादिरिच्यत इति । तेन हस्तादेये चेति श्लेषे मानेऽपि पुष्पप्रचाय इत्येव भवति ॥

४ चीयते इति चित्प्रत्ययस्य रः । प्रदीर्घानामेकत्रोपरि उपरसिभावेन करणमुपस-मायनम् । आवासन्यत्रेत्यावासो निवास ॥

चित्यादिविषयेऽर्थे चित्रोऽर्कतरि घञ् भवति आदेशस्य कश्च ॥ चितो
आकाय । उपसमाधाने गोमयनिकाय । आपासे मुनिनिकाय । देहे काय ॥
अन्यत्र चय ॥

१९९७ सङ्घेऽनुपरो । १४१४४७। सङ्घेऽर्थे चित्रोऽर्कतरि घञ् भवति
आदेश क नोपरिभावे ॥ देवाश्चतुर्निकाया । उपरिभावे सूकरनिचय ॥

१९९८ माने । १४१४४८। माने सहस्र्यापरिमाणयोरकर्तारि घञ् भव
ति ॥ एको निघास । द्वो निघासौ । तण्डुलसमाह इत्यादि ॥

१९९९ न्युदि ग्रः । १४१४४९। न्युच्या गिरतेरकर्तारि घञ् भवति ॥
निगार उद्धार । न्युदीति किं । गर सहर ॥

२००० क्रो धान्ये । १४१४५०। न्युच्या किरतेरकर्तारि घञ् भवति
धान्यविषये ॥ निकारस्तण्डुलानामुत्कार. राशिरित्यर्थ । अन्यत्र फलाना
निकर । गुणोत्करै । करे ॥

२००१ नां वुः । १४१४५१। नेर्वृजोऽर्कतरि घञ् भवति धान्ये ॥
नीवार । अन्यत्र निवर ॥

२००२ ईणोऽश्रेपे । १४१४५२। नेरिणोऽर्कतरि घञ् भवति न
श्रेपे ॥ न्याय । श्रेपे .ययो नाश ॥

२००३ परौ क्रमे । १४१४५३। परेरिणोऽर्कतरि घञ् भवति क्रमेऽर्थे।
पर्याय ऋतूनाम् । अन्यत्र पर्यय ॥

२००४ भवोऽवज्ञाने वा । १४१४५५। परेर्भुवोऽर्कतरि घञ् वा
भवत्यवज्ञाने ॥ परिभाव परिभाव । अवज्ञाने असति । परितो भव
परिभव ॥

२००५ स्थादिभ्यः कः । १४१४५६। स्थादिभ्योऽर्कतरि को भवति ॥
सन्तिष्ठतेऽस्यामिति सस्था । एव व्यवस्था भविष्यत्यामिति प्रपा । विह-

१ अश्रेपविषये । अश श्वरुपाक्षलम प्रच्युति । एपाऽन भ्याय एतदत्र सात्वरित्यर्थ ।

२ तत्र पयाद्या भ क्तु । क्रमेण पदाभिना क्रियासम्बन्ध पयाय । काऽरय पय
याऽतपत ॥

न्यते अनेन अस्मिन्निति वा विघ्नः । आयुध्यते अनेन इत्यायुषं इत्यादयः प्रयोगगम्या । बहुलाधिकारात् विघात इत्याद्यपि ॥

२००६ दुह्वितोऽशुक्ती । १४।१।५७। द्वितोऽधातोरकर्तरि अशुर्मवति इवितः शिः ॥ क इत् । वेपथुः श्वयथुः स्फूर्जथुः नन्दथुः भरथुः वमथुः ॥

२००७ क्तिरिमे । १३।२।२०। क्तिरिमपर एव प्रयोज्यः ॥ पाकेन निर्वृत्तं पक्तिमम् । उमिं कृत्रिमं विहित्रिमं याचित्रिमं भृत्रिमं दतिमं मक्तिमं ॥

२००८ यज्यत्प्रच्छस्वत्रक्षो नः । १४।१।५८। यजादिभ्योऽर्कर्नरि नो भवति ॥ यज्ञः यत्नः । छस्य शः । प्रश्नः स्वप्नः रक्षणः ॥

२००९ विच्छेर्नह् । १४।१।५९। विच्छेरकर्तरि नह् भवति ॥ विश्वः ॥

२०१० व्याप्तौभावेऽन जिन् । १४।१।६०। धातोर्भावे अनो जिन् च भवतः व्याप्तौ गम्यमानायाम् ॥

२०११ अजिमोऽण् । १३।१।३९। आन्तात् जिनन्ताच्च स्वार्थे अण् भवति ॥ सङ्कुटनं साङ्कोटिनमेषां । संरवणं सांराविणं सेनायाः ॥

२०१२ स्त्रियां क्तिन् । १४।१।६१। धातोरकर्तरि स्त्रीलिङ्गे क्तिन् भवति ॥ कनावितौ ॥

२०१३ तेर्ग्रहादिभ्यः । १४।२।१३५। ग्रहादिभ्य एव केरिह् भव-

१ दुध दुध टुहू तौ इतौ यस्मासौ टुङ्ङित् तस्मात् । टकारानुबन्धादयुप्रत्यय । टकारानुबन्धात् कित्प्रत्यय । दुवेष्टृश्च चलने । टुबोधि गतिवृष्यो । टुवोस्पूर्जा वज्रनिघोषे । टुनद समृद्धौ । टुटुभृन् धारणपोषणयोः ॥

२ इमेप्रत्यये परे क्तिप्रत्ययो भवति । “भावादिम १७७०।” टान्ताद्भावप्रत्ययान्तात् इमो भवतीति तद्धित ॥ पाकेन निर्वृत्त पाकिम् । तद्धितसूत्रेण टुक् । टुपचिप् पाके । टुवपि धीजसन्ताने । टुङ्ङन् करणे । टुधाप् धारणे । धानो हीति हि ॥ टुयाचृन् याचने । टुटुभृन् । टुदान् ॥

३ तेर्ग्रहादेरेवेति नियमार्थं वचन । तेनान्यत्र तेर्न भवति । वान्ति दीप्तिः पाकिः । तेरेव ग्रहादेरिति नियमो न भवति उत्तरप्रालिटीति प्रतिषेधात् ॥

ति ॥ इति नियमादन्येभ्यो न भवति । हवि. यचिः । पनुद् व्यक्तीकरणे ।
पङ्क्तिः भ्राष्टि. गुप्ति ॥

२०१४ लभादिभ्यः । ११।४।६२। लभादिभ्योऽकर्तरि क्तिन् भवति ॥
रुब्धिः क्षान्तिः कान्तिः । यद्धृ । ऊत्ते पूतिः तातिः लास्तिः ऊढि.
यादि. स्मितिः क्लृतिः श्युतिः धृतिः भ्रितिः दत्तिः प्यातिः मितिः स्विचिः
क्षुब्धिः भ्राष्टिः ध्वस्तिः वृद्धिः स्यचि. क्लृप्ति. तूर्तिः जूर्ति. स्मृति. ।
ऋत्वादेरिति तस्य नः । दीर्घि. मात्ति. राष्टिः रतिः बुद्धिः । महादित्वादिद् ।
निपठितिः वान्ति. सचिः कृष्टिः । महादित्वादिद् । निकुचितिः रुद्धि. भूतिः
सुचि. दृतिः जितिः धीतिः पीतिः प्रातिः स्थितिः । लभादित्वात् व्यव-
स्थितिः दातिः ॥

२०१५ ग्लाज्याहो निः । ११।४।७४। ग्लादिभ्योऽकर्तरि स्त्रियां
निर्भवति ॥ ग्लानिः ज्यानिः गीति. ध्यातिः सतिः ऋति. तीर्णिः चितिः ।
महादित्वादिद् । अर्चितिः । छलुक् । हर्तिः मूर्तिः स्फूर्तिः सक्तिः । महादि-
त्वादिद् । निपठितिः तप्ति. जप्ति. यब्धिः गतिः सप्तिः भणिति कान्तिः न-
तिः यति. आचान्तिः भ्रान्ति फुल्लि. श्युतिः प्रभूति. ऊत्ति. वृष्टि. पुष्टिः
हृष्टि. प्रष्टिः पूष्टि. दृष्टिः दष्टि. शम्तिः दग्धिः शूति. उपितिः उदिति. ईष्टिः
उप्तिः ऊढिः उतिः वीति. हतिः धीतिः पक्ति भक्ति. ॥

२०१६ क्तिन्यपचायः । ११।१।२१३। अपचाय उपान्त्यस्य क्ति-
नीप् भवति ॥ यलुक् । अपचिति । न आत् । स्वाति. मादि गूढि. श्रितिः
हृति. भूतिः कृतिः नीतिः ॥ अदादि ॥ जग्धिः विचि. मृष्टि. उक्तिः सुप्ति-
उष्टिः रुतिः इतिः स्याति. मिति. ईर्ति. आशास्ति (शिष्टिः) पृक्ति. सू-
तिः शीतिः अर्धीति न्हुति. द्विष्टि. ॥

ह्रादिः ॥ हुतिः भीतिः हानि. मितिः दत्तिः हिति. निक्तिः ॥ दिवा-
दिः ॥ दृतिः स्यूतिः नृचिः क्षितिः विद्धिः श्राष्टिः दुष्टिः श्लिष्टि.
शक्तिः शुद्धिः सिद्धि. शान्तिः दान्ति. श्रान्ति. द्रान्तिः भ्रष्टिः कृष्टि लष्टिः

दुब्धिः क्रद्धिः गृद्धि रद्धिः नष्टि तृप्तिः दृप्तिः मुग्धिः मृद्धिः जीर्णिः
शितिः शातिः छिति छातिः सितिः दिति जातिः दीप्तिः पूतिः क्षिष्टिः
पतिः वितिः युक्तिः - सृष्टिः प्रीतिः नद्धिः शप्तिः ॥

स्वादिः ॥ सुतिः विस्तृति वृतिः धूतिः दुतिः श्रुतिः प्रहितिः आप्तिः
राद्धिः साद्धिः धृष्टि ॥ कृयादि ॥ क्रीति गृहीतिः । तो नः ल्ङिने. धूनि
स्तीर्णिः कीर्णिः वृर्णिः शीर्णिः मूर्णिः पूतिः चीर्णिः ईर्णिः गीर्णिः ज्यानि-
लानि ज्ञातिः अष्टिः वृत्तिः ॥ तुदादिः ॥ तुत्तिः दिष्टिः लिप्तिः सिक्तिः
मुक्तिः लुप्तिः कृत्तिः क्षितिः मृतिः घृतिः पृष्टिः मक्तिः स्पृष्टिः मृष्टिः
दुब्धि इष्टिः गूर्तिः पृति जुष्टिः स्वक्ति रब्धिः लब्धिः ॥ तनादिः ॥
तति सातिः क्षतिः मतिः ॥ रुधादि ॥ रुद्धिः छिच्छि इद्धि शिष्टिः पिष्टिः
भक्तिः भुक्तिः अक्तिः ॥ ष्यन्तात् ॥ पाक्तिः याष्टिः इत्यादि शिष्टप्रयोगानु-
सारेण जातव्यम् ॥

२०१७ स्त्रियजस्तोः करणे । १४।४।६३। स्त्रादिभ्यः करणे
स्त्रिया क्तिन् भवति ॥ अनटोऽपवादः । स्रवन्त्यनयेति सुतिः । इच्छन्ति
यजन्ति वा अनयेति इष्टिः । स्तुवन्त्यनयेति स्तुतिः ॥

२०१८ गापापचो भावे । १४।४।६४। गादिभ्यो भावे स्त्रिया
क्तिन् भवति ॥ अटोऽपवादः । सर्जातिः प्रपीति पक्तिः ॥

२०१९ स्थो वा । १४।४।६५। स्थो भावे स्त्रिया क्तिन् भवति वा ॥
व्यवस्थिति । पक्षे अट् । व्यवस्था ॥

२०२० व्यतिहारे जः । १४।४।६६। व्यतिहारे भावे धातोः स्त्रियां
ओ वा भवति ॥ व्याक्रोशी व्याक्रुष्टिर्वर्तते । व्यावलेपी व्यावलिप्तिः ॥

२०२१ ष्युक्षः । १४।४।६७। ष्यन्ताद्दुक्षश्च व्यतिहारे भावे स्त्रिया
ओ वा भवति ॥ व्यतिचोरी व्यतिचर्ची व्यत्युक्षी ॥

१ उपगर्गादात् इति वक्ष्यमाणसूत्रेण अट् प्राप्तिः । पिच्छन्तीति प्राप्तिः ॥

२ परस्परमाश्रोशत्सर्वेव प्रयुज्यते । स्त्रियामिति किं? व्यतिहारो वर्तते ॥

२०२२ व्रज्यजः क्यप् ।१।१।६८। व्रज्यजिभ्या भारे स्त्रिया क्यप् भवति ॥ व्रज्या इभ्या ॥

२०२३ कृञः शक्तिन् च ।१।१।७१। कृञोऽकर्तरि स्त्रिया शक्तिन् क्यप् च भवति ॥ क्रिया कृति कृत्या ॥

२०२४ सम्पदादिभ्यः क्तिन्किप् ।१।१।७२। सम्पदादिभ्यो कर्तरि स्त्रिया क्तिन्किपौ भवत ॥ सपत्ति विपत्ति आपत्ति प्रपत्ति सविति । किप् । सम्पत् विपत् आपत् प्रतिपत् आशी । आङ्शशासद् इच्छायाम् । शास कूडिति इतीत् । सवित् परिपत्

२०२५ यूर्तिजूतिसातिहेतिकित्यटाव्यामृगयेच्छाया च्त्राकृपाः ।१।१।७३। यृत्यादय स्त्रियामकर्तरि निपात्यन्ते ॥ यूर्ति जूर्ति साति हेति कीर्ति आटाव्या मृगया इच्छा याच्चा कृपा ॥

२०२६ णिवेत्त्यासश्चन्यघट्टवन्दो नः ।१।१।७५। ण्यन्ते भ्योऽवेत्त्यादिभ्यश्च स्त्रियामकर्तरि अनो भवति ॥ ण्यना भापना पाचना कारणा हापना चोरणा लक्षणा योजना वेदना आसना श्रन्थना घट्टना वन्दना ॥

२०२७ सूचरो यः ।१।१।७८। परे सूचरिभ्या स्त्रियामकर्तरि यो भवति ॥ परिसर्या परिचर्या ॥

२०२८ जागुरश्च ।१।१।७९। जागोर्तरकर्तरि स्त्रियामऽ भवति यश्च ॥ जागरा जागर्या ॥

२०२९ प्रत्ययात् ।१।१।८०। प्रत्ययान्तान् स्त्रियामकर्तरि अद् भवति ॥ गोपाया चिकित्सा तितिक्षा चिकीर्षा कण्डूया लोड्या पुत्रीया पुत्रकान्या ॥

१ यु मिथुण अत्र दीर्घा तिपात्यते । जु इति सौत्रे धातु । पो अतन्मोऽति अत स्यतेरित्वाभाव । हेति ह तेहिनादर्षो ह भाष । दृत् सस्यन्दने वार्तयने सज्ञायत्तान् ॥ अटतेयं चद्वा द्विवचनम् । मृगयतरिच्छनेधर सप् च । इच्छेति भावे । अत तेरिति साम् धेनाविचारेऽप्यभि शानताऽर्धव्यचरया ॥

२०३० गुरोर्हलः । १४।१।८१। गुरुमतो हलन्ताद्धातोरकर्तारि स्त्रिया-
मद् भवति ॥ स्पर्द्धा वाधा ईक्षा भिक्षा ईहा चेष्टा ईडा सेवा इत्यादयः ॥

२०३१ पिच्चिन्तिपूजिकृथिकुम्भचर्चन्तर्धोऽङ् । १४।१।८२।
पितश्चिन्त्यादिभ्यश्च स्त्रियामकर्तारि अङ् भवति ॥ ङ इत् । घटा व्यथा
प्रथा म्रदा त्वरा । ऋदृशोऽरित्यद् । जरा क्षिया चिन्ता पूजा कथा कुम्भा
चर्चा अन्तर्धा ॥ लिङ्गान्तरे प्रत्ययान्तरमपि । चर्च. अन्तर्धिरित्यादि ॥

२०३२ उपस्वर्गादातः । १४।१।८३। उपसर्गादादन्तत् घातोः स्त्रि-
यामकर्तारि अङ् भवति ॥ प्रजा प्रदा उपधा ॥

२०३३ भिदादयः कचित् । १४।१।८४। भिदादयः स्त्रियामकर्तारि
निपात्यन्ते कचिदर्थविशेषे ॥ भिदा विदा खिदा छिदा आरा धारा हारा
गुहा इत्यादयः प्रयोगगम्याः ॥

२०३४ संज्ञाभावे ण्युः । १४।१।८५। घातोरकर्तारि संज्ञायां भावे
च स्त्रियां ण्युर्भवति ॥ प्रच्छर्दिका प्रवाहिका प्रस्कन्दिता पिचिचिका एवंना-
मानो व्याधयः । भावे । आसिका शायिका इत्यादि ॥

२०३५ प्रश्नाख्याने वेश्च । १४।१।८६। प्रश्ने प्रतिवचने च धानो-
र्कर्तारि स्त्रियामिञ् ण्युश्च वा भवतः ॥ पक्षे यथा प्राप्तं च । कां कारी
का कारिका का क्रिया कां कृतिं का कृत्या वा अकार्या । सर्वा कारीः
कारिका क्रिया कृती कृत्या अकार्यम् । एवं पाठी पाठिका पठिति. पाचो
पाचिका पक्ति गणी गणिका गगना इत्यादि ॥

२०३६ पर्वयोत्पत्त्यर्हणे ण्युः । १४।१।८७। घातोरकर्तारि स्त्रियां

१ गुरोरिति किं? निपातिनि । निगृहीति । हल इति किं? सीति दासति । अमा.
दियादासि । राद्धि । दीप्ति । दासि ॥

२ धर्माद्यं परिविपरराक्षणमुपधा । उपासादिति किं? दाति । धदेति प्रयाध्या-
चांयुत्तेर्ण दति निपातनात्सिद्धम् ॥

३ ऋणेऽर्हं । त्तिनाप्यत्वाद । गोपालिन मर्हति गोपत्रिकामुपमेऽस्तु यमर्थो भव.
नात्यर्थ ॥

ष्वुर्भवति पर्यायादौ ॥ भवत आसिका । भवत शायिका । भवतो गामिका
आसनादिपर्याय इत्यर्थ । घृतभोजिका उदपादि । गोपालिकामर्हति भवान् ।
इक्षुभक्षिका धारयासि ॥

२०३५ नञोऽनिः शोषे । १११८८ । नञो घातोरर्तुरि स्त्रियाम-
निर्भवति शोषे ॥ अगमनिस्ते वृषल भूयात् इत्यादि ॥

२०३८ नञभावे चोऽभ्यादिभ्यः । १११८९ । घातोर्नपुसके
भावे चो भवति न भ्यादिभ्यः ॥ हसित जल्पित शयितम् आसित नृत
स्फुरित भाषितम् इत्यादि । भ्यादिभ्यः । भय वर्षमित्यादि ॥

२०३९ करणाधारे चानद् । १११९० । करणे आधारे नञभावे च
घातोरनद् भवति न भ्यादिभ्यः ॥ ट इत् । विचयनी इध्ममश्चन फलशा-
तन श्मश्रुकर्तन । आधारे शयनम् अधिकरण गोदोहनी तिलपीडनी राज
धानी दशन । प्रश्रथेति नलुक् । नञभावे भवन हसन जल्पन गयन कथ
न तक्षणमित्यादि । निष्ठीवन निष्ठेवन सीवन सेवनम् इति बहुलाधिकारात् ॥

२०४० पुञ्जान्नि घः प्रायः । १११९१ । पुञ्जान्नि पुल्लिङ्गे नञि
करणाधारयोर्धतोर्धो भवति ॥

२०४१ घेऽन्योऽपसर्गस्य । १११९२ । एकोपसर्गस्य छेदेरुपा-
न्त्यस्य घपरे णौ ह्रस्यो भवति ॥ प्रच्छाद्यते अनेनेति प्रच्छद उरदछद
दन्तच्छद सितच्छद ह्र कर । अधिकरणे । आलीयते अम्मिनित्या-
लय आकर प्रायोऽग्रहणादनडादिरपि ॥

१ क्वचिन् भवतीत्यपीत्यर्थे । पुञ्जान्नीति किं^१ हरणो दण्ड । पुञ्जहण किं^२ विच-
यनी प्रसादन । प्राय इति किं^३ दाहन प्रसादन । घकारो घेऽन्योऽपसर्गस्येति विशेषे
यणार्थः ॥

२ यद्यपि अरय न्यादय ताति तस्य द्वावपि स्त तथापि अरयोऽसरोऽपजायमाना रास्य
पि तत्र सारयान्तरे सारयान्तरवृत्त वापदेश निर्वर्तयति । न हि लोके द्विपुत्र आनीयता
मित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते इत्यादिप्रश्नम् । द्वि आदिर्द्विषां ते ङादय उपसर्गा यस्यासौ
तथोक्त पुनर्नम् ॥ एव कुर्वन्त्यदिमिति आकर ॥

२०४२ गोचरसञ्चरकपनिकपम्बलभगवह्नजत्र्यजाप-
पानिगमम् । १४११९२। गोचरादय करणाधारयो पुनासि घान्ता निपा-
त्यते ॥ गावश्चरन्त्यस्मिन् इति गोचर सञ्चर कप निकप रल भग
वह व्रज व्यज आपण निगम ॥

२०४३ हलो घञ् । १४११०३। हलन्तात् पुनासि करणाधारयोर्घञ्
भवति ॥ लेख वेष्ट बन्ध वेग अरामार्ग मार्ग आराम प्रासाद ॥

२०४४ तृस्त्रोऽवात् । १४११९४। अवात् तृस्त्रुभ्या पुनासि कर-
णाधारयोर्घञ् भवति ॥ अवतार अवस्तार ॥

२०४५ समश्च ह्रजः । १४११९५। समान्या ह्रज पुनासि करणा-
धारयोर्घञ् भवति ॥ सहर अहर ॥

२०४६ जारदाराध्यायन्यायोद्यावानायाधाराद्याः
। १४११०६। जारादय पुनासि घञन्ता निपात्यन्ते ॥ जार दारा अयायः
न्याय उद्याव आनाय आगर आनाय ॥

२०४७ दुस्स्वीपत. कृच्छ्राकृच्छ्रे ग्यः । १४११९९। कृच्छ्रे दु खे
दुस अकृच्छ्रे स्वीपद्भ्यां च धातो खो भवति ॥ स च सकर्मकात् कर्म-
णि अकर्मकाद् भावे ॥ रा इत् । दु खेन भूयते अनेन दुर्भव । सुखेन

१ हलो घतोऽपवाद । सञ्चरत्यनेनिति सञ्च । कपन्त्यस्मानिति का । रलान्न
सञ्चिन्यतेऽस्मिन्निति खः । वह स्मद्प्रदेशे । व्यज अत्र क्षेत्रगे ॥ आपणनि व्यजहर
न्त्यस्मिन्निष्पापम् । नियमेन गच्छन्त्यस्मिन्निति निगम ॥ पदमिति सुद् पदमिति निग
तनास्तिद्धम् ॥

२ जार्यतेऽनेनेति जार । दार्यते पुरुष एभिरिति दारा । अर्थायतेऽस्मिन्नेत्याय ।
नयत्यस्मिन्निति अनेनेति वा न्यय । उद्युपन्त्यनेनेति उद्याव । आनीयतेऽनेनेत्यानाय
आनाय पुगि जाउ स्यादित्यमर ॥ आध्रियतेऽस्मिन्नेत्याधारा ॥ एव वयन्त्यस्मिन्नि
त्याय ॥

३ इत् करणाधारयोरिति निरुणम् । कृच्छ्रे दुख अकृच्छ्रे सुखम् । घनायपवाद ।
सम्भवापेश विशेषणम् । दुस्स्वापत इति किं कृच्छ्रेण कार्या । कृच्छ्राकृच्छ्रे इति किं
इत्यभ्य अन्त्यभ्यनित्यम् । सहर उत्तरत्र ममर्थं स्थापति विशेषणार्थम् ॥

भूयतेऽनेन सुभवम् । ईषद्भवम् । एत् दुःशयं मुशयम् ईषच्छय । दुः-
खेन क्रियते दुष्करः । सुखेन क्रियते सुकरः ईषत्करः एवं दुषोष. सुवोषः
ईषद्वोष. दुर्लभः सुलभ. ईषत्लभः इत्यादि सर्वत्र योज्यं ॥

२०४८ च्चौ कर्त्राप्पाद् भूकृञः । १४११०० । कृच्छ्रकृच्छ्रयो-
र्दुस्स्वीपञ्यः पराभ्यां च्चयथे वर्तमानाभ्यां कर्तृकर्मभ्यां परात् भुवः कृञश्च
खो भवति ॥ खित्वात् भम् । दुःखेनानाद्येनाद्येन भूयते दुराढ्यंभवं
देवस्तेन । एवं स्वाढ्यंभवम् ईषदाढ्यंभवं । दुःखेनानाढ्यः आढ्य. क्रियते
दुराढ्यंकरः स्वाढ्यंकरः ईषदाढ्यंकर. ॥

२०४९ आतोऽनः । १४११०१ । कृच्छ्रकृच्छ्रयोर्दुस्स्वीपञ्यः आ-
न्तात् धातोर्नो भवति ॥ खापवादः । दुर्ज्ञानं सुज्ञानं ईषज्ज्ञानम् इत्यादि ॥

२०५० शास्युधिदृशिभृविमृपः । १४११०२ । कृच्छ्रकृच्छ्रयो-
र्दुस्स्वीपञ्यः शासादिभ्योऽनो भवति ॥ दु शासनः सुशासनः ईषच्छासन.
दुयोधनः सुयोधनः ईषवोधनः दुर्दर्शनः सुदर्शनः ईषद्दर्शनः दुर्धर्मणः सुधर्म-
णः ईषद्धर्मणः दुर्मर्मणः सुर्मर्मणः ईषन्र्मर्मणः । योगविभागात् सौऽपि ।
दुर्धर्म इत्यादि ॥

२०५१ निषेधेऽलंखलौ क्त्वा । १४११४१ । अलनि खलौ
चोपपदे धातोः क्त्वा वा भवति निषेधे ॥ क इत् । तस्वदित्यव्ययत्नम् ।
अलं क्त्वा । खलु क्त्वा । पक्षे । अलं करणेन । अनिषेधे । अलङ्कारः
इत्यादि ॥

२०५२ परावरे । १४११४२ । परावरत्वे गम्ये धातोः क्त्व. प्यो वा
भवति ॥

२०५३ क्तवोऽनञः प्यः । १२११७१ । समासान्तस्य क्तन. प्यो

१ निषेधे वर्तमानयोरलंखलु इत्येतयोः उपपदयोः क्तवो क्त्वाप्रत्ययो वा भवति ॥ वा.
चवनायथाप्राग्वच ॥ अलं खले क्त्वा अलं खले क्त्वा इत्येतेत्यर्थः । खापवये यत्तुष्टयो
निषेधार्थो द्रष्टव्यः । अलंखलौ क्तवो मा भाविनाऽर्वा इदितेन ॥

२ अत्र १ इत्यनेन नक्षत्रसम्बन्धेन अथ तेन परमदृष्ट्या इत्यादी प्यादेशो न भवति ॥

भवति न नञ् ॥ प इत् । पर्वतमतिक्रम्य नदी । नदीमगत्वा पर्वत ॥

२०५४ प्राक्काले । १४।१।१४४। अपरकालेन धातुनैककर्तृकात् प्रकाले वर्तमानात् धातो ष् क्त्वा भवति ॥ भोजन पूर्व पश्चाद्भजन । मुक्त्वा व्रजनि । एषित्वा वन्दित्वा । यौ हल्यदेगिति वा कित्त्व । मुदित्वा मोदित्वा हृत्त्वा तितिक्षित्वा तिजित्वा तेजित्वा त्रपित्वा त्रात्त्वा मीमांसित्वा पना-
वित्वा पनित्वा क्षमित्वा । किञ्जलीति दीर्घ । क्षान्त्वा कामयित्वा ॥

२०५५ ल्वृद्धितः । १४।२।१६१। ऊदितो धातो क्त्वाया इद्वा भवति ॥ कामित्वा कान्त्वा कनूयित्वा गाहित्वा गाद्वा स्मित्वा च्युत्वा घृत्वा मित्वा दत्त्वा पवित्वा पूत्वा डयित्वा मेदित्वा स्वेदित्वा स्रम्भित्वा सञ्च्यत्वा ससित्वा सस्त्या अशित्वा अष्टा ध्वसित्वा प्वस्त्वा ॥

२०५६ ट्कि । १४।१।१५६। धातोरिडादौ त्वाया किद्वन्न भवति ॥ वर्तित्वा वृत्त्वा स्यन्दित्वा ॥

२०५७ स्कन्दस्यन्दः । १४।१।१५७। स्कन्दस्यन्दो त्वाया किद्वन्न भवति ॥ स्यन्त्वा कल्पित्वा क्लृप्त्वा स्मृत्वा । कित्युगिति नेद् । दीर्त्वा सोढ्वा सहित्वा रत्वा बुध्वा पतित्वा वमित्वा वान्त्वा सत्त्वा शत्त्वा रूढ्वा भूत्वा जित्वा धीत्वा पत्त्वा प्रात्वा घ्नात्वा स्थित्वा दात्वा ग्लात्वा गीत्वा ध्यात्वा तीर्त्वा चिकित्सित्वा सेधित्वा सिधित्वा सिध्या स्कन्त्वा अघित्वा अत्वा ॥ लुञ्च अपनये ॥

२०५८ धंफवञ्चिलुञ्च्यतितृपिमृषिकृश इटि । १४।१।१५१। नोपान्त्ययो स्थफान्त्ययोर्वञ्च्यार्दाना च इडादौ त्वाया किद्वद्वा भवति ॥

१ नञ् उपान्त्ये सति यकारान्तफकान्तयोर्वाधि लुचि ऋति तृपि मृषि कृश इत्ये-
तेषां च इडादौ त्वाप्रत्यये किद्वत्कार्यं भवति वा ॥ त्वाति प्रतिषेधविकल्प । अधिना
अन्धित्वा अन्धित्वा । गुपित्वा गुपित्वा । न्युपान्त्य इति कि? कुष को पित्वा । पुष
पोपित्वा । रिफ रोपित्वा । न्युपान्त्य इति धफविशेषण नान्येषां सम्भवत्याभिचारान् ।
रक्षायामिति कि? प्रथित प्रथितवान् । इतीति कि? वञ्च मृष्टा । वचू मृष्ट इति
त्वाया विकल्पितेटी ॥

लुचित्वा लुञ्चित्वा लोचित्वा वत्का त्यक्त्वा ॥

२०५९ नशजस्ति त्वि न्मुपान्त्ये ।४।१।१५०। नश नोपा-
न्त्यस्य च जान्तस्य तादौ त्कायां किद्वद्वा भवति ॥ सङ्त्वा सत्का गोयायि-
त्वा गुपित्वा गुप्त्वा गोपित्वा गत्वा नत्वा यत्वा क्रमित्वा ॥

२०६० क्रमस्तिव ।४।१।१४०। क्रमो जलादौ त्कायामचो दीर्घो
वा भवति ॥ क्रान्त्वा क्रन्त्वा क्रमित्वा क्रान्त्वा शसित्वा शस्त्वा । मृषू सह-
ने । मृपित्वा मर्पित्वा मृष्टा कृष्टा मुपित्वा म्लोपित्वा मुष्टा दृष्टा शसि-
त्वा शस्त्वा दग्ध्वा । इटि वत्वात्यकित्वात्त्रेक् । श्रथित्वा । क्तत्वामितीद् ॥

२०६१ मृद्मृद्गुदकुपक्लिम्बद्वस्तः ।४।१।१५८। मृडादीनामिडादौ
त्कायां किद्वद् भवति ॥ उपित्वा उदित्वा इष्टा उप्त्वा ऊद्वा उत्वा वीत्वा
हूत्वा धावित्वा धौत्वा पत्का भत्का रत्का रङ्त्वा खनित्वा खात्वा शप्त्वा
गूहित्वा गूत्वा श्रित्वा हृत्वा नीत्वा ॥ अथादादिः ॥ जग्ध्वा विदित्वा हत्वा
भूत्वा मार्जित्वा मृष्टा उक्त्वा रुदित्वा मुप्त्वा जागरित्वा दरिद्रित्वा शासित्वा
शिष्टा वशित्वा रत्वा इत्वा यात्वा मित्वा ईशित्वा सूत्वा शयित्वा द्विष्टा
ऊर्णुत्वा स्तुत्वा उक्त्वा ॥ अथ ह्रादिः ॥

२०६२ हाकास्तिव ।४।२।११७। हाकस्तदौ त्कायां हिमवति ॥
हित्वा मित्वा भृत्वा दत्त्वा हित्वा नित्का । अथ दिवादिः ॥ देवित्वा ।
ऊच् । यूत्वा नर्तित्वा क्षिप्त्वा विद्ध्वा पुष्टा क्षुधित्वा क्षोभित्वा शुद्ध्वा
शमित्वा शान्त्वा असित्वा अस्त्वा अशित्वा अष्टा नृपित्वा तर्पित्वा रपित्वा
रोपित्वा रुष्टा क्लिदित्वा क्लेदित्वा क्लित्वा गर्धित्वा गृध्वा रधित्वा रद्ध्वा
नशित्वा नष्टा नष्टा दृष्टित्वा द्रोष्टित्वा दृग्ध्वा दृष्टा ॥

१ नकार उपान्त्ये सति । नोपान्त्य इति विदेशेन जान्तस्य । ताति कि? विभज्य ।
त्वाति कि? नष्टा ॥

२ त्पुदित इति इद् विचरयते । विजलि वित्यनुभाषिक इत्यादिना नित्ये दीर्घा-
सापनेन विपर्यय ॥

३ मृद् गुणसदने । मृद् क्षोदे । इद् परिपेटने । इद् निष्पत्ते । इत्थो निराधो ।
नेति निष्पत्तम् । त्वाती निषेधे यो हत्वादेरिति विक्रमे न प्रामे पञ्चमम् ॥

२०६३ ङृष्टश्चस्तिव । १४।२।१५७। ङृष्टश्चिभ्या त्वाया इङ् नित्य
 भवति ॥ जरित्वा जरीत्वा शित्वा शात्वा छित्वा छात्वा सित्वा दित्वा ज-
 नित्वा जात्वा क्लिशित्वा क्लेशित्वा क्लिष्ट्वा गुध्वा गत्वा सृष्ट्वा सूत्वा लीत्वा
 नध्वा ॥ अथ स्वादि ॥ सुत्वा नृत्वा दुत्वा दूत्वा श्रुत्वा आह्ना ढम्भि-
 त्वा दन्ध्वा अशित्वा अप्त्वा ॥ अथ कृयादि । क्रीत्वा गृहीत्वा पूत्वा
 पूर्त्वा ईर्त्वा जीत्वा ज्ञात्वा बध्वा । किद्वत्त्वे नञुक् । ग्रथित्वा श्रन्थित्वा
 मथित्वा मन्थित्वा ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा मृदित्वा मृडित्वा कुपित्वा क्षुभित्वा
 क्षोभित्वा क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा अशित्वा मुपित्वा ॥ अथ तुदादि । ॥ तुत्वा
 भृष्टा लिप्त्वा सिक्त्वा मुत्त्वा लुप्त्वा कार्तित्वा क्षित्वा मृत्वा कीर्त्वा दृत्वा
 पृष्ट्वा मक्त्वा मङ्क्वा रुक्त्वा भुक्त्वा स्पृष्ट्वा मृष्ट्वा विष्ट्वा नुत्वा ग्रथित्वा
 उञ्जित्वा लुभित्वा लोभित्वा । गुफ् गुम्फ् ग्रन्थने । गुफित्वा गोफित्वा गुम्-
 फित्वा इपित्वा एपित्वा इष्ट्वा कुटित्वा गुरित्वा मिजित्वा खम्त्वा स्वङ्-
 क्त्वा रब्ध्वा लब्ध्वा ॥ अथ तनादि । तनित्वा तत्वा सनित्वा सात्वा
 क्षणित्वा क्षात्वा मनित्वा मत्वा ॥ अथ रुधादि । रद्ध्वा भित्वा युम्त्वा
 इन्धित्वा पिष्ट्वा भक्त्वा भङ्क्त्वा अञ्जित्वा अक्त्वा अङ्क्त्वा ॥ अथ चुरा-
 दि । चोरयित्वा कथयित्वा इत्यादि ॥ उपसर्गपूर्वत्वे ॥

२०६४ डाचञ्चूर्याद्यनुकरणं च ति । १।१।२६। डाजन्त च्य-
 न्तूर्याद्यनुकरण उपसर्गाश्च धातो सम्बन्धि तिस्रसु भवति ॥ तिस्रसु भवतीति
 समासे ॥

२०६५ ङ्कोऽनञः प्यः । २।२।१७१। समासान्तत्वाया प्यो भवति
 न नञ ॥ प इत् । तगर्थ । प्रैध्य अभिवन्ध प्रहय अपत्रप्य प्रक्षम्य ।
 णिलुरु । प्रक्षम्य प्रोद्य विगाह्य विस्मित्य प्रच्युत्य विघृत्य ॥

१ जू वयाहानौ इति कृयादि । जूपाति देवादकस्य सानुबन्धस्यद् । श्यादी
 जीर्त्वा इति चिन्तामणावक्तव्यम् ॥

२ डाच च्विध कर्त्यादि च अनुकरण चेति द्वन्द्व । लपुत्यनादत्पात्रच्यमकमिति
 च्चे पूर्वनिपात प्राप्नोति । अननु च्विध ऊर्वादि च अनुकरण चेति द्वन्द्वे पुनडांचा
 द्वन्द्व । ध्रुयमाण शब्दो व्यङ्कोऽत्रको वा अभेदापचारेण कृताश्चिमाद्गदनु
 कियते तदनुकरणम् ॥

२०६६ इ मेढः । ४।२।१०५। मेढः प्ये इद्वा भवति ॥ अपमित्य
अपमाय प्रदाय परित्राय प्रपूय उद्धीय प्रमिद्य प्रम्विद्य विस्रम्य विस्रस्य
अवभ्रश्य प्रध्वस्य विवृत्य प्रस्यद्य प्रकलप्य विम्भृत्य प्रदीर्य प्रसह्य ॥

२०६७ मो चा । ४।१।२६३। हनादीना मध्ये मान्तस्य प्ये लुग् वा
भवति ॥ विरम्य विरत्य निवुध्य विपत्य प्रदम्य प्रसद्य प्ररह्य अनुभूय
विजित्य प्रधाय प्रपाय आघ्राय आघ्याय प्रस्थाय प्रदाय प्रग्लाय सज्ञाय
आघ्याय वितीर्य विचिफ्रिन्स्य प्रसिच्य प्रस्कद्य प्राइय प्रिलुच्य प्रवच्य
सन्त्यज्य प्रसज्य प्रगुप्य प्रणन्य प्रणभ्य नियत्य नियन्य प्ररुम्य विभ्रम्य
प्रमुप्य विकृप्य सम्पृप्य सन्दश्य विदश्य प्रशस्य प्रदह्य प्रतिशुत्य प्रोप्य
अनुद्य समिज्य प्रोप्य । प्ये चेति नेक् । प्रवाय ॥

२०६८ व्यः । ४।१।११३। व्येज्. प्ये परे यज इज् भवति ॥ सव्याव ॥

२०६९ परेर्वा । ४।१।११४। परेर्व्येज्. प्ये यज इग्वा भवति ॥ परिव्याय
परिवीय आहूय प्रधाव्य विपच्य सम्भज्य विरज्य प्रखन्य प्रखाय अभिदास्य
विगुह्य आश्रित्य प्रहत्य प्रकृत्य प्रणीय ॥ अदादि ॥ प्रजग्ध्य संविद्य ॥

२०७० प्ये । ४।१।२६२। हनादीनां प्ये लुग् भवति ॥ प्रहत्य प्रमृज्य
प्रोच्य प्ररुद्य प्रमुप्य प्रजागर्ग्य प्रदरिद्य अनुशिप्य समुश्य प्ररुत्य समित्य
अधीत्य प्रयाय प्रमाय अधीश्य प्रसूय अतिशय्य अधीत्य प्रद्विप्य प्रोर्णुत्य
प्रस्तुत्य प्रोच्य ॥ हादिः ॥ आहुत्य विहाय प्रमाय निभृत्य प्रदाय विधाय
प्रणिज्य ॥ दिवादि. ॥ दीर्घ । प्रदीव्य प्रवृत्य संक्षिप्य आविद्य प्रपुप्य
प्रलुभ्य संशुष्य प्रशम्य प्रास्य प्रभ्रश्य वितृप्य प्रकुप्य विक्लिद्य अभिगृह्य
प्रणश्य अभिदृह्य निर्जीर्य निशाय निच्छाय व्यवसाय प्रदाय प्रज्ञाय प्रजन्य
संक्षिश्य नियुध्य अभिमत्य उपयुज्य विमृज्य प्रसूय विलीय सन्नह्य ॥
स्वादिः ॥ प्रसुत्य आवृत्य विधूय संशुत्य प्राप्य प्रधृप्य प्रदम्य व्यश्य ॥
क्यादि. ॥ विक्रीय प्रगृह्य सम्पूर्य आपूर्य आचीर्य ॥

२०७१ ज्यः । ४।१।११२। ज्यः प्ये यज इग् न भवति ॥ प्रज्याय
विज्ञाय सवध्य प्रश्रथ्य विमथ्य समथ्य प्रमृद्य सम्मृह्य प्रमुद्य निन्दुप्य

संक्षुभ्य सङ्क्षिप्त्य प्राश्य प्रमुष्य ॥ तुदादिः ॥ पितुद्य प्रभृज्य आलिप्य
निपिच्य विमुच्य विलुप्य विकृत्य ॥

२०७२ क्षेरीः । १४।२।१०६। क्षे प्ये ईद् भवति ॥ प्रक्षीय प्रमृत्य
पिक्कीर्य आद्वय आपृच्छच निमज्य प्ररुज्य सङ्क्षुभ्य आमृश्य निविश्य वि-
नुद्य प्रवृश्च्य प्रोज्झ्य प्रलुभ्य निगुफ्य अभीष्य सङ्क्षुभ्य आगूर्य उद्विज्य
आस्वज्य आरभ्य उपलम्य ॥ तनादि ॥ प्रतत्य प्रसत्य प्रसाय प्रक्षत्य
विमत्य ॥ रुधादि ॥ निरुध्य विभिद्य नियुज्य सामिध्य प्रपिप्य विभज्य
व्यज्य ॥ चुरादि ॥ प्रचोर्य प्रचिन्त्य ॥

२०७३ लघोर्हलः प्येऽय् । १४।२।१०३। लघो परो यो हल् ततः
परस्य णे प्येऽय् भवति ॥ प्ररुधम्य विगणम्य विघटम्य प्रशमम्य ॥

२०७४ वाऽऽभोः । १४।२।१०४। आभोतेणे प्ये अय् वा भवति ॥
प्रापम्य प्राप्य । डाच् । पटपटाक्य । च्वि । शुक्लीकृत्य । ऊर्यादि ।
ऊर्गीकृत्य । अनुरुण । खात्कृत्य ॥

२०७५ तिरोऽन्तर्धौ । १४।१।३१। अन्तर्धौ पिधाने तिरस् इत्ययय
धातो सम्बन्धि तिसज्ञ भवति ॥ तिरोभूय तिरोधाय ॥

२०७६ नित्यं हस्तेपाणौ स्वीकृतौ । १४।१।३६। हस्ते पाणौ
इत्येते अव्यये स्वीकृतौ कृञो धातो सम्बन्धिनी तिसज्ञे भवत ॥ हस्ते
कृत्य पाणौकृत्य ॥

२०७७ प्राध्वं वन्धे । १४।१।३६। आनुकूल्ये प्राध्वमित्यव्ययं कृञो
धातोस्सम्बन्धि तिसज्ञ भवति ॥ प्राध्वकृत्य । शेष सर्वं शास्त्रे ज्ञेय ॥

२०७८ पूर्वनाम्ने प्रथमाभीक्ष्ये न्वमुञ् । १४।४।१४५। पूर्वादिपूपप-

१ धातायो लुप्तान् परा या हल् तस्मात्परस्य ण नित्य अय् इत्यादेशो भवान् ॥
रुधा रति किं प्रतिपाद्य गत । हल् इति भूतपूर्वगतिव्युदात्तार्थम् । लघोरिति लुच्यमाने
इल इत्यसति प्ये लघोरव्यवहितो णिने भवति । तत्र किमेनेन वर्णन व्यवधानमात्रेऽय
उत भूतपूर्वगतिरिति सूचयेत् । तत्र पूर्वगतौ प्रकृत्य इत्यादेशेव स्मात् ॥

२ प्राध्वामिति मकारान्तमव्यय आनुकूल्ये वर्तते । आनुकूल्यायैक प्राध्वमित्यस्य ॥
तदानुरूप्य वन्धहेतुक वन्ध इत्युच्यते । तथाच वन्धहेतुके आनुकूल्ये मान्त प्राध्वमिति
शब्दे कृञो धाता सम्बन्धी तिसज्ञो भवति ॥ वन्ध इत किं प्रयत्नमध्वान प्राध्व ॥

३ पूर्व अप्र प्रथम इत्यतेपूपपदेण आभाक्ष्यव तत्रधातौ वक्ष्यमाणे तुल्यकृतंकेऽन्

देषु आभीक्ष्ये चार्थविशेषणे प्राक्काले धातोः खमुञ् वा भवति ॥ सुतौ अश्वेतः ।
पूर्वभोजं अग्नेभोजं प्रथमभोजं दायंदायं । पक्षे त्वा । पूर्व भुक्त्वा इत्यादि ॥

२०७९ अन्यथैवंकथमित्थमः कृत्वोऽनर्थकात् । १४।१।१४६।
अन्यथादिभ्यः स्वार्थराहितात् कृञस्तुल्यकर्तृके खमुञ् वा भवति ॥ अन्यथा-
कारम् एवकारं कथंकारम् इत्थंकारं मुङ्क्ते । पक्षे । अन्यथा कृत्वा मुङ्क्ते
इत्यादि ॥

२०८० आप्यादाक्रोशे । १४।१।१४८। आक्रोशे गम्ये कर्मणः
कृञः प्राक्काले खमुञ् वा भवति तुल्यकर्तृके ॥ चोरंकारमाक्रोशति । चोरं
वृत्वा आक्रोशति । चोरोऽयमित्याक्रोशर्तात्यर्थः ॥

२०८१ विहृशिशिभ्यः कात्स्न्ये णम् । १४।१।१५०। कर्मणो
विदादिभ्यो दृशेश्च प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति कात्स्न्ये गम्ये ॥
अतिथिवेदं भोजयति । कन्यादर्शं वरयति ॥

२०८२ यावतो जीवविन्दात् । १४।१।१५१। यावतो जीववि-
न्दाभ्यां णम् वा भवति तुल्यकर्तृके ॥ यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति ताव-
दधीते इत्यर्थः । यावद्वेदं गृह्णाति । यावद्विन्दति तावद्गृह्णातीत्यर्थः ॥

२०८३ चर्मोदरात् पूरेः । १४।१।१५२। चर्मोदराभ्यां पूरेः प्राक्काले
तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ चर्मपूरमास्ते । उदरपूरमास्ते । चर्मोदरं च
पूरयित्वा आस्ते इत्यर्थः ॥

२०८४ तृतीयोपदंशः । १४।१।१५५। तृतीयान्तेन युक्तादुपदंशः प्राक्काले
तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ मूलकोपदंशं मुङ्क्ते मूलकेनोपदस्य मुङ्क्ते इत्यर्थः

२०८५ हिंसार्थात् तुल्याप्यात् । १४।१।१५६। तृतीयान्तेन युक्ता-
त्तुल्यकर्मणः तुल्यकर्तृकाच्च हिंसार्थाद्धातोः प्राक्काले णम् वा भवति ॥ सङ्ग-
महारं शत्रुं जयति । खड्गेन महत्स्य शत्रुं जयति इत्यर्थः ॥

वर्तमानाद्धातो ततो खमुञ् प्रत्ययो वा भवति । खमुञ् सुक्ते वत्वा ॥ अत्राय वाक्या-
र्थो भवति पूर्व भुज्यते ततो प्रजतीनि पूर्वशब्दोऽत्र प्राक्काले न तत्पदे ॥

१ यदुवचनावत् त्रयाणामपि विद्वानां प्रहृणां । अन्यथा अदायनदागोरदादेरेव प्रहृण
निरनुबन्धरस्येति वा । वात्स्न्ये इति किं । अतिथिं विदित्वा भोजयति । वन्यां
वृक्षां वरयति । विद्य विद्य विद्य विद । विदथ दृशिय विदश्चयस्तेभ्य इति समासः ।

२०८६ तूर्णेऽशदानेन ।१।१।१०। अपादानेन युक्ताद्यानो
प्राणाले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति तूर्णं गम्ये ॥ शय्योऽथायं धारति ।
शय्याया उत्थाय तूर्णं धारतीत्यर्थः ॥

२०८७ द्वितीयया ।१।१।१६०। द्वितीयान्तेन युक्ताद्यानो. प्राणाले
तुल्यकर्तृके णम् वा भवति तूर्णं गम्ये ॥ यष्टिमाहं धारति । यष्टिं गृहीया
तूर्णं धारतीत्यर्थः ॥

२०८८ तृप्यसः कालेनान्तरे ।१।१।१६३। कालान्तिना द्विती-
यान्तेन युक्ताभ्यामन्तरे तृप्यभिष्यां प्राणाले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥
व्यदत्तर्प । व्यदं तर्पित्वा गावः पिबन्ति । अतर्मुदूर्तात्यामम् । अन्तर्मुदूर्तमत्यस्य
पर्याप्तिं लभते इत्यर्थः ॥

२०८९ ग्रहादिजो नाश्या ।१।१।१६४। द्वितीयान्तेन नामशब्देन
युक्तान् ग्रहेरादिरोध प्राणाले तुल्यकर्तृके णम् वा भवति ॥ नाममाहमा-
ख्याति । नामादेश वक्ति । नाम गृहीया व्याख्यातीत्यादि ।

२०९० तृष्णीमा ।१।१।१६८। तूर्ष्णीमित्यव्ययेन युक्तं मुनः
प्राणाले तुल्यकर्तृके णम् कदा च भवति ॥ तूर्ष्णीम्भावं तूर्ष्णीम्भूय निष्-
ति । तूर्ष्णीं भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः ॥

२०९१ स्वाङ्गात् तसा कृन्वः ।१।१।१६९। तसन्तेन साङ्गा-
चिना युक्तात् कृन्वो भुवथ णम् कदा च भवति ॥ भुवनं कां भुवनं कृ-
त्यं भुवनतोभावं भुवनतोभूय गतः ॥

१ तिनृया विपातायाम् । अमुं क्षेपणे । क्रियामन्तरयती यन्तर क्रियध्वनभावा
को विन्देदस्त्वामिन् । क्रियाविच्छेदरो मध्यस्थः । यद्वर्षं यदशदे पूर्वपरपत्तय
न्तः तृषति । तृष्यम इति क्रिं । यद्वर्षं यदशदे भुवन्ते । कालेनेति क्रिं । सोऽत्र तत्र-
त्वा गावः पिबन्ति । अन्तर इति क्रिं । अहस्तत्त्वं एतन् एत । क्रिन् क्रियामो-
न्तर्वेने नि क्रियामहणं न क्रियते ॥

२ भुवोऽनुवातुत्वे ।१।१।१६७। इत्यधिक्य । भूदक्षेस्त्वान्दानेऽनुवातुत्वे-
नाव्ययेन योगे आनुभवे गम्यमाने णम् प्रत्यया भवति । आनुभवेऽनुवातुत्वे
परान्ताराधत् । अन्तरमत्र अन्तरभूय अन्तरभूत्वा तिष्ठति अन्तरभूयं भूवेऽर्थं इति
सोऽपत्ती ॥

२०९२ च्वौ धाण्विनानाना ।४।४।१७०। च्यर्थे धाणन्तेन
विनानानाभ्या च युक्तात् कृञो भुवश्च प्राक्काले तुल्यकर्तृके णम् त्वा च
भवत ॥ अद्धिधा द्विधा कृत्वा द्विधाकार । द्विधाकृत्य । एव द्विधाभाव
द्विधाभूय । ऐक्यकार ऐक्यकृत्य ऐक्यभावम् ऐक्यभूय । त्रिनाकार
विनाकृत्य विनाभाव विनाभूय । नानाकार नानाकृत्य नानाभाव नानाभूय ॥

२०९३ शुष्कचूर्णरूक्षादाप्यात् पिपस्तस्मिन् णम् ।४।४।
१७१। शुष्कादिभ्य कर्मभ्य णिपो णम् वा भवति तस्मिन्नेव पिपावुपपदे ॥
शुष्कपेप पिनाष्टि । चूर्णपेप पिनाष्टि । रूक्षपेप पिनाष्टि ॥

२०९४ कृञ्ग्रहोऽकृतजीवात् ।४।४।१७२। अट्टतशब्दात् कृञो
णम् वा भवति । जीवशब्दात् ग्रहे तस्मिन् धातावुपपदे ॥ अकृतकार
करोति । जीवग्राह गृह्णाति ॥

२०९५ निमूलात् कषः ।४।४।१७३। कर्मणो निमूलात् कषेर्णम्
वा भवति तस्मिन् धातावुपपदे ॥ निमूलकाप कपति ॥

२०९६ समूलाद् घञश्च ।४।४।१७४। कर्मणस्समूलात् णन्ते कपश्च
णम् वा भवति । तस्मिन् धातावुपपदे ॥ समूलकात् हन्ति । समूलकाप कपति ॥

२०९७ करणात् ।४।४।१७५। करणवाचिन भुवत्ताद्धन्तेर्णम् वा
भवति तस्मिन् धातावुपपदे ॥ पाणिघात हन्ति पाणिना हन्तीत्यर्थ । एव
सङ्घात हन्ति खड्गेन हन्तीत्यर्थ ॥

२०९८ नास्त्रि बन्धः ।४।४।१७६। करणवाचिनो नाम्नो बन्धेर्णम्
वा भवति तस्मिन् धातावुपपदे ॥ मर्कटबन्ध बध्नाति । मर्कटनाम्ना बन्धे-
न बध्नातीत्यर्थ ॥

१ च्वाङ्घात किं? द्विधा कृत्वा काष्ठान गत । सहयादा धा इत्यारभ्य अ
तद्वति धाण इति प्रत्याहार ॥

२ ब-व इति प्रहातर्नामावशेषण च । बन्धवत्य बन्धनस्य यज म तद्विदयाक
रणवाचिन । उष्ट्रात्तमावध बध्नाति । चण्डा एताव ध बध्नाति । क्राश्वयन्ध बध्नाति
महिषिकाव ध बध्नाति । अष्टात्तादाति बन्धननामन्यानि तैर्बन्धेव ताता यर्थ ॥
श-ये नाम्नाणि प्र-यथापाधि म-ध-न्त । प्रत्यघात चणाम भवति ॥ तत्रागटलिवा
बन्धस्तमि त्यवमाक्षीनि बन्धनामधयानि ॥

२०९९ आधारात् । १४११७९। आधारवाचिनो नाम्नो वन्धेर्णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ चक्रवन्धं वध्नाति । चक्रनाम्न वन्धे वध्नातीत्यर्थः ॥

२१०० कर्तुर्जीवपुरुषाद्यशिवहः । १४११८०। कर्तृवाचिनो जीवशब्दात्तर्णम् वा भवति पुरुषशब्दाद्वाः तस्मिन्नुपपदे ॥ जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो भूत्वा वहतीत्यर्थः ॥

२१०१ ऊर्ध्वात् पूर्यशुभः । १४११८१। कर्तृरूर्ध्वशब्दात् पूरिशु-
पिभ्या णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ ऊर्ध्वपूरं पूर्यते ऊर्ध्वं पूर्यते इत्यर्थः ।
ऊर्ध्वशोषं शुष्यति ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः ॥

२१०२ आप्याचेचे । १४११८२। आप्म्ये कर्मणः कर्तृश्च पराद्धातोः
णम् वा भवति तस्मिन्नुपपदे ॥ रत्ननिधायं निदधाति रत्नमिव निदधातीत्यर्थः ।
सैकृतमेदं भिनत्ति शैल । धनचायं चिनोति धर्म । कर्ता महामतिनाशं
नश्यति नास्तिकः तद्वन्नश्यतीत्यर्थः । एवं पण्डितमारं म्रियते । बालमारं
म्रियते इत्यादि ॥

२१०३ समर्थोस्त्यर्थधूपज्ञाशकग्लाघटसहाहृरभलभ-
क्रमे तुम् । १४११८३। समर्थोस्त्यर्थयोरुपपदयोर्धृष्पादिपु चोपपदेषु धातो-
स्तुम् वा भवति ॥ भोक्तुं समर्थः । भोक्तुं पर्याप्तः । भोक्तुमस्ति । भोक्तुं
सम्भवति । भोक्तुं धृष्णोति । भोक्तुं जानाति । भोक्तुं शक्नोति । भोक्तुं
श्लायति । भोक्तुं घटते । भोक्तुं सहते । भोक्तुमर्हति । भोक्तुमारभते ।
भोक्तुं लभते । भोक्तुं प्रक्रमते । पक्षे भोजनसमर्थ इत्यादि ॥

२१०४ तदर्थ्यायां क्रियायां वुण् लृट् च । १४११८४।

१ आप्म्ये सादृश्ये गम्यमाने । धनमिव धर्मं चिनोति । महाबलस्य मन्त्री
महामतिरिति कश्चिन्मिथ्यादृष्टिः ॥

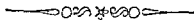
२ समर्थेय अस्तित्थ समर्थोस्ति तौ अर्थो अभिप्रेषो वेप। ते समर्थोस्त्यर्था पुनर्द्वे ॥
निधृषा प्रालम्ब्ये । शक मर्षणे । भोक्तु समर्थ इत्यत्र भोजने सामर्थ्यं प्रतीयते भोक्तु
प्रक्रमते अत्र भुज्जेवादावस्थाने क्रियान्तरम् ॥ शक्तिप्रदणमसमर्थार्थे शक्यमेवाविध
कर्तुमीति दीव्ये प्रतीयते सम्भवो वा ॥ शकत्या भुज्यते इत्यादावत्रभिधानात् भवति ॥

३ तदर्थ्याया तस्यै इय तदर्थ्या तस्यां तानिमित्तायाम् । वस्त्राद्धातो स तुप्यत्ययो
तदभिप्रेयार्थं चेत्क्रियान्तर गम्यते ततस्तुम् । क्रिययामिति किं? भिक्षुभ्ये ।

धातोर्बुण्लटौ तुम् च भवन्ति । तदर्थाया क्रियाया प्रयुज्यमानायाम् ॥
भोजको व्रजति । भोक्ष्ये इति व्रजति । भोक्तु व्रजति ॥

२१०५ लैहृतुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके । १।४।१८६। इच्छार्थे
तुल्यकर्तृके तदर्थे क्रियान्तरे उपपदे धातोर्लैहृतुमो भवत ॥ भुञ्जियेतीच्छ
ति भोक्तुमिच्छानि कामयते । इत्याद्यनुक्त सर्व शास्त्रे ज्ञेयम् ॥

॥ इति कृतसङ्घहस्तमास ॥



वन्दारुवृन्दपरिघट्टविलोलिताक्षवृन्दारकेशरकिरीटतटावकीर्णे, ॥

मन्दारपुष्पनिकरैविहितोपहार वन्दामहे जिनपते पदपद्मयुगम् ॥ १ ॥

यो जानाति सम समस्तमनिश य सूर्यस्साश्रिता
येनादाशि विमुक्तिवर्त्म सुधियो यस्मै स्पृहा कुर्वते ॥
यस्मात्तत्त्वविनिश्चयोऽप्रतिहत यस्यैव शास्त्र जयो
यस्मिन् विस्मयनीयपुण्यमहिमा भूयात् स य श्रेयसे ॥ २ ॥

सुविवेचितपदरूपा प्रकरणरचनाप्रवेशमुखसुभगा ॥

वाङ्मयमूर्तिस्तौरी कृतिरियमधिपसतु बुधहृदयम् ॥ ३ ॥

गहन व्याकरण स्यात् तत्रापि प्रक्रिया महागहनम् ॥

लिङ्गलुङ्सन्यद् कष्टं तस्मादपि घेट्पर महाकष्टम् ॥ ४ ॥

अम्भोजनेत्र हरितोरुगान्न दयाकलत्र चरशक्तिपात्रम् ॥

भव्याब्जमित्र भुवने पवित्र नाभेयपुत्र प्रणमामि नित्यम् ॥ ५ ॥

मुकुरविमलगण्ड चन्द्रसकाशतुण्ड गजकरभुजदण्ड कामदाहासिकुण्डम् ॥

विनुतमुनिपण्ड गोमठेशप्रचण्ड गुणनिवहकरण्ड नौमि नाभेयपिण्डम् ॥

॥ इति प्रक्रियासङ्घसहित शाकटायनव्याकरण समाप्तम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

१ वर्तमाने इच्छार्थे तुल्यकर्तृके उपपदे यस्माद्धातोर्लैहृतुमौ उत्पद्यते तदर्थस्य चेत्
कर्ता इच्छार्थस्यापि भवति ॥ इच्छार्थे इति किं भोजको व्रजति । तुल्यकर्तृके इति
किं इच्छामि भुञ्ज भवान् । क्रियायां तदर्थायामिति किं इच्छन् भुञ्जे ॥

॥ शाकटायनीयसूत्रपाठः ॥

अडङ् । ऋक् । एओङ् । ऐऔच् । ह्यवरलञ् । अमङ्गनम् ।
अमङ्गदङ् । झभघढधप् । खपठथद् । चटतत् । कप्य् । शप-
सञ् × कञ्पर । हल् ॥

१ सात्मेतेत्	१९ यस्याश्वादिरादैच
२ उता म्व	२० (देश एवैङ् छादौ)
३ तेयान्	२१ प्रादेशे
४ भाव्योऽम्	२२ क्रियार्थो धातु
५ अप्रयोगीत्	२३ दाधा ध्वञ्
६ स्वस्थानास्यैक्ये	२४ प्रादिर्नाप्रत्यये
७ आसन्न	२५ तस्यागतार्थार्थाधिपर्यर्चास्वत्य-
८ (सर्वान्धिना सम्बन्धे)	तिज्मात्युपसर्ग प्राक्
९ घञ्ङिति सञ्ख्या	२६ डाच्चञ्चूर्याद्यनुकरण च ति
१० बहुगण भेदे	२७ (कारिकालमदोऽन्तस्मदसत
११ (ऋसमासेऽध्यर्ध)	स्तिथत्यादिभूपानुपदेशापरी-
१२ अर्धपर्वपदो डत्	ग्रहादरक्षेपे)
१३ पौत्रादि वृद्धम्	२८ (कणेमन श्रद्धोच्छेदे)
१४ प्रपौत्राद्यम्स्त्रीवश्यज्यायोभ्रा	२९ अस्त पुरोऽव्ययम्
त्रो सति युवा	३० गत्यर्धवदोऽच्छ.
१५ (सत् सपिण्डेऽपिययस्स्थाने	३१ तिरोऽन्तर्धौ
वा)	३२ कृजो वा
१६ (युववृद्ध कुत्सार्धे)	३३ (मनस्युरस्युपाजेऽन्वाजेम
१७ नाम दु	ध्येपदेनिवचने)
१८ (त्यदादि)	३४ (म्वाभ्येऽधि)

- ३५ साक्षादाद्यच्चि
 ३६ नित्यं हस्तेपाणो स्वीकृतौ
 ३७ (जीविकोपनिपादिवे)
 ३८ प्राध्वं बन्धे
 ३९ तस्वन्डामधण्तस्यात्कान्तु-
 न्तिमुडप्तस्वामस्वरादीन्यव्य-
 यम्
 ४० ध्यसस्यद्वन्द्वपतीडुत्
 ४१ प्रत्ययः कृतोऽपष्टचाः
 ४२ इजाद्यायात्तद्धितः
 ४३ ध्याद्यतिडुत्
 ४४ पर
 ४५ मिदचोऽन्त्यात्
 ४६ (स्पर्धे)
 ४७ षष्ठ्याः स्थानेऽन्तेऽलः
 ४८ तस्मादादेः
 ४९ शिदडिदल्
 ५० स्थानीवाऽनलाश्रये
 ५१ परेऽचः प्राचोऽक्किदीर्घयद्या-
 सदस्क्लुग्विधौ
 ५२ छुचीगेनत्
 ५३ टिदादिः
 ५४ क्रिदन्तः
 ५५ (विशेषणम्)
 ५६ (प्राक्पञ्चमी)
 ५७ (नसप्तम्यध्यादिषु)
 ५८ (तरयादेः)
- ५९ (प्रत्ययन्यकृष्यलकृत्यादेः)
 ६० (कृतसत्तिकारकस्यापि)
 ६१ तिङ्ना वाक्यम्
 ६२ सुङ् पदम्
 ६३ नं क्ये
 ६४ सिद्धल्यधातोः
 ६५ नवृत्यन्तः
 ६६ स्त मत्वर्थे
 ६७ (मनुर्नभोऽङ्गिरो वति)
 ६८ विरामेऽगिदनाङ्चाद्यण्वानु-
 नासिक.
 ६९ चर्जश
 ७० न
 ७१ एचोऽच्ययवायाव्
 ७२ यजेवादिक.
 ७३ अस्वे
 ७४ ह्रस्वो वापदे
 ७५ ऋत्यकः
 ७६ (ऋश्चोऽस्ताचः)
 ७७ दीर्घः
 ७८ शस्यक्
 ७९ नन्तः पुंसः
 ८० द्रुच्यणः
 ८१ सहिवहोऽम्यौः
 ८२ इक्येडर्
 ८३ एजूच्यैन्
 ८४ प्रस्योदोद्यूहंपैव्ये

- ८५ स्वरस्वर्यशौहिण्याम्
 ८६ ओमाडि परः
 ८७ (एवेऽनियोगे)
 ८८ वौघौतौ समासे
 ८९ आतृतीयाया ऋते
 ९० प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सत-
 रस्यर्णे
 ९१ ऋत्यारूपसर्गस्य
 ९२ (सुपि वा)
 ९३ तथानिणेष्येडचेड्
 ९४ पदान्तेऽत्येडः
 ९५ गोरोद्धा
 ९६ अवोऽच्यनक्षे
 ९७ इन्द्रे
 ९८ वातायनेऽक्षे
 ९९ न प्लुतस्यानितौ
 १०० गितः
 १०१ चादेरचोऽनाडः
 १०२ ओत
 १०३ (सौ वेतौ)
 १०४ (ऊँ चोजः)
 १०५ (मयोऽचि वोऽसन्)
 १०६ हलोऽनुनासिकेऽनुनासिकः
 स्वः
 १०७ प्रत्यये
 १०८ रस्योः
 १०९ ज्ञां जय्यपदान्ते
- ११० शल्यनुस्वारः
 १११ मम्मो हलि तौ
 ११२ (हि ल्यग्नि)
 ११३ सम्राट्
 ११४ (खय् खयश्शरि वा)
 ११५ (शरोऽनु द्वे)
 ११६ (यजो मयः)
 ११७ अचो ह्योऽह्चः
 ११८ अर्दीर्घात्
 ११९ न संयोगे
 १२० (पुत्रस्यादिपुत्रादिन्याकोशे)
 १२१ (अचि)
 १२२ शरः
 १२३ ह्रस्वान् डमः पदान्ते
 १२४ दीर्घाच्छो वा
 १२५ (प्लुतात्)
 १२६ अजाद्वाडः
 १२७ (डाज्माजोऽतो लुगितौ)
 १२८ (न द्ब्युक्तेः)
 १२९ (तः)
 १३० डाच्यादौ
 १३१ द्दो द्वि
 १३२ (हलो यमि यमो (मां) वा)
 १३३ (जरि जरस्ये वा)
 १३४ उदस्यास्तम्मः
 १३५ चइ
 १३६ जपि जग्

- १३७ श्रौ श्रू स्त्वो
 १३८ षौ ष्
 १३९ न शात्
 १४० टो. पदान्तेनाप्तगरीनवतेः
 १४१ तोप्वि
 १४२ लि लः
 १४३ जशो हो झप्वा
 १४४ शश्छोऽमि
 १४५ ङो गक्ङक् शरि
 १४६ ङ्ङस्तद् सोऽश्च.
 १४७ नश्शि जक्
 १४८ नून पि रीरक्
 १४९ कास्कान् सीमक्
 १५० छव्यम्यप्रशान.
 १५१ पुमः स्वयि
 १५२ (समस्कृसि ग्लुक् च)
 १५३ व्योऽप्याघोभोभगो
 १५४ (अच्यस्पष्टश्च)
 १५५ वानुन्यात्
 १५६ रेर्त्य
 १५७ अतोऽद्भन्वु.
 १५८ हल्यनञ्समासे लुक्तस्मात्
 १५९ (तद् पादपूरणे)
 १६० रोऽहोऽप्यमुत्रपरात्रिरथन्तरे
 १६१ विसर्जनीयस्य
 १६२ (वाहर्पत्यादिषु)
 १६३ सश्छत्यशरि

- १६४ शरि वा
 १६५ लुक् सयि परे .
 १६६ कुपौ×रुःपम्
 १६७ तिरसस्तोस्ति
 १३८ नमस्पुरस.
 १६९ चतुर्निर्दुर्वहिराविःप्राडुसाम्
 १७० सुचो वा
 १७१ इसुसोऽपेक्षायाम्
 १७२ (नाक्रियैकाधे)
 १७३ (समासेऽसमस्तस्य)
 १७४ (पदेऽधश्शरस)
 १७५ कृकृमिकृसकुशारुर्णोकृम्भ-
 पात्रेऽनोऽनव्ययस्य
 १७६ प्रत्यये
 १७७ न रन्द् कान्ये
 १७८ ह्रस्वात्सुपस्ति
 १७९ निसोऽनासेवाया तपे
 १८० कस्कादिषु

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे प्रथम
 स्वाध्यायस्य प्रथम पाद समाप्तः ॥

- १ नपोऽचो द्वस्वः
 २ पञ्चतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दृक्
 स्वमो.
 ३ अलुगवा
 ४ अतोऽम्
 ५ श्चुम्

- ६ (जरसो वा)
 ७ इको लुक्
 ८ पुमांश्चान्यतोऽच्यपि
 ९ दध्यन्थित्त्थग्रहगोऽनङ्
 १० नम् सुपि
 ११ शावच.
 १२ जलाम्
 १३ (तत प्रागार्यवज्जस्य)
 १४ अज्जेशशतु.
 १५ न नम्
 १६ ङीम्योर्वादिभ्र
 १७ शपूश्यात्
 १८ जश्शसविशः
 १९ आङ्श्चौतो गी.
 २० ङितो याद्
 २१ टौम्येत्
 २२ इद्दुतो गिग्वीतोऽम्भे
 २३ जस्येद्
 २४ ङिरौत्
 २५ न्यशादाम्
 २६ वेर्हेरनाटि
 २७ नास्तीट
 २८ ङ्जेद्
 २९ स्त्रिया वाद्
 ३० य्वोऽपुस
 ३१ वेगुवोऽस्त्रिया.
 ३२ नामाम

- ३३ नम् ह्रन्वात्साटः
 ३४ रप्णा सङ्ख्यानाम्
 ३५ त्रेस्तथ
 ३६ मोऽणोऽमः
 ३७ जराया ङङिन्द्रम्याधि
 ३८ घातोस्तकारकमस्तानेका-
 चोऽतत्सयोगाद्यव्योः
 ३९ दृन्पुन करवर्षाभिर्भुव.
 ४० प्रत्ययेऽमुधीण
 ४१ भ्रूहल्भोश्चैयुसौ
 ४२ स्त्रिया
 ४३ वाम्शामि
 ४४ दो मोऽस्यादसो माद्गुश्चापि-
 न्यसन्
 ४५ वाऽद्रे
 ४६ गी बहुप्वे
 ४७ न्ळरु सुवाश्रये
 ४८ (श्योऽञ्जुचि)
 ४९ परे
 ५० + ङीन्तो ण
 ५१ श्रुद्दुस्ती नान्तरे
 ५२ ङि ङ
 ५३ (पदेऽनाङ्गतद्विते)
 ५४ अन्तस्तुभ्रादीनाम्
 ५५ नृतेर्यट.

५६ अभिन्ने	७८ (यडोऽन्येषाम्)
५७ (पुर्वपदस्थाद्वान्तनम्सुप)	७९ (धेस्तथ)
५८ सकेकाचो	८० अध
५९ (त्तोऽपि)	८१ इजो लिलुडा धो ढ
६० + बिजस् प्वि	८२ वेड्त्रे
६१ + शर्नम	८३ ह
६२ सिचो न यडि	८४ दादेरेधादेर्घ
६३ (सुजस्स्यसनि)	८५ नि ञ
६४ (सेधतेर्गतौ)	८६ द्रुहमुहस्नुहस्निहो वा
६५ शास्वसिघस्सिकृतस्यासन् सातोऽवहुपदात्	८७ नहो ध
६६ पढ कस्सि	८८ चो कु
६७ र पदाते विसर्जनीय	८९ युज्यधिकुञ्च
६८ धातोर्वीग्दीर्घोऽयहर्नि चा- च्छ्रुङुरो	९० ब्रश्चम्रम्जमृजमृनयनरान- आजच्छश प
६९ ग्वोश्च मो नि	९१ सयोगस्यादिस्फोर्लुह
७० अनडुद्रुदुदुष्णिग्दिग्दृस्फृग् दघृक्परिवात्	९२ पदन्व
७१ (नग्ना)	९३ (रात्स)
७२ सजूरहस्सोऽतिप्यक्स्मन्नु ध्वन्सो रि	९४ ला
७३ सिपि दश्च वा	९५ न
७४ र सुप्ति	९६ मान्तोपात्तनयो मतोर्मां प
७५ जलो जङ्	९७ (नाप्ति)
७६ यशो भप् क्षपन् चोक्षैकाच प्रत्यये	९८ (अष्टीयघर्नीवत्क्षविचर्म ण्यद्रमण्वत्)
७७ धात्रो जाञि च	९९ (अबर्था चोदवान्)
	१०० रानवान् सुराणि
	१०१ नोर्म्योदिभ्य
	१०२ टर्घात्पृनोऽपदम्यत्

- १०३ ङातो ङुः
 १०४ ख्यत्य उः
 १०५ एङो लुक्
 १०६ एदे
 १०७ डित्यन्त्याजादेः
 १०८ नः पथिमव्युभुक्षः
 १०९ श्यनप्सुत्यन्
 ११० थो नद्
 १११ आस्स्यनः
 ११२ द्यौः
 ११३ अनङुहो नम्
 ११४ उगिदचोऽनेधादेः
 ११५ युचोऽसमासे
 ११६ पुंसो ङस्
 ११७ ओत औ
 ११८ डाग्शसः
 ११९ ऋत्सखीदुशनस्पुरुदंशोऽने-
 हसस्सोः
 १२० हल्ङचाइदीर्घाल्लुक्
 १२१ वोशनोशनन्नघोभगोभोस्स्व-
 मश्चैकामन्तणे
 १२२ ह्रस्वोऽन्तित्याटः
 १२३ व्यचोऽन्वार्थस्य
 १२४ एदाङः
 १२५ ह्रस्वैतो लुचि चारेद्
 १२६ (पुत्रेऽर्हे मातु कचोऽङ्)
 १२७ वोऽनङुच्चतरोः

- १२८ वाः
 १२९ न डान्लुक्
 १३० सखित ऐ च
 १३१ क्रोष्टोऽक्रोष्टृ
 १३२ वाच्यापि
 १३३ अण्म्वस्तनमृनेष्टृत्तृष्टृशत्तृहो-
 तृपोतृप्रशास्त्रदीर्घः
 १३४ न्यक्
 १३५ स्महतः
 १३६ इन्हन्पूर्पार्थिष्णश्शौ
 १३७ सावतोश्च
 १३८ असोऽनेधादेः
 १३९ श्चे
 १४० नाम्यतिसृचतुष्पः
 १४१ नुर्वा
 १४२ (सख्याविसायदहस्याहन्-
 डौ)
 १४३ पद्भोमाम्हृनिशसन्पुपन्दो-
 पन्यकन्शकन्नुदन्नासंश्चामुटि
 १४४ पादोऽपदस्य ग्यमुट्च्छि-
 प्यादौ पद्
 १४५ कस उम्
 १४६ श्वोऽचः
 १४७ उद ई
 १४८ श्रयुवन्मघोनां वस्येमुप्युश्
 १४९ श्रोऽनोऽहल्वमात्
 १५० डिग्योर्वा

- १५१ आतोऽनाडः शुकृ
 १५२ टतिष्णां सरुयानां जरशसः
 १५३ अष्ट औशु
 १५४ अव्ययस्य
 १५५ अव्ययीभावस्य
 १५६ नात.
 १५७ अमपञ्चम्या.
 १५८ तृतीयाया वा
 १५९ सप्तम्याः
 १६० (नद्यद्भवंश्यस्य)
 १६१ परस्परान्योऽन्येतरेतरस्यां
 सुपो वा पुंसि
 १६२ भ्यत्या.
 १६३ वहोसि भ्येत्
 १६४ ऐस् भिसोऽपशः
 १६५ डसात्येस्त्येनाद्यम्
 १६६ सर्वदिर्भ्यस्ये स्मिन्स्मात्स्मै
 १६७ जसदिशः
 १७८ नेमार्धप्रथमचरमाल्पकति-
 पयतयस्य वा
 १७९ (द्वन्द्वे)
 १७० न सर्वादिः
 १७१ (पूर्वावर तृतीयायोगे)
 १७२ नव पूर्वा यादौ
 १७३ तीय टिति
 १७४ विटिर् च
 १७५ ङम्याट्रस्य
- १७६ मामामः
 १७७ दुष्मदन्मञ्जामाकृत्
 १७८ डश्शोभ्यसोऽश्नाभ्यम्
 १७९ भ्योऽसोऽद्
 १८० डेसुदोऽम्
 १८१ दोर्लुक्
 १८२ (वा)
 १८३ अमौद्धल्याः
 १८४ यौसि य
 १८५ मन्तस्य युवावौ द्वयो
 १८६ त्वमौ प्रत्यथोत्तरपदे चैरु-
 स्मिन्
 १८७ + त्वाहौ सौ
 १८८ + यूयवयौ जसि
 १८९ + तुभ्यमहौ डयि
 १९० + तवममौ डसि
 १९१ पदाद्धान्यस्य वक्षसौ सुग्वि-
 भक्ते
 १९२ वानावौ द्वित्वे
 १९३ तेमयापेकत्वे
 १९४ त्वामौ द्वितीयाया
 १९५ नेवामन्य पूर्वम्
 १९६ (जग्विशेष्य चाऽमन्ये)
 १९७ (न)
 १९८ पादायो
 १९९ मनसीशार्थः
 २०० चयाऽहृदययोगे

- २०१ नित्यमन्वादेशे
 २०२ (पदात् प्रथामाया वा)
 २०३ त्यदां द्वितीयाटौस्येनदेतद.
 २०४ इदमः
 २०५ (स्भ्येऽश्)
 २०६ अरुः
 २०७ टौस्यनः
 २०८ दो मः
 २०९ सौ
 २१० पुंसीदोऽय्
 २११ इय्
 २१२ औस्सुल्लृक् चादसोऽनोः
 २१३ वाकोऽस्योः
 २१४ दस्सः
 २१५ तोऽष्टानाम्
 २१६ षसौ चात्
 २१७ + किमः कः
 २१८ भेऽपोऽद्
 २१९ वाप् आः
 २२० राय. स्मि
 २२१ त्रिचतुर. स्त्रियां तिमृचनम्
 २२२ (रोऽनपोऽच्युः)
 २२३ (ड्यौटि नीचो वा)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे प्रथम
 स्याध्यायस्य द्वितीय पाद समाप्त ॥

१ क्रोष्टोरु

- २ गुरूपोत्तमस्यानार्पेऽपत्येऽ-
 णिजः प्यङ्
 ३ (गोत्रावयवे वृद्धे)
 ४ (रूढादिभ्यः)
 ५ (देवयज्ञशुचिवृक्षसत्यमुग्र-
 कण्ठेविद्धाद्वा)
 ६ (सूत्याभोज्ये युवतिक्षत्रिये)
 ७ नृदुगिदञ्चोऽस्वसादेर्ढा
 ८ (न हपोऽनुर्वन.)
 ९ पादो वा
 १० कुम्भपद्यादौ
 ११ + ऋच्याद्
 १२ मन्नन्बहुव्रीहेर्न च
 १३ अजाद्यताम्
 १४ ठिटृण्डेऽणञ्गौरादिभ्यः
 १५ यञोऽषावटात्
 १६ (यञ्यञलोहितादिशकला-
 न्तकौरव्यासुरिमाण्डूकाङ्-
 फद्)
 १७ वयस्यनन्त्ये
 १८ (बहुव्रीहेस्संख्यादेर्हायनात्)
 १९ (दाङ्)
 २० ऊङ्
 २१ (अशिशोः)
 २२ श्रवतो वा
 २३ (नाङ्)
 २४ अनाच्छादनाज्जातेः पूर्वप-

- दात् क्तादज नकृतमितप्रति-
पलात्
- २५ पाणिगृहीतीति पर्णी
- २६ वाऽस्वाङ्गात्
- २७ असहनन्विद्यमानान्नासिको
दरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्ग
गात् ऋण्ठाब्रह्मचसयोगोपा
न्त्यात् स्वाङ्गात् समासात्
- २८ (दीर्घजिह्वात्)
- २९ (पुच्छात्)
- ३० (कवरमणिविपशरात्)
- ३१ (पक्षाच्चोपमानात्)
- ३२ (न नखसुखान्नाप्ति)
- ३३ (कोडादिभ्य)
- ३४ (करणात् क्रीतात्)
- ३५ (क्तादल्पे)
- ३६ द्विगो
- ३७ (परिमाणादेव लुचोऽवि
स्ताचितकम्बल्यात्)
- ३८ (काण्डादक्षेत्रे)
- ३९ (पुरुषात् प्रमाणाद्वा)
- ४० न पत्यन्तस्य
- ४१ सपत्यादौ
- ४२ पतिवत्यन्तर्वल्यावविधवा
गार्भिष्यो
- ४३ रोहिणरेवतान्नक्षत्रे
- ४४ नीलात् प्राण्योपध्यो
- ४५ (नाप्ति क्ताच्च वा)
- ४६ (केवलमामकभार्गधवपापा-
वरसमानार्थकृतसुमङ्गलमेप
जात्)
- ४७ (कुण्डमाजगोणस्थलनाग
कुशकामुककटकचरात् पात्र
श्राणावपनाकृत्रिमस्थूलायस-
मैथुनेच्छुश्रोत्रोभिशेषेशे)
- ४८ आर्यक्षत्रिवाद्वा
- ४९ घवाद्योगादज्येष्ठादिभ्य
- ५० पूतकत्वग्निवृषारुपिकुसित-
कुसीदादैश् च
- ५१ मनोर्वा डैश् च
- ५२ मातुलाचार्योपाध्यायादान् च
- ५३ वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरद्रादान्
- ५४ (सूर्यादेवतायाम्)
- ५५ आङ्
- ५६ (यवनयवालिपिदुष्टे)
- ५७ हिमारण्यादुरौ
- ५८ वेदत्तिनो ङी
- ५९ गुणादुतोऽचोऽखरो
- ६० (चन्द्रभागान्नाम)
- ६१ बह्वादे
- ६२ (शोणश्यैतैतहरितभरतरो
हिताद्वर्णात्तो नश्च)
- ६३ क्कोऽसितपलितात्
- ६४ कालशबलसारङ्गपिशङ्गपिङ्ग

लकृत्मापात्

- ६५ जातेरस्त्रीयशूद्रात्
 ६६ (पाककर्णपर्णवालान्नात्)
 ६७ (पुष्पाद्रसत्काण्डमान्तश-
 तैकाद्यः)
 ६८ (कश्चिद्रसमस्त्राजिनैकशष्पि-
 ष्ठात्)
 ६९ (मूलाद्रनज)
 ७० नुमित
 ७१ ऊरुतोऽप्राणिनश्चायुरज्जवा-
 दिभ्यः
 ७२ +ऊरुत्तरपदादौपम्ये
 ७३ सहस्रफसहितसहितलक्षमण-
 चामादे
 ७४ (बाह्वन्तरुद्रुकमण्डलोर्नाम्नि)
 ७५ नारी सखी पगूः श्वश्रू
 ७६ यूनस्तित्
 ७७ डच्चा वनो रः
 ७८ लुगत
 ७९ मस्स्यनद्धितस्य हलो यः
 ८० सूर्यागत्ययोश्च्छे च
 ८१ (लुच्चयगोर्णासूच्यो प्यत्)
 ८२ (गोष्या हस्यो मेघे)
 ८३ (केऽण्डच्च)
 ८४ न काचि
 ८५ वाङ्
 ८६ इच्चापुमोऽनित्त्वयाडचमुपः

८७ स्वजाजगत्ताधातुभ्यः

- ८८ द्यौपगूतपुनृन्दागकम्य
 ८९ (वौ वर्तिका)
 ९० त्वानदाद्यतः
 ९१ नरिका मामिका
 ९२ तारकानर्णक्राज्येतिस्तान्तये
 ९३ योमे
 ९४ (जातिर्दुवद्वैकारयाम्)
 ९५ (द्वौ चास्मद्गोऽविशेषणे)
 ९६ (फल्गुनी प्रोष्ठपदस्य
 नक्षत्रम्)
 ९७ अन्ययात् स्वौजम्
 ९८ एकद्विवद्वौ
 ९९ आमन्थे
 १०० हाभिर्हसमयानि रूपोपर्युपर्य,
 ध्यध्यध्नोऽथोऽत्यन्तरान्तरेण-
 तन्पर्ययोमसंयोगैश्चाप्रधा-
 नेऽर्माद्गुस्
 १०१ वीप्स्यलक्षणोत्थभरनेप्य
 भिना
 १०२ भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः
 १०३ (टोर्धेऽनुना)
 १०४ उलृष्टेऽनुनेन
 १०५ कर्मणि
 १०६ द्विव करणे वा
 १०७ (कर्म च)
 १०८ (न विनिमेयगूतऽणम्)

- १०९ (योपसर्गात्)
 ११० पणव्यवहो.
 १११ स्मृत्यर्थदयीशां कर्म
 ११२ कृत्रः प्रतियत्ने
 ११३ (रुजोऽज्वरिसंताप्योः
 कर्तारिभावे)
 ११४ हिंसाया जासनाटकाथपि-
 पानिप्रणाम्
 ११५ आशिपि नाथः
 ११६ (वृश्यभिवाद्योर्णस्तडि)
 ११७ (अकर्मकात्)
 ११८ (नित्यकर्मममिज्ञाद्यर्थश
 व्दकर्मदृशोऽस्वादिकन्दश-
 व्दायहः)
 ११९ (भक्षेहिंसायाम्)
 १२० (वहे. प्रवेयम्)
 १२१ ह्रकोर्वा
 १२२ शीङ्स्थसोऽधेराधार.
 १२३ वसोऽनूपाध्याङ्.
 १२४ अभिनिविशश्च
 १२५ कालाध्वभावदेशं वा कर्म
 चाकर्मणाम्
 १२६ कालाध्वनोर्व्याप्तौ
 १२७ टाभ्याभिस्सिद्धौ
 १२८ हेतुर्कृत्करणेत्यभूतलक्षणे
 १२९ सहार्थेन
 १३० यद्भेदैस्तद्भदाख्या
- १३१ (काले भाद्वाधारे)
 १३२ प्रसितावबद्धोत्सुकैः
 १३३ + समो ज्ञोऽस्मृतौ चाप्ये
 १३४ + दाणाधर्मे तद् च देयेः
 १३५ डे भ्यां भ्यस्
 १३६ स्थानिवृणः
 १३७ कुद्दुहेर्प्यासूयार्थैर्द्य प्रति
 कोपो न च कर्म
 १३८ कुद्दुहात्रोपसर्गात्
 १३९ मृहेर्वा
 १४० मन्यस्याकाकादिषु यतोऽव-
 ज्ञा
 १४१ भद्रायुष्यक्षेमसुखार्थहितार्थ-
 हितैराशिपि
 १४२ शक्तार्थवपड्नमस्त्वस्तिस्वा-
 हास्वधाहितैः
 १४३ रुचिकल्प्यर्थधारिभि प्रेय-
 विकारोत्तमर्णेषु
 १४४ (प्रत्याङ् श्रुवाम्यर्थके)
 १४५ (प्रत्यनोर्गृणाख्यातरि)
 १४६ (राधीक्षौ यद्देवे)
 १४७ उत्पातेन ज्ञाप्ये
 १४८ श्लाघन्हुङ्स्थाशपा प्रयोज्ये
 १४९ गल्हादिभिर्भुलम्
 १५० यदर्थम्
 १५१ परिक्रये करणे वा
 १५२ ङसिभ्याभ्यस्तोकाल्पकृतिः

पयकृच्छ्रादसत्त्वे

- १५३ आराद्धे
 १५४ हेतौ गुणेऽस्त्रियाम्
 १५५ ऋणे
 १५६ अपायेऽत्रधौ
 १५७ आख्यातर्धुपयोगे
 १५८ आडा
 १५९ वर्ज्येऽपपरिणा
 १६० प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना
 १६१ स्थानिष्यकर्माधारे
 १६२ दिक्च्छब्दान्यार्थाराह्णहिरि
 तैरे
 १६३ ङसोसाम्
 १६४ स्तात्ता
 १६५ करणे जोऽत्राने
 १६६ कृत्कामुक्तस्यावुण्लक्तण्-
 रार्थाव्ययैष्यदणेन कर्मक-
 त्रं
 १६७ क्तस्य सदाधारे
 १६८ (वानाक्तस्य क्तव्यद्विप्रसते.
 कर्तारि)
 १६९ (कर्मणि गुणे)
 १७० (न ध्यप)
 १७१ क्तेनो ङचोऽसुप्
 १७२ हेतौ कर्मणा
 १७३ (साधुनिपुणेनार्चयाम्)
 १७४ स्वशेऽधिना

- १७५ (उपेनाधिकिनि)
 १७६ आधारे
 १७७ सुजर्थे काले वा
 १७८ (कुशलायुक्तेनासेनायाम्)
 १७९ +स्वामीश्वराधिपतिदायाद-
 साक्षिप्रनिभूप्रसूतैश्च
 १८० यद्भावो भावलक्षणम्
 १८१ त्रयत्रयी विभक्ति
 १८२ प्रथमादि
 १८३ +पष्ठी चानादरे
 १८४ (गते स्थानिन्यध्वान्तेनैक)
 १८५ (सप्तमी)
 १८६ कारकमध्येऽप्यकाले पञ्चमी
 च
 १८७ चेष्टागत्याप्येऽनाक्रान्ते द्वि-
 तीयाचतुर्थ्यौ
 १८८ तुल्यार्थैस्तृतीया
 १८९ षष्ठी
 १९० द्वितीया चेनेनानञ्चे
 १९१ पञ्चमी चर्ते
 १९२ पृथग्माना तृतीया च
 १९३ विनेमास्तिष्ठ
 १९४ सप्तमी चासत्त्वारादर्थत्
 १९५ हेतौ हेत्वर्थे सर्वा. प्रायः

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे प्रथम-
 स्थाप्यावस्य तृतीय पद समाप्त ॥

४९ गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रति
यत्नप्रकथायथे
५० प्रसहनेऽधे
५१ दीप्तिज्ञानेहाविमत्सुपसम्गा
पोपमन्त्रणे वदः
५२ व्यक्तनाचा सहोक्तौ
५३ निप्रलापे वा
५४ कर्मण्यसत्प्रनो
५५ ज्ञोपम्य
५६ समोऽर्तिस्वरतिश्रुदृश्चिद्रम्प्र
चतृच्छ
५७ (वे कृञ् शब्दे चानाशे)
५८ यद्भ्रं स्वेऽङ्गे चाड
५९ व्युदस्तप
६० न प्राणिन्यणिञो णिजन्तस्य
६१ (अनात्मन्यनाध्याने)
६२ भीष्मित्या पाकारे
६३ गृधिवञ्चयोविप्रलम्भे
६४ (मिथ्या कृञोऽभ्यासे)
६५ धेदपाद्मायमायस्परिमुहुर-
चिन्तितिवद्वस्यचल्यद्यर्थेड्
प्रद्वल्लुबुधयुधनशजन
फलेशे पदाद्गते लु वा
६६ जीदिदपवदानुपसर्गञ्
६७ यमस्समुदाढोऽग्रन्थे
६८ न पर्याङ्गे रम
६९ उपात्

७० वाऽकर्मनात्
७१ व्यादाञोऽपराङ्गे
७२ परानो कु
७३ प्रत्यत्यमे ङिप
७४ पाद्ग
७५ परेभृपेश्च
७६ व्यतिहृतेऽगतिर्हिंसाशब्दे
हृत्प्रहश्चापरस्परान्योन्येनरेतरे
७७ कर्ममात्रे
७८ (माड्लटश्शापेऽतड्त्तड्-
च्छत्रानयो)
७९ सल्लड्वत्स्यल्लुटो वानितौ
८० लिट कसुकानौ
८१ श्रिण्वस्सदोऽनुवचश्च
कर्नरि भूते
८२ अनाश्चान्
८३ दयायास्कास्गुर्विजाघनेका-
चोऽनृच्छूर्णोराम् कृम्बस्लिद्
चानु
८४ जामुपसमिन्धो वा
८५ भीहीभृटोऽभुञ्चत्
८६ विदात् कित्
८७ लेट वृलेद्
८८ नञोऽन्त
८९ व्युक्तिजक्षपञ्चतोऽत्
९० तडोऽन्त
९१ शीडो रन्

- ९२ वेत्तेर्वा
 ९३ ए टित
 ९४ चङ्गामो गेष्
 ९५ +थासस्से
 ९६ लोराशाङ्गारौरम्
 ९७ शे
 ९८ लिटस्तक्षस्यैश्विरे
 ९९ णभेरौशात
 १०० मिपोऽश्
 १०१ अतडाण्णशतुसुस्थाधुत्त
 ऋणश्चमा
 १०२ +विदो लटो वा
 १०३ शतु कसु
 १०४ ऋवस्तिप्पञ्चतो णश्पञ्च
 इन्नुवश्चाह
 १०५ एहिंतो लुकू
 १०६ आह्विपो शेर्जुस्वा
 १०७ सिविदज्जेग्भ्य
 १०८ लेले
 १०९ डचादक्यासद्
 ११० रत्तौ श्लो
 १११ टीम्
 ११२ सद् त्थीया लिट्
 ११३ तस्सस्वयस्मस्मेन्तान्ततवमा
 लेटश्च
 ११४ सीम्पेर्णुन्याम्
 ११५ म्मेनादिष्टाप्

- ११६ एतोऽगौप्
 ११७ स्वो वाग्
 ११८ भृशादौ हि
 ११९ (यस्य वा)
 १२० (ध्वेस्त्व)
 १२१ (तङ्)
 १२२ तुल्लोस्त्वाद्वाशिपि
 १२३ हि चाप्

॥ इति शाकटायनीयमूनपाठे प्रथम
 स्याध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

समाप्तोऽध्यायश्च प्रथमः ॥

- १ (सुप्नुपा समाप्तो बहुलम्)
 २ सुज्वार्थे सरया सख्यया
 सख्येये बहुर्मादि
 ३ (आसन्नादूराधिनाध्यर्वाधा
 दिडद्वितीयाद्यन्याधे)
 ४ अव्ययम्
 ५ एकार्थं च
 ६ मिथोप्रहणे प्रहरणे च स
 रूप युद्धेऽव्ययीगाव
 ७ (नदीभिर्नाम्नि)
 ८ (सम्प्रदावर्षेथ पूर्वपदांथे)
 ९ पारे मध्येऽन्तप्यष्टया
 १० यावद्व्यधारणे
 ११ वदि पर्यपाट्
 १२ लशनेनाभिप्रत्याभिगुण्ये

- १३ द्वैर्व्येऽनुः
 १४ समीपे
 १५ (तिष्ठद्गवादयः)
 १६ नित्यं प्रतिनाऽल्पे
 १७ (परिणाऽक्षशलाकासंख्यं
 द्यूते जये)
 १८ शब्दप्रथासम्पत्समृद्धिल्यृच्य-
 र्थाभावात्ययासम्प्रतिसुप्पश्चा-
 द्युगपद्यथासदृक्साकल्यान्ते-
 ऽव्ययम्
 १९ यथाथा.
 २० तितुस्स्वत्याङ्कन्यस्तत्पुरुषः
 २१ गतादिषु प्रादयः
 २२ स्वकृतात्सुक्तम्
 २३ (टा)
 २४ नञ्
 २५ पूर्वापराधरोच्चरमंशिनाभिज्ञे-
 न
 २६ समेऽर्धम्
 २७ (द्वित्रिचतुर्द्वया)
 २८ (काले द्विगौ च मैथैः)
 २९ स्वयं सामि क्तेन
 ३० (द्वितीया खट्वा क्षेपे)
 ३१ (कालः)
 ३२ व्याप्तौ
 ३३ श्रितादिभिः
 ३४ (प्रासापल तथा च)
 ३५ ईपद्गुणवचनैः
 ३६ तृतीया तत्कृतैः
 ३७ साधनं कृता
 ३८ (पूर्वार्धूनार्थैः)
 ३९ चतुर्था प्रकृतिस्वार्थार्थादिभिः
 ४० तयालम्
 ४१ पञ्चमी भयादिभिः
 ४२ (कोनासत्त्वे)
 ४३ पष्ठचयत्नात्
 ४४ याजकादिभिः
 ४५ (पत्तिरथं गणकेन)
 ४६ (वुनाजीवे)
 ४७ न कर्तारि
 ४८ कर्मणि वा च
 ४९ (तृतीयायाम्)
 ५० तृप्तार्थाव्ययनिर्धार्यडच्छत्रा-
 नदमतिपूजाधारकैः
 ५१ (गुणैरस्वस्थैः)
 ५२ सप्तमी शौण्डादिभिः
 ५३ (नाम्नि)
 ५४ (ध्यपावश्यके)
 ५५ (तत्राहोरात्राश क्तेन)
 ५६ (काकादिभिश्च क्षेपे)
 ५७ पालेसमितादयः
 ५८ विशेषण व्यभिचार्यकार्थं क-
 र्मधारयश्च
 ५९ (पूर्वकालैःसर्वजरत्पुराण-

नवकेवलम्)

- ६० (दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तर-
पदे)
६१ संख्या समाहारे च द्विगु-
श्चानामन्ययम्
६२ निन्दोऽपापाणकेन
६३ गौणस्तेन
६४ व्याघ्रादिभिर्गौणैस्तदनुक्तौ
६५ (पूर्वापरप्रथमचरमजघन्य-
समानमध्यमध्यमवारिम्)
६६ (श्रेण्यादि कुतादिभिश्चदौ)
६७ (क्तज्ञादिभिर्नै)
६८ (नानिटेट्)
६९ (सन्महत्परमोचमोत्कृष्टं पू-
जायाम्)
७० वृन्दारकनागकुञ्जैः
७१ (कतरकतम जातिप्रश्ने)
७२ +किं क्षेपे
७३ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृ-
ष्टिधेनुवशावेहृद्भृक्कयणीप्रव-
क्तृश्रोत्रियाध्यायकधूर्तप्रसं-
सारूढैर्जाति.
७४ (चतुष्पाद्भिर्मिण्या)
७५ (खलतिजरत्पलितवलिर्नैर्युवा)
७६ (घ्यप्नुल्याह्यमजात्या)
७७ (वर्णैर्वर्ण)
७८ कुमार श्रमणादिना

- ७९ मयूरव्यंसकादय.
८० द्वन्द्वस्सहोक्तौ
८१ (समानामेक)
८२ (सुप्यसत्येय)
८३ त्यदादि.
८४ (आतृपुत्रास्त्वसदुहितृभि)
८५ पिता मात्रा वा
८६ (श्वशुरः श्वश्रुभ्याम्)
८७ वृद्धो यूनानन्यार्थप्रकृतौ
८८ (पुरुष)
८९ (स्त्रिया)
९० (ग्राम्यद्विखुरसपेऽशिशौ स्त्री
प्राय)
९१ (नपुसकमन्येनैक च वा)
९२ (पुप्यार्थात् पुनर्वसुज्योतिषि
९३ द्वन्द्वो वा
९४ (विरोभ्यद्रव्यमभेदे)
९५ (अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरा)
९६ (पशुव्यञ्जनानि)
९७ (तरुतृणधान्यमृगपक्षिवह-
र्थाश्च)
९८ सेनाङ्गक्षुद्रजन्तु
९९ फल जाति
१०० (शेषोऽप्राणी)
१०१ प्राणितूर्याङ्गम्
१०२ (चरण स्थेणो लुडचनुवादे)
१०३ (नित्यवैरा वैरे)

- १०४ (पात्र्यशूद्रानपुंसकाध्वर्युक्रत्व-
धीत्यासन्नविलिङ्गनदीपूर्देश-
गवाश्वादि)
१०५ न दधिपयजादिः
१०६ (संख्याने)
१०७ (वाऽन्तिके)
१०८ सूक्तं पूर्वम्
१०९ (राजदन्तादौ)
११० विशेषणसर्वादिसंख्यं बहु-
धीहौ
१११ (क्ताः)
११२ (कालाकृतिमुखादिभ्यो वा)
११३ (प्रहरणात् सप्तमी च)
११४ (गङ्वादिभ्यः)
११५ (भार्योदादिषु)
११६ (मियः)
११७ (कडारादयः कर्मधारये)
११८ (धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे)
११९ लघुघ्यजाद्यदल्पाजर्च्यमेकम्
१२० वर्णभ्रात्रनुपूर्वम्
१२१ (मत्वेकसंख्याच्)
१२२ सङ्ख्यात्वात् समासे
१२३ न्यगोप्यतोऽनंशीयोबहुनी-
हेर्ह्रस्वः
१२४ (अन्तः)
१२५ (न नञः)
१२६ +किमः क्षेपे

- १२७ प्राक् टात् स्वतेः पूजायाम्
१२८ (बहोर्हे)
१२९ (कन् नागि)
१३० ईयसः
१३१ (सहात्तुल्ये)
१३२ (आतुस्तुतौ)
१३३ (नाडीतन्ज्यास्वाद्ने)
१३४ (निष्प्रवाणिः)
१३५ इज्युद्धे
१३६ (द्विदण्ड्यादिः)
१३७ रौऽपडक्षाशितंगवलंकर्मा-
लंपुरुपात्
१३८ (वाऽञ्चोऽदिकृत्स्त्रियाम्)
१३९ ऋक्पूःपथ्यपोऽत्
१४० धुरोऽनक्षस्य
१४१ (संख्योदकृपाण्डुकृष्णाद्भूमेः)
१४२ उपसर्गादध्वनः
१४३ प्रत्यन्वयात् सामलोमनः
१४४ प्रतेरुरसस्तप्तन्याः
१४५ समवान्धात्तमसः
१४६ (तष्ठान्ववाद्द्रहसः)
१४७ ब्रह्महस्तिराजपल्याद्विर्चसः
१४८ (अङ्गोऽप्राण्यङ्गे)
१४९ (संक्रुटान्याम्)
१५० (प्रत्यनोरव्ययीभावात्)
१५१ (शरदादेः)
१५२ जरात्या इश्च

- १५३ अनः
 १५४ नपुंसकाद्वा
 १५५ गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहाय-
 णीजयः
 १५६ (संख्याया नदीगोदावर्याः)
 १५७ सरजसोपशुनाऽनुगवम्
 १५८ जातमहद्वृद्धादुक्षणः कर्म-
 धारयात्
 १५९ स्त्रियाः पुंसो द्वंद्वश्च
 १६० धेन्वनहुहर्म्यगुपाहोरात्रन-
 क्तदिवरात्रिदिवाहर्दिबोर्वृष्टी-
 वपदष्टीवाक्षिभुवदारगवम्
 १६१ (सुदपहस्तमाहारे)
 १६२ द्विगोरचहोऽद्
 १६३ (द्वित्रेरायुषः)
 १६४ (अजलेश्वालुचः)
 १६५ (स्वार्या वा)
 १६६ +(अर्धाच्च)
 १६७ नावः
 १६८ गोस्तत्पुरुषात्
 १६९ राजन्सखे.
 १७० (ग्रामकौटात्क्षण)
 १७१ (राष्ट्राख्यात् ब्रह्मणः)
 १७२ (कुमहतो वा)
 १७३ (शुनोऽन्तेः)
 १७४ (गौणात्)
 १७५ (अप्राणिनि)
- १७६ (मृगोत्तरपूर्वाच्च सक्शः)
 १७७ (सरोऽनोऽश्मायसो जाति-
 नाम्नोः)
 १७८ (उरसोऽग्ने)
 १७९ अहः
 १८० (सङ्ख्याताद्वाहश्च)
 १८१ सङ्ख्याव्ययसर्वाशात्
 १८२ पुण्यवर्षादीर्विसङ्ख्यातैकाच्चा-
 द्वात्रैः
 १८३ (श्वश्रेयसधोवहीयसनि-
 श्रेयसपुरुषायुपगोष्ठश्चद्वि-
 स्तावतिस्तावा)
 १८४ (नञव्ययात् संख्याया डः)
 १८५ संख्याव्ययाद्ङुले.
 १८६ (बद्धमीहेः फाष्ठे टः)
 १८७ (सकथ्यक्षणस्वाङ्गे)
 १८८ (द्वित्रैर्मूर्ध्ना वा)
 १८९ प्रमाणीसंख्याङुः
 १९० (त्रिचतुरोपचतुराचतुरविच-
 तुरसुचतुरसुप्रातसुश्वसुदिवै-
 णीपदाजपदप्रोष्ठपदचतुरश्र-
 शारिकुक्षा)
 १९१ (प्रधानस्त्रीडङ्गचोऽपु)
 १९२ (अन्तर्वहिन्या लोमः)
 १९३ (नञ्बहोर्ङ्गचो माणवचरणे)
 १९४ (भालेतुः)
 १९५ (नाभेर्नाम्नि)

- १९६ (नञ्दुस्सो सविथहलेर्वा)
 १९७ अम् प्रजाया
 १९८ (अल्पाच्च मेधाया)
 १९९ धर्मादन् द्विपदात्
 २०० (सुहरितवृणसोमाज्जम्भात्)
 २०१ (लुब्धेन दक्षिणेर्मा)
 २०२ जातेञ्चउस्तामान्यवति
 २०३ (भृतिप्रत्ययान्मासाट्)
 २०४ सूतृप्तिमुरभेर्गन्धादिद्रुणे
 २०५ वारुणे
 २०६ योपमाणात्
 २०७ सुसख्याचाहस्त्यादे पादस्य
 लृक्
 २०८ (वयसि दन्तस्य दत्)
 २०९ (स्त्रिया नाम्नि)
 २१० (श्यावारोकाद्वा)
 २११ (अप्रान्तशुद्धशुभ्रवृपवराहा-
 हिमूपेकात्)
 २१२ (पूर्णाङ्गुकाकुदस्य)
 २१३ (व्युद)
 २१४ (त्रे ककुदस्याट्रौ)
 २१५ (अवस्थायाम्)
 २१६ जायाया जानि
 २१७ (धनुर्नाम्नि)
 २१८ (सरसुरात्रम् नासिकामा)
 २१९ (नसोऽस्थूलाच्च)
 २२० (उपसर्गात्)

- २२१ (वे खुग्रमा)
 २२२ (सम्प्राज्जानोजुञ्जौ)
 २२३ बोध्वात्
 २२४ (सुत्तद्दुर्दुर्हन् मित्रामित्रे)
 २२५ (स्त्रियामूधसो नड्)
 २२६ इन कच्
 २२७ उर प्रभृत्यृनित्याट्
 २२८ नजोऽर्थात्
 २२९ शेषात् सिद्धनन्दिन

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे द्वितीय-
 स्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥

- १ प्रत्ययस्य च सुपञ्छुक्
 २ (नोत्तरपदेऽसत्त्वे)
 ३ (स्त्रितीच एकाचोऽम)
 ४ ओजोऽज्जस्तहोऽम्भस्तपसष्ट
 ५ (डत्यात्मन)
 ६ (मनस आजायिनि)
 ७ (नाम्नि)
 ८ डेर्व्याकरणे
 ९ (हलतस्सप्तम्या)
 १० (कारे प्राचा हलि)
 ११ (मध्यान्ताद्गुरौ)
 १२ अकामेऽमूर्धमस्वकात् स्वा-
 कात्)
 १३ (पन्थे षञि वा)
 १४ न्तत्पुरुषे वृत्ति बहुलम्

- १५ ययोनिमतिचरजेऽप
 १६ (द्युमावृद्धर्षाशरत्कालाज्जे)
 १७ (क्षरवरशरवर्षाद्वा)
 १८ (शयवासिवासेऽकालात्)
 १९ (कालाद् ङतनट् काले)
 २० (नेन् सिद्धस्थे)
 २१ ब्राह्मणाच्छसिपुंसानुजजनु-
 पान्धगोपुचरदिवोदासदेवा-
 नामिया
 २२ +(पृष्ठा आत्रोशे)
 २३ (पुत्रे वा)
 २४ चाग्दिक्पश्यतो युक्तिदण्ड-
 हरे
 २५ (शेफपुच्छलाङ्गुलेषु ना-
 म्नि शुन)
 २६ गोप्पद सेवितप्रमाणे
 २७ (असेवितेऽगोप्पदम्)
 २८ (ऋता विद्यायोनिसम्बन्धे)
 २९ खच्छपत्योर्वा
 ३० मातरपितरं द्वन्द्वे वा
 ३१ आङ्
 ३२ (पुत्रे)
 ३३ इन्द्रासोमादिषु देवतानाम्
 ३४ (पोमवरुणेऽमेरी)
 ३५ (नात्यधिष्णिवन्द्वे)
 ३६ (उपासोपस)
 ३७ (दिवो धावा)
 ३८ (दिवस् पृथिव्या वा)
 ३९ (वर्चस्कादिष्ववस्करादय)
 ४० (सर्वादिस्तर्वाऽयुपि पुमान्)
 ४१ मानिस्त्र्येकार्थयोस्त्र्यन्यतो
 ऽन्
 ४२ पिति तद्धित
 ४३ (जातिश्च प्यजिय)
 ४४ (ढेऽग्नि)
 ४५ (गुणस्त्वते)
 ४६ (बह्वल्पाथर्दशासि)
 ४७ (मृगक्षीरादिषु)
 ४८ (नाजारैत्तद्धितोऽरक्तवि-
 कारेऽरिस्त्वार्थे)
 ४९ (ङहुतद्धितकोपान्त्याख्या)
 ५० (स्वप्नेज्जातिश्चामानिनि)
 ५१ (प्रियादौ)
 ५२ (रूपकल्पद्वन्मोत्रमतहतचे-
 लद्भुने च्चस्वश्च वोगित.)
 ५३ (ङचोऽनेकाच)
 ५४ (भोगवद्भौरिमत्तोर्नामि)
 ५५ (नित्याटो वा)
 ५६ (मास्पाकमास्पचने)
 ५७ (दगर्धेऽन्यस्यापष्ठीतृतीय-
 स्य)
 ५८ (रागोत्सुकास्थितोत्याशा-
 स्थाशिपि)
 ५९ (छकारके)

- | | |
|--|--|
| ६० नञोऽश् | ८३ (ह्याडो बहुलं नामि) |
| ६१ (तिङि क्षेपे) | ८४ (त्वे) |
| ६२ (एकादशाद्गौ) | ८५ (शुनो दीर्घः) |
| ६३ (वागोऽप्राणिनि) | ८६ (वले) |
| ६४ अशोऽचि नद् | ८७ आदिजन्ते |
| ६५ (विष्वग्देवसर्वादेर्देर्द्विगश्चि
कौ) | ८८ धञ्युपसर्गस्य च |
| ६६ सम्सहस्य समिसाधि | ८९ (काशर्चाकः) |
| ६७ तिरसस्तिर्ये | ९० नहिवृतिवृषिव्यधिसहितनि-
रुचि कौ तिकारकस्य |
| ६८ लुग्ध्यप्यवश्यमः | ९१ (चितेः कचि) |
| ६९ तुमो मनस्कामे | ९२ (स्वचिहस्याविष्टाष्टपञ्चभि-
न्नच्छिन्नच्छिद्रलवस्वस्ति-
कस्य कर्णे) |
| ७० (समः) | ९३ (हविर्युक्तेऽष्टनः कपालगवे) |
| ७१ (हिततते वा) | ९४ (नाग्नि) |
| ७२ कृदन्ते वा मम् रात्रेः | ९५ (कोटराज्जनादीनां वनगिरौ) |
| ७३ सत्यागदास्तोः कारे | ९६ (बह्वृक्षरादीनां मत्वनजि-
रादेः) |
| ७४ आप्णान्योरिन्धे | ९७ (बहेऽपील्वादीकः) |
| ७५ (भद्रोष्णयोः करणे) | ९८ (विश्वस्य नरे) |
| ७६ (लोकंपृणमध्यंदिनानभ्या-
शमित्यघेनुंभव्याः) | ९९ (अग्नौ मित्रे) |
| ७७ (गिलगिलगिलयोरचोऽ-
गिलस्य) | १०० (वसुराटोः) |
| ७८ खित्यरुद्धिपतश्चानव्ययस्य | १०१ एकादश षोडश षोडन्
षोडा षड्वा |
| ७९ ह्रस्वः | १०२ द्वाष्टात्रयोऽनर्शातौ माक्
शतादबहुर्नीहौ |
| ८० मालेपीकौष्टकस्यान्तस्य च
भारितूलचिते | १०३ चत्वारिंशद्वादौ वा |
| ८१ भ्रुवोऽच्च कुट्टिकुंसे | |
| ८२ (वेकोऽनीशुङ्गीयुव्यञः) | |

- १०४ महतः करघासविशिष्टे डा.
 १०५ (द्वय.)
 १०६ जातीयैकार्थे
 १०७ आ घद्द्वाद्दशदक्षे
 १०८ क्रिमिदम. कीश्
 १०९ सत्समानस्य धर्मादिषु च
 ११० (सब्रह्मचारी)
 १११ सहस्राकालेऽव्ययीभावे
 ११२ (अन्यान्ताख्याधिक्याद्दृश्ये)
 ११३ वान्यार्थे
 ११४ (नाशिष्यगोवत्सहले)
 ११५ (बन्धौ प्यस्येञ्)
 ११६ (मातमातृमातृके वा)
 ११७ (पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे)
 ११८ को कदचि
 ११९ (रथवदेपु)
 १२० (कलि)
 १२१ पुरुषे का वा
 १२२ (अल्पे)
 १२३ पथ्यक्षयोः
 १२४ काकवौ वोप्णे
 १२५ (नम् नासिकायास्तम् क्षुद्रे)
 १२६ (येऽवर्णे)
 १२७ हृदयस्य हृद्याण्लासे
 १२८ (लेसे)
 १२९ (पदः पादस्याज्यातिगोपहते)
 १३० (पत् कापिहिमहतिषे)
- १३१ (शस्तृच*)
 १३२ (मिश्रशब्दधोपनिष्के वा)
 १३३ (पूर्व एकहल्युदकस्योद)
 १३४ (मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रवी-
 वधभारहारगाहे)
 १३५ (धिषेपवासवाहने)
 १३६ नाम्न्युत्तरपदस्य च
 १३७ भ्रुवा
 १३८ (द्यन्तरुपसर्गादीदपोऽनात्)
 १३९ (देशेऽनोरु)
 १४० (दिक्शब्दात्तीरस्य तारो वा)
 १४१ मातृषितुस्त्वसुप्ति
 १४२ उः
 १४३ (विकुशमिपरेष्ठल)
 १४४ (कपेर्गोत्रे)
 १४५ गोऽम्बाम्बसव्यापद्वितिभूम्य-
 श्मिज्जिपुज्जिशेकुशङ्कुक्क-
 द्गुचर्हिर्दिविपरमेष्ठ
 १४६ प्रष्टोऽप्रगामी
 १४७ +(ज्योतिरायुषष्ठीम)
 १४८ (पुचामेः)
 १४९ (निर्दुस्तो सेधसन्धिसाम्नाम)
 १५० (भीरुष्ठानादिषु)
 १५१ (निनद्यास्नातेः फौशले)
 १५२ (प्रतेष्णात् सूत्रे)
 १५३ (ष्णान नाम्नि)
 १५४ (विष्टाराभिनिष्ठानं छन्दोवर्णे)

- १५५ (वृक्षासन विष्टरः)
 १५६ (गुणिमवेष्टिष्टरः)
 १५७ (एत्यग.)
 १५८ (भाद्रा)
 १५९ (णोऽमे.)
 १६० (पुरगामिश्रकासिप्रकाशारि-
 काकोटराद्वणम्)
 १६१ (प्राप्तेऽन्तर्निदशराम्ररादिर-
 कार्प्यपीयूक्षेक्षुस्रक्षत्)
 १६२ (द्विज्जग्भ्योऽनिरिकादिभ्यो
 वृक्षौषधादिभ्यो वा)
 १६३ (गिरिनद्यादीनाम्)
 १६४ (पाणं भावकरणे)
 १६५ (देशे)
 १६६ आमाम्राण्णीः
 १६७ (णसः)
 १६८ (अतोऽह)
 १६९ (वयसि चतुस्त्रेर्हायण)
 १७० (वाद्याद्वाहणम्)
 १७१ त्कोऽनजः प्यः
 १७२ पृपोदरादय.

- ४ (उतरद्वतमी समानां ग्री-
 भात्रे)
 ५ (पूर्वप्रथमापन्यतोऽनिशये)
 ६ प्रोपोत्तम पादपूरणे ,
 ७ सामीप्येऽधोऽध्युपरि ,
 ८ वीप्सायाम्
 ९ (प्लुक् चैकस्यादौ सुपः)
 १० द्वंद्वं वा
 ११ (मर्यादोक्तिव्युत्क्रान्तिवज्र-
 पालप्रयोगरहस्ये)
 १२ (लोकाज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये)
 १३ (आनाधे)
 १४ (रिद्गुणः सदृशे वा)
 १५ (प्रियसुखे चानृच्छे)
 १६ (वाक्यस्य परिवर्तने)
 १७ [आचामन्न्य सम्भत्यम्-
 याकोपेऽव्यन्त्यश्च प्लुतः]
 १८ (भर्त्सनेऽन्यतरस्याम्)
 १९ (तिङोऽपेक्षस्यान्तेन)
 २० (क्षिमाशोभने)
 २१ ओमः प्रारम्भे
 २२ (प्रतिश्वजननिगृह्यानुयोगे)
 २३ (चितीने)
 २४ (पूर्वस्य प्रिचारे) -
 २५ (हेः प्रथाम्याने)
 २६ (प्रश्ने च मज्जिदम्)
 २७ दृगदाभ्यन्त्य गुर्वाधिके)

॥ इति शास्त्रायनीय सूत्रग्रंथे द्वितीयोऽध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

- १ संभ्रमेऽमृत्
 २ भृशाभीक्ष्ण्वाविच्छेदे प्राग् द्वि
 ३ (नानावधारणानुपूर्वाधिक्ये)-

- लनृत्
 २८ (हेहैष्वेषामेव)
 २९ (मोश्च प्रत्यभिवादे चास्त्री-
 शद्रे)
 ३० (पूजाविचारप्रश्ने चादिदु-
 त्परः सन्धेयस्यैचः)
 ३१ छषढस्वफःप्रत्ययस्येयियेयी-
 नायन्
 ३२ इक् ठः
 ३३ दोसिसुमुगशश्वदकस्मात्तः
 फः
 ३४ वोरकः
 ३५ लुग्योर्वल्कौ
 ३६ ओदौतोऽवाव्यि
 ३७ क्यच्यसक्सग्लालसायाम्
 ३८ वृषाश्वयोर्मैथुने
 ३९ क्षुत्तृद्गर्धेऽशनायोदन्यघना-
 यम्
 ४० च्वौ चास्यानव्ययस्येः
 ४१ यङ्लेङ्कृति चर्दचोरीदीर्घौ
 ४२ (शिरसोऽप्ये तद्धिते शी-
 र्षन्)
 ४३ (केशे वा)
 ४४ (शीर्षोऽचि)
 ४५ विन्मतोऽश्लुङ् णीष्ठेयसि
 ४६ क्न्वाल्पयूनोः
 ४७ +प्रशस्यस्य अ.

- ४८ वृद्धस्य च ज्यः
 ४९ ज्यायान्
 ५० वर्षः
 ५१ बाढान्तिकयोस्साघनेदौ
 ५२ प्रियस्त्रिरस्त्रिरोरुगुरुबहुल-
 तृप्रदीर्घवृन्दारकस्येति च
 प्रास्यास्फावर्गवैहृतृन्द्राघवृ-
 न्दम्
 ५३ रः पृथुमृदुकृशमृशदृदपरि-
 वृढस्योः
 ५४ बहोर्णाष्ठे भूय्
 ५५ मूर्द्धक् चैः
 ५६ स्थूलदूरयुवहस्वक्षिमक्षुद्रस
 ह्वादेरेङ् चेक.
 ५७ प्रन्त्याजादेः
 ५८ नैकाचः
 ५९ (दण्डिहस्तिनः फे)
 ६० वाशिजिह्माशयध्वाथर्वयूनः
 पिदस्वठाके
 ६१ येनोऽप्ये
 ६२ अणि
 ६३ (गाधिविदधिकेशिपणिगणि-
 संयोगादेरिन.)
 ६४ (अनपत्ये)
 ६५ (मोऽवर्मणः)
 ६६ (ब्राह्मम्)
 ६७ (जातौ)

- ६८ (औक्षम्)
 ६९ सत्रक्षचारिपीठसर्पिकलापिकु-
 पुमितैतलिजाजलिलाहलि-
 शिलालिशिस्तण्डिसूकरसघ-
 सुपर्यनोऽपदस्य
 ७० (चर्मशुनः कोशसंकोच)
 ७१ विकारापत्येऽदमहितनाभो वा
 ७२ स्वरादीनाम्
 ७३ विंशतेस्तेडिति
 ७४ एः
 ७५ (अन्होऽस्ताटि)
 ७६ (यन्द्दन्धृतराज्ञोऽणि)
 ७७ तैषपौषं मात्
 ७८ (विस्त्वकां छस्य)
 ७९ (हलो यञ्चिच्चक्यानात्याप-
 त्यस्य)
 ८० (राजन्यमनुप्ययोर्नकि)
 ८१ (ओर्देऽकद्वा)
 ८२ अवस्वयम्भुव.
 ८३ (केकयमित्रयुमलयस्येव्यादे-
 र्मिणिति)
 ८४ आरैचोऽश्वादेः
 ८५ (देविकाशिशपादीर्षिसत्रमे-
 यसां तत्प्राप्तेरा.)
 ८६ (बहीनरस्यैत्)
 ८७ पदेव्यष्टैच्
 ८८ द्वारादेः

- ८९ (न्यमोषस्य प्रकृतेः)
 ९० अस्वज्ञादेः
 ९१ (श्वदेरौ)
 ९२ (इनः)
 ९३ (पदस्यानी वा)
 ९४ (घोष्ठमद्राज्जाते)
 ९५ (अंशादतोः)
 ९६ (मुसर्वाधीन्द्राष्टस्य)
 ९७ (दिशोऽमद्रस्य)
 ९८ (प्राग्प्रामाणाम्)
 ९९ (संख्याधिकाम्यां वर्षम्या-
 भाविनि)
 १०० (मानसंबत्सरस्याशाणकुलि-
 जस्यानाभि)
 १०१ (परिमाणस्यानतोऽर्धाद्वादेः)
 १०२ (प्राद्वाहणस्य ढे)
 १०३ (दस्य)
 १०४ (नञश्चेश्वरक्षेत्रज्ञकुशलच-
 पलनिपुणशुचेः)
 १०५ (जङ्गलधेनुवलजस्य वोचर-
 पदस्य च)
 १०६ हृद्भगसिन्धोः
 १०७ (नगरस्य प्राप्नु)
 १०८ अनुशतिकार्दीनाम्
 १०९ (राजपौत्र्यम्)
 ११० (देवतादादौ)
 १११ (नेन्द्रवश्याम्बत्)

११२ (शौणहृत्यधैयत्यसारवैश्वानर-
मैत्रेयहिरण्मयम्)

११३ (वान्तमान्तितामान्तिताऽ-
न्तियान्तिपद्)

॥ इति शाब्दायर्णायत्प्रपाठः द्वितीय-
स्याभ्यासरयं वृत्तयः पादः ॥

१ (वाघात्)

२ (गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवान्ति-
ताहरित्काल्यात्)

३ (गोत्रोऽचि)

४ प्राग् जितादण्

५ (धनादेः पत्युः)

६ पत्युत्तरपदयमादित्यदित्य-
दित्तेभ्योऽणपवादे चास्त्वे

७ (वह्निपृष्ठीकण् च)

८ कल्पश्लेषण्

९ पृथिव्या लान्

१० (उत्सादेरन्)

११ (वष्कयादसमासे)

१२ देवाद्यञ्

१३ (स्थान्मोऽन्त्)

१४ (लोमोऽपत्येषु)

१५ (शुग् द्विगोरलुचोऽनपत्येऽ-
ज्यादेः)

१६ स्त्रीपुंसात् टन्ञन्त्नइवतः

१७ (त्वे-वा)

१८ रुसोऽपत्ये

१९ (आघात्)

२० वृद्धायुनि

२१ अत इन्

२२ (गोत्रे वाहादिभ्यः)

२३ (वर्मणोऽचक्रात्)

२४ (अजादिभ्यो धेनोः)

२५ (ब्राह्मणाद्वा)

२६ (साम्भूयान्भ्यामितौज्यौ-
दिपाडिवाहलिः)

२७ सुधातृव्यासवरुटनिपादच-
ण्डालविम्बस्याकङ् च

२८ पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दभ्योऽ
नन्तरेऽन्

२९ (पारश्वः)

३० (विदादेर्ष्वेऽनृष्यानन्तयं)

३१ (कुञ्जादेर्न्फः)

३२ (नडादिभ्यः फण्)

३३ यञिञः

३४ (हरितादेरञः)

३५ (क्रोष्टृशलङ्कोर्लृक् च)

३६ (शरद्वच्छुनकरणाभिर्शर्महृ-
ष्णदर्भाद् भृगुवत्सवसिष्ठवृष

गणनाम्नणाभायणे)

३७ (द्रोणपर्वतजीवन्ताद्वा)

३८ गर्गोदेर्यन्

३९ (मधुवभ्रोत्रोक्षणकौशिके)

- ४० + (कपिनोधादाक्रिरसे)
 ४१ (वसण्डात्)
 ४२ (रिया शुक्)
 ४३ (अश्वदे फञ्)
 ४४ (शफभरत्ताजादात्रेये)
 ४५ (भर्गत्रिवात्रैगर्तभारद्वाजे)
 ४६ (शिवाद्यृष्यन्धकवृष्णिगुरु
 भ्योऽपत्येऽण्)
 ४७ (विकर्णच्छगलाद्वात्स्योत्रेये)
 ४८ (शुभाभ्या भारद्वाजे)
 ४९ कन्यात्रिवेण्यो कनीनत्रिन-
 णौ च
 ५० (विश्वेवसो नड्वरणाँ)
 ५१ सरुव्यासभद्रान्मातुर्दुर्
 ५२ (नदीमानुपीनामोऽरो)
 ५३ (पोलामण्डूकाद्वा)
 ५४ दितेश्च दण्
 ५५ व्यत
 ५६ (द्यचोऽनद्या)
 ५७ (इतोऽनिञ)
 ५८ (शुभादिभ्य)
 ५९ (लक्ष्मणश्यामाद्वासिष्ठे)
 ६० (विकर्णकुपीतकात् कारयपे)
 ६१ (भ्रौवेय)
 ६२ फल्याण्यादोर्दिन् च
 ६६ + (कुलटाया वा)
 ६७ (धुदाभ्यो दण् वा)

- ६५ (गोधाया दुष्टे)
 ६६ (पण्डजण्डाचारग्)
 ६७ (चरफादैरण)
 ६८ (चरफा)
 ६९ (गृष्ट्यादिचतु पाभ्यो ङ्)
 ७० (वाडवेयो वृपे)
 ७१ मातुर्व्यं
 ७२ स्वमुश्च उ
 ७३ मातृपित्रादेर्वृण्ठणौ
 ७४ (रेवत्यदेष्टग्)
 ७५ (स्त्रीवृद्धाद्द्वेर् णश्च)
 ७६ (सुयान्न सौवीरेषु फिञ्)
 ७७ (फाण्टाहृतिमिमताण्यश्च)
 ७८ (भागवित्तितार्णानिन्दवारु-
 शापेयाद्द्वेर् ठण् वा)
 ७९ (वृपमुयामयमुन्दात् फिन-
 ष्छश्च)
 ८० (कुर्वादेर्व्यं)
 ८१ (सम्राज क्षत्रिये)
 ८२ (कारिसेनान्तलक्षगादिञ)
 ८३ (तिक्रादे फिञ्)
 ८४ (दशुकोत्तलकर्मारुछागृष्ट्या-
 चद् च)
 ८५ (द्यचोऽण)
 ८६ (दोर्वाद्दत्तत्)
 ८७ (पुलान्तात्)
 ८८ (कारुलक्ष्माणिनृपारेथना-

कथचर्मिर्मिणश्च क च;	न्तात्
८९ (प्रायोऽद्यो फि)	१११ (कौण्डिन्यागस्त्ययो कुण्डि- नागस्ती च)
९० +कुलात् स्वः	११२ (मृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गि रोऽत्रे)
९१ (ढकञ्चौ वासमासे)	११३ (बह्वच प्राग्भरतेष्विञ्ज)
९२ दु कुलाइदण्	११४ (वोपकादे)
९३ महाकुलाद् अस्वञ्	११५ (तिक्रितवादौ द्वन्द्वे)
९४ श्वशुराद्य.	११६ (नथा ऋयादे)
९५ जातौ राज्ञः	११७ (वान्येन)
९६ +क्षत्राद्:	११८ (यजादेद्यैकेषु षष्ठ्यास्तत्सु- रुपे)
९७ मनोर्याण् षक् च	११९ (नाणर्थेऽचि)
९८ राष्ट्रराज्ञस्तरूपाद्राजापत्येऽ ञ् मिः	१२० (गर्गभार्गविका)
९९ (गान्धारिशाल्वेयाभ्याम्)	१२१ (यूनि)
१०० (पूरुष्यञ्मगवकलिङ्गशूर- मसादण्)	१२२ (फण्फिञोर्वा)
१०१ (साल्वाशाश्मककलकूटप्र- त्यग्रथादिञ्)	१२३ (व्रीञ्)
१०२ (नादिद्वितकुरुकोसलाजादा- ञ्च्यः)	१२४ (जिदार्षादिणिञो)
१०३ (पाण्ड्य)	१२५ (पैलाद्याविप्रात्)
१०४ (शकादिभ्यश्छुक्)	१२६ (प्र श्विञ्ज)
१०५ (कुन्त्यवन्तेस्त्रियाम्)	१२७ (न तौल्वल्यादे)
१०६ (कुरोर्वा)	१२८ भिक्षादेश्च समूहे
१०७ (धेरतोऽप्राग्भर्गादे.)	१२९ (क्षुद्रकमालवात्सेनानाम्नि)
१०८ बहुष्वस्त्रियाम्	१३० गोल्लोक्षवत्सोष्ट्राजोरभवृद्ध मनुष्यराजन्यराजपुत्रराजो वुञ्
१०९ (यस्कादेर्गोत्रे)	१३१ केदारान्प्यश्च
११० यनञोऽगोपवनादिश्यापर्णा-	

- १३२ क्वचिहस्त्यचिचाश्च ठम्
 १३३ धेनोरनवः
 १३४ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः
 १३५ गणिक्राया ष्यः
 १३६ केशाद्वा
 १३७ च्छोऽश्वात्
 १३८ (पार्श्वम्)
 १३९ (पृष्ठचार्हिनौ क्रतौ)
 १४० (चरणाद्धर्मवत्)
 १४१ गोरथवातात्रकव्योलम्
 १४२ पाशादेश्च यः
 १४३ ग्रामजनबन्धुगजमहायात्तल्
 १४४ श्वखलादिभ्योऽग्निन्
 १४५ पुरुषात् कृनहितवधविकारे
 च ढन्
 १४६ विकारे
 १४७ (प्राण्योपधिवृक्षेभ्योऽवयवे च
 १४८ (तालाद्धनुषि)
 १४९ त्रपुजतोष्पक् च
 १५० (शम्या लक्)
 १५१ (परशव्यस्य यल्लक्)
 १५२ कंसीयाञ्ज्यः
 १५३ (हेमार्थान् माने)
 १५४ (द्रोर्वयः)
 १५५ (पयोद्रोर्यः)
 १५६ (एण्या ढन्)
 १५७ कौशेयम्

- १५८ +(उद्गाङ्गुन्)
 १५९ (वोमोर्णात्)
 १६० (मानात् क्रीतवत्)
 १६१ हेमादिभ्योऽञ्
 १६२ वाऽभक्ष्याच्छादने मयद्
 १६३ शराद्येकाचः
 १६४ दोरभाणिनः
 १६५ गोत्रीहेदशकृत्पुरोडाशे
 १६६ (तिलयवपिष्टादनाग्नि)
 १६७ पिष्टिकाहैयङ्गवीनम्
 १६८ (नातोऽफलद्वयात्)
 १६९ बहुलं भुक् पुष्पमूले
 १७० फले
 १७१ ह्यक्षदेरण्
 १७२ जम्ब्या वा
 १७३ बोद्ध्येत्रोः
 १७४ न्यायादिपदकल्पक्षणान्त-)
 ऋत्वास्यानास्यायिकाट्टण्
 १७५ (अकृत्वात् सूत्रात्)
 १७६ अधर्मक्षत्रसंसर्गाङ्गुत्रेर्विधा-
 १७७ (यात्रिकौत्थिकलौकायति
 कानुब्राह्मणी)
 १७८ (शतषष्टेः पथष्ट्)
 १७९ (पदोत्तरपदेम्यष्टः)
 १८० (शिक्षामीमांसामक्रमप-
 दाद्बुच्)
 १८१ (ससर्वादिभ्युक्)

- १८२ (सख्यानात् सूत्रे)
 १८३ प्रोक्तात्
 १८४ (वेदेन्नाह्वयम्)
 १८५ मातृपितृभार्तयुलङ्घ्यम्
 १८६ पिण्डोर्द्धामहद्
 १८७ (दुग्धेऽग्नेस्तोददूसमरीसम्)
 १८८ (राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः)
 १८९ (भौरिक्येषुकार्यादेर्विषभक्त
 म्)
 १९० + राजन्यादिभ्यो वुम् ल
 १९१ (वसातेर्वा)
 १९२ निवासादूरभवाविति देशे
 नाम्नि
 १९३ सोऽत्रास्ति
 १९४ तेन निर्वृत्त ल
 १९५ (नद्या मत्तु)
 १९६ (मध्वादेः)
 १९७ कुमुदनडवेतमसहिषाडित्
 १९८ नडशाडाद्बल
 १९९ (शिखायाः)
 २०० शिरीषाट्टकण्
 २०१ शर्करायाष्टणच्छाण् च
 २०२ (रेन्सेलवुञ्ज्येऽन्याज्दण्फ
 ण्फिञ्ज्ज्व्छछण्फकण्
 ठठणोऽश्मप्रेक्षातृणकाशारी
 हणसुपन्थि सुतङ्गमवलाह
 स्सखिपन्थिकणोतिकरनडकृ
- शा-धरर्षवराहडुदा-धत्था
 दिभ्यः)
 २०३ सास्य पौर्णमासी
 २०४ (आप्रहायण्य व्रथादृग्)
 २०५ (चैत्रीकार्तिकीफात्तुनीश्रव
 णाद्वा)
 २०६ देवता
 २०७ (पैङ्गाक्षिपुत्रादिशुक्राच्छयम्)
 २०८ (शतरुद्रापोनपादशालपात
 स्तृ चात)
 २०९ महेन्द्राद्वा
 २१० (घावापृथिवीशुनासीरामीपो-
 ममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधा
 च्छयौ)
 २११ (वायूप पितृतोर्ष्यः)
 २१२ कसोमादृचण्
 २१३ (महाराजप्रोष्ठपदादृग्)
 २१४ (कालाद्भववत्)
 २१५ (आदेऽञ्छन्दसः प्रगाथे)
 २१६ युद्धेऽर्थयोद्धृम्य
 २१७ (भावघञोऽस्याण्णः)
 २१८ (इयैन्मपातातेल्मपाते)
 २१९ प्रहरणात् क्रीडाया ण
 २२० टो रागाद्रके
 २२१ लाक्षारोचनादृग्
 २२२ (शकलवर्दमाद्वा)
 २२३ (नीलिपीतकम्)

- २२४ (गुरुदयाद्वाद्युक्तेऽब्दे)
 २२५ चन्द्रोपेतात् काले
 २२६ (श्लुगप्रयुक्ते)
 २२७ (द्वन्द्वाच्छ)
 २२८ श्रवणाश्रयान्नामन्य
 २२९ (दृष्टे साम्नि)
 २३० (गोप्रादङ्कवत्)
 २३१ (वामदेव्यम्)
 २३२ (जाते चाण् द्विर्दिद्वा)
 २३३ छन्ने रथे
 २३४ (पाण्डुकम्बली)
 २३५ + (तत्तोद्भूतममत्रेभ्यः)
 २३६ स्थण्डिले शेते व्रती
 २३७ सस्कृते भक्षे
 २३८ शूल्योख्यक्षैरेयदाधिकौदक्षि
 त्कौदक्षितम्
 २३९ कचित्

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे द्वि
 तीयाध्यायस्य चतुर्थे पाद ॥

द्वितीयाध्याय समाप्तः ॥

- १ नद्यादिराष्टदूरोत्तराद्दण्डेष्वे-
 त्याहन्
 २ पारावारवारपारेभ्यः ख
 ३ ग्रामाद्यखन्
 ४ कञ्यदेश्च ढकन्

- ५ (कुण्ड्याया यलुक् च)
 ६ कुलकुक्षिर्ग्रीवाच्छ्वास्यलङ्कारे
 ७ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण्
 ८ केहामातस्त्रास्यच्
 ९ (निसो गते)
 १० वैषमोक्षश्चस
 ११ धूदकूमागमारुमतीचो य
 १२ (कन्यायाष्ठण्)
 १३ (वर्णौ वुञ्)
 १४ (बल्हद्युर्दिपर्दिकापिश्वा-
 ष्फट्)
 १५ (रङ्गो प्राणिनि वा)
 १६ (रूप्योत्तरपदादरण्याण्)
 १७ (दिगादेरनाम्)
 १८ (मद्रादञ्)
 १९ (उदग्ग्रामाद्यकृल्लोम्)
 २० (गौष्ठीतैकीगोमतीशूरसेन-
 वाहीकात्)
 २१ (शकलादेर्वृद्धात्)
 २२ (इञ्)
 २३ (नद्यच्च प्राग्भरतेषु)
 २४ भवतष्ठण्छम्
 २५ जनपरराशोऽञ्छ
 २६ दोश्छ
 २७ (उष्णादिभ्यः कालात्)
 २८ व्यादिभ्यष्ठाणिठो
 २९ (काश्यादिवाहीकग्रामात्)

- ३० (वोशीनरभामात्)
 ३१ (ब्रजिमद्रादेशात् कः)
 ३२ (ओष्ठण्)
 ३३ (दोरेव प्राचः)
 ३४ (ईरोपान्त्याद्भुञ्)
 ३५ (प्रस्यपुरवहान्तयोपान्त्यध-
 न्वनः)
 ३६ (राष्ट्रेभ्यः)
 ३७ (बहुविपयेभ्यः)
 ३८ (धूमादिकच्छागिवक्तवर्तो-
 च्चरपदात्)
 ३९ (सौवीरेषु कुलात्)
 ४० (समुद्रान्तृनावोः)
 ४१ (नगराल्कुत्सादाक्ष्ये)
 ४२ (पथ्यध्यायन्यायविहारत्रि-
 भेऽरण्यात्)
 ४३ (गोमये वा)
 ४४ (कुरुयुगन्धरात्)
 ४५ (साल्वाद्दोयवाभवपत्तौ)
 ४६ (कच्छादेर्नृनुत्थे)
 ४७ (कोपान्त्याच्चाण्)
 ४८ (पृथिवीमध्यान्निवासान्मध्य-
 मश्चात्स्व चरणे)
 ४९ छः
 ५० (गहादिगतोच्चरपदेभ्यः)
 ५१ (दोः कन्थापलदनगरग्राम-
 हदोच्चरपदकखोपान्त्यात्)

- ५२ (कटादेः प्राचः)
 ५३ (पर्णकृकगाद्भारद्वाजात्)
 ५४ (पर्वतान्नरे)
 ५५ वा
 ५६ (वेणुकादिभ्यश्छण्)
 ५७ युष्मदस्मदोऽञ्ज्खञौ वाक्-
 ङ्चैकस्मिंस्तवकममकम्
 ५८ योऽर्धात्
 ५९ सादेष्ठण्
 ६० (दिगादेस्तौ)
 ६१ (ग्रामराष्ट्रस्याण्लणौ)
 ६२ (परावराधमोत्तमादेर्यः)
 ६३ (अन्तावोऽधसो मः)
 ६४ समानादिलोकोच्चरपदाद्या-
 त्मादिभ्यष्ठण्
 ६५ (ऊर्ध्वाद्दमदेहान्मक्कोर्ध्वस्त्यै-
 केषाम्)
 ६६ वर्षाकालेभ्यः
 ६७ (शरदः कर्मणि श्राद्धे)
 ६८ (रोगातपे वा)
 ६९ निशामदोषहेमन्तात्
 ७० लृक्तोऽणि
 ७१ पुराणम्
 ७२ श्वसस्तद् च
 ७३ पूर्वाद्वापराद्वाचनद्
 ७४ सायंचिरं प्राह्णेप्रगेऽययात्
 ७५ (चिरपरुत्परारेस्तनः)

- ७६ भर्तुसन्ध्यादेरण्
 ७७ (संवत्सरात्पूर्वफले)
 ७८ प्रावृष एण्यः
 ७९ ण्योऽवधिहीपात्
 ८० पश्चादाद्यन्तामादिमः
 ८१ मध्यान्मः
 ८२ उत्तरुर्पापकर्मयोरः
 ८३ (स्थामाजिनान्ताच्छूलरु)
 ८४ डेः कृतलब्धकीतसम्भूते
 ८५ कुशले
 ८६ पथोऽकः
 ८७ (कोऽदमादेः)
 ८८ जाते
 ८९ प्रावृषष्टः
 ९० (शरदो बुन् नाति)
 ९१ (सिन्ध्वपकरत्काणौ)
 ९२ +(पूर्वाहापरहाद्रामूलप्रदो-
 पावस्कराद्बुन्)
 ९३ (पन्थकः)
 ९४ (वाशामावास्याया)
 ९५ (श्रविष्ठापादाच्छष्ण)
 ९६ (फल्गुन्याष्टः)
 ९७ (पुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखा-
 नुराधाबहुलास्वातेःऋक्)
 ९८ (चित्रारेयतीरोहिण्यास्ति-
 याम्)
 ९९ (वान्यवत्सशालान्)

- १०० (स्थानान्तगोशालरुरशा-
 लान्)
 १०१ (सोदर्यसमानोदर्यौ)
 १०२ कालान्साधुपुष्यत्पच्यमाने
 १०३ उक्ते
 १०४ +(आश्वयुज्या बुन्)
 १०५ म्रीष्मवसन्ताद्वा
 १०६ देय ऋणे
 १०७ (फलाप्यश्वत्थपवनुसोमा-
 व्यासैपमसोऽकः)
 १०८ +(म्रीष्मावरसमाद्बुन्)
 १०९ (संवत्सराप्रहायण्याष्टष्ण)
 ११० रुवति मृगे
 १११ जयिनि च
 ११२ भवे
 ११३ दिगाघट्टांशाघः
 ११४ मध्याच्छष्णदिना मक
 ११५ जिह्वामूलाङ्गुलेश छः
 ११६ वर्गान्तात्
 ११७ यस्तौ चाशब्दे
 ११८ (इतिकुशिकुशिनस्त्येर्हर्दण्)
 ११९ (आस्तेयम्)
 १२० (म्रीनाया अण्व)
 १२१ (चतुर्मासानामि)
 १२२ (यज्ञे व्यः)
 १२३ गम्भीरेष्वजनघर्हिर्देवान्
 १२४ (परिमित्वादेरव्यदीमावान्)

- १२५ (पर्यनोर्माभाट्टण्)
 १२६ (उपाज्जानुनीविकर्णात्प्राये)
 १२७ अन्त पूर्वात्
 १२८ (ठोऽन्त पुराद्दौ)
 १२९ (कर्णललाटात्क)
 १३० ङसो व्याख्याने च ग्रन्थात्
 १३१ ऋग्यजुष्याभ्यष्टण्
 १३२ (ऋषेरध्याये)
 १३३ (बहुच प्राय)
 १३४ (पौरोडाशपुरोडाशाद्दौ)
 १३५ (छन्दसो य)
 १३६ (शिक्षादेश्वाण्)
 १३७ ङसस्त्वे
 १३८ (हलशीराट्टण्)
 १३९ (समिध आधाने टेन्यण्)
 १४० (आग्नीध्र गृहे)
 १४१ (रथात्सादेश्च वोद्ङ्गे)
 १४२ य
 १४३ (वाहनादेरञ्)
 १४४ (वाहनात्)
 १४५ बाह्यपथ्युपकरणे
 १४६ (बहेस्तुरिद् च)
 १४७ (द्विन्द्वाद्दिवाहे वुच्)
 १४८ (वैरे देवासुरादिभ्य)
 १४९ (चरणाद्बुञ्)
 १५० (धर्मात्प्राये)
 १५१ +(छन्दोर्गौक्थिकयाज्ञिक
 बव्हृचनटाञ्ज्य)
 १५२ (आथर्वणोऽण्)
 १५३ (शाकन्तात्सङ्घोपाङ्ग-
 लक्षणे वा)
 १५४ (गोत्रादन्यजिज)
 १५५ (वुञ्जशिष्यदण्डमाणवे)
 १५६ (रैवतिकादेश्छ)
 १५७ +(कौपिञ्जलहास्तिपदादण्)
 १५८ ङसेरागते
 १५९ विद्यायोनिषवन्धाद् वुञ्
 १६० पिञ्य वा
 १६१ उष्टण्
 १६२ आयस्थानात्
 १६३ शुण्डिकादेरण्
 १६४ गृहेतुभ्यो मयङ्प्यौ वा
 १६५ +(गोत्रादङ्गवत्)
 १६६ +प्रभवति
 १६७ त्यदादेर्मयट्
 १६८ वैङ्ग्य
 १६९ ट प्रोक्ते
 १७० (मौदादिभ्य)
 १७१ (कठादिभ्यश्शुग्दे)
 १७२ +(तिचिरिवरत्तन्तुलण्डिको
 खाच्छण्)
 १७३ (छगलिनो णिदन्)
 १७४ (शौनकादिभ्यो णिन्)
 १७५ (पुराणे कट्पे)

१७६ (काश्यपकौशिकद्वेदवच)

१७७ (शिलालिपाराशर्याजट-
भिक्षुमूले)

१७८ (कुशाश्वकापिलेयकर्म-
न्दादिन्)

१७९ एकदिशि

१८० तम्

१८१ (यश्चोरसः)

१८२ +उपज्ञाते

१८३ नामि कृते

१८४ (कुलाश्वदेवुन्)

१८५ (छन्दस्योरस्यौरससर्व-
चर्माणिसार्वचर्माणाः)

१८६ ग्रन्थे

१८७ अमोऽधिकृत्य

१८८ ज्योतिषम्

१८९ (द्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यः
प्रायश्छः)

१९० गच्छति पथिदूते

१९१ अंभिनिष्कामति द्वारे

१९२ भजति

१९३ महाराजाचित्तादेशना-
लाङ्गण्

१९४ (वासुदेवार्जुनाद्वुन्)

१९५ (गोतक्षत्रियेभ्यः प्रायो वुञ्)

१९६ (सरूपाद्गने राष्ट्रवत्सर्वेष)

१९७ सोनिंवासादस्य

१९८ (अभिजनात्)

१९९ (छोऽस्त्रार्जावेऽप्रेः)

२०० (तुदीवर्मत्या ढण्)

२०१ (शण्डिकसिन्ध्वादिशलानु-
राण्ययाञ्छण्)

॥ इति शाकटायनीयगूत्रपाठे
तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

१ ठण्

२ टो जितजयद्दीन्यत्स्वनत्सु

३ संस्कृते

४ कोपान्त्यकुलस्थादण्

५ +तरति

६ नौचचष्ठः

७ +चरति

८ पर्पादिष्ठद्

९ (पदिकः)

१० (श्वगणाद्वा)

११ वेतनादेर्जावति

१२ वस्नक्रयविक्रयेभ्यष्ठः

१३ छश्चायुधात्

१४ (व्रातीनन्)

१५ (भस्तोत्सङ्गादेष्ठष्टण् हरति)

१६ विवधवीवधात्

१७ +(अण् कुटिलिकायाः)

१८ निर्वृत्तेऽश्वशुतादेः

१९ भावादिम्

- २० क्तिरिमे
 २१ याचिताऽपमित्यात्कण्
 २२ +समृष्टे
 २३ चूर्णलवणमुद्गादिनाण्
 २४ +व्यञ्जनैरुपासित्ते
 २५ +ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते
 २६ (तत्प्रत्यनोर्लोमकूलेपात्)
 २७ परेर्मुखपार्श्वात्
 २८ (दधानेऽवृद्धेर्गर्भे)
 २९ (कुसीदादृद्)
 ३० (दशैकादशादृश्च)
 ३१ रक्षदुञ्जतो
 ३२ मीनमत्स्यपक्षिमृगाथार्द् मति
 ३३ पारिपन्थ तिष्ठति च
 ३४ (पारिपथम्)
 ३५ (माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दा
 द्धावति)
 ३६ पश्चात्यनुपदात्
 ३७ परदारानीन्यति
 ३८ (प्रतिपथादृश्च)
 ३९ पदोत्तरपदपदार्थललामप्रति
 कण्ठाद्ब्रह्मति
 ४० धर्माधर्मौ चरति
 ४१ समूहान्समवेते
 ४२ परिषद ण्य
 ४३ सेना वा
 ४४ सुम्नातादीन्पृच्छति

- ४५ प्रभृतादिभ्यो ळ्वति
 ४६ (माशब्दमित्यादिभ्य)
 ४७ शाब्दिकदार्दरिकलालाटिक-
 कौक्कुटिका
 ४८ (हसो धर्म्ये)
 ४९ (नराद्युतोऽण्)
 ५० (वैशस्त्रवैभाजिते)
 ५१ वक्रये
 ५२ + तदस्य पण्यम्
 ५३ (किशरादेष्टद्)
 ५४ (शलालोर्वा)
 ५५ + शिल्पम्
 ५६ (मद्भुक्तशराराद्वाण्)
 ५७ + महरणम्
 ५८ (परश्वथाद्वाण्)
 ५९ शक्तियष्टेष्टीकण
 ६० (इष्टादिभ्योऽन्येषाम्)
 ६१ दैष्टिकास्तिकनास्तिका
 ६२ + शीलम्
 ६३ छत्रादेरब्
 ६४ तूष्णीक
 ६५ (वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे)
 ६६ (बहच्पूर्वपदाद्)
 ६७ (भक्षोऽस्मै हितम्)
 ६८ (नियुक्त दीयते)
 ६९ (भक्तौदनाद्वाण् ठद्)
 ७० (श्राणागामादनाद्)

- ७१ (नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते)
 ७२ तत्र नियुक्ते
 ७३ ठोऽगारान्तात्
 ७४ + अध्यायिन्यदेशकालात्
 ७५ (संस्थानप्रस्तारतदन्तकठि-
 नान्तेषु व्यवहरति)
 ७६ निकटादिषु वसति
 ७७ सर्तार्थः
 ७८ (संख्यादेश्वार्हदलुचः)
 ७९ (गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये)
 ८० चन्द्रायणं च चरति
 ८१ देवव्रतादीन् डिन्
 ८२ (द्बुश्चाष्टाचत्वारिंशच्चातुर्मा-
 सं यल्लफ)
 ८३ (तुरायणपारायणं यजमाना-
 धीयाने)
 ८४ संशयं प्राप्तेऽर्धे
 ८५ (श्रीशयोजनाच्छताधोजना-
 द्याभिगमार्हे)
 ८६ (तद्यात्येभ्यः)
 ८७ पथष्ठन्
 ८८ नित्यं ण. पन्थश्च
 ८९ (शङ्कूत्तराजवारिस्थलब्र-
 लक्रान्तारादिनाहते च)
 ९० (स्थलादिनाण्मधुकमरिचे)
 ९१ योगादये शक्ते
 ९२ योग्यकार्मुके

- ९३ (यज्ञानां दक्षिणायाम्)
 ९४ (तेषु देये)
 ९५ काले कार्यं च भववत्
 ९६ (व्युष्टादिष्वण्)
 ९७ तेच हस्तयथाकथाचाद्यणम्
 ९८ संपादिनि
 ९९ क्रमेवेपाद्यः
 १०० कालात्परिजप्यलभ्यकार्यमु-
 क्रे
 १०१ निर्वृत्ते
 १०२ (तले मृतादिष्टे)
 १०३ (तं भाविभूते च)
 १०४ (पण्मासाण्यदौ)
 १०५ +(समायाः ख.)
 १०६ (रात्र्यहस्तवंत्सराच द्विगोर्वा)
 १०७ (वर्षादिश्च)
 १०८ (प्राणिनि मृते)
 १०९ (मासाद्वयसि य.)
 ११० (स्वघ)
 १११ (पण्मासाद्व्यप्य्याः)
 ११२ (सोऽयं ब्रह्मचर्यतद्वतोः)
 ११३ समयात्प्राप्तात्
 ११४ ऋत्वादिभ्योऽण्
 ११५ कालाद्यः
 ११६ (दीर्घान्)
 ११७ प्रयोजनम्
 ११८ (एकानाराचोरे)

- ११९ चूलादिभ्योऽण्
 १२० (विशाखापाढान्मन्थदण्डे)
 १२१ उत्थापनादेः छः
 १२२ (विशिपदिरुहिपूरिसमा-
 पोऽनात्सपूर्वपदात्)
 १२३ स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो य
 ऋक्षुकृ
 १२४ (आकालिकं ठश्चाद्यन्ते)
 १२५ (त्रिंशद्विंशतेर्द्वुरनाम्यार्हात्
 १२६ सङ्ख्याडतेश्चाशक्तिष्टे. कः
 १२७ (अनादेशशतादत्तस्मिन्यठौ)
 १२८ (वातोष्ठ)
 १२९ (सहस्रशतमानादण्)
 १३० (कंसार्धाट्टट्)
 १३१ (अर्धात्पलकसकर्पात्)
 १३२ (कार्पापणात्प्रातिश्चास्य वा)
 १३३ (शूर्पादब्)
 १३४ (वसनात्)
 १३५ (विंशतिक्रात्)
 १३६ (द्विगो. खः)
 १३७ (खारीकाकणीभ्य. कन्)
 १३८ (मापपणपादाद्य.)
 १३९ (शताद्धा)
 १४० (शाणात्)
 १४१ (द्वित्रेरण्)
 १४२ (अलुचो नाम्नि ऋक्)
 १४३ (याण.)
- १४४ (सुवर्णकार्पापणात्)
 १४५ (द्वित्रिंशद्विंशतेर्द्वुरनाम्यार्हात्)
 १४६ मूल्यैः कीर्ते
 १४७ तस्य वापे
 १४८ (वातपित्तश्लेष्मसन्निपाता
 च्छमनकोपने)
 १४९ (हेतौ संयोगोत्पाते)
 १५० (व्यज्रह्रस्ववर्चसाद्योऽसख्याप
 रिमाणाश्वादे)
 १५१ (पुत्राच्छयौ)
 १५२ (पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञ्)
 १५३ ईशे
 १५४ (ज्ञाते)
 १५५ लोकसर्वलोकात्
 १५६ (तदन्नास्मै वा वृद्धायलाभो-
 पदाशुल्क देयम्)
 १५७ (डदर्धाट्ट)
 १५८ (भागाद्यठौ)
 १५९ (वज्राशभृत्यस्य)
 १६० मानम्
 १६१ (संख्यायास्सहस्रसूत्रपाठे)
 १६२ (नाम्नि)
 १६३ (त्रिंशत्तवारिंश)
 १६४ पद्यद्वन्द्वर्गे वा
 १६५ स्तोमे ड्
 १६६ (तद्धरद्वहदानहस्तु यंशादे
 भार्गवात्)

१६७ (यत्तद्रव्यादृक्त्वं)
 १६८ (पनत्यद्य द्रोणात्)
 १६९ (संभवदवहरतोश्च)
 १७० (पालाढकाचितात्सो वा)
 १७१ (द्विगोष्ठद्वयौ)
 १७२ (ध्रुक् कुलिजात्)
 १७३ अर्हति
 १७४ (दण्डादियज्ञायधं)
 १७५ पातात्
 १७६ फडङ्गरदक्षिणास्थालीचिला-
 च्छयौ
 १७७ शालीनकौपीनात्विजिनाः
 १७८ (छेदादेर्मित्यम्)
 १७९ वैरहितः
 १८० (शीर्षच्छेदाद्यो वा)
 १८१ यः
 १८२ वहति रथपासकान्
 १८३ धुरो यदण्
 १८४ वामावादेः सः
 १८५ (अश्वैकादेः)
 १८६ +शरटादण्
 १८७ हलसीरादृण्
 १८८ (विध्यत्यनन्येन)
 १८९ धनगणं लब्धा
 १९० (णोऽन्तात्)
 १९१ +पदमग्निद्वयम्
 १९२ गोविदेग तार्यमध्ये

१९३ न्यायार्थादगरेते
 १९४ मदस्य करणे
 १९५ वश्यमभ्यत्रयस्तभेनुन्यागा-
 र्हपत्यजन्यधर्म्यद्वयमूढ्यम्
 १९६ तल साधौ
 १९७ पय्यतिथिवसनिस्त्वपतेर्दण्
 १९८ +(मच्छाण्.)
 १९९ परिपदो ण्यश्च
 २०० सर्वजनात्तरश्च
 २०१ प्रतिजनादेः
 २०२ कथादेष्टण्
 २०३ (देवतान्तात्तर्धे)
 २०४ पायाध्वे
 २०५ ष्वोऽतिथेः
 २०६ (हलस्य सादेश्च कर्णे)
 २०७ (सोतया सङ्गते)
 २०८ छः
 २०९ (द्विरिन्नभेदापूर्वादेर्यो वा)
 २१० (युगाद्योर्यः)
 २११ (शून्यशून्योदन्यनभ्याः)
 २१२ (कम्बलाजाम्नि)
 २१३ तस्मै हिनेऽराजाचार्यब्राह्म-
 णवृष्णः
 २१४ रथगन्तवित्यननापवृष्वम-
 प्राग्वन्तायः
 २१५ छन्दोऽन्ते
 २१६ वा

- २१७ भोगोत्तरपदात्मन्भ्यां खः
 २१८ पञ्चसर्वविधाज्जनात्कर्गधा-
 र्यात्
 २१९ (सर्वमहतष्ठण्)
 २२० सर्वाण्यो वा
 २२१ परिणामिनि तदर्थे
 २२२ (चर्मण्यञ्)
 २२३ (ऋषभोपानहाञ्च्य)
 २२४ (छदिर्बलेर्दण्)
 २२५ (परिखास्यस्यात्)
 २२६ (अत्र च)
 २२७ (तत्)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे तृतीय
 स्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

- १ तस्यार्हे कृत्ये वत्
 २ सुप इवे
 ३ (तत्र)
 ४ (तस्य)
 ५ भावे त्वतल्
 ६ (मात्कादगङ्गुलादेः)
 ७ (नन्तत्पुरुपादबुधादेः)
 ८ पृथ्वादेर्वेमन्
 ९ वर्णदृढादिभ्यश्च
 १० पतिराजान्तगुणाङ्गराजादि-
 भ्यः कृत्ये च
 ११ सहायाद्वा

- १२ वय प्राणिजातेरेञ्
 १३ युवादिहायनान्तादण्
 १४ लघ्वादेरिक
 १५ हृदयपुरुपादसमासे
 १६ सखिवणिन्दूताद्य
 १७ स्तेयार्हेन्यश्रौतम्
 १८ कपिज्ञातेर्दण्
 १९ योपान्त्याद्गुरुपोत्तमाद्गुञ्
 २० (द्वन्द्वचोरादेः)
 २१ (गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याका-
 रावाये)
 २२ +(होत्राभ्यश्छ)
 २३ +(ब्रह्मणस्त्व)
 २४ शाकटशाकिनौ क्षेत्रे
 २५ धान्येभ्य खन्
 २६ व्रीहिशालेर्दण्
 २७ यवयवकपटिकाद्य.
 २८ वाणुमापात्
 २९ भङ्गोमातिलात्
 ३० (रजस्यलाब्वाश्च कटः)
 ३१ (गम्येऽङ्गात्त्वञ्)
 ३२ कुलाज्जल्पे
 ३३ तुल्ये कससजापतिकृत्योः
 ३४ (न नृपूजार्थध्वजचित्रे)
 ३५ (जीवनेऽपण्ये)
 ३६ (देवपथादिभ्यः)
 ३७ +(वस्तेर्दण्)

- ३८ शिलाया ढङ्घ
 ३९ (शाखादेर्य)
 ४० (द्रोर्भ्ये)
 ४१-कुशाग्राच् छ
 ४२ काकतालीयादय
 ४३ (शर्करादेरण्)
 ४४ (एकशालायाष्ठ)
 ४५ (गोण्यादेश्च ठण्)
 ४६ (कर्कलोहिताट्टीकण्च)
 ४७ (पल्लवादे कुण पाके)
 ४८ कर्णादिपक्षाज्जाहति मूले
 ४९ शीतोष्णतृप्तादसह आलु
 ५० (हिमादेऽलुस्सहे)
 ५१ (बलवातादूल)
 ५२ यथामुखसम्मुखाद्दर्शने ख
 ५३ सर्वादे पथाङ्गकर्मपत्रपात्रश-
 रावाद्यापिनि
 ५४ आप्रपदम्
 ५५ (यथाकामानुकामात्यन्तपा-
 रावारावारपारान्गामिनि)
 ५६ (अनुग्वलम्)
 ५७ अध्वान यलौ
 ५८ कश्चाभ्यमित्रम्
 ५९ परोवरीणपरम्परीणपुत्रपौ-
 त्रीणसर्वालीनाथानयीना
 नुपदीनागवीनाद्यश्चीनाद्यप्रा
 तीनसमासमीनसाप्तपदीनम्

- ६० तदस्य प्रमाणान्मातृद्
 ६१ (हस्तिपुराद्वाण्)
 ६२ बोर्ध्वं दक्षद्द्वयसद्
 ६३ (श्लुम्मानात्)
 ६४ द्विगोस्सशये च
 ६५ (मात्रट्)
 ६६ (शन्शद्विंशते)
 ६७ ङिन्
 ६८ घत्विदकिम्.
 ६९ एतदो वो घ
 ७० यत्तद्
 ७१ किमश्च सख्याया डतिश्च
 ७२ अवयवात्तयद्
 ७३ द्वित्रिभ्या लुग्वा
 ७४ (द्यादेर्गुणान्मूल्यक्रये मयट्)
 ७५ अधिकमस्मिन्शतसहस्रेत-
 त्सख्य शतिशद्शान्तादद्
 ७६ सख्यापूरणे डट्
 ७७ घतोरिथद्
 ७८ (बहुगणपूगसङ्घात् सिथट्)
 ७९ षट्कतिरुतिपयात् प्थट्
 ८० चतुर
 ८१ यलौ चञ्छुक्क
 ८२ विंशत्यादेस्तमद्वा
 ८३ शतादिमासार्धमाससवत्स
 रात्
 ८४ पष्ट्यादेरनादे

८५ नो मट्	चिपिटचिञ्चिपिञ्चुञ्चोपत्यका धित्यका)
८६ द्वित्रेस्तीयिद्रेश्च ऋञ्	१०७ (तदस्मिन्प्रायोऽन्न नाम्नि)
८७ (पूर्वमनेन सादेश्चेन्)	१०८ (कौलमासीवटकिन्यौ)
८८ इष्टादे	१०९ (ब्राह्मणकोष्णिके)
८९ (श्राद्धमद्यमुक्त ठेनौ)	११० (काल प्रयोजनमस्य रोगे)
९० (क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाश्ये घ)	१११ मुख्य
९१ श्रोत्रियो वा छन्दोऽध्यायी	११२ (शृङ्खलक करभे)
९२ इन्द्रियम्	११३ उन्नमनम्युद्गतो
९३ तेन विचे चुञ्चुचणौ	११४ सज्जात तारकादिभ्य इत
९४ (डतो ग्रन्थस्य ग्राहके कञ्छुक)	११५ (गर्भादप्राणिनि)
९५ (ग्रहणाद्वा)	११६ अस्त्यास्मिन्वेति मत्तु
९६ (सस्याद्गुणात्परिजाते)	११७ (आयात्)
९७ (पार्श्वनायञ्छूलिकदाण्डा- जिनिकानुपद्यन्वेष्टा)	११८ (वातदन्तवल्ललाटादूल)
९८ (धनहिरण्येऽभिलाषे)	११९ प्राण्यज्ञादातो ल
९९ स्वाङ्गेषु सक्ते	१२० सिध्मादिर्हृक्षुद्रजन्तो
१०० उदरे ठणाद्यूने	१२१ प्रज्ञापणोदकफेनाल्लेहौ
१०१ कर्मठो घट	१२२ (काडाजटाघाटात् क्षेपे)
१०२ (अश हारिणि)	१२३ वागालाटौ
१०३ (शीतकोष्णकौ कारिणि)	१२४ ग्मिन्
१०४ (तन्त्रा चोद्धृते)	१२५ (मधुऋषिलोमविच्छादिभ्यो रवलशेला)
१०५ कमितर्यन्वभ्यभीम्य	१२६ (नोऽङ्गादे)
१०६ (विशालविशङ्कटविकटसङ्क टोत्कटप्रकटनिकटावकटाव- कुटारानटीटावनाटावअटनि विडनित्रिसचिञ्चिफिन-	१२७ (शाकीपलालीदद्गा ह्रस्वश्च)
	१२८ (विपुणलक्ष्मणौ)
	१२९ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्ण
	१३० ज्योत्स्नादिभ्योऽण्

- १३१ सिकताशर्करात्
 १३२ हलश्च देशे
 १३३ (द्युद्रोर्म)
 १३४ (काण्डाण्डभाण्डादीर)
 १३५ कच्छ्या डुर
 १३६ दन्त उन्नत
 १३७ (मेधारथाद्वेर)
 १३८ कृपाहृदयादाञ्ज
 १३९ (केशाद्)
 १४० (मण्यादिभ्य)
 १४१ स्वाङ्गाद्धीनाद
 १४२ अभादिभ्य
 १४३ (शृङ्गादारक)
 १४४ फलवर्हाच्चैन
 १४५ मलादीमसश्च
 १४६ (मस्त्वर्षणस्त)
 १४७ (वलितुण्डवटैर्भ)
 १४८ ऊर्णाहशुभमो युम्
 १४९ (कशमस्तियुस्तुयस्तवभा)
 १५० तपस्त्रग्मायामेधासो विन्
 १५१ तमिस्तार्णवोर्जस्वणोर्जस्वि-
 नामयाविन्गोमिन्
 १५२ नौशिखादिभ्या ठेनौ
 १५३ ग्रीष्वाद्यतोऽनेकाच
 १५४ (अशिरसोऽशीर्षश्च)
 १५५ (अर्थार्थान्ताद्भावान्)
 १५६ ग्रीहितुन्दादोरलिश्च

- १५७ (स्वाङ्गाद्विवृद्धात्)
 १५८ गुणादिभ्यो य
 १५९ (रूपान् शम्ताहतात्)
 १६० (गवादेष्टग्)
 १६१ (निष्कादेशतसहस्रात्)
 १६२ (एकादे कर्मधारयात्)
 १६३ (सर्वादेरिन्)
 १६४ (द्वन्द्वरुमिन्धात् प्राणिस्थाद-
 स्वाङ्गात्)
 १६५ घातातिसारपिशाचात्कक
 १६६ (वयसि डत)
 १६७ सुरादे
 १६८ (मालात् क्षेपे)
 १६९ (धर्मशीलवर्णात्तात्)
 १७० बाहूर्वादेर्बलान्
 १७१ (मन्माज्जान्नि)
 १७२ हस्तद तमराज्जातौ
 १७३ (पुष्करादेदेशे)
 १७४ वर्णा ब्रह्मचारी
 १७५ (सूक्तसाम्नि छ)
 १७६ (श्रुग्नाध्यायानुवाके)
 १७७ (विमुक्तादेरन्)
 १७८ (षोषडादेर्बुच्)
 १७९ प्रनारो जातीयद्
 १८० षोऽण्पादे
 १८१ (कृष्णायनर्त्तानुरावदात्तगो
 मुवाचित्ग्रीहिशान्धहिमुग

च्छादने)

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे तृतीयस्या
ध्यायस्य तृतीय पाद ॥

- १ भूतपूर्वे प्वरट्
- २ (गोष्ठात्खञ्)
- ३ (षष्ठ्या रूप्यप्वरट्)
- ४ व्याश्रये तस्
- ५ (व्याधे प्रतीकारे)
- ६ पर्यभेस्सर्वोभये
- ७ आद्यादिभ्य
- ८ (क्षेपातिप्रहाव्यथे कर्तुस्तृ
तीयाया)
- ९ (पापहीयमानेन)
- १० (पञ्चम्या प्रतिना)
- ११ अहीयरुहोऽपाये
- १२ अ द्यादिवेपुल्यात्सर्पादिकिं
बहो षम्
- १३ इतोऽत कुट्
- १४ (भवदायुष्मदीर्घायुर्देवाना
मियैकार्यात्)
- १५ (त्रप्ञ्)
- १६ ककुत्रालेह
- १७ सप्तन्या
- १८ कियत्तत्सर्वेकान्यात्काले दा
- १९ सदैतर्द्धुनेदानातिदानसिद्य
- २० परेद्यव्यद्दि

- २१ पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेत-
रादेद्युस्
- २२ उभयाद्युश्च
- २३ परुत्परार्येषमो वर्षे
- २४ अनद्यतने हिं
- २५ प्रकारे धा
- २६ कथमित्थमु
- २७ सङ्घचाया धा
- २८ (विचाले च)
- २९ वैकाब्ज्ङ्घ्यम्
- ३० द्विलेर्धमेधौ
- ३१ तद्वति धण्
- ३२ वारे कृत्वम्
- ३३ चतुस्त्रिद्वेस्सुच्
- ३४ सकृत्
- ३५ (बहोर्घासन्ने)
- ३६ (दिशो दिग्देशकाले तृती
यायुज)
- ३७ परावरात्स्तात्
- ३८ (दक्षिणोत्तराच्चातम्)
- ३९ (अघराच्चात्)
- ४० पश्चोऽपरस्य दिगादेश्चाति
- ४१ वोत्तरपदेशे
- ४२ पुर पुरस्तादवोऽवस्तादधोऽ
धस्तादुपर्युपरिष्ठात्
- ४३ (दक्षिणाद्वापञ्चम्या)
- ४४ (आहि दूरे)

- ४५ (उत्तरात्)
 ४६ एनोऽदूरे
 ४७ श्लुगञ्चेः
 ४८ तीयशम्बवीजात्कृषौ कृष्णा
 टाच्
 ४९ सङ्घचादेर्गुणात्
 ५० सपन्ननिष्पन्नादतिपीडने
 ५१ मद्रभद्रान्मुण्डने
 ५२ भ्रियसुखादानुकूल्ये
 ५३ दुःखनिष्कूलशूलसमयस-
 त्यात्प्रातिकूल्यानिष्कोपपाक-
 यापनाशपथे
 ५४ अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणा-
 त्कृम्यस्तिभ्यां द्विश्च
 ५५ कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्वे च्चिः
 ५६ चेतोमनोरहोरजोऽरुश्चक्षुषो
 लृक् च्चौ
 ५७ ह्रसुसोर्बहुलम्
 ५८ ईग्हलः
 ५९ व्याप्तौ सात्
 ६० जातेस्संपदा च
 ६१ तत्राधीने
 ६२ (देये त्रा च)
 ६३ (देवादिभ्यस्सप्तमीद्वितीयात्)
 ६४ बह्वल्पार्थात्कारकाच्छसीष्टा-
 निष्ठे
 ६५ सङ्घचैकाद्वीप्सायाम्

- ६६ (सङ्घचादेः पादादिभ्यो
 दानदण्डे च वुच् लृक्)
 ६७ प्रकृते मयद्
 ६८ अस्मिन्
 ६९ (तयोस्समूहवच्च बहुषु)
 ७० निन्चे पाशप्
 ७१ तिङ्श्च प्रकृष्टे तमप्
 ७२ द्वयोर्विभज्ये च वरप्
 ७३ (तौ ङः)
 ७४ अव्ययैर्त्कितिकोऽसत्त्वे
 तमोर्हाम्
 ७५ गुणाङ्गाद्वेष्टेयस्
 ७६ प्रशस्ते रूपप्
 ७७ ईषदसमाप्तेऽडादेः कल्पब्दे-
 श्यब्देशीयर
 ७८ सुपः प्राग्बहुर्वा
 ७९ (नडादेः कपोऽच्छिन्ना
 दिभ्यः)
 ८० (अनत्यन्ते)
 ८१ प्राक्काल्कप्
 ८२ तिङ्सर्वादेरक्षन्त्यात्पूर्वोऽक्
 ८३ युष्मदस्मदोऽसुपोऽसोभि
 ८४ को दिश्चाव्ययस्य
 ८५ तूष्णीकाम्
 ८६ कुत्सिताल्पाज्ञाते
 ८७ अनुकम्पातन्नीत्योः
 ८८ (बह्वचो नृनाम्नोऽजातेषु-

- घेला वा)
 ८९ (वुजधौ चोपादेः)
 ९० (उकोऽचो लुक्प्रकृत्या च)
 ९१ श्लुच्युत्तरपदस्य प्फन्
 ९२ (श्लुक्काजिनात्)
 ९३ (अपडेकाच्चपूर्वपदस्याचि)
 ९४ (द्वितीयादचः)
 ९५ (तेनैचः)
 ९६ (शेवलसुपरिविशालवरुणा-
 र्यमादेस्त्वृतीयात्)
 ९७ (क्वचिन्तुर्यात्)
 ९८ (पूर्वपदस्य वा)
 ९९ ह्रस्वे
 १०० (कुटीशुण्डाद्ः)
 १०१ (शम्या रुरौ)
 १०२ (कुतुपः)
 १०३ (कासूगोण्याः षरद्)
 १०४ (वत्सोक्षर्षभाश्वाद् ह्रासे)
 १०५ यत्तत्किमन्याद्द्वयोर्निर्धार्ये
 डतरः
 १०६ वैकात्
 १०७ बहूनां प्रश्ने डतमश्च
 १०८ (एकात्)
 १०९ (क्ताद् डादेश्वानत्यन्ते)
 ११० +(न सामि वचने)
 १११ (लोहितान्मणौ कः)
 ११२ (रक्तानित्यवर्णयोः कालाच)
- ११३ (शीतोष्णादृतौ)
 ११४ (खनविहानात्पशौ)
 ११५ (तनुपुत्राणुस्नातवृहतीश्ल-
 न्यात्तुत्रकृत्रिमानिपुणसमाप्त-
 वेदाच्छादनरिक्ते)
 ११६ कुमारीक्रीडनेयोऽव्यादिभ्यः
 ११७ तीयादृक्कणविधायाम्
 ११८ जोऽष्टमाद्भागे
 ११९ पष्ठात्
 १२० (माने कश्च)
 १२१ एकादाकिंश्चासहाये
 १२२ (तिलात्पिङ्गपेजौ निष्फले)
 १२३ मृदस्तिकः
 १२४ सस्रौ प्रशस्ते
 १२५ बहुलङ्घतोर्द्वयसङ्मातद्
 १२६ वर्णात्कारः
 १२७ भेषजातिहोत्रादेवेभ्यष्टचण्ड-
 तल्
 १२८ नामरूपभागाद्धेयः
 १२९ मर्तादिभ्यो यः
 १३० नवात्नतनलश्च नू च
 १३१ प्रात्पुराणे
 १३२ प्रज्ञादिभ्योऽण्
 १३३ (कृष्णौषधिश्चोत्रान्मृगभेषज-
 शरीरे)
 १३४ (कर्मणस्सन्दिष्टे)
 १३५ वाचष्टण्

- १३६ विनयादिभ्यः
 १३७ आपयिकम्
 १३८ (अनुगादिन.)
 १३९ अजिनोऽण्
 १४० +(विसारिणो मत्स्ये)
 १४१ (घिन्योऽमुस्यकात्पूर्णात्)
 १४२ (घ्रातन्फादस्त्रियाम्)
 १४३ (शम्बजीविसद्वाद् व्यङ्वा)
 १४४ (वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः)
 १४५ (दामनीयौधेयपर्धादिवृका-
 च्छात्रण्टेन्यण्)
 १४६ (श्रीशमीशिखाशालोर्णाम-
 त्वभिजिद्विदभृतो गोत्रेणो
 यञ्)

- ७ चुरादिभ्यो णिन्
 ८ युजादेर्वा
 ९. (मुनेः प्राप्ताविणि.)
 १० अठ्यायेकान्दलादिभ्योऽह-
 चिशुभिभ्या मृशाभीक्ष्ण्ये
 यङ्
 ११ गृन्नुप्साद्दहजञ्जमचर्दशग-
 त्यर्थाभ्यां गर्धतुटिलयोः
 १२ श्नुन्वहुलम्
 १३ (अचि)
 १४ (नोऽनः)
 १५ प्रयुज्याप्याण्णिञ्वा
 १६ कथ्येककर्तृकात्सन्नतत्मनः
 १७ सुप. कर्तुः काम्यः
 १८ क्यञ्चामान्ययात्
 १९ गौणादाधाराच्चाचरि
 २० कर्तुः क्तिन्
 २१ (मल्मङ्गीनहोदान्डित्)
 २२ प्यङ्
 २३ (तद्वत्योजस.)
 २४ सो वा लुक
 २५ अप्परस
 २६ मृशादेश्चो स्तः
 २७ निद्रादिडाङ्भ्यो धामिणि
 क्यप्
 २८ णिञ्जहुलं कृनादिपु
 २९ (श्वेनाश्वाधनग्गाङ्गेडिनाहो-

॥ इति शाकटायनीयगृन्पाठे तृ-
 तीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे ॥

तृतीयाध्याय समाप्तः

- १ गुपौघृब्बिच्छिउपन्पणेरायः
 २ कर्मतेर्णिडीयङ्
 ३ नित्याश्दयपि
 ४ कितिङ्गुपेर्भिषज्यादिक्षमा-
 निन्धे सन्
 ५ शान्दान्मान्वधानिशानार्जव-
 जिज्ञासावैरूप्य ईचै
 ६ धातो. कङ्वादेर्यक्

रकस्याश्वतरेतकलुक्)	५४ (चरिचल्पतिवदोऽचि)
३० (हलिकलयोरः)	५५ (घनाघनपटुपटम्)
३१ सत्यार्थचेदस्याः	५६ (चिह्निदचक्रसदाश्वत्साह- न्मीद्वत्)
३२ निरस्यङ्गेभ्यः कर्मणो णिङ्	५७ सीर्धीप्ज्ञीप् सन्युवाञ्जपेर्न- च
३३ पुच्छभाण्डादस्ममाचौ	५८ धिर्वधीप् दन्भः
३४ (चीवरात्परिघाज्योः)	५९ वौन्मुचोऽनाप्येऽचः
३५ (सत्तकक्षकष्टकृच्छ्रगहना- त्पापे चिकीर्षी क्यङ्)	६० घुमीमारभलभशवपत्पदा- मिस्
३६ बाप्पोप्मफेनादुद्धमि	६१ राधेर्वधे
३७ सुखादेर्भुजि	६२ लिटीडप्येत्
३८ शब्दादेः कृजि वा	६३ लप्फलिभजलज्ञदृक्ज्हादि- ददिशसिःकृतस्यातोऽन्तर्हलोः
३९ रोमन्थादुच्चर्वणे	६४ फणादिजृत्रसुभ्रन्वमां वा
४० नमोवारिवस्तपसः क्यच्	६५ श्रन्थग्रन्थान्द्रुक
४१ चित्तज्ञो विस्मये	६६ दन्भः
४२ ह्रस्वस्य तधिपति कृति	६७ थे वा
४३ द्विर्धातुः श्लुब्लिङ्हे प्रत्यये प्राक्कच्यचः	६८ घोर्हि
४४ आयेफाच्	६९ देर्लिटीगिः
४५ सन्यङ्श्च	७० पिवस्येब्डे
४६ सुपः	७१ हिम्नोऽङ्गे कुः पूर्वात्
४७ नाद्यच्	७२ जेर्लिट्सनि
४८ ततः	७३ चेर्वा
४९ नवन्द्रा वलि	७४ सन्जेप्विप्पाणि
५० द्विरेकेषाम्	७५ नस्विदिस्वदिसद्यणिस्तोः
५१ यकस्तृतीयः	७६ पूर्वस्यास्वेऽचीयुव्योः
५२ (ईर्ष्य)	
५३ (सन्वा)	

- ७७ आणञश्चक्षुः
 ७८ द्युतेरिः
 ७९ सरश्च
 ८० (ष्टिवेष्टो वा)
 ८१ लुक्त्वायि
 ८२ हलोऽनादेः
 ८३ (अच्याक्)
 ८४ +नुहोश्चुः
 ८५ यडोऽकृतते
 ८६ ऐङ्गिदाहाकोः
 ८७ वन्चमन्सध्वन्सभ्रन्सकस्पत्प-
 दिस्कन्दात्नीम्
 ८८ अतोऽनुनासिकस्य मम्
 ८९ जञ्जभदहृदशभञ्जपसाम्
 ९० चर्फलाम्
 ९१ ति चातोल्पर्युत्
 ९२ रीमृत्वताम्
 ९३ रम् रिम् च लुचि
 ९४ निजामेत्
 ९५ पृभृहाद्माङ्गामित्
 ९६ +सन्त्यत
 ९७ ओ पुयञ्ज्ये
 ९८ शुबृट्टुमुच्योर्ना
 ९९ स्वपर्णावु.
 १०० सन्वल्धौ डेऽनम्बुनि
 १०१ लघोर्दीर्घोऽनजादे
 १०२ म्भृट्टुम्भृत्तर्जदमयन्पशोऽन्

- १०३ वेष्टिवेष्टो वा
 १०४ गणश्चे
 १०५ लिट्वाङ्गादेरतः
 १०६ नकाभन्वृदाद्यनेकहलः
 १०७ भूव्यथोऽदित्
 १०८ इयञ्जस्ताचोऽर्याग्यम्
 १०९ न वः
 ११० वा
 १११ प्ये च
 ११२ ज्यः
 ११३ व्य.
 ११४ परेर्वा
 ११५ ऋव्यादिस्वञ्च किति
 ११६ वशिष्यचिष्यधिज्यामहिन्-
 तिचमच्छिभ्रञ्जा निङ्नि
 ११७ स्वापेर्दे
 ११८ वशो न यदि
 ११९ स्वञ्ज्याम्यम
 १२० चाय फी
 १२१ द्युत्तौ ह्
 १२२ षौ सन्डे
 १२३ श्वेर्ना
 १२४ लिङ्यडि
 १२५ न
 १२६ (प्याय)
 १२७ कयोरनुनर्गन्ध
 १२८ आदोऽन्वृन्तो

१२९ स्फायः
 १३० स्त्यः प्रपूर्वस्य
 १३१ द्रवमूर्ती इयः
 १३२ (प्रतेः)
 १३३ (वाभ्यवपूर्वस्य)
 १३४ (शृतं पके हविःक्षीरे)
 १३५ दीर्घोऽचोऽवः
 १३६ किजलि विडत्यनुनासिके
 १३७ सनि
 १३८ इमः
 १३९ तनो वा
 १४० क्रमस्त्वि
 १४१ शूच्वोऽनुनासिके च
 १४२ त्वर्ज्वर्मव्यवित्तिवोऽचश्च
 १४३ राडुक्
 १४४ गाङ्कुटां डिद्वदग्नि
 १४५ इटि विजः
 १४६ वोर्णोः
 १४७ श्ल्यळौ
 १४८ किद्वल्लिटान्येश्वासंयोगात्
 १४९ स्वन्जेर्वा
 १५० नभ्रजस्ति त्वि न्युपान्त्ये
 १५१ थफवन्चिञ्चयृतिवृषिमृषिकृ-
 श इटि
 १५२ यौ हलादेरलस्तंस्त्वोः
 १५३ उत्ति शपः ऋयोर्भावारम्भे
 १५४ शीर्डीद्पृष्ट्विभिदिद्वि-

दृषो न
 १५५ मृप. क्षान्तौ
 १५६ त्वि
 १५७ स्कन्दस्यन्दः
 १५८ मृद्मृद्गुपकुपक्लिध्वद्वसः
 १५९ रुद्विन्मुषिग्रहिस्वप्प्रच्छां
 सनि च
 १६० सीकः
 १६१ हलि
 १६२ सिलौ तडि
 १६३ उः
 १६४ गमो वा
 १६५ (यमस्तौ विवाहे)
 १६६ (गन्धने)
 १६७ मः
 १६८ घुस्थोरि च
 १६९ अन्त्योपान्त्यर्तामिद्
 १७० पुवाद्दुर्
 १७१ केऽनिद्वचजः कुषिति
 १७२ वाक्प्रार्थनिदाघावदाघं नाम्नि
 १७३ (उद्गादयः)
 १७४ (न गतौ वन्चः)
 १७५ (याजादयो यज्ञाङ्गे)
 १७६ घ्यण्भावश्यके
 १७७ निप्राद्यजः शकि
 १७८ भुजोऽदौ
 १७९ त्यज्यजः

- १८० एचोऽश्याः
 १८१ व्योऽल्लिटि
 १८२ स्फुरस्फुलोर्ध्वि
 १८३ (अभ्यपगुरो वा)
 १८४ डीडत्सनि
 १८५ (प्याड्ढि)
 १८६ (मिञ्मीञोरखाचि)
 १८७ (लीड्लिनात्योर्वा)
 १८८ पूजाप्रलम्भाभिभवे णौ
 १८९ क्रीड्जेः
 १९० सिध्यतेरज्ञाने
 १९१ प्रयोक्तुस्मिडः
 १९२ विभेतेर्भाष्च
 १९३ चिस्फुरोर्वा
 १९४ (वेतेः प्रजने)
 १९५ लीलो नग्लक् स्नेहद्रये
 १९६ रुहः पः
 १९७ कथादिपातिस्फायोऽल्लम्
 १९८ प्रीञ्धूर्जोर्नक्
 १९९ वाशघोर्विधूननागत्योर्जक्तौ
 २०० वेव्यापाहाशाच्छासो यिक्
 २०१ ह्रीञ्लीरिक्नूयांश्माय्यर्त्यातां
 पक्
 २०२ घटादिकगेवनूनैर्हृञ्जृप्त-
 सूरञ्ज्यमोऽकमिचम्यम्यप
 परिस्वद उपान्त्यस्याचोऽ-
 णञ्चौ तु दीर्घो वा
- २०३ शमोऽदर्शने
 २०४ यमोऽपरिवेषे णिचि च
 २०५ मारणतोषणनिशाने ञ्श्च
 २०६ चहश्शाठ्ये
 २०७ वानुपसर्गाज्जलङ्गल
 चनूवमनमग्लात्ताम्
 २०८ खचि
 २०९ (छदेर्मन्कौ)
 २१० घेऽद्याद्युपसर्गस्य
 २११ डेऽशास्वमाश्रुदितः
 २१२ आज्भास्माप्दीप्पीड्मीर्जी-
 चकण्णश्चण्वण्लुटां वा
 २१३ +उगृत्
 २१४ जिघ्रतेरिः
 २१५ तिष्ठतेः
 २१६ ऊहुपो णौ
 २१७ (चित्ते वा)
 २१८ लुड्लिटि भुवः
 २१९ गोहोऽचि
 २२० गम्हन्जन्खन्वसोऽनडच-
 चि लुक्डिति
 २२१ हलो नोऽनर्चाञ्च्युदितोः
 २२२ (लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गवि-
 कृत्योः)
 २२३ भञ्जेर्जां वा
 २२४ दन्शसन्जशगि
 २२५ रन्जः

२२६ णौ मृगरमणे	२४९ (सेः कर्मकर्तरि प्राप्ते)
२२७ घञि भावकरणे	२५० +निर्वाणोऽवाते
२२८ +स्यदो जवे	२५१ दुग्धोर्दीर्घश्च
२२९ प्रथथहिमध्रथैधात्रोदौघ- दशनम्	२५२ क्षेरध्वे
२३० ङ्गित्यस्याः	२५३ (दैन्य क्रोशे वा)
२३१ जागुर्जिणे	२५४ हीताद्राघ्रोन्दनुद्विन्तेः
२३२ मृजुः	२५५ प्रस्त्यो मः
२३३ आर्वाचि	२५६ क्षः
२३४ विश्रमो घञि	२५७ शुष्पचः कम्
२३५ नोघमोपरमः	२५८ अनुपसर्गाः क्षीबोलाघकृश- परिकृशफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लः
२३६ मजन्वधोऽयंरंनंगंवंकंचमः कृञ्जौ	२५९ +भित्तं शकलम्
२३७ आतो यम्	२६० वित्तं धनप्रतीतम्
२३८ ङो नस्तोऽजिणे	२६१ हन्मन्यंरंनंवनतितनादेर्लु- ग्जलि
२३९ हो घः	२६२ प्ये
२४० शासः विडत्यङ्हलीत्	२६३ मो वा
२४१ (कौ)	२६४ गमादीनां कौ
२४२ (आङः)	२६५ (न च्चौ दीर्घश्च)
२४३ क्तिन्यपचायः	२६६ वन्यनुनासिकस्याः
२४४ हादोऽः क्ति	२६७ जन्सन्खनां
२४५ ऋल्वादेः क्त्किनां नोऽप्रः	२६८ सनि
२४६ क्तयोर्द्रिश्यौदित्सूयत्यादेर्द- स्य चामन्मूर्च्छः	२६९ ये वा
२४७ हलो यज आतोऽध्याख्यः	२७० तनो यकि
२४८ (घादिव्यञ्जेर्नाशाजिगीपापा- दाने)	२७१ (सनस्तौ च्चौ)

॥ इति शाकटायनीयमूत्रपाठे चतुर्थ-
स्याभ्यावरय प्रथम पादः ॥

- १ द्विणोऽचीकञ्श्लेले यञ्
- २ वेकः
- ३ एइशीडः
- ४ ग्यय्
- ५ उपसर्गादुद्वहः
- ६ ल्येतेरित्
- ७ श्वयत्यप्वचपतोऽडचथगुम्फ-
म्
- ८ नशो वेम्
- ९ ऋदृशोऽद्
- १० जागुः किति
- ११ शृङ्ग्रां लिट् चृ वा
- १२ स्फृच्चट्टुतः
- १३ हल्भ्याभृदतेः
- १४ यडचक्कादेशे
- १५ रिः
- १६ जुस्पक्चेडर्
- १७ अविडल्लुगधेतौ
- १८ ह्रस्वस्य हलः
- १९ ध्युक्तेर्नाचि ल्यलौ
- २० भूस्वोऽद्वेः
- २१ हल्योरौत्
- २२ वीर्णोः
- २३ (अल्योत्)
- २४ तृणेह्
- २५ + ऋत्वे ईद्
- २६ यड्त्तुरुस्तोर्बहुलम्

- २७ स्यस्तेस्तोऽरुः
- २८ अदोऽद्
- २९ ईद् चाजदृढ्यः
- ३० वल इद्
- ३१ ईशीङ्भ्यां स्ये
- ३२ जल्होर्हो धिः
- ३३ शाध्येधिजहि
- ३४ अद्यव्यतः
- ३५ इय्यः
- ३६ आतोऽपः
- ३७ श्लुगुमि
- ३८ जेः
- ३९ अतो ङः
- ४० असंयोगादोः
- ४१ म्वि लुग्या
- ४२ कुर्यि च
- ४३ अतश्चि चोत्
- ४४ मगाने
- ४५ आसीनः
- ४६ नमस्त्योर्लृक्
- ४७ श्राज्जेरातः
- ४८ हल्यघोरीः
- ४९ इद्दिद्रः
- ५० भ्यो वा
- ५१ हाक्
- ५२ + आ च हौ
- ५३ यि लुह्

- ५४ + कसस्याचि
 ५५ दुहदिहलिहगुहस्तडि वुवि
 क्लुम्वा
 ५६ ओतश्शये
 ५७ यग्गामिपोशिश च्छः
 ५८ पाद्माधमास्थाम्नादाण्हृत्त्व-
 तिंश्रौतिधिन्वुकृण्वुशदंसदः
 पिवाजिग्रधमतिष्ठमनयच्छप-
 श्यच्छर्शुधिक्कृशीयसीदम्
 ५९ सर्तेर्धो वेगे
 ६० ज्ञाजनो जाः
 ६१ एभिदोऽकः
 ६२ प्वां ह्रस्वः
 ६३ शमां दीर्घोऽष्टानाम्
 ६४ छिवूक्लन्वाचमः
 ६५ क्रमोऽतङ्गने
 ६६ सावारैचः
 ६७ हलाम्
 ६८ वद्गज्जोऽतः
 ६९ वोर्णुञ्जहलादेर्लेपोरिटि
 ७० नक्षण्शसिथिजाग्नेदिन्महश्च
 ७१ धूञ्मुस्तुभ्य इद्
 ७२ यरंनमातां सक
 ७३ घुषाम्भूस्वैतेःःक्षुक्
 ७४ प्राभेद्शाच्छासो वा
 ७५ तन्म्यस्वास्ते
 ७६ जल्हस्वाल्डकस्तौ

- ७७ ईटीटः
 ७८ धि वा
 ७९ तासस्त्योस्त्रि
 ८० एति हः
 ८१ तस्त्रिल्यक्षि
 ८२ थ्याहः
 ८३ (डीडो विकृडित्यचि)
 ८४ इटि चातो लुक्
 ८५ हल्भ्यां लिङ्चेद्वा
 ८६ घृमास्थागापाहाकसः
 ८७ ई हल्यप्ये
 ८८ ये
 ८९ प्राध्मोर्यङि
 ९० घो घो हिंसायाम्
 ९१ अस्तिन्नुवोर्भूवचौ
 ९२ चक्षः रुशाञ् वाचि
 ९३ लिटि वा
 ९४ शो यः
 ९५ अस्त्रसोऽर्
 ९६ लुङि लुदरिद्रः
 ९७ अस्सन्वुण्वने
 ९८ हलो यः
 ९९ (क्यो वा)
 १०० अतः
 १०१ णेरिक्कानिडामाल्वन्तेत्न्वाय्ये
 १०२ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छ-
 चञ्जसा वा

- १५४ हृपेलोमविस्मयप्रतिघाते -
 १५५ जसश्चस्तापचितम्
 १५६ वमरुप्यमत्वरसंधुपास्वनः
 १५७ जृवृश्चास्त्व
 १५८ क्तर्का क्षुधवसः
 १५९ लुभ्यञ्चेर्धिमोहार्चं
 १६० पूङ्ग्लिशो वा
 १६१ ल्यूदितः
 १६२ सहल्लुभेच्छरुपरिपस्ति
 १६३ अत्तृणुधदन्भतन्सन्पतिज्ञपि-
 श्रियूर्णुभरस्वृत्रिवृतस्सनि
 १६४ काघृपूङ्ग्लस्यञ्जशः
 १६५ न किदाद्युग्महगुहः
 १६६ ऋवृमस्ये
 १६७ कस्यैकाज्यवसः
 १६८ गम्हन्विद्दृश्शिशो वा
 १६९ कृत्तृचृचृचृदस्स्यसौ
 १७० गमः
 १७१ अतङ्गः
 १७२ न वृञ्च्यः
 १७३ गन्नोरसुप्तहाने
 १७४ क्रमः
 १७५ (तु)
 १७६ शक्प्रच्छिन्विन्दिहहन्वसिघ-
 स्यचोऽश्चिशिशीङ्डीङ् रूप-
 ट्कोद्दत्त.
 १७७ मुरिसिबिपवान्चः

- १७८ अस्मस्त्वयुयविनित्यभुरुभाज्ज
 १७९ रभसस्वान्जः
 १८० अक्षुनुतुस्क्रन्भिच्छिस्त्रिषप
 सहाद्दः
 १८१ वत्रासायुवुकुशुरुक्षुव्याद्दः
 १८२ आवलिल्लुक्षिद्धुमृस्वतिशता
 त्पः
 १८३ यरलाद्दः
 १८४ रयनगान्मः
 १८५ दन्दलिनिसृष्टृदिरुकुरेशः
 १८६ शिशुद्वित्विकृपिनितुदोष्प.
 १८७ वनमिदुरुदिलिदाद् ह.
 १८८ स्विन्निसिधिक्षिपिपुपश्श्यात्
 १८९ कित्युक्स्वयूर्णुजः
 १९० नित्यानित्तासोऽस्त्वदचमृ-
 ज्दशस्थे वावृव्यात्तेः
 १९१ ऋतः
 १९२ कृवोऽसः
 १९३ मृमृष्टस्तुद्रुश्रुलोश्च लिटि
 १९४ मृज्दशोऽम् जल्यकि
 १९५ दृप्तृप्तृपृक्पिष्टृदृमृशो वा
 १९६ नदमस्जसोर्नम्
 १९७ उदितः
 १९८ लिपादिनृफदफगुफोभशु-
 भश्शे
 २९९ जमोऽचि
 २०० रथ.

- २०१-नेत्र्यलिटि
 २०२ रमः
 २०३ लभः
 २०४ ग्याङः
 २०५ स्तुतावुपात्
 २०६ (व्यगि वा)
 २०७ घन्त्वे चोपसर्गात्
 २०८ (सुदुर्भ्य.)
 २०९ क्रीन्तन्वयस्यादेर्लुग्वहुलम्
 २१० धाञ्जनक्षपेः
 २११ संपर्युपात्कृञस्सङ् भूपराम-
 वाये
 २१२ उपाद्विकारप्रतियत्नवाक्या-
 ध्याहारे
 २१३ किरतेर्लवने
 २१४ प्रतेश्च वधे
 २१५ चतुष्पद्यपाद्धर्पात्
 २१६ विशुनि भक्षाश्रयाय
 २१७ (वौ विष्करो वा)
 २१८ प्राचुम्पतेर्गवि
 २१९ प्रादुसध्याच्यस्तेष्विः
 २२० सुञ्स्सुसोऽसुस्तुमोऽष्ट्यप्यद्वेः
 २२१ स्थासेनिसोधसिचसजां द्याटि
 २२२ स्तम्भोऽहप्रतिस्तव्यनि-
 स्तव्ये

- २२५ सदोऽप्रतेर्ली त्वादेः
 २२६ स्वन्जेश्च
 २२७ परिनिवेस्सेवः
 २२८ (सयसिते)
 २२९ सट्स्तुस्वन्जां वा त्वटि
 २३० सीवूसहोऽहेऽसोः
 २३१ स्यन्दतेर्वाभ्यनोश्चाप्रागिनि
 २३२ वेस्फन्दोऽक्तयोः
 २३३ परेः
 २३४ स्फुरस्फुलोर्निनेः
 २३५ वेः
 २३६ स्फम्नः
 २३७ निर्दुस्सुवेस्समसूतिस्वपोऽवः
 २३८ हिनुमीनानिणोऽदुरोऽन्तरश्च
 णः
 २३९ शः
 २४० नेर्धुमानद्दत्पत्वदिस्यतियाति-
 वातिद्रातिप्सातिहन्तिवपिव-
 हिशमूनिन्देग्धौ
 २४१ शेपेऽपान्तरुखपाठे वा
 २४२ परेरनितेः
 २४३ अन्ते च
 २४४ द्वयोः
 २४५ मः
 २४६ म्वि वा

- २४९ अपोऽचोऽभाभूपूञ्कंगप्या-
यिवेपः
२५० नमीजादेरेव
२५१ णिहलिजुपान्त्याद्वा
२५२ (निर्विण्ण)
२५३ रो लोऽयौ
२५४ निष्प्रतेर्वा
२५५ (परेर्घाङ्कयोगे)
२५६ डश्चफिंडादीनाम्
२५७ ओऽचि
२५८ यङि
२५९ (गरगलं विपप्राण्यङ्गे)
२६० कृपोऽकृपीटादिषु
२६१ आदेप्पणोऽप्वक्कष्ट्याष्टीव-
स्सनम्

॥ इति शाकटायनीयसूत्रपाठे चतुर्थं
स्याध्यायस्य द्वितीयं पादः ॥

- १ तास्स्यौ लुल्लोः
२ सिल्डि
३ दृपादेर्वासृपः
४ इक्कशलोऽदृशः कसो नेद्
चेत्
५ क्षिपः
६ नानालिङ्गने
७ कश्चिद्वृत्तुणोर्ङः कर्तारि
८ धेद्भेर्वा

- ९ स्तभूमुचूम्लुचूम्लुचूल्लु-
ञ्चिञ्जोऽ इ
१० ऋदितोऽतडि
११ सर्तिशास्तिलिद्द्युत्पुप्यादेः
१२ वक्त्यसूख्यातेः
१३ लिप्सिज्हाऽर्तेः
१४ तडि वा
१५ दीप्पूरजन्नुधतायूप्यायस्ते निः
१६ पदः
१७ कर्मभावे
१८ हन्दृशिग्रहज्भ्यस्सितास्स्य-
सटां जिड्वा
१९ श्लेले यक्
२० +(कर्तारि शप्)
२१ हृदादेः ऋञ्जुक्
२२ दिवादेश्शयः
२३ आशभ्लाशअमिकमित्रसि-
जुटिलपो वा
२४ +यसोऽनुपसर्गात्
२५ (समः)
२६ अक्षश्शुः
२७ तक्षस्तनुकृतौ
२८ स्वादे.
२९ स्तन्भूस्तुन्भूस्कन्भूस्कुन्भू-
स्कोश्शा च
३० वचादेः
३१ हलश्शो हावानः

- ३२ तुद्भ्यश्शः
 ३३ कृत्तनादेरु.
 ३४ रुधां नं न्ळुक् च
 ३५ कर्मण्यस्रुवादीनां कर्मवलि
 ३६ तपस्तपसि
 ३७ (सज्जश्राद्धे)
 ३८ (करणे कचित्)
 ३९ (कुपिरजश्यान्न वा)
 ४० व्यञ्जुहः
 ४१ रुधः
 ४२ (तपोऽनुतापे च)
 ४३ (णिश्चिस्तुतङ्कर्मण)
 ४४ (भृषार्थसन्दुहादीनां च
 त्रियक्)
 ४५ कृष्णोऽतुन्त्वाम्
 ४६ घुरकेलिमकृष्टपच्य कर्मणि
 ४७ सङ्गतेऽजर्यम्
 ४८ रुच्याव्यथ्यौ
 ४९ भृगोयो वा
 ५० प्रब्रूपस्थोऽनीय
 ५१ जनाप्स्वापतो ऽयण्
 ५२ श्लिपशीड्स्थानृषास्वसजनु-
 हारम्भात् क्त
 ५३ गत्यकर्मण्याधारे च
 ५४ (आदौ)
 ५५ साप्यानाप्याल्लक्प्यप्स्वार्था.
 कर्मभावे

- ५६ (भीगादयोऽपादाने)
 ५७ (सम्प्रदानाचान्यत्तोणादयः)
 ५८ कृद्धुलम्
 ५९ प्राकृस्त्रि प्राप्तोऽसमः
 ६० ध्यण्
 ६१ पाणिसमवात् सृजः
 ६२ ओरावश्यके
 ६३ वाधारेऽभावस्या
 ६४ (कुण्डपाय्यसद्याय्यराज-
 सूयाः कृतौ)
 ६५ (पाय्यधाय्यसान्नाय्यनिका-
 य्यप्रणाय्यानाय्य मानर्ग-
 विनिर्वासासमत्यनित्ये
 ६६ (अमौ परिचाय्योपचाय्यम-
 मूद्यचित्वा.)
 ६७ तव्यानीय्यौ
 ६८ प्वच्चतकिशकृशसियत्सहि-
 यजोऽय्यासुवपरपलपापत्र-
 पडिपद्मचमुर्य
 ६९ गन्नयमोऽनुपसर्गात्
 ७० चर.
 ७१ आडोऽगुरौ
 ७२ पणोपमृत्रवदाद्विकेयर्तुमत्यु-
 पेयागर्धे
 ७३ स्वामिवैश्येऽर्ते.
 ७४ वदस्तुप. क्यप् च
 ७५ हत्याभूयं भावे

- ७६ अग्निचित्या
 ७७ खेयमृषोयम्
 ७८ कुप्याज्यमिद्योद्धासिध्ययु-
 ग्यं नाम्नि
 ७९ शास्त्रुञ्जुपस्त्वेत्यृदुपा-
 न्त्यादनृचन्नलपनृतः
 ८० (जिविग्न्यो हलिमुञ्जकल्के)
 ८१ ग्रहः पदास्वैरिवाद्यापक्ष्ये
 ८२ मृजोऽनाम्नि
 ८३ समो वा
 ८४ कृमृजृपशंसगुहदुहजपः
 ८५ ष्वुत्रञ्ज लिहादिभ्यश्च
 ८६ नन्दादिभ्योऽनः
 ८७ ग्रहादिभ्यो णिन्
 ८८ नेर्वपश्रुशाविशरक्षः
 ८९ नजो याचृव्याहसंव्याहृत्र-
 जवदवसः
 ९० अचोऽचित्ते
 ९१ रुधराधोऽपात्
 ९२ इन्च परिभ्वः
 ९३ (वेदशीङ्पिजो देशे)
 ९४ ज्ञाकृगृमीगुपान्त्यात्कः
 ९५ उपसर्गादातोऽनिक्
 ९६ +पात्राध्माधेद्दृहशशः
 ९७ धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसात्ति-
 साहिलिम्पविन्दोऽनुपसर्गात्
 ९८ धुन्यो णः

- ९९ सहादिग्रहाद्वा
 १०० श्याचन्व्यधामुसंस्त्रवसाव-
 हृतीपश्वसः
 १०१ नृत्तत्रजो बुद् शिल्पिनि
 १०२ पाणिवद् ताडघट्
 १०३ गस्थरुः
 १०४ टनण्
 १०५ हो व्रीहिकाले
 १०६ प्रुसृत्वस्ताधौ वुच्
 १०७ आशिपि वुन्
 १०८ नाम्नि क्तिः
 १०९ कर्मणोऽग्
 ११० शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षि-
 मो णः
 १११ गोऽनुपसर्माङ्क्
 ११२ सुराशीधोः पिवात्
 ११३ आतोऽहावामोऽङ्
 ११४ दाञ्जः मे
 ११५ (संख्य)
 ११६ (आशिपि म्.)
 ११७ क्लेशतमसोऽपे
 ११८ (शीर्षिकुमाराणिन्)
 ११९ अमनुप्ये टक्
 १२० जायापतेर्लक्षणे
 १२१ (हस्तिरुवाटा वृत्तौ)
 १२२ राजघः
 १२३ अर्होऽ

१२४ शक्तिगङ्गलांशुशयष्टितोमर-
धनुर्घटाद्बहः
१२५ सूत्रद्वारेण
१२६ ह्रजो वयोऽनुद्यमे
१२७ आङ्घ्रि शीले
१२८ दृतिनाथात्पशाविः
१२९ फलेग्रह्यात्मभरिकुक्षिभारि
१३० शकृत्स्तम्बाद्ब्रह्मस्रीहौ कृञः
१३१ क्रियत्तद्द्वयोरः
१३२ दिवाधिमानिशाप्रमाभास्का-
राऽरुक्त्रन्तानन्तादिना-
न्दीलिपिलेचिचलिचित्तशेत्र
जङ्घावाहृदर्थनुर्भक्तसख्याष्टः
१३३ हेतुतच्छ्रीलानुकुलेऽशब्द-
श्लोककलहगाथावैरचादुसू-
त्रमन्त्रपदात्
१३४ भृतौ कर्मणः
१३५ क्षेमप्रियमद्रात्स्वाण्
१३६ मेघर्ते. खच्
१३७ भयात्
१३८ प्रियवशाद्बदः
१३९ द्विपत्परात्तस्तापे
१४० मितनखपरिमाणत्पचः
१४१ करीषाम्रकूलात्कृपः
१४२ सर्वात्सहश्च
१४३ भृतृवृधारिजिदमितपश्च ना-
म्नि

१४४ वाचयमो व्रती
१४५ मन्याणिण्
१४६ कर्तुश्श्वः
१४७ एजे.
१४८ शुनीस्तनाद्धेटः
१४९ (नाडीमुष्टिपटीखरीनासिका-
वाताद्धमश्च)
१५० (पाणेः)
१५१ कूलादुदि रज्ज्वहः
१५२ वहाभ्रालिहः
१५३ विध्वरुन्तिलात्तुदः
१५४ शर्षललाटवाताद् हाक्कपाजः
१५५ पुरन्दरभगन्दरेरम्मदोप्रं-
श्यासूर्यपश्याः
१५६ सुमगाब्जस्थूलपलितनमा-
न्धप्रियात्सुपोऽच्चेश्चौ ख-
स्तुखरुञ् भुवः
१५७ कृञ. करणे खनद्
१५८ भावे चाशितंभवः
१५९ गम. खखङ्काः
१६० विहायसो विहश्च
१६१ उरगः
१६२ सुगदुर्गमाधारे
१६३ (निर्गो देशे)
१६४ नाम्न्यश्शमः
१६५ (पार्थादिभ्यश्शीङ्)
१६६ (उत्तानादिभ्यः कर्तु)

- १६७ आधारात्
 १६८ भिक्षासेनादायाच्च चरष्टः
 १६९ पुरोऽमृतोऽग्नेस्सर्तेः
 १७० (पूर्वात्कर्तुः)
 १७१ स्व. फ.
 १७२ दुहो घश्च
 १७३ गोकृपापनुदतुन्दपरिमृजस्त-
 म्भेरमकर्णेजपास्सुखाहराल-
 स्यहस्तिमूत्रकाः
 १७४ मूलविभुजादयः
 १७५ विण्भजः
 १७६ स्पृशोऽनुदकात् किप्
 १७७ अवोऽनन्नात्
 १७८ क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्कादौ
 १७९ मन्वन्कनिबिच्च दृश्यते
 १८० त्यदाद्यन्यसमानाद्गौणाद्द-
 शेराप्ये किकट्कमाः
 १८१ (कर्तुर्णिन्)
 १८२ शीलेऽजातेः
 १८३ व्रतप्रीक्ष्ये
 १८४ साधौ
 १८५ ब्रह्मवादी
 १८६ व्यभेर्भुवो भूते
 १८७ करणाद्यजः
 १८८ (द्विन्विक्रयः कर्मणः कुत्स्ये)
 १८९ शो णिन्
 १९० ब्रह्मग्नृणहृत्सात्किप

- १९१ सुकर्मपापमन्त्रपुण्यात्कृजः
 १९२ (सोमात्सुजः)
 १९३ (अग्नेश्चेः)
 १९४ (कर्मण्यग्न्यर्थे)
 १९५ दृशः कनिप्
 १९६ राजसहात्कृद्भ्युधिभ्याम्
 १९७ जनोऽनौ डः
 १९८ सप्तम्याः
 १९९ अजातेः पञ्चम्याः
 २०० कचित्
 २०१ जुपोऽतृ
 २०२ सुयजो इवनिप्
 २०३ भस्मादयः
 २०४ कक्तवत्
 २०५ + लृड्
 २०६ (रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वा-
 पेऽद्य)
 २०७ + अनद्यतने लृड्
 २०८ (रुपाते दृश्ये)
 २०९ स्मृत्यर्थेऽयदि लृट्
 २१० साकाङ्क्षे वा
 २११ अत्यन्तापहवे लिट्
 २१२ परोक्षे
 २१३ (हशश्चत्पञ्चाध्यन्त.प्रच्छेदे
 लृड् च)
 २१४ (पुरि लृड्वा)
 २१५ स्मि च लृट्

- २१६ ननौ पृष्टोक्तौ
 २१७ सति
 २१८ (पूङ्गयजदशान)
 २१९ वयदशक्तिशीले
 २२० धारील्लशत्रकृच्छ्रे
 २२१ (सुबद्धिपार्हस्तन्परिप्रशस्ये)
 २२२ तृ साधुधर्मशीलेषु
 २२३ भूतृवृधूभाजसहचररुचाप-
 त्रपालङ्कृन्निराकृन्प्रजनो-
 त्यचोत्ततोत्पदोन्मदादिप्युः
 २२४ भूजेस्सुहृ
 २२५ ग्लास्थस्सुः
 २२६ गृधिघृषिषिष्रसः क्रुः
 २२७ सन्भिक्षाशंस्विन्दिच्छाहु.
 २२८ शृवन्दादारुः
 २२९ (सद्भाशद्धेत्सेरु)
 २३० निद्रातन्द्राश्रद्धास्पृहिगृहिप-
 तिशीङ्दयादालु
 २३१ (सहिवहिचलिपापतो यद् इ)
 २३२ (ददिसास्त्रिचक्रिजज्ञिनेमि)
 २३३ भूवृपस्थाशृहनृकम्गमादुरुण्
 २३४ लपपत्पदः
 २३५ कुद्भूपार्थसृगृधज्वल्लुशुभ-
 ध्यानः
 २३६ (रुचलार्थादकर्मफात्)
 २३७ हलाद्यन्तान्ङित्तः
 २३८ (नदीक्षदीप्पूङ्णिड्य)

- २३९ (द्रम्कमो यद्)
 २४० यज्वदशजपादूरुः
 २४१ जागुः
 २४२ शमष्टकदुपद्विपट्टहृदुहपुज-
 त्यजरजभजाभ्याहनाऽनुरु-
 धोविनञ्
 २४३ (आढः क्रीड्यम्यस्सुपः)
 २४४ सम. पृच्छज्जरोऽकर्मका-
 त्
 २४५ वै निचरुपकत्थमन्भलसः
 २४६ लपोऽपे च
 २४७ चरोऽतौ च
 २४८ लप्सृद्रुमधपदवसः प्रे
 २४९ परेस्सृत्तद्दहमुह.
 २५० (देवो णेश्च)
 २५१ क्षिपरट.
 २५२ वादेश्च वुञ्
 २५३ निन्दर्हिंसकृशसादपिना-
 शिव्यामापामूयात्
 २५४ (उपसर्गादेव देविकुश)
 २५५ कुट्टिलुण्टिटृङ्जलिपभिक्षा-
 दाकृत्
 २५६ दृशीण्वमज्यत्रधाभ्यन्परि-
 भूविश्रेरिन् -
 २५७ प्रात्सृजो.
 २५८ मरक्त्तद्धसः
 २५९ भजमाममिदो गुरः

- २६० वेत्तिच्छिद्भिदः कित्
 २६१ सर्तीण्न्ञ्जेष्टरप्
 २६२ गत्वरः
 २६३ नक्कम्यज्स्कम्पस्मिर्हिसदी-
 पो रः
 २६४ स्वप्त्पिधृपो इन्ञ्
 २६५ भ्यः कृक्कक्कलका.
 २६६ स्थेशभासपिसकसो चरः
 २६७ यायावरश्च
 २६८ सविप्राद्भुवोऽनाम्युद्
 २६९ मितद्रवादयः
 २७० इत्तः प्यो दैवते
 २७१ संज्ञर्षो करणे
 २७२ लघुसूखनसहचरतेः
 २७३ (व्ययो द्रौर्धनः)
 २७४ (स्तम्बाद् भश्च)
 २७५ (वद्यपरिघम्)
 २७६ प्यो हलकोडमुत्ते तद्
 २७७ दानीशस्युज्युसिच्छिस्तुतुद्-
 मिहनहदन्नापत.
 २७८ धात्री
 २७९ मतिपूजार्थञ्जीच्छीलयादिभ्यः
 क्तः
 २८० उणादयः
 २८१ गम्यादिर्वत्स्यति
 २८२ लृट्
 २८३ परिदेवन्नानघतने लृट्

- २८४ (पुरायावतोर्लट्)
 २८५ (कदाकर्मोर्वा)
 २८६ किंवृतेऽर्थित्वे
 २८७ अर्थ्यसिद्धौ
 २८८ लेटि हेतौ
 २८९ लेट् चोर्ध्वमौहूर्तिके

॥ इति शाकटायनीयसूनपाठे च
 न्युत्स्याध्यायस्य तृतीय पादः ॥

- १ पट्टजो घञ्
 २ सुस्थिरव्याधिमत्स्यत्रले
 ३ अकर्तारि
 ४ इड
 ५ (श्रो वायुवर्णनिवृत्ते)
 ६ पूलनीरोर्निरभ्यवोपसर्गे
 ७ भूभ्यदोऽञ्
 ८ नौ णश्चाद.
 ९ स्वन्नद्रत्कण्ठो वा
 १० यमस्सन्नियुपे
 ११ कणो वैणे
 १२ घोः कि
 १३ आप्यादाधारे
 १४ खृगम्बश्चुरण्द्रग्रहोऽञ्
 १५ समुद्यजः पशौ
 १६ (सर्तिग्लहपण. प्रजनाक्षेय-
 त्वे)
 १७ +प्रमदसम्मदौ हर्षे

१८ (देशेऽन्तर्धानान्तर्धनी)

१९ प्रघणप्रघाणौ कोष्ठकांशे

२० घनोद्धनापघनोपघ्ननिघोद्ध-
सङ्घा मूर्त्यत्याधानाङ्गास-
ञ्जनिमित्तप्रशस्तगणाः

२१ हो वश्चोश्चिन्वभ्युर्षे

२२ +आङि युद्धे

२३ +निपांनमाहावः

२४ भावेऽनुपसर्गात्

२५ मध्यधजपः

२६ कण्यमहस्वन्व्यो वा

२७ आङि रूप्लोः

२८ महोऽवे वर्षे

२९ प्रे युग्यतुलांस्त्रे

३० वुर्वश्च

३१ उदि नीश्रिजः

३२ पूढुयैतेर्धञ्

३३ महः

३४ +समि मुष्टौ

३५ युद्धदोः

३६ स्तोर्षज्ञे

३७ (परौ महः)

३८ (न्यवे शापे)

३९ (लिप्सायां प्रे)

४० द्रुस्तुप्तोः

४१ स्त्रोऽयज्ञे

४२ वौ प्रथनेऽशब्दे

४३ क्षुश्रोः

४४ व्युपे शीङः क्रमे

४५ हस्तादेयेऽस्तेयेऽनुदध्वः

४६ चित्युपसमाधानावासदेहे
कश्चादेः

४७ संक्षेऽनुपरी

४८ माने

४९ न्युदि भ्रः

५० क्रो धान्ये

५१ नौ वुः

५२ इणोऽभ्रेपे

५३ परौ क्रमे

५४ (घृते न्यः)

५५ भ्वोऽवज्ञाने वा

५६ स्थादिभ्यः कः

५७ दुर्ध्वितोऽधुंक्षी

५८ यज्यत्प्रच्छस्त्व्रक्षो नः

५९ विच्छेर्नङ्

६० व्याप्तौ भावेऽनंजिन्

६१ स्त्रियां किंन्

६२ लभादिभ्यः

६३ खिप्यजस्तोः करणे

६४ गापापचो भावे

६५ स्थौ वां

६६ व्यतिहारं जः

६७ ण्युक्षः

६८ यज्यजः क्यप्

- ६९ (नाम्नि भृजः)
 ७० (समजनिपदनिपद्मन्विदी
 ण्घञ्शीङः)
 ७१ कृञ्शक्तिन्च
 ७२ सम्पदादिभ्यः क्तिन् किप्
 ७३ यूतिजूतिसातिहेत्तिकीर्त्यटा
 द्यामृगयेच्छायाच्चाकृपाः
 ७४ ग्लज्याहो निः
 ७५ णिवेत्यासश्न्यघट्टवन्दोऽनः
 ७६ (इपोऽनिच्छायाम्)
 ७७ परेर्वा
 ७८ सूचरो यः
 ७९ जागुरश्च
 ८० प्रत्ययात्
 ८१ गुरोर्हलः
 ८२ पिच्चिन्तिपूजिकथिकुम्भिच-
 च्यन्तर्धोऽङ्
 ८३ उपसर्गादातः
 ८४ भिद्रादयः क्वचित्
 ८५ संज्ञाभावे षुः
 ८६ प्रश्नाख्योने वेञ्च
 ८७ पर्यायोत्पत्त्यर्हणं षुः
 ८८ नञोऽनिदशापे
 ८९ नट्मावे स्रोऽभ्यादिभ्यः
 ९० फरणाधारे चानट्
 ९१ पुंनाम्नि घः प्रायः
 ९२ गोचरमंनरकपनिकपगल-

- भगवहन्नजव्यजापणनिगमम्
 ९३ हलो घञ्
 ९४ तृस्रोऽयात्
 ९५ समश्च ह्रजः
 ९६ जारदाराध्यायन्यायोद्यावा-
 नायाधारावायाः
 ९७ (उदङ्कोऽजले)
 ९८ (खनोऽङ्ङरेकेकवकाश्च)
 ९९ दुस्स्वीपतः कृच्छ्राकृष्ट्रे स्वः
 १०० च्वौ कर्त्राप्याद्रूकृजः
 १०१ आतोऽनः
 १०२ शास्युधिदृशिघृषिमृषः
 १०३ (वाशंस्ये सद्भूतवत्)
 १०४ क्षिप्राशंसार्थे लङ् लेङ्
 १०५ (आधेऽधासन्नाविच्छित्त्योः)
 १०६ (वत्स्यत्यनहोरातेऽवोऽवधौ)
 १०७ (काले परे वा)
 १०८ लेङ्निमित्तेऽवृत्तौ भूते च
 लङ्
 १०९ वा शेपात्
 ११० गर्हेऽपिजात्वोर्लट्
 १११ कथमि लेङ् च वा
 ११२ किञ्चुत्ते लेङ्लृटौ
 ११३ अमर्षाश्रद्धेऽन्यत्रापि
 ११४ किंकिन्नास्त्यर्थयोर्लट्
 ११५ यद्यदियदाजातौ लेङ्
 ११६ गर्हे च यद्ययत्रे

- ११७ चित्रे
 ११८ लृट् शेषेऽयदौ
 ११९ बाढेऽप्युत्ते लेङ्
 १२० सभाव्येऽलम्यर्थात्
 १२१ (धातूक्तौ वायदि)
 १२२ सतीच्छत्रार्थात्
 १२३ वत्स्यति फलकारणे,
 १२४ कामाविष्कारेऽकचति
 १२५ इच्छार्थे लेङ् लेन्
 १२६ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधी-
 ष्टसप्रश्नप्रार्थने
 १२७ प्रैपानुज्ञाऽवसरे लेट् घ्यप्
 १२८ (लेङ् चोर्ध्वं मुहूर्तात्)
 १२९ (लेट् स्मे)
 १३० अधीष्टे
 १३१ (कालवेलासमयावसरे तु वा)
 १३२ लेङ् यदि
 १३३ नृध्यप्चाहे
 १३४ (गिन्ध्यपावावश्यकामरणे)
 १३५ शक्तौ लेङ् घ्यप्.
 १३६ लिङ् लेडाशिषि
 १३७ +माङि लुङ्
 १३८ लङ् च स्मेन
 १३९ मृशाभीक्ष्ये लेट्
 तस्मिँस्तथार्थे
 १४० प्रचये वा सामान्यार्थे
 १४१ निषेधेऽलङ्खलौ रक्ता
 १४२ परावरे
 १४३ (व्यतिहारै मेढस्तुल्यकृत्के)
 १४४ प्राकारे
 १४५ पूर्वाम्ने प्रथमाभीक्ष्ये खमुञ्
 १४६ अन्यथैवकथामित्यम
 कृत्राँऽनर्थकात्
 १४७ (यथातथादीर्ष्याप्रित्युक्तौ)
 १४८ आप्यादाक्रोशे
 १४९ (स्वादोरप्यच्चे)
 १५० विद्दृशिभ्य कात्स्न्ये णम्
 १५१ यावतो जीव्विन्दात्
 १५२ चर्मोदरात्पूरे
 १५३ (वृष्टीयत्त्वेऽस्यो लुग्वा)
 १५४ (चेलार्थात् क्रोपे)
 १५५ तृतीययोपदश
 १५६ हिंसार्थात्तुल्याप्यात्
 १५७ (तत्सप्तम्योपात्पीडुधुकृप)
 १५८ (प्रमाणसमासत्स्यो)
 १५९ तूर्णेऽपादानेन
 १६० द्वितीयया-
 १६१ (स्वाङ्गेनाध्रुवाबाध्येन)
 १६२. विशिपतिपदिस्कन्दाद्वीप्सा-
 भीक्ष्ये
 १६३ वृष्यस काले नान्तरे
 १६४ महादिशो नान्ता
 १६५ (कृत्रोऽन्ययेनानिष्टोक्तौ ण
 म्त्कौ)

१६६ (तिरश्चापवर्गं)	१७७ (स्वस्नेहनार्थात्तुष्पिप)
१६७ (भुवोऽनुचानुलोम्ये)	१७८ नाग्नि बन्ध
१६८ तूष्णीमा	१७९ आधारात्
१६९ स्वाह्नात्तसा कृभ्व	१८० कर्तुर्जाविपुरुषान्नशिवद्
१७० च्वौ घाण्विनानाना	१८१ उर्ध्वात्पृष्ठशुष
१७१ शुष्कचूर्णरूक्षादाप्यात्पिप- स्तसिन् णम्	१८२ आप्याञ्चवे
१७२ कृन्महोऽरुतजीवात्	१८३ समर्थास्त्यर्थधृपज्ञाशकला घटसद्दार्हारभलभक्रमे तुम्
१७३ निमूलात्कप	१८४ (क्रियाया तदर्थाया युग् लृट् च)
१७४ समूलाद् मश्व	१८५ कर्मणोऽण्
१७५ करणात्	१८६ लेङ्त्तुमिच्छार्थे तुल्यकर्तृके
१७६ (हस्तार्थाद्दृत्वूर्तिमह)	

॥ इति श्रुतकेवल्लिदेशीयान्चार्यस्य शाकटायनस्य कृतौ

शब्दानुशासने चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥

॥ समाप्तोऽध्यायश्च चतुर्थः ॥

गणनेय सूत्राणामनुष्टुभामर्धसप्तमशतीह ।

त्वीणि सहस्राणि शते द्वे षट्त्रिंशच्च योगानाम् ॥

सञ्ज्ञानियमनिषेधाधिकारनित्यापवादविधिपरिभाषा ।

अतिदेशविकल्पाविति गतयश्शब्दानुशासने सूत्राणाम् ॥

॥ शाकटायनीयसूत्रपाठस्समाप्तः ॥

॥ ओम् ॥

शाकटायनीयसूत्रपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठाङ्कः	सूत्राङ्क	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१	१९	दैच	दैच्
१	२७	परीमहा.	परिमहा-
२	३६	हस्तेपाणो	हस्तेपाणी
२	३९	मुद्धसम्वा-	मुद्धसस्वा-
४	१५८	लुक्तस्मान्	लुक्तम्मान्
४	१७४	दिशरस	दिशरस
५	३९	दन्पुन	दन्पुन.
६	६०	किजः पि	किजस्मपि
७	१२७	घतरो	घतुरोः
९	७	स्वर आदे-	स्वसादे-
९	१६	यञ्यज-	यन्यञ्
११	१००	तर्षयीमसेवाभैय-	तर्षर्यभिसर्वाभैय
१२	११९	हिंसायान्	हिंसायान्
१४	१३	हजो	हजो
१४	१४	मृत्युत्सजन	मृत्युत्मजन
१४	१५	कवृम्भे	कवृम्भे
१५	७६	ह्वहृश्वा-	ह्वहृश्वा-
१८	६५	मध्यमवरिम्	मध्यमवीरम्
१८	६६	कुतादि-	कृतादि-
२१	२२२	जानोर्जुनौ	जानोर्जुनौ
२१	२२४	मुद्धव्	मुद्धव्
२२	२५	शुन	शुन.
२५	२०	क्षियाशो	क्षियाशा.

पृष्ठाङ्कः	सूत्राङ्कः	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२६	४५	विन्मतोरलुङ्	विन्मतोरलुङ्
२७	७६	पन्हन	पन्हन
२७	८१	कद्वाः	कद्वाः
२९	६४	दूण	दूण
३०	९३	कुलद्व	कुलादन्
३०	९७	क्षत्राद्वाः	क्षत्राद्वाः
३२	१९७	वेतमसहि-	वेतमसहि-
३३	१४	बल्ह्युर्दि-	बल्ह्युर्दि-
३६	१३८	हलसीरा-	हलसीरा-
३८	४९	नराद्युतो-	नराद्युतो
३८	६०	इष्टादिभ्यो-	इष्टादिभ्यो-
४०	१५१	पुत्राच्छयौ	पुत्राच्छयौ
४३,	५८	कश्वा-	छश्वा-
४३	५९	समांसमनि-	समांसमीन-
४३	७४	मयट	मयट्
४४,	१२७	दद्वा	दद्वा
४५	१५६	देरिलश्च	देरिलश्च
४६	१२	अद्यादि-	अद्व्यादि-
४६	१८	सर्वैका-	सर्वैका-
४७	५५	प्रागवत्तत्वे	प्रागवत्तत्वे,
४९,	३	नित्यदश-	नित्यदश-
४९	२६	भृशादेश्चौ-	भृशादेश्चौ-
५०	५५	पट्पटम्	पट्पटम्,
५०	६५	अन्थोर्लु-	अन्थोर्लु-

पृष्ठाङ्कः	सूत्राङ्कः	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
५४	२५३	दैन्य क्रोशे	दैन्याक्रोशे
५४	२५४	हीता-	हीत्रा-
५५	७	त्यप्वच्य-	त्यस्व
५५	३४	अन्न-	आन्न-
५६	५९	सर्तेर्धो	सर्तेर्धो
५८	१८६	दोष्पः	दोष्पः
६०	११	लिद्द्यु-	लिद्द्यु-
६१	३७	सज-	सृज-
६३	१२५	सूत्र-	सूत्रा-
६४	२०१	जुषो	जृषो

प्रक्रियासंग्रहोत्तरार्द्धस्य शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठं	पङ्क्ति	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२१७	१२	अदत्ताम्	अधत्ताम्
२१७	१२	अदत्तम्	अधत्तम्
२१७	२०	दाधाथाम्	दधाथाम्
२२१	१२	गृहृणीष्व	गृह्णीष्व
२२४	३	अदिम्	अदित
२२५	६	अभुञ्चत	अभुञ्जत
२२८	११	व्रजि	रुचि
२३०	७	अक्रायत	अच्छायत
२३०	७	कथताम्	छायताम्
२४८	१४	वृषीष्ट	वृषीष्ट

पृष्ठं	पाङ्क्तिः	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२६८	२	जगोप	जुगोप
२९३	१५	अरोदित्	अरोदीत्
२९४	११	चलिक्षामहि	अलिक्षामहि
२९९	१२	अवत्स्यत्	अवत्स्यत्
"	"	वत्स्यति	वत्स्यति
२९९	१४	अशोशांसिप्यत्	अशीशांसिप्यत्
३४९	१	ध्यपि	ध्यणि
३५३	१२	अनुपर्गा	अनुपसर्गा
३६१	६	आष्टान्यो	आष्ट्रान्यो
३६२	७	अर्होः	अर्हेः
३६६	२१	कजःकरणे	कृज.करणे
३७७	६	आरूढो	आरूढो
३७७	११	ग्लवान्	ग्लानवान्
३९८	१५	आन्ति	आन्तिः